МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія

ПРАВО

Випуск 90

— Частина 2 —

Ужгород, 2025

Журнал включенно до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Бєлов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Бєлова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;
Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);
Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Жежихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);
Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);
Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Менджул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 09 від 29.08.2025 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 21500-11300Р,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: ***https://visnyk-juris-uzhnu.com/***

ISSN 2307-3322

© Ужгородський національний університет, 2025
© Ідея дизайну обкладинки належить проф. Бисазі Ю.М.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Бервено С.М. ПРАВОВА ПРИРОДА МАЙНОВИХ ПРАВ У ДОГОВОРАХ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ НЕРУХОМОСТІ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД..... 11

Болокан І.В. ІНФОРМАЦІЯ ТА ПРАВО НА ІНФОРМАЦІЮ: ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ..... 16

Бочкова І.І., Врублевська-Місюна К.М. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В СФЕРІ ОСВІТИ: ЗАХИСТ ПРАВ СТУДЕНТІВ ТА ВИКЛАДАЧІВ.....23

Вовк В.М. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ДИФАМАЦІЮ У СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ.....30

Головій Т.Ю. ФОРМУВАННЯ КАТЕГОРІЇ ВИКУПУ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ..... 35

Гордієнко Ю.М. ВСТАНОВЛЕННЯ НОТАРІУСОМ ДІЙСНИХ НАМІРІВ ОСІБ ЛІТНЬОГО ВІКУ ПІД ЧАС НОТАРІАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ З ПОСВІДЧЕННЯ ПРАВОЧИНУ..... 43

Дуркач І.І. ТЕХНОЛОГІЧНІ ПАРКИ ІЗ СТАТУСОМ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ: ПИТАННЯ СИСТЕМНОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ, ВИДОВОЇ НАЛЕЖНОСТІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ФОРМИ.....50

Зайцева–Калаур І.В., Цвігун І.М. АВТОРСЬКЕ ПРАВО В РЕТРОСПЕКТИВІ РОЗВИТКУ: ПОГЛЯД СЬОГОДЕННЯ.....57

Іліопол І.М. ПОВНОВАЖЕННЯ НОТАРІУСА ПРИ ПОСВІДЧЕННІ ПРАВОЧИНІВ ЩОДО ВІДЧУЖЕННЯ НЕРУХОМОГО МАЙНА.....70

Кармаза О.О. ЕЛЕКТРОННІ ДОКАЗИ В ЦИВІЛІСТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ: НОТАРІАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА МЕДІАЦІЯ..... 76

Карнаух В.С. ЩОДО КОНЦЕПТУАЛЬНИХ АСПЕКТІВ ОБ'ЄКТИВАЦІЇ ПЕРЕДДОГОВІРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ОНОВЛЕНОМУ ЦИВІЛЬНОМУ КОДЕКСІ УКРАЇНИ.....82

Ковачев П.І. ІНСТИТУТ ЦИВІЛЬНОЇ КОНФІСКАЦІЇ В СВІТЛІ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ..... 90

Копил Я.В. СЕКРЕТНІ ВИНАХОДИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ..... 98

Крижовий Д.В. ОСНОВНІ ПРАВОВІ ТЕНДЕНЦІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ ІПОТЕКОДЕРЖАТЕЛЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... 106

Кучер В.О. ПРАВО ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... 112

Лисенко Ю.О. ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ ТА ПОСАДОВІ ОСОБИ ГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ..... 118

Лонюк І.В. ІНСТИТУТ САМОЧИННОГО БУДІВНИЦТВА:
ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ТА ВПЛИВ РИМСЬКОГО ПРАВА
НА СУЧАСНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ..... 123

Мельник І.С., Рабовська С.Я. ЮРИДИЧНИЙ КЕЙС
ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ
У СТУДЕНТІВ-ПРАВНИКІВ ЧЕРЕЗ АНАЛІЗ ОБМАНУ
ЯК ПІДСТАВИ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНУ..... 129

Миськів М.С. ІНСТИТУТ ВІДСТУПЛЕННЯ ПРАВА ВИМОГИ (ЦЕСІЇ)
У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ:
ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ВИЗНАЧЕННЯ ТА НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ..... 136

Носік Ю.В., Зеров К.О. ПРОЦЕСУАЛЬНІ КОЛІЗІЇ
У СПРАВАХ ПРО ЗМІНУ РОЗМІРІВ АЛІМЕНТІВ..... 142

Павлюк Н.М. АЛЕАТОРНІ ДОГОВОРИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ..... 148

Печерова Н.Г. ОБ'ЄКТИ СУМІЖНИХ ПРАВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ
ТА МІЖНАРОДНИМИ ДОГОВОРАМИ:
ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ,
ДОЦІЛЬНІСТЬ ВИДІЛЕННЯ В ОКРЕМУ ГРУПУ ОБ'ЄКТІВ..... 153

Піддубна В., Панфілова-Турчіна А. ПРАВОВІ ФОРМИ
УЧАСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ В ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ..... 163

Плахотнік Р.А. ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ
В АСПЕКТІ ЗАКОНУ УКРАЇНИ
«ПРО ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ
ЩОДО ПОСИЛЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ДОБРОСОВІСНОГО НАБУВАЧА»..... 170

Поліщук П.А. ПРАВОВИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТІВ ЦИВІЛЬНИХ
ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН У СПРАВАХ ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТІВ,
ЩО МАЮТЬ ЮРИДИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ..... 179

Ромась Д.С. ЮРИДИЧНІ ОЗНАКИ ДОГОВОРІВ
ЩОДО РОЗПОРЯДЖЕННЯ МАЙНОВИМИ ПРАВАМИ
НА ОБ'ЄКТИ АВТОРСЬКОГО ПРАВА АБО ОБ'ЄКТИ СУМІЖНИХ ПРАВ..... 186

Русецька О.О. ЩОДО ЕФЕКТИВНОСТІ РОБОТИ ПРИВАТНОГО
ТА ДЕРЖАВНОГО ВИКОНАВЦІВ
ПРИ ПРИМУСОВОМУ ВИКОНАННІ РІШЕНЬ СУДУ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ..... 192

Савчин Н.М. ЗНАЧЕННЯ МАТЕРІАЛЬНОГО ПРАВА ДЛЯ РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ
СУДОВИХ ДОКАЗІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ..... 197

Суходольський Б.Б. ПЛАТІЖНІ ПОСЛУГИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ
ТА ЇХ ПРАВОВА ПРИРОДА..... 204

Тарасенко Л.Л. ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ
ПРИ ЗВЕРНЕННІ СТЯГНЕННЯ НА ТОРГОВЕЛЬНУ МАРКУ..... 210

Фінагеєва І.О. ПАТРОНАТ ЯК ФОРМА ОПІКИ ТА ПІКЛУВАННЯ НАД ДІТЬМИ,
ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ..... 217

Фурса С.Я., Фурса Є.І., Мальський М.М. КЕРІВНІ ПРИНЦИПИ
ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОМІСІЇ З ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОСУДДЯ
ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПРИМУСОВЕ ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ В УКРАЇНІ..... 223

Шелудяков Р.С., Артюх Н.Г. ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ЮРИДИЧНИХ ГАРАНТІЙ
У СФЕРІ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ. 230

Шпирка Р.О. ФУНКЦІЇ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ:
ТРАДИЦІЙНІ АСПЕКТИ ТА НОВІ ГОРИЗОНТИ.....237

Шульга О.В. ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ МІСТ УКРАЇНИ..... 245

Юзько Т.М., Тунік Ю.М., Слугоцька В.М. ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ
ЕЛЕКТРОННОГО ДІЛОВОДСТВА В ЮРИДИЧНІЙ ПРАКТИЦІ:
ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ..... 253

Юркевич Ю.М. ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОГОВОРУ НАЙМУ (ОРЕНДИ).....259

**РОЗДІЛ 4. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО,
ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО**

Алмаші І.М., Алмаші М.М. ДІЛОВА РЕПУТАЦІЯ
ЯК НЕМАЙНОВЕ БЛАГО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ:
ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....264

Гарагонич О.В., Поєдинок В.В, Покотілов П.А. СУБ'ЄКТИ РИНКУ КРИПТОАКТИВІВ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ..... 272

Гудіма Т.С., Джабраілов Р.А., Єремєєва Н.В. ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ
ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН
З ВПРОВАДЖЕННЯ ВУГЛЕЦЕВИХ КРЕДИТІВ В УКРАЇНІ..... 284

Гудіма Т.С., Єршова Ю.О., Сошников А.О. РЕЛОКАЦІЯ БІЗНЕСУ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ:
НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДИФЕРЕНЦІЙОВАНОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....295

Константинов А.К. ФУНКЦІЇ СУБІНСТИТУТУ ВИТРАТ
НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ В ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ.....305

Пінчук О.Г. ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНЕ ПАРТНЕРСТВО
ЯК МОДЕЛЬ ФІНАНСУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ БУДІВЕЛЬНИХ ПРОЕКТІВ:
СУТНІСТЬ, ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ..... 311

Повар П.О. СПЕЦІАЛЬНІ ВИПАДКИ УЧАСТІ ТРЕТІХ ОСІБ У МЕХАНІЗМІ
САМОВИРОБНИЦТВА ЕЛЕКТРИЧНОЇ ЕНЕРГІЇ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....318

Потапов І.І. ЕНЕРГЕТИЧНА ІНФРАСТРУКТУРА:
ОГЛЯД НОРМАТИВНИХ ТА ДОКТРИНАЛЬНИХ ПІДХОДІВ.....324

Татік Ю.М. СУДОВА САНАЦІЯ ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ
ПІСЛЯ СКАСУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ.....332

Харківська К.В. ЕКОНОМІЧНА ДОЦІЛЬНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ МЕДІАЦІЇ
У ВИРІШЕННІ БІЗНЕС-КОНФЛІКТІВ..... 341

Швидка Т.І. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗАМОВНИКІВ І УЧАСНИКІВ ТОРГІВ
ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА:
ПОДОЛАННЯ КОРУПЦІЙНОЇ СКЛАДОВОЇ В СФЕРІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ.....347

Шмигов М.О. МОДЕЛІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПЛАТІЖНИХ СИСТЕМ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ..... 354

Янчак П.О. СТРОКИ РОЗГЛЯДУ СПРАВ ПРО ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА
ПРО ЗАХИСТ ЕКОНОМІЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ
ЯК ГАРАНТІЯ ДОТРИМАННЯ ПРАВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ.....363

**РОЗДІЛ 5. ТРУДОВЕ ПРАВО;
ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Білоха А.І. РОБОЧЕ МІСЦЕ В СИСТЕМІ ІСТОТНИХ УМОВ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ
ПРО ДИСТАНЦІЙНУ РОБОТУ.....370

Бондаренко А.В. МЕДІАЦІЯ ПРИ ВИРІШЕННІ КОЛЕКТИВНИХ ТРУДОВИХ СПОРІВ:
ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ..... 375

Зіноватна І.В., Лапкін А.В. ЮРИДИЧНІ ГАРАНТІЇ ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ
НЕДОПУЩЕННЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ У СФЕРІ ПРАЦІ.....383

Корнілов Д.С. ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА КОЛЕКТИВНОГО ДОГОВОРУ.....389

Костюченко О.Є. ПРАВОВІ СТАТУСИ ФІЗИЧНИХ ОСІБ –
СУБ'ЄКТІВ НАУКОВОЇ І НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ..... 395

Мехеда В.Д. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН
ПРАЦІВНИКІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ:
СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....407

Папуч Ю.В. ВПЛИВ СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ НА ТРУДОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ
В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ.....412

Пунтус Д.А. ДО ПИТАННЯ АДРЕСНОСТІ ЯК ПРИНЦИПУ
В СОЦІАЛЬНО-ЗАБЕЗПЕЧУВАЛЬНІЙ СФЕРІ.....418

Рега Ю.О., Малюга Л.Ю. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРИЙНЯТТЯ
НА ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ ЗА КОНТРАКТОМ В СЛУЖБУ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ..... 423

Сидоренко А.С. СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІ ГАРАНТІЇ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... 431

Трунова Г.А. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ:
РИЗИКИ ЦИФРОВІЗАЦІЇ.....436

Швець Н.М. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ТРУДОВИХ ПРАВ ПРАЦІВНИКА
ЗА УМОВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ..... 441

Шумило М.М., Сімутіна Я.В. МОНІТОРИНГ РОБОЧОЇ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ ПРАЦІВНИКА:
КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО НА ТАЄМНИЦЮ ЛИСТУВАННЯ
КРІЗЬ ПРИЗМУ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН.....446

CONTENTS

SECTION 3. CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Berveno S.M. THE LEGAL NATURE OF PROPERTY RIGHTS IN REAL ESTATE SALE CONTRACTS: UKRAINIAN AND INTERNATIONAL EXPERIENCE.....11

Bolokan I.V. INFORMATION AND THE RIGHT TO INFORMATION: CIVIL LAW REGULATION..... 16

Bochkova I.I., Vrublevska-Misiuna K.M. LEGAL REGULATION OF THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION: PROTECTION OF THE RIGHTS OF STUDENTS AND TEACHERS..... 23

Vovk V.M. CIVIL LIABILITY FOR DEFAMATION ON SOCIAL MEDIA..... 30

Holovii T.Y. FORMATION OF THE CATEGORY OF REDEMPTION (BUY-OUT) IN CIVIL LAW.....35

Gordienko Ju.M. ESTABLISHMENT BY A NOTARY OF THE TRUE INTENTIONS OF ELDERLY PERSONS DURING NOTARIAL PROCEEDINGS FOR THE CERTIFICATION OF A TRANSACTION.....43

Durkach I.I. TECHNOLOGY PARKS WITH THE STATUS OF A LEGAL ENTITY: ISSUES OF SYSTEMATIC LEGAL REGULATION, TYPE AFFILIATION AND ORGANIZATIONAL AND LEGAL FORM..... 50

Zaitseva-Kalaur I.V., Tsvigun I.M. COPYRIGHT IN THE RETROSPECTIVE DEVELOPMENT: MODERN VIEW.....57

Iliopol I.M. THE POWERS OF A NOTARY IN CERTIFYING TRANSACTIONS INVOLVING THE ALIENATION OF IMMOVABLE PROPERTY..... 70

Karmaza O.O. ELECTRONIC EVIDENCE IN CIVIL PROCEEDINGS: NOTARIAL PROCEEDINGS, CIVIL PROCEEDINGS AND MEDIATION.....76

Karnaukh V.S. ON THE CONCEPTUAL ASPECTS OF OBJECTIFICATION OF PRE-CONTRACTUAL LIABILITY IN THE UPDATED CIVIL CODE OF UKRAINE..... 82

Kovachev P.I. THE INSTITUTE OF CIVIL CONFISCATION IN THE LIGHT OF THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AND THE NATIONAL CONTEXT..... 90

Kopyl Y.V. SECRET INVENTIONS IN ENSURING NATIONAL SECURITY: INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS..... 98

Kryzhovyi D.V. KEY LEGAL TRENDS IN THE EXERCISE OF THE MORTGAGEE'S RIGHT TO JUDICIAL PROTECTION UNDER MARTIAL LAW.....106

Kucher V.O. PROPERTY RIGHTS IN MARTIAL LAW.....112

Lysenko Y.O. GOVERNING BODIES AND OFFICERS OF BUSINESS COMPANIES..... 118

Loniuk I.V. THE INSTITUTION OF UNAUTHORIZED CONSTRUCTION:
HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS AND THE INFLUENCE OF ROMAN LAW
ON MODERN UKRAINIAN LEGISLATION..... 123

Melnik I.S., Rabovska S.Y. A LEGAL CASE AS A TOOL
FOR DEVELOPING PROFESSIONAL COMPETENCIES IN LAW STUDENTS
THROUGH THE ANALYSIS OF FRAUD
AS A GROUND FOR INVALIDATING A TRANSACTION.....129

Myskiv M.S. THE INSTITUTE OF ASSIGNMENT OF CLAIM (CESSION)
IN UKRAINIAN CIVIL LAW: PROBLEMS OF LEGAL DEFINITION AND DIRECTIONS
FOR IMPROVEMENT..... 136

Nosik Y.V., Zerov C.O. PROCEDURAL CONFLICTS
IN ALIMONY MODIFICATION CASES.....142

Pavliuk N.M. ALEATORIC CONTRACTS IN THE CIVIL LAW OF UKRAINE..... 148

Pecherova N.H. OBJECTS OF RELATED RIGHTS UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE
AND INTERNATIONAL TREATIES: FEATURES OF THE LEGAL NATURE,
THE EXPEDIENCY OF SEPARATING OBJECTS INTO A SEPARATE GROUP.....153

Piddubna V., Panfilova-Turchina A. LEGAL FORMS OF PARTICIPATION
OF THE TERRITORIAL COMMUNITY IN CIVIL LEGAL RELATIONS.....163

Plakhotnik R.A. ACCESS TO JUSTICE IN THE CONTEXT
OF THE LAW OF UKRAINE «ON AMENDMENTS TO THE CIVIL CODE OF UKRAINE
TO STRENGTHEN THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF BONA FIDE ACQUIRERS»..... 170

Polishchuk P.A. LEGAL STATUS OF SUBJECTS
OF CIVIL PROCEDURAL LEGAL RELATIONS IN CASES OF ESTABLISHING FACTS
OF LEGAL SIGNIFICANCE..... 179

Romas D.S. LEGAL SYMBOLS OF AGREEMENTS FOR THE DISPOSAL OF MINE RIGHTS
TO OBJECTS OF COPYRIGHT OR PROPERTY RIGHTS.....186

Rusetska O.O. ON THE EFFECTIVENESS OF THE WORK OF PRIVATE
AND PUBLIC BAILIFFS IN THE FORCED EXECUTION OF COURT DECISIONS:
A COMPARATIVE ANALYSIS..... 192

Savchyn N.M. THE ROLE OF SUBSTANTIVE LAW IN UNDERSTANDING THE ESSENCE
OF JUDICIAL EVIDENCE IN CIVIL PROCEDURE.....197

Sukhodolskyi B.B. PAYMENT SERVICES IN THE CIVIL LAW OF UKRAINE
AND THEIR LEGAL NATURE.....204

Tarasenko L.L. PECULIARITIES OF IMPLEMENTATION OF EXECUTIVE PROCEEDINGS
IN THE CASE OF TRADEMARK FORECLOSURE.....210

Finahieieva I.O. GUARDIANSHIP AS A FORM OF CARE AND CARE FOR CHILDREN
IN DIFFICULT LIFE CIRCUMSTANCES..... 217

Fursa S.Ya., Fursa Ye.I., Malskyy M.M. GUIDELINES OF THE EUROPEAN COMMISSION
ON THE EFFICIENCY OF JUSTICE AND THEIR IMPACT
ON THE ENFORCEMENT OF DECISIONS IN UKRAINE.....223

Sheludiakov R.S., Artiukh N.G. CONCEPT AND CLASSIFICATION OF LEGAL GUARANTEES IN THE SPHERE OF EMPLOYMENT OF THE POPULATION..... 230

Shpyrka R.O. FUNCTIONS OF CIVIL-LAW LIABILITY IN THE CONTEXT OF AI DEVELOPMENT: TRADITIONAL ASPECTS AND NEW HORIZONS..... 237

Shulha O.V. LEGAL AND ORGANIZATIONAL FOUNDATIONS OF URBAN RESILIENCE IN UKRAINE.....245

Yuzko T.M., Tunik Yu.M., Slugotska V.M. PECULIARITIES OF IMPLEMENTATION OF ELECTRONIC DOCUMENT MANAGEMENT IN LEGAL PRACTICE: ORGANIZATIONAL AND PROCEDURAL ASPECTS..... 253

Yurkevych Yu.M. THE LEGAL CHARACTERISTICS OF THE CONTRACT OF HIRE (LEASE)..... 259

SECTION 4. ECONOMIC LAW, ECONOMIC AND PROCEDURAL LAW

Almashi I.M., Almashi M.M. BUSINESS REPUTATION AS A NON-PROPERTY BENEFIT OF LEGAL ENTITIES: CERTAIN ASPECTS OF LEGAL REGULATION..... 264

Harahonych O.V., Poiedynok V.V., Pokotilov P.A. SUBJECTS OF THE CRYPTO-ASSET MARKET IN THE EUROPEAN UNION..... 272

Hudima T., Dzhabrailov R., Ermeeva N. PROSPECTS FOR ENHANCING THE LEGAL FRAMEWORK FOR CARBON CREDIT IMPLEMENTATION IN UKRAINE.....284

Hudima T.S., Yershova Yu.A., Soshnykov A.V. BUSINESS RELOCATION UNDER MARTIAL LAW: REGULATORY AND LEGAL ASPECTS OF DIFFERENTIATED REGULATION..... 295

Konstantynov A.K. FUNCTIONS OF THE SUB-INSTITUTE GOVERNING THE COSTS OF PROFESSIONAL LEGAL ASSISTANCE IN COMMERCIAL LITIGATION..... 305

Pinchuk O.H. THE PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP AS A MODEL OF FINANCING AND IMPLEMENTATION OF CONSTRUCTION PROJECTS: ESSENCE, ADVANTAGES AND DISADVANTAGES.....311

Povar P.O. SPECIAL CASES OF THIRD-PARTY PARTICIPATION IN THE MECHANISM OF SELF-PRODUCTION OF ELECTRICITY UNDER UKRAINIAN LAW..... 318

Potapov I.I. ENERGY INFRASTRUCTURE: AN OVERVIEW OF REGULATORY AND DOCTRINAL APPROACHES.....324

Tatik Yu.M. JUDICIAL REHABILITATION OF STATE-OWNED ENTERPRISES AFTER THE ABOLITION OF THE ECONOMIC CODE OF UKRAINE..... 332

Kharkivska K.V. THE ECONOMIC FEASIBILITY OF USING MEDIATION IN RESOLVING BUSINESS DISPUTES..... 341

Shvydka T.I. LIABILITY OF CUSTOMERS AND BIDDERS FOR VIOLATIONS OF THE LAW: OVERCOMING THE CORRUPTION COMPONENT IN THE FIELD OF PUBLIC PROCUREMENT..... 347

Shmyhov M.O. MODELS OF LEGAL REGULATION OF PAYMENT SYSTEMS:
A COMPARATIVE ANALYSIS..... 354

Yanchak P.O. TIME LIMITS FOR CONSIDERING CASES OF VIOLATION
OF THE LEGISLATION ON THE PROTECTION OF ECONOMIC COMPETITION
AS A GUARANTEE OF OBSERVANCE OF THE RIGHTS OF BUSINESS ENTITIES.....363

SECTION 5. LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Bilokha A.I. WORKPLACE IN THE SYSTEM OF ESSENTIAL TERMS
OF THE EMPLOYMENT CONTRACT FOR REMOTE WORK..... 370

Bondarenko A.V. MEDIATION IN THE RESOLUTION OF COLLECTIVE LABOUR DISPUTES:
PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION IN UKRAINE..... 375

Zinovatna I.V., Lapkin A.V. LEGAL GUARANTEES OF COMPLIANCE
WITH THE PRINCIPLE OF NON-DISCRIMINATION IN THE WORKPLACE.....383

Kornilov D.S. THE CONCEPT AND LEGAL NATURE
OF THE COLLECTIVE AGREEMENT..... 389

Kostyuchenko O.Ie. LEGAL STATUSES OF INDIVIDUALS –
SUBJECTS OF SCIENTIFIC AND SCIENTIFIC-TECHNICAL ACTIVITY..... 395

Meheda V.D. LEGAL REGULATION OF LABOR RELATIONS OF EMPLOYEES
OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE:
MODERN CHALLENGES AND PROSPECTS.....407

Papuch Y.V. THE IMPACT OF CONTEMPORARY TRENDS ON LABOR RELATIONS
IN LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES.....412

Puntus D.A. ON THE ISSUE OF TARGETING
AS A PRINCIPLE IN THE SOCIAL SECURITY SPHERE..... 418

Rega I.O., Malyuha L.Y. LEGAL REGULATION OF RECRUITMENT
FOR MILITARY SERVICE
UNDER A CONTRACT IN THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE..... 423

Sydorenko A.S. SOCIAL AND LABOR GUARANTEES OF CIVIL SERVANTS
UNDER MARTIAL LAW..... 431

Trunova H.A. REALIZATION OF THE RIGHT TO SOCIAL PROTECTION:
RISKS OF DIGITALIZATION..... 436

Shvets N.M. LEGAL PROTECTION OF EMPLOYEE LABOUR RIGHTS
IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION.....441

Shumylo M.M., Simutina Ya.V. MONITORING OF EMPLOYEE'S WORK CORRESPONDENCE:
THE CONSTITUTIONAL RIGHT TO SECRECY OF CORRESPONDENCE
IN THE LIGHT OF LABOUR RELATIONS..... 446

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.2:340.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.1

ПРАВОВА ПРИРОДА МАЙНОВИХ ПРАВ У ДОГОВОРАХ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ НЕРУХОМОСТІ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Бервено С.М.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
та статистики
Міжнародного гуманітарного університету
ORCID: 0000-0001-6850-9231

Бервено С.М. Правова природа майнових прав у договорах купівлі-продажу нерухомості: український та зарубіжний досвід.

Майнові права як предмет договорів купівлі-продажу нерухомого майна є важливим інструментом цивільно-правових відносин в Україні, спрямованим на забезпечення гнучкості транзакцій на ринку нерухомості. Однак їх правова природа та регулювання залишаються нечіткими, що породжує правові суперечності та ризики для сторін.

У статті здійснено аналіз правового статусу майнових прав у договорах купівлі-продажу нерухомості в Україні, окреслено проблемні аспекти їх практичного застосування в сучасних умовах.

Основними джерелами регулювання є норми Цивільного кодексу України (ЦКУ), зокрема статті 656–657, які дозволяють укладати договори з майновими правами, але не визначають чітко їх правовий статус. Водночас невідповідність вимог нотаріального посвідчення та інтеграція з державними реєстрами ускладнюють захист прав сторін.

Особлива увага приділяється порівняльному аналізу регулювання майнових прав у романо-германських правових системах, зокрема в Румунії, Болгарії, Німеччині та Франції, де чіткіше визначено їх правовий статус і застосовуються механізми нотаріального оформлення та реєстрації.

Окремо аналізується судовий захист, який обмежує порушення прав покупців, та аналізуються недоліки української практики, зокрема щодо об'єктів незавершеного будівництва.

Зарубіжний досвід демонструє, що судовий захист майнових прав ефективніший за наявності чіткої реєстрації таких прав у державних реєстрах. В Україні Державний реєстр речових прав на нерухоме майно не завжди відображає майнові права, що ускладнює їх захист.

Пропонуються напрями вдосконалення правового регулювання майнових прав, зокрема внесення змін до ЦКУ для уточнення їх статусу, забезпечення обов'язковості нотаріального посвідчення та впровадження цифрових технологій, таких як блокчейн, для підвищення прозорості угод.

Підкреслюється важливість гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами для забезпечення правової визначеності.

Висновки роботи акцентують на необхідності вдосконалення механізмів правового регулювання майнових прав, які б забезпечували їх узгодженість із нормами цивільного права та захист інтересів сторін у договорах купівлі-продажу нерухомості.

Ключові слова: майнові права, договір, нерухоме майно, цивільне право, правовий статус, судовий захист, правове регулювання, цивільний кодекс.

Berveno S.M. The legal nature of property rights in real estate sale contracts: Ukrainian and international experience.

Property rights as the subject of real estate sale contracts are a crucial instrument in civil law relations in Ukraine, aimed at ensuring flexibility in real estate market transactions. However, their legal nature and regulation remain unclear, leading to legal inconsistencies and risks for the parties involved.

This article analyzes the legal status of property rights in real estate sale contracts in Ukraine, highlighting problematic aspects of their practical application in contemporary conditions.

The primary sources of regulation are the provisions of the Civil Code of Ukraine (CCU), particularly Articles 656–657, which permit the conclusion of contracts involving property rights but fail to clearly define their legal status. Additionally, inconsistencies in notarial certification requirements and the lack of integration with state registries complicate the protection of the parties' rights.

Special attention is given to a comparative analysis of property rights regulation in Romano-Germanic legal systems, notably in Romania, Bulgaria, Germany, and France, where their legal status is more clearly defined, and mechanisms for notarial certification and registration are applied.

The article separately examines judicial protection mechanisms that limit violations of buyers' rights and addresses shortcomings in Ukrainian practice, particularly concerning incomplete construction objects.

International experience demonstrates that judicial protection of property rights is more effective when such rights are clearly registered in state registries. In Ukraine, the State Register of Property Rights to Immovable Property does not always reflect property rights, hindering their protection.

Proposals are made to improve the legal regulation of property rights, including amendments to the CCU to clarify their status, ensure mandatory notarial certification, and implement digital technologies, such as blockchain, to enhance transaction transparency.

The importance of harmonizing Ukrainian legislation with European standards to ensure legal certainty is emphasized.

The conclusions underscore the need to refine the mechanisms for regulating property rights to align them with civil law norms and protect the interests of parties in real estate sale contracts.

Key words: property rights, contract, immovable property, civil law, legal status, judicial protection, legal regulation, Civil Code.

Постановка проблеми. Майнові права як предмет договорів купівлі-продажу нерухомого майна відіграють важливу роль у цивільно-правових відносинах в Україні, зокрема в умовах розвитку ринку нерухомості та цифровізації економіки. Однак їх правова природа та місце в системі цивільно-правових договорів залишаються недостатньо визначеними в українському законодавстві, що створює правову невизначеність для сторін. Відсутність чіткого регулювання майнових прав у Цивільному кодексі України (зокрема, статтях 656-657 ЦКУ) ускладнює їх визнання як самостійного об'єкта договорів купівлі-продажу, особливо у порівнянні з правом власності на нерухоме майно. Проблеми виникають щодо відповідності таких договорів вимогам нотаріального посвідчення (ст. 657 ЦКУ), судового захисту прав сторін (ст 659-661 ЦКУ) та інтеграції угод із державними реєстрами, що є критичним для забезпечення прозорості. Міжнародний досвід, зокрема романо-германських правових систем, демонструє різні підходи до регулювання майнових прав, однак їх адаптація до українського контексту залишається недостатньо дослідженою. Проблема полягає у визначенні правового статусу майнових прав як предмета договору купівлі-продажу нерухомості, аналізі їх відповідності чинним нормам ЦКУ та розробці рекомендацій щодо гармонізації українського законодавства з міжнародними стандартами для забезпечення правової визначеності та захисту сторін у таких угодах.

Мета дослідження – комплексний аналіз правової природи майнових прав як предмета договорів купівлі-продажу нерухомого майна в системі українського цивільного права та розробка пропозицій щодо вдосконалення їх правового регулювання для забезпечення прозорості та захисту прав сторін.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика правової природи майнових прав як предмета договорів купівлі-продажу нерухомого майна є об'єктом уваги численних наукових досліджень у сфері цивільного права, зокрема в контексті регулювання нерухомості та договірних відносин. Значний внесок у розробку цієї теми зробили як українські, так і зарубіжні вчені: В.М. Коссак, І.Є. Якубівський, М.В. Оприско, О. Довгань, М. Стефанчук, О. Завитий, П.Де Філіппі, М. Дурович, А. Янссен, Р. Баррезі, П.Р. Кунья, Л.-Е. Стенеску та ін.

Виклад основного матеріалу. Майнові права як предмет договорів купівлі-продажу нерухомого майна є важливим елементом цивільно-правових відносин в Україні, особливо в умовах зростання ринку нерухомості та цифровізації економіки. Однак їх правовий статус, відповідність нормам ЦКУ та особливості судового захисту залишаються недостатньо врегульованими, що створює правову невизначеність. Ця стаття аналізує правову природу майнових прав, їх місце в системі договорів купівлі-продажу, а також порівнює український підхід із зарубіжним досвідом, зокрема романо-германськими правовими системами, для розробки рекомендацій щодо вдосконалення законодавства.

Майнові права на нерухоме майно, відповідно до ст. 656 ЦКУ, можуть бути предметом договору купівлі-продажу, якщо вони стосуються прав на об'єкти нерухомості, включаючи об'єкти незавершеного будівництва [1]. Згідно зі ст. 181 Господарського кодексу України (ГКУ), нерухоме майно охоплює земельні ділянки, будівлі та споруди, але майнові права на них не завжди чітко класифікуються як нерухомість [2]. В. Коссак та І. Якубівський зазначають, що майнові права, такі як право вимоги на майбутню нерухомість, є похідними від речових прав, але їх правовий статус залишається дискусійним через відсутність чіткого визначення в ЦКУ [3, p. 223].

Ст. 656 ЦКУ дозволяє укладати договори купівлі-продажу майнових прав, але ст. 657 вимагає нотаріального посвідчення для угод із нерухомістю. Проблема полягає в тому, що майнові права не завжди підпадають під визначення нерухомого майна, що створює правову невизначеність щодо необхідності нотаріального посвідчення. О. Довгань підкреслює, що відсутність чітких критеріїв у законодавстві призводить до суперечок щодо форми таких договорів [4, p. 9-10]. Наприклад, угоди з переуступки прав вимоги на квартири в об'єктах незавершеного будівництва часто укладаються без нотаріального посвідчення, що може бути оскаржено в суді.

Міжнародний досвід, зокрема європейський, свідчить, що в романо-германських системах форма договору залежить від об'єкта, наприклад, у Франції договори з майновими правами на нерухомість (droits réels immobiliers) вимагають нотаріального оформлення [5, p. 69]. У Румунії договори купівлі-продажу майнових прав на нерухомість, які стосуються майбутніх об'єктів, підлягають обов'язковому нотаріальному посвідченню, якщо вони пов'язані з передачею речових прав (ст. 1244 Codul Civil). Це забезпечує юридичну визначеність і захист сторін [6, p. 101]. На відміну від України, де вимога нотаріального посвідчення для майнових прав є дискусійною (ст. 657 ЦКУ), румунське законодавство чітко визначає необхідність нотаріального оформлення для всіх угод із нерухомістю, включаючи майнові права.

Судовий захист майнових прав у Румунії є ефективним завдяки чіткій реєстрації таких прав у державних кадастрах (Cadastru și Publicitate Imobiliară). Суди визнають майнові права як зобов'язальні або речові, залежно від їх природи, що дозволяє захищати права покупців у разі невиконання умов договору, наприклад, через неплатоспроможність забудовника [6, p. 102]. Румунська практика передбачає можливість розірвання договору або відшкодування збитків, якщо продавець не виконує зобов'язань щодо введення об'єкта в експлуатацію.

Крім того, Румунія активно використовує державні реєстри для фіксації майнових прав, що знижує ризики подвійного продажу чи шахрайства. Законодавство вимагає реєстрації договорів купівлі-продажу майнових прав, що стосуються майбутньої нерухомості, у кадастрі, що забезпечує прозорість [6, p. 107]. На відміну від України, де Державний реєстр речових прав не завжди включає майнові права [7, с. 248], румунська система є більш інтегрованою.

Інший приклад – Болгарія. У Болгарії майнові права на нерухомість регулюються Законом про власність (Закон за собствеността) і розглядаються як зобов'язальні права, що можуть бути предметом договорів купівлі-продажу, особливо для об'єктів незавершеного будівництва. Вони включають право вимоги на майбутню нерухомість, але не є тотожними праву власності. Болгарське законодавство дозволяє передачу майнових прав через договори купівлі-продажу або цесію, що є поширеним механізмом для фінансування будівництва. Проте майнові права не ототожнюються з нерухомістю, що впливає на їх правовий режим.

Договори купівлі-продажу нерухомості в Болгарії, включаючи майнові права на майбутні об'єкти, підлягають обов'язковому нотаріальному посвідченню відповідно до Закону про нотаріусів і нотаріальну діяльність. Це стосується угод, які передбачають передачу прав на об'єкти, що будуть завершені в майбутньому. Відсутність нотаріального посвідчення може призвести до визнання договору недійсним, що є більш жорсткою вимогою порівняно з українською практикою, де нотаріальне посвідчення майнових прав є необов'язковим за бажанням сторін.

Судовий захист майнових прав у Болгарії ґрунтується на чіткому розмежуванні зобов'язальних і речових прав. Суди можуть зобов'язати продавця виконати умови договору, зокрема передати право власності після завершення будівництва, або компенсувати збитки в разі невиконання. Проте, як зазначається в джерелах, відсутність чіткої реєстрації майнових прав може ускладнити захист у разі банкрутства забудовника. Болгарська судова практика менш розвинена в цьому питанні порівняно з Румунією, але забезпечує базовий захист покупців.

Болгарія використовує Реєстр нерухомості (Имотен регистър) для фіксації прав на нерухоме майно, але майнові права на об'єкти незавершеного будівництва не завжди реєструються, що підвищує ризики для покупців. На відміну від Румунії, болгарська система менш адаптована до цифрових технологій, таких як блокчейн, для забезпечення прозорості угод із майновими правами [8, p. 1].

У Німеччині майнові права на нерухомість (dingliche Rechte) регулюються Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) і чітко розмежовуються на речові та зобов'язальні. Майнові права, що є предметом договорів купівлі-продажу, зазвичай є зобов'язальними правами, такими як право вимоги (Anwartschaftsrecht), які передаються через цесію (§ 398 BGB) [7, с. 48]. Наприклад, у договорах купівлі-продажу майбутньої нерухомості покупець набуває право вимоги на передачу права власності після завершення будівництва. Такі права не є тотожними нерухомості, але визнаються як самостійний об'єкт цивільного обороту.

У Німеччині договори купівлі-продажу нерухомості, включаючи майнові права, які стосуються майбутніх об'єктів, вимагають обов'язкового нотаріального посвідчення (§ 311b BGB). Це стосується всіх угод, що передбачають передачу прав на нерухомість або майнові права, пов'язані з нею [9]. Нотаріус перевіряє правовий статус сторін і об'єкта, що забезпечує високий рівень захисту. На відміну від України, де нотаріальне посвідчення майнових прав є необов'язковим, німецька система є більш формалізованою.

Судовий захист майнових прав у Німеччині є ефективним завдяки чіткій системі реєстрації прав у Grundbuch (земельній книзі). Суди визнають право вимоги як юридично захищений об'єкт, що дозволяє покупцям вимагати виконання договору або компенсації в разі невиконання (§§ 433-453 BGB) [10]. Наприклад, у разі банкрутства забудовника покупець може звернутися до суду для захисту своїх прав вимоги, що є більш надійним механізмом порівняно з українською практикою.

Отже, аналізуючи законодавство зарубіжних країн зробимо певний підсумок, законодавство Румунії вирізняється чітким законодавчим визначенням майнових прав як об'єкта цивільного обороту та обов'язковим нотаріальним посвідченням, що забезпечує високий рівень захисту сторін. Її система кадастрів є зразком для України щодо інтеграції майнових прав у державні реєстри. Болгарія має менш формалізований підхід, де майнові права розглядаються як зобов'язальні, але їх реєстрація не завжди є обов'язковою, що підвищує ризики для покупців. Нотаріальне посвідчення є обов'язковим, але система реєстрів менш розвинена порівняно з Румунією чи Німеччиною. Німеччина демонструє найбільш структуровану систему, де майнові права чітко регулюються BGB, а їх захист забезпечується через земельні книги та нотаріальне посвідчення. Цей досвід є цінним для України в контексті вдосконалення законодавства та впровадження цифрових реєстрів.

Порівняльний аналіз із романо-германськими системами показує, що майнові права визнаються як самостійний об'єкт цивільного обороту, якщо вони чітко визначені в договорі. В Україні, однак, нечіткість класифікації майнових прав ускладнює їх визнання як предмета договору, особливо в угодах із об'єктами незавершеного будівництва.

В Україні практика залишається неоднорідною, що вимагає уточнення в ЦКУ, щоб визначити, чи поширюється вимога нотаріального посвідчення на всі договори з майновими правами.

Судовий захист прав сторін у спорах, пов'язаних із майновими правами, ускладнений через їх нечіткий правовий статус та відсутність судової практики. Ст.ст. 659-661 ЦКУ регулюють захист прав покупців у договорах купівлі-продажу, але не враховують специфіку майнових прав, зокрема в разі неплатоспроможності продавця чи претензій третіх осіб. М.М. Стефанчук зазначає, що суди часто стикаються з труднощами при визначенні правової природи майнових прав, що призводить до неоднозначних рішень [11, с. 54]. Наприклад, у справах щодо об'єктів незавершеного будівництва суди можуть визнавати майнові права як зобов'язальні, а не речові, що обмежує захист покупців.

Зарубіжний досвід демонструє, що судовий захист майнових прав ефективніший за наявності чіткої реєстрації таких прав у державних реєстрах. В Україні Державний реєстр речових прав на нерухоме майно не завжди відображає майнові права, що ускладнює їх захист.

Одним із ключових викликів є відсутність інтеграції угод із майновими правами з Державним реєстром речових прав на нерухоме майно. О. Завитій зазначає, що сучасні технології, такі як блокчейн, можуть забезпечити прозорість угод із майновими правами, але їх впровадження в Україні стримується відсутністю нормативної бази [4, с. 248]. Міжнародний досвід, зокрема європейський eIDAS Regulation, показує, що цифрові реєстри сприяють спрощенню транзакцій і зниженню ризиків шахрайства [5, p. 78]. В Україні необхідно розробити стандарти для реєстрації майнових прав, щоб забезпечити їх юридичну силу та захист від спорів.

На основі проведеного аналізу пропонується:

Внести зміни до статті 657 ЦКУ, чітко визначивши, що договори купівлі-продажу майнових прав на нерухомість потребують нотаріального посвідчення лише у випадках, коли це прямо передбачено законом.

Уточнити в ЦКУ правовий статус майнових прав як самостійного об'єкта цивільного обороту, розмежувавши їх із речовими правами.

Розробити механізми інтеграції угод із майновими правами з Державним реєстром речових прав, використовуючи цифрові технології, такі як блокчейн, для підвищення прозорості.

Встановити стандарти судового захисту для покупців майнових прав, зокрема щодо спорів із об'єктами незавершеного будівництва, враховуючи міжнародний досвід.

Висновки. Аналіз правової природи майнових прав у договорах купівлі-продажу нерухомості показує, що їх правовий статус в Україні залишається нечітким, що створює ризики для сторін. Порівняльний аналіз із романо-германськими системами (Румунія, Німеччина) підкреслює необхідність чіткого законодавчого визначення та інтеграції з державними реєстрами. Запропоновані рекомендації сприятимуть підвищенню правової визначеності, захисту прав сторін і розвитку ринку нерухомості в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. №№ 40-44. Ст. 356.
2. Господарський кодекс України: Закон України № 436-IV від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.
3. Kossak V., Yakubivskyi I., Oprysko M. Protection of Intellectual Property Rights: Towards Harmonisation of Ukrainian and EU Law. *Global Journal of Comparative Law.* 2021. № 10. P. 221–240.
4. Bachynskyy T., Radeiko R. Legal Regulations of Blockchain and Cryptocurrency in Ukraine. *Hungarian Journal of Legal Studies.* 2019. № 60 (1). P. 3–17.
5. Durovic M., Janssen A. Formation of smart contracts under contract law**.** *The Cambridge Handbook of Smart Contracts, Blockchain Technology and Digital Platforms.* Cambridge University Press, 2019. P. 61–79.
6. Onufreiciuc R., Stănescu L.-E. Regulation of the Smart Contract in (Romanian) Civil Law. *European Journal of Law and Public Administration*, 2021. № 8(2). P. 95–111.
7. Завитій О. Використання смарт-контрактів на енергетичному ринку України. *Економічний аналіз.* 2023. № 2. С. 247–251.
8. Sjef van Erp. Which Governance Structure for Law Making Projects Regarding Emerging Technologies? European Journal of Comparative Law and Governance. 2020. Vol. 7. P. 1–4.
9. Real Estate Laws and Regulations Germany 2025. URL: https://iclg.com/practice-areas/real-estate-laws-and-regulations/germany?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 31.07.2025).
10. Conditions and obligations relating to the purchase and sale of real estate. URL: https://verwaltung.bund.de/leistungsverzeichnis/en/rechte-und-pflichten/102837925 (дата звернення: 31.07.2025).
11. Стефанчук М.М. Практика Верховного Суду як індикатор дефектів законодавства України про виконавче провадження. *Університетські наукові записки*. 2019. № 69-70. С. 49–59.

УДК 347.121.2:316.776
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.2

ІНФОРМАЦІЯ ТА ПРАВО НА ІНФОРМАЦІЮ: ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

Болокан І.В.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права,
Запорізький національний університет
ORCID: 0000-0003-1868-7552
e-mail: innabolokani@gmail.com

Болокан І.В. Інформація та право на інформацію: цивільно-правове регулювання.
Стаття присвячена висвітленню особливостей цивільно-правового регулювання інформації як одного з об'єктів цивільних правовідносин та як складової (ядра) права на інформацію. Зазначається про різноманітність аспектів, з якими пов'язане нормативне регулювання Цивільним кодексом України інформації загалом та змісту, реалізації й захисту права на інформацію зокрема. Окремо аналізується зміст норми Цивільного кодексу України, якою регулюється право на інформацію, досліджується її взаємозв'язок з нормами спеціального щодо інформації законодавства – Закону України «Про інформацію». Акцентується, що «право на інформацію» в такому його формулюванні в Цивільному кодексі України, попри розташування цієї норми у главі, присвяченій фізичним особам, стосується не лише останніх, але й юридичних осіб, натомість більшість положень відповідної статті Цивільного кодексу України, а також більшість різновидів інформації, про право на які йдеться в нормах цього кодифікованого акта, стосуються лише фізичних осіб і не можуть бути поширені на юридичних осіб. Констатується відсутність прогалин у Цивільному кодексі України в частині закріплення за юридичними особами права на інформацію загалом, натомість акцентується на недостатньо чіткому врегулюванні змісту цього права щодо цих суб'єктів цивільного права та на відсутності системності в розташуванні відповідних норм. Вказується на окремі прогалини у врегулюванні права на інформацію в нормах Цивільного кодексу України, серед яких: 1) наявність абстрактних посилань на певний закон, яким встановлюються ті чи інші питання дій суб'єктів цивільного права з інформацією, можливостями щодо захисту права на інформацію (обґрунтовується доцільність уточнення конкретного законодавчого акта для спрощення сприйняття пересічними громадянами та іншими суб'єктами цивільного права змісту відповідної норми та надання тим самим можливості швидкого пошуку спеціального законодавчого акта); 2) звужений порівняно зі спеціальним законодавством у сфері інформації зміст дій осіб приватного права, пов'язаних із інформацією (обґрунтовується доцільність приведення ч. 3 ст. 200 ЦК України у відповідність до положень інших норм Цивільного кодексу України та норм Закону України «Про інформацію» в частині таких видів інформаційної діяльності, як створення, збирання, одержання, зберігання, поширення інформації).
Ключові слова: інформація, право на інформацію, реалізація права на інформацію, судовий захист права на інформацію.

Bolokan I.V. Information and the right to information: civil law regulation.
The article is devoted to highlighting the features of civil law regulation of information as one of the objects of civil legal relations and as a component (core) of the right to information. It is noted that the variety of aspects with which the regulatory regulation in the Civil Code of Ukraine is related to information in general and the content, implementation and protection of the right to information in particular. The content of the norm of the Civil Code of Ukraine, which regulates the right to information, is separately analyzed, and its relationship with the norms of special legislation on information – the Law of Ukraine «On Information» is studied. It is emphasized that the «right to information» in its formulation in the Civil Code of Ukraine, despite the location of this norm in the chapter dedicated to

individuals, applies not only to the latter, but also to legal entities, while most of the provisions of the relevant article of the Civil Code of Ukraine, as well as most of the types of information, the right to which is mentioned in the norms of this codified act, apply only to individuals and cannot be extended to legal entities. The absence of gaps in the Civil Code of Ukraine in terms of securing the right to information for legal entities in general is noted, but the emphasis is on the insufficiently clear regulation of the content of this right in relation to these subjects of civil law and the lack of systematicity in the arrangement of relevant norms. Some gaps in the regulation of the right to information in the norms of the Civil Code of Ukraine are indicated, including: 1) the presence of abstract references to a certain law, which establishes certain issues of actions of subjects of civil law with information, opportunities for protecting the right to information (the expediency of clarifying a specific legislative act is justified in order to simplify the perception of the content of the relevant norm by ordinary citizens and other subjects of civil law and thereby provide the opportunity to quickly search for a special legislative act); 2) narrowed, compared to special legislation in the field of information, the content of the actions of private law entities related to information (the expediency of bringing Part 3 of Article 200 of the Civil Code of Ukraine into line with the provisions of other norms of the Civil Code of Ukraine and the norms of the Law of Ukraine «On Information» in terms of such types of information activities as the creation, collection, receipt, storage, dissemination of information is substantiated).

Key words: information, right to information, implementation of the right to information, judicial protection of the right to information.

Постановка проблеми. Інформація є категорією, яка стосується багатьох сфер суспільного життя, врегульованого нормами права. Як слушно зауважує Н.Ю. Баланюк, інформація – це багатофункціональний об'єкт, що створюється й застосовується в усіх сферах діяльності і забезпечує виконання багатоманітних функцій і завдань, що постають перед найрізноманітнішими суб'єктами – органами публічної влади, фізичними і юридичними особами, соціальними утвореннями тощо [1, с. 76]. Зокрема, інформація є одним з об'єктів цивільних правовідносин, а, отже, повсякденно стосується чи супроводжує осіб приватного права.

Метою цієї статті є розгляд специфіки змісту та прояву інформації як складової відповідного особистого немайнового цивільного права та, відповідно, особливостей реалізації та захисту права на інформацію.

Стан опрацювання проблематики. Слід зазначити, що загалом дослідженню тих чи інших аспектів інформації та реалізації й захисту права на інформацію присвячено чимало наукових публікацій юристів-міжнародників (наприклад, І.С. Демченко), юристів-фахівців у сфері кримінального права (наприклад, В.В. Солоджук), вчених-адміністративістів (наприклад, Т.І. Шинкар, Н.Ю. Баланюк, Ю.Ф. Щиголь, С.Л. Семяніста, Г.М. Проскура, В.П. Діхтієвський, О.О. Коренюк, О.М. Сибіга, Г.В. Кадникова), юристів-цивілістів (наприклад, Н.Я. Башурин, Х.Я. Терешко), юристів-конституціоналістів (наприклад, І.С. Чиж, Ю.В. Богдан, А.В. Кардаш, І.В. Кушнір) тощо. Натомість багатоаспектний прояв інформації в цивільно-правовій сфері регулювання досліджено недостатньо. Наразі в Національному репозитарії академічних текстів можемо бачити незначну кількість дисертаційних досліджень, предмет яких так чи інакше пов'язаний із інформацією, правом на інформацію, інформаційним суспільством загалом. Так, Є.В. Петров у своїй кандидатській дисертації досліджував інформацію як об'єкт цивільно-правових відносин (2003); О.В. Кохановська – цивільно-правові проблеми інформаційних відносин в Україні (2006); Б.М. Гоголь досліджував право на інформацію в цивільному праві України (2010). Науково-технічну інформацію як об'єкт цивільних правовідносин досліджувала Н.Я. Башурин (2021), інформацію з обмеженим доступом як об'єкт цивільних прав – О.О. Кулініч (2006), цивільно-правовий аспект правового режиму конфіденційної інформації – А.Г. Дідук (2008). Особливості інформації в сфері медичного обслуговування, специфіку реалізації відповідних прав у сфері медичного обслуговування досліджували Х.Я. Терешко (2019), Н.В. Ходєєва (2017). Питання цивільно-правової відповідальності за порушення права на інформацію досліджував С.В. Ясечко (2011), а питання цивільної відповідальності учасників інформаційних відносин – О.П. Гуйван (2020). Питанням правочинів та їх недійсності в інформаційному суспільстві присвячена докторська дисертація І.В. Давидової (2018). Назва докторської дисертації К.Г. Некіт – «Право приватної власності в інформаційному суспільстві: цивілістична теорія і практика реалізації» (2021). Специфіці цивільно-правового регулювання зобов'язальних інформаційних відносин присвячена докторська дисертація А.О. Ко-

динця (2017). Особливості інформації про особу як об'єкт цивільних прав досліджувала О.О. Серебряник (2016); питанням змісту права споживача на інформацію про продукцію присвячена кандидатська дисертація М.В. Поплавської (2015); питання цивільно-правової охорони і захисту персональної інформації в мережі Інтернет досліджував О.П. Радкевич (2014). Наявні також дисертації, де інформація розглядається як певний елемент такої підгалузі цивільного права як авторське право (наприклад, дисертації І.В. Зайцевої-Калаур (2013), О.М. Пастухова (2002), І.І. Ващинця (2006)). Є також дисертаційні дослідження тих чи інших аспектів інформації у зв'язку з вирішенням спорів у порядку цивільного судочинства (праці С.А. Чванкіна (2021), А.С. Штефан (2013) тощо).

Як бачимо, значна кількість наведених праць є значними доробками минулих періодів, тобто не враховують чималої кількості змін, що відбулися в законодавстві. До того ж всі наведені праці демонструють фрагментарність досліджень категорії «інформація», права на інформацію в межах цивільно-правової сфери, не розкривають весь спектр інформації як об'єкту цивільно-правового регулювання, як складової права на інформацію та особливостей його реалізації та захисту.

Виклад основного матеріалу. В Цивільному кодексі України (далі – ЦК України), вміщується чимало норм, в яких згадується про інформацію чи про реалізацію та захист права на інформацію. Врегулювання в нормах ЦК України пов'язане з:

1) означенням того, яка інформація є: а) відкритою (ч. 2 ст. 50); б) комерційною таємницею (ст. 505);

2) означенням того, яка саме інформація має бути зазначена в тому чи іншому випадку (наприклад, щодо найменування юридичної особи, ч. 1 ст. 90);

3) акцентуванням на наявності права на інформацію, врегулювання специфіки його реалізації та захисту (ч. 1 ст. 94, п. 5 ч. 1 ст. 96-1, п. 5 ч. 1 ст. 116);

4) акцентуванням на наслідках порушень, пов'язаних з наданням чи ненаданням певної інформації (ч. 2 ст. 94, ч. 3 ст. 182);

5) закріпленням обов'язків: а) не розголошувати комерційну таємницю та конфіденційну інформацію тими чи іншими особами (п. 3 ч. 1 ст. 117); б) оприлюднювати чи надавати ту чи іншу інформацію (ч. 2 ст. 118, ч. 2 ст. 182; ч. 5 ст. 588); в) охороняти від недобросовісного комерційного використання інформацію, яка є комерційною таємницею та створення якої потребує значних зусиль, яка надана органам державної влади з метою отримання від них встановленого законом дозволу на певну діяльність, а також не розголошувати (за загальним правилом) цю інформацію (ст. 507); г) відшкодувати збитки, що виникли внаслідок невиконання обов'язку надати певну інформацію (ч. 5 ст. 588);

6) виокремленням інформації як одного з об'єктів цивільних прав (ст. 177);

7) визначенням, що є інформацією у розумінні ЦК України (ч. 1 ст. 200);

8) абстрактним посиланням на законодавство, яким регулюються питання порядку використання інформації та захисту права на неї (ч. 3 ст. 200);

9) закріпленням права суб'єктів відносин у сфері інформації вимагати усунення порушень прав та відшкодування майнової і моральної шкоди, завданої такими правопорушеннями (ч. 2 ст. 200);

10) закріпленням права на спростування певної недостовірної інформації; встановленням суб'єктів, які мають право на спростування такої інформації і суб'єктів, які мають спростовувати недостовірну інформацію; закріпленням права на відкликання документу, в якому міститься недостовірна інформація; закріпленням імперативних правил про здійснення спростування недостовірної інформації незалежно від вини особи, яка її поширила та здійснення спростування недостовірної інформації в такий же спосіб, у який вона була поширена (ст. 277);

11) закріпленням права фізичної особи, особисте немайнове право якої порушено, на відшкодування майнової та (або) моральної шкоди та винятків з цього загального правила про відшкодування (ст. 280);

12) згадуванням про способи передання інформації (абз. 1 ч. 1 ст. 207);

13) встановленням спеціальної (скороченої) позовної давності (1 рік) до вимог про спростування недостовірної інформації, поміщеної у медіа (п. 2 ч. 2 ст. 258);

14) окресленням випадків заборони судом розповсюдження тієї чи іншої інформації, якою порушуються особисті немайнові права фізичної особи (ст. 278) [2].

Безпосереднє ж врегулювання *права на інформацію* здійснюється у ст. 302 ЦК України. Насамперед відзначимо, що стосується ця стаття лише фізичних осіб, адже в абз. 1 ч. 1 цієї статті йдеть-

ся про право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію саме ними. Відповідь на питання чи є таке нормативне регулювання доцільним є позитивною, зважаючи на місце розташування цієї статті (Книга 2, що стосується особистих немайнових прав фізичної особи, і безпосередньо Глава 22, що присвячена особистим немайновим правам, що забезпечують соціальне буття фізичної особи). Крім цього, юридичні особи завжди діють через фізичних осіб, які складають керівні органи. Інше питання, що юридичні особи є окремими самостійними суб'єктами цивільного права, зокрема й в частині відповідальності, і може поставати питання про доцільність виокремленого врегулювання різних аспектів права на інформацію, його реалізацію та захист й щодо юридичних осіб. Натомість це питання є частково врегульованим у ч. 1 ст. 91 «Цивільна правоздатність юридичної особи», в якій йдеться про те, що юридична особа здатна мати такі ж цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність), як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині [2].

Як вже зазначалось, у ЦК України здійснюється посилання на законодавство, яким регулюються питання порядку використання інформації та захисту права на неї. Тобто у сьогоденному нормативному формулюванні використовується абстрактна вказівка на закон загалом, без уточнення того, який саме це закон, а, отже, по суті, здійснюється лише вказівка на різновид нормативного акта – закон (нормативне формулювання: «порядок використання інформації та захисту права на неї встановлюється законом» (ч. 3 ст. 200 [2]). Це можуть бути як норми ЦК України, так і норми спеціалізованих та інших законодавчих актів. Одним із спеціалізованих законодавчих актів є Закон України «Про інформацію» [3]. Цей Закон охоплює більш широке коло можливих дій, пов'язаних з інформацію (нормативне формулювання – «основні види інформаційної діяльності»), адже в ньому йдеться не лише про збирання (надана законом можливість набуття, придбання, накопичення відповідно до чинного законодавства України документованої або публічно оголошуваної інформації [4]), зберігання (забезпечення належного стану інформації та її матеріальних носіїв [4]), використання (можливість задовольняти інформаційні потреби будь-яким незабороненим чинним законодавством способом [4]) та поширення (можливість розповсюджувати, реалізовувати у встановленому законом порядку документовану або публічно оголошувану інформацію [4]), а й про створення, одержання, охорону та захист інформації (преамбула та ст. 9 Закону України «Про інформацію» [3]). У зв'язку з наведеним доцільним, на наш погляд, є розширення змісту ч. 3 ст. 200 ЦК України, яка «відсилає» до спеціального законодавства лише у питаннях використання інформації та захисту права на неї.

Визначення «інформації» в ч. 1 ст. 200 ЦК України та ст. 1 Закону України «Про інформацію» у всі періоди їх дії були тотожними. У попередніх редакціях відповідних норм у ЦК України та в Законі України «Про інформацію» нею (інформацією) визнавались документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що мали або мають місце у суспільстві, державі та навколишньому середовищі [2; 3]. Законом України № 2938-VI від 13.01.2011 р., яким була змінена редакція Закону України «Про інформацію» та внесені зміни у ч. 1 ст. 200 ЦК України, інформація визначається як «будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді» [2; 3; 5]. Питання про доцільність дублювання норм у загальному (в нашому випадку ч. 1 ст. 200 ЦК України) та спеціальному (в нашому випадку абз. 3 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про інформацію») законах є дискусійним. З одного боку, такі дублювання збільшують обсяг нормативних актів (у нашому випадку ЦК України). Натомість, з іншого боку, це є базовим поняттям для характеристики відповідного права, і доцільним є надання можливості ознайомлення з визначенням відразу в межах відповідної загальної норми задля уникнення витрат часу на пошук та ознайомлення з визначенням у спеціальному акті. Тим паче, що формулювання бланкетного посилання за обсягом у цьому конкретному випадку буде таким самим, як наведення самого визначення. Отже, таке дублювання поняття «інформація» у ч. 1 ст. 200 ЦК України та ч. 1 ст. 1 Закону України «Про інформацію» вважаємо виправданим.

Суб'єктами інформаційних відносин у ст. 4 Закону України «Про інформацію», крім фізичних осіб, визнаються також об'єднання громадян, юридичні особи та суб'єкти владних повноважень [3]. За змістом ч. 2 ст. 200 ЦК України, суб'єкти відносин у сфері інформації можуть вимагати усунення порушень своїх прав та відшкодування майнової і моральної шкоди, завданої такими правопорушеннями [2]. Питання відшкодування майнової та моральної (немайнової) шкоди регулює ціла низка норм ЦК України. Тобто, всі ці питання також перебувають у сфері регулювання цивільного права.

Продовжуючи характеристику права на інформацію, врегульованого у ст. 302 ЦК України, зазначимо, що далі в ч. 1 цієї статті встановлюється певний виняток щодо реалізації компонентів відповідного права (збирання, зберігання, використання, поширення інформації) – необхідність отримання згоди фізичної особи на такі дії щодо інформації про її особисте життя, та виняток із цього винятку – все це можливо здійснити й без згоди фізичної особи, але це, по-перше, має бути закріплено в законі (як і в наведеному вище випадку, у цій нормі також вміщується загальна вказівка на різновид нормативного акта, а не конкретизація, якого саме закону), а, по-друге, окреслюються пріоритети, яким поступається право окремої особи, – інтереси національної безпеки, економічного добробуту та прав людини (абз. 2 ч. 1 ст. 302 ЦК України). У первісній редакції цієї статті встановлювалась заборона збирання інформації, яка є державною таємницею або конфіденційною інформацією юридичної особи. Доцільність вилучення цього речення є очевидною, адже вся наведена норма, виходячи з її змісту, стосувалася лише фізичних осіб. Вона якраз і є (була) тим винятком з прав, які можуть бути поширені й на юридичних осіб, адже поняття «особисте життя» притаманне лише першим і жодним чином не може бути поширене на юридичних осіб.

Як вже вказувалось, у ЦК України окремо акцентується лише на певних діях, пов'язаних з інформацією. Так, зокрема ч. 2 ст. 302 присвячена питанням *поширення інформації* фізичною особою, які пов'язані: 1) з встановленням обов'язку фізичної особи, яка поширює інформацію, переконатися в її достовірності (загальне правило); 2) закріпленням винятків із цього загального правила (якщо інформація отримана фізичною особою з офіційних джерел, приблизний і загальний перелік яких наводиться у цій нормі – інформація органів державної влади, органів місцевого самоврядування, звіти, стенограми тощо), коли фізична особа не лише не зобов'язана перевіряти її достовірність, але і не є суб'єктом відповідальності в разі її спростування. Первісна редакція цієї статті (ч. 3 ст. 302 до її зміни Законом № 3261-IV від 22.12.2005 р.) вміщувала більш деталізований перелік, в якому акцентувалось на: а) суб'єктах (було – «посадові та службові особи при виконанні ними своїх обов'язків», наразі – «органи державної влади та органи місцевого самоврядування»); б) джерелах, в яких розміщувалась інформація (до інформації, яка міститься в офіційних джерелах, попередня норма відносила звіти, стенограми, повідомлення засобів масової інформації, засновниками яких є відповідні державні органи або органи місцевого самоврядування); 3) закріпленням умови, за якої на неї не поширювався цей обов'язок і діяло правило про відсутність відповідальності (мало бути посилання на джерело інформації, яке є офіційним джерелом) [2].

Крім вже зазначених аспектів у ЦК України здійснюється врегулювання в окремих статтях особливостей реалізації фізичною особою права на інформацію, що пов'язана з певними сферами життя, абсолютна більшість яких не може бути поширена на юридичних осіб через їх специфіку. Наприклад, реалізація права на інформацію про стан свого здоров'я (ст. 285); реалізація права та встановлення заборон, що стосуються таємниці про стан здоров'я (ст. 286); реалізація права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, яке включає право на достовірну інформацію про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, право на збирання та поширення відповідної інформації (ст. 293); реалізація права на таємницю кореспонденції (ст. 306). Особливості врегулювання права на інформацію у вказаних та інших сферах життя фізичної особи доцільно розкривати в окремих публікаціях, зважаючи як на важливість цих сфер, так і на значну специфіку реалізації відповідних прав та особливості їх захисту.

Гарантії права на інформацію, які поширюються як на фізичних, так і на юридичних осіб, зафіксовані у ст. 6 Закону України «Про інформацію». Так, право на інформацію забезпечується: створенням механізму реалізації права на інформацію; створенням можливостей для вільного доступу до статистичних даних, архівних, бібліотечних і музейних фондів, інших інформаційних банків, баз даних, інформаційних ресурсів; обов'язком суб'єктів владних повноважень інформувати громадськість та медіа про свою діяльність і прийняті рішення; обов'язком суб'єктів владних повноважень визначити спеціальні підрозділи або відповідальних осіб для забезпечення доступу запитувачів до інформації; здійсненням державного і громадського контролю за додержанням законодавства про інформацію; встановленням відповідальності за порушення законодавства про інформацію (ч. 1 ст. 6 [3]). У цій же статті встановлюються й обмеження в реалізації цього права. Так, право на інформацію може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи кримінальним правопорушенням, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших

людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя (ч. 2 ст. 6 [3]). Як бачимо, норми спеціалізованого закону є ширшими за змістом у відповідному питанні, що є зрозумілим та виправданим. Не вбачаючи необхідності дублювати їх у ЦК України, вважаємо натомість доцільним закріплення в абз. 2 ч. 1 ст. 302 ЦК України посилання на спеціальну норму, адже остання є більш деталізованою.

Найбільш універсальним засобом захисту права на інформацію є судовий захист, який як один із способів захисту цивільних прав та інтересів перелічений у ст. 16 ЦК України. У питаннях охорони та захисту права на інформацію суд постає і як суб'єкт, який наділений компетенцією притягнення до різних видів юридичної відповідальності за порушення законодавства про інформацію, і як суб'єкт, до якого учасники відповідних відносин звертаються за вирішенням спорів. Відповідно до ч. 1 ст. 27 Закону України «Про інформацію», цивільно-правова відповідальність є одним з різновидів юридичної відповідальності (поряд з дисциплінарною, адміністративною та кримінальною), яка передбачена за порушення законодавства України про інформацію [3]. Звернемо увагу на певний недолік змісту відповідного Розділу IV «Відповідальність за порушення законодавства про інформацію», де до відповідальності відношення мають три з п'яти статей (дві інші статті – ст.ст. 28-29 – стосуються питань неприпустимості зловживання правом на інформацію та поширення суспільно необхідної інформації). Вказана глава встановлює підстави звільнення від відповідальності (висловлення оціночних суджень та розголошення інформації з обмеженим доступом, яка є суспільно необхідною), а також в окремій статті (ст. 31) врегульовує питання відшкодування матеріальної та моральної шкоди. Особливістю цього врегулювання є те, що право на відшкодування матеріальної чи моральної шкоди пов'язано обов'язково з наявністю рішення суду про це (в більшості випадків відшкодування такої шкоди, які врегульовані в ЦК України, окремо лише про такий варіант захисту не йдеться, адже шкода може відшкодовуватись й добровільно, без рішення суду). Крім цього привертає увагу обмеженість у нормативному формулюванні у зв'язку з використання сполучника «чи», який доцільно змінити на традиційне та більш широке за контекстом поєднання «та/або». Обмеженням, на наш погляд, є й заборона для суб'єктів владних повноважень-позивачів у справах про захист честі, гідності та ділової репутації вимагати відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Таким правом окремо наділяються посадові і службові особи цих суб'єктів.

Загалом, згідно з ч. 2 ст. 7 Закону України «Про інформацію», надання доступу до інформації, усунення порушень права на інформацію та оскарження відмови або бездіяльності щодо надання інформації здійснюються відповідно до Закону України «Про адміністративну процедуру» [3], тобто захист відповідного права здійснюється в порядку адміністративного судочинства. В порядку цивільного судочинства захищаються, як правило, права, що пов'язані із захистом честі, гідності, ділової репутації, а також права, що пов'язані з медичною сферою. Приклади останнього випадку наводяться в Огляді Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, в якому згадуються справи про: надання/розголошення інформації про стан здоров'я особи; надання медичних послуг; організацію та проведення медичних оглядів; організацію та проведення профілактичних щеплень (вакцинації); надання таких видів медичної допомоги, як примусова госпіталізація до психіатричного закладу та репродуктивні технології; виконання/неналежне виконання лікарем своїх обов'язків; пільги щодо забезпечення лікарськими засобами, протезування та надання медичної допомоги; стягнення страхового відшкодування за договором добровільного страхування медичних витрат; відшкодування матеріальної чи моральної шкоди, завданої ушкодженням здоров'я у зв'язку з наданням медичної допомоги неналежної якості [6].

Висновки. В ЦК України міститься чимало норм, які так чи інакше стосуються різних аспектів інформації, основними з яких є ті, що: а) регулюють одне з особистих немайнових прав фізичної особи – право на інформацію загалом та право на окремі різновиди інформації або інформації, що стосується певних сфер зокрема; б) встановлюють низку прав та обов'язків суб'єктів інформаційних відносин та будь-яких суб'єктів цивільного права щодо інформації, яка стосується їхньої діяльності або інших суб'єктів цивільного права; в) регулюють питання відшкодування збитків, майнової та немайнової шкоди, пов'язаної з неправомірними діями в інформаційній сфері або поводженням з певною інформацією. «Право на інформацію» в такому його формулюванні в ЦК України, попри розташування відповідної норми у главі, присвяченій фізичним особам, стосується не лише останніх, але й юридичних осіб, що досягається завдяки закріпленню в Главі 7 ЦК України «Загальні положення про юридичну особу» норми про зрівняння фізичних та юридичних

осіб у здатності мати цивільні права та обов'язки, за винятком тих, які за своєю природою можуть належати лише людині [2]. Право на інформацію загалом не є таким винятком, натомість більшість положень статті ЦК України, яка присвячена врегулюванню права на інформацію, а також більшість різновидів інформації, про право на які йдеться в нормах ЦК України, стосуються лише фізичних осіб і не можуть бути поширені на юридичних осіб. Отже, можемо констатувати відсутність прогалин в частині закріплення за юридичними особами права на інформацію загалом, натомість недостатньо чітке врегулювання змісту цього права щодо юридичних осіб, розкиданість відповідних норм. Крім цього прогалинами у врегулюванні права на інформацію в нормах ЦК України, на наш погляд, є: 1) наявність абстрактних посилань на певний закон, яким встановлюються ті чи інші питання дій суб'єктів цивільного права з інформацією, можливостями щодо захисту права на інформацію (доцільним вбачається уточнення конкретного законодавчого акта для спрощення сприйняття пересічними громадянами та іншими суб'єктами цивільного права змісту відповідної норми та надання тим самим можливості швидкого пошуку спеціального законодавчого акта); 2) звужений, порівняно зі спеціальним законодавством у сфері інформації, зміст дій осіб приватного права, пов'язаних із інформацією (наразі в ч. 3 ст. 200 ЦК України йдеться лише про використання інформації та захист права на неї, тоді як, на наш погляд, доцільним є приведення цієї норми у відповідність до положень інших норм ЦК України та норм Закону України «Про інформацію» в частині таких видів інформаційної діяльності, як створення, збирання, одержання, зберігання, поширення інформації). Перспективними напрямами подальших наукових досліджень з проблематики, про яку йшлося у цій статті, є особливості врегулювання права на інформацію в окремих сферах життя фізичної особи, зокрема реалізація прав на інформацію про стан свого здоров'я, на встановлення заборон, що стосуються таємниці про стан здоров'я, на безпечне для життя і здоров'я довкілля, на таємницю кореспонденції, а також питання розкриття специфіки змісту складових права на інформацію (створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення) та особливостей їх реалізації та захисту щодо різновидів інформації за змістом, які передбачені в ст. 10 Закону України «Про інформацію» (інформація про фізичну особу, товар (роботу, послугу); інформація довідково-енциклопедичного характеру; екологічна, науково-технічна, податкова, правова, статистична, соціологічна, критична технологічна інформація тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баланюк Н.Ю. Адміністративно-правове забезпечення права на доступ до інформації. *Освіта, наука та виробництво: розвиток і перспективи*: матеріали III Всеукраїнської науково-методичної конференції, м. Шостка, 19 квітня 2018 р. Суми: СумДУ, 2018. С. 76. URL: Balaniuk.pdf (дата звернення: 22.07.2025).
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. (із змінами) № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 22.07.2025).
3. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. (із змінами) № 2657-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text (дата звернення: 22.07.2025).
4. Прокопенко В. Науково-практичний коментар до ст. 302 Цивільного кодексу України. URL: https://www.jurists.org.ua/civil-law/2894-naukovo-praktichniy-komentar-do-st-302-civlnogo-kodeksu-ukrayini.html (дата звернення: 22.07.2025).
5. Про внесення змін до Закону України «Про інформацію»: Закон України № 2938-VI від 13.01.2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2938-17#Text (дата звернення: 22.07.2025).
6. Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справах зі спорів, що виникають у сфері охорони здоров'я. Рішення, внесені до ЄДРСР за лютий 2018 року – липень 2021 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2021_12_ohorona_zdor.pdf (дата звернення: 09.08.2025).

УДК 347.7: 37.02 : 004.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.3

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В СФЕРІ ОСВІТИ: ЗАХИСТ ПРАВ СТУДЕНТІВ ТА ВИКЛАДАЧІВ

Бочкова І.І.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри патентознавства
та основ правозастосовної діяльності
ХНУМГ ім. О.М. Бекетова
ORCID: 0000-0003-0522-2908

Врублевська-Місюна К.М.,
доцент, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри патентознавства
та основ правозастосовної діяльності
ХНУМГ ім. О.М. Бекетова
ORCID: 0000-0002-6973-3945

Бочкова І.І., Врублевська-Місюна К.М. Правове регулювання використання штучного інтелекту в сфері освіти: захист прав студентів та викладачів.

У статті досліджено сучасний стан правового регулювання використання технологій штучного інтелекту в системі освіти з акцентом на захист прав студентів, викладачів та інших учасників освітнього процесу. В умовах глобальної цифровізації та активного впровадження інтелектуальних технологій особливої актуальності набувають питання забезпечення прозорості алгоритмів, захисту персональних даних, гарантування недискримінаційного доступу до освітніх послуг та ресурсів. Штучний інтелект відкриває нові можливості в освіті: від персоналізації навчальних програм і адаптивного навчання до автоматизації оцінювання знань, впровадження віртуальної та доповненої реальності, розширення можливостей інклюзивної освіти, а також аналітики великих даних для ефективного управління закладами освіти. Такі інновації сприяють підвищенню якості освіти, оперативному виявленню проблемних зон у навчальному процесі, покращенню взаємодії між учасниками освітнього середовища. Водночас вони вимагають посиленої уваги з боку держави щодо правових гарантій, прозорості прийняття рішень системами штучного інтелекту та дотримання базових прав людини. Проаналізовано українське законодавство та міжнародно-правові акти, зокрема Загальний регламент із захисту даних (GDPR), Європейський акт про штучний інтелект (AI Act), рекомендації ЮНЕСКО та інші стратегічні документи, що визначають підходи до регулювання цифрових технологій. Зазначено, що наявні в Україні правові механізми ще не повною мірою враховують специфіку впливу штучного інтелекту на освітнє середовище, що обумовлює потребу в комплексній модернізації правового регулювання із врахуванням міжнародного досвіду. Автори підкреслюють необхідність адаптації кращих світових практик, розробки етичних стандартів, запровадження обов'язкового аудиту алгоритмів та створення незалежних інституцій захисту прав учасників освітнього процесу. Зроблено висновок, що лише ефективна, сучасна та збалансована правова політика може гарантувати безпечне, етичне й справедливе використання штучного інтелекту в освітній сфері.

Ключові слова: штучний інтелект, освіта, правове регулювання, персональні дані, AI Act, цифровізація, академічні права.

Bochkova I.I., Vrublevska-Misiuna K.M. Legal regulation of the use of artificial intelligence in education: protection of the rights of students and teachers.

The article examines the current state of legal regulation of the use of artificial intelligence technologies in the education system with a focus on protecting the rights of students, teachers and other

participants of the educational process. In the context of global digitalization and active implementation of intelligent technologies, the issues of ensuring transparency of algorithms, protection of personal data, and guaranteeing non-discriminatory access to educational services and resources are of particular relevance. Artificial intelligence opens up new opportunities in education: from personalizing curricula and adaptive learning to automating knowledge assessment, introducing virtual and augmented reality, expanding the possibilities of inclusive education, and big data analytics for effective management of educational institutions. Such innovations help to improve the quality of education, promptly identify problem areas in the learning process, and improve interaction between participants in the educational environment. At the same time, they require increased attention from the state in terms of legal guarantees, transparency of decision-making by artificial intelligence systems, and respect for basic human rights. The author analyzes Ukrainian legislation and international legal acts, in particular the General Data Protection Regulation (GDPR), the European Artificial Intelligence Act (AI Act), UNESCO recommendations and other strategic documents that define approaches to the regulation of digital technologies. It is noted that the legal mechanisms available in Ukraine do not yet fully take into account the specifics of the impact of artificial intelligence on the educational environment, which necessitates a comprehensive modernization of legal regulation with due regard for international experience. The authors emphasize the need to adapt the best international practices, develop ethical standards, introduce mandatory audit of algorithms, and establish independent institutions for the protection of the rights of participants in the educational process. It is concluded that only an effective, modern and balanced legal policy can guarantee the safe, ethical and fair use of artificial intelligence in the educational sphere.

Key words: artificial intelligence, education, legal regulation, personal data, AI Act, digitalization, academic rights.

Постановка проблеми. Правове регулювання використання штучного інтелекту в освіті є надзвичайно актуальним на тлі стрімкого розвитку технологій та їх інтеграції в різні аспекти соціального життя, зокрема в освітній процес. Автоматизація освітніх процесів, підвищення ефективності виконання рутинних завдань, впровадження персоналізованих підходів у навчання з використанням технологій штучного інтелекту та полегшення дистанційного навчання – ці можливості, які надають системи штучного інтелекту, привертають увагу викладачів, студентів та учнів, стимулюючи активне використання ними відповідних сервісів. Країни активно працюють над розробкою законодавчої бази для регулювання технологій використання штучного інтелекту. Ключові завдання, які стоять перед державами, включають: забезпечення прозорості, підзвітності та відповідальності в розробці та застосуванні штучного інтелекту; захист основних прав людини, таких як недискримінація, конфіденційність та безпека, при інтеграції штучного інтелекту; підтримка розвитку інновацій і конкурентоспроможності в галузі штучного інтелекту; встановлення чітких правил і стандартів для безпечного та ефективного використання систем штучного інтелекту [1].

Метою дослідження є аналіз правового регулювання використання штучного інтелекту в освітній сфері з фокусом на захист прав студентів та викладачів, а також розробка практичних рекомендацій щодо удосконалення нормативно-правового забезпечення для забезпечення прозорості, етичності та ефективності впровадження відповідних технологій у навчальний процес.

Стан опрацювання проблематики: Питання правового регулювання використання штучного інтелекту в освіті досліджується як в українському, так і в міжнародному контекстах. У фокусі перебуває захист персональних даних, забезпечення недискримінаційного доступу до освітніх ресурсів, формування інституційних механізмів прозорості роботи алгоритмів. Попри наявність окремих нормативно-правових актів, зокрема Закону України «Про захист персональних даних», проблематика залишається фрагментарно врегульованою. Особливої уваги потребує адаптація українського законодавства до стандартів ЄС, зокрема AI Act і GDPR, а також практичне застосування етичних стандартів при впровадженні ШІ в освітній процес.

Виклад основного матеріалу. Штучний інтелект пропонує широкий спектр технологічних можливостей для покращення навчального процесу, забезпечуючи індивідуальний підхід, автоматизацію рутинних завдань та аналіз великих обсягів даних. Розглянемо основні переваги штучного інтелекту, які використовуються в освіті. 1) Використання систем, які підлаштовують навчальний контент під індивідуальні потреби студентів, враховуючи їхні знання, темп навчання та стиль сприйняття інформації. Наприклад: платформи на основі штучного інтелекту, такі

як Coursera, які використовують алгоритми для персоналізації курсу. 2) Наявність віртуальних помічників, які надають відповіді на запитання студентів у реальному часі, допомагають виконувати домашні завдання та роз'яснюють складні теми. Наприклад, чат-боти на базі NLP (обробки природної мови), такі як *Duolingo*, використовуються для вивчення іноземних мов. 3) Штучний інтелект спрощує процес перевірки завдань, особливо тестів, забезпечуючи швидкий зворотний зв'язок. Наприклад, системи автоматичного оцінювання, такі як Grammarly, не лише аналізують граматику, але й перевіряють на плагіат. 4) Штучний інтелект використовується для аналізу великих обсягів даних, щоб визначити прогалини в знаннях, оцінити успішність студентів і спрогнозувати результати навчання. Системи аналітики, наприклад, Canvas Analytics, допомагають викладачам розробляти стратегії для покращення навчального процесу. 5) можливість навчання у віртуальній та доповненій реальності (VR/AR). У поєднанні з штучним інтелектом технології VR/AR створюють інтерактивні навчальні середовища в інженерії чи медицині. Наприклад, симулятори хірургічних операцій, лабораторії з хімії або фізики в доповненій реальності. 6) Доступ до освіти для людей з обмеженими можливостями, наприклад, текст до мови або мови жестів за допомогою штучного інтелекту, допомагають долати бар'єри в навчанні. Це питання є надзвичайно актуальним зважаючи на той факт, що відповідно до даних Міністерства соціальної політики України станом на 2024 рік в Україна понад 3 млн людей з інвалідністю [2]. Європейські дослідники наголошують на важливості впровадження інформаційних технологій в освітній процес, особливо у контексті дистанційного навчання для осіб з особливими потребами. Вони вважають, що студенти з обмеженими можливостями повинні мати можливість використовувати алгоритми машинного навчання, що включають різні методи, зокрема контрольоване, неконтрольоване та допоміжне навчання. Ці підходи сприяють інклюзивності та покращенню якості освіти для цієї категорії здобувачів вищої освіти [3, с. 1; 9]. 7) Можливість для викладача здійснювати моніторинг активності студентів, зокрема, системи штучного інтелекту аналізують участь студентів у навчальному процесі, їхню взаємодію з платформами та вчасність виконання завдань.

Отже, штучний інтелект трансформує освітній процес, роблячи його більш гнучким, інклюзивним та ефективним. Водночас його впровадження вимагає зміни підходів до викладання, адаптації ролей викладачів і студентів, а також забезпечення етичного та правового регулювання.

В умовах цифровізації освіти та використання штучного інтелекту ключовим завданням є забезпечення захисту персональних даних учасників освітнього процесу. В Україні основою для захисту персональних даних є Закон України «Про захист персональних даних» [4], який регулює відносини, пов'язані із захистом персональних даних під час їх обробки Освітні заклади зобов'язані забезпечувати прозорість обробки персональних даних і отримувати згоду суб'єктів даних на їх використання. З метою захисту вказаного права освітні установи мають проводити тренінги для викладачів і співробітників щодо законодавчих вимог і практик захисту даних та призначати відповідальних осіб, які контролюють обробку даних і взаємодіють з регуляторами у випадку порушень. Для забезпечення нерозповсюдження персональних даних університети повинні використовувати сучасні технології шифрування для захисту баз даних, використовувати двофакторну аутентифікацію та персональні паролі для доступу до електронних систем, а регулярне створення копій баз даних для уникнення втрат через збої або кібератаки.

Якщо звернутись до міжнародного досвіду, то у ЄС та США активно впроваджуються галузеві стандарти, що регулюють обробку даних у сфері освіти. Усі чутливі дані, які не потребують прямої ідентифікації, обробляються у знеособленій формі. У цьому контексті варто звернути увагу на Загальний регламент захисту даних (GDPR) [5]. Хоча його норми для України на даний момент мають рекомендаційний характер, інтеграція до Європейського Союзу передбачає врахування положень цього акта під час удосконалення національного законодавства, особливо у сфері захисту персональних даних дітей.

Для забезпечення реалізації права на захист персональних даних необхідно, щоб ефективно працював механізм реагування на порушення. У разі витоку персональних даних освітні установи зобов'язані оперативно інформувати студентів, викладачів і відповідні органи. Також необхідно впровадити платформи або контактних осіб для подання скарг щодо обробки персональних даних.

Сукупність зазначених механізмів забезпечує як захист приватності учасників освітнього процесу, так і виконання правових вимог. Проте ефективність цих заходів залежить від їх комплексного впровадження і регулярного оновлення відповідно до нових загроз та змін у законодавстві.

Дослідження чинних нормативно-правових актів, що регулюють використання штучного інтелекту в освіті, та аналіз прогалин у цій сфері дають змогу оцінити сучасний стан регулювання та порівняти його з міжнародними практиками. Лондонський саміт з безпеки штучного інтелекту став платформою для обговорення та підписання Декларації Блетчлі [6] країнами учасницями. Цей документ закликав до гарантування поваги до прав людини, захисту даних, етичності та безпеки при розробці штучного інтелекту, а також наголошує на важливості людського контролю над цими системами. Він також звернув увагу на необхідність розробки стратегій, що запобігатимуть використанню штучного інтелекту в шкідливих цілях.

Незважаючи на усвідомлення ризиків, які пов'язані з використанням штучного інтелекту, та необхідність розробки глобальних регулювань, які враховують масштаби цих викликів, ключові міжнародні лідериі – Європейський Союз і США – не змогли досягти спільної позиції щодо підходів до регулювання штучного інтелекту. Цю тему обговорювали під час експертної дискусії, що відбулася 6 липня 2023 року у Стенфордському університеті в рамках Stanford HAI (Stanford University Human-Centered Artificial Intelligence). США та ЄС, де цифрові технології складають 10% та 5-6% ВВП відповідно, мають різні погляди на нормативне регулювання цієї сфери. Внаслідок цього виникає враження, що розвиток регулювання штучного інтелекту може піти за аналогією з підходами до захисту персональних даних: так, як в ЄС було введено GDPR, у той час як у США кожен штат має власні норми у цій галузі. Ця тенденція залишається актуальною до сьогодні [7, с. 174-175] .

Європейський AI Act, який набрав чинності 1 серпня 2024 року, є першим у світі комплексним регуляторним актом у сфері штучного інтелекту. Цей акт встановлює глобальні стандарти для регулювання штучного інтелекту, що, ймовірно, вплине на розробку подібних ініціатив в інших регіонах. Компанії, які працюють в ЄС, зобов'язані адаптувати свою діяльність до нових вимог, адже за недотримання передбачені штрафи до 7% від світового річного обороту. Цей документ покликаний забезпечити баланс між інноваціями та захистом прав громадян, стимулюючи відповідальний розвиток штучного інтелекту та може слугувати взірцем для українського законодавства.

Для вирішення актуальних питань та приведення законодавства України у сфері інтелектуальної власності у відповідність до європейських стандартів 1 грудня 2022 року був ухвалений Закон України «Про авторське право та суміжні права» [8]. Цей нормативний акт впроваджує низку нововведень, зокрема положення, які регулюють авторські права на твори, створені із застосуванням технологій штучного інтелекту.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02 грудня 2020 р. № 1556-р схвалено Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні [9]. Ця Концепція окреслює цілі, принципи та завдання розвитку штучного інтелекту в Україні, визначаючи його як один із пріоритетних напрямів науково-технічної діяльності.

У грудні 2022 року Міністерство освіти і науки України презентувало програму трансформації «Освіта 4.0: український світанок» [10]. Ця ініціатива була розроблена командою МОН, спираючись на ключові принципи та ідеї, закладені у Плані відновлення України. Основними напрямами цієї ініціативи є створення сучасної цифрової інфраструктури, розробка ефективних цифрових інструментів для освітніх потреб, розвиток динамічного цифрового навчального контенту, а також впровадження цифрового освітнього паспорта, доступного через мобільні додатки, що враховує індивідуальні потреби кожного учасника освітнього процесу.

У жовтні 2023 року Міністерство цифрової трансформації України представило Дорожню карту регулювання штучного інтелекту [11], яка спрямована на створення ефективного підходу до регулювання цієї технології в Україні. Документ передбачає двоетапний процес: перший етап, запланований на 2023–2025 роки, забезпечить бізнесу перехідний період для адаптації до майбутніх вимог; другий етап включатиме запуск регуляторного механізму з урахуванням досвіду, отриманого на початковому етапі.

Основною складовою цієї ініціативи є імплементація положень європейського закону про штучний інтелект (AI Act) та розробка відповідного національного законодавства. Підхід передбачає поступовий розвиток (bottom-up): спочатку створення інструментів для бізнесу, а згодом прийняття нормативних актів. Такий процес спрямований на врахування інтересів усіх стейкхолдерів і досягнення балансу між потребами підприємств та правами громадян.

«Біла книга штучного інтелекту» [12] стала одним із перших ключових документів у сфері регулювання штучного інтелекту в Україні, розробленим Міністерством цифрової трансформації. У

цьому документі запропоновано регуляторний підхід, орієнтований на принципи європейського AI Act [13], а також надано рекомендації для різних галузей, зокрема освітньої сфери. Особливу увагу приділено впровадженню добровільних кодексів поведінки та створенню платформ для випробування високотехнологічних рішень.

На додаток, Міністерство цифрової трансформації України спільно з Міністерством освіти і науки України активно працюють над формуванням Стратегії цифрової трансформації системи освіти. Зокрема, ведеться робота над вдосконаленням освітнього застосунку «Мрія» [14], який сприятиме розвитку інновацій у навчальному процесі.

Наразі можна відмітити наступні недоліки правового регулювання. По-перше, відсутність чітких вимог щодо використання штучного інтелекту в освіті, що може створювати ризики для прав студентів і викладачів. По-друге, недостатньо враховані питання прозорості роботи алгоритмів, захисту персональних даних, а також відповідальності за ухвалення рішень, пов'язаних зі штучним інтелектом. Аналізуючи ці аспекти, слід зосередитися на адаптації міжнародного досвіду до українського контексту, зокрема розробці рекомендацій, що відповідають реаліям освітньої системи [15].

Практика вирішення спорів, пов'язаних із використанням штучного інтелекту в освіті, лише формується, проте вже існує кілька важливих аспектів і прецедентів. Існують системи, такі як Smartsettle і Modria, які використовують алгоритми для сприяння медіації між сторонами. Наприклад, штучний інтелект допомагає аналізувати великий обсяг документів або пропонує рішення, що базуються на прогнозуванні результатів. У випадках освіти це може включати спори щодо справедливості оцінювання або розподілу навчальних ресурсів [16]. Також, спори часто виникають через упередження в алгоритмах, що можуть вплинути на оцінювання студентів або інші процеси в освіті. Для уникнення таких конфліктів міжнародна практика вимагає регулярного аудиту алгоритмів, прозорості даних і відповідності законодавству про захист персональних даних [17].

Цей досвід демонструє, що впровадження штучного інтелекту в освіту потребує ефективного правового регулювання для вирішення потенційних конфліктів. Сучасна практика все ще перебуває на стадії формування, але досвід альтернативного вирішення спорів і нових правових норм надає перспективи для подальшого розвитку.

Висновки. Інтеграція штучного інтелекту в освітній процес створює значні можливості для підвищення якості навчання, водночас важливо дотримуватися прав і свобод усіх учасників – студентів, викладачів, адміністративного персоналу. Ключовими напрямами інтеграції штучного інтелекту в освіту є:

1. Індивідуалізація навчання. Адаптивні платформи, що налаштовують складність навчального матеріалу відповідно до індивідуальних можливостей студента, дозволяють створювати персоналізовані плани навчання. Віртуальні помічники, здатні відповідати на запитання студентів та допомагати в організації навчального процесу, значно підвищують ефективність навчання. Однак правові аспекти цього процесу вимагають особливої уваги, зокрема щодо дотримання конфіденційності даних та запобігання дискримінації при розподілі ресурсів.

2. Автоматизація оцінювання знань є ще однією важливою перевагою використання ШІ. Завдяки здатності аналізувати великі обсяги інформації, ШІ може знизити суб'єктивність оцінювання, особливо під час тестування. Однак важливо забезпечити доступ до апеляції результатів, отриманих за допомогою ШІ, а також забезпечити відкритість алгоритмів оцінювання.

3. Використання віртуальних середовищ навчання та симуляцій через технології доповненої та віртуальної реальності (AR/VR) створює нові можливості для навчання, наприклад, для медичних студентів, які можуть практикувати операції в симульованих умовах. Однак ці технології можуть бути недоступні для малозабезпечених студентів, що потребує уваги до рівного доступу до таких інструментів.

4. Інклюзивність навчання також значно покращується завдяки використанню ШІ. Інструменти, такі як перетворення тексту в аудіо або відео для студентів із вадами зору чи слуху, а також адаптація контенту для учнів із когнітивними порушеннями, сприяють рівному доступу до освіти. Важливо забезпечити рівний доступ до таких інструментів для всіх учасників освітнього процесу.

5. Аналітика для управління освітою, що використовує дані про відвідуваність, успішність та активність студентів, дає можливість адміністраціям закладів освіти приймати зважені рішення. Однак це потребує дотримання законів про захист персональних даних і запобігання надмірному контролю над студентами.

6. Автоматизація адміністративних процесів, таких як формування розкладів та комунікація зі студентами, значно спрощує роботу в освітніх закладах. Однак важливо уникати надмірної цифровізації, яка може знизити рівень живого спілкування між викладачами та студентами.

7. Етика та прозорість у використанні ШІ є критично важливими для забезпечення справедливості в освіті. Розробка чітких правил, таких як заборона дискримінаційних алгоритмів та визначення відповідальності за помилки, допущені ШІ, допомагає зберегти довіру до технологій у навчальному процесі.

Інтеграція штучного інтелекту має базуватися на чіткому правовому регулюванні, з акцентом на прозорість, етичність і захист прав студентів та викладачів. Важливо, щоб штучний інтелект не заміняв людський компонент освіти, а доповнював його, підвищуючи якість та доступність освітніх послуг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гриценчук О.О. Нормативно-правова підтримка використання штучного інтелекту в освіті в контексті євроінтеграції. Відділ компараативістики інформаційно-освітніх інновацій. *Інформаційний бюлетень*. № 4, 2024. URL https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/742262/1/ Гриценчук%20Бюлетень%204-2024.pdf .
2. Офіційний сайт Міністерства соціальної політики України. URL: https://www.msp.gov.ua/news/23795.html (дата звернення – 23.06.2025).
3. Безкоштовна вища освіта для осіб з інвалідністю за спеціальністю “Соціальна робота”. Заголовок з екрану. URL: https://www.prostir.ua/?grants=bezkoshtovna-vyscha-osvita-dlya-osib-z-invalidnistyu-za-spetsialnistyu-sotsialna-robota. (дата звернення – 23.06.2025).
4. Про захист персональних даних: Закон України від 23.04.2021 р. № 2297-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text (дата звернення – 23.06.2025).
5. Регламент Європейського парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв’язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#n6 (дата звернення – 23.06.2025).
6. The Bletchley Declaration by Countries Attending the AI Safety Summit? 1-2 November 2023. URL: https://www.gov.uk/government/publications/ai-safety-summit-2023-the-bletchley-declaration/the-bletchley-declaration-by-countries-attending-the-ai-safety-summit-1-2-november-2023 (дата звернення – 23.06.2025).
7. Кузьменко О.В., Чорна В.Г., Островський С.О Правове регулювання запровадження та використання штучного інтелекту. *Київський часопис права*. № 1, 2024. URL: http://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/419/405 (дата звернення – 23.06.2025).
8. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text (дата звернення – 23.06.2025).
9. «Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні». Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02 грудня 2020 р. № 1556-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-р#Text (дата звернення – 23.06.2025).
10. Програма великої трансформації «Освіта 4.0: український світанок». URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/news/2022/12/10/Osvita-4.0.ukrayinskyy.svitanok.pdf (дата звернення – 23.06.2025).
11. Регулювання штучного інтелекту в Україні: презентуємо дорожню карту. URL: https://thedigital.gov.ua/news/regulyuvannya-shtuchnogo-intelektu-v-ukraini-prezentuemo-dorozhnyu-kartu (дата звернення – 23.06.2025).
12. Біла книга з регулювання штучного інтелекту в Україні: бачення Мінцифри. URL: https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/community/docs/Регулювання%20ШІ.pdf (дата звернення – 23.06.2025).
13. Регламент про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act) від 13.06.2024 р. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R1689 (дата звернення – 23.06.2025).
14. Освітній застосунок «Мрія». URL: https://mriia.gov.ua/app (дата звернення – 23.06.2025).

15. Беглей В. Законодавче регулювання використання штучного інтелекту. URL: https://university-blog.lnu.edu.ua/story-15/ (дата звернення – 23.06.2025).
16. AI-Powered Mediation for Improved Legal Dispute Resolution. iBridge. URL: https://ibridgellc.com/ai-powered-mediation-for-improved-legal-dispute-resolution (дата звернення – 23.06.2025).
17. New Rules For AI-Related Disputes Raise Extra Questions. URL: https://www.artificiallawyer.com/2024/04/24/new-rules-for-ai-related-disputes-raise-extra-question/ (дата звернення – 23.06.2025).

УДК 447.78+442
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.4

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ДИФАМАЦІЮ У СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ

Вовк В.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії держави і права,
Хмельницький університет управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0002-0588-2095

Вовк В.М. Цивільно-правова відповідальність за дифамацію у соціальних мережах.

Стаття присвячена питанням цивільно-правової відповідальності за дифамацію у вітчизняному контексті. Вказується, що дифамація як порушення особистих немайнових прав особи (в частині честі, гідності і приватного життя) насьогодні є проблемним питанням правового регулювання, що пояснюється відсутністю у вітчизняному законодавстві норм «дифамаційного» права; стрімким розвитком інформаційно-комунікативних технологій та швидкістю поширення інформації; зміною у стилі спілкування у цифровому середовищі; розмитістю критеріїв для встановлення оціночного характеру поширеної інформації та реально шкідливої інформації, яка здатна завдати репутаційних збитків конкретним фізичним або юридичним особам. Особлива увага в сучасних умовах приділяється дифамації у соціальних мережах. Найбільш поширеними випадками порушення честі і гідності в соцмережах, є публікації у Мережі-Х (Твіттері, Телеграмі, Фейсбуку). Розглянуті питання застосування наявних правових норм в частині дифамації в умовах цифрової демократизації і загальної інформаційної свободи.

В статті також зазначається, що в контексті європейської правової культури, дифамація є одним із способів визнання цінності окремої особи. Вказується, що Україна як сучасна демократична держава має низку правових засобів захисту особистих немайнових прав особи, які можуть застосовуватися і в частині дифамації. Зокрема йдеться про цивільно-правову відповідальність за поширення інформації, яка містить шкідливий вплив на честь, гідність і репутацію особи. Аналіз норм чинного вітчизняного законодавства та судової практики засвідчив, що вони розвиваються в межах сучасної юридичної дійсності та аналогічні правовим реаліям сучасних демократичних держав. Проблемними питаннями цивільно-правової відповідальності за дифамацію у соціальних мережах в контексті вітчизняної правової реальності є: дифамація створює юридично невизначені ситуації**,** порівняно зі справами, які пов'язані з традиційними медіа; анонімність користувачів; тягар доказування покладається на позивача; стиль інформації, що поширюється, характеризується неформальністю і неточністю; динамічність поширення інформації без належного критичного обмірковування.

Ключові слова: дифамація, цивільно-правова відповідальність, правові норми, шкода, соціальні мережі, контент, інформаційно-комунікативні технологія, поведінка у цифровому середовищі, позивач, відповідач.

Vovk V.M. Civil liability for defamation on social media.

The article addresses issues of civil liability for defamation in the domestic context. It highlights that defamation, as a violation of an individual's personal non-property rights-specifically concerning honor, dignity, and privacy-remains a problematic area of legal regulation. This is attributed to the absence of specific "defamation law" provisions in national legislation; the rapid development of information and communication technologies and the speed at which information is disseminated; changes in communication styles within the digital environment; and the blurred criteria for distinguishing between evaluative judgments and harmful information that can cause reputational damage to specific individuals or legal entities.

Special attention in the current conditions is paid to defamation on social media. The most common instances of violations of honor and dignity on social networks occur through publications on platforms such as X (Twitter), Telegram, and Facebook. The article examines the application of existing legal norms in cases of defamation amid digital democratization and general informational freedom.

The article also notes that, in the context of European legal culture, defamation is viewed as one of the mechanisms for recognizing the value of the individual. It is emphasized that Ukraine, as a modern democratic state, possesses a range of legal tools for protecting personal non-property rights, which may be applied in cases of defamation. In particular, this refers to civil liability for the dissemination of information that has a damaging effect on a person's honor, dignity, and reputation.

An analysis of the current national legislation and judicial practice demonstrates that they are developing within the framework of the contemporary legal reality and are comparable to the legal realities of modern democratic states.

However, several challenges exist in the realm of civil liability for defamation on social media in the context of Ukraine's legal landscape. These include the legal uncertainty that defamation cases present compared to those involving traditional media; user anonymity; the burden of proof resting on the claimant; the informal and imprecise style of information being shared; and the dynamic, often uncritical spread of content.

Key words*:* defamation, civil liability, legal norms, harm, social media, content, information and communication technology, behavior in the digital environment, claimant, respondent.

Постановка проблеми. Свого часу Г. Радбрух зауважував, що мало хто з його сучасників не говорить про кореальні зобов'язання [1]. Перефразовуючи Г. Радбруха можна стверджувати, що сьогодні мало хто не говорить, не пише та не аналізує феномен соціальних мереж. Для сучасної теорії цивільного права і судової практика тема соціальних мереж є не просто мейнстрімом, вона є викликом і пошуком нових шляхів врегулювання цивільно-правових відносин в «мережі», зокрема в частині порушення особистих немайнових прав.

Мета дослідження – з'ясувати, в чому полягають проблемні питання цивільно-правової відповідальності за дифамацію у соціальних мережах (у вітчизняному контексті).

Стан опрацювання проблематики. Питання юридичної відповідальності за дифамацію у соціальних мережах сьогодні є проблемними (як для теорії права, так і судової практики), тому вони викликають інтерес у зарубіжних і вітчизняних науковців. Найбільш повними є розробки вказаної проблеми представлені у працях І. Томарова, Г. Драйбелбіса, О. Теличко, В. Рекун, О. Гаврилюк.

Виклад основного матеріалу. Здобутки Четвертої промислової революції позначаються на усіх сферах людського життя, суттєво його змінюючи та корегуючи, зокрема і у сфері спілкування, обміну і поширення інформації тощо. Як ми уже зазначали, поточні онтологічні зміни в соціальному житті впливають на модифікування принципів і правил поведінки індивідів, формування і функціонування нових індивідуальних і суспільних цінностей (через руйнацію або апгрейд традиційних культурних традицій, норм моралі тощо) [2, с. 23]. Попри швидкі темпи розвитку інформаційно-комунікативних технологій і функціонування усіх складових інформаційного простору, сьогодні спостерігається недостатнє правове регулювання у сфері відносин в інформаційно-цифрового світу (що зумовлено природою правового регулювання). Традиційні правові норми, які розроблені для захисту репутаційних інтересів у соціальних мережах, складно адаптуються до глобального і швидкого розвитку способів поширення інформації і характеру спілкування. Різний рівень моральної культури та культура «цифрової» поведінки учасників взаємодії, а також реалізація різних цілей «присутності в мережі» можуть призводити до негативних наслідків для окремих учасників у вигляді порушення їх особистих немайнових прав, оскільки не завжди має місце така участь у діяльності інформаційного суспільства, яка «потребує демонстрації гарного морального виховання та соціальної відповідальності в цифровому соціальному середовищі, а також керування стосунками між особистістю, особою та іншими, особою та суспільством, країною та світом» [3]. Впливовість соціальних мереж, за даними звіту «Digital 2023», підготовленому групою з Meltwater та We Are Social, визначається тим, що середньостатистичний інтернет-користувач проводить у соцмережах близько 2,5 години на день. Як засіб доступу до інформації соціальні мережі визнаються 100 % інтернет-користувачів [4, с. 40]. При цьому «платформи, що дозволяють користувачам генерувати та поширювати інформацію (зокрема, соціальні мережі та блоги), постійно змінюються, і законодавчі норми часто не встигають за цими змінами» [5, с. 331].

Йдеться, насамперед, публікації у Мережі-Х (Твіттері), Телеграмі, Фейсбуку, за які можуть притягати відповідальності у дифамаційних справах. Тому соціальні мережі сьогодні стали «місцем» дозвілля, набуття, поширення та обміну інформацією. Також особливістю сучасного соціального буття є і ще той факт, що цифровий світ, зокрема і соціальні мережі стали місцем одержання прибутку та виникнення нової трудової форми зайнятості – блогерство. Фінансовий успіх блогера значною мірою залежить від кількості підписників (аудиторії), які реагують на контент його блогу (визначальними показниками при цьому є кількість уподобайок, коментарів, переглядів). Бажання розширити аудиторію за рахунок популярного, затребуваного або скандального контенту може призводити до поширення неперевірної або завідомо неправдивої інформації, інформації, що порушує честь, гідність і репутацію іншої особи (ст. 297 ЦК України), а також до втручання у приватне життя особи (ст. 32 Конституції України). Контент в соціальних мережах, пов'язаний з поширенням інформації про фізичну або юридичну особу, представлений дилемою «свобода слова («свобода вираження – це наріжний камінь демократії. Якщо не існує справжньої свободи слова, не може існувати й справжньої демократії» [6]) vs зловживанням інформаційним впливом», яка охоплює приватну, ділову, політичну чи бізнесову сфери. Право на вільне висловлювання в Україні гарантується Конституцією, в статті 34 якої зазначено, що кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або у інший спосіб – на свій вибір. Але така інформація повинна поширюватися із дотриманням моральних і правових норм про її достовірність і не порушувати права інших осіб. У цифровому світі (зокрема і у соціальних мережах) присутня ілюзія «абсолютної свободи», «однак використання такого блага як свобода слова нерідко призводить до безконтрольного використання інформації, що завдає шкоди, як громадському порядку, так і окремій особистості» [7, с. 212]. Дії у соціальних мережах є вчинками і поведінкою учасників цифрової взаємодії. Очікується, що поведінка особи в цифровому світі є відповідальною і такою, що ґрунтується на усвідомленні моральних принципів щодо поваги іншого, але нерідко маємо справу з недотриманням певних правил поведінки у мережі, що призводить до порушення особистих немайнових прав осіб, щодо яких була поширена конкретна інформація, що завдала шкоди честі, гідності і репутації конкретної особи. Інформація, яка шкодить честі, гідності та репутації особи позначається поняттям «дифамація». Поняття «дифамація» бере початок у англійському загальному праві XIII століття і першопочатково мала на меті захист Церкви чи уряду від шкоди для репутації, спричиненої неправдивими твердженнями. Сьогодні питання дифамації, це, перш за все, врегулювання відносин між приватними особами: «Якщо раніше законодавство про дифамацію було спрямоване проти підбурливих або богохульних висловлювань, то нині воно зосереджене на висловлюваннях, які завдають шкоди репутації конкретної особи» [8].

Як влучно зауважує Г.М. Дрейбелбіс, дифамація в соціальних мережах сьогодні є новим юридичним фронтом «на тлі інтернет-дикого Заходу»: «тому інфлюенсери у соціальних мережах, державні посадовці та, навіть, звичайні користувачі можуть завдати серйозної шкоди одним лише натисканням кнопки. Для виправлення таких шкод суди розширили поняття дифамації за межі традиційних медіа, таких як друковані ЗМІ та телевізійні мовники, включивши до нього твердження, поширені в інтернеті, аби притягнути до відповідальності необачних користувачів соціальних мереж за їхні пости» [8]. Одним із способів поширення інформації дифамаційного характеру онлайн в сучасних умовах є хайп, який є одним із дієвих інструментів розширення цифрової аудиторії. Хайп насьогодні не є правовим терміном. Під хайпом (від англ. hype – ажіотаж, надмірна увага) розуміється інформація, медіаподія, яка здатна спричини тимчасове, масове збудження суспільства навколо певної теми, особи чи явища в інтернеті, зокрема в соціальних мережах.

Україна як сучасна демократична держава має правові засоби захисту особистих немайнових прав особи. Зокрема, у положеннях постанови Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2009 року № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» вказується, що праву на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань відповідає обов'язок не поширювати про особу недостовірну інформацію та таку, що ганьбить її гідність, честь чи ділову репутацію [9]. В сьогоденні в Україні для успішного позову про дифамацію у соцмережах потрібна наявність таких підстав:

– публічний характер твердження (поширення серед невизначеного кола осіб);

– ідентифікація конкретної особи чи групи, яка поширює інформацію;

– довести недостовірність поширеної інформації;
– довести факт завдання шкоди честі, гідності, репутації.

Частина 1 ст. 277 Цивільного кодексу України передбачає, що фізична особа, особисті немайнові права якої порушено внаслідок поширення про неї та (або) членів її сім'ї недостовірної інформації, має право на відповідь, а також на спростування цієї інформації; абзац 3 частини 4 статті 277 ЦКУ встановлює, якщо особа, яка поширила недостовірну інформацію, невідома, фізична особа, право якої порушено, може звернутися до суду із заявою про встановлення факту недостовірності цієї інформації та її спростування [10]. Прикметним також є той факт, що в Україні питання дифамації і моральних збитків поширюються також і на інформацію щодо померлої особи. Зокрема в Рішенні Касаційного Суду № 20269 від 22 липня 2024 року був розглянутий факт приписування ганебних вчинків померлому члену сім'ї, що загалом є делікатною темою, яка поєднує в собі юридичний і моральний аспекти [11].

У законодавствах сучасних європейських держав є норми, які спрямовані на захист особистих немайнових прав, зокрема честі, гідності та репутації. При цьому особлива увага до цих прав пояснюється ментальними настановами, притаманних спільноті, яка ідентифікує себе європейцями. Відповідно до цих настанов, індивід (людина) визнається найвищою соціальною цінністю, що результує у індивідуалізмі та персоноцентричності європейської культури. Логічним, з цієї позиції, є відображення і закріплення панівних ментальних і культурних наративів і у правовій сфері. Показовими щодо захисту честі, гідності і репутації особи (у дифамаційному вимірі) є норми Закону про поліпшення здійснення правосуддя у соціальних мережах, який набув чинності 1 жовтня 2017 року у ФРН, і був прийнятий у відповідь на те, що не усі коментарі в інтернеті (зокрема і в соцмережах), які містять розпалювання ненависті, видаляються. Чинне законодавство Республіки Польщі (ст. 23, 24 Kodeks cywilny) захищає честь, добре ім'я та репутацію. Зокрема, в цій державі Instagram визнається публічною платформою, а тому публікація «сторіс» має поширення, достатнє для цивільної відповідальності. Чинні правові норми Французької республіки чітко кваліфікують наклеп (diffamation) як поширення неправдивих фактів, які шкодять честі, гідності і репутації, а тому Мережа X (Twitter) має такий самий правовий статус, як і преса у випадках масового поширення неправдивої або образливої інформації. У вітчизняному правовому полі дифамація трактується як цивільно-правовий делікт, що передбачає можливість захисту честі, гідності та ділової репутації особи за допомогою позову до суду. Такий підхід загалом відповідає стандартам Ради Європи, які закріплені у Резолюції 1577 (2007) «Стосовно декриміналізації дифамації» [12]. Прикметним є те, що у низці національних європейських законодавств наявні норми, які передбачають кримінальну відповідальність. Саме на зміщення акцентів з кримінальної на цивільно-правову відповідальність за дифамацію і націлені положення вказаної Резолюції, що також є логічним у світлі гуманізації кримінальних покарань, що є характерним для сучасної європейської правової культури.

Одним із проблемних питань відповідальності за дифамацію у соціальних мережах є ускладнення ідентифікації відповідача, що пов'язано із архітектонікою та політикою конфіденційності конкретної соціальної мережі. Сучасна вітчизняна судова практика поки що керується принципом «будь-хто може створити акаунт із чужим іменем, розмістити декілька фото та публікацій. Якщо особа не визнає, що це її акаунт, суд вважає не доведеним, що інформацію поширив саме цей відповідач. Як наслідок – відмова у задоволенні позову» [13]. А відтак тягар доказування приналежності веб-сторінки відповідачеві покладається на позивача. Відповідачеві для уникнення відповідальності достатньо заявити суду, що він не є власником спірного акаунту, і не знає, хто його створив та наповнює скандальним, образливим або неправдивим контентом. Близьким до вказаного питання є також питання анонімності в онлайн-середовищі. Підтвердженням чого є текст постанови Великої палати Верховного Суду від 14.12.2022 у справі № 454/2743/19. У вказаній постанові Суд висловив критику щодо формального підходу апеляційного суду, який не довів, що спірна інформація належала відповідачу, а лише обмежився твердженням про її розповсюдження у Facebook, що сприяло неможливості притягнути до відповідальності, якщо не встановлено належність аккаунта із сумнівною доброчесністю. Ще одним проблемним питанням відповідальності за дифамаційну інформацію є питання визначення юрисдикції, в межах якої можна подати позов при визначенні розміру реально завданої шкоди, яка була нанесена поширеною інформацією.

Висновки. Питання цивільно-правової відповідальності за дифамацію у соціальних мережах в межах вітчизняного законодавства є ускладненими та неопрацьованими в силу своєї багатогран-

ності і складності, а також розмитими критеріями щодо визначення змісту поширеної інформації як дифамації. Потреба у створенні спеціальних норм для врегулювання дифамаційних виявів та репутаційного захисту у соціальних мережах, а також адаптації наявних правових норм до нових соціальних умов є двовалентною: з одного боку, вона обумовлена особливостями розвитку інформаційно-комунікативних технологій та інформаційного суспільства на сучасному етапі, а з іншого – , переосмисленням і більш глибоким розумінням принципів свободи слова і захисту індивідуальної репутації, честі і гідності.

Основними проблемами дифамації, в розрізі цивільно-правової відповідальності, є: дифамаційні висловлювання, поширені у соціальних мережах, створюють більше юридично невизначених ситуацій, порівняно зі справами, які пов'язані з традиційними медіа; високий ступінь анонімності користувачів; тягар доказування покладається на позивача; особливість стилю інформації, що поширюється, полягає у його неформальності і неточності, що часто трактується як оціночне судження, а не факт; динамічність поширення інформації без належного критичного обмірковування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Radbruch G. Rechtsphilosorie. Leipzig. 1932. 238 s.
2. Вовк В., Бліхар В. Правове регулювання в інформаційному просторі в контексті цифрового гуманізму як компенсація недотримання норм інформаційної етики та цифрового громадянства. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2025. № 1 (29). С. 22–28. DOI: https://doi.org/ 10.33270/02252901.
3. Воронкова В., Кивлюк О., Андрюкайтене А. Еволюція від активного відповідального громадянства до цифрового в контексті критичного мислення: досвід країн ЄС. *Humanities Studies*. 2023. Вип. 14 (91). С. 23–34. DOI: https://doi.org/ 10.32782/hst-2023-14-91-03.
4. Гаврилюк О.П. Соціальні мережі як чинник формування культурних цінностей і норм. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал.* 2023. № 3. С. 39–44.
5. Шаповал Л.І. Цивільно-правова відповідальність за порушення прав на інформацію в умовах цифрової трансформації. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/20452/3/konf_Maslov-2025.pdf.
6. Resolution 1577 (2007) Towards decriminalisation of defamation. Council of Europe Parliamentary Assembly. URL: http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta07/ERES1577. htm.
7. Теличко О.А., Рекун В.А. Відповідальність за дифамацію в медіапросторі в міжнародному та вітчизняному праві. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 7. С. 211–214. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-7/53.
8. Dreibelbis H.M. Social Media Defamation: A New Legal Frontier amid the Internet Wild West. Duke J. Const. L. & Pub. Pol'y. 2021. 16. 245 p.
9. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2009 року № 1. Пленум Верховного Суду України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09#Text.
10. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року № 435-IV. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/435-15#Text.
11. Коментар до Рішення Постанови № 20269 від 2024 року: Дифамація та моральна шкода. URL: https://www.studiolegalebianucci.it/uk/blog/2320-komentar-do-risenna-postanovi-no-20269-vid-2024-roku-difamacia-ta-moralna-skoda.
12. Resolution 1577 Towards decriminalisation of defamation. Council of Europe Parliamentary Assembly. 2007. URL: http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta07/ERES1577.htm.
13. Томаров І. Презумпція, якої не вистачає (качиний тест для доведення автентичності акаунту в соцмережі). 2024. URL: https://vkp.ua/en/publication/prezumptsiya-yakoyi-ne-vistachaie-kachiniy-test-dlya-dovedennya-avtetichnosti-akauntu-v-sotsmerezhi?utm_source.

УДК: 347.232:347.23
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.5

ФОРМУВАННЯ КАТЕГОРІЇ ВИКУПУ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Головій Т.Ю.,
аспірант кафедри цивільного права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

Головій Т.Ю. Формування категорії викупу в цивільному праві.

В законодавстві України передбачений механізму викупу деяких об'єктів цивільних прав в окремих випадках. Так, викупленими можуть бути земельні ділянки, об'єкти культурної спадщини, корпоративні права тощо.

Попри відносну поширеність застосування механізму викупу, в законодавстві відсутнє визначення поняття «викуп». Разом із цим, викуп слід розглядати як універсальний правовий механізм – поряд з іншими, певною мірою подібними до нього, такими як конфіскація, реквізиція, націоналізація, – а не лише як інструмент у сфері земельних правовідносин чи відносин щодо об'єктів культурної спадщини. Це зумовлює потребу в тлумаченні та комплексному, концептуальному осмисленні механізму викупу, що можливе шляхом наукового аналізу правовідносин, у межах яких допускається викуп, їх порівняння, узагальнення та виявлення спільних ознак.

В статті описаний історичний контекст явища викупу, його розвиток, бачення в різні періоди історії (часи Стародавньої Греції, Римської Імперії, Середньовіччя, Нового часу, в XX столітті, в новітній історії), та в різних країнах. Проаналізовано співвідношення понять «викуп» та «експропріація».

В статті наведено основи правового регулювання викупу різних об'єктів за сучасним законодавством України, а також досліджено окремі правовідносини які не кваліфікуються відповідно до законодавства як викуп, однак за своєю сутністю мають всі ознаки відносин викупу.

Виокремлено найбільш загальні риси механізму викупу. Також сформульовано передумови застосування механізму викупу, та проблеми які вирішує цей механізм.

Сформульовано тезу про те, що універсальною ознакою викупу (незалежно від об'єкта який викуповується) є передумова у вигляді наявності «конфлікту інтересів» щодо певного об'єкта цивільних прав. Викуп слугує способом розв'язання такого конфлікту інтересів.

У статті проаналізовано мету викупу різних об'єктів, зокрема з'ясовано, що залежно змісту правовідносин та сутності конфлікту інтересів спрямованість викупу може різнитися: в одних випадках викуп може бути спрямований на набуття певного майна у власність, в інших – на припинення певних спільних прав щодо одного і того ж об'єкта.

Сформульовано висновок, що викуп за своєю сутністю виник як спосіб розв'язання публічного та приватного інтересів, а в подальшому був поширений також і на суто приватно-правові відносини.

Ключові слова: викуп, експропріація, конфлікт інтересів, право власності.

Holovii T.Y. Formation of the category of redemption (buy-out) in civil law.

The legislation of Ukraine provides for a mechanism for the redemption of certain items of civil rights in certain cases. In particular, land plots, cultural heritage items, corporate rights, etc. may be redeemed.

However, despite the relative prevalence of the use of the redemption mechanism, there is no definition of the concept of "redemption" in the legislation. Therewith, redemption should be considered as a universal legal mechanism along with other, to some extent, similar mechanisms (such as confiscation, requisition, nationalization, etc.), and not as purely as the right of redemption in the field of land legal relations, or in the field of legal relations of cultural heritage items, etc. In this regard, there is a need for interpretation and a comprehensive and conceptual understanding of the "redemption" mechanism,

which is possible through scientific understanding of legal relations in which redemption is allowed, their comparison, analysis, generalization of common features, etc.

The Article describes the historical context of the redemption phenomenon, its development, and perceptions in different periods of history (the times of Ancient Greece, the Roman Empire, the Middle Ages, the Modern Age, the 20th century, and modern history) and in different countries. The correlation between the concepts of "redemption" and "expropriation" is analyzed.

The Article presents the basics of legal regulation of the redemption of various items under the modern legislation of Ukraine, and also examines certain legal relations that are not classified as redemption under the law, but in essence have all the characteristics of redemption relations.

The most general features of the redemption mechanism are highlighted. The prerequisites for the application of the redemption mechanism and the problems that this mechanism solves are also formulated.

The thesis is formulated that a universal feature of redemption (regardless of the item being redeemed) is the prerequisite in the form of a "conflict of interest" regarding a specific item of civil rights. Redemption serves as a way to resolve such a conflict of interest.

The Article analyzes the purpose of the redemption of various items, in particular, it is found that depending on the content of the legal relations and the nature of the conflict of interests, the focus of the redemption may vary, in some cases, the redemption may be aimed at acquiring certain property as ownership; in others, at terminating certain common rights regarding the same item.

The conclusion is formulated that redemption essentially arose as a way of resolving public and private interests, and was later extended to purely private-law relations.

Key words: buyout, redemption, expropriation, conflict of interest, ownership.

Постановка завдання. У цивільних правовідносинах поширеним є застосування механізму викупу. Він передбачений у різних, на перший погляд, безпосередньо не пов'язаних між собою цивільних правовідносинах, зокрема щодо права власності на земельну ділянку, об'єктів культурної спадщини, частки в статутному капіталі тощо.

Однак, нині в науці ще не сформувалася єдина та цілісна концепція викупу, як універсального інструменту в цивільному праві.

Відтак, завданням статті є дослідження історії формування та розвитку викупу, порівняння правового регулювання викупу різних об'єктів цивільних прав, специфіки та мети в цивільних правовідносинах.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика викупу окремих об'єктів цивільних прав досліджувалася багатьма вітчизняними науковцями в контексті аналізу правового регулювання викупу різних об'єктів.

Зокрема питання викупу досліджували Борисова В.І., Гетьман А.П., Глотова О.В., Дзера О.В., Дуденко Т.В, Кібенко О.Р., Крупник Р.В., Липницька Є.О., Митрованова О.І., Наконечний А.Б., Німко О.П., Пілічева М.О., Сластінкова Г.О., Скічко К.І., Спасибо-Фатєєва І.В., Сутєнов Є.П., Туцький Ю.В., Уразова Г.О., Цікало В.І., Ящук А.С. та інші.

Метою цієї статті є з'ясування правової природи викупу, з'ясування передумов для застосування механізму викупу, проблем в суспільних відносинах, які вирішуються цим правовим механізмом, спільних рис викупу різних об'єктів та можливих напрямків його дії.

Виклад основного матеріалу. Викуп у цивільних правовідносинах доцільно розглядати як інструмент вирішення конфлікту інтересів щодо певного об'єкта цивільних прав. Він може бути застосований у разі необхідності отримання певним суб'єктом майна з суспільно значущих мотивів, необхідністю захисту певного майна від знищення, потреби в припиненні спільних відносин щодо одного й того ж об'єкта тощо.

В цілому можна простежити два основних напрями дії викупу:

- викуп спрямований на набуття у власність певного об'єкта шляхом його примусового відчуження у власника (викуп як спосіб здійснення експропріації);
- викуп, спрямований на припинення спільних прав щодо одного й того самого об'єкта.

В історичному контексті викуп вперше постав у формі експропріації.

Під експропріацією зазвичай мають на увазі примусове відчуження державою або територіальною громадою майна для суспільної необхідності. У разі, якщо таке відчуження здійснюється з наданням відшкодування вартості відчужуваного майна, то це є викуп. Одним із поширених

прикладів застосування такого механізму є випадки, коли державі або територіальній громаді для певних цілей потрібне майно, яке перебуває у приватній власності. У такому випадку необхідне майно викуповується у приватного власника. Здебільшого перед застосуванням примусової процедури відчуження власнику робиться пропозиція добровільно укласти договір купівлі-продажу; якщо ж власник не дає згоди на це, то судом може бути ухвалено рішення про викуп (примусове відчуження) майна.

У законодавстві країн Європи, Сполучених Штатів Америки, Канади існує декілька слів, які перекладаються як «викуп». До прикладу, слово «*redemption*», однак воно вживається не у відносинах примусового відчуження майна для суспільних потреб, а у відносинах за договором іпотеки.

Крім цього, в англійській мові є слово *«buy-out»*, який також перекладається як «викуп», однак застосовується не тільки до відносин викупу для суспільних потреб.

Натомість явище примусового відчуження для суспільних потреб у вказаних країнах позначається іншим терміном: «експропріація» (*«expropriation»*). Також існує термін *«alienation»*, який означає «відчуження» і вживається у випадках відчуження земельних ділянок для суспільних потреб.

В українському законодавстві не використовується термін «експропріація». Водночас відносини щодо викупу та примусового відчуження земельних ділянок для суспільних потреб, об'єктів культурної спадщини за своїм змістом відповідають поняттю «експропріації», яке здавна застосовується в законодавстві країн Європи. Тобто існують певні термінологічні відмінності між застосуванням поняття «викупу» (англ. *redemption, buy-out)* в Україні та в країнах Європи, оскільки ці поняття застосовуються до різних за своєю суттю відносин.

Відтак, в українському праві викуп може застосовуватися до відносин експропріації, а саме як спосіб примусового позбавлення власника його майна на користь іншого суб'єкта (держави, територіальної громади) для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності зі сплатою власнику грошових коштів, еквівалентних вартості майна.

При цьому в українському праві відсутній єдиний підхід до явища викупу як способу здійснення експропріації.

Так, наприклад, щодо викупу пам'яток культурної спадщини передбачено виключно судовий порядок викупу, у разі якщо внаслідок дій або бездіяльності власника пам'ятці загрожує пошкодження або знищення (ч. 2 ст. 352 ЦК України) [14]. Уповноважений орган робить попередження власнику з вимогою усунути фактори, які загрожують пам'ятці культурної спадщини, а в разі невчинення власником дій після цього відповідний орган звертається до суду з позовом про викуп пам'ятки культурної спадщини. Тобто укладення договору купівлі-продажу пам'ятки культурної спадщини в позасудовому порядку не передбачено.

Натомість щодо викупу земельних ділянок для суспільних потреб законодавець кваліфікує такий викуп тільки як добровільний, а в разі незгоди власника передбачає можливість позбавити власника земельної ділянки з наданням компенсації в судовому порядку. При цьому такий судовий порядок має назву не викупу, а примусового відчуження (ч. 1 ст. 351 ЦК України). Тобто в українському законодавстві явище експропріації може мати назву як «викупу», так і «примусового відчуження для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності».

Варто зауважити, що статті, які регулюють викуп пам'яток культурної спадщини (ст. 352 ЦК України) та викуп земельних ділянок для суспільних потреба і їх примусове відчуження (ч. 1 ст. 351 ЦК України) знаходяться в гл. 25 ЦК України під назвою «Припинення права власності» , тобто законодавець кваліфікує «викуп» передусім як підставу припинення права власності.

Водночас викуп одночасно є також підставою набуття права власності для особи, яка звертається з відповідною пропозицією чи позовом.

Для повного розуміння явища викупу варто проаналізувати його історію. Викуп вперше постав у земельних відносинах як спосіб здійснення експропріації земельних ділянок, коли певні земельні ділянки були необхідні для будівництва чи інших потреб держави. Згодом це явище поширилося на інші види цивільних правовідносин.

В історії можна простежити дві течії розуміння експропріації (викупу):

доктрина верховної влади держави;

доктрина рівності держави і власника та балансу їхніх інтересів.

Згідно з першою доктриною, держава має верховну владу, а власність має подвійну природу: незважаючи на наявність певного приватного власника, над ним також є держава, яка є верховним

власником. У разі конфлікту інтересів волевиявлення держави як верховного власника є вирішальним порівняно з волевиявленням приватного власника. Докладне теоретичне обґрунтування такої доктрини зробив Г. Гроцій у праці «De Jure Belli et Pacis» 1625 року [7, ст. 18].

Такий підхід не можна вважати цивільно-правовим, оскільки він заснований на адміністративному верховенстві держави та державному примусі, що більшою мірою характерно для адміністративних правовідносин.

Застосування цієї доктрини характерне для Стародавньої Греції та Римської держави.

У Стародавній Греції майно могло бути відібране без жодних гарантій або компенсацій для власника, а будь-які процедури такого відбору майна були відсутні. Подібно до цього, протягом певного часу в Римській імперії було відсутнє регулювання таких відносин, а ці питання вирішувалися на рівні індивідуальних угод. Згодом у римському праві з'явилися зародки цього правового інституту. Із прийняттям Кодексу Юстиніана було запроваджено норми, які розмежовували повноваження імператора та міських префектів щодо примусового відчуження залежно від вартості майна, що відчужується [7, ст. 14].

В епоху Середньовіччя та Нового часу інститут експропріації не зазнав розвитку, що зумовлено майже повною відсутністю права власності на землю [6, ст. 17].

В епоху Нового часу зароджується цивільно-правове розуміння відносин викупу (експропріації), засноване на принципах рівності держави та приватного власника і балансу інтересів. Теоретичне обґрунтування цієї доктрини в той час було здійснено Ш. Монтеск'є.

Мислитель допускав право держави на примусове відчуження, однак ці відносини були не відносинами підпорядкування, а відносинами рівності, що породжувало наявність обов'язку держави компенсувати шкоду, завдану власнику внаслідок відібрання майна. Згідно з цією доктриною, підставою для відібрання майна було не одностороннє волевиявлення держави, а наявність необхідності [7, ст. 19].

Відтак, в епоху Нового часу можна констатувати наукове встановлення таких засад експропріації:

- відчуження майна лише задля суспільно значущих цілей;
- обов'язкове надання компенсації власнику, позбавленому майна.

Такі засади знайшли своє втілення у Декларації прав людини і громадянина 1789 року, якою передбачалося, що ніхто не може бути позбавлений власності інакше, як відповідно до закону та з наданням справедливого відшкодування [7, ст. 20]; також у п'ятій поправці до Конституції США від 14 грудня 1791 року, яка передбачала, що «вилучення має бути для публічного використання та за умови виплати справедливої компенсації» [7, ст. 89].

На основі такого бачення проблеми викупу (експропріації) в XIX столітті в державах Європи (Франції, Німеччині, Нідерландах) – було ухвалено законодавство, яке детально регламентувало відносини експропріації [7, ст. 21].

Згодом відносини експропріації поширилися не лише на земельні ділянки, а й на інші об'єкти: культурні цінності, корпоративні права, цінні папери, а також на сфери інвестицій, транснаціональних корпорацій тощо.

До прикладу, німецький Закон про акціонерні товариства 1870 р. забороняв викуп та погашення власних акцій [6, ст. 44], що вказує на те, що тоді було відомо про потенційну можливість застосування викупу щодо цінних паперів. Однак застосування цього механізму в акціонерних товариствах було заборонено.

У Канаді проект фундаментальної реформи канадського корпоративного права 1960–1970 років передбачав, серед іншого, легітимізацію викупу корпорацією власних акцій [1, ст. 46].

Щодо історії становлення інституту викупу на території України (до утворення сучасної української держави), то варто зауважити, що такий інститут був відсутній аж до XVIII століття. Ані в Київській Русі, ані у Великому князівстві Литовському, ані в Гетьманщині механізму викупу не передбачалося, на відміну від конфіскації, яка вже існувала в часи Київської Русі.

Оскільки у XVIII столітті не існувало власне української держави, а на території України була встановлена влада Австро-Угорської та Російської імперій, тут, відповідно, діяло законодавство цих імперій.

У Російській імперії у 1833 році було ухвалено Закон «Про експропріацію», яким передбачалося сплату власнику землі повного відшкодування за примусове відчуження земельних ділянок. Указом Сенату від 7 червня 1833 р. «Про правила винагороди приватних осіб за майна їх, що

відходять на державне і суспільне вживання» визначалися процедура відчуження, правила оцінки та сплати винагороди [7, ст. 23-24]. Тобто, за часів перебування України під владою Російської імперії законодавство в частині питань експропріації було доволі розгалуженим.

За радянської влади законодавство щодо експропріації можна охарактеризувати як жорстке, оскільки фактично викуп як механізм експропріації не застосовувався, а майно відбиралося безоплатно.

Так, органами більшовицької влади було встановлено право свавільного відібрання землі без надання жодних компенсацій. До прикладу, в Законі від 9 лютого 1918 р. «Про соціалізацію землі» соціалізація розумілася як передача державі землі приватного власника без викупу та будь-яких зустрічних компенсацій. Перша радянська конституція (1924 року) взагалі не передбачала існування приватної власності [7, ст. 30].

Наступна конституція СРСР, ухвалена в 1937 року, допускала право особистої власності на житловий будинок, підсобне домашнє господарство (ст. 10), однак згадки про можливість викупу чи примусового відчуження такої землі в цій конституції не було [2].

Однак можливість примусового відчуження майна була передбачена Цивільним кодексом Української РСР від 18 липня 1963 року (ст. 142, 226). Кодексом було передбачено надання компенсації власнику, чий будинок підлягав знесенню у зв'язку з вилученням земельної ділянки для суспільних або громадських потреб.

Питання вилучення земельних ділянок для громадських потреб вирішували Ради Міністрів Української РСР або виконавчі комітети відповідних Рад народних депутатів (ст 37 Земельного кодексу Української РСР від 08.липня 1970 року) [5].

Варто зауважити, що ЦК Української РСР передбачав також обов'язок відчуження другого будинку громадянина або подружжя шляхом продажу, дарування тощо (ст. 103 ЦКУРСР) протягом року з моменту набуття прав власності на другий будинок [15].

У разі, якщо громадянин не відчужив другий будинок протягом року, він підлягав продажу в примусовому порядку з передачею виручених за нього грошових коштів власнику. Якщо ж другий будинок неможливо було продати через відсутність покупця, він безоплатно переходив у власність держави (ч. 3 ст. 103 ЦКУРСР) [15].

Таким чином, в період дії ЦК Української РСР 1963 року експропріація застосовувалася не лише у випадках, пов'язаних із громадськими чи суспільними потребами, а й для обмеження кількості об'єктів житлового нерухомого майна в однієї особи.

Зі здобуттям Україною незалежності питання експропріації на законодавчому рівні зазнало лібералізації.

Незадовго до проголошення незалежності України, 7 лютого 1991 року, Верховною Радою УРСР було ухвалено Закон «Про власність», який передбачав, що у разі вилучення за рішенням суду земельної ділянки для задоволення державних і громадських потреб колишньому власнику взамін надається інша (рівноцінна за якістю) земельна ділянка, а також на загальних підставах відшкодовуються збитки (ст. 51, 52) [11]. Фактично, норми вказаного закону можна прирівняти до викупу, який здійснювався у специфічний спосіб: не шляхом надання грошової винагороди власнику земельної ділянки, а шляхом надання земельної ділянки взамін витребуваної.

У сучасному розумінні поняття викуп та примусове відчуження майна було запроваджено у Земельному кодексі України від 25 жовтня 2021 року (ст. 146, 147 ЗК України). Вказаними нормами передбачалося, що власник не менше ніж за один рік до майбутнього викупу має бути письмово попереджений про нього; у разі незгоди власника з рішенням про викуп спір вирішується в судовому порядку; припинення права власності на земельну ділянку може відбутися тільки після сплати власнику її вартості [4].

Механізм викупу закріплений і в ухваленому у 2003 році ЦК України, який передбачає можливість викупу та примусового відчуження земельної ділянки для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності (ст. 351), а також викупу в судовому порядку пам'яток культурної спадщини, якщо їм загрожує пошкодження або знищення (ст. 352 ЦК України, ст. 21 Закону України «Про охорону культурної спадщини») [12].

Детальне регулювання процедур викупу та примусового відчуження земельних ділянок для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності запроваджено Законом України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» [10].

Цей Закон передбачає, що викуп земельних ділянок та розміщених на них об'єктів нерухомого майна може здійснюватися лише за згодою власника. У разі згоди власнику можуть бути надані грошові кошти або, за його бажанням, інша рівноцінна земельна ділянка. У разі відсутності такої згоди земельна ділянка може бути витребувана за рішенням суду лише у виняткових випадках – під розміщення конкретних об'єктів, перелік яких є вичерпним (зокрема: об'єкти національної безпеки й оборони, лінійні об'єкти та об'єкти транспортної і енергетичної інфраструктури тощо) (ст. 7, 14) [10].

Досліджуючи історію розвитку механізму викупу як способу експропріації, можна дійти висновку, що загальною метою такого викупу, незалежно від того, щодо якого об'єкта він застосовується, є задоволення суспільно значущих потреб, запобігання зловживанням, забезпечення виконання суспільно необхідних завдань, а також збереження культурної спадщини.

Як зазначалося вище, механізм експропріації застосовується також у корпоративних правовідносинах, зокрема відносно корпоративних прав та цінних паперів.

Наприклад, у 2021 році в Німеччині на референдумі було підтримано ініціативу щодо розробки законопроєкту, який передбачав викуп (експропріацію) всіх приватних житлових корпорацій у Берліні, з кількістю понад 3000 об'єктами нерухомості. Доцільність такого викупу обґрунтовувалася незаконними діями корпорацій, зокрема завищення сум плати за житло [14, ст. 73-74].

Водночас, викуп не зводиться виключно до відносин експропріації, адже сфера його застосування є значно ширшою.

У корпоративному праві цей механізм використовується для викупу акцій міноритарних учасників акціонерних товариств. Зокрема, існують такі процедури, як «squeeze out» (право акціонера, який є власником не менше ніж 90 % акціонерного капіталу товариства, вимагати від інших акціонерів продати йому свої акції) та «sell out» (право акціонера, якому належить решта акцій, вимагати від мажоритарного акціонера, який є власником не менше 90 % акцій товариства, викупити їх за справедливою ціною) [3, ст. 30].

В Україні формування механізму примусового викупу акцій у міноритарних учасників пов'язане з процесами приватизації та необхідністю перерозподілу пакетів акцій [1, ст. 24].

Часто у корпоративних відносинах викуп має на меті зворотну спрямованість відносно спрямованості експропріації. Викуп може мати на меті не набуття певного блага (корпоративних прав), а навпаки – позбавлення такого блага з наданням взамін нього грошових коштів. Метою такого позбавлення є припинення відносин учасника акціонерного товариства з відповідним товариством, оскільки учасник не згоден із певними рішеннями такого товариства.

Сьогодні в законодавстві України передбачено можливість викупу господарськими товариствами частки у власному статутному капіталі (ст. 25 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю») [13]; можливість викупу акцій акціонерами, що володіють домінуючим пакетом акцій (ст. 95 Закону України «Про акціонерні товариства») [9]; можливість викупу акціонерним товариством акцій свого учасника або розміщених таким товариством акцій (ст. 101, 102 Закону України «Про акціонерні товариства»); можливість викупу інститутом спільного інвестування (ІСІ) акцій його учасника (п. 7 розділу VII Положення про порядок розміщення, обігу та викупу цінних паперів інституту спільного інвестування, затвердженого Рішенням Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 30.07.2014 № 1438) [8].

У зазначених відносинах викуп, як правило, здійснюється не з мотивів необхідності набуття товариством або ІСІ права на акції, а з мотивів гарантування прав акціонерів, запобігання настанню небажаних для них правових наслідків тощо. Викуп, таким чином, постає не як механізм набуття права на певний об'єкт (як це є у випадку експропріації), а як обов'язок набути право на такий об'єкт.

Акціонерне товариство зобов'язане викупити частку акціонера, який не згоден із рішенням загальних зборів про злиття або поглинання такого товариства і який на загальних зборах голосував проти такого рішення (п. 1 ч. 1 ст. 102 Закону України «Про акціонерні товариства»). Отже, акціонер, який не згоден з таким рішенням, не несе жодних ризиків або інших наслідків, що можуть настати у зв'язку з рішенням, проти якого він голосував. Викуп у такому разі постає як спосіб припинення спільних відносин акціонерів щодо акціонерного товариства.

В окресленій сфері правовідносин викуп, так само як і у відносинах експропріації, виконує функцію розв'язання конфлікту інтересів, однак спрямованість його дії при виконанні цієї функ-

ції є зворотною відносно відносин експропріації: не набуття блага, а його позбавлення, якщо таке благо певним чином обтяжує його володільця або постає всупереч суспільним або корпоративним інтересам.

Можна навести ще один приклад викупу як способу припинення спільних відносин щодо об'єкта.

Статтею 365 ЦК України передбачено можливість у судовому порядку припинення права на частку у спільному майні за вимогою інших співвласників у разі, якщо: 1) частка є незначною і не може бути виділена в натурі; 2) річ є неподільною; 3) спільне володіння і користування майном є неможливим; 4) таке припинення не завдасть істотної шкоди інтересам співвласника та членам його сім'ї.

Хоча у вказаній нормі взагалі не вживається термін «викуп», однак за суттю окресленого в ній механізму видається, що мова йде саме про викуп, оскільки суд виносить рішення про припинення частки у спільному майні тільки за умови попереднього внесення позивачем вартості частки співвласника, право якого припиняється (ч. 2 ст. 365 ЦК України). Фактично мова йде про викуп у праві спільної сумісної власності шляхом внесення вартості такої частки на депозитний рахунок суду, що розглядає таку справу з метою подальшого передання цієї суми власнику, право на частку якого припинилося.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що викуп є багатоаспектним явищем. Воно зароджувалося як інструмент розв'язання конфлікту приватного та публічного інтересів щодо об'єктів, які мали високу суспільну значущість, однак згодом поширилося на суто приватно-правові відносини, ускладнилося і стало способом розв'язання конфлікту інтересів у різноманітних сферах цивільних відносин.

Передумовою для викупу є наявність конфлікту інтересів щодо певного об'єкта цивільних прав. Це є спільною рисою всіх видів викупів.

Викуп покликаний одночасно розірвати правовий зв'язок суб'єкта з об'єктом цивільних прав, щодо якого виник конфлікт, з дотриманням балансу інтересів сторін шляхом надання грошової компенсації такому власнику взамін об'єкта, що викуповується. Таким чином, викуп врегульовує конфлікт інтересів сторін, забезпечуючи принаймні відносну рівноцінність обміну майном. Оплатність вилучення майна, щодо якого виник конфлікт інтересів, також є спільною рисою всіх викупів.

З огляду на властивість викупу забезпечувати рівноцінність обміну спірними майновими благами цей механізм має перспективи до поширення на інші види правовідносин, в яких він поки що не застосовується.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Борисова В.І., Кібенко О.Р., Спасибо-Фатєєва І.В., Корпоративне управління: Монографія. Харків: Право, 2007. 500 с. URL: https://files.znu.edu.ua/files/ Bibliobooks/Inshi45/0035126.pdf (дата звернення: 27.02.2025).
2. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки: Конституція, Історичний документ від 30.01.1937. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/001_001.
3. Жорнокуй Ю.М. Викуп акцій мажоритарним акціонером: за та проти. *Підприємство, господарство і право*. 2018. № 6. С. 30–34. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/6/7.pdf (дата звернення: 27.02.2025).
4. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 № 2768-III: станом на 07.02.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text (дата звернення: 25.02.2025).
5. Земельний кодекс Української РСР: Закон від 08.07.1970 № 2874а-07: станом на 01.07.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2874%D0%B0-07#Text (дата звернення: 25.02.2025).
6. Лукач І.В. Історія становлення корпоративного права в європейських країнах континентальної системи права. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2012. № 91. С. 42–45. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op= view_citation&hl=uk&user=sxWocC4AAAAJ&citation_for_view=sxWocC4AAAAJ:8k81kl-MbHgC (дата звернення: 26.02.2025).

7. Наконечний А.Б. Примусове відчуження земельних ділянок за законодавством України: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. 12.00.06. Одеса, 2014. 225 с.
8. Положення про порядок розміщення, обігу та викупу цінних паперів інституту спільного інвестування: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 30.07.2014 № 1438. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1475-14#Text (дата звернення: 25.02.2025).
9. Про акціонерні товариства: Закон України від 27.07.2022 № 2465-IX: станом на 01.01.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#n3 (дата звернення: 25.02.2025).
10. Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності: Закон України від 17.11.2009 № 1459-VI: станом на 08.11.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1459-17#Text (дата звернення: 23.02.2025).
11. Про власність: Закон УРСР від 07.02.1991 № 697-XII: станом на 20.06.2007. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697-12#Text (дата звернення: 23.02.2025).
12. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 № 1805-III: станом на 14.12.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text (дата звернення: 25.02.2025).
13. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю Закон України від 06.02.2000 № 2275-VIII: станом на 08.03.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text (дата звернення: 25.02.2025).
14. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV: станом на 10.01.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-14#Text (дата звернення: 25.02.2025).
15. Цивільний кодекс Української РСР: № 1440-VI: станом на 01.01.2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-06#Text (дата звернення: 25.02.2025).
16. Philipp Stehr. Expropriation as a measure of corporate reform:Learning from the Berlin initiative. European Journal of Political Theory. 2023. URL: https://doi.org/10.1177/14748851231197799 (date of access: 25.02.2025).

УДК 347.961
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.6

ВСТАНОВЛЕННЯ НОТАРІУСОМ ДІЙСНИХ НАМІРІВ ОСІБ ЛІТНЬОГО ВІКУ ПІД ЧАС НОТАРІАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ З ПОСВІДЧЕННЯ ПРАВОЧИНУ

Гордієнко Ю.М.,
аспірантка Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-7657-4877
e-mail: j.gordienko1@gmail.com

Гордієнко Ю.М. Встановлення нотаріусом дійсних намірів осіб літнього віку під час нотаріального провадження з посвідчення правочину.

У статті досліджується питання особливостей встановлення нотаріусом дійсних намірів людей літнього, похилого віку чи віку пізньої дорослості, які виступають стороною/ сторонами правочину під час нотаріального провадження з його посвідчення. Аргументовано, що абсолютно недарма виділяють певні вікові категорії і відповідні їм фізичні й психологічні зміни, які відбуваються з переважною більшістю людей з настанням певного віку. Даний аналіз наочно продемонстрував, чому потрібно застосувати до людей похилого віку трохи інший, відмінний підхід і на що нотаріусу потрібно звернути увагу протягом встановлення дійсності їх намірів як сторін під час посвідчення відповідного правочину. Відтак автором були надані певні поради й рекомендації щодо здійснення нотаріусом процедури встановлення дійсних намірів людей літнього/ похилого віку, які допоможуть у посвідченні законного та ефективного правочину, який би відповідав цілям і потребам сторони чи сторін останнього. До того ж матеріал та інформація, наведені в даній статті, стануть у нагоді для нотаріусів, як певний алгоритм дій превентивного характеру, який максимально убезпечить останніх від можливого оскарження посвідчуваного правочину до суду в майбутньому з причин його недійсності.

Крім того, було порушено питання характерних рис людей похилого віку й особливостей вікових змін даної категорії, психічного розвитку їх особистості. Також було розглянуто вплив двох протилежних способів старіння, нормального та патологічного, при біологічному й психологічному видах вікових змін, та як такі зміни можуть впливати на поведінку, емоційний стан та усвідомлення сторонами особливостей, мети та характерних ознак здійснення нотаріусом процедури встановлення дійсних намірів зазначених осіб.

Наступним моментом, на якому було зосереджено увагу, є складність виявлення маніпуляцій з боку людей літнього віку через проблемність з широким спектром відповідних рис, які є нормою для їхньої вікової категорії, що проявляється в біологічних, соціологічних і психологічних змінах у житті останніх. Розглянуто тему складності в розмежуванні ознак старечих хвороб та звичайного прояву старіння, які в сукупності є результатом знервованості через хвилювання й екстраординарні обставини, військовий стан в Україні тощо, що тільки ускладнює роботу нотаріусів.

Також було порушено незвичне питання особливості мислення переважної більшості людей похилого віку в контексті недовіри до професії нотаріуса, з приводу чого було наведено аргументи й поради для виправлення і врегулювання даної ситуації.

Ключові слова: нотаріус, посвідчення правочинів, дійсні наміри, встановлення дійсних намірів, нотаріальна процедура, процедура встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін правочину, алгоритм встановлення дійсних намірів сторін, люди літнього/ похилого віку, біологічні та психологічні вікові зміни особистості.

Gordienko Ju.M. Establishment by a notary of the true intentions of elderly persons during notarial proceedings for the certification of a transaction.

The article examines the issue of the peculiarities of the establishment by a notary of the true intentions of elderly, elderly or late-adult people who are a party/parties to a transaction during notarial proceedings

for its certification. It is argued that it is absolutely not without reason that certain age categories and the corresponding physical and psychological changes that occur with the vast majority of people upon reaching a certain age are distinguished. This analysis clearly demonstrated why it is necessary to apply a slightly different, distinctive approach to elderly people and what the notary needs to pay attention to during the establishment of the truth of their intentions as parties during the certification of the relevant transaction. Therefore, the author wanted to provide certain tips and recommendations on the notary's implementation of the procedure for establishing the true intentions of elderly people, which will help in certifying a legal and effective agreement that would meet the goals and needs of the party or parties to the latter. In addition, the material and information provided in this article will be useful for notaries as a certain algorithm of preventive actions that will maximally protect the latter from possible appeal of the certified transaction to the court in the future on the grounds of its invalidity.

In addition, the issue of the characteristic features of the elderly and the features of age-related changes in this category, the mental development of their personality was raised. The influence of two opposite ways of aging, normal and pathological, with biological and psychological types of age-related changes was also considered, and how such changes can affect the behavior, emotional state and awareness by the parties of the features, purpose and characteristic signs of the notary's implementation of the procedure for establishing the true intentions of the specified persons. The next point on which attention was focused is the difficulty of detecting manipulations by the elderly due to the problem with a wide range of relevant features that are the norm for their age category, which is manifested in biological, sociological and psychological changes in the lives of the latter. The topic of the difficulty in distinguishing between signs of senile diseases and ordinary manifestations of aging, which in aggregate are the result of nervousness due to excitement and extraordinary circumstances, martial law in Ukraine, etc., which only complicates the work of notaries, is considered.

Also, the unusual issue of the peculiarities of thinking of the vast majority of elderly people in the context of distrust of the notary profession was raised, regarding which arguments and advice were given for correcting and regulating this situation.

Key words: notary, certification of tra agreements, true intentions, establishment of true intentions, notarial procedure, procedure for establishing the true intentions of the parties to a agreement by a notary, algorithm for establishing the true intentions of the parties, elderly people, biological and psychological age-related changes in personality.

Постановка проблеми. Не можна не погодитися, що в законодавстві України у сфері нотаріату процедури встановлення нотаріусом дійсних намірів сторони/сторін правочину містить досить недостатнє регулювання, з численною кількість повторювань і прогалин, яке не надає змогу детально зрозуміти алгоритм правильного здійснення останньої. Норми права в цій сфері надають лише базове уявлення про мету, порядок й наслідки встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін того чи іншого правочину, не кажучи вже про які-небудь конкретні особливості, залежно від специфіки правочину чи наявності суб'єктів певних ознак. Більш детальний аналіз дозволив виявити та виокремити відмінність у процедурі процедури встановлення нотаріусом дійсних намірів сторони/сторін правочину, якими виступають люди похилого/ літнього віку. На жаль, законодавство України у сфері нотаріату та підзаконні нормативно-правові акти не надають ні роз'яснень, ні чіткого нормативного регулювання, ні хоча б істотних моментів, на які нотаріусу потрібно звернути увагу в таких випадках.

З огляду на вищевикладене **метою написання даної статті** є характеристика особливостей встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін правочинів, якими виступають люди похилого/ літнього віку. Надзвичайно важливим у досягненні поставленої мети є розуміння нотаріусом відмінностей у здійсненні вищезазначеної процедури, адже усвідомлення ним такої специфіки дозволяє максимально збільшити вірогідність правильного й законного нотаріального посвідчення відповідного правочину. Крім того, такі знання особливостей встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін правочину, якими виступають люди похилого/ літнього віку, також зменшують ризик негативних майнових і правових наслідків у майбутньому як для сторін, так і самого нотаріуса.

Стан опрацювання проблематики. Окремі питання даної проблематики досліджували такі вітчизняні вчені, як: І.В. Бондар, М.В. Бондарєва, О.В. Горецька, Т.М. Дзюба, О.Г. Коваленко, Л.Б. Лук'янова, Л.П. Московець, Е.О. Помиткін, І.М. Ушакова, С.Я. Фурса та інші. У публікаціях

указаних науковців проведено характеристику нормального й патологічного типів та біологічного й психологічного видів старіння, а також змін, які відбуваються в людини з настанням певного віку. Крім того, розкриваються особливості й відмінності в здійсненні нотаріусом процедури встановлення ним дійсних намірів протягом посвідчення правочинів, сторонами яких виступають люди похилого віку.

Виклад основного матеріалу. Розпочати варто з того, що люди літнього, похилого віку чи віку пізньої дорослості є тією категорією осіб, процедура встановлення нотаріусом дійсності намірів яких під час нотаріального провадження з посвідчення правочинів може відрізнятися й мати свої особливості. Слід зауважити, що думки науковців щодо хронологічних меж літнього віку різняться, але найчастіше початком відліку вітчизняні вчені вважають вік 60 років, а зарубіжні – 65 років. Дехто з них узагалі таких меж не визначає, а характеризує й відмежовує вікові етапи якісними відмінностями [1, с. 10]. З попередньою думкою варто не погодитися, адже далеко не завжди люди похилого віку відповідають стандартним стереотипам психологічного розвитку, не говорячи вже про зовнішній вигляд в епоху здорового способу життя й популяризації косметологічних послуг. Наукою, яка вивчає особливості психіки й поведінки людей літнього віку й віку пізньої дорослості, є геронтопсихологія, яка показує взаємозв'язок біологічних, соціальних і психологічних аспектів старіння [1, с. 13; 2, с. 10].

Відтак, перед тим як охарактеризувати особливості встановлення нотаріусом дійсності намірів сторін правочину людей похилого віку та надати певні поради й рекомендації щодо здійснення даної процедури, спочатку потрібно проаналізувати, у чому ж вбачається особливість зазначених осіб. Як було сказано вище, у наш час літні люди можуть зовсім не виглядати на свій вік, звичайно, у гарному сенсі, а фізично й психологічно випереджати багатьох молодих людей. Проте далі буде наведено позиції вітчизняних учених й статистичні дані, які покажуть, що абсолютно недарма виділяють певні вікові категорії й відповідні їм фізичні й психологічні зміни, які відбуваються з переважною більшістю людей з настанням певного віку. Даний аналіз наочно продемонструє, чому потрібно застосувати до людей похилого віку трохи інший, відмінний підхід і на що нотаріусу потрібно звернути увагу протягом з'ясування їх задумів як сторін під час посвідчення правочину.

Таким чином, серед характерних рис людей похилого віку й особливостей вікових змін даної категорії, які варто врахувати нотаріусу при взаємодії з даними особами протягом встановлення дійсності їх намірів під час нотаріального провадження з посвідчення правочинів, можна навести такі:

Розпочати варто з психічного розвитку особистості, яким є процес кількісних і якісних змін психіки людини, що зумовлюють формування й функціонування особистості. Якщо ж говорити про закономірності такого розвитку людей літнього віку, то у вітчизняній доктрині наводяться такі, як: нерівномірність, варіативність, пластичність і компенсація [1, с. 14; 3, с. 104].

Головними чинниками, які визначають психічний розвиток літньої особистості, є наступні: біологічні, до яких відносять спадковість і вродженість, чим людина наділена саме від народження, наприклад, схильністю до певних хвороб у літньому віці, соціальні чинники, якими є вплив природного й соціального середовищ на життєдіяльність людини. До останнього виду чинників слід віднести асоціальний спосіб життя, або коли людина проживає на території, де постійно трапляються екологічні катастрофи чи природні катаклізми, або життя в період воєнного часу, яке так знайоме українцям у наш час тощо [1, с. 16; 4, с. 158].

Продовжуючи дану тему, слід зазначити, що науковці процес старіння поділяють на два протилежні способи: нормальне та патологічне, що стосується як біологочіного, так і психологічного видів старіння.

Розпочати аналіз вважаю за доцільне з нормального старіння, яке відбувається в людини з настанням певного віку, хочемо ми того чи ні. Проявляється воно в зниженні пам'яті та уваги, уповільненні темпу психічної діяльності, появі незначних труднощів під час формування нових навичок чи здійснення більш складних операцій. Насамперед з віком пов'язані ще й такі прояви старіння організму, як: зміна психіки й поведінки, зниження фізичної і розумової працездатності, рухової активності, порушення регуляції внутрішніх процесів, звуження поля уваги, труднощі розподілу й переключення уваги та запам'ятовуванням і відтворенням інформації тощо [1, с. 23, 61-62]. Варто також додати, що з 50-60-річного віку починається активний процес загибелі нейронів і в старечому віці може досягати від 30 до 50%, що є просто вражаючою статистикою й

неминучою ситуацією. Як наслідок вищесказаних проявів нормального старіння особи, усе це призводить у результаті до зниження працездатності, розладів сну, емоційної нестійкості, ослаблення уваги й пам'яті, що не може не відображатися на поведінці людей похилого віку. Важливо зауважити, що перерахований вище невичерпний перелік послаблень фізіологічних функцій зображує саме нормальний тип старіння людини, адже останній, зазвичай, відбувається поступово, у порівнянні з патологічним різновидом [1, с. 23, 59; 5, с. 57–59].

Аналіз і характеристика нормального типу старіння доводить той факт, що навіть коли до нотаріуса звертається особа літнього віку, майбутня сторона правочину, яка має чудовий зовнішній вигляд і не поводиться дивно чи не має ознак психічного розладу, властивих людям певного віку, вона однаково має внутрішні незворотні процеси старіння. Це зовсім не означає, що така особа нічого не розуміє, не пам'ятає, плутає факти й таке інше, але вона може з великою вірогідністю мати до цього схильність, і подібні прояви тільки збільшуватимуться з часом. Вищенаведені характеристики показують, що гіперактивні люди літнього віку із здоров'ям і світлим розумом молодої людини скоріше виключення з правил, ніж загальна статистика. Саме тому, задача нотаріуса проявляти до таких людей більше терпіння й уваги, аби професійно виконати свою роботу й посвідчити законний й ефективний правочин, який згадані сторони чи їх родичі не захочуть оскаржувати в майбутньому до суду.

На противагу нормальному типу старіння людини під час патологічного, передчасного старіння до вже згаданих вище проявів додаються порушення мовлення та мислення, зайва тривога та безпричинний неспокій і відчуття страху, наявність хибних симптомів та інше. При цьому розвиток руйнівних вікових змін стається раніше від нормального та/або з більш вираженими проявами. Результатом передчасного старіння є обмеження інтересів людини, незадоволення життям, дестабілізація особистості, її дезадаптація загалом. Серед найбільш поширених психічних порушень у літньому віці виокремлюють такі: деменція, хвороба Альцгеймера, синдром Бенсона, депресія, іпохондрія тощо [1, с. 24, 66].

Відтак аналіз патологічного старіння тільки підтверджує необхідність виокремлення людей літнього віку, які виступають стороною/сторонами відповідного правочину, в окрему категорію осіб, встановлення нотаріусом дійсності намірів яких буде мати певні особливості, як і підхід, що буде до них застосовуватися. Насправді спілкування з людьми похилого віку може бути досить складним, адже не завжди зрозуміло, чи особа має звичайні характеристики нормального типу старіння з власними особливостями характеру й темпераменту, чи маємо справу з деякими хворобами психіки, які перешкоджають посвідченню правочину. Державного реєстру недієздатних осіб чи осіб, дієздатність яких є обмеженою, щоб перевірити наявність у сторони правочину стійких чи хронічних розділів наразі немає, у медичну карту заглядати не можна, тому нотаріус має сподіватися виключно на себе й свої навички спостереження й аналізу. Симптоми хвороби можуть мати дивний вигляд на перший погляд, можливо, людина хвилюється тому, що відчужує майно й переживає за наслідки. Ну забуває дані, має порушення дикції, плутає факти чи просто нервує – не можна однозначно сказати, що перед вами людина з передчасними ознаками старіння чи певними розладами психіки, властиві людям літнього віку. Саме для цього й доцільно знати характерні моделі поведінки різних верств населення, людей певного віку й статі, вплив надзвичайних і екстраординарних обставин на психіку людей. Потрібно вміти помічати важливі деталі, щоб убезпечити себе від маніпуляцій і обману з боку сторін правочину, які звертаються до нотаріуса за його нотаріальним посвідченням. Варто зауважити, що надана вище інформація не має перетворити нотаріусів у параноїків, які мають масово відмовляти людям похилого віку, бо першим постійно здаються ознаки патологічного типу старіння й нерозуміння людиною сказаного чи запитуваного нотаріусом – звичайно ж, ні. Проте придивлятися, аналізувати інформацію, дані й відповіді на запитання потрібно з особливою уважністю, пам'ятаючи про можливі ризики.

Беручи до уваги вищесказані думки вчених, статистичні дані та наявні характеристики видів і типів старіння людини, можна зробити висновок про важливість і необхідність застосування нотаріусом до людей похилого віку особливого алгоритму при встановленні дійсності їх намірів під час посвідчення відповідного правочину. Потрібно пам'ятати, що кожен має свої психо-фізіологічні особливості, проблеми, особливості поведінки, переживання, труднощі, усі ми по-різному адаптовані до умов зовнішнього середовища й кардинально відрізняємося як особистості, а тому й підходи мають бути іншими [1, с. 13].

Таким чином, вважаю за необхідне навести наступні особливості й поради в спілкуванні з людьми похилого віку стороною/сторонами правочину, як протягом його посвідчення загалом, так і під час встановлення дійсності їх намірів зокрема:

Першою рекомендацією буде поступовий підхід протягом встановлення дійсності їх намірів із обов'язковим завершенням кожного етапу, що спрацьовує краще, ніж відразу охопити все й відразу. Для прикладу, людина літнього віку хоче подарувати онуку майно й починає задавати одночасно запитання про податки, показувати всі документи, що принесла із собою й не тільки щодо визначеної квартири, потім відразу уточнює за реєстрацію й чи буде ця квартира тільки онука та інше. Велика вірогідність того, що така спроба осягнути всі важливі для сторони правочину критерії призведе до того, що вона може заплутатися в роз'ясненнях нотаріуса, забути запитати важливу для себе інформацію. У результаті підготовка до посвідчення бажаного правочину може затягнутися, адже не принесено повний перелік необхідних документів, а нові пояснення можуть змінити рішення дарувальника щодо доцільності посвідчення договору тощо. При цьому, для повноцінної реалізації поступового підходу не зайвим буде збільшення, за потреби, кількості уточнюючих запитань від нотаріуса, адже краще двічі уточнити, ніж взагалі не виявити важливі дані, що можуть перешкодити посвідченню правочину.

Варто зазначити, що характерною рисою, властивою переважній більшості людей похилого віку, є повільність як у роздумах, так і у відповідях чи діях, а тому необхідною відповіддю нотаріуса на таку особливість буде терпіння. Звісно, що всі ми різні, з відмінними типами темпераменту й характером, але нотаріус, у першу чергу, професіонал і має виконувати всі свої дії з повагою до заявників, відповідно до Правил професійної етики нотаріусів України, сприяючи розвитку довіри до своєї професії в суспільстві [6]. Дійсно, треба визнати, що в силу перерахованих вище особливостей поведінки людей літнього віку з нормальним та передчасними типами старіння, далеко не завжди вдається зрозуміти сказане з першого разу чи зберігати внутрішню рівновагу й спокій. Часто навіть дивуєшся тому, що сторона правочину похилого віку, яка є громадянином України, наче й спілкується рідною для нас державною мовою, а перекладач явно не завадив би. Зокрема буває складно розібратися в перипетіях родинних зв'язків, переоформленнях/ недооформленнях майна в минулому та іншому. Додати до всього цього це й неоднозначні бажання, й рішення щодо того, який же все-таки правочин ця сторона правочину бажає посвідчити. Одним словом, терпіння точно не завадить у деяких ситуаціях. До того ж дуже часто сторони правочину, а особливо люди літнього віку, використовують такі слова й фрази, як: «переписати майно» і «доручення». Проблема в тому, що ці слова можуть у думках зазначених осіб означати просто купу різних варіантів і не завжди можна одразу зрозуміти, чи сторона правочину хоче посвідчити заповіт, чи договір дарування, чи договір довічного утримання, чи навіть елементарну довіреність. Використання таких слів під час пояснення майбутньою стороною правочину мети свого звернення до нотаріуса є класичним прикладом того, як процедура встановлення останнім дійсних намірів такої сторони/ сторін правочину розпочинається вже зі стадії відкриття нотаріального провадження, як вже було зазначено в даній роботі. Зокрема далеко не завжди заявники взагалі знають, за посвідченням якого правочину вони звертаються й чи саме така нотаріальна дія потрібна, тому з'ясування задумів допомагає потенційній стороні правочину визначитися й ухвалити рішення щодо подальших дій.

Наступним моментом, на якому варто зосередити увагу, - це складність виявлення маніпуляцій з боку людей літнього віку. Пов'язана така проблемність з широким спектром характерних рис, які є нормою для вікової категорії таких осіб, що проявляється в біологічних, соціологічних і психологічних змінах у житті останніх, як вже зазначалося в даній роботі. Саме тому, не завжди зрозуміло людина хвилюється, запинається й забуває прості факти із свого життя, як прояви нормальних фізіологічних та розумових процесів для певної вікової категорії, або ж вона нервується, сидячи в кабінеті нотаріуса, бо є що приховувати чи бажає навмисно справити враження розгубленої людини похилого віку. Не потрібно забувати, що люди похилого віку – це колишні молоді особи із своєю історією, гарними й поганими моментами, які робили помилки в минулому, а тому навіть обманщик, маніпулятор, крадій та інші недобросовісні люди колись можуть постаріти й стати милими й непримітними людьми похилого віку. Зрештою, зовнішність оманлива, і перед нотаріусом може сидіти як бабуся-жертва психологічного впливу й тиску з боку третіх осіб або ж інший варіант – бабуся, яка є частиною маніпулятивної схеми з метою обкрадання людей. Отже, варто зауважити, що 100% розмежувати признаки старечих хвороб чи звичайного прояву ознак старіння, які в сукупності є результатом знервованості через хвилювання й екстраординарні об-

ставини, військовий стан в Україні, надзвичайно складно, але можливо. Потрібно пам'ятати, що процедура встановлення нотаріусом дійних намірів сторін правочину є не просто обов'язковою, а й надзвичайно важливою для посвідчення законного й ефективного правочину, а тому орієнтуватися в психології поведінки людей різних вікових категорій є бажаним навиком. Для прикладу можна розглянути ситуацію посвідчення заповіту, коли заповідач 73-х років не може згадати прізвище, ім'я та як звати по батькові своїх онуків, плутає їх дати народження, не пам'ятає, чи була квартира куплена в шлюбі, сильно нервується та інше. Зазначені прояви поведінки можуть бути або ознакою знервованості, тоді нотаріуса має цікавити причина такого хвилювання при складанні тексту заповіту, або нормальними проявами старіння конкретної особи в певному віці, або ж симптомами якої-небудь хвороби, характерної для людей похилого віку. Якщо це стійка чи хронічна хвороба, яка перешкоджає усвідомленню останньою значення своїх дій та можливості посвідчити правочин, який би відповідав її намірам і вільному волевиявленню, то в такому разі нотаріус взагалі має відмовити такій особі у вчиненні нотаріальної дії. Таким чином, при встановленні дійсних намірів сторони/сторін правочину, якими є люди похилого віку, нотаріус має бути надзвичайно терплячим, уважним до деталей і підходити до даного процесу комплексно.

Наступною характерною рисою людей похилого віку, на яку варто звернути увагу, є тривожність, яка, як показує практика, має тенденцію тільки посилюватися в кабінеті нотаріуса. Якщо мова йде про хвилювання, яке не переростає в певну форму параної, то така реакція може бути навіть зрозумілою, адже люди похилого віку звертаються до нотаріуса найчастіше для посвідчення правочинів, пов'язаних з розпорядженням рухомим і нерухомим майном, яке вони накопичували все своє життя. Саме тому особи літнього віку відверто бояться не так спілкування з нотаріусом і відповідати на питання протягом здійснення ним процедури встановлення дійсності їх намірів, як страх усвідомити щось неправильно. Також ніяковіють від свого нерозуміння законодавства України й правових, і майнових наслідків посвідчення того ж заповіту, чи договору дарування, чи спадкового договору та інше. Люди похилого віку найчастіше переживають, що їх обдурять, переоформлять майно на когось іншого, бо надали свої дані, нерідко не довіряють власним родичам і бояться залишитися без нічого, одночасно бажають внести дані до реєстрів, бо так треба, і в цей же час довіряють лише документам у паперовому вигляді. Відтак вважаю за потрібне зауважити, що в зазначених вище й подібних випадках хвилювань сторони правочину, наприклад, яка є людиною літнього віку, здійснення нотаріусом процедури встановлення дійсності її намірів є не просто обов'язковою, а й надзвичайно ефективною. Пояснити останню тезу можна тим, що коли сторона/сторони правочину, особливо ними є людина похилого віку, має певні хвилювання й переживання щодо свого майна та майбутніх наслідків щодо нього, то з'ясування нотаріусом задумів буде навпаки заспокоювати зазначених осіб. Насамперед нотаріус поступово уточнює потрібні дані й інформацію, а відповідна сторона правочину має змогу запитати все, що її турбує чи незрозуміло щодо: процедури посвідчення відповідного правочину та вибору саме того, що найбільш підходитиме під її запити; наслідків посвідчення та альтернативних варіантів, які може запропонувати нотаріус у певному випадку тощо.

Окремо слід зазначити таку особливість мислення людей похилого віку як недовіра до професії нотаріуса в цілому. Додати до цього ще й численну кількість установок, що представники цієї професії бажають тільки заробити гроші й не завжди рекомендують найсприятливіші чи найбільш ефективні варіанти для осіб, які до них звертаються. На жаль, така ситуація з недовірою є досить розповсюдженою й не дуже добре сприяє зміцненню авторитету до професії нотаріуса в суспільстві. Пов'язана така скептичність з власним негативним досвідом чи тим, який був у близьких і знайомих осіб. До того ж, пересічні громадяни дуже рідко гарно орієнтуються в законодавстві України, особливо у сфері нотаріату, що в комбінації з недовірою спотворює бачення особи реальної картини. Для прикладу можна розглянути ситуацію, коли сусідка майбутньої сторони правочину нещодавно подарувала квартиру своїй дочці й не сплачувала податки. Через певний час вже згадана сторона правочину, людина похилого віку, захотіла подарувати майно своїй двоюрідній сестрі й щиро дивується тому, що в її випадку відповідні податки сплатити потрібно. Звичайно, що в такому разі особа спочатку намагається довести, що її сусідка зверталася за посвідченням такого самого правочину й все було інакше. А нотаріус в її очах матиме вигляд людини, яка хоче стягнути з неї додаткові кошти, скільки б він не пояснював і не демонстрував норми законодавства. Відтак, беручи до уваги вищевказану особливість, нотаріус має терпляче й наполегливо роз'яснювати людині літнього віку особливості посвідчення правочину в її конкрет-

ному випадку, його правові й майнові наслідки, демонструючи норми закону. Крім того, не завадить також коротко провести паралель і пояснити ситуацію тої особи, з якою сторона правочину порівнює свою, пояснивши в чому різниця. Якщо ж таких дій не зробити, то розуміння у вказаної людини літнього віку сторони правочину не з'явиться, на відміну від відчуття, що нотаріус намагається ввести її в оману.

Висновки. Отже, усі вищенаведені факти та інформація переконують у тому, що нотаріусу не достатньо володіти тільки базовими знаннями для здійснення процедури встановлення дійсних намірів під час посвідчення правочинів, стороною/ сторонами яких виступають люди похилого/ літнього віку. Просто необхідним є розуміння особливостей встановлення дійсних намірів зазначених осіб, характерних ознак поведінки людини з настанням певного віку та тих специфічних моментів у поведінці й проявів характеру, на які варто звернути увагу для уникнення в майбутньому оспорювання дійсності відповідних правочинів. Дані знання й навички є надзвичайно потрібними й важливими, адже дозволяють не тільки максимально правильно підібрати уточнюючі запитання для людей похилого віку, зрозуміти їх мету та допомогти останнім зробити правильний вибір, аби посвідчити законний і ефективний правочин, який би відповідав цілям таких сторін. Дане твердження було доведено на прикладі аналізу особливостей у підході нотаріуса до встановлення дійсних намірів сторони/сторін правочинів, стороно/ сторонами якого виступають люди літнього віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Коваленко О.Г, Лук'янова Л.Б., Помиткін Е.О., Московець Л.П. Психологія людей літнього віку. Навч. посібн. / Ін-т педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України. Київ: Вид-во ТОВ «Геопринт». 2021. 288 с.
2. Ушакова І.М. Геронтопсихологія: підручник. Харків: НУЦЗУ. 2014. 236 с.
3. Дзюба Т.М., Коваленко О.Г. Психологія дорослості з основами геронтопсихології. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Т.М. Дзюба, О.Г. Коваленко; за ред. проф. В.Ф. Моргуна. Київ: Видавничий Дім «Слово». 2013. 172 с.
4. Коваленко О.Г. Міжособистісне спілкування осіб похилого віку: психологічні аспекти. Інститут обдарованої дитини. 2015. 456 с.
5. Горецька О.В. Геронтопсихологія: навчальний посібник для студентів спеціальності 053 Психологія. Х.: Видавництво Іванченка І. С. 2017. 210 с.
6. Правила професійної етики нотаріусів України: затверджено Наказом Міністерства юстиції від 07.06.2021 р. № z0759-: станом на 31.12.2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0759-21#Text (дата звернення: 08.08.2025).

УДК 347.19
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.7

ТЕХНОЛОГІЧНІ ПАРКИ ІЗ СТАТУСОМ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ: ПИТАННЯ СИСТЕМНОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ, ВИДОВОЇ НАЛЕЖНОСТІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ФОРМИ

Дуркач І.І.,
аспірант
Навчально-наукового юридичного інституту
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника

Дуркач І.І. Технологічні парки із статусом юридичної особи: питання системності правового регулювання, видової належності та організаційно-правової форми.

У статті автором констатовано, що інновації є популярним напрямом наукових досліджень в рамках європейського співтовариства, яке зорієнтоване на «зелену економіку». Саме тому у сучасних державах технологічні парки займають вагоме місце як середовище, де інновації розробляються та впроваджуються у виробництво. Поміж популярних форм для технологічних парків перше місце займає конструкція юридичної особи, яка дозволяє відмежувати між засновниками (учасниками) та самою юридичною особою майно, відповідальність та ризики підприємницької діяльності, спрямованої на отримання прибутку шляхом здійснення самостійної, систематичної, ініціативної та ризикової діяльності. Технологічні парки зі статусом юридичної особи мають спеціальне правове регулювання.

Автор відзначає, що чині нормативно-правові акти, які регулюють статус технологічних парків – юридичних осіб є непослідовними та не узгодженими між собою, що має вплив на ефективність діяльності технологічних парків. З наведеного матеріалу вбачається необхідність узгодження визначення організаційно-правових форм, у яких може здійснювати діяльність технологічні парки. Зокрема, критично оцінюється у статті термін «інноваційне підприємство», визначення якого наведене у Законі України «Про інноваційну діяльність», так як він не відповідає сучасним напрямам трансформації системи юридичних осіб в Україні через відміну від системи підприємств. Також вказаний термін не може виконувати функцію загального для технологічних парків, так як позначає суто юридичну особу, а технологічні парки можуть створюватися також у формі договірних об'єднань без статусу юридичної особи.

Таким чином, у статті обґрунтовується, що загальним терміном щодо технологічних парків доцільно визначати інноваційну структуру, видом якої є технопарк. Розглядаючи організаційно-правову форму технологічного парку, автор обґрунтовує притаманність для нього організаційно-правової форми акціонерного товариства та товариства з обмеженою відповідальністю, так як ці форми є об'єднаннями капіталів і є максимально сприятливими та об'єктивно збалансованими для ризикової інноваційної діяльності технологічних парків.

Ключові слова: технологічний парк, юридична особа, інновації, організаційно-правова форма, акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю.

Durkach I.I. Technology parks with the status of a legal entity: issues of systematic legal regulation, type affiliation and organizational and legal form.

In the article, the author stated that innovation is a popular direction of scientific research within the European community, which is focused on the «green economy». That is why in modern countries, technology parks occupy an important place as an environment where innovations are developed and implemented in production. Among the popular forms for technology parks, the first place is occupied by the construction of a legal entity, which allows distinguishing between the founders (participants) and the legal entity itself, property, responsibility, and risks of entrepreneurial activity, aimed at making a profit through independent, systematic, proactive, and risky activities. Technology parks with the status of a legal entity have special legal regulations.

The author notes that the applicable legal acts that regulate the status of technology parks of legal entities are inconsistent with each other, which has an impact on the effectiveness of technology parks. From the material, it is evident that there is a need to coordinate the definition of organizational and legal forms in which technology parks can operate. In particular, the article critically evaluates the term «innovative enterprise», the definition of which is foreseen in the Law of Ukraine «On innovative activity», as it does not correspond to the modern directions of transformation of the system of legal entities in Ukraine due to the difference from the system of enterprises. Also, the specified term cannot perform the function of a general for technology parks, as it denotes a purely legal entity, and technological parks may also be established as contractual associations without legal personality.

Therefore, it is substantiated that it is appropriate to define an innovative structure, the type of which is a technology park, as a general term for technology parks. When considering the legal form of the technology park, the author substantiates the inherent in it of the legal form of the joint-stock company and the limited liability company, since these forms are capital associations and are as favorable and objectively balanced as possible for the risky innovative activity of technology parks.

Key words: technology park, legal entity, innovations, organizational and legal form joint-stock company, limited liability company.

Постановка проблеми. Інновації на сьогодні знаходяться на піку своєї популярності у сфері наукових пошуків, чому посприяв ряд чинників. По-перше, маємо справу з тотальним технологічним прогресом, який охоплює усі сфери суспільного життя та викликає потребу урегулювання усе нових і нових відносин або ж удосконалення регулятивних підходів до існуючих. По-друге, сама універсальна природа інновацій та максимально широке їх нормативне трактування у Законі України «Про інноваційну діяльність» визначає їх максимальне поширення та застосування при їх розробці та запровадженні будь-яких правових конструкцій. По-третє, інновації є найбільш затребуваним напрямом наукових розробок у межах європейської спільноти, яка упевнено взяла курс на «зелену економіку», в основі якої знаходиться мінімізація енергозатратності та ресурсозбереження при виробничих процесів. Відтак, інновації, зокрема еко-інновації стають пріоритетними для світового співтовариства [1, с. 21]. Для розробки та реалізації інновацій використовуються класичні правові конструкції, поміж яких найбільш популярною є юридична особа. Основну частку інноваційної інфраструктури становлять юридичні особи, поміж яких спеціально адаптованими у законодавстві для цього є технопарки. Однак, для інноваційної діяльності характерними є численні спеціальні нормативні акти, які регулюють такі юридичні особи і які не завжди є узгодженими та послідовними між собою. Тому питання дослідження таких юридичних осіб через активне поширення застосування інновацій є максимально актуальними.

Стан опрацювання проблематики. Юридичні особи були предметом дослідження таких відомих вчених у галузі цивільного, аграрного, господарського права, як: В.А. Васильєва, І.В. Венедиктова, О.М. Вінник, М.К. Галянтич, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, І.В. Жилінкова, Ю.М. Жорнокуй, Д.В. Задихайло, А.В. Зеліско, О.І. Зозуляк, О.Р. Кібенко, В.М. Коссак, К.О. Кочергіна, В.М. Кравчук, Н.С. Кузнєцова, І.М. Кучеренко, В.В. Луць, Р.А. Майданик, Н.І. Майданик, О.А. Підопригора, О.О. Підопригора, І.Б. Саракун, В.М. Селіванов, І.В. Селіванова, В.І. Семчик, Л.В. Сіщук, І.В. Спасибо-Фатєєва, Н.І. Титова, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова, Я.М. Шевченко, В.С. Щербина, О.В. Щербина, В.Л. Яроцький та ін.

Конкретно спеціальні аспекти щодо організаційно – правових форм юридичних осіб, які займаються розробкою та впровадженням інновацій, розкриваються у працях таких науковців, як: Ю.Є. Атаманова, І.В. Борисов, Н.М. Даценко, О.П. Єлець, Ю.Б. Капіца, О.Е. Сімсон. Г.М. Сітченко та ін. Водночас, варто вказати на певні аспекти, які визначають актуальність теми в подальшому. По-перше, вказані дослідження відзначаються, переважно, господарсько-правовим спрямуванням, у той час як вивчення ефективної моделі правового регулювання технопарків потребує акцентувати увагу на приватноправових конструкціях юридичної особи як суб'єкта інноваційних відносин. По-друге, чинне законодавство та практика його застосування не відзначаються послідовністю щодо регулювання юридичних осіб у сфері розробки та впровадження інновацій. По-третє, активовані процеси трансформації системи суб'єктів правовідносин із статусом юридичної особи, пов'язані із прийняттям у січні 2025 року Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період

та об'єднань юридичних осіб» вимагають також і моніторингу впливу цього нормативного акта на концептуальні підходи щодо впливу на технопарки із статусом юридичної особи.

Метою наукової статті є окреслити проблеми системності правового регулювання технопарків як юридичних осіб, які здійснюють інноваційну діяльність, сформувати шляхи її забезпечення та з'ясувати питання щодо організаційно-правової форми технопарків із статусом юридичної особи та видової їх належності.

Виклад основного матеріалу. Щодо суб'єктів інноваційної діяльності, то Закон України «Про інноваційну діяльність» визначає, що ними можуть бути фізичні і (або) юридичні особи України, фізичні і (або) юридичні особи іноземних держав, особи без громадянства, об'єднання цих осіб, які провадять в Україні інноваційну діяльність і (або) залучають майнові та інтелектуальні цінності, вкладають власні чи запозичені кошти в реалізацію в Україні інноваційних проектів [2]. На перший погляд видається, що юридичні особи та фізичні особи займають рівноцінну питому вагу поміж кола суб'єктів інноваційної діяльності. Водночас, потрібно враховувати те, що до кола суб'єктів згідно із тією ж статтею 5 Закону включаються не лише ті, які безпосередньо провадять інноваційну діяльність, але і ті, хто вкладають кошти в реалізацію інноваційних проектів, виступаючи, таким чином, інвесторами. Щодо ж безпосереднього здійснення інноваційної діяльності, то характерною є саме використання конструкції юридичної особи. І якщо із загальних норм Закону України «Про інноваційну діяльність» такий висновок має застереження, то звернення до актів спеціального правового регулювання дозволяє однозначно це стверджувати. Зокрема, згідно ст. 1 Закону «Про спеціальний режим діяльності технопарків» технологічний парк (технопарк) – «юридична особа або група юридичних осіб (далі - учасники технологічного парку), що діють відповідно до договору про спільну діяльність без створення юридичної особи та без об'єднання вкладів з метою створення організаційних засад виконання проектів технологічних парків з виробничого впровадження наукоємних розробок, високих технологій та забезпечення промислового випуску конкурентоспроможної на світовому ринку продукції» [3]. А відповідно до п. 2 «Положення про порядок створення і функціонування технопарків та інноваційних структур інших типів» інноваційна структура визначається як юридична особа будь-якої організаційно-правової форми, що створена відповідно до законодавства (вид А), або група юридичних осіб, яка діє на основі договору про спільну діяльність без створення юридичної особи та без об'єднання вкладів її учасників (далі - договір про спільну діяльність) (вид Б)… [4]. Як бачимо, це або безпосередньо юридична особа або договірне об'єднання, яке, знову ж таки, складається з юридичних осіб. Відповідно, можемо зробити висновок, що для безпосередньо здійснення діяльності щодо розробки та/або впровадження інновацій, переважно, характерною є конструкція юридичної особи. Такий висновок стосується в повній мірі технопарків, які у вітчизняному законодавстві мають спеціальне правове регулювання.

Конструкція юридичної особи є зручною формою для реалізації будь-якої діяльності, а, передусім, діяльності з метою отримання прибутку. Саме такою діяльністю слід визнати розробку та впровадження інновацій у промисловість, адже ідеться про комерціалізацію об'єктів інтелектуальної власності, які становлять один із базових компонентів інновацій. Оскільки інновації є результатом творчої діяльності, то гарантованого очікуваного результату щодо їх розробки та впровадження може і не настати. Такі очевидні ризики у діяльності спонукають засновників та учасників інноваційних структур обирати таку форму діяльності, яка буде врівноважувати чи то мінімізувати ці ризики. І конструкція юридичної особи тут є максимально вдалою, дозволяючи відокремити засновників або ж учасників і саму юридичну особу.

Конструкція юридичної особи, передбачаючи собою створення нового суб'єкта правовідносин, дозволяє відмежувати майно засновників від майна самої юридичної особи. Таке розмежування визначає також і розмежування відповідальності за зобов'язаннями юридичної особи між нею та її засновниками (учасниками). А пропонований законодавством набір організаційно-правових форм юридичних осіб дозволяє засновникам обрати ту, яка найбільше відповідає їх індивідуальним інтересами. Саме тому конструкція юридичної особи є вдалою та ефективною формою для розробки та впровадження інновацій у виробництво. Юридична особа, будучи автономним суб'єктом правовідносин, володіє комплексом відповідних правових характеристик [5, с. 88].

Варто акцентувати увагу на тому, що законодавча база регулювання технопарків має ступеневу структуру, грунтуючись на базовому для юридичної техніки підході від загального до спеціального. Відтак, загальним нормативним актом для системи суб'єктів – інноваційних структур

мав би виступати Закон України «Про інноваційну діяльність» [2]. Спеціальним актом стосовно предметно технопарків є Закон України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» [3], норми якого доповнюються наступним рівнем спеціального правового регулювання – Положенням про порядок створення і функціонування технопарків та інноваційних структур інших типів [4].

При аналізі нормативних підходів щодо регулювання технопарків – юридичних осіб, перше, на що потрібно звернути увагу, що норми загального Закону України «Про інноваційну діяльність» містять термін «інноваційне підприємство» (інноваційний центр, технопарк, технополіс, інноваційний бізнес-інкубатор тощо) - підприємство (об'єднання підприємств), що розробляє, виробляє і реалізує інноваційні продукти і (або) продукцію чи послуги, обсяг яких у грошовому вимірі перевищує 70 відсотків його загального обсягу продукції і (або) послуг (ст. 1 Закону) [2]. Виходячи із змісту цього визначення технопарк є одним із видів інноваційних підприємств. Аналіз зазначеного терміну викликає ряд проблемних питань. По-перше, потрібно враховувати сучасні тенденції у зміні законодавства, які стали логічним продовженням доктринальних напрацювань науковців та процесів адаптації до законодавства ЄС. У законодавстві України, починаючи від моменту набрання чинності Цивільним та Господарським кодексом України тривалий час існувала проблема застосування терміну «підприємство» в силу визначення його як об'єкта правовідносин в Цивільному кодексі України, що є єдиним майновим комплексом, що використовується для здійснення підприємницької діяльності (ч. 1 ст. 191 ЦК України) і до складу якого входять усі види майна, призначені для його діяльності (ч. 2 ст. 191 ЦК України) та визнання підприємства суб'єктом господарювання в нормах Господарського кодексу України. Безумовно, тут проблема знаходиться у застосування одного і того ж терміну до різних за правовою природою явищ. Проблема подвійності застосування терміну «підприємство» тривалий час породжувала активні дискусії між представниками цивілістики та господарського права. У цьому контексті, варто вказати твердження О.Р. Шишки, яким зазначається, що підприємство, відповідно до ЦК України не може мати подвійної правової природи, тобто розглядатися одночасно і як суб'єкт та об'єкт цивільних прав. Підтвердженням цьому є наступні аргументи. Підприємство в якості суб'єкта є юридичною особою згідно із ст. 80 ЦК України, тобто організацією, створеною у встановленому законом порядку. А якщо розглядати підприємство як об'єкт, то воно є майновим комплексом цілісного характеру, який використовується для підприємницької діяльності згідно із підходами ст. 191 ЦК України. Автор наголошує на тому, що тут не йдеться про подвійну природу, а про те, що термін «підприємство» має подвійний (дуальний) характер, значення якого залежить від контексту та сфери застосування. Тобто, такий термін (слово) є омонімом [6, с. 149]. Вважаємо за потрібне підтримати дискусійність подвійної природи терміну підприємства, адже виходячи із догм теорії права, суб'єкт не може бути одночасно об'єктом. Сучасні законодавчі трансформації проходять у напрямі саме цивілістичного сприйняття підприємств в силу процесів становлення Цивільного кодексу як основного кодифікованого акта. Ідеться про прийняття 09.01.2025 року Закону України Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб [7]. Адже даний нормативний акт вмикає в дію вектор поступової відмови від системи підприємств та переорієнтацію на чітку послідовну систему юридичних осіб згідно організаційно-правових форм, установлених у ЦК України та скасовує у серпні 2025 року Господарський кодекс. Визначення інноваційного підприємства та сам термін, як вбачається, не відповідатиме цьому законодавчому вектору. Відповідно, систему юридичних осіб у сфері інноваційної діяльності очікують масштабні трансформації. Очевидно, поняття «інноваційне підприємство» як родове щодо різних видів інноваційних структур, у тому числі, технопарків не відповідає сучасним реаліям. Крім того, поняття підприємства в якості суб'єкта означає наявність статусу юридичної особи, а технопарк може створюватися не лише у вигляді юридичної особи, тому термін «підприємство» навіть із технічного погляду не може бути загальним родовим щодо поняття технопарку. Тому, вважаємо, що існує потреба перегляду Закону України «Про інноваційну діяльність» щодо обрання іншого терміну та інших критеріїв щодо позначення родової щодо усіх можливих інноваційних утворень категорії. Одним із можливих варіантів вбачається термін «інноваційна структура», який використовується у п. 2 «Положення про порядок створення і функціонування технопарків та інноваційних структур інших типів» і який в змозі охопити дійсно усі можливі види утворень із інноваційним характером діяльності, до яких належать не лише юридичні особи, але і договірні об'єднання юридичних осіб згідно із Законом

України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків». Тому нормативне визначення технопарку як виду інноваційної структури, яка розробляє та/або реалізує інноваційний продукт та/або інноваційну продукцію чи послуги вважається більш перспективним.

По-друге, попри суперечливість самого терміну «інноваційне підприємство», дискусійні питання викликає його зміст. Адже ознакою належності юридичної особи до такого утворення є «розробляє, виробляє і реалізує інноваційні продукти і (або) продукцію чи послуги, обсяг яких у грошовому вимірі перевищує 70 відсотків його загального обсягу продукції і (або) послуг». Тобто факт виробництва та реалізації інновацій та продукції з їх застосуванням та процентне співвідношення такого виробництва. Очевидно, що такий критерій абсолютно позбавлений правового змісту і не зрозумілим є саме таке процентне співвідношення – 70 відсотків. Який механізм став в основі саме такого обрахунку? І як, взагалі, можливо встановити, що саме 70 відсотків продукції має інноваційний характер, а не, наприклад, 65. Адже якщо керуватися нормою про визначення інноваційного підприємства, то виходить що в останньому випадку така юридична особа уже не інноваційна.

Цілком обґрунтованим буде висновок про те, що термін «інноваційне підприємство» не ґрунтується на правових ознаках і має складнощі у прикладному його застосуванні. Тим більше, що цей термін не використовується уже в спеціальних нормативних актах та підзаконних актах щодо технологічних парків: ні сам термін, ні критерій про 70-відсотковий поріг виробництва і реалізації інноваційних продуктів та інноваційної продукції. Відповідно, доцільність існування цього терміну на законодавчому рівні втрачає свою обґрунтованість в силу відсутності правових характеристик та нормативної відмови у подальшому від системи підприємств як суб'єктів правовідносин.

Наступний аналіз нормативних підходів до регулювання технопарків у на спеціальному рівні спонукає перейти до норм Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків». Як уже зазначалося нами, технологічний парк (технопарк) у ст. 1 Закону визначається як юридична особа або група юридичних осіб (далі - учасники технологічного парку), що діють відповідно до договору про спільну діяльність без створення юридичної особи та без об'єднання вкладів з метою створення організаційних засад виконання проектів технологічних парків з виробничого впровадження наукоємних розробок, високих технологій та забезпечення промислового випуску конкурентоспроможної на світовому ринку продукції. Як бачимо, Закон використовує термінологію «юридична особа», що концептуально не відповідає Закону України «Про інноваційну діяльність», який користується терміном «підприємство», що спонукає до висновку про невідповідність норм цих актів між собою та неузгодженість їх підходів. Виходячи із аналізу подальших дефініцій у ст. 1 Закону (наприклад, хто може бути учасниками технопарку), можемо зробити висновок про те, що засновниками (учасниками) технопарку із статусом юридичної особи також можуть бути лише юридичні особи, що лише посилює зроблений нами вище висновок про притаманність конструкції юридичної особи для суб'єктів, які розробляються та упроваджують інновації. Водночас, аналізований нами спеціальний Закон містить і певні непослідовні за змістом норми. Так як у ст 1 технопарки визначаються як такі, які лише «створюють організаційні засади виконання проектів технологічних парків», а не безпосередньо займаються виконанням цих проєктів. Варто зазначити, що такий підхід не зовсім відповідає світовій практиці, у який технопарки функціонують як універсальні утворення, які можуть бути як лише дослідницькими, так і поєднувати у собі функцію і розробки і промислового впровадження інновацій через виробництво відповідних товарів та надання послуг [8, с. 155]. Хочу ефективна діяльність технопарків є можливою також за рахунок створення на їх базі сприятливих умов для інноваційних компаній через надання їм необхідної інфраструктури, дослідницького середовища та ресурсу, як зазначає Т.К. Кваша [9, с. 20]. Тому очевидно, що концепція спільних підприємств через які технопарк впроваджує інновації не зовсім відповідає сучасним світовим практикам.

Варто відзначити, що інших спеціальних положень, які б стосувалися питань регулювання технопарків, пов'язаних із статусом їх юридичної особи, вищевказаний нормативний акт не містить. Ці питання фрагментарно зазначені у підзаконному нормативному акті Положенні про порядок створення і функціонування технопарків та інноваційних структур інших типів, норми якого, слід відзначити, починаючи із 2004 року не зазнавали змін та доповнень. Якщо проаналізувати п. 2 Положення, у якому визначається дефініція інноваційної структури, то можна зробити висновок, що Положення трактує технопарк як юридичну особу будь-якої організаційно-правової

форми, що створена відповідно до законодавства з визначеними галуззю діяльності та типом функціонування, орієнтованими на створення та впровадження наукоємної конкурентоспроможної продукції [4]. Перше, що можемо констатувати, відмінні підходи у підзаконному акті та спеціальному Законі щодо визначення технопарку. Вказівка на можливість створення технопарку у будь-якій організаційно-правовій формі відповідно до законодавства спонукає звернутися до норм останнього для детального розкриття цього питання. У п. 6 того ж Положення зазначається, що інноваційні структури виду А створюються в порядку, встановленому законодавством для відповідних організаційних форм суб'єктів підприємництва (підприємство, об'єднання підприємств, господарські товариства тощо). Із зазначеного положення вбачається два висновки: по-перше, очевидно, що технопарки є суб'єктами підприємницької діяльності. Але такий висновок випливає не лише із норми підзаконного акта, але і з визначення інноваційної діяльності у ст. 1 Закону України «Про інноваційну діяльність» як діяльності, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг [2]. Таким чином, підприємницька правова природа характерна для технопарків, що визначає створення їх у одній із організаційно-правових форм саме підприємницьких юридичних осіб. Однак, наведених п. 6 Положення вказує поміж цих форм лише «підприємство, об'єднання підприємств, господарські товариства». Враховуючи те, що у серпні 2025 року ГК України втрачає чинність, пріоритетними стають норми ЦК України, який встановлює систему юридичних осіб приватного права. ст. 83 ЦК України використовує даний термін «Організаційно-правові форми юридичних осіб», і визначає в якості таких товариства та установи та інші форми, установлені законом. Як зазначає І.В. Спасибо-Фатєєва, такий підхід є логічним і дозволяє привести до спільного знаменника всі ті численні форми і види юридичних осіб, які за своєю суттю можуть бути віднесені до однієї із двох названих організаційно-правових форм [10, с. 506]. Не заперечуючи зазначене твердження, і враховуючи підприємницьку правову природу технопарків, можемо зробити висновок, що останні створюються в формі підприємницьких товариств (господарського товариства (повне товариство, командитне товариство, товариство з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерне товариство) або виробничого кооперативу чи сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського кооперативного об'єднання, що діють з метою одержання прибутку – с. 84 ЦК України). У такому ракурсі, можемо зробити висновок, що не усі визначені у ст. 84 ЦК України форми підприємницьких товариств будуть підходити для технопарку, не зважаючи на декларовану у Положенні вказівку на «будь-яку організаційно-правову форму». По-перше, кооперативи, в силу високого рівня особистої участі в діяльності кооперативу, ряду різного роду членських внесків та особливостей правового режиму майна за рахунок неподільного фонду [11, с. 96], вочевидь, не є притаманними для технопарків. Оптимальною видається конструкція господарського товариства як універсальної форми ведення підприємницької діяльності. Однак, форма повного та командитного товариства, знову ж таки, за рахунок особистої участі в управлінні діяльністю, веденні справ, субсидіарній відповідальності за зобов'язаннями усім своїм майном (для учасників повних та повних учасників командитних товариств) також, навряд чи, є популярними між засновниками технопарків, враховуючи ризиковий характер інноваційної діяльності загалом та неможливість передбачити стовідсотково очікуваний результат від розробки та впровадження інновацій. Маємо підсумок про дві базові форми юридичної особи, придатні за своїми характеристиками для технопарків – акціонерні товариства та товариства з обмеженою відповідальністю. Видається, що саме у спеціальному Законі, а не у підзаконному нормативному акті – Положенні доречним буде установити положення, згідно із яким технопарки із статусом юридичної особи можуть утворюватися у організаційно-правовій формі акціонерного товариства та товариства з обмеженою відповідальністю. Така норма буде відповідати сучасним економіко-правовим реаліям функціонування технопарків.

Висновки. Викладені вище положення дозволяють зробити висновок про відсутність логічного взаємозв'язку у нормативній структурі регулювання технопарків, яка проявляється у ланцюжку Закон України «Про інноваційну діяльність» - Закон України «Про спеціальний режим діяльності технологічних парків» – «Положення про порядок створення і функціонування технопарків та інноваційних структур інших типів». У статті сформовано висновок про іманентну притаманність конструкції юридичної особи для технопарків, не зважаючи на його вид. Адже навість у випадку технопарку у вигляді договірного об'єднання, учасниками останнього можуть бути лише юридичні особи. Враховуючи сучасні законодавчі тенденції щодо упорядкування системи

юридичних осіб, термін «інноваційне підприємство» як загальний щодо технопарків вбачається як такий, що не відповідає сучасним правовим та економічним реаліям. В силу такого висновку, логічним загальним терміном щодо усіх видів інноваційних юридичних осіб, в тому числі, технопарків, вбачається термін «інноваційна структура». На рівні Закону України «Про спеціальний режим діяльності технологічних парків» існує потреба уточнення організаційно-правової форми технопарків із статусом юридичної особи, так як на практиці, та, виходячи із інноваційної природи технопарку, форма акціонерного товариства та товариства з обмеженою відповідальністю вбачається як найбільш оптимальна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Управління інноваційним розвитком соціально-економічних систем: колектив. монографія / Нац. ун-т «Києво-Могил. акад.»; [під заг. ред.: Храпкіної В.В., Пічик К.В.]. Київ: Вид. дім «Києво-Могил. акад.», 2024. 667 с.Про інноваційну діяльність: Закон України від 4 липня 2002 року № 40-IV. *Відомості Вер*
2. *ховної Ради України (ВВР),* 2002, № 36, ст. 266. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15#Text.
3. Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків: Закон України від 16 липня 1999 року № 991-XIV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 1999, № 40, ст. 363. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/991-14#Text.
4. Про затвердження Положення про порядок створення і функціонування технопарків та інноваційних структур інших типів: Постанова КМУ від 22 травня 1996 року № 549. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/549-96-%D0%BF#Text.
5. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар / За заг. ред. Е.О. Харитонова, Н.Ю. Голубєвої. Видання п'яте, перероблене і доповнене. Х.: Одіссей, 2009. 248 с.
6. Шишка О.Р. Підприємство як суб'єкт та об'єкт цивільних правовідносин у сфері венчурного інвестування: огляд теоретичних точок зору. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 10/2023. С. 148–151. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a64ab261-f7d3-4433-a478-f4e18e826072/content.
7. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб. Закон України від 9 січня 2025 року № 4196-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text.
8. Antoine Grandclement, Alexandre Grondeau. From production to consumption-oriented development: New planning strategies in science parks? The case of Sophia-Antipolis. European Urban and Regional Studies, 2022, 29 (2), pp. 152–167.
9. Кваша Т.К. Науково-технологічні парки: теоретичні та практичні аспекти створення й міжнародний досвід розвитку. *Наука, технології, інновації*, 2017, № 4. С. 10–26. URL: https://nti.ukrintei.ua/wp-content/uploads/2019/01/2017-4-%D0%9A%D0%B2%D0% B0%D1%88%D0%B0.pdf.
10. Спасибо-Фатєєва В.І. Організаційно-правові форми юридичних осіб. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 1: Загальні положення. Особи. /за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків, ЕКУС, 2020. С. 505–513.
11. Зеліско А.В. Підприємницькі юридичні особи приватного права як субєкти цивільних правовідносин. Монографія. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2017. 445 с.

УДК 347.77.043(045)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.8

АВТОРСЬКЕ ПРАВО В РЕТРОСПЕКТИВІ РОЗВИТКУ: ПОГЛЯД СЬОГОДЕННЯ

Зайцева-Калаур І.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права і процесу,
Західноукраїнський національний університет
ORCID: 0000-0001-5924-5844

Цвігун І.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права і процесу,
Західноукраїнський національний університет
ORCID: 0000-0002-1284-4193

Зайцева-Калаур І.В., Цвігун І.М. Авторське право в ретроспективі розвитку: погляд сьогодення.

Вказується, епоха миттєвого обміну інформацією та цифрових технологій, що створюють нову культурну парадигму, зумовлює інноваційні підходи до розвитку авторського права. Інститут авторського права, первісно створений для визнання та захисту творчих досягнень, зазнав кардинальних змін упродовж своєї історії. Його еволюція тісно корелює з прогресом суспільства, науково-технічними досягненнями та трансформацією способів взаємодії між творцями, споживачами та державними інституціями. Однак із розвитком масових медіа, виникненням інтернету та цифрових технологій роль цього інституту значно ускладнилася.

Відзначається, актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення інституту авторського права в умовах цифрової трансформації суспільства, що супроводжується розвитком штучного інтелекту, блокчейну, цифрових платформ та зміною уявлень про творчість, інтелектуальну власність і роль автора. Метою дослідження є комплексний аналіз історико-правових передумов становлення авторського права та виявлення сучасних тенденцій його трансформації з урахуванням новітніх викликів цифрової епохи. У статті підкреслено, що сучасне авторське право виходить за межі традиційного правового захисту творів, акцентуючи увагу на збереженні творчого початку як складової культурної пам'яті людства. Висвітлений огляд наукових досліджень, як зарубіжних, так і українських, демонструє поступову трансформацію авторського права у відповідь на виклики цифрової епохи, а також необхідність адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів. Теоретичні позиції дослідників не лише відображають сучасний стан правової доктрини, але й формують концептуальні орієнтири для практичного правозастосування. Зроблено висновок про необхідність поєднання правових традицій минулого з інноваційними підходами сучасності задля формування ефективної та справедливої системи охорони авторських прав. Прослідковано, що трансформація українського авторського права є не лише правовою, а й цивілізаційною зміною, що виводить його у площину сучасних європейських і глобальних стандартів.

Ключові слова: авторське право, історичний розвиток авторського права, охорона та захист авторських прав, трансформація авторського права, творчий початок, штучний інтелект, цифрове середовище, цифрові технології, європейські стандарти захисту авторського права, цифрова трансформація суспільства.

Zaitseva-Kalaur I.V., Tsvigun I.M. Copyright in the retrospective development: modern view.

It is indicated that the era of instant information exchange and digital technologies, which create a new cultural paradigm, determines innovative approaches to the development of copyright. The institution

of copyright, originally created to recognize and protect creative achievements, has undergone radical changes throughout its history. Its evolution is closely correlated with the progress of society, scientific and technological achievements and the transformation of the ways of interaction between creators, consumers and state institutions. However, with the development of mass media, the emergence of the Internet and digital technologies, the role of this institution has become significantly more complicated.

The actuality of research is conditioned by the necessity of reinterpreting of the copyright institution in the circumstances of the digital transformation of the society which is followed by the development of the artificial intelligence, blockchain, digital platforms and the change of imagination about art, intellectual property and the role of the author. The purpose of the research is the complex analysis of historic and legal circumstances of the copyright formation and finding modern tendencies of its transformation including modern challenges of digital era. The article highlights that modern copyright stands out of traditional legal defence of works, paying attention to preserving creative start as apart of cultural memory of mankind. Elucidated examination of both foreign and Ukrainian scientific research shows gradual transformation of copyright in the response of the challenges of digital era and also the necessity of adaptation of national laws to international standards. Theoretical views of the scientists not only reflect modern state of legal doctrine but also form conceptual guideline for practical law enforcement. The conclusion is made about the necessity of combining the legal traditions of the past with innovative approaches of modernity for creating effective and impartial system of copyright defence. Followed that transformation of Ukrainian copyright is not only legal but also civilizational change which leads it into the area of modern European and global standards.

Key words: copyright, historic development of copyright, copyright defence, copyright transformation, creative start, artificial intelligence, digital environment, digital technologies, European standards of copyright defence, digital transformation of society

Постановка проблеми. У сучасному світі, де інформація поширюється миттєво, а цифрові технології формують нову культурну реальність, розвиток авторського права набуває новаційного формату. Авторське право, яке виникло як інструмент визнання та охорони творчих здобутків, зазнало суттєвих трансформацій від моменту свого зародження до сьогодення. Його розвиток нерозривно пов'язаний з еволюцією суспільства, науки, техніки, а також зміною моделей комунікації між автором, споживачем та державою. Історично авторське право виникло як правовий механізм, що забезпечував авторам можливість контролю над використанням їхніх творів - літературних, художніх, музичних тощо. Однак із розвитком масових медіа, виникненням інтернету та цифрових технологій роль цього інституту значно ускладнилася. У нових реаліях авторське право більше не виконує лише охоронну функцію - воно стало частиною глобального правового механізму, що врівноважує інтереси трьох основних суб'єктів: творця, споживача і суспільства в цілому. Як доречно підмітили A. Seralieva, Z. Baimagambetova та A. Aronov (2018), що єдине трактування терміну «авторське право» у різноманітних правових джерелах (законах, законопроєктах, міжнародних угодах, регламентах і директивах) та країнах відсутнє, проте усі правові напрацювання ґрунтуються на спільній базовій ідеї, закріпленій у таких основоположних міжнародних актах, як Бернська та Римська конвенції [1, с. 5]. Тому авторське право можна розглядати як динамічну категорію, яка постійно адаптується до технологічного прогресу. Особливо чітко ця зміна простежується у цифрову добу, коли традиційні форми охорони виявилися недостатніми для регулювання нових форм копіювання, поширення та використання творів. Зміни торкнулися не лише технічних аспектів, а й філософських підходів: від абсолютної монополії власника до необхідності забезпечення вільного доступу до знань і культурної спадщини. Отже, розвиток авторського права - це не просто зміна норм і положень, а процес постійного переосмислення місця автора в цифровому суспільстві, де творчість стає водночас і унікальним продуктом, і масовим ресурсом.

У сучасному цифровому середовищі технології - зокрема штучний інтелект, блокчейн і криптовалюти радикально змінюють парадигму авторського права, руйнуючи традиційні уявлення про правила, стандарти, баланс інтересів і фундаментальні цінності. Окреслюючи майбутнє приватного права Mateja Durovic&Takis Tridimas (2021) зауважують, що ці зміни підсилюють суперечність між прихильниками технологічного інструменталізму та класичним мисленням, що домінують навколо ключових суперечностей: вибору стандартів або норм, примирення конфліктуючих інтересів та збереження основоположних прав. Та відмічають, що при цьому сучасні виклики стають для юристів і вчених сигналом, що нинішні правові механізми вимагають активного оновлення

й адаптації до реалій цифрової епохи, інакше авторське право ризикує втратити ефективність та баланс інтересів у глобальному масштабі [2].

Сучасний розвиток авторського права спрямований на подолання ринкових розмежувань та запобігання дискримінації через впровадження регуляторних змін. Головним завданням правових реформ є не лише захист прав творців, а й забезпечення рівного та недискримінаційного доступу споживачів до творчої продукції та цифрового контенту. Цьому сприяє комплексний підхід, який поєднує захист авторських прав із регулюванням інтернет-комерції, правами споживачів і захистом персональних даних. Наприклад, у ході формування сучасної правової політики Європейського Союзу (надалі – ЄС) значну роль відіграють рішення Суду ЄС і діяльність Єврокомісії. Синергійний підхід до регулювання – коли авторське право інтегрується з правилами конкуренції, інтернет-комерції, захистом споживачів і персональних даних сприяє створенню смарт-економічної інтеграції в цифрову добу. Разом із стрімким розвитком спільної економіки, що характеризується споживачем як одночасно творцем, стираються традиційні межі між власником і користувачем, автором і споживачем. Відповідно, сучасне авторське право - це не лише площина захисту прав творців, а й частина комплексної правової екосистеми, що поєднує авторські, конкурентні, трудові та споживчі норми. Інакше кажучи, лише через таку інтегровану модель – здатну реагувати на технологічні зміни та нові економічні форми авторське право зможе зберегти баланс між інтересами авторів, платформ, споживачів і держав у цифрову епоху.

Попри динамічні зміни, що супроводжують цифрову епоху, може виявитися, що для пошуку відповідей на сучасні виклики варто звертатися до історичних витоків правової думки. Саме ретроспектива розвитку авторського права дозволяє краще зрозуміти, як фундаментальні принципи охорони інтелектуальної праці формувалися під впливом соціальних і технологічних змін. Ці принципи здатні надихнути на створення рішень, які відповідатимуть вимогам сьогодення, не втрачаючи зв'язку з правовими традиціями. Таким чином, минуле не лише пояснює теперішнє, а й дає орієнтири для майбутнього. Саме тому пошук відповідей на нові виклики варто починати з аналізу минулого, адже правові принципи, перевірені часом, здатні стати основою для ефективних рішень у майбутньому.

Метою дослідження є аналіз історико-правових передумов формування інституту авторського права та його трансформації в умовах цифрової епохи з метою обґрунтування доцільності звернення до правових традицій минулого як потенційного джерела ефективних рішень для подолання сучасних викликів у сфері охорони інтелектуальної власності.

Методологічну основу статті становить комплексний науковий підхід, що дозволяє здійснити ретроспективний аналіз еволюції інституту авторського права та його трансформації в умовах сучасних правових і соціально-технологічних змін. Основна увага зосереджена на виявленні спадкоємності правових ідей, а також на аналізі того, як історично сформовані підходи можуть бути релевантними для вирішення актуальних проблем, пов'язаних із охороною авторських прав у цифрову добу. Дослідження спирається на поєднання історико-правового, системно-структурного, формально-логічного, герменевтичного, прогностичного та порівняльно-правового методів.

Стан опрацювання проблематики. Історичний розвиток правового регулювання авторського права в Україні демонструє складну трансформацію - від імперських моделей до сучасної європейсько-орієнтованої правової системи. Прийняття низки законодавчих актів, включаючи нову редакцію Закону України «Про авторське право і суміжні права» у 2022 році, свідчить про активну модернізацію у напрямі гармонізації з європейським законодавством та зміцнення правових засад охорони творчої діяльності. На цьому етапі особливого значення набуває вивчення сучасного наукового дискурсу щодо правової природи, механізмів охорони та тенденцій розвитку інтелектуальної власності, зокрема авторського права, в умовах цифровізації, євроінтеграційних процесів та глобалізації. З огляду на це, важливим є аналіз провідних наукових підходів і досліджень, що висвітлюють актуальний стан та перспективи розвитку правового регулювання у цій сфері. В роботі детально опрацьовано праці багатьох зарубіжних та вітчизняних вчених, що дало можливість прослідкувати основні тенденції розвитку авторського права.

Виклад основного матеріалу.

Історичний розвиток авторського права.

Європа

Звертаючи погляд у минуле, зазначимо, що зародження авторського права сягає глибоких історичних часів, коли виникла потреба захищати результати творчої праці як економічне і моральне

благо. Початкові форми правової охорони творчих здобутків існували вже у Стародавньому Римі та середньовічній Європі, проте як самостійна юридична категорія авторське право сформувалось лише в епоху Відродження і Просвітництва. Перші спроби охорони результатів творчої діяльності можна віднайти ще у давніх цивілізаціях, однак саме в добу Відродження й Просвітництва почали формуватися перші національні закони, що визнавали права авторів. Важливим кроком у розвитку авторського права стало прийняття на початку XVIII століття The Statute of Anne (1710) (надалі – Статут Анни) – першого у світі нормативного акту, що закріпив права авторів на їхні твори. Проте значний поштовх до уніфікації правового регулювання відбувся в кінці XIX століття з прийняттям Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів (1886), яка встановила міжнародні стандарти захисту авторських прав.

Бернська конвенція заклала основи сучасного авторського права, запровадивши принципи автономії охорони без формальних процедур та мінімального рівня захисту, які повинні дотримуватися державами-учасницями. Цей міжнародний договір став фундаментом для подальшої гармонізації законодавств різних країн і формування класичних моделей авторського права.

Період до схвалення Бернської конвенції можемо назвати епохою народження авторського права. У часи, коли людство ще не знало друкарських верстатів і авторського гонорару, слово, сказане чи написане, сприймалося радше як дар, ніж як власність. У стародавній Греції поеми Гомера переповідали поколіннями, як свідчення цього є загальновідомі твори: «Гесіод», «Іліада», «Одіссея». У середньовічній Європі монахи переписували трактати та Євангелія, не прагнучи слави - лише служіння. Знання вважалося загальним благом, а творчість - божественним натхненням, яке не підлягало приватній власності. Не дивно, що в той період право на твір у сучасному розумінні було просто відсутнє.

Peter Jaszi & Martha Woodmansee зауважують, що в 1750 році у Німеччині письменника представляли як одного із створювачів книги на рівні із численними ремісниками, залученими до створення книги. Також підкреслюють, що певні тенденції авторського права, сформовані в епоху Відродження, зберігають свій вираз, зокрема про неможливість формування авторського права щодо творів, які створювались та переглядались в атмосфері соціальної інтертекстуальності [3]. Біловус Л.І. відзначає, що термін «інтертекстуальність» у своєму сутнісному значенні охоплює систему зв'язків між окремими текстами, що реалізуються як на змістовому, так і на формальному рівнях. Авторка додає, що при зверненні до витоків вербалізації цього явища, найдавніші його прояви можна простежити в античній літературній традиції на прикладі Горація, якого сучасна наука вважає одним із засновників класичної європейської поетики, та який підкреслював свою роль у перенесенні поетичних форм еллінської культури на римський ґрунт, що, фактично, є актом культурної трансформації та свідомого текстового запозичення [4].

З винаходом друкарства ситуація змінилася, а слово стало копією. У XVI столітті англійська держава передала права на друк гільдії - Stationers' Company, яка мала монополію на публікацію книжок і одночасно виконувала функцію цензора. Схожа практика була і в інших європейських державах: привілеї на друк видавалися особисто монархами - не автору, а друкарю. Це був світ, у якому автор залишався тінню, а головним гравцем - друкар. У своїй праці Copyright in Historical Perspective L. Ray Patterson розглядає авторське право не просто як набір юридичних норм, а як концептуальну систему – сукупність ідей, спрямованих на досягнення певних цілей і вирішення правових проблем у сфері інтелектуальної власності. Автор наголошує, що історичний підхід дозволяє побачити ті аспекти правового регулювання, які залишаються невидимими при суто логічному аналізі, а розвиток авторського права вважає, що був би не цілісним, а радше фрагментованим, оскільки багато норм формувались еволюційно та не завжди піддавалися логічному обґрунтуванню. Також додає, що спочатку авторське право виконувало функцію регулятора у сфері торгівлі книгами та слугувало захистом інтересів друкарів і видавців, однак в подальшому було поступово трансформоване в право автора, яке визнається і захищається законом [5].

Цей поворотний момент - перехід від економічної до правової індивідуалізації авторства остаточно почав окреслюватися, як уже зауважувалось вище, з прийняттям Статуту королеви Анни 1710 року. Цей нормативний акт став першим проявом усвідомленого наміру законодавця надати саме автору, а не видавцю, виключне право на використання свого твору. Хоча право все ще мало строкову дію та залежало від публікації, з цього моменту концепція творчості почала юридично визнаватися як форма інтелектуальної власності, а не лише як об'єкт комерційної торгівлі.

Надалі, із розвитком транснаціонального книжкового ринку, національні правові моделі більше не могли забезпечити належний захист у міждержавному контексті. Як відповідь на цю потребу, в 1886 році було підписано Бернську конвенцію, яка вперше закріпила загальні принципи авторського права на міждержавному рівні. Крім того, історичний досвід показує, що інтертекстуальна природа творчості, яка особливо яскраво проявлялася у класичних літературах, значною мірою ускладнювала визначення первинності й оригінальності твору. Це створювало виклики для становлення індивідуального авторського права, оскільки межа між особистим внеском і традиційним мотивом часто була умовною. У юридичному сенсі, це означало пошук балансу між захистом оригінального внеску автора та визнанням права на культурне наслідування.

Бернська конвенція 1886 року стала першим багатостороннім договором, що встановлює міжнародні стандарти охорони авторських прав. Вона ввела автоматичну охорону без реєстрації, принцип національного режиму та мінімальний термін охорони авторського права протягом життя автора плюс 50 років після його смерті. Перегляди конвенції в 1971 році закріпили основні принципи сучасного авторського права, які наразі поширені на більше ніж 180 країн. Цей договір заклав основу для подальшої гармонізації і послідовного захисту творів у глобальному масштабі. Динаміка становлення конвенції є результатом конфлікту між двома підходами - універсалістським, що прагнув до повної уніфікації норм, і прагматичним, який зробив ставку на принцип національного режиму та встановлення мінімальних стандартів та додає, що унаслідок перемоги прагматичного підходу закладено структуру міжнародного захисту авторських прав, яка враховує особливості національних законодавств, але підтримує базовий рівень охорони .

Водночас, Lawrence Lessig звертає увагу, що розвиток творчості невід'ємно пов'язаний із розвитком вільної культури, яка є важливою віхою історії. Автор додає, що вільна культура не означає відсутність власності і не є культурою, в якій митцям не виплачують винагороди, а навпаки, подібно до вільного ринку, наповнена власністю і нерозривно пов'язана з авторським правом вона ґрунтується на правилах власності та договорах, які забезпечуються і захищаються державою [6]. Sam Ricketson & Jane C. Ginsburg у дослідженні International Copyright and Neighbouring Rights: The Berne Convention and Beyond підкреслюють, що міжнародне авторське право розвивається як складна система, яка знаходиться у стані постійного балансу між прагненням до універсальності та необхідністю враховувати особливості національних правових систем. Автори наголошують, що центральне місце в системі міжнародної охорони авторських прав посідає Бернська конвенція 1886 року, останній перегляд якої відбувся в 1971 році, при цьому її вплив не обмежується лише цим документом - вона стала основою для формування низки пов'язаних договорів, серед яких Договір ВОІВ про авторське право (1996), Римська конвенція (1961), Договір ВОІВ про виконання і фонограми (1996), а також Угода ТРІПС (1994). Крім того, у поле аналізу включаються нові міжнародні інструменти, зокрема Пекінський договір (2012) і Марракеський договір (2013), що відображає динаміку розвитку глобальної нормативної бази у сфері авторського права [7].

У культурно-правовій площині значний внесок зробила Martha Woodmansee, яка у праці The Construction of Authorship доводить, що авторство є соціально сконструйованим концептом, що трансформується під впливом культурних і правових процесів [7]. Авторка додає, що чинна модель авторського права, що значною мірою базується на романтичній уяві про автора як ізольованого творця - генія XIX століття, дедалі менше відповідає динаміці сучасного культурного виробництва, та підкреслює, що у міждисциплінарному науковому дискурсі (на стику літературознавства, юриспруденції та соціальних наук) дедалі активніше звучать заклики розглядати авторство як соціально й культурно зумовлену конструкцію, що зумовлює необхідність критичного переосмислення традиційних концептів авторських прав і адаптувати їх до реалій цифрової доби.

Узагальнюючи, слід зазначити, що історичний розвиток авторського права в Європі пройшов складний шлях від сакралізованого розуміння творчості як дару до юридичного визнання твору інтелектуальним продуктом, що підлягає правовому захисту. Цей шлях супроводжувався не лише технічними чи законодавчими змінами, а й фундаментальною трансформацією уявлень про автора, власність і публічний доступ. Особливістю європейської правової традиції стала поступова диференціація моделей: якщо континентальна Європа орієнтувалася на захист особистих немайнових прав і гуманістичну ідею єдності автора і твору (авторське право в класичному сенсі), то англосаксонська система, насамперед у Великій Британії, розглядала авторське право як виключне майнове право на контроль над розповсюдженням твору (copyright). Попри це, обидві системи у XX столітті зближувалися під тиском глобалізації, міжнародних договорів та викликів цифрової

епохи. Водночас, сучасна європейська правова доктрина визнає, що авторство - це не лише юридичне визначення, а й культурна конструкція, що змінюється залежно від соціального контексту. Це особливо актуально в умовах цифровізації, коли поняття оригінальності, інтертекстуальності та колективної творчості знову кидають виклик класичній індивідуалістичній моделі.

Як логічне продовження європейських традицій формувався і український підхід до правового захисту творчості. І хоча він спирається на європейські моделі, його становлення відбувалося в умовах колоніальної спадщини, радянської системи та подальшої інтеграції до глобального правового простору. Саме тому аналіз розвитку авторського права в Україні заслуговує на окрему увагу.

Україна

В умовах становлення загальноєвропейського авторського права розвиток відповідних правових інститутів в Україні має свої унікальні особливості, що зумовлені як впливом європейських традицій, так і історичною належністю українських земель до різних державно-правових систем. До початку XX століття територія сучасної України була розділена між двома імперіями – Російською та Австро-Угорською, що мали різні підходи до правового регулювання авторських прав. Українські землі, що входили до складу Російської імперії, підпорядковувалися відповідним імперським законам, які здебільшого не враховували національні та культурні особливості населення. Законодавство цієї імперії почало формувати авторське право лише в XIX столітті, зокрема через введення цензури та пізніші законодавчі акти про авторські права. На західноукраїнських землях, що перебували під владою Австро-Угорщини, процес становлення авторського права проходив дещо інакше. Тут впливали європейські правові традиції Австро-Угорської імперії, які передбачали більш структуроване регулювання інтелектуальної власності, зокрема авторських прав. Водночас, і тут авторське право залишалося нерозвиненим та поступово удосконалювалося протягом XIX - початку XX століть.

Досліджуючи правове регулювання авторського права на українських землях російської імперії Міхневич Л.В. зауважує, що у XIX столітті російська імперія перебувала у певній ізоляції і майже не брала участі в основних міжнародних угодах щодо захисту інтелектуальної власності, крім двох двосторонніх конвенцій з Францією та Бельгією про охорону авторських прав [9, с. 14]. І лише у 1911 році, після схвалення закону про авторство, додає автор, рівень правового регулювання авторського права в Російській імперії поступово піднімається до європейських стандартів, що сприяли подальшому розвитку цього інституту. Все ж такі зміни не мали позитивного аспекту для україномовних видань, адже не зменшило впроваджувані жорсткі цензурні заходи, аж до їх повної заборони, через що захист авторських прав українських авторів фактично був відсутній. Становлення авторського права на західноукраїнських землях відбувалося під впливом австрійського законодавства, яке, хоча й формувалося повільніше, ніж у провідних країнах Європи, все ж запровадило низку прогресивних норм у середині XIX століття. Попри недосконаліть у захисті немайнових прав, австрійська правова система створила відносно сприятливі умови для розвитку української культурної ідентичності та формування правової свідомості у сфері інтелектуальної власності.

У період радянської доби (1922–1991) авторське право в Україні регулювалося загальносоюзним законодавством СРСР, яке поєднувало елементи пропрієтарної системи з ідеологічним контролем. Каганов Ю.О. відмічає, що радянський академічний дискурс формувався в умовах жорсткої ідеологічної цензури та під прямим впливом державного замовлення, метою якого було обґрунтування основних постулатів комуністичної ідеології [10]. За таких умов, продовжує дослідник, інтелектуальна власність розглядалася не як результат індивідуальної творчості, що підлягає особистому захисту, а як колективне надбання, що повинно служити суспільству - тобто державі. Та додає, що авторське право у радянській інтерпретації, переосмислювалося в дусі пріоритету публічних інтересів над приватними, що значно звужувало розуміння права автора як особи, натомість формуючи уявлення про інтелектуальну діяльність як спільну власність трудового колективу або суспільства в цілому.

Закон «Про авторське право УРСР» 1929 року, який діяв до прийняття Цивільного кодексу Української РСР 1963 року, це була певна спроба у врегулюванні культурного розвитку і стимулювання творчості авторів. Аналізуючи положення даного закону Дроб'язко В. зауважує, що авторське право охоплювало будь-які твори літератури, науки та мистецтва, незалежно від форми чи способу їх відтворення, а також без врахування їхньої цінності, при цьому правонаступники

автора, за винятком спадкоємців, не мали права на захист авторського права щодо цих творів [11]. В подальшому законодавство про авторське право було включене до загального цивільного права (Цивільний кодекс УРСР (1963)), проте його реалізація суттєво обмежувалася ідеологічними заборонами та цензурою. Слід також зазначити, що слово власність в радянський період не використовувалась, а тогочасне цивільне законодавство містило розділ про авторське право. Основна мета авторського права в цей період полягала у підтримці державних інтересів, колективної власності та ідеологічного виховання, що значною мірою звужувало права окремих авторів, особливо тих, чиї твори не відповідали офіційній лінії. Незважаючи на це, в СРСР були розроблені механізми охорони авторських і суміжних прав, а також створено систему державної реєстрації творів. Для українських авторів це означало певну законодавчу підтримку, але одночасно - жорсткий державний контроль та обмеження свободи творчості.

Таким чином, радянський період позначився як розвитком правового інституту авторського права в системі загальносоюзного законодавства, так і посиленням ідеологічного впливу, що суттєво вплинуло на особливості правового регулювання авторських прав в Україні. Тільки з набуттям Україною незалежності у 1991 році розпочався процес формування власної системи авторського права, орієнтованої на європейські стандарти захисту інтелектуальної власності та розвиток творчої ініціативи. Період з проголошення незалежності України характеризується розбудовою нової моделі правовідносин в середині країни та міжнародних відносин уже в якості самостійного суб'єкта міжнародного права. Відправною точкою початку запровадження терміну інтелектуальна власність вважається Закон України «Про власність» від 7 лютого 1991. Водночас першим ключовим кроком стало ухвалення у 1993 році Закону України «Про авторське право і суміжні права», який заклав основи правового захисту творчих результатів у літературі, науці, мистецтві, а також у сфері аудіовізуального контенту, комп'ютерних програм та інших об'єктів авторського права. В подальшому, розділ про право інтелектуальної власності включено в Цивільного кодексу України, який набрав чинності у 2004 році. З метою гармонізації положень Цивільного кодексу України, Закону України «Про авторське право і суміжні права» до норм законодавства Європейського Союзу в частині, що стосується забезпечення надійної правової охорони авторського права та суміжних прав, та імплементації в українське законодавство ряду європейський директив, у 2022 році прийнято новий Закон України «Про авторське право та суміжні права» [12].

Отже, історичний розвиток правового регулювання авторського права в Україні демонструє складну трансформацію - від імперських моделей до сучасної європейсько-орієнтованої правової системи. Попри значні ідеологічні обмеження, притаманні радянському періоду, формування нормативної бази авторського права в незалежній Україні стало ключовим етапом становлення національного інституту інтелектуальної власності як складової правової системи демократичної держави. Прийняття низки законодавчих актів, включаючи нову редакцію Закону України «Про авторське право і суміжні права» у 2022 році, свідчить про активну модернізацію у напрямі гармонізації з європейським законодавством та зміцнення правових засад охорони творчої діяльності.

На цьому етапі особливого значення набуває вивчення сучасного наукового дискурсу щодо правової природи, механізмів охорони та тенденцій розвитку інтелектуальної власності, зокрема авторського права, в умовах цифровізації, євроінтеграційних процесів та глобалізації. З огляду на це, доцільним є аналіз провідних наукових підходів і досліджень, що висвітлюють актуальний стан та перспективи розвитку правового регулювання у цій сфері.

Огляд наукових досліджень

Історичний шлях розвитку авторського права засвідчив, що цей правовий інститут ніколи не був статичним, він постійно еволюціонував, реагуючи на зміни у технологіях, культурі та ринкових практиках. Якщо в попередньому розділі увага була зосереджена на історичних і філософських засадах формування авторського права в Європі та Україні, то подальше дослідження потребує звернення до сучасного наукового дискурсу, який не лише інтерпретує спадщину, а й активно формує нові парадигми правового захисту інтелектуального продукту в епоху цифрових трансформацій.

Brauneis, Robert and Schechter, Roger зауважують, що новітні технології виробництва та поширення, зокрема різноманітні комп'ютерні програмні забезпечення та інтернет, сприяли поширенню більш децентралізованого, аматорського і неринкового створення культурних продуктів [13]. Автори відмічають, що відео- та аудіоредактори значно полегшили процес створення нових

аудіовізуальних творів і звукозаписів, а також дали змогу легко використовувати, комбінувати та змінювати вже існуючі аудіо- та відеоматеріали, створюючи таким чином «ремікси» або «мешапи». Також додають, що зростання такого неринкового і вільного від патентів культурного виробництва, здійснюваного як окремими людьми, так і колективами, має значний практичний потенціал: це і прояв особистої свободи, і основа для більш активної демократичної участі, і простір для розвитку критичного мислення та самоусвідомлення, а в умовах сучасної інформаційно залежної світової економіки - важливий інструмент для покращення рівня розвитку людства в усьому світі. Stefan Larsson звертає увагу на те, що зрушення та виклики, пов'язані з цифровізацією, є колосальними, що зумовлюють концептуальні зміни в правовій системі, та відмічає, що способи поширення цифрового контенту зазнали докорінних змін - від зберігання на різних фізичних носіях (чітко окреслених пластикових об'єктах) до передачі у формі цифрових файлів через мережу [14]. Поняття «копія» зазнало суттєвого розширення й тепер охоплює низку нових явищ, пов'язаних із різноманітними форматами файлів для збереження й розповсюдження інформації в електронному вигляді. Досліджуючи вплив прогресу на розвиток авторського права Alina Ng зазначає, що на сучасному етапі інтелектуальну власність розглядають як засіб, що стимулює розвиток та відображає глобальне усвідомлення її ролі у сприянні економічному зростанню та культурному благополуччю, і є мотивацією для авторів і винахідників створювати і поширювати знання та корисні винаходи на благо всього суспільства [15]. Mike Loukides, Tim O'Reilly на прикладі функцій Google стверджують, що проблему дотримання авторських прав генеративного штучного інтелекту можна вирішити, зокрема через використання технології RAG (retrieval-augmented generation), яка дозволяє простежити джерело інформації [16]. Автори критикують великі технологічні компанії за відмовки щодо «технічної неможливості» забезпечення авторської відповідальності та закликають регуляторів змусити компанії поважати авторські права так само, як вони відповідають за інший шкідливий контент. Geiger Chr. and Izyumenko El. на прикладі справи «Афганські документи» звертає увагу на чотири фундаментальні напрямки при застосуванні сучасних норм авторського права: по-перше - необхідність врахування фундаментальних прав, зокрема свободи вираження думок, при застосуванні норм авторського права, по-друге – важливість правильного тлумачення механізмів авторського права, які повинні забезпечувати баланс між охороною авторських прав та правом на свободу вираження, по-третє, можливість обмеження авторських прав на користь фундаментальних прав, що є новим підходом на рівні Європейського Союзу, і, по-четверте, обмеження можуть бути застосовані лише в «виняткових випадках», коли порушується сутність фундаментального права [17]. Ricketson Sam та Ginsburg Jane C привертають увагу до окремого напряму авторського права - права на переклад в освіті, що стосуються правових та етичних питань, пов'язаних із перекладом та використанням іноземних творів, захищених авторським правом, для навчальних цілей [18]. На думку авторів, це питання є важливою складовою глобальної системи авторських прав, яка визначає, як твори можуть бути використані в освітньому процесі, та підкреслюють, що країни з довшими термінами застосування правових механізмів до захисту авторських прав, як правило, мають більш обмежувальні політики щодо доступу до перекладених матеріалів для освіти, що може суттєво вплинути на доступність таких матеріалів для навчання. З точки зору Synodinou T. (2023,) сучасне європейське авторське право має гнучко адаптуватися до технологічних змін, поступово розширюючи охорону прав, але при цьому стикається з проблемою застарілих обмежень, що не відповідають реаліям цифрового середовища [19]. Автор додає, що технології впливають не тільки на створення нових способів використання творів, а й на формування самого законодавства, що регулює авторські права, проте попри ці зміни, існуючі обмеження і виключення потребують оновлення для відповідності сучасним цифровим реаліям. І вважає, що схвалена Директива про авторське право на цифровому єдиному ринку (Директиви CDSM, 2019) [20] є важливим етапом горизонтальної гармонізації авторського права в Європі. McCutcheon Jani досліджуючи концепцію авторського права згідно з правом Європейського Союзу, приходить до висновку, що об'єктивна ідентифікація твору є ключовою умовою для надання авторського захисту, оскільки вона дозволяє чітко окреслити межі авторського права, забезпечити правову визначеність у системі та є необхідна для того, щоб зацікавлені сторони могли орієнтуватися в межах своєї діяльності, забезпечуючи справедливість і прозорість у застосуванні авторських прав [21]. Водночас автор зазначає, що суб'єктивний характер смаку, як явища, унеможливлює точну ідентифікацію його як авторського твору, оскільки він залежить від індивідуальних відчуттів та сприйняття і підкреслює, що саме об'єктивна ідентифікація є не-

обхідною умовою для забезпечення ефективного правового захисту і правильного застосування авторського права, оскільки без цього неможливо визначити, що саме підлягає охороні в межах правової системи.

Отже, основною темою сучасних зарубіжних досліджень у сфері авторського права є його еволюція в умовах технологічних змін та цифрових трансформацій. Акцентується увага на необхідності адаптації правових механізмів до нових форм творчості та поширення контенту і використання генеративного штучного інтелекту. Важливою також є проблема балансу між охороною прав авторів і забезпеченням інших фундаментальних прав, зокрема свободи вираження. Відповідно, гармонізація авторського права в Європі стає ключовим етапом у досягненні справедливої компенсації для творців, що, однак, потребує доповнення соціальними і економічними заходами для підтримки культурних індустрій.

В українському науковому дискурсі щодо проблематики авторського права також спостерігається поступове зміщення акцентів від суто догматичних досліджень у бік вивчення сучасних викликів цифрової епохи, що корелює з глобальними науковими трендами. Зокрема, увага українських дослідників дедалі більше зосереджується на пошуку балансу між охороною прав автора, публічним інтересом, розвитком цифрових технологій і забезпеченням доступу до знань.

Так, Тарасенко Л.Л. зазначає, що новий Закон України «Про авторське право і суміжні права», прийнятий у 2022 році, значно оновив правове регулювання у сфері інтелектуальної власності, відповідаючи як вимогам цифрового середовища, так і європейським стандартам [22, с. 172]. Автор підкреслює, що удосконалення понятєвого апарату закону та введення правового режиму sui generis для неоригінальних об'єктів, зокрема згенерованих комп'ютерною програмою, є важливим кроком уперед, та обґрунтовано необхідність розширення переліку особистих немайнових прав автора та вдосконалення механізмів захисту прав в Інтернеті, зокрема шляхом запровадження ефективної позасудової процедури. Натомість Музика Т.О. приходить до переконання, що хоча чинне законодавство України у сфері авторського права є загалом прогресивним, проте воно містить низку норм, що потребують уточнення та доопрацюванням [23, с. 190]. Зокрема, додає автор, слід конкретизувати поняття оригінальності як критерію охороноздатності твору, переглянути поділ творів за сферами (наука, література, мистецтво), а також розширити коло об'єктів охорони за рахунок включення фольклору, проєктів нормативно-правових актів, створених поза межами службових повноважень, і складних творів у цифровій формі, що сприятиме підвищенню правової визначеності та ефективнішому правовому регулюванню авторсько-правових відносин. Штефан А.С. відзначає, що авторське право відіграє важливу роль у забезпеченні творчої та інтелектуальної діяльності, охороняючи права авторів на результати їхньої праці, та встановлює баланс між інтересами творців і суспільства, дозволяючи вільне використання творів у цілях, що сприяють науковому, освітньому та культурному прогресу, а завдяки законодавчому захисту авторських прав стимулюється розвиток інновацій, культури та обміну знаннями. [24].

Для подальшого розуміння викликів сучасного авторського права важливо звернути увагу на питання, пов'язані з використанням штучного інтелекту у творчості та правовому регулюванні таких нових форм інтелектуальної діяльності. Фоміна Н. зазначає, що питання прав на твори, створені штучним інтелектом, стає все більш актуальним через швидкий розвиток технологій, які часто випереджають законодавство, водночас пояснює, що штучний інтелект навчається на творах із захищених авторським правом джерел, проте створює нові оригінальні об'єкти, не копіюючи оригінали, тому порушення авторських прав не виникає [25, с. 769]. Кривицький Ю.В. додає, що штучний інтелект стає важливим інструментом правової реформи, сприяючи прийняттю обґрунтованих і ефективних рішень у режимі реального часу, а його впровадження дозволяє удосконалити законодавчий процес, покращити законодавчу техніку та адаптувати право до сучасних умов цифровізації [26, с. 95]. Це, в свою чергу, відмічає дослідник, відкриває нові можливості для уніфікації юридичної термінології, підвищення прозорості та доступності законодавства для громадян, а також зменшення ризиків правових помилок і зловживань у його застосуванні. Водночас Богом'я В. і Гудзь А. звертають увагу на те, що штучний інтелект є однією з найбільш трансформаційних технологій сучасності, здатною суттєво змінити функціонування суспільства, економіки та правової системи, проте його використання пов'язане з низкою ризиків, таких як упередженість алгоритмів, загроза конфіденційності, можливі порушення прав людини та вплив на ринок праці [27].

Досліджуючи функціонування авторського права в умовах цифрового ринку Капиця Ю. зауважує, що сучасна цифрова епоха призводить до суттєвих змін у сфері авторського права, адже дедалі більше творів створюються і поширюються не професійними авторами чи видавцями, а звичайними користувачами через Інтернет [28]. Соціальні платформи, блоги та сервіси обміну контентом сприяють масовому розповсюдженню творчості, що фактично нівелює традиційні підходи до правової охорони таких творів. Автор приходить до думки про зміну парадигми авторського права: з акценту на захисті майнових інтересів авторів законодавство має перейти до моделей, які враховують нові цифрові реалії та потреби спільнот. У протилежному випадку, акцентує дослідник, може відбутися поступове розмивання та ігнорування чинних норм, які вже не відповідають викликам часу. Водночас Майданик Л. звертає увагу, що в умовах технологічного прогресу та євроінтеграції України важливим стає визначення оригінальності твору наявністю особистого інтелектуального внеску автора, при цьому цей внесок має бути достатнім для визнання твору об'єктом авторського права, якщо його правомірність не була заперечена судом [29, с. 95]. Однак, на думку автора, визначити точний обсяг необхідного творчого внеску заздалегідь неможливо, оскільки це залежить від індивідуальності твору та оцінюється у кожному випадку окремо. Спесивцева О. звертає увагу на розвиток авторського права крізь призму минулого зазначаючи, що Україна проходить глибоку трансформацію в сфері авторського права, відмовляючись від застарілої радянської моделі, що знецінювала особисті права митця, на користь європейського підходу, який ставить у центрі уваги автора, його творчість і право на винагороду [30]. Авторка додає, що впровадження цифрових механізмів захисту, боротьба з онлайн-піратством та наближення законодавства до стандартів ЄС відкривають українським митцям доступ до європейського ринку та системи справедливих роялті, що свідчить про перехід України від пострадянського минулого до повноцінної участі в європейському культурному просторі та правовій системі. Майданик Л. акцентує, що Україна має запровадити механізм використання творів, які вибули з комерційного обігу, через колективне управління або винятки, передбачені законом [31]. Також вносить пропозицію про імплементацію механізмів перегляду розміру авторської винагороди у випадках, коли реальні прибутки значно перевищують початкові оцінки. Такі зміни, на думку автора, наблизять українське законодавство до стандартів Європейського Союзу та забезпечать кращий захист інтересів авторів і виконавців у цифрову епоху.

Висновки. Авторське право сьогодні є результатом складного історичного, соціального та культурного розвитку людства, де ключову роль відіграє не лише законодавство, а й глибоке усвідомлення природи творчості як явища, що формується в людській свідомості та пам'яті. Саме пам'ять, як накопичений досвід, знання та культурне надбання, виступають визначальним чинником у формуванні уявлень про авторство - як індивідуальне, так і колективне. Творець не існує поза цими умовами, кожен автор - це носій особистого досвіду, культурної спадщини і соціальних зв'язків, які разом створюють унікальний продукт творчості. В умовах стрімкого технологічного прогресу та появи нових інструментів, зокрема штучного інтелекту, важливо чітко розмежовувати роль людини і технології. Технології - це лише засоби, що розширюють творчі можливості людини, але не можуть замінити її пам'ять, інтуїцію, емоції і внутрішній світ, що лежать в основі справжнього авторства, не слід ототожнювати людину з технологією чи розглядати технології як заміну творчого початку - навпаки, вони виступають інструментами, що розширюють можливості творчості, але не визначають її сутність.

Українська наука в галузі авторського права демонструє активну адаптацію до умов цифрової епохи та новітніх технологій. У дослідженнях поступово зміщується акцент від традиційно догматичного аналізу до вивчення викликів, пов'язаних із цифровізацією, зростанням ролі штучного інтелекту та потребою в оновленні законодавства. Прийняття нового Закону України «Про авторське право і суміжні права» стало важливим кроком у напрямі гармонізації з європейським правом. Він містить низку прогресивних положень, зокрема щодо нових форм охороноздатних об'єктів, у тому числі створених за участі комп'ютерних програм. Однак українські дослідники вказують на необхідність подальшого вдосконалення - передусім уточнення поняття оригінальності, розширення переліку об'єктів авторського права та ефективніших механізмів захисту прав у цифровому середовищі. Окрема увага приділяється питанням, пов'язаним зі стрімким розвитком штучного інтелекту. Дослідники визнають, що штучний інтелект стає вагомим фактором трансформації авторського права: з однієї сторони - як інструмент творчості та правової реформи, з іншої - як джерело нових юридичних дилем щодо авторства, правомірності створених об'єктів та ризиків,

пов'язаних із алгоритмічними упередженнями й конфіденційністю. Цифрове середовище також стимулює зміну парадигми авторського права, адже дедалі більше творів поширюється звичайними користувачами, що нівелює класичні моделі охорони. У зв'язку з цим актуальним стає перехід від жорсткого захисту майнових прав до гнучкіших, більш адаптованих до цифрової реальності підходів, орієнтованих на баланс інтересів автора і суспільства. Поряд із цим, українські дослідження фіксують чіткий євроінтеграційний вектор у розвитку авторського права. Відбувається поступова відмова від застарілої радянської моделі, що знецінювала особисті права митців, на користь сучасної європейської системи, яка забезпечує визнання творчості автора, справедливу винагороду та вихід на міжнародні культурні ринки. Таким чином, трансформація українського авторського права є не лише правовою, а й цивілізаційною зміною, що виводить його у площину сучасних європейських і глобальних стандартів.

Висвітлений огляд наукових досліджень, як зарубіжних, так і українських, демонструє поступову трансформацію авторського права у відповідь на виклики цифрової епохи, розвиток технологій, зокрема штучного інтелекту, а також необхідність адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів. Теоретичні позиції дослідників не лише відображають сучасний стан правової доктрини, але й формують концептуальні орієнтири для практичного правозастосування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Seralieva A., Baimagambetova Z., Aronov A. (2018) The protection of copyright in the development of new digital. *International relations and international law Journal.* Vol 82 (№2): 4-10. DOI:10.26577/IRILY-2018-2-778. URL: https://technologieshttps://www.researchgate.net/ publication/328908208_The_protection_of_copyright_in_the_development_of_new_digital_technologies
2. Mateja Durovic; Takis Tridimas (2021) New Directions in European Private Law (Modern Studies in European Law) (p. ii). Bloomsbury Publishing. Kindle Edition. Recording Industry. URL: https: // www.bloomsburyprofessional.com/uk/series/modern-studies-in-european-law.
3. Peter Jaszi & Martha Woodmansee (1999) The Construction of Authorship URL: https://books.google.com.ua/books?id=dpRKltgJYYwC&printsec=copyright&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.
4. Біловус Л.І. (2003) Інтертекстуальність як модус новаторства (на матеріалах творчості І. Світличного та В. Стуса). Тернопіль. 173 с. URL: https://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/1600/1/%D0%B4%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%91%D1%96%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%83%D1%81.pdf.
5. Copyright in Historical Perspective (Vintage Vanderbilt) Paperback . January 1. 1968 by L. Ray Patterson (Author), L. Patterson (Author)URL: https://a.co/d/dwv1T7y.
6. Lawrence Lessig (2004) Free Culture - How Big Media Uses Technology and the Law to Lock Down Culture and Control Creativity 369 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/220693351_Free_Culture_The_Nature_and_Future_of_Creativity.
7. Ricketson, Sam and Ginsburg, Jane C., «International Copyright and Neighbouring Rights: The Berne Convention and Beyond» (2022). Faculty Books. 96. URL: https://scholarship.law.columbia.edu/books/96.
8. Martha Woodmansee (1994) The Construction of Authorship. Duke University Press, 462 p. URL: //https://books.google.com.ua/books/about/The_Construction_of_Authorship.html?id=dpRKltgJYYwC&redir_esc=y.
9. Міхневич Л.В. (2022) Правова регуляція авторського права на українських землях Російської імперії. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. Випуск 73: частина 1. С. 13–18.
10. Каганов Ю.О. (2019) Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М. 432 с. URL: https://chmnu.edu.ua/wp-content/uploads/ 2017/12/ Kahanov_Maket_1.pdf.
11. Дроб'язко В. (2018) Закон УРСР «Про авторське право» 1929 року. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. № 3. С. 5–12.
12. Закон України «Про авторські та суміжні права» від 1 грудня 2022 року № 2811-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12.

13. Brauneis, Robert and Schechter, Roger (Fall 2022) Supplement to Copyright: A Contemporary Approach (July 28, 2022). GWU Legal Studies Research Paper No. 2022-56, GWU Law School Public Law Research Paper No. 2022-56, Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=4175694 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4175694. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4175694.
14. Stefan Larsson (2014) "Conceptions of Copyright in a Digital Context", Lexis [Online], 8 | 2014, Online since 09 January 2014, connection on 09 August 2025. URL: http://journals.openedition.org/lexis/244; DOI: https://doi.org/10.4000/lexis.244.
15. Alina Ng (2022) Progress as Impact: A Contemporary View of Copyright and Patent Clause. WAKE FOREST JOURNAL OF BUSINESS AND INTELLECTUAL PROPERTY LAW. VOL. 21 28 p. URL: https://dc.law.mc.edu/faculty-journals/167.
16. Mike Loukides, Tim O'Reilly (Dec 8, 2023) AI's Copyright Problem Is Fixable. URL:https://www.project-syndicate.org/commentary/ai-copyright-problem-is-fixable-with-rag-retrieval-augmented-generation-by-mike-loukides-and-tim-oreilly-2023-12?utm_term=&utm_campaign=&utm_.
17. Geiger, Christophe and Izyumenko, Elena, Freedom of Expression as an External Limitation to Copyright Law in the EU: The Advocate General of the CJEU Shows the Way (November 29, 2018). 41(3) European Intellectual Property Review 131 (2019), Centre for International Intellectual Property Studies (CEIPI) Research Paper No. 2018-12, Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=3293735 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3293735.
18. Ricketson, Sam and Ginsburg, Jane C., «International Copyright and Neighbouring Rights: The Berne Convention and Beyond» (2022). Faculty Books. 96. URL:https://scholarship.law.columbia.edu/books/96.
19. Synodinou, Tatiana (November 19, 2023) EU Copyright Law, an Ancient History, a Contemporary Challenge. Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=4637612 or URL:http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4637612.
20. Directive (EU) 2019/790 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on copyright and related rights in the Digital Single Market and amending Directives 96/9/EC and 2001/29/EC, OJ L 130, 17.5.2019.
21. McCutcheon, Jani, The Concept of the Copyright Work under EU Law: More Than a Matter of Taste (July 30, 2019). Forthcoming, 2020, European Law Review, Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=3428844.
22. Тарасенко Л.Л. (2022) Новий закон про авторське право (2022): виклики та перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 12. 2022. С. 171–174.
23. Музика Т.О. (2024) Об'єкти прав за чинним Законом України «Про авторське право і суміжні права»: правова природа та систематизація. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 4. 2024, с. 188–191.
24. Штефан А.С. (2017) Авторське право і суміжні права: особливості правової охорони, здійснення та захисту: монографія К. НДІ інтелектуальної власності НАПрНУ. ТОВ «НВП Інтерсервіс». 2017. 150 с.
25. Фоміна Н. (2023) Чи можуть твори, створені за допомогою ШІ, розраховувати на авторське право. *Юридична газета online*. № 11–12. С. 769–770. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/zahist-intelektualnoyi-vlasnosti-avtorske-pravo.
26. Кривицький Ю.В. (2021) Штучний інтелект як інструмент правової реформи: потенціал, тенденції та перспективи. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* № 2 (119), с. 90–101.
27. Богом'я В. і Гудзь А. (2023) «Штучний інтелект: сучасний стан і перспективи застосування». *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. Київ. Україна. 46(1), с. 13–17.
28. Капиця Ю. (2019) ДирективаЄС про авторське право в єдиному цифровому ринку: нові виміри чи нові випробовування? *Інтелектуальна власність.* № 8. С. 6–22. URL: https://ipr.nas.gov.ua/wp-content/uploads/2019/09/Stattia_Dyrektyva_ES_Avtorske_Pravo_i_tsyfrovyi_rynok_Zhurnal_IV_-8_2019.pdf.
29. Майданик Л. (2018) Поняття оригінальності твору в авторському праві: досвід ЄС, Україні та інших зарубіжних країн. *Підприємництво, господарство і право.* 10/2018 URL: http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/10/7.pdf.

30. Спесивцева О. (2025) Авторське право в Україні: між радянським минулим та європейським майбутнім. *Центр демократії та верховенства права.* URL: https://cedem.org.ua/analytics/avtorske-pravo-ukraine-eu.
31. Любов Майданик (2024) У напрямку ЄС: законодавчі зміни України з авторського права. *Юридична газета online.* № 3 (781). URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/u-napryamku-es-zakonodavchi-zmini-ukrayini-z-avtorskogo-prava.html.

УДК: 347.961: 347.451
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.9

ПОВНОВАЖЕННЯ НОТАРІУСА ПРИ ПОСВІДЧЕННІ ПРАВОЧИНІВ ЩОДО ВІДЧУЖЕННЯ НЕРУХОМОГО МАЙНА

Іліопол І.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, нотаріального
та виконавчого процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-4853-4269

Іліопол І.М. Повноваження нотаріуса при посвідченні правочинів щодо відчуження нерухомого майна.

Як правова категорія, концепція володіння (possessio) відома ще за часів Стародавнього Риму та протягом багатьох століть залишається найбільш дискусійною й досліджуваною темою. Як справедливо зазначає Н.Ю. Голубєва, – «власність у розумінні ЄСПЛ, згідно з практикою застосування ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, має автономне значення, яке не обмежується правом власності на речі матеріального світу і не залежить від формальної класифікації в національному законодавстві» [2, с. 174-175]. Однак, в рамках запропонованого дослідження, зосередимо увагу на володінні, заснованому на праві власності, що національним законодавством визначається як гарантоване державою суб'єктивне право особи на річ (майно), що надає їй можливість, на власний розсуд, здійснювати щодо цього майна правомочності володіння, користування та розпорядження (ст. 316, 317 ЦК України). В цивільному праві способи набуття права власності поділяють на первинні (первісні) та похідні. І саме похідні способи передбачають перехід права власності від попереднього власника, тобто посвідчення у нотаріуса договорів купівлі-продажу, міни, дарування, спадщини тощо. Ринок нерухомості є одним із найважливіших складових економіки, де порушення прав власності спричиняє негативні матеріальні й соціальні наслідки. Саме нотаріус виступає тим суб'єктом, що забезпечує справедливість та юридичну вірогідність вчинюваних правочинів щодо нерухомого майна. Законодавство та нотаріальна практика у цій сфері вимагають точності, інформативності та беззастережного дотримання правил вчинення нотаріальних дій при посвідчені таких правочинів.

У статті досліджуються повноваження нотаріуса при посвідченні правочинів щодо відчуження нерухомого майна за чинним законодавством України. Розглядаються норми Закону України «Про нотаріат» (далі – Закон) та Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України (далі – Порядок), визначаються особливості посвідчення правочинів про відчуження нерухомого майна, а також виокремлюються проблемні аспекти нотаріальної практики у цій сфері. Запропоновано рекомендації щодо підвищення ефективності і безпеки нотаріального посвідчення правочинів з нерухомістю.

Ключові слова: нотаріат, правила вчинення нотаріальних дій, повноваження нотаріуса, посвідчення правочину, нерухоме майно, договір про відчуження майна, відчуження нерухомого майна.

Iliopol I.M. The powers of a notary in certifying transactions involving the alienation of immovable property.

The concept of possession (possessio) has been recognised as a legal category since ancient Roman times and has been a controversial and widely researched topic for many centuries. According to N.Y. Golubeva, 'property, as understood by the European Court of Human Rights (ECHR), has an autonomous meaning that is not limited to the right of ownership of material objects and does not depend on formal classification in national legislation' [2, pp. 174-175]. However, within the framework of the proposed study, we will focus on possession based on property rights, as defined by national legislation:

a person's subjective right to property, guaranteed by the state and giving them the opportunity to exercise their rights of possession, use and disposal of the property at their discretion (Articles 316 and 317 of the Civil Code of Ukraine). In civil law, methods of acquiring ownership rights are divided into primary (initial) and derivative. Derivative methods provide for the transfer of ownership rights from the previous owner and include the notarisation of contracts of sale, exchange, donation, inheritance, and so on. The real estate market is one of the most important components of the economy. Violations of property rights can have negative material and social consequences. Notaries act as the entities that ensure the fairness and legal certainty of real estate transactions. Legislation and notarial practice in this area require accuracy, clarity and strict adherence to the rules governing the performance of notarial acts when certifying such transactions.

This article examines the powers of a notary in certifying transactions involving the transfer of immovable property under Ukraine's current legislation. The provisions of the Law of Ukraine 'On Notaries' (hereafter 'the Law') and the Procedure for Notarial Actions by Notaries of Ukraine (hereafter 'the Procedure') are considered, and the peculiarities of certifying transactions involving the transfer of immovable property are determined. Additionally, problematic aspects of notarial practice in this area are highlighted. Recommendations are also made to improve the efficiency and security of notarial certification of real estate transactions.

Key words: notary, rules for performing notarial acts, powers of a notary, certification of transactions, immovable property, contract for the alienation of property, alienation of immovable property.

Постановка проблеми. З огляду на реформування нотаріату в Україні, у тому числі в умовах війни, актуальними стають питання удосконалення процедур нотаріального посвідчення правочинів з нерухомістю, запобігання шахрайству, перехід до безпечних цифрових форматів та зміцнення довіри до нотаріальної діяльності. Законодавчо встановлено обов'язкову письмову форму з нотаріальним посвідченням правочинів про відчуження нерухомого майна, а на нотаріусів покладається забезпечення законності правочину, захист прав учасників і втручання у разі наявності ризиків правового характеру. Водночас, практика нотаріального посвідчення виявляє певні прогалини і складнощі, пов'язані з перевіркою повноважень сторін, достовірності документів та із захистом прав третіх осіб, що зумовлює необхідність ґрунтовного аналізу повноважень нотаріуса при посвідчені таких правочинів.

Метою дослідження є системний аналіз повноважень нотаріуса при посвідчені правочинів щодо відчуження нерухомого майна, виявлення основних проблем практичного застосування законодавства та формування пропозицій щодо удосконалення нотаріальної діяльності в цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Питання нотаріату та вчинення нотаріальних дій неодноразово ставали предметом досліджень таких українських вчених як: В.В. Баранкова, Н.М. Денисяк, М.С. Долинська, Ю.Г. Орзіх, В.В. Комаров, С.Я. Фурса, Є.І. Фурса та інших. Багато уваги з боку таких цивілістів, як: Н.Ю. Голубєва, І.В. Спасибо-Фатєєва, Є.О. Харитонов приділено питанням права власності й проблематики дійсності правочинів щодо нерухомого майна, а також захисту порушених прав власників. Разом із тим, комплексного підходу до вивчення повноважень нотаріуса при вчиненні правочинів щодо відчуження нерухомого майна поки що бракує, проте досліджувались, наприклад такими науковцями як: М.К. Галянтич та В.М. Короленко, Ю.Ф. Гнатишин, О.О. Первомайський.

Виклад основного матеріалу. Вчинення нотаріальних дій, спрямованих на посвідчення безспірних юридичних фактів є важливою гарантією охорони і захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб. Посвідчення правочинів щодо відчуження нерухомого майна має відповідати вимогам законодавства і, не заглиблюючись у теоретичне обґрунтування «правочину», зазначимо, що відповідно до ч. 1 ст. 202 ЦК України, правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, що за своєю правовою природою є юридичним фактом, тобто конкретною обставиною реальної дійсності. Залежно від кількості сторін правочини можуть бути односторонніми, двосторонніми чи багатосторонніми. Цивільне законодавство виділяє як загальні ознаки правочину (ст. 203 ЦК України) так і висуває певні вимоги до дійсного правочину, що обов'язково враховується нотаріусом при посвідченні правочину щодо відчуження нерухомого майна.

Отже, форма укладання правочинів є способом зовнішнього виразу волі особи, що звернулась за його вчиненням. Чинне законодавство передбачає необхідність додержання письмової форми

із нотаріальним посвідченням для тих правочинів, що найбільш важливі для суспільства з метою надання їм юридичної вірогідності. Це означає, що нотаріально посвідчений правочин визнається та захищається державою.

Відтак, поряд з іншими правочинами, обов'язковому нотаріальному посвідченню підлягають також й такі договори про відчуження нерухомого майна:

- договір купівлі-продажу земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна (ст. 655–657 ЦК України);
- договір міни (ст. 715, 716 ЦК України);
- договір дарування (ст. 717, 719 ЦК України);
- договір про пожертву (ст. 729 ЦК України);
- договір ренти (ст. 731, 732 ЦК України);
- договір довічного утримання (догляду) (ст. 744, 745 ЦК України);
- спадковий договір (ст. 1302, 1304 ЦК України);
- угода про перехід права власності на земельні ділянки (131, 132 ЗК України);
- договір про припинення права утримання взамін набуття права на нерухоме майно (ст. 89 СК України);
- договір про припинення права на аліменти на дитину у зв'язку з набуттям права власності на нерухоме майно (ст. 190 СК України).

Нотаріальні дії, що вчиняються нотаріусами, посадовими особами органів місцевого самоврядування та консульськими установами, відповідно до порядку, встановленому Законом України «Про нотаріат» (ст. 39) та іншими законодавчими актами мають проводитись за певними правилами.

Під порядком вчинення нотаріальних дій розуміють, перш за все, певну послідовність. Однак, крім цього, правові норми вказують нотаріусу, як він повинен вчинювати ті чи інші дії аж до їх запису в реєстр. Порядок вчинення нотаріальних дій складають загальні й спеціальні правила, дотримання яких має виключне важливе значення, бо забезпечує правильне та швидке вирішення справи, видачу законного та обґрунтованого нотаріального акта [6, с. 1242].

Загальні правила стосуються усіх нотаріальних дій, що вчиняються нотаріусами та іншими особами відповідно до законодавства, однак, при посвідченні правочинів щодо відчуження нерухомого майна необхідно дотримуватись і певних особливих правил, деякі з яких й пропонується розглянути.

- **Місце посвідчення правочину щодо відчуження нерухомого майна (ст. 41, 55 Закону; Глава 1 Розділу ІІ Порядку).** Насамперед, необхідно зазначити, що нотаріальні дії можуть вчинятися будь-яким нотаріусом чи посадовою особою органів місцевого самоврядування. Проте, це загальне правило обмежено наведеним переліком нотаріальних дій щодо яких встановлено інший порядок, зокрема, це стосується й посвідчення договорів про відчуження майна. Відповідно до ч. 6 ст. 41 Закону, «посвідчення договорів про відчуження будь-якого нерухомого майна здійснюється за альтернативними правилами: або за місцезнаходженням (місцем реєстрації) майна; або за зареєстрованим місцезнаходженням/місцем проживання особи – сторони відповідного договору». Це правило пов'язане із специфікою нерухомого майна, адже нотаріус має перевірити відсутність будь-яких заборон або обмежень щодо відчуження, які пов'язані з конкретним місцем, крім того, нотаріус, який працює у відповідній місцевості може знати й про наявні спори щодо майна та певні місцеві особливості щоб забезпечити правову чіткість та уникнути спорів щодо місця дії договору.

Актуальною також залишається заборона на вчинення нотаріальних дій на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих РФ [7, п. 15 ч. 1], адже будь-які органи та посадові особи в межах таких територій, вважаються такими, що діють незаконно, а видані ними акти – недійсними [8, ст. 9]. Відтак, зрозуміло, що нотаріальні дії в даному випадку не вчиняються через неможливість забезпечення дотримання вимог законодавства та контролю з боку органів державної влади України.

Ще одним аспектом даної загальної норми є те, що нотаріальні дії вчиняються у приміщені, що є робочім місцем тієї особи, яка вчиняє нотаріальну дію (наприклад, нотаріальна контора чи консульська установа). Проте, у виключних випадках, можна вчинювати нотаріальні дії й поза зазначеними приміщеннями, а саме за місцем знаходження особи, яка звернулась із таким проханням (за місцем проживання, у лікарні, у будинку для осіб похилого віку або осіб з інвалідністю та ін.).

Законодавством не визначені конкретні обставини, однак, на практиці такими випадками є хвороба, похилий вік, інвалідність особи, яка бажає отримати нотаріальну послугу тощо. В такому випадку, особа, яка посвідчує договір має зазначити у документі та реєстрі для реєстрації нотаріальних дій, причину та адресу вчинення. Головною умовою якої мають дотримуватись нотаріуси це – додержання правил вчинення нотаріальних дій та їх вчинення в межах свого нотаріального округу (за виключенням правил щодо заміщення нотаріуса).

➢ **Перевірка документів, що підтверджують право власності та наявності державної реєстрації (ст. 55 Закону; Глава 2 Розділу ІІ Порядку).** В першу чергу, нотаріусом перевіряється наявність державної реєстрації права власності на майно у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно. У разі, якщо таке майно зареєстроване у встановленому законом порядку, документи, що підтверджують реєстрацію, зокрема й право власності, не вимагаються. Тобто нотаріус шляхом безпосереднього доступу до реєстру отримує витяг, який приєднує до нотаріальної справи. Крім того, необхідно враховувати, що до документа, що посвідчує право власності на нерухомість, право на яке підлягало реєстрації, але не зареєстроване в Державному реєстрі речових прав, додається документ про державну реєстрацію такого права, крім випадків, коли ці відомості вже містяться в архівному Реєстрі прав власності на нерухоме майно.

У разі відсутності державної реєстрації прав на нерухоме майно, відчужувач підтверджує своє право власності одним з документів або їх дублікатів, перелік яких закріплений у п. 1.2 Глави 2 Розділу ІІ Порядку.

➢ **Перевірка відсутності обтяжень (іпотеки, арешту, заборони відчуження) при посвідчені правочинів щодо відчуження нерухомого майна (ст. 55 Закону).** Відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», «обтяженням речових прав на нерухоме майно, об'єкт незавершеного будівництва є: заборона відчуження та/або користування; арешт; іпотека; вимога нотаріального посвідчення договору, предметом якого є нерухоме майно, встановлена власником такого майна; податкова застава, предметом якої є нерухоме майно чи об'єкт незавершеного будівництва; інші обтяження відповідно до закону» [9]. У разі наявності заборони правочин про відчуження майна, обтяженого боргом, правочин посвідчується лише у разі згоди кредитора і набувача на переведення боргу на набувача.

➢ **Перевірка наявності/відсутності майнових прав малолітніх та неповнолітніх дітей, недієздатних чи обмежено дієздатних осіб при посвідчені правочину щодо відчуження нерухомого майна (п. 3 Глави 2 Розділу ІІ Порядку).** У разі вчинення правочину про відчуження нерухомого майна від імені вищезгаданих осіб враховуємо такі аспекти:

- посвідчення правочину від імені малолітньої дитини (до чотирнадцяти років) або особи, визнаною недієздатною вчиняється особисто батьками (усиновлювачами) або опікунами, адже посвідчення правочину через представника в даному випадку заборонено. Нотаріусу обов'язково надається дозвіл органу опіки та піклування у формі рішення державної адміністрації (завіреної копії) або витягу з такого рішення. Однак, дозвіл не вимагається, якщо дитина/недієздатна особа набуває майно у власність (за винятком придбання за їхні кошти чи майно). На додачу, потрібна нотаріально засвідчена згода другого з батьків окрім випадку, якщо батько/мати проживає окремо понад шість місяців і не бере участі у вихованні/утриманні або їх місце проживання невідоме. У разі заперечення одним з батьків – нотаріус відмовляє у вчинення нотаріальної дії та роз'яснює можливість звернення до суду чи органу опіки та піклування;
- посвідчення правочину від імені неповнолітньої дитини (від чотирнадцяти до вісімнадцяти років) або особи, визнаною обмежено дієздатною вчиняється за наявності дозволу органу опіки та піклування (рішення, копія, витяг), крім випадку коли така особа набуває право власності на нерухоме майно, в тому числі якщо вони є його користувачами (за виключенням набуття такого майна за рахунок їх коштів чи іншого майна), а також нотаріально посвідченої згоди батьків (усиновлювачів) чи піклувальників.

Відтак, нотаріус в цьому разі має завжди перевіряти наявність дозволу органу опіки та піклування, особисту участь законних представників та згоду другого з батьків на вчинення правочину про відчуження нерухомого майна.

➢ **Посвідчення правочину щодо розпорядження майном, що є спільною сумісною власністю, зокрема подружжя (п. 4 Глави 2 Розділу ІІ Порядку).** При посвідчені правочину щодо відчуження нерухомого майна нотаріус завжди перевіряє:

- склад співвласників та характер майна (спільне чи особисте). Здійснюється перевірка власника (співвласника) за реєстрами або документами, що підтверджують право власності, а також чи набуте майно під час шлюбу, тобто чи презюмується відчужуване майно як спільна сумісна власність подружжя. Правочини щодо спільної сумісної власності посвідчуються усіма власниками (представниками);
- сімейний стан відчужувача. Здійснюється перевірка факту перебування у шлюбі на момент вчинення правочину (свідоцтво про шлюб, відомості з актів цивільного стану, тощо). Якщо відчужувач заявляє, що не перебуває у шлюбі або є вдовою/вдівцем, він подає відповідну заяву про відсутність подружжя і що майно не є спільним. У випадку набуття права власності на майно під час фактичного припинення шлюбних відносин – обов'язково надається рішення суду про визнання його особистою власністю;
- наявність/відсутність нотаріально посвідченої згоди іншого з подружжя (якщо право власності оформленого на одного). Нотаріусу надається письмова, засвідчена нотаріально, згода іншого з подружжя, окрім випадку, коли майно є особистою приватною власністю одного з подружжя, тобто якщо воно: набуте до шлюбу; отримане за договором дарування; набуте у порядку спадкування; придбане за особисті кошти; набуте за умовами шлюбного договору або іншого договору між подружжям; на підставі рішення суду (поділ, визнання права особистої власності тощо). Якщо шлюб розірвано – право спільної сумісної власності зберігається, тому потрібна згода колишнього подружжя, якщо не відбувся поділ;
- правильність заяв та відміток у матеріалах справи. Нотаріус зобов'язаний довести зміст заяв (про згоду, про відсутність шлюбу, про особисту власність, тощо) до відома іншого учасника правочину та зробити відмітку у своєму примірнику правочину про перевірку документів та їх реквізити. Якщо майно є особистою приватною власністю одного з подружжя, що підтверджується документально, нотаріус робить відмітку у своєму примірнику правочину із посиланням на реквізити відповідних документів. При посвідчені правочину через представника – довіреність має передбачати також й право подання заяви про належність майна на праві особистої приватної власності.

➢ **Посвідчення правочину щодо розпорядження майном, що є спільною частковою власністю. Реалізація переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності (п. 5 Глави 2 Розділу ІІ Порядку).** Нотаріус зобов'язаний перевірити при посвідченні правочину щодо відчуження частки у праві спільної часткової власності: чи повідомив продавець усіх учасників спільної часткової власності (фізичних і юридичних осіб) у письмовій формі про намір продажу (свідоцтво про передачу заяви співвласникам; нотаріально посвідчена заява співвласників про відмову від переважного права); чи зазначено в повідомленні ціну та умови продажу. Якщо співвласники відмовились отримати заяву – на зворотному повідомленні має бути відмітка органу зв'язку, а якщо місце проживання співвласників невідоме – підтвердження від компетентного органу (адресне бюро тощо).

Строки для здійснення переважного права купівлі нерухомого майна становлять один місяць, проте строк дії відмови або бездіяльності становить три місяці з дати заяви про відмову або з дня, наступного за останнім днем строку переважного права. Однак, варто враховувати, що переважне право не застосовується при посвідчені наступних договорів: довічного утримання, спадковий договір, дарування, рента (якщо безоплатно), пожертва, міна, міна частки, виділення частки за згодою чи за рішенням суду, продаж на публічних торгах. Якщо ж продаж відбувається за вищу ціну, ніж у повідомленні, але інші умови ті ж – повторне повідомлення співвласників не потрібне. У договорі нотаріус обов'язково зазначає арифметичні частки у простих дробах.

Тож, в рамках одного дослідження фактично неможливо охопити усі особливості посвідчення правочинів щодо відчуження нерухомого майна, адже при посвідченні кожного конкретного договору, законодавець встановив й специфічні правила, що збігаються з їх особливостями. В даному випадку можна виділити такі правочини як: про відчуження земельної ділянки та об'єктів незавершеного будівництва; договорів застави; довічного утримання; спадковий договір; договір ренти та інші. Таким чином, нотаріус виконує як правозахисні, так і превентивні функції, що забезпечують стабільність цивільного обороту.

Висновки. Нотаріально посвідчений правочин має більшу гарантованість та стабільність завдяки тому, що при його посвідченні встановлюється та перевіряється велика кількість юридичних фактів. Нотаріус дає правову кваліфікацію відносинам, що виникають між сторонами, які звер-

нулись за вчиненням нотаріальної дії, і відповідність дійсного волевиявлення сторін змісту правочину тощо. Це убезпечує осіб, що звернулись за вчиненням нотаріальної дії, від помилок при здійсненні їхньої волі, чітко розмежовує їхні права та обов'язки. Крім того, нотаріус попереджає про можливі правові наслідки правочину, тобто виступає як юридичний радник сторін, щоб їхня необізнаність не зашкодила їм у здійсненні їхніх прав та інтересів. Це в цілому робить взаємовідносини сторін зрозумілими та визначеними.

Переваги нотаріальної форми полягають і в тому, що нотаріус зобов'язаний перевірити законність і достовірність правочину, а особа, яка уклала нотаріально посвідчену угоду, має право вимагати від іншої сторони договору виконання зобов'язань у безспірному порядку. Нотаріальне посвідчення правочинів має полегшувати доказування в разі виникнення спору, оскільки доводить сам факт вчинення правочину, його зміст тощо. Слід зазначити, що факт вчинення правочину, який вимагає обов'язкового нотаріального посвідчення, не можна довести жодним іншим способом, окрім нотаріального посвідчення.

Відтак, повноваження нотаріуса при посвідченні правочинів про відчуження нерухомого майна в Україні є чітко визначеними – включають встановлення правомочності, перевірку обтяжень, законності правочину, роз'яснення сторонам прав та обов'язків, належне оформлення правочину тощо, що й підкреслює їх превентивну та захисну функцію. Разом із цим у практиці нотаріату наявні проблемні аспекти: обмеженість доступу до електронних реєстрів, складні процедури перевірки прав недієздатних осіб і осіб з обмеженою дієздатністю, брак уніфікованих методичних рекомендацій, а також потенційні ризики шахрайства. У воєнний час особливої актуальності набувають питання адаптації нотаріального механізму до наявних умов. Відтак, необхідно забезпечити якісний доступ нотаріусів до інтегрованих електронних систем реєстрації, щоб пришвидшити перевірку; посилити процедури перевірки документів та справжності волевиявлення сторін, зокрема за допомогою цифрових сервісів ідентифікації та окреслити особливості вчинення правочинів щодо відчуження нерухомого майна в умовах воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод. Конвенція ратифікована Законом України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
2. Розгляд окремих категорій справ у цивільному судочинстві: підруч. / Н.Ю. Голубєва, І.В. Андронов, Н.В. Волкова [та ін.]; за ред. Н.Ю. Голубєвої. Одеса: Фенікс. 2024. 592 с. URL: https://jurkniga.ua/contents/rozglyad-okremikh-kategoriy-sprav-u-tsivilnomu-sudochinstvi.pdf?srsltid=AfmBOoohrwt4E1CmZ0Br1XM3cqTG0nHHj9s6kbo28Rfk_2NQt8Kg-YAk.
3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 40-44. Ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
4. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1993. № 39. Ст. 383. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text.
5. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: наказ Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text.
6. Курс цивільного процесу: підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін.; за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2011. 1352 с.
7. Постанова Кабінету міністрів України від 28.02.2022 року № 164 «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану». UR.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022-%D0%BF#Text.
8. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 26. ст. 892. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text.
9. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 р. № 1952-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 51. Ст. 553. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text.

УДК 347.9(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.10

ЕЛЕКТРОННІ ДОКАЗИ В ЦИВІЛІСТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ: НОТАРІАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА МЕДІАЦІЯ

Кармаза О.О.,
доктор юридичних наук, професор,
професор Інституту післядипломної освіти
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-4895-5220
e-mail: OleksandraK@ukr.net

Кармаза О.О. Електронні докази в цивілістичному процесі: нотаріальний процес, цивільний процес та медіація.

Стаття присвячена аналізу електронних доказів в цивілістичному процесі, а саме, в нотаріальному процесі, цивільному процесі та медіації, та їх класифікації. В статті розвивається та удосконалюється поняття «цивілістичний процес» стосовно запровадження електронних доказів в нотаріальному процесі та медіації. Доведено, що в нотаріальному процесі, цивільному процесі та медіації використовуються електронні докази, які мають значення для вчинення нотаріальних дій чи вирішення та врегулювання спору (конфлікту) в цивільному процесі та медіації. Встановлено, що Закон України «Про нотаріат» не містить норми, яка б визначала вимоги та порядок застосування під час вчинення нотаріальних дій електронних доказів. Під електронними доказами в нотаріальному процесі розуміється «електронний документ», інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, яка була створена та відповідає вимогам Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» та «Про електронні документи та електронний документообіг», та містить дані про обставини, що мають значення для вчинення нотаріальних дій, визначених Законом України «Про нотаріат». Електронні докази в нотаріальному процесі класифікуються за суб'єктом створення: 1) електронні документи, які створюються та подаються нотаріусу, суб'єктом звернення (фізичною та/чи юридичною особою); 2) електронні документи, які створюються нотаріусом чи особою, якій надано законом право вчиняти нотаріальні дії; 3) електронні документи, які отриманих нотаріусом для вчинення нотаріальної дії шляхом електронної інформаційної взаємодії з інформаційно-комунікаційними системами (реєстрами, кадастрами, базами даних тощо). Доведено, що Цивільний процесуальний кодекс України містить визначення електронних доказів, вимоги до доказів, а також порядок їх застосування. Закон України «Про медіації» не використовує терміни «доказ» та «електронній докази», а відтак порядок подачі електронних доказів, їх види, вимоги до таких доказів, які можуть бути використані в медіації, оскільки вони мають значення для вирішення спору (конфлікту) сторонами медіації, – відсутні. Натомість сторони медіації, діючи відповідно до договору про проведення медіації, правил медіації, Закону України «Про медіацію» щодо реалізації їхніх прав, мають право використовувати докази загалом та електронні докази зокрема під час проведення медіації.

Ключові слова: цивільний процес, нотаріальний процес, медіація, докази, захист прав, електронні докази.

Karmaza O.O. Electronic evidence in civil proceedings: notarial proceedings, civil proceedings and mediation.

The article is devoted to the analysis of electronic evidence in civil proceedings, namely, in notarial proceedings, civil proceedings and mediation, and their classification. The article develops and improves the concept of "civil proceedings" in relation to the introduction of electronic evidence in notarial proceedings and mediation. It is proved that in notarial proceedings, civil proceedings and mediation, electronic evidence is used that is important for the performance of notarial actions or the resolution and settlement of a dispute (conflict) in civil proceedings and mediation. It is established that the Law

of Ukraine “On Notaries” does not contain a norm that would determine the requirements and procedure for the application of electronic evidence during the performance of notarial actions. It is proposed to understand electronic evidence in the notarial process as an “electronic document” - a document in which information is recorded in the form of electronic data, which was created and meets the requirements of the Law of Ukraine “On Electronic Identification and Electronic Trust Services” and “On Electronic Documents and Electronic Document Management”, and contains data on circumstances that are important for the performance of notarial actions defined by the Law of Ukraine “On Notarial Services”. Electronic evidence in the notarial process is classified by the subject of creation: 1) electronic documents that are created and submitted to the notary by the subject of the application (an individual and/or legal entity); 2) electronic documents that are created by a notary or a person who is granted the right by law to perform notarial actions; 3) electronic documents that are received by a notary to perform a notarial action through electronic information interaction with information and communication systems (registers, cadastres, databases, etc.). It is proven that the Civil Procedure Code of Ukraine contains a definition of electronic evidence, requirements for evidence, as well as the procedure for their application. The Law of Ukraine “On Mediation” does not use the terms “evidence” and “electronic evidence”, and therefore the procedure for submitting electronic evidence, its types, requirements for such evidence that can be used in mediation, since they are important for resolving the dispute (conflict) by the parties to mediation, are absent. Instead, the parties to the mediation, acting in accordance with the mediation agreement, the mediation rules, and the Law of Ukraine «On Mediation» regarding the exercise of their rights, have the right to use evidence in general and electronic evidence in particular during the mediation.

Key words: civil proceedings, notarial proceedings, mediation, evidence, protection of rights, electronic evidence.

Постановка проблеми. Нині в світі загалом та в Україні зокрема відбувається розвиток цифровізації та запровадження штучного інтелекту. Цивілістичний процес, до якого відноситься: нотаріальний, цивільний, господарський, виконавчий процес та медіація, не є виключенням. Такий висновок підтверджується, наприклад, нормами Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р, в якій передбачено, що впровадження інформаційних технологій, частиною яких є технології штучного інтелекту, є невід’ємною складовою розвитку соціально-економічної, науково-технічної, оборонної, правової та іншої діяльності у сферах загальнодержавного значення. Однак використання електронних доказів, наприклад в нотаріальному процесі, є допустимим, але Закон України «Про нотаріат», на відміну від Цивільного процесуального кодексу України, не розкриває значення терміну «електронний доказ», не містить порядку застосування таких доказів тощо.

Отже, **метою цієї статті** є науково-практичний аналіз електронних доказів в цивілістичному процесі, а саме, в нотаріальному процесі, цивільному процесі та медіації, надання пропозицій щодо вдосконалення законодавства України.

Стан опрацювання проблеми. Тема цифровізації юридичних процесів не є новою для науки. Так, наприклад, Ю.Ю. Бисага в статті «Цифрові технології в нотаріаті: сутність та особливості» (2023) розкрив значення терміну «цифрові технології», але не акцентував увагу на тому, які саме цифрові технології можуть використовуватися в процесі доказування в нотаріальному процесі. В.М. Марченко звернув увагу на електронні докази в нотаріальному процесі в науковій статті «Окремі питання впровадження в Україні системи Є-нотаріату» (2020). Дослідження електронних доказів в цивільному процесі відображається в багатьох наукових працях, зокрема, В.І. Бобрика, С.С. Бичкової, О.О. Грабовської, О.С. Захарової, І.О. Ізарової, В.В. Комарова, С.О. Короєда, Д.О. Московчук, М.В. Парасюк, Ю.С. Павлової та ін. Проблеми використання доказів в медіації майже не знайшли своє відображення в наукових роботах.

Виклад основного матеріалу. Тема цивілістичного процесу в юриспруденції не є новою. Зокрема, в аспекті захисту житлових прав, цій темі приділено увагу в дисертації «Кармаза О.О. Концепції охорони та захисту житлових прав у цивілістичному процесі» (2014). Ми підтримуємо науковців, які розглядають цивілістичний процес через такі види юридичних процесів як господарський процес, цивільний процес, нотаріальний процес, виконавчий процес та медіація [2]. Відтак в ці статті пропонуємо розглянути проблеми електронних доказів в нотаріальному процесі, цивільному процесі та медіації, а в наступній статті – в господарському процесі та виконавчому процесі.

Що стосується проблем використання в нотаріальному процесі електронних доказів зазначимо, що Закон України «Про нотаріат» [3] не використовує, а відтак і не розкриває зміст терміну «електронний доказ». Натомість слово «електронний» (в різних відмінках) використано в цьому Законі двічі (ст. 3 в значенні «електронних довірчих послуг» та ст. 46-1 в значенні «електронної системи у сфері будівництва»). Слово «доказ» використано в Законі сім разів, як-от: у ст. 52 йдеться про «запис у реєстрі як доказ», у ст. 56 про те, що «при посвідченні заповіту від заповідача не вимагається подання доказів, які підтверджують його право на майно, що заповідається», у ст. 58 про «надання доказів» при посвідченні довіреностей, у ст. 68 про подання «доказів родинних, шлюбних чи інших відносин із спадкодавцем», у ст. 102 про «забезпечення доказів, необхідних для ведення справ в органах іноземних держав».

Тобто, Закон України «Про нотаріат» передбачає надання доказів під час вчинення нотаріальних дій, однак не класифікує їх на групи, не розкриває змісту «доказ», не встановлює вимог до доказів тощо. Системний аналіз норм цього Закону доводить, що надання доказів нотаріусу на підтвердження інформації та фактів, які мають юридичне значення при вчиненні нотаріальних дій, відбувається, зокрема, в межах та в порядку, які визначені в Главі 4 цього Закону, де йдеться, зокрема, про подачу, витребування нотаріусом чи особою, яка вчиняє нотаріальні дії, «відомостей або документів від фізичних та юридичних осіб». Вимоги до документів, які подаються нотаріусу, визначені в ст. 47 цього Закону. Звертаємо увагу на те, що в цій статті йдеться про вимоги до документів, які подаються в паперовій формі. Тож, можна констатувати і те, що вимог до електронних документів, які можуть розглядатися як докази в нотаріальному процесі Закон України «Про нотаріат» не містить. Вважаємо, що в ці частині Закон потребує удосконалення.

Що стосується інших джерел регулювання нотаріальних відносин щодо подачі нотаріусу доказів загалом та електронних доказів зокрема, то підзаконні нормативно-правові акти України ширше підходять до вирішення цієї проблеми.

Отже, Постановою Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2023 р. № 1406 «Деякі питання функціонування Єдиної державної електронної системи е-нотаріату» [4] затверджено функціонування Єдиної державної електронної системи е-нотаріату, та в якому йдеться про електронний ідентифікатор (QR-код) - графічне зображення коду, який містить унікальний номер, що присвоюється нотаріальному/прирівняному до нотаріально посвідченого документу, завантаженому до Системи е-нотаріату, крім документа, викладеного на спеціальному бланку нотаріального документа. Цікавим в аспекті досліджуваної проблеми є норма цієї Постанови про те, що нотаріальний/прирівняний до нотаріально посвідченого документ з QR-кодом перевіряється заінтересованою особою, за допомогою електронного пристрою шляхом сканування QR-коду у режимі реального часу засобами Єдиного державного вебпорталу електронних послуг, зокрема з використанням мобільного додатка Порталу Дія (Дія). Відтак, нотаріально посвідчений документ з QR-кодом може розглядатися як один із видів електронних доказів, які використовуються в нотаріальному процесі.

Постановою Уряду від 30 травня 2024 р. № 619 «Деякі питання реалізації експериментального проекту щодо реєстрації вчинених нотаріусами нотаріальних дій в Електронному реєстрі нотаріальних дій» [5] розкрито зміст «електронна справа» як сукупність файлів електронних документів, отриманих нотаріусом для вчинення нотаріальної дії шляхом електронної інформаційної взаємодії з інформаційно-комунікаційними системами (реєстрами, кадастрами, базами даних тощо), та електронних копій оригіналів паперових нотаріальних документів, виданих нотаріусом за результатами вчинення нотаріальних дій, створених шляхом сканування таких паперових нотаріальних документів, відповідність оригіналам та правовий статус яких засвідчено накладеним кваліфікованим електронним підписом нотаріуса, що зберігаються у Реєстрі.

Системний аналіз норм законодавства України, наукових праць дозволяє зробити висновок про те, що хоча законодавчі акти у сфері нотаріату не використовують термін «електронні докази», однак під електронними доказами в нотаріальному процесі розуміються електронні документи, які містять електрону інформацію, розглядаються в аспекті письмового доказу та можуть подаватися нотаріусом для формування і ведення електронної справи.

Наголосимо, що за ст. 8 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» юридична сила електронного документа не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму. Допустимість електронного документа як доказу не може заперечуватися виключно на підставі того, що він має електронну форму. Проте електронний документ не

може бути застосовано як оригінал: 1) свідоцтва про право на спадщину; 2) документа, який відповідно до законодавства може бути створений лише в одному оригінальному примірнику, крім випадків існування централізованого сховища оригіналів електронних документів; 3) в інших випадках, передбачених законом. Нотаріальне посвідчення цивільної угоди, укладеної шляхом створення електронного документа, здійснюється у порядку, встановленому законом [6].

Отже, зважаючи на норми Законів «Про нотаріат» та «Про електронні документи та електронний документообіг», а також інших законодавчих актів України пропонуємо під електронним доказом в нотаріальному процесі розуміти «електронний документ», інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, яка була створена та відповідає вимогам Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» та «Про електронні документи та електронний документообіг», та містить дані про обставини, що мають значення для вчинення нотаріальних дій, визначених Законом України «Про нотаріат».

Як вже зазначалося в законодавстві відсутня класифікація електронних доказів в нотаріальному процесі, майже немає її і в юриспруденції, хоча деякі роботи присвячені цій проблематиці (наприклад, С.Я. Фурса). Узагальнивши наукові доробки, здійснивши аналіз законодавства пропонуємо класифікувати електронні докази в нотаріальному процесі за суб'єктом створення: 1) електронні документи, які створюються та подаються нотаріусу, суб'єктом звернення (фізичною та/чи юридичною особою); 2) електронні документи, які створюються нотаріусом чи особою, якій надано законом право вчиняти нотаріальні дії; 3) електронні документи, які отриманих нотаріусом для вчинення нотаріальної дії шляхом електронної інформаційної взаємодії з інформаційно-комунікаційними системами (реєстрами, кадастрами, базами даних тощо).

В цивільному процесі тема електронних доказів знайшла відображення в Цивільному процесуальному кодексі України та у наукових роботах відповідно.

Відповідно до ст. 100 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК) електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема, на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет) [7]. Тобто ця стаття містить перелік (види) електронних доказів, а саме: 1) електронні документи, 2) веб-сайти (сторінки), 3) текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, 4) метадані, 5) бази даних, 6) інші дані в електронній формі.

В юриспруденції слушно доводиться, що електронним доказам не властива матеріальна форма; для дослідження електронних доказів необхідні програмні та технічні пристрої; наявність технічного носія інформації; особливий процес створення та зберігання інформації; наявність метаданих, тобто об'єкту, який вміщує закодовану інформацію [8]. Разом з тим, електронні докази повинні відповідати основним вимогам ЦПК щодо доказів: бути належними (ст. 77 ЦПК), допустимими (ст. 78 ЦПК), достовірними (ст. 79 ЦПК), достатніми (ст. 80 ЦПК).

Подання електронних доказів відбувається в поряду, визначеному ЦПК. Електронні докази подаються в оригіналі або в електронній копії, на яку накладено кваліфікований електронний підпис відповідно до вимог законів «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» (ч. 2 ст. 100 ЦПК).

Слід також звернути увагу на те, що подання електронного доказу в паперовій копії саме по собі не робить такий доказ недопустимим. Суд може не взяти до уваги копію (паперову копію) електронного доказу, у випадку якщо оригінал електронного доказу не поданий, а учасник справи або суд ставить під сумнів відповідність поданої копії (паперової копії) оригіналу (Постанова ВС від 19 січня 2021 року у справі № 922/51/20). Роздруківка електронного листування не є електронним документом (копією електронного документа) в розумінні положень частини першої ст. 5 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», тобто не може вважатися доказом, бо не містить електронного підпису, який є обов'язковим реквізитом електронного документа, оскільки у такому разі неможливо ідентифікувати відправника повідомлення і зміст такого документа не захищений від внесення правок і викривлення (Постанова ВС від 11 червня 2019 року у справі № 904/2882/18, від 24 вересня 2019 року у справі № 922/1151/18, від 28 грудня 2019 року у справі № 922/788/19, від 16 березня 2020 року у справі № 910/1162/19) [9].

Здійснивши аналіз норм ЦПК, наукових праць дійдемо висновку про те, що подання електронних доказів в цивільному процесі відбувається в порядку, в спосіб та в межах, визначених ЦПК.

Електронні докази, це не тільки «данина часу», але й вагомий інструмент захисту прав, інтересів та свобод в судових процесах загалом та в нотаріальному процесі зокрема. Ігнорування електронних доказів як виду доказів позбавляє осіб на ефективний захисту у суді, а також захист прав в нотаріуса чи під час медіації.

Закон України «Про медіацію» [10] не використовує термін «доказ» загалом та «електронній докази» зокрема. Відтак порядок подачі доказів, а також види доказів, які можуть бути використані в медіації, вимоги до доказів, цей Закон не визначає. Однак це не означає, що сторони медіації не використовують докази загалом та електронні докази зокрема, які мають значення для вирішення спору (конфлікту). під час проведення медіації.

Нами зверталася увага на те, що сторони мають право самостійно вирішувати питання щодо обсягу та змісту інформації, необхідної для вирішенні спору (конфлікту), а також щодо інформації, яку вони надають іншій стороні. Умови конфіденційності інформації та наслідки її розголошення учасниками медіації закріплюються в договорі про проведення медіації. На будь-якій стадії медіації сторони мають право використовувати документи, таблиці, відеозаписи та інші паперові та електронні докази, необхідні для вирішення спору (конфлікту), у межах, у порядку, визначеному за їхньою домовленістю та закріпленому, наприклад, у договорі про проведення медіації [11].

На нашу думку, Закон України «Про медіацію» доцільно доповнити положеннями щодо прав сторін медіації надавати докази в процесі медіації в частині підтвердження чи спростування інформації, яка є важливою для прийняття ними угоди за результатами медіації, в порядку, визначеному договором про проведення медіації, а також правилами проведення медіації.

Висновки. В нотаріальному процесі, цивільному процесі та медіації використовуються електронні докази, які мають значення для вчинення нотаріальних дій чи вирішення та врегулювання спору (конфлікту) в цивільному процесі та медіації.

Закон України «Про нотаріат» не містить норми, яка б визначала вимоги та порядок застосування під час вчинення нотаріальних дій електронних доказів. Пропонуємо під електронними доказами в нотаріальному процесі розуміти «електронний документ», інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, яка була створена та відповідає вимогам Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» та «Про електронні документи та електронний документообіг», та містить дані про обставини, що мають значення для вчинення нотаріальних дій, визначених Законом України «Про нотаріат». Електронні докази в нотаріальному процесі поділяються за суб'єктом створення: 1) електронні документи, які створюються та подаються нотаріусу, суб'єктом звернення (фізичною та/чи юридичною особою); 2) електронні документи, які створюються нотаріусом чи особою, якій надано законом право вчиняти нотаріальні дії; 3) електронні документи, які отриманих нотаріусом для вчинення нотаріальної дії шляхом електронної інформаційної взаємодії з інформаційно-комунікаційними системами (реєстрами, кадастрами, базами даних тощо).

Цивільний процесуальний кодекс України містить визначення електронних доказів, вимоги до доказів, а також порядок їх застосування.

Закон України «Про медіації» не використовує терміни «доказ» та «електронній докази», а відтак порядок подачі електронних доказів, їх види, вимоги до доказів, які можуть бути використані в медіації та мають значення для вирішення спору (конфлікту) сторонами медіації, – відсутні. Натомість сторони медіації під час проведення медіації, діючи відповідно до договору про проведення медіації, правил медіації, Закону України «Про медіацію», мають право використовувати докази загалом та електронні докази зокрема, які мають значення для вирішення спору (конфлікту).

На нашу думку, Закони України «Про нотаріат» та «Про медіацію» потребують внесення змін щодо розкриття змісту поняття «електронний доказ», вимог до таких доказів та порядку подачі таких доказів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text.

2. Кармаза О.О. Поняття та зміст цивілістичного юридичного процесу. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал*. Серія Право. Івано-Франківськ, 2017. № 3(15). С. 146–152.
3. Про нотаріат. Закон України від 2 вересня 1993 року № 3425-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua.
4. Деякі питання функціонування Єдиної державної електронної системи е-нотаріату. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2023 р. № 1406. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1406-2023-%D0%BF#Text.
5. Деякі питання реалізації експериментального проекту щодо реєстрації вчинених нотаріусами нотаріальних дій в Електронному реєстрі нотаріальних дій. Постанова Кабінету Міністрів України від 30 травня 2024 р. № 619. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/619-2024-%D0%BF#Text.
6. Про електронні документи та електронний документообіг. Закон України від 22 травня 2003 року № 851-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15?find=1&text=%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%B0%D1%80-w1_1 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text.
7. Цивільний процесуальний кодексу України. Кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.
8. Васильєва-Шаламова Ж.В., Ковальчук І.А. Електронні докази в цивільному судочинстві: теоретичні та практичні аспекти. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 5. С. 64–68.
9. Сакара Н. Судова практика щодо оцінки електронних доказів. Верховний суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Sakara_prez.pdf.
10. Про медіацію. Закон України від 16 листопада 2021 року № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text.
11. Закон України «Про медіацію» Науково-практичний коментар. Судова практика. Зразки документів. Вид. 2-е доп. і перероб. За заг. ред. д.ю.н., проф. Кармази О.О., д.ю.н., проф. Кушерець Д.В., к.ю.н., доц. Федоренко Т.В., адвоката Домінгос Г.К: ВДК «Університет «Україна», 2025. 350 с.

УДК 347.42/.44+347.5(477):341.9(4-672ЄС)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.11

ЩОДО КОНЦЕПТУАЛЬНИХ АСПЕКТІВ ОБ'ЄКТИВАЦІЇ ПЕРЕДДОГОВІРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ОНОВЛЕНОМУ ЦИВІЛЬНОМУ КОДЕКСІ УКРАЇНИ

Карнаух В.С.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Карнаух В.С. Щодо концептуальних аспектів об'єктивації переддоговірної відповідальності в оновленому Цивільному кодексі України.

У статті проаналізовано концептуальні аспекти об'єктивації переддоговірної відповідальності, запропоновані в Концепції оновлення Цивільного кодексу України, підготовленої Робочою групою щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України, яку було створено згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 17 липня 2019 р. № 650.

Виходячи з необхідності виявлення конкретного суб'єктивного цивільного права для обґрунтування природи *culpa in contrahendo* як відповідальності за зловживання правом, висловлено зауваження щодо кваліфікації свободи договору як інструмента зловживання правом. Альтернативою може бути визнання існування переддоговірного правовідношення, у межах якого відбувається зловживання правом на ведення переговорів з порушенням обов'язку добросовісного їх ведення.

Невизначеність для ствердження природи переддоговірної відповідальності як деліктної зумовлюється вказівкою на дуалізм природи *culpa in contrahendo*. У зв'язку з цим звернено увагу на специфіку правила генерального делікту, закріпленого у статті 1240 Цивільного кодексу Франції, у порівнянні з частиною 1 статті 1166 Цивільного кодексу України.

Зазначається, що досвід Проєкту Спільних підходів не видається можливим розглядати як однозначний приклад побудови інституту переддоговірної відповідальності за деліктними правилами. Водночас у разі вибору на користь деліктної моделі доцільним можуть бути конструювання правил про *culpa in contrahendo* серед норм деліктного права та оновлення правила про генеральний делікт.

На основі наявності індивідуального характеру зв'язку між учасниками переговорів та з урахуванням аналізу окремих діючих цивільно-правових норм щодо договірної та деліктної відповідальності стверджується можливість розгляду переддоговірної відповідальності як відповідальності *sui generis*. Порушення відносного права та суб'єктивного цивільного обов'язку пропонується розглядати як визначальні фактори майнової шкоди, яка часто набуває форми чистих економічних втрат.

Ключові слова: переддоговірна відповідальність, *culpa in contrahendo*, переддоговірне правовідношення, зловживання правом, переговори, свобода договору, Концепція оновлення Цивільного кодексу України, DCFR.

Karnaukh V.S. On the conceptual aspects of objectification of pre-contractual liability in the updated Civil Code of Ukraine.

The article analyzes the conceptual aspects of objectification of pre-contractual liability proposed in the Concept of updating the Civil Code of Ukraine prepared by the Working Group on Recodification (Updating) of Civil Legislation of Ukraine established pursuant to Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 650 dated July 17, 2019.

Due to the need to identify a specific subjective civil right to substantiate the nature of *culpa in contrahendo* as liability for abuse of right, the author makes concerns on the qualification of freedom of

contract as an instrument of abuse of right. An alternative may be to recognize the existence of a pre-contractual legal relationship within which the abuse of right to negotiate and violation of the duty to negotiate in good faith take place.

The uncertainty regarding the nature of pre-contractual liability as tort liability is caused by the indication of the dual nature of *culpa in contrahendo*. In this regard, the author draws attention to the specifics of the rule of general tort enshrined in Article 1240 of the French Civil Code as compared to Part 1 of Article 1166 of the Civil Code of Ukraine.

It is noted that the experience of the Draft Common Frame of Reference cannot be considered as an unambiguous example of building an institute of pre-contractual liability under tort rules. At the same time, if the choice is made in favor of the tort model, it may be advisable to construct the rules of *culpa in contrahendo* among the rules of tort law and update the rule of general tort.

Based on the individual nature of the relationship between the parties to the negotiations and taking into account the analysis of certain existing civil law provisions on contractual and tort liability, the author argues that pre-contractual liability may be considered as *sui generis* liability. The author suggests that violations of relative right and subjective civil duty should be considered as determining factors of property damage, which often takes the form of pure economic loss.

Key words: pre-contractual liability, *culpa in contrahendo*, pre-contractual legal relationship, abuse of right, negotiations, freedom of contract, Concept of updating the Civil Code of Ukraine, DCFR.

Постановка проблеми. Постановою Кабінету Міністрів України від 17 липня 2019 р. № 650 було утворено Робочу групу щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України (далі – «Робоча група»). У результаті роботи Робочої групи в 2020 році було опубліковано Концепцію оновлення Цивільного кодексу України (далі – «Концепція») [1], у якій значну увагу приділено питанню об'єктивації переддоговірної відповідальності. Розуміння правової природи та засад переддоговірної відповідальності, вперше висловлене на програмно-прогностичному рівні в рамках масштабного процесу рекодифікації основного акта цивільного законодавства України, потребує детального розгляду та подальшого опрацювання правничою спільнотою.

Метою дослідження є аналіз концептуальних аспектів об'єктивації переддоговірної відповідальності на основі підходів, сформульованих в Концепції; вирішення питання про можливість уточнення розуміння природи переддоговірної відповідальності з урахуванням комплексної оцінки положень Концепції, зарубіжних джерел та судової практики; визначення подальших напрямів об'єктивації переддоговірної відповідальності в оновленому Цивільному кодексі України.

Стан опрацювання проблематики. В українській науці приватного права розробку та дослідження різних питань, пов'язаних з переддоговірною відповідальністю (зокрема й під назвою доктрини *culpa in contrahendo* – В.К.), здійснювали Н.Ю. Голубєва, І.А. Діковська, І.С. Канзафарова, Н.М. Квіт, Н.І. Майданик, В.В. Надьон, Д.Г. Павленко, М.Д. Пленюк, В.Д. Примак, Є.О. Трубаков, М.С. Федорко та інші вчені. Водночас більшість публікацій представлено до оприлюднення Концепції. У поодиноких працях [2] називається Концепція, але відсутній аналіз переддоговірної відповідальності з урахуванням сформованого бачення членів Робочої групи та зарубіжних джерел, обраних для використання при рекодифікації.

Виклад основного матеріалу. Науковий координатор Робочої групи Н.С. Кузнєцова зауважує, що допоки у вітчизняній цивілістичній доктрині не проведено повноцінного дослідження переддоговірної відповідальності (culpa in contrahendo), незважаючи, що вона знайшла своє відображення у цивільно-правових кодифікаціях не тільки далекого, але й близького зарубіжжя. Зазначається, що за таких умов наука просто повинна «озброїти» законодавця відповідними науковими розвідками [3, с. 113]. Як видається, дане твердження набуло особливої актуальності після опублікування Концепції, де визнається необхідність об'єктивації переддоговірної відповідальності та сформульовано важливі теоретичні передумови для подальших досліджень.

Першим концептуальним аспектом в розумінні природи переддоговірної відповідальності, який слід ретельно розглянути, є твердження в § 5.27 Концепції про те, що за своєю правовою природою переддоговірна відповідальність повинна визначатися як відповідальність за зловживання правом [1, с. 45].

На нашу думку, така позиція, що має імперативне забарвлення, зумовлює доцільність опрацювання декількох питань: по-перше, кваліфікації на рівні загальної цивілістичної категорії потребує природа права, що є інструментом зловживання; по-друге, необхідно здійснити методологіч-

ний перехід до конкретних юридичних можливостей та ідентифікувати відповідне право, яким зловживає особа.

Перше означене завдання не викликає особливих труднощів. Інструментом зловживання слід уважати суб'єктивне цивільне право. Даний підхід є усталеним в доктрині, знаходить широке визнання в судовій практиці та не викликає суттєвих заперечень.

Так, О.О. Кот вказує, що при відсутності в особи суб'єктивного права не може бути і засобу зловживання. У даному випадку дії будуть вчинятися за межами суб'єктивного права, тобто здійснюватимуться правомочності, які особі не належать, і тому такі дії вчинятимуться без відповідного права. У зв'язку із цим зловживання правом не може бути кваліфіковано як спосіб його здійснення всупереч змісту самого права. Навпаки, зловживання правом завжди передбачає такі дії, які відповідають змісту суб'єктивного цивільного права. Сутність зловживання правом розглядається як вчинення уповноваженою особою дій, які складають зміст відповідного суб'єктивного цивільного права, недобросовісно, в тому числі всупереч меті такого права [4, с. 35-36]. М.О. Стефанчук визначає зловживання суб'єктивним цивільним правом як передбачену нормами права поведінку управомоченої особи по здійсненню свого суб'єктивного цивільного права, якою може бути завдано шкоди іншим особам [5, с. 189]. Верховний Суд неодноразово формулював висновки, з яких прямо випливає розуміння під правом, яким зловживає особа, саме суб'єктивного цивільного права. Наприклад, у постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 29 травня 2019 року в справі № 914/692/18 зазначається: «Зловживання правом виявляється в тому, що особа, якій формально належить суб`єктивне право, неправомірно його здійснює. Зловживання правом має місце у випадку, коли уповноважена особа, спираючись на своє суб`єктивне право, допускає недозволене використання свого права, порушує міру і вид поведінки, визначені законом, посилаючись при цьому на формально належне їй суб`єктивне право….Тобто, зловживання правом пов`язане із здійсненням належного особі суб`єктивного цивільного права, за межі якого воно виходить. Тому зловживання правом може мати місце лише в тому випадку, коли уповноважений суб`єкт має певні права, при здійсненні яких він порушує права і законні інтереси інших осіб.» [6]. Подібний шлях обґрунтування запропоновано в постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 16 січня 2019 року в справі № 521/17654/15-ц: «Сутність зловживання правом полягає у вчиненні уповноваженою особою дій, які складають зміст відповідного суб'єктивного цивільного права, недобросовісно, в тому числі всупереч меті такого права. Термін «зловживання правом» свідчить про те, що ця категорія стосується саме здійснення суб'єктивних цивільних прав, а не виконання обов'язків. Обов'язковою умовою кваліфікації дій особи як зловживання правом є встановлення факту вчинення дій, спрямованих на здійснення належного відповідній особі суб'єктивного цивільного права.» [7]. Більш складним виглядає друге питання, пов'язане з ідентифікацією суб'єктивного цивільного права, що є засобом зловживання. На перший погляд, таким правом можливо визнати свободу договору. Так, на думку В.Д. Примака, у разі доведення наміру сторони, яка затягувала перемовини щодо укладання договору, а згодом безпідставно відмовилася від його підписання, завдати шкоди (майнової – у вигляді збитків або немайнової – у тому числі у формі приниження ділової репутації) іншій стороні недобросовісність відповідної особи має зумовлювати оцінку її дій як протиправних, а розумно обґрунтований висновок про заподіяння через таке зловживання свободою договору немайнових втрат потерпілому буде вказувати на існування підстави та належних умов для виникнення деліктного зобов'язання з приводу відшкодування моральної шкоди [8, с. 108].

У разі безумовного вибору на користь деліктної переддоговірної відповідальності перевагою даного підходу буде його узгодженість з таким вибором. Широке розуміння свободи договору нібито допускає можливість її кваліфікації як абсолютного цивільного права, де коло зобов'язаних осіб є невизначеним. Водночас висловимо деякі зауваження, які перешкоджають беззастережно погодитися з таким способом обґрунтування. По-перше, слід наголосити, що свобода договору за своєю природою є насамперед принципом цивільного права, що слідує з п. 3 ч. 1 ст. 3 Цивільного кодексу України (далі – «ЦК України») [9]. Рівень принципу як вищої норми не співпадає з рівнем суб'єктивного цивільного права, яке здійснюється в конкретних правовідносинах. По-друге, контекст переддоговірної відповідальності необхідно звужує свободу договору як сукупність абстрактних юридичних можливостей до індивідуалізованого зв'язку між учасниками переговорів, де абсолютно-правовий вимір суб'єктивного права має поступатися пріоритету захисту добро-

совісного учасника переговорів, який протистоїть конкретному суб'єкту зловживання. При такому соціальному зв'язку із принципу свободи договору проблематично виявити кореспондуючий суб'єктивному праву імператив поведінки, який би повною мірою розкривав сутність належного стану суспільних відносин, який передує зловживанню. Можемо припустити, що правову модель опосередкування таких відносин утворюють право на ведення переговорів, якому кореспондує обов'язок добросовісного їх ведення кожною стороною переговорів (переддоговірне правовідношення – В. К.). По-третє, у разі законодавчого закріплення обов'язку добросовісної поведінки учасників переговорів визнання свободи договору суб'єктивним цивільним правом для цілей визначення переддоговірної відповідальності як деліктної може призвести до подвійного заперечення індивідуалізованого зв'язку між учасниками переговорів, через нехтування таким обов'язком на користь загального обов'язку не заподіювати шкоду в абсолютних правовідносинах. Нарешті, досвід реформування інституту цивільно-правової відповідальності у Франції, на який вказують розробники Концепції [1, с. 45], є доволі специфічним для української приватноправової традиції. Незважаючи на те, що згідно з однією з французьких теорій переддоговірна відповідальність дійсно засновується на концепції зловживання правом (фр. "abus de droit" – В. К.) [10], а в судовій практиці для випадків переддоговірної відповідальності констатується наявність права на припинення переговорів, потенційним наслідком зловживання яким може бути деліктна відповідальність [11, с. 439], така позиція не є однозначною. У цивілістичній доктрині Франції висловлюються обґрунтовані заперечення щодо такого пояснення. Зазначається, зокрема, що припинення переговорів є реалізацією свободи, а не права. Відповідно ідеться про зловживання свободою, а не правом [12, с. 155; 13, с. 225-226]. Видається, що ці зауваження зумовлюються несприйняттям ідеї про свободу договору як суб'єктивне право, а також цілком узгоджуються з концептуальним підходом щодо розуміння переддоговірної відповідальності як деліктної відповідальності, заснованої на класичному французькому правилі про генеральний делікт. Додатково зауважимо, що розрізнення між принципом свободи договору та суб'єктивними правами імпліцитно слідує з позиції органу конституційної юрисдикції України. Так, в абзаці 2 п. 5.3. мотивувальної частини рішення Другого сенату Конституційного Суду України від 28 квітня 2021 року № 2-р(II)/2021 в справі № 3-95/2020(193/20) Конституційний Суд України виходив із того, що, «здійснюючи право власності, у тому числі шляхом укладення договору або вчинення іншого правочину, особа має враховувати, що реалізація свободи договору як однієї із засад цивільного законодавства перебуває у посутньому взаємозв'язку з установленими Кодексом та іншими законами межами здійснення цивільних прав, у тому числі права власності.» [14].

Другим концептуальним аспектом в розумінні природи переддоговірної відповідальності є вирішення питання щодо її кваліфікації як деліктної відповідальності. Цей вимір пов'язується з концептом зловживання правом, але потребує окремого розгляду. На користь такої кваліфікації слугують § 5.38 Концепції, у якому *culpa in contrahendo* розглядається в системі недоговірних зобов'язань; увага до французького досвіду реформування інституту цивільно-правової відповідальності в § 5.27; пропозиція в § 5.42 відносно доповнення чинного ЦК України положенням щодо відшкодування шкоди, завданої внаслідок зловживання правом, в рамках перегляду системи спеціальних деліктів [1, с. 45, 49, 51]. Водночас, зазначення про дуалістичну природу переддоговірної відповідальності з посиланням на можливість ототожнення відшкодування втрати можливості з упущеною вигодою в § 5.27 Концепції [1, с. 45] свідчить про передчасність однозначної кваліфікації переддоговірної відповідальності як деліктної. На окрему увагу заслуговує також звернення до досвіду DCFR (Проєкт Спільних підходів – В. К.) [1, с. 45].

У зв'язку з цим, можливо сформулювати наступні зауваження. По-перше, частина 1 статті 1166 ЦК України відрізняється від правила генерального делікту, закріпленого в статті 1240 Цивільного кодексу Франції (далі – «ЦКФ»). Відповідно до української норми майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала. Натомість, згідно з вказаною статтею ЦКФ будь-яка дія людини, що завдає шкоди іншому, зобов'язує особу, з чиєї вини завдано шкоду, відшкодувати її [15]. Незважаючи на те, що стаття 1166 ЦК України розглядається в доктрині як така, що містить правило про загальний (генеральний) делікт [16, с. 842], і така позиція знаходить підтримку в судовій практиці [17], стаття 1240 ЦКФ вирізняється невичерпним колом об'єктів, яким завдається шкода, та відсутністю вказівки на неправомірність поведінки. Тому погоджуємося з заувагою

Б.П. Карнауха щодо існування відмінності між шкідливістю та протиправністю за правилами ЦК України та більшої схожості підходу українського законодавця з німецьким правом [18, с. 143]. Для визначення природи переддоговірної відповідальності відповідна специфіка статті 1240 ЦКФ має значення, оскільки дозволяє однозначно вирішити питання на користь можливості охоплення французьким правилом генерального делікту чистих економічних втрат, які можна вважати основним різновидом збитків добросовісного учасника переговорів.

По-друге, загальновизнаною ознакою делікту є порушення абсолютного суб'єктивного права потерпілого [19, с. 293; 20, с. 177; 21, с. 327]. У даному разі зауваження є подібними до випадку кваліфікації зловживання свободою договору як суб'єктивним цивільним правом для цілі визначення природи переддоговірної відповідальності. Як видається, у разі заподіяння майнової шкоди внаслідок недобросовісної поведінки учасника переговорів абсолютизація порушеного права та розгляд його як права власності ігнорує характер зв'язку між учасниками переговорів, який має правове значення у разі закріплення відповідного обов'язку добросовісності. Дійсно, незважаючи на видиму простоту відповідного шляху пояснення, тут залишається поза увагою фактор волевиявлення конкретних суб'єктів, які розпочали переговори, як і невирішеною є проблема ймовірної відсутності первинного спрямування волі недобросовісного учасника переговорів на заподіяння майнової шкоди. Зазначені прогалини усуваються через визнання за відповідним зв'язком якості переддоговірного правовідношення, у якому особа порушує одночасно свій обов'язок добросовісного ведення переговорів та відносне право на ведення переговорів добросовісного учасника. Саме ці прояви поведінки, а не порушення абсолютного права власності, можуть розглядатися як безпосередні фактори заподіяння майнової шкоди, яка часто набуває форми чистих економічних втрат. Уважаємо, що такий підхід може бути сумісним з концептом зловживання правом, де відповідним інструментом є не абсолютне право свободи договору, а відносне право учасника переговорів. По-третє, досвід Проєкту Спільних підходів не видається можливим розглядати як однозначний приклад побудови моделі переддоговірної відповідальності за деліктними правилами. У коментарі до ст. II.–3:301 вказується, що відповідальність може засновуватися на наданні недостовірної інформації (англ. "misrepresentation" – В. К.), що зумовлює виникнення права на відшкодування згідно з Книгою VI, яка закріплює правила позадоговірної відповідальності, але ст. II.–3:301 передбачає альтернативну правову підставу позову [22, с. 272]. У загальноєвропейській доктрині приватного права переддоговірну відповідальність, що закріплена в уніфікованих документах, пропонується розглядається як «третій шлях», тобто відповідальність, яка не є ні суто договірною, ні суто деліктною [23, с. 370]. Наведені міркування щодо концептуальних аспектів об'єктивації переддоговірної відповідальності в оновленому ЦК України підводять нас до вирішення питання щодо можливості уточнення природи переддоговірної відповідальності та кваліфікації її як явища *sui generis.* Такий підхід знаходить підтримку в юридичній науці. На думку І.А. Діковської, якщо між учасниками переговорів не існувало попередньої угоди щодо проведення переговорів, то недобросовісна поведінка під час ведення переговорів не є договірним правопорушенням, однак вона не є різновидом делікту. Недобросовісна поведінка на стадії ведення переговорів призводить до порушення відносних прав. За відсутності угоди про проведення переговорів недобросовісність ведення переговорів породжує позадоговірне зобов'язання особливого роду [21, с. 327]. Цілком погоджуючись з важливим акцентом щодо порушення недобросовісною поведінкою відносних прав, логічно зробити подальший крок та визначити відносне право як право на ведення переговорів, а відповідний правовий зв'язок розглядати як відносне правовідношення, де праву на ведення переговорів кореспондує обов'язок добросовісного їх ведення кожної сторони. Визнання за таким відносним правовідношенням зобов'язально-правової природи є можливим, але залежить від волі законодавця. Подібні моделі, щоправда, більшою мірою квазідоговірні та засновані на широкому розумінні зобов'язання, є характерними для німецького та австрійського цивільного права [11, с. 426; 24, с. 13, 16-17].

Безсумнівно, що принципове заперечення проти переддоговірної відповідальності *sui generis* може формулюватися через ствердження категоричної важливості визначення правил договірної або деліктної відповідальності, які підлягають застосуванню для захисту прав добросовісного учасника переговорів. І.С. Канзафарова та М.С. Федорко зазначають, що визначення правової природи переддоговірної відповідальності є не лише важливим теоретичним питанням. На думку дослідниць, воно має велике практичне значення, оскільки від відповіді на нього залежить обсяг відшкодування збитків, який у рамках концепцій деліктної і договірної відповідальності буде різ-

ним [25, с. 78]. Саме тому спробуємо оцінити наявність та значимість відмінностей у діючих правилах договірної та деліктної відповідальності за такими критеріями, як підстава цивільно-правової відповідальності, процесуальний тягар доказування, розмір відшкодування та можливість його зменшення, розуміння вини.

Склад правопорушення як підстава цивільно-правової відповідальності є спільним для договірної та деліктної відповідальності. В.В. Луць, коментуючи статтю 623 ЦК України, зазначав, що для застосування такої міри відповідальності, як відшкодування збитків, потрібна наявність повного складу цивільного правопорушення: 1) протиправна поведінка, дія чи бездіяльність особи; 2) шкідливий результат такої поведінки (збитки); 3) причинний зв'язок між протиправною поведінкою та шкодою; 4) вина правопорушника [16, с. 166-167]. Аналогічний підхід використовується Верховним Судом [26]. Для деліктної відповідальності склад правопорушення не є відмінним, про що свідчать доктринальні позиції [16, с. 842] та правозастосування Верховного Суду [27].

Тягар доказування як для деліктного, так і для договірного позову, передбачає покладення на позивача обов`язку довести неправомірність (протиправність) поведінки заподіювача шкоди, наявність шкоди та її розмір, а також причинний зв`язок між протиправною поведінкою та шкодою. Спростування вини є процесуальним обов`язком відповідача [26, 27], що випливає з частини 2 статті 614 та частини 2 статті 1166 ЦК України.

Щодо питання розміру відшкодування, то в межах двох видів цивільно-правової відповідальності діє принцип повного відшкодування (частина 3 статті 22, частина 1 статті 1166 ЦК України). Натомість запровадження загального правила про обмеження розміру збитків негативним договірним інтересом як міри переддоговірної відповідальності може бути додатковим аргументом на користь визнання її особливої природи.

Як видається, не є принциповими відмінності в правилах щодо зменшення розміру відшкодування. Так, відповідно до частини 2 статті 616 ЦК України суд має право зменшити розмір збитків та неустойки, які стягуються з боржника, якщо кредитор умисно або з необережності сприяв збільшенню розміру збитків, завданих порушенням зобов'язання, або не вжив заходів щодо їх зменшення, а згідно з частиною 2 статті 1193 ЦК України, якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого (а в разі вини особи, яка завдала шкоди, - також залежно від ступеня її вини) розмір відшкодування зменшується, якщо інше не встановлено законом.

Відповідно до частини 1 статті 614 ЦК України особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом. Особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання. Верховним Судом стаття 614 ЦК України застосовується за аналогією до деліктних відносин [28].

Слід також зауважити, що у п. 5.37 Концепції пропонується у ст. 509 ЦК України зробити застереження про можливість застосування норм розділу І Книги п'ятої до регулювання недоговірних зобов'язань, якщо інше не встановлено ЦК України, договором, законом або не випливає із суті зобов'язання [1, с. 49]. Дана пропозиція відповідає висновку Великої Палати Верховного Суду, згідно з яким приписи розділу І книги 5 ЦК України поширюються як на договірні зобов'язання (підрозділ 1 розділу ІІІ книги 5 ЦК України), так і на недоговірні (деліктні) зобов'язання (підрозділ 2 розділу ІІІ книги 5 ЦК України) [29].

У світлі зазначеного, можливі труднощі у визначенні норми права для застосування до спірних правовідносин можуть усуватися через застосування загальної норми зобов'язального права, що охоплює договірні та деліктні зобов'язання. Своєю чергою для визначення природи переддоговірної відповідальності та відповідно кваліфікації її як відповідальності *sui generis* ми можемо послуговуватися критерієм характеру правового зв'язку між учасниками переговорів, який передує порушенню та виникненню охоронного правовідношення – зобов'язання. Такий зв'язок є специфічним, так як не включається до договірного зобов'язання, яке не виникає, але сутнісно відрізняється й від загального обов'язку не заподіювати шкоду іншій особі на рівні абсолютного правовідношення.

У загальноєвропейській доктрині існування окремих норм щодо *culpa in contrahendo* в національних системах приватного права розглядається для підтримки «третього шляху» такої відповідальності між деліктною та договірною [23, с. 370-371]. У зв'язку з цим самостійним аргументом на користь особливої природи переддоговірної відповідальності може бути саме формулювання в

оновленому ЦК України окремої статті щодо ведення переговорів та правил відповідальності за рамками системи норм деліктного права.

Висновки. Для українського приватного права ідентифікація суб'єктивного цивільного права в межах концепту зловживання правом є необхідною для відповідного розуміння природи переддоговірної відповідальності. Проблематика свободи договору для мети такого обґрунтування випливає з її значення як багатофункціонального принципу цивільного права на рівні абсолютних правовідносин, що не повністю розкриває сутність індивідуалізованого зв'язку між учасниками переговорів, у межах якого відбувається порушення. Водночас перешкодою для висновку про концептуальний намір здійснити об'єктивацію *culpa in contrahendo* як деліктної відповідальності є вказівка в Концепції на її дуалістичну природу. Шляхами усунення цієї невизначеності можуть бути формулювання правил про *culpa in contrahendo* серед норм деліктного права та оновлення правила про генеральний делікт для охоплення шкодою чистих економічних втрат. Обґрунтування особливої природи переддоговірної відповідальності дозволяє повною мірою врахувати специфіку переговорів як правового зв'язку між конкретними суб'єктами та не зустрічає суттєвих перешкод при аналізі основних правил договірної та деліктної відповідальності, які можуть застосовуватися альтернативно завдяки поширенню зобов'язальних норм до відносного переддоговірного правовідношення за аналогією. Такий підхід не суперечить визначенню природи *culpa in contrahendo* як відповідальності за зловживання правом та буде узгоджуватися з конструюванням правил про переддоговірну відповідальність в системі норм зобов'язального права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020, 128 с.
2. Надьон В.В. Захист прав учасників переддоговірних правовідносин: український та європейський досвід (доктрина та практика правозастосування). URL: http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/342/9396/19626-1?inline=1 (дата звернення: 06.08.2025).
3. Кузнєцова Н.С. Інститут цивільно-правової відповідальності у контексті рекодифікації цивільного права України. *Модернізація цивільно-правової відповідальності. Матвєєвські цивілістичні читання*. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. Київ, 18 жовт. 2019 р. Р.А. Майданик, Цюра та ін.; відп. ред. Р.А. Майданик. К., 2019. С. 112–114.
4. Кот О.О. Категорія «зловживання правом» у сучасній доктрині цивільного права. *Зловживання правом*: зб. ст. / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2021. С. 30–41.
5. Стефанчук М.О. Поняття, ознаки та форми зловживання суб'єктивним цивільним правом. *Зловживання правом* : зб. ст. / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2021. С. 182–206.
6. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 29 травня 2019 року в справі № 914/692/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82159928 (дата звернення: 06.08.2025).
7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 16 січня 2019 року в справі № 521/17654/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81020254 (дата звернення: 06.08.2025).
8. Примак В.Д. Шляхи адаптації інституту відшкодування моральної шкоди до європейських і світових стандартів. *Проблеми модернізації приватного права в умовах євроінтеграції* : збірник наукових праць / за заг. ред. Ю.В. Білоусова; НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, Хмельницький університет управління та права. Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2015. С. 106–113.
9. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 08.07.2025).
10. R.J.P. Kottenhagen. From Freedom of Contract to Forcing Parties to Agreement. URL: https://repub.eur.nl/pub/14270/from%20freedom%20of%20contract.pdf (дата звернення: 06.08.2025).
11. Hugh Beale, Bénédicte Fauvarque-Cosson, Jacobien Rutgers and Stefan Vogenauer. Cases, Materials and Text on Contract Law. Third Edition. Oxford, UK; New York, Hart Publishing, 2019. 1448 p.

12. Mahmoud ELSEHLY La période précontractuelle: Étude comparée des régimes français et égyptien, 2018 URL: https://publications.ut-capitole.fr/id/eprint/31293/1/ ElsehlyMahmoud2018.pdf (дата звернення: 06.08.2025).
13. Radu Stancu. L'évolution de la responsabilité civile dans la phase précontractuelle: comparaison entre le droit civil français et le droit civil roumain à la lumière du droit européen. Droit. Université de Strasbourg, 2015. Français. URL: https://theses.hal.science/tel-01374869 (дата звернення: 06.08.2025).
14. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Публічного акціонерного товариства акціонерний комерційний банк «ІНДУСТРІАЛБАНК» щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини третьої статті 13, частини третьої статті 16 Цивільного кодексу України від 28 квітня 2021 року № 2-р(II)/2021 в справі № 3-95/2020(193/20). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-21#Text (дата звернення: 06.08.2025).
15. Code civil. Version en vigueur au 06 août 2025. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721/ (дата звернення: 06.08.2025).
16. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. 6-те вид., перероб. і допов. / за заг. ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця. Київ: Юрінком Інтер, 2019. Т. II. 1048 с.
17. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 05 березня 2024 року в справі № 910/9752/16. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117879964 (дата звернення: 06.08.2025).
18. Карнаух Б.П. Умови деліктної відповідальності: переосмислення на часі. *На шляху до європейського приватного права* : збірник матеріалів XI Міжнародного цивілістичного форуму. Київ: Київський регіональний центр НАПрН України 2021. С. 142–147.
19. Гринько (Русу) С.Д. Вітчизняна концепція деліктних зобов'язань. *Університетські наукові записки*. 2012. № 1. С. 287–294.
20. Отраднова О.О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань: монографія / О.О. Отраднова. К.: Юрінком Інтер, 2014. 328 с.
21. Діковська І.А. Принципи правового регулювання міжнародних приватних договірних зобов'язань: монографія. І.А. Діковська. – К.: Юрінком Інтер, 2014. 464 с.
22. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). URL: https://www.law.kuleuven.be/personal/mstorme/european-private-law_en.pdf (дата звернення: 06.08.2025).
23. Nils Jansen and Reinhard Zimmermann (eds). Commentaries on European Contract Laws. Oxford: Oxford University Press, 2018. 2384 p.
24. Welser/Zöchling-Jud, Bürgerliches Recht II14 (2015). 714 s.
25. Канзафарова І.С., Федорко М.С. Інститут переддоговірної відповідальності в світлі рекодифікації цивільного законодавства України. *Правова держава*. 2020. № 40. С. 74–83. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prav_2020_40_11 (дата звернення: 06.08.2025).
26. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 16 квітня 2025 року в справі № 922/5322/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127322617 (дата звернення: 06.08.2025).
27. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 27 травня 2025 року в справі № 906/189/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127735997 (дата звернення: 06.08.2025).
28. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 24 лютого 2021 року в справі № 904/982/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95240657 (дата звернення: 06.08.2025).
29. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 травня 2018 року в справі № 686/21962/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/74838873 (дата звернення: 06.08.2025).

УДК 347.91
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.12

ІНСТИТУТ ЦИВІЛЬНОЇ КОНФІСКАЦІЇ В СВІТЛІ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ

Ковачев П.І.,
аспірант кафедри цивільної юстиції та адвокатури,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0009-7140-2158
e-mail: p.i.kovachev@nlu.edu.ua

Ковачев П.І. Інститут цивільної конфіскації в світлі практики Європейського суду з прав людини та національний контекст.

Представлена стаття висвітлює питання співвідношення конструкції цивільної конфіскації та її практичного застосування в контексті дотримання фундаментальних прав, гарантованих ЄКПЛ.

Крізь призму правових висновків ЄСПЛ, сформованих останнім при розгляді справ, у яких піднімалися питання застосування механізмів конфіскації у позакримінальній сфері, автором здійснено спробу аналізу моделей цивільної конфіскації, реалізованих у національному праві, а саме: 1) стягненню необґрунтованих активів та 2) стягненню активів в дохід держави за наслідками застосування санкцій.

Відштовхуючись від того, що будь-який тип конфіскації, в тому числі й поза межами сфери кримінального переслідування, є втручанням у право особи на мирне володіння майном, що піддається захисту відповідно до статті 1 Протоколу № 1 до ЄКПЛ, підкреслюється, що застосування цього способу позбавлення права власності повинно підлягати оцінці крізь призму відповідних конвенційних положень. Останнє, водночас, вимагає дотримання, у сукупності, трьох базових критеріїв правомірності втручання у право на мирне володіння майном, якими постають: 1) законність втручання; 2) легітимна мета втручання; 3) дотримання справедливого балансу.

З наведеного підходу, процесуальна модель цивільної конфіскації необґрунтованих активів визнається ЄСПЛ такою, що не суперечить положенням ЄКПЛ за умови її відповідності загальним засадам, визначеним у статті 1 Протоколу № 1 до ЄКПЛ та при застосуванні якої має місце дотримання всіх трьох критеріїв правомірності втручання у право на мирне володіння майном, які попередньо були сформульовані ЄСПЛ у низці своїх рішень.

Стосовно іншої моделі цивільної конфіскації – стягнення підсанкційних активів, яка була запроваджена в національному законодавстві в 2022 році, підкреслюється можливість існування дискусії на предмет її відповідності конвенційним нормам, позаяк окреслена модель відповідного правового аналізу на рівні ЄСПЛ ще не проходила. У зв'язку з цим та виходячи з виробленого ЄСПЛ трискладового тесту на пропорційність, автором викладене власне бачення щодо відповідності вказаної конструкції конвенційним нормам, з акцентом на проблематиці дотримання останнього критерію – а саме справедливого балансу та процедурних гарантій при вирішенні питання про стягнення підсанкційних активів в дохід держави.

Ключові слова: цивільна конфіскація, необґрунтовані активи, стягнення необґрунтованих активів, санкції, конфіскація підсанкційних активів.

Kovachev P.I. The institute of civil confiscation in the light of the practice of the European court of human rights and the national context.

The presented article highlights the issue of the correlation between the design of civil confiscation and its practical application in the context of compliance with fundamental rights guaranteed by the ECHR.

Through the prism of the legal conclusions of the ECtHR, formed by the latter when considering cases in which the issues of applying confiscation mechanisms in the non-criminal sphere were raised,

the author attempted to analyze the models of civil confiscation implemented in national law, namely: 1) the seizure of unsubstantiated assets and 2) the seizure of assets to the state income as a result of the application of sanctions.

Starting from the fact that any type of confiscation, including outside the scope of criminal prosecution, is an interference with the right of a person to peaceful possession of property, which is protected in accordance with Article 1 of Protocol No. 1 to the ECHR, it is emphasized that the use of this method of deprivation of property rights must be assessed through the prism of the relevant convention provisions. The latter, at the same time, requires compliance, in aggregate, with three basic criteria for the lawfulness of interference with the right to peaceful possession of property, which are: 1) legality of the interference; 2) legitimate aim of the interference; 3) observance of a fair balance.

Based on the above approach, the procedural model of civil confiscation of unjustified assets is recognized by the ECtHR as not contradicting the provisions of the ECHR, provided that it complies with the general principles defined in Article 1 of Protocol No. 1 to the ECHR and that all three criteria for the lawfulness of interference with the right to peaceful possession of property, which were previously formulated by the ECtHR in a number of its decisions, are observed in its application.

Regarding another model of civil confiscation – the recovery of sanctioned assets, which was introduced into national legislation in 2022, the possibility of a discussion on its compliance with convention norms is emphasized, since the outlined model of the corresponding legal analysis at the ECtHR level has not yet been passed. In this regard, and based on the three-component proportionality test developed by the ECtHR, the author sets out his own vision on the compliance of the specified construction with convention norms, with an emphasis on the issue of compliance with the last criterion – namely, a fair balance and procedural guarantees when resolving the issue of recovering sanctioned assets to the state's income.

Key words: civil confiscation, unsubstantiated assets, recovery of unsubstantiated assets, sanctions, confiscation of sanctioned assets.

Постановка проблеми. Глобалізація як явище, що торкається багатьох сфер суспільного життя, в тому числі й правових відносин, сприяє поширенню та імплементації окремих юридичних конструкцій, які в певний період часу існували та реалізовувались лише в межах деяких правових систем. Як один із яскравих прикладів цього можна навести інститут цивільної конфіскації (non-conviction based confiscation / civil assets forfeiture), який первинно з'явився у країнах англо-американської правової сім'ї та з часом знайшов свого втілення в національному праві країн, що традиційно відносяться до континентальної (романо-германської) правової сім'ї.

Відповідна тенденція не оминула й Україну, яка в останнє десятиліття, знаходячись у пошуку ефективних засобів протидії незаконному збагаченню та загрозам національної безпеки, сформувала у національному законодавстві дві спеціальні процесуальні моделі цивільної конфіскації: 1) стягнення необґрунтованих активів та 2) стягнення активів в дохід держави за наслідками застосування санкцій. Вивчення окреслених моделей та практики їх застосування на сьогодні вбачається дуже актуальним, передусім, для національної доктрини процесуального права й визначає певну кількість перспективних векторів наукового пошуку.

В аспекті дослідження перелічених інструментів цивільної конфіскації, вважаємо за необхідне підкреслити, що не залежно від правових підстав її застосування та специфіки процесуального механізму, будь-яка із згаданих вище конструкцій має забезпечувати дотримання базових конституційних гарантій, а також конвенційних прав особи.

Зважаючи на викладене, **метою** цього дослідження є аналіз окремих правових позицій Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), сформульованих останнім при розгляді справ, у яких піднімалися питання застосування механізмів конфіскації у позакримінальній сфері. Останнє, на наше переконання, є важливою складовою як при вивченні природи цивільної конфіскації в цілому, так і в аспекті розгляду питань легітимізації інструментів цивільної конфіскації та визначенні перспектив їх усталеності в межах національного правопорядку.

Стан опрацювання проблеми. Відзначимо, що обговоренню окреслених питань була присвячена чимала кількість наукових праць як національних, так і іноземних дослідників, зокрема, С. Бікеліса (S. Bikelis) [1], К. Кінг (C. King) [2], Дж. МакБрайда (J. McBride) [3], Н.Є. Блажівської [4], В.В. Бобріченка [5], О.В. Єрмака [6], О.О. Колотила [7], Н.Ю. Філатової [8], Т.М. Хутор [9], І.В. Яковюка [10] та інших, здобутки яких стали вагомим підґрунтям для написання цієї роботи.

Виклад основного матеріалу. Оскільки будь-яка конфіскація являє собою втручання в право на мирне володіння майном, гарантованого Конвенцією про захист прав людини й основоположних свобод (далі – ЄКПЛ), застосування цього способу позбавлення права власності повинно піддаватись оцінці крізь призму відповідних положень ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ, а також низки інших конвенційних норм.

З контекстуального аналізу рішень ЄСПЛ, зокрема, рішення у справі «Спорронг і Льоннрот проти Швеції», випливає, що ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ визначає три окремі правила. Перше з них закріплює концепт мирного володіння майном, як основоположну засаду. Друге та третє правила мають спеціальний характер та визначають випадки і умови, за яких допускається втручання у відповідне право, зокрема, законність та обумовленість суспільними інтересами, а також передбачають право держави на здійснення контролю за використанням майна відповідно до загальних інтересів [6, с. 116; 11, с. 151; 12].

У контексті оцінки норм національного законодавства держав-членів ЄКПЛ та застосування відповідних конвенційних норм при розгляді справ про конфіскацію майна, ЄСПЛ були вироблені три базові критерії при вирішенні питання правомірності втручання у право мирного володіння майном: 1) законність втручання; 2) легітимна мета втручання; 3) дотримання справедливого балансу [9, с. 14-15; 11, с. 176-226; 13, с. 23-20].

Перелічені критерії ЄСПЛ застосовує й по відношенню до цивільної конфіскації, стосовно якої судом була накопичена певна практика, яка в цілому підтримує легітимність застосування вказаного інструменту в світлі загальних прав людини [14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21], відмічаючи, що існування моделей конфіскації активів без винесення обвинувального вироку можуть бути повністю сумісні із ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ, за умови дотримання трьох вищевказаних критеріїв [13, с. 24].

Так, встановлення відповідності цивільної конфіскації критерію законності втручання вимагає передбачення такого інструменту на рівні національного закону держави-відповідача [8, с. 237]. Тобто, втручання у здійснення власником свого права на мирне володіння майном має відповідати національному праву, ґрунтуватися на ньому та не бути свавільним [11, с. 176]. Щодо цього Н.Є. Блажівська справедливо відзначає, що якщо держава-учасниця ЄКПЛ не спроможна навести правових підстав у національному законодавстві для обмеження права власності, то й втручання у відповідне право не може рахуватися правомірним згідно ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ. У наведених ситуаціях, пише вчена, навіть відсутня потреба у розгляді питання про дотримання справедливого балансу між інтересами суспільства (загальними інтересами) та вимогами захисту основних прав особи [11, с. 177].

З іншого боку, як наголошує Н.Ю. Філатова, перевірка дотримання вказаного критерію не обмежується лише констатацією факту наявності норми про цивільну конфіскацію активів у національному законодавстві. Як приклад вчена приводить рішення ЄСПЛ у справі «Дімітрови проти Болгарії», в якому судом було зазначено, що вимога законності означає, з поміж іншого, відповідність конфіскації засадам верховенства права, у зв'язку з чим національний закон держави-відповідача має бути доволі точним (sufficiently precise), а наслідки його застосування – прогнозованими (foreseeable), а також забезпечувати засоби правового захисту особи від свавільного втручання у її власність [8, с. 237].

Стосовно критерію легітимності мети в науковій літературі наголошується на тому, що будь-яка форма втручання у право власності, незалежно від того яка норма поширюється на неї, може бути виправданою лише в тому випадку, коли вона відповідає вимозі наявності легітимної мети (legitimate aim), тобто здійснюється в інтересах суспільства або в загальних інтересах (public or general interest), що прямо випливає з положень ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ [11, с. 189].

ЄСПЛ, при цьому, неодноразово підкреслював, що державам надається широка свобода розсуду при виявленні проблем, що зачіпають суспільні інтереси та обґрунтовано вимагають засобів контролю та належного застосування таких засобів [14]. Особливо це виправдано політикою боротьби із злочинністю та корупційними проявами [19; 22].

В цьому контексті заслуговує на увагу приклад регламентації інструментів цивільної конфіскації у законодавстві Італії та Грузії, оцінку яким надавав ЄСПЛ у своїх рішеннях, зокрема, у справах «Аркурі та інші проти Італії» та «Гогітідзе та інші проти Грузії». Розглядаючи заяви громадян вказаних країн суд в обох випадках визначив, що втручання у право заявників на безперешкодне користування своїм майном було пропорційним переслідуваній законній політичній меті. У ви-

падку Італії чинне законодавство передбачало презумпцію того, що майно осіб, підозрюваних у зв'язках із мафіозними організаціями, є доходами від злочинної діяльності. У Грузії аналогічна презумпція застосовується до всього майна державних посадових осіб, що звинувачуються у вчиненні низки економічних злочинів [23, с. 240]. Зокрема, у справі «Гогітідзе та інші проти Грузії», ЄСПЛ зазначив, що у випадку, коли конфіскація була застосована незалежно від наявності кримінального обвинувачення, а була швидше результатом окремого «цивільного» (у розумінні пункту 1 статті 6 ЄКПЛ) судового провадження, метою якого є повернення майна, набутого незаконним шляхом, такий захід, навіть якщо він передбачає безповоротну конфіскацію майна, незважаючи ні нащо, кваліфікується як контроль за користуванням майном у розумінні другого абзацу ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ. За результатами розгляду цієї справи ЄСПЛ дійшов висновку, що конфіскація майна заявників повністю відповідала вимогам, що містяться у ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ [7, с. 85]. Отже, на прикладі вищевказаних справ можна простежити, що ЄСПЛ готовий підтримати застосування інструментів цивільної конфіскації, якщо їх використання виправдано доволі гострою суспільною необхідністю [23, с. 240].

Підхід до сприйняття конфіскації поза межами кримінального обвинувачення, як засобу контролю за користуванням майном, у випадках, коли відповідні активи були незаконно набуті або за відсутності доказів законності їх походження, простежується й у низці інших рішень ЄСПЛ («Батлер проти Сполученого Королівства», «Філіпс проти Сполученого Королівства», «Ріела та інші проти Італії», «Сан проти Росії», «С.М. проти Франції») [16; 20; 24; 25; 26].

Так, до прикладу, в рішеннях у справах «Батлер проти Сполученого Королівства» та «Філіпс проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ наголосив, що хоча заявники у цих категоріях справ позбавляються конфіскованого майна назавжди, такий акт втручання держави в реалізацію особою права на майно може розглядатись з позиції права держави забезпечувати виконання законів, які їй вбачаються необхідними для здійснення контролю за використанням власності у відповідності із загальними інтересами суспільства [8, с. 236]. Аналізуючи відповідну практику Н.Ю. Філатова підкреслює, що вилучення майна, задіяного у злочинній діяльності чи набутого внаслідок її здійснення, унеможливлює його використання в такій діяльності у майбутньому, й, відповідно, допомагає попередженню злочинності як такої, з огляду на що ЄСПЛ і займає позицію, що як цивільна, так і кримінальна конфіскація відповідає критерію необхідності втручання [8, с. 236-237].

Водночас абстрактність категорії «інтереси суспільства», у поєднанні з широкою свободою держав самостійно визначати її зміст, зумовлює необхідність врахування дотримання ще одного критерію правомірності втручання у право мирного володіння майном – справедливого балансу між інтересами суспільства та вимогою захисту приватних інтересів окремої особи (fair balance between the demands of the general interest of the community and the requirements of the protection of the individual's fundamental rights) [11, с. 198]. Вказаний критерій складається з низки компонентів, серед яких ЄСПЛ, насамперед, вимагає встановлення пропорційності між заходами, що вживаються державою та конкретною метою, яку переслідує втручання у права власності (proportionality of the interference) [11, с. 198].

Зокрема, в аспекті конфіскації вимога пропорційності вважається дотриманою тоді, коли між стягненням майна в дохід держави і протиправною діяльністю, в якій таке майно задіяне або набуте за рахунок цієї діяльності, існує очевидний і безпосередній зв'язок, і коли внаслідок конфіскації на особу не покладається надмірний майновий тягар [8, с. 237].

Поряд із пропорційністю, встановлення критерію справедливого балансу передбачає також дотримання низки процедурних гарантій відповідачів в процесі цивільної конфіскації, які містяться у ст. 6 ЄКПЛ, зокрема, але не виключно:

– змагальний характер;
– можливість для сторони представити документальні та усні докази;
– можливість мати самостійно запрошеного професійного представника;
– можливість спростування стороною презумпції про кримінальний характер активів;
– право судді не застосовувати презумпцію, якщо він вважає, що таке застосування призведе до серйозних ризиків для справедливості провадження;
– наявність індивідуальної оцінки того, які частки майна повинні бути конфісковані з огляду на факти справи;
– надання заявникові розумної можливості викласти свої аргументи у національних судах;
– надання заявникові всебічного доступу до відповідного провадження [27, с. 55].

Так, у рішенні по справі «Філіпс проти Сполученого Королівства», де заявником оспорювалася процедура цивільної конфіскації, ЄСПЛ приділив увагу низці критеріїв справедливості такої процедури. Зокрема, судом перевірялось чи було рішення про конфіскацію активів винесено національним судом з дотриманням встановленої законом процедури, а саме публічність слухання, чи мало місце попереднє розкриття суті обвинувачення та чи мав відповідач можливість представити документальні та усні докази. Крім цього судом, як важлива гарантія, встановлювалась можливість відповідача спростувати презумпцію незаконного походження активів, яка передбачена національним законом [1, с. 63-64]. В іншому рішенні у справі «Гірінгс проти Нідерландів» ЄСПЛ наголосив, що використання презумпції незаконності походження активів, за умови надання стороні можливості її спростування, є сумісним з принципом презумпції невинуватості, водночас не надання такої можливості слід розцінювати як порушення ст. 6 ЄКПЛ [28].

У рішенні в справі «Аркурі та інші проти Італії», оцінюючи пропорційність втручання ЄСПЛ відзначив, що процедура конфіскації без винесення обвинувального вироку здійснювалася національними судами в присутності обох сторін та з дотриманням гарантій захисту у всіх інстанціях. Висновки цих судів не є такими, що ґрунтуватись на звичайних підозрах, оскільки було надане повне обґрунтування з усіх спірних питань, що виключає будь-який ризик свавілля. Звідси випливає, що для забезпечення дотримання положень ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ важливе значення матимуть також забезпечення доступу до участі у справі, можливості надати докази для спростування ордеру на конфіскацію та права на оскарження рішення про конфіскацію [13, с. 24].

Поряд із цим у низці справ ЄСПЛ, застосовуючи вищевказані критерії, додатково констатував правомірність цивільної конфіскації необґрунтованих активів не лише в осіб, які підозрюються у вчиненні правопорушень, а й у третіх осіб, зокрема, членів сімей або інших близьких родичів, котрі в силу пов'язаності з особою правопорушником не відповідають ознакам добросовісного володільця («Сіліцкієне проти Литви», «Морабіто та інші проти Італії», «Раймондо проти Італії», «Саккочча проти Австрії», «Веб проти Сполученого Королівства») [21; 29; 30; 31; 32].

У цьому контексті показовим прикладом може послугувати рішення у справі «Сіліцкієне проти Литви», в якому ЄСПЛ оцінював обставини конфіскації майна, що належало вдові чиновника, який за життя підозрювався у вчиненні корупційних правопорушень, крізь призму ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ. У вказаному рішенні суд, поряд із застосуванням загальних критерії правомірності втручання у мирне володіння майном, додатково сформулював висновки щодо обставин, які мають братися до уваги при розгляді питання про цивільну конфіскацію активів у третіх осіб, що пов'язані з особою правопорушником, а саме: 1) чи обізнаний відповідач про незаконність походження майна; 2) чи може відповідач пояснити походження майна; 3) вид та тяжкість правопорушення; 4) наявність відомостей про те, чи не є третя особа фіктивним власником [21].

Висновки та дискусія. Отже, як можна побачити, процесуальна модель цивільної конфіскації необґрунтованих активів визнається ЄСПЛ такою, що не суперечить положенням ЄКПЛ за умови її відповідності загальним засадам, визначеним у ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ та при застосуванні якої має місце дотримання всіх трьох критеріїв правомірності втручання у право на мирне володіння майном, які попередньо були сформульовані ЄСПЛ у низці своїх рішень.

Водночас, у цьому аспекті, очевидно матиме місце дискусія стосовно відповідності конвенційним нормам іншого національного механізму цивільної конфіскації активів за наслідками застосування санкцій, оскільки відповідного правового аналізу на рівні ЄСПЛ така модель ще не проходила.

Відзначимо, що питання застосування майнових обмежень прав власників через застосування санкцій, були предметом розгляду ЄСПЛ у справах «Аль-Дулімі та Montana Management Inc проти Швейцарії», «Bosphorus Hava Yollari Turizm ve Ticaret AS проти Ірландії», «Нада проти Швейцарії», в яких заявники попередньо ставали підсанкційними суб'єктами на підставі резолюцій Ради безпеки ООН [33; 34; 35]. У рішеннях по всім трьом справах ЄСПЛ сформулював висновки, що втручання в права, що були предметом розгляду у цих справа, було передбачено законом та переслідувало легітимну мету, що є двома критеріями, які визначають дотримання конвенційних положень. Зокрема, у справі «Bosphorus Hava Yollari Turizm ve Ticaret AS проти Ірландії» законною метою було визнано дотримання Ірландією міжнародних зобов'язань, що випливали з членства держави в Європейському Союзі, умови якого передбачали застосування санкцій, визначених у вимогах резолюції Ради безпеки ООН. А у справі «Нада проти Швейцарії» ЄСПЛ постановив, що

санкції мали законну мету, серед іншого, задля запобігання злочинності та забезпечення національної безпеки Швейцарії [3, с. 13].

Разом із тим перелічені кейси навряд чи можна визнати релевантними по відношенню до української моделі конфіскації активів за наслідками застосування санкцій, оскільки на відміну від неї, в окреслених справах санкції Ради безпеки ООН були класичними й передбачали вилучення майна в осіб не назавжди, а лише як тимчасовий захід, що створює перешкоди у його володінні та користуванні [3, с. 12]. Водночас кейсів, подібних тим, які розглядає на сьогодні Вищий антикорупційний суд, практика ЄСПЛ не торкалася.

Деякі дослідники у зв'язку з цим зазначають, що запровадження санкційного механізму конфіскації активів може мати наслідком оспорювання такого механізму в ЄСПЛ на тій підставі, що він суперечить ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ, а також ст. 6 ЄКПЛ [36]. Зокрема в літературі можна зустріти позицію, що навіть якщо санкція у вигляді вилучення активів у дохід держави може загалом переслідувати легітимну мету, залишатиметься дуже висока ймовірність того, що ЄСПЛ вважатиме, що її застосування не забезпечило справедливої рівноваги, а в деяких випадках прирівнюється до покарання без визнання особою винною. При цьому, з огляду на наявність повноважень заморожувати або блокувати активи відповідно до Закону України «Про санкції», ЄСПЛ цілком може визначити імперативний підхід до прийняття рішення про вилучення активів в дохід держави свавільним, навіть не мусячи розглядати питання забезпечення справедливої рівноваги [3, с. 28].

З іншого боку, як вже неодноразово підкреслювалося, права, захищені ЄКПЛ, не є абсолютними й можуть піддаватись обмеженню за певних обставин. Зокрема, як загальний аргумент вказується, що санкційні механізми конфіскації можуть бути прийнятними, якщо вони вважаються пропорційним засобом досягнення суспільного інтересу [10, с. 19].

У цьому контексті вважаємо за доцільне висловити думку, що по відношенню до запровадженого в 2022 році механізму конфіскації активів за наслідками застосування санкцій мають застосовуватись ті ж самі критерії, що й при оцінці інших механізмів цивільної конфіскації, зокрема, стягнення необґрунтованих активів, які вже ставали предметом аналізу у практиці ЄСПЛ.

Очевидно, що активи осіб, які стають об'єктом санкцій, передбачених п. 1^1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції», підпадають під поняття «майно» для цілей гарантій, передбачених у ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ й, з огляду на наслідки стягнення відповідних активів в дохід держави, існує висока ймовірність того, що ЄСПЛ розглядатиме такий захід, як позбавлення майна або контроль за його користуванням, аналогічно тому як це має місце у випадках стягнення необґрунтованих активів [3, с. 28].

З точки зору критеріїв законності та легітимної мети втручання у право мирного володіння майном передбачений національним законом санкційний механізм конфіскації активів може розглядатись як такий, що переслідує суспільний інтерес та полягає у запобіганні та протидії загрозам національної безпеки, збереженні територіальної цілісності, громадського порядку, економічного добробуту країни [37, с. 26]. Слід також враховувати контекст умов, в яких опинилася Україна та характер обставин, які зумовили прийняття відповідних змін до законодавства в умовах воєнного стану та спротиву збройній агресії.

При цьому в аспекті перспектив майбутніх проваджень у ЄСПЛ об'єктом аналізу в яких поставатиме українська модель санкцій, у тому числі конфіскація активів, найбільш чутливим, на наш погляд, залишатиметься третій критерій правомірного втручання у мирне володіння майном, а саме дотримання справедливого балансу та процедурних гарантій. Стосовно цього, зважаючи на специфіку існуючого процесуального механізму розгляду окресленої категорії справ, а також відповідачів у цих справах, можна передбачити, що особлива увага приділятиметься, насамперед, забезпеченню реальної можливості відповідачів викласти свої аргументи у національному суді, представити документальні та усні докази й, що не менш важливо, реалізації їх права на доступ до провадження та отримання професійної правничої допомоги. В цьому аспекті вирішення відповідної проблематики може бути досягнуто через застосування стандарту розгляду in absentia (за відсутності) до справ про санкції, на чому справедливо наголошують деякі вчені [38, с. 2].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bikelis S. Label V. Content: The Problem of Non-Recognition of Civil Confiscation Orders in Europe. *Baltic Journal of Law & Politics.* 2022. Vol. 15. No. 1, pp. 54–70.

2. King C. Civil forfeiture and Article 6 of the ECHR: due process implications for England & Wales and Ireland. *Legal Studies*. 2014. No 34(3), pp. 371–394.
3. Макбрайд Д. Вилучення активів в дохід держави і Європейська конвенція з прав людини. USAID, Кімонікс Інтернешнл Інк. 2023. 36 с.
4. Блажівська Н.Є. Застосування практики Європейського суду з прав людини при захисті майнових прав: монографія. Київ : Ін Юре, 2018. 532 с.
5. Бобріченко В.В. Основи спеціальної конфіскації у трактуванні Європейського суду з прав людини. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18. Право.* 2021. Вип. 35. С. 3–8.
6. Єрмак О. Конфіскація у світлі рішень Європейського суду з прав людини. *National Law Journal: Theory and Practice*. 2015. № 2/1 (12). С. 115–119.
7. Колотило О.О. Конфіскація поза межами кримінального переслідування (цивільна конфіскація): міжнародно-правовий аспект. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2019. № 3. С. 81–88.
8. Філатова Н.Ю. Новели законодавства України щодо конфіскації майна: порівняльно-правовий аналіз. *Актуальні проблеми приватного права: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 94-й річниці з дня народж. В.П. Маслова*, Харків, 19 лют. 2016 р. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Нац. акад. прав. наук України, Харків. обл. осередок всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків: Право, 2016. С. 233–237.
9. Хутор Т. Цивільна конфіскація необґрунтованих активів крізь призму захисту права власності. Київ: ТОВ РЕД ЗЕТ, 2020. 24 с.
10. Яковюк І.В., Туренко А.Ю. Конфіскація російських активів для відновлення України: правові проблеми реалізації. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 161. С. 6–29.
11. Блажівська Н.Є. Теоретико-методологічні та прикладні засади застосування практики ЄСПЛ при захисті майнових прав : дис. ... д-ра юр. наук : 12.00.03. Тернопіль: ТНЕУ, 2020. 498 с.
12. *Sporrong and Lönnroth v. Sweden*. № 7151/75. 23 September 1982. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57580 (дата звернення 01.07.2025).
13. The Use of Non-Conviction based Confiscation (2020). Bright Line Law, Council of Europe. URL: https://rm.coe.int/the-use-of-non-conviction-based-seizure-and-confiscation-2020/1680a0b9d3 (дата звернення 01.07.2025).
14. *Arcuri and Others v. Italy*. № 52024/99. 5 July 2001. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-22586 (дата звернення 01.07.2025).
15. *Balsamo v. San Marino*, № 20319/17 and 21414/17. 8 October 2019. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-196421 (дата звернення 01.07.2025).
16. *Butler v. United Kingdom*. № 41661/98. 27 June 2002 URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-22577 (дата звернення 01.07.2025).
17. *Dimitrovi v. Bulgaria*, № 12655/09. 3 March 2015. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-152624 (дата звернення 01.07.2025).
18. *Engel and others v. The Netherlands*. № 5100/71; 5101/71; 5102/71; 5354/72; 5370/72. 8 June 1976 URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57479 (дата звернення 01.07.2025).
19. *Gogitidze and Others v. Georgia*. № 36862/05. 20 September 2016 URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-167776 (дата звернення 01.07.2025).
20. *Phillips v. the United Kingdom*, № 41087/98. 5 July 2001. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59558 (дата звернення 01.07.2025).
21. *Silickiene v. Lithuania*. № 20496/02. 10 November 2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-96056 (дата звернення 01.07.2025).
22. *Raimondo v. Italy*. № 12954/87. 22 February 1994. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57870 (дата звернення 01.07.2025).
23. Moiseienko A. The limitations of unexplained wealth orders. *Criminal Law Review.* 2022. Issue 3. pp. 230-241.
24. *Riela and Others v. Italy*. № 52439/99. 4 September 2001. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-42990 (дата звернення 01.07.2025).
25. *Sun v. Russia*. № 31004/02. 5 February 2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91128 (дата звернення 01.07.2025).

26. C.M. v. France. № 28078/95. 26 June 2001. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-22631 (дата звернення 01.07.2025).
27. Посібник за статтею 1 Протоколу № 1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Захист власності / Пер. О. Дроздова [та ін.]. Рада Європи, Європейський суд з прав людини, 2019. 75 с.
28. Geerings v. Netherlands. № 30810/03. 1 March 2007. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-79657 (дата звернення 01.07.2025).
29. Morabito and Others v. Italy. № 58572/00. 7 June 2005. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70006 (дата звернення 01.07.2025).
30. Raimondo v. Italy. № 12954/87. 22 February 1994. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57870 (дата звернення 01.07.2025).
31. Saccoccia v. Austria. № 69917/01. 18 December 2008. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90342 (дата звернення 01.07.2025).
32. Webb v. United Kingdom. № 56054/00. 10 February 2004. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-23743 (дата звернення 01.07.2025).
33. Al-Dulimi and Montana Management Inc. v. Switzerland. № 5809/08. 26 November 2013. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-138948 (дата звернення 01.07.2025).
34. Bosphorus Hava Yollari Turizm ve Ticaret AS v. Ireland. № 45036/98. 13 September 2001. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-22048 (дата звернення 01.07.2025).
35. Nada v. Switzerland. № 10593/08. 12 September 2012. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-113118 (дата звернення 01.07.2025).
36. Dornbierer, A. Working Paper 42. From sanctions to confiscation while upholding the rule of law. *Associated Institute of the University of Basel*. 2023. URL: https://baselgovernance.org/sites/default/files/2023-03/230309%20Working%20Paper%2042.pdf (дата звернення 01.07.2025).
37. Яковенко К. Наступна санкція. У питаннях санкційних обмежень саме на адвоката покладається найбільший тягар доказування перед судом порушень прав особи, недотримання балансу між правами людини та захистом національних інтересів. *Юридична практика*. 2022. № 1-2 (1254-1255). С. 26-27.
38. Стандарти розгляду справ in absentia і практика ВАКС щодо стягнення активів підсанкційних осіб у дохід держави / Т. Хутор, Б. Карнаух, А. Климосюк, Т. Рябченко. Аналітичний центр «Інститут законодавчих ідей», 2023. 15 с.

УДК 347.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.13

СЕКРЕТНІ ВИНАХОДИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Копил Я.В.
аспірант НДІ інтелектуальної власності НАПрН України, адвокат
ORCID: 0009-0000-5208-2624
e-mail:yaroslavkopyl@gmail.com

Копил Я.В. Секретні винаходи у забезпеченні національної безпеки: міжнародно-правовий аспект.

У статті розглянуто міжнародно-правові аспекти інституту секретних винаходів в контексті забезпечення національної безпеки. Досліджено, що міжнародні договори, які стосуються питань інтелектуальної власності та до яких приєдналась Україна, а саме Договір про патентну кооперацію, Договір про патентне право, Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності, Будапештський договір про міжнародне визнання депонування мікроорганізмів з метою патентної процедури, Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони містять положення щодо так званих «винятків з міркувань безпеки». Вони на практиці надають реальну можливість використання окремих механізмів захисту інтересів держави на секретні винаходи. Проаналізовано нормативно-правову базу організації діяльності Українського науково – технологічного центру (далі – УНТЦ) як міжурядової структури, акцентовано увагу на встановлених фактах недоліків стосовно забезпечення охорони інтелектуальної власності під час виконання угоди про діяльність УНТЦ, відсутності контролю з боку держави за виконанням проектів згаданої вище організації. Сформовано обґрунтований висновок про необхідність проведення аудиту діяльності міжурядових організацій, в яких беруть участь вітчизняні винахідники та у результаті чого створюються винаходи (та потенційно секретні винаходи). Окреслено ризики «патентної міграції» та еміграції носіїв критичних знань, що становить потенційну загрозу для національної безпеки. Досліджено також питання мультинаціональних винаходів, що створюються у межах міжнародного наукового - технічного співробітництва, та викликів, пов'язаних із поданням перших заявок на такі об'єкти. Запропоновано практичні рекомендації щодо вдосконалення національного законодавства у сфері охорони секретних винаходів, підтримки зарубіжного патентування та забезпечення національних інтересів під час укладання та виконання договорів щодо транснаціональної наукової співпраці.

Ключові слова: інтелектуальна власність, секретні винаходи, винаходи, національна безпека, міжурядова організація, Український науково – технологічний центр, мультинаціональні винаходи, міжнародні угоди.

Kopyl Y.V. Secret inventions in ensuring national security: international legal aspects.

The article examines the international legal aspects of the institution of secret inventions in the context of ensuring national security. It has been found that international treaties relating to intellectual property issues to which Ukraine has acceded, namely the Patent Cooperation Treaty, the Patent Law Treaty, the Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights, the Budapest Treaty on the International Recognition of the Deposit of Microorganisms for the Purposes of Patent Procedure, the Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, ofthe other partcontain provisions on so-called "security exceptions." In practice, they provide a real opportunity to use certain mechanisms to protect the interests of the state in relation to secret inventions. The regulatory framework for the organization of the activities of the The Science and Technology Center in Ukraine (hereinafter referred to as the STCU) as an intergovernmental structure has been analyzed, with emphasis on the established facts of shortcomings in ensuring the protection

of intellectual property during the implementation of the agreement on the activities of the STCUand the lack of state control over the implementation of projects of the above-mentioned organization. A well-founded conclusion has been made about the need to audit the activities of intergovernmental organizations in which domestic inventors participate and as a result of which inventions (and potentially secret inventions) are created. The risks of «patent migration» and emigration of critical knowledge carriers, which pose a potential threat to national security, are outlined. The issue of multinational inventions created within the framework of international scientific and technical cooperation and the challenges associated with filing initial applications for such objects were also examined. Practical recommendations are proposed for improving national legislation in the field of protecting secret inventions, supporting foreign patenting, and ensuring national interests when concluding and executing agreements on transnational scientific cooperation.

Key words: intellectual property, secret inventions, inventions, national security, intergovernmental organization, The Science and Technology Center in Ukraine, multinational inventions, international agreements.

Постановка проблеми. У XXI столітті світ стоїть на порозі чергової (четвертої) промислової революції, яка ознаменувала собою новий виток змагань між державами, перш за все у наукоємних сферах.

Безпекові події підтверджують, що науковий та промисловий потенціал держави породжує нові можливості для країн, які здійснюють протекціоністську політику відносно результатів інтелектуальної діяльності, що у результаті цілком може призвести до появи нових прогресивних технічних рішень, завдяки яким невеликі країни можуть завдати асиметричної відповіді у різних галузях світовим гегемонам.

Очевидно, що епосі життя без кордонів на зміну приходить епоха ізоляціонізму та захисту передусім національних інтересів. Не стала винятком і інтелектуальна власність, важливою складовою якої є секретні винаходи.

Зауважимо, що хоча правова охорона секретних винаходів у вітчизняній доктрині частково досліджена, розвиток інтересу до цього правового явища зростає, що обумовлено останніми безпековими подіями. Пожвавилась і наукова думка у іноземних фахівців, що відображено у ряді наукових праць.

Мета дослідження: на основі раніше проведеного аналізу вітчизняної наукової літератури, що присвячена охороні секретних винаходів, міжнародних договорів, що стосуються окремих питань секретних винаходів, дослідити міжнародні угоди щодо діяльності УНТЦ у контексті забезпечення національної безпеки, а також можливості захисту інтересів держави, завдяки міжнародним угодам, та запропонувати практичні рекомендації щодо удосконалення функціонування вказаного правового інституту.

Стан опрацювання проблематики. Питання правової охорони винаходів, зокрема секретних, в аспекті забезпечення національної безпеки досліджували вітчизняні вчені Г.О. Андрощук, Ю.Л. Бошицький, О.Б. Бутнік-Сіверський, Ю.М. Капіца, Н.Б. Москалюк, І.В. Новосельська, Г.З. Остапенко, Л.І. Работягова, О.О. Тверезенко, О.Ш. Чомахішвілі, С.П. Филь та інші. Водночас, ряд міжнародно-правових аспектів секретних винаходів, які мають безпосереднє відношення до питань національної безпеки, потребують подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу. Секретні винаходи за своєю правовою природою є високотехнологічним об'єктом патентного права, що у свою чергу зумовлює потребу у фінансуванні та концентрації зусиль для появи такого винаходу. Важливим є не лише створення такого об'єкта патентного права, але й формування системи, яка стимулюватиме винахідницьку активність, та водночас комплексно захищатиме інтереси держави у сфері національної безпеки.

Зауважимо, що ще в 2015 році Комітет з розвитку інтелектуальної власності Всесвітньої організації інтелектуальної власності підготував документ (дослідження), присвячене, серед іншого, заходам у сфері безпеки, які можуть призвести до обмеження патентних прав (так звані «винятки з міркувань безпеки») [1]. Вважаємо, що ці питання заслуговують на увагу у контексті цього дослідження.

Одразу зауважимо, що під терміном «винятки з міркувань безпеки» у міжнародному законодавстві розуміють заходи, які можуть здійснювати держави – учасники міжнародних угод задля захисту власних інтересів та забезпечення національної безпеки.

Так, положеннями пункту 8 статті 27 Договору про патентну кооперацію (PCT) передбачено, що «Ніщо в цьому Договорі та Інструкції не повинно розумітися як обмеження права будь-якої Договірної держави застосовувати засоби, які воно визнає необхідними в цілях забезпечення національної безпеки, чи виходячи з основних економічних інтересів держави, обмежувати право власних громадян чи осіб, що проживають у цій державі, подавати міжнародні заявки» [2].

Відповідно до статті 4 Договору про патентне право (PLT) «Ніщо в цьому Договорі й Інструкції не обмежує право будь-якої Договірної Сторони здійснювати будь-яку дію, яку вона визнає за необхідну для забезпечення суттєвих інтересів безпеки» [3].

Подібні норми права викладені у статті 73 Угоди про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (Угода ТРІПС), згідно з якою: «Ніщо в цій Угоді не слід тлумачити так, щоб: a) вимагати від члена надсилати будь-яку інформацію, розкриття якої він вважає таким, що суперечить його основним інтересам безпеки; або b) утримати члена від вжиття будь-яких заходів, які він вважає необхідними для захисту його основних інтересів безпеки; i) пов'язаних з речовинами, здатними на ядерний розпад, або з похідними від них речовинами; ii) пов'язаними з шляхами пересування збройних сил, обмундирування та засобів ведення воєнних дій, а також до шляхів переміщення інших товарів та матеріалів, які виконуються прямо або опосередковано для цілей постачання збройних сил; iii) вжитих під час війни або в умовах інших надзвичайних ситуацій в міжнародних відносинах; або c) перешкоджати члену вжити будь-яких заходів щодо виконання його зобов'язань згідно із Статутом Організації Об'єднаних Націй з метою підтримання миру та безпеки» [4].

У статті 5 Будапештського договору про міжнародне визнання депонування мікроорганізмів з метою патентної процедури закріплено, що «Кожна Договірна держава визнає вельми бажаним, щоб в разі наявності обмеження на експорт чи імпорт деяких видів мікроорганізмів, таке обмеження поширювалось на депоновані чи призначені для депонування мікроорганізми згідно з цим Договором тільки тоді, коли це обмеження необхідне для національної безпеки чи у зв'язку з небезпекою для здоров'я чи навколишнього середовища» [5].

Положеннями статті 472 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони передбачено, що «Ніщо в цій Угоді не перешкоджає Стороні вживати будь-яких заходів: a) які, на її думку, необхідні для того, щоб запобігти розголошенню інформації, що суперечить суттєвим інтересам її безпеки; b) які пов'язані з виробництвом зброї, військового спорядження та матеріалів чи торгівлею ними або з дослідженнями, розробкою чи виробництвом, необхідними для цілей оборони, за умови, що такі заходи не завдають шкоди умовам конкуренції стосовно продукції, яка не призначена для використання виключно для військових цілей; c) які вона вважає необхідними для забезпечення власної безпеки, у випадку серйозних внутрішніх безпорядків, які порушують закон і громадський порядок, під час війни або серйозного міжнародного напруження, яке становить загрозу війни, або для виконання взятих на себе зобов'язань з підтримання миру та міжнародної безпеки» [6].

Викладене вище підтверджує, що міжнародне законодавство надає можливості та інструменти державам захищати свої національні інтереси, керуючись механізмами «винятків з міркувань безпеки».

Тобто, Україна з однієї сторони захищаючи інтереси винахідників, а з іншої дбаючи про інтереси власної національної безпеки, повинна використовувати не лише положення Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» (зокрема, статті 37), а й розглянути можливість впровадження більш жорстких норм, які унеможливлюватимуть виток науково-технічних результатів, у тому числі секретних винаходів, за кордон.

Використання викладених вище механізмів повинно здійснюватися вітчизняними інституціями, зокрема у співпраці з міжнародними партнерами, під час підготовки проєктів нормативно – правових актів, у тому числі міжнародних договорів, формування правозастосовної практики, розробки та комерціалізації науково-технічних проектів та в інших сферах.

Показовою у цьому контексті мала би бути діяльність міжурядової організації Український науково-технологічного центр (далі - УНТЦ), який створювався, серед іншого, з метою запобіганню поширенню технологій та спеціальних знань, що пов'язані зі зброєю масового знищення - ядерною, хімічною та біологічною [7]. Однак, зазначалося в довідці на засідання Ради національної безпеки і оборони України від 21.11.2008 року, найбільш поширеними каналами витоку незапатентованих ідей і технологій є проекти УНТЦ [8, с. 97].

УНТЦ став місцем співпраці 21 000 вчених, з яких 12 000 були долучені до розробки зброї ще у радянські часи [9].

УНТЦ надав вченим фінансову допомогу в поданні понад 200 заявок на отримання національних та закордонних патентів, а також міжнародних РСТзаявок (*прим*. інформація станом на 2006 рік) [10, с. 101].

Прикладом успішної реалізації УНТЦ проекту може бути досвід малого науково-виробничого підприємства «Лілея», яке запатентувало багатофункціональні п'єзоелектричні мікроманіпулятори в США і підписало комерційну ліцензійну угоду з американською компанією[11].

Тобто, УНТЦ став тією організацією, яка дала змогу вітчизняним вченим реалізувати свій потенціал за умов неналежного фінансування у вітчизняну науку, спрямувати наукові доробки виключно у мирне русло, інтегрувати науковців у міжнародну наукову спільноту.

Однак більш глибокий ретроспективний аналіз документів, що стосуються УНТЦ, показує системні недоліки в організації його діяльності.

Свого часу, готуючи питання про роботу УНТЦ на засідання Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти Г.О. Андрощук звернув увагу на його Статут, що суперечив чинному законодавству України і передбачав для країн-донорів *безоплатну*, *безвідзивну ліцензію з правом на субліцензію в усіх країнах світу* (практично відток інтелектуального потенціалу) [8, с. 99]. Комітетом було рекомендовано УНТЦ привести статут у відповідність з національним законодавством.

Одразу зауважимо, що програмні документи, які розміщені у вільному доступі, не містять прямих вказівок, що у ході діяльності УНТЦ створюються секретні об'єкти права інтелектуальної власності. Водночас, посилання на технології подвійного призначення та саму мету існування цієї організації дають змогу зробити висновок, що створення таких об'єктів права інтелектуальної власності має місце на практиці.

Чинний нині Статут УНЦТ, затверджений 25 липня 2017 року на 44-му засіданні Ради УНТЦ, містить ряд нових положень. Зокрема, важливими є те, що винахідник (автор) об'єкта інтелектуальної власності має право на обґрунтовану компенсацію, а також отримує підтримку для отримання останньої. Положеннями статті XIII Статуту УНТЦ передбачені аспекти інтелектуальної власності, що виникають у ході діяльності УНТЦ. Однак в ній прямо не вказано про механізм дій у разі якщо створений винахід буде визнаний секретним [12].

Водночас, викликає питання тривалість (23 роки) врегулювання питань інтелектуальної власності з моменту заснування УНТЦ (1993 р.) до остаточного унормування (2016 р.).

Законом України «Про надання згоди на обов'язковість для України Угоди про створення Українського науково - технологічного центру» (далі - Закон) від 15 березня 2001 року № 2296-III передбачено, що останній набирає чинності за умови приведення Статуту Українського науково-технологічного центру у відповідність із законодавством України, зокрема в частині прав інтелектуальної власності [13]. Навіть після цього законодавчого застереження пройшло чимало часу перш ніж щось почало змінюватися.

5 липня 2016 року набув чинності Закон України від 15 червня 2016 року № 1418-VIII «Про ратифікацію Протоколу про внесення поправок до Угоди про створення Українського науково-технологічного центру» [14]. З пояснювальної записки до проекту Закону України «Про ратифікацію Протоколу про внесення поправок до Угоди про створення Українського науково-технологічного центру» відомо, що відповідно до листа Міністерства юстиції України від 09.09.2014 № 7915-0-4-14/12.2 «станом на сьогодні Статут УНТЦ із законодавством у сфері прав інтелектуальної власності узгоджується.» [15].

Водночас, у висновку Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України від 09 лютого 2016 року № 16/3-158/0084 висловлена позиція щодо відсутності у згаданій пояснювальній записці інформації про приведення Статуту УНТЦ у відповідність до законодавства України, а відтак необхідним є вирішення питання про набуття чинності Закону [15].

Співзвучним є і висновок Комітету Верховної Ради України у закордонних справах, у якому відображена позиція Міністерства закордонних справ України та Головного управління контррозвідувального захисту інтересів держави у сфері економічної безпеки Служби безпеки України, у якому зазначено що «є необхідність у проведенні міжвідомчого аудиту результатів діяльності УНТЦ в Україні та відповідності цілей і завдань такої діяльності сучасним умовам та інтересам вітчизняної науково-технологічної сфери, зокрема, в контексті діяльності УНТЦ в супереч положенням статті II Угоди про створення Українського науково-технологічного центру 1993 року,

коли до співробітництва залучаються установи, працівники яких не брали участь у діяльності оборонно-промислового комплексу колишнього СРСР, що за відсутності контролю з боку держави за виконанням проектів позначиться на ефективності використання отриманих результатів у сфері охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності» [15].

Протоколом засідання Комітету Верховної Ради України з питань зовнішньої політики та міжпарламентського співробітництва від 14 березня 2016 року № 58 зафіксовано, що вказаним комітетом було прийнято рішення звернутися до Служби безпеки України з метою уточнення її позиції, наведеної у листі Головного управління контрозвідувального захисту інтересів держави у сфері економічної безпеки Служби безпеки України від 24 вересня 2015 року щодо необхідності проведення перевірки відповідності діяльності УНТЦ національним інтересам України, а також аудит результатів діяльності УНТЦ, відповідності її цілей та завдань вітчизняній науково-технологічній сфері [16].

Викликає стурбованість і Звіт про результати аудиту ефективності виконання зобов'язань України у сфері міжнародного науково-технічного співробітництва і за Рамковою програмою Європейського Союзу з наукових досліджень та інновацій «Горизонт 2020» (далі – Звіт), затверджений рішенням Рахункової Палати від 11.09.2018 № 23 – 5, відповідно до якого було встановлено ряд аспектів діяльності УНТЦ, зокрема і , що Міністерство освіти і науки України (далі – МОН) *не володіє даними щодо отриманих Україною вигід від співробітництва українських виконавців* з *УНТЦ*, *інформацією про патенти* (*у т. ч. міжнародні*), *отримані* в *рамках виконання проектів закладами вищої освіти або науковими установами України* [17].

З Рішення Рахункової Палати від 11 вересня 2018 року № 23-5 «Про розгляд Звіту про результати аудиту ефективності виконання зобов'язань України у сфері міжнародного науково-технічного співробітництва і за Рамковою програмою Європейського Союзу з наукових досліджень та інновацій «Горизонт 2020» відомо, що Рахункова Палата надала рекомендації Кабінету Міністрів України та Міністерству освіти і науки України. Зокрема, рекомендовано МОН, серед іншого, розробити порядок розгляду проектів, які потребують згоди держави для участі в проектах УНТЦ, забезпечити виконання вимог Угоди УНТЦ у частині розгляду проектів, які мають бути схвалені Адміністративною Радою УНТЦ, та надання письмової згоди (дозволу) МОН на їх виконання, запровадити в МОН збір інформації про отримані результати Україною від участі в проектах УНТЦ, здійснювати моніторинг їх використання [18].

Важливо, що у 2015 році в УНТЦ була відновлена грантова програма підтримки патентування [19].

Зауважимо, що пошук у спеціальній інформаційній системі УКРНОІВІ не дав змоги виявити відомості про чинні винаходи, власником, заявником або представником яких був би зазначений УНТЦ. З відкритих джерел лише частково відомо, яким чином здійснюється патентування винаходів за участю вітчизняних винахідників, профінансованих УНТЦ та яка кількість відповідних патентів було отримано за кордоном (за участю українських вчених).

Таким чином, аналіз діяльності УНТЦ як міжурядової організації, активним учасником якої є Україна, дає змогу дійти висновку, що досвід наукової взаємодії є необхідним для України, водночас політика держави у цій сфері має бути продуманою та передбачати механізми запобіганню витоку передових технологій та обов'язкового патентування отриманих результатів в Україні та за кордоном (з можливістю надання ліцензій країнам-партнерам відповідно до укладених міжнародних договорів).

Як зазначає Андрощук Г.О. «положення китайського патентного законодавства щодо іноземних патентних заявок на винаходи перейшли від «зобов'язання спочатку подати заявку в Китаї» (1984 р.) до «зобов'язання запитувати експертизу конфіденційності» (2008 р.) [20, с. 9]. Вважаємо, що таку норму варто передбачити і в Україні.

Станом на 2006 рік «З моменту створення Програми пошуку партнерів у 1997 році Партнери УНТЦ внесли понад 34 мільйони доларів США й одержали загальний доход від НДДКР на суму, приблизно в 10 разів більшу за їхні початкові інвестиції.» [10, с. 100].

Загалом про «ефективність» роботи УНТЦ з охорони інтелектуальної власності свідчить те, що з більш ніж 1200 виконаних проектів в інститутах та університетах України, Азербайджану, Грузії, Молдови та Узбекистану було оформлено лише 270 заявок на винаходи, переважно в Україні (що орієнтовно становить 23%).

Вважаємо, що доцільним є здійснення аудиту діяльності міжурядових організацій, учасниками яких є вітчизняні винахідники, на предмет збереження результатів інтелектуальної (винахідниць-

кої) діяльності в Україні, дотримання національних інтересів та безумовно недопущенню патентної міграції за кордон (не лише винаходів, але й винахідників).

Очевидно, що діяльність міжурядових організацій, предметом діяльності яких є винахідницька та інноваційна діяльність, потребує особливого контролю з боку державних органів. Водночас, держава повинна створювати сприятливі умови праці, які включають у тому числі і фінансові стимули, щоб кращі вчені та винахідники після набуття досвіду міжнародного співробітництва та усвідомлення можливості кращих умов комерціалізації розробок, не залишались за кордоном а здійснювали патентування своїх винаходів з пріоритетом України. Реалізація таких дій дасть змогу не лише запобігти патентній міграції, а й уникнути витоку з України цінних носіїв інформації щодо секретних винаходів та потенційних винахідників технологій подвійного призначення, адже рівень (патентів-втікачів) становить від 10 до 12% щорічного обсягу патентування, а найбільш активними секторами міграції є медичні препарати, IT-технології (системи та обладнання), фармакологія [21, с. 40.

Адже, у зв'язку зі збільшенням промислових сфер виробництва, збільшенням протекціоністських заходів у всьому світі, є всі підстави стверджувати, що у найближчі десятиліття кількість секретних винаходів (засекречуваних розробок) буде лише збільшуватись.

Закон України «Про національну безпеку України» передбачає, що національна безпека України це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз, а національні інтереси України – життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян[22].

Отож, національна безпека та національні інтереси нерозривно пов'язані з інтелектуальною власністю. У цьому контексті особливо важливим є інститут мультинаціональних винаходів, актуальність якого неможливо заперечувати, зважаючи на створення мультинаціональних винаходів при здійсненні спільних наукових проектів українських вчених в межах Рамкових наукових програм ЄС, зокрема програми «Горизонт 2020»[23].

Дійсно важливим є питання, у якій першій країні необхідно подавати заявку на винахід, якщо він був створений у співпраці винахідників з різних країн.

Міжнародна асоціація з захисту прав інтелектуальної власності (далі - AIPPI) дає таке визначення поняттю «мультинаціональний винахід»: винаходи, створені двома або більше винахідниками, до яких застосовуються різні національні закони щодо авторства винаходу принаймні до двох винахідників [24].

Як наголосила Постійна робоча група ALLEA (Європейської федерації академій наук у галузі природничих та гуманітарних наук) «ні Регламент ЄС 1290/2013, ні будь – які інші законодавчі заходи не передбачають гармонізації з національним законодавством щодо винахідництва, передачі прав та вимог до подачі патентів для багатонаціональних винаходів» [23]. Як підкреслює Постійна робоча група ALLEA «Припустимо, наприклад, що певні результати досліджень є спільною власністю установ Польщі, Іспанії та Італії. У цьому випадку кожне національне законодавство вимагає, щоб національний учасник подав першу патентну заявку в державі-члені, де він зареєстрований і проживає. Оскільки вимоги відповідних національних законів є суперечливими, вони не можуть бути виконані одночасно.» [25].

Вважаємо, що належними пропозиціями щодо захисту прав інтелектуальної власності українських вчених, які перебувають за кордоном, є «прийняття внутрішніх актів установ стосовно питань інтелектуальної власності та комерційної таємниці, передбачення відповідних умов у цивільно-правових договорах з українським дослідником, що передбачає здійснювати дослідження/викладання за кордоном, та договорах з іноземними дослідниками, які перебувають в українських установах» [26].

Потребує перегляду стаття 37 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», яка не прояснює належним чином обов'язку подання заявки на винахід (корисну модель) вітчизняним винахідником, що перебуває за кордоном, та зробив винахід спільно з винахідниками з інших країн [27]. Пропонується урегулювання питання подання заявки на спільний мультинаціональний винахід здійснювати шляхом визначення країни подання першої заявки на винахід за міжнародними договорами та угодами між особами, а також швидкої перевірки заявки на винахід на предмет наявності відомостей, що можуть бути віднесені до державної таємниці.

Ще однією невирішеною проблемою є відсутність державної підтримки зарубіжного патентування, про що наголошував Андрощук Г.О. [28] та зафіксовано також Комітетом Верховної Ради України з питань науки і освіти у відповідному рішенні[29].

Висновки. Інтелектуальна власність та секретні винаходи як невід'ємна частина останньої мають важливе значення у забезпеченні національної безпеки. Міжнародні угоди надають державам-учасникам широкі можливості щодо визначення способу захисту інтелектуальної власності в інтересах держави. Діяльність міжурядових організацій, міжнародне науково-технічне співробітництво за участю вітчизняних науковців потребує належного та постійного контролю з боку держави. Пропозиції щодо унормування мультинаціональних винаходів мають йти не лише від держави як законотворця, але у тому числі і від суб'єктів здійснення такої діяльності, серед іншого, і шляхом здійснення договірної угоди з відповідним партнерами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Committee on Development and Intellectual Property (CDIP). URL:https://www.wipo.int/meetings/en/details.jsp?meeting_id=35588&la=EN (дата звернення: 11.08.2025).
2. Договір про патентну кооперацію. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/895_001#Text (дата звернення: 11.08.2025).
3. Договір про патентне право. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/895_002#Text (дата звернення: 11.08.2025).
4. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018#Text (дата звернення: 11.08.2025).
5. Будапештський договір про міжнародне визнання депонування мікроорганізмів з метою патентної процедури. Інструкція до Будапештського договору про міжнародне визнання депонування мікроорганізмів з метою патентної процедури. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_039#Text (дата звернення: 11.08.2025).
6. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 року, ратифікована Законом України від 16 вересня 2014 року № 1678-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 11.08.2025).
7. Угода про створення Українського науково-технологічного центру. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_032#Text (дата звернення: 11.08.2025).
8. Біла книга-2 Інтелектуальна власність в інноваційній економіці України/ Дем'яненко О.В., Доровських А.В., Кулаков С.А., Лі А., (упорядкування). — К.: Парламентське вид-во, 2008, с. 246. URL: https://brdo.com.ua/wp-content/uploads/2016/01/ Intelektualna-vlasnist-v-innovatsiy-niy-ekonomitsi-Ukrai-ny-BKU.pdf (дата звернення: 11.08.2025).
9. Український науково-технологічний центр: 20 років підтримки заради світової безпеки. URL: https://medium.com/u-s-embassy-kyiv/український-науково-технологічний-центр-20-років-підтримки-заради-світової-безпеки-31f0f125f9cc (дата звернення: 11.08.2025).
10. Український науково-технологічний центр інформує. *Наука та інновації*. 2006. Т. 2. № 2. С. 96–101.
11. Micro-Electronics Technology Sees U.S. Civilian Commercial Success (26/37). URL:https://www.stcu.int/news/successstories/index.php?id=30(дата звернення: 11.08.2025).
12. Статут Українського науково-технологічного центру. URL: https://www.stcu.int/ documents/stcu_inf/founding_documents/Statute/STCU_Statute_-_44th_GBM.pdf (дата звернення: 11.08.2025).
13. Про надання згоди на обов'язковість для України Угоди про створення Українського науково-технологічного центру: Закон України 15 березня 2001 року № 2296-III/Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2296-14#Text (дата звернення: 11.08.2025).
14. Закон України "Про ратифікацію Протоколу про внесення поправок до Угоди про створення Українського науково-технологічного центру". URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1418-19#Text (дата звернення: 11.08.2025).
15. Проект Закону про ратифікацію Протоколу про внесення поправок до Угоди про створення Українського науково-технологічного центру. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58034 (дата звернення: 11.08.2025).

16. Протокол засідання Комітету Верховної Ради України з питань зовнішньої політики та міжпарламентського співробітництва від 14 березня 2016 року № 58. URL: https://komzak.rada.gov.ua/news/Zasidaniy_komit/Protokoly/72642.html (дата звернення: 11.08.2025).
17. Звіт про результати аудиту ефективності виконання зобов'язань України у сфері міжнародного науково-технічного співробітництва і за Рамковою програмою Європейського Союзу з наукових досліджень та інновацій «Горизонт 2020». URL: https://euroosvita.net/prog/data/attach/5761/zvit_23-5_2018.pdf (дата звернення: 11.08.2025).
18. Інформаційне повідомлення на виконання рішення Рахункової палати від 11.09.2018 № 23-5. URL: https://rp.gov.ua/FinControl/FinReactions/?id=263 (дата звернення 11.08.2025).
19. Українські науковці можуть отримати гранти на патентування винаходів. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/2439114-ukrainski-naukovci-mozut-otrimati-granti-na-patentuvanna-vinahodiv.html (дата звернення: 11.08.2025).
20. Андрощук Г.О. Іноземна ліцензія на подання заявки за кордоном на винахід, створений в Китаї. Збірник матеріалів Восьмої всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми інтелектуального, інформаційного, ІТ та Інтернет права» (м. Львів, 15 травня 2024 року) / [відп. за вип.: Олександра Яворська та ін.]. Львів :Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2024. С. 8–14.
21. Трансфер технологій в оборонно-промисловому комплексі України: проблемні питання (ІІ частина). *Наука, технології, інновації*. 2018. № 2. С. 38–47.
22. Про національну безпеку: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII./ Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 11.08.2025).
23. Андрощук Г.О. Патентна міграція в міжнародному трансфері технологій: аспекти технологічної безпеки. Питання інтелектуальної власності у сфері трансферу технологій: збірн. наук. прац. IV Всеукр. наук.-практ. конф.-семін. з пробл. екон.інтел. власн., 21 травн. 2021р., Київ : Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності НАПрН України, 2021. С. 1–17. URL: http://ndiiv.org.ua/Files2/vydannia_2021/21.04_Transfer-tekhnolohii.pdf (дата звернення: 11.08.2025).
24. Resolution Inventorship of Multinational inventions. URL:https://www.aippi.pt/wp-content/uploads/2017/12/2015-Resolution-Inventorship-of-Multinational-inventions-Q244.pdf (дата звернення: 11.08.2025).
25. The ownership and protection of multinational inventions – in particular inventions resulting from publicly funded research. URL: https://www.biotechnologia-journal.org/The-ownership-and-protection-of-multinational-inventions-in-particular-inventions,200955,0,2.html(дата звернення: 11.08.2025).
26. Права інтелектуальної власності на результати досліджень українського вченого, що працює за кордоном, та іноземного вченого, що працює в Україні. URL: https://www.researchgate.net/publication/368790710_Intellectual_property_rights_for_research_results_of_a_Ukrainian_visiting_scientist_working_abroad_and_foreign_scientists_working_in_Ukraine_Prava_intelektualnoi_vlasnosti_na_rezultati_doslidzen_ukrai(дата звернення: 11.08.2025).
27. Винахідницька діяльність у наукових установах / За ред. Ю.М. Капіци; кол. авторів: Ю.М. Капіца, Т.Г. Косско, Д.С. Махновський, І.І. Хоменко, Н.І. Аралова, М.П. Туров: Наук.-практ. вид. К.: Логос, 2021. 455 с. С. 132.
28. Андрощук Г.О. Запобігання витокам технологій через патентне відомство у Південній Кореї: уроки для України. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* – 2024. № 4. С. 29–38.
29. Рішення Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти від 6 липня 2016 р., протокол № 46. URL: https://kno.rada.gov.ua/news/Robota_Kom/Zasid_Kom/Rish_Kom/VIII_skl/4_sesiya/74708.html (дата звернення: 11.08.2025).

УДК 347.27:347.963(477)(094.5)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.14

ОСНОВНІ ПРАВОВІ ТЕНДЕНЦІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ ІПОТЕКОДЕРЖАТЕЛЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Крижовий Д.В.,
аспірант Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук

Крижовий Д.В. Основні правові тенденції реалізації права на судовий захист іпотекодержателя в умовах воєнного стану.

Стаття присвячена дослідженню особливостей реалізації права на судовий захист іпотекодержателя в умовах воєнного стану в Україні. Автор аналізує правові обмеження, по'язані з мораторієм на звернення стягнення на предмет іпотеки за споживчими кредитами.

Сформовано висновок, що передбачені Законом України від 15 березня 2022 року № 2120-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» обмеження застосовуються у випадку наявності підстав, що можна класифікувати за наступними ознаками: за характером статусу іпотекодавця (нерухоме майно, що є предметом іпотеки, належить фізичній особі); за характером кредитного зобов'язання (нерухоме майно, що є предметом іпотеки, забезпечує споживчий кредит); за темпоральними характеристиками.

Акцентується увага на змістовному наповненні правової категорії «споживчий кредит» та значенні його чіткого визначення для забезпечення прав та інтересів іпотекодержателя. Встановлено, що неправильна кваліфікація кредиту як споживчого призводить до порушення прав іпотекодержателя у випадку, коли законом не обмежено його право здійснювати стягнення на предмет іпотеки у судовому порядку і виконувати рішення під час воєнного стану.

У статті досліджено практику Верховного Суду, що стосується проблематики тимчасових обмежень у правовому статусі іпотекодержателя та визначено основні правові тенденції правозастосування таких норм.

Зауважено, що інститут реструктуризації боргу з однієї сторони дає можливість іпотекодавцю належним чином виконати первинне кредитне зобов'язання, а з іншої сторони – захистити іпотекодержателя від потенційних зловживань та порушення його законних прав та інтересів.

Окрему увагу приділено питанню забезпечення балансу інтересів між іпотекодержателем та іпотекодавцем, що виступає важливим елементом функціонування іпотечних правовідносин. Визначено, що іпотекодержателі як представники економічного аспекту іпотеки також мають право на захист порушених прав та інтересів, особливо у зв'язку з обмеженнями, пов'язаними із введенням воєнного стану.

Ключові слова: іпотекодержатель, право на захист, судовий захист, воєнний стан, мораторій, споживчий кредит, іпотека.

Kryzhovyi D.V. Key legal trends in the exercise of the mortgagee's right to judicial protection under martial law.

The article is devoted to the study of the specific features of exercising the mortgagee's right to judicial protection under martial law in Ukraine. The author analyzes the legal restrictions associated with the moratorium on foreclosure on mortgaged property securing consumer loans.

It is concluded that the restrictions established by the Law of Ukraine of March 15, 2022, No. 2120-IX «On Amendments to the Tax Code of Ukraine and Other Legislative Acts of Ukraine Regarding the Effect of Norms during the Period of Martial Law» apply in cases where the following criteria are met: the status of the mortgagor (the mortgaged real estate belongs to a natural person); the nature of the credit obligation (the mortgaged property secures a consumer loan); and specific temporal characteristics.

The article emphasizes the substantive content of the legal category “consumer loan” and the importance of its clear definition to ensure the rights and interests of the mortgagee. It is established that an incorrect qualification of a loan as a consumer loan leads to a violation of the mortgagee’s rights in cases where the law does not restrict the right to initiate judicial foreclosure and to enforce the court decision during martial law.

The article explores the case law of the Supreme Court related to temporary limitations on the legal status of mortgagees and identifies key legal trends in the application of such norms.

It is noted that the institution of debt restructuring, on the one hand, enables the mortgagor to properly fulfill the primary credit obligation and, on the other hand, protects the mortgagee from potential abuses and violations of their legal rights and interests.

Special attention is paid to ensuring a balance of interests between the mortgagee and the mortgagor, which is a crucial element in the functioning of mortgage legal relations. It is determined that mortgagees, as representatives of the economic aspect of mortgage relations, also have the right to protect their violated rights and interests, particularly in connection with the restrictions introduced under martial law.

Key words: mortgagee, right to protection, judicial protection, martial law, moratorium, consumer credit, mortgage.

Постановка проблеми. В умовах сучасності правове регулювання різних сфер життєдіяльності суспільства в Україні формується із врахуванням воєнного стану, що обумовлює низку вимушених обмежень в реалізації своїх прав окремими суб’єктами. Так, введення воєнного стану у 2022 році здійснило суттєвий вплив на соціально-економічний розвиток держави та зумовило низку трансформаційних процесів, направлених на формування компенсаційних механізмів, враховуючи обставини та умови функціонування правопорядку. Особливо гостро вказана ситуація стосується інституту іпотеки, а особливо порядку звернення стягнення на предмет іпотеки, що значно впливає на обсяг прав та обов’язків іпотекодержателя в межах іпотечних правовідносин. Для іпотекодержателів вказані зміни стали важким викликом, у зв’язку з чим, проблемні питання судового захисту прав та інтересів іпотекодержателя в умовах воєнного стану є актуальними та потребують подальшого науково-теоретичного дослідження.

Метою статті є комплексне загальнотеоретичне дослідження особливостей реалізації іпотекодержателем права на судовий захист з урахуванням мораторію на звернення стягнення на предмет іпотеки за споживчими кредитами в умовах воєнного стану на основі практики Верховного Суду.

Стан опрацювання проблематики. Проблемні питання реалізації права на захист порушених прав та інтересів іпотекодержателем розглядали такі вчені як Т.В. Боднар, О.О. Кот, Р.А. Майданик, І.В. Спасибо-Фатєєва та інші. Однак, не зважаючи на наявність низки ґрунтовних наукових досліджень, недостатньо дослідженою залишається проблематика судового захисту прав та інтересів іпотекодержателя в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. У статті 55 Конституції України зазначено, що кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань [1]. Вказане нормативне положення має абсолютний характер та не передбачає жодних обмежень. Право на судовий захист виступає важливою гарантією з боку держави, що надає можливість реалізовувати основоположне право на захист порушених прав та інтересів шляхом звернення до суду за здійсненням правосуддя.

Як слушно зазначає О.В. Уляновська, у науковій доктрині право на судовий захист у широкому розумінні розглядається як конституційне право, що визначає та фіксує ступінь свободи правомірної поведінки і полягає у можливості носія такого права самостійно вчиняти юридично значущі активні дії з метою охорони або захисту своїх прав, свобод та законних інтересів виключно за встановленою процесуальним законом процедурою [2, с. 17].

Однак, в умовах воєнного стану виникає обґрунтована необхідність у застосуванні ряду механізмів обмежувального характеру з метою підтримання загального правопорядку, враховуючи виключні обставини життєдіяльності суспільства.

В цьому контексті погоджуємося з науковою позицією Л.В. Півненко, яка вказує, що за таких обставин держава була змушена оперативно реагувати шляхом напрацювання «дієздатних» і «життєздатних» правових алгоритмів і прийняття відповідних законодавчих змін із метою забезпечення реалізації права кожного на гарантований судовий захист [3, с. 140]. Водночас, в контек-

сті іпотечних правовідносин законодавець стикнувся з необхідністю переосмислення чинного механізму звернення стягнення на предмет іпотеки шляхом застосування інструментів, направлених на захист іпотекодавця як менш захищеної категорії, що мало суттєвий вплив на правовий статус іпотекодержателя. Можливість повноцінно реалізовувати іпотекодержателем свої права в контексті права на захист значно знизилась, що обумовило науково-практичну потребу у дослідженні проблематики балансу інтересів іпотекодержателя та іпотекодавця в контексті обмежувальних механізмів, спричинених виключними обставинами воєнного стану.

Так, для досягнення вказаних цілей, законодавцем запроваджено мораторій на звернення стягнення на предмет іпотеки за споживчими кредитами у передбачених законом випадках. Вказані зміни були закріплені у Законі України від 15 березня 2022 року № 2120-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» (далі - Закон). Так, згідно з пунктом 8 Прикінцевих та перехідних положень вказаного Закону зазначено наступне: розділ VI «Прикінцеві положення» Закону України «Про іпотеку» (Відомості Верховної Ради України, 2003 р., № 38, ст. 313) доповнити пунктом 5-2 такого змісту: у період дії в Україні воєнного, надзвичайного стану та у тридцятиденний строк після його припинення або скасування щодо нерухомого майна (нерухомості), що належить фізичним особам та перебуває в іпотеці за споживчими кредитами, зупиняється дія статті 37 (у частині реалізації права іпотекодержателя на набуття права власності на предмет іпотеки), статті 38 (у частині реалізації права іпотекодержателя на продаж предмета іпотеки), статті 40 (у частині виселення мешканців із житлових будинків та приміщень, переданих в іпотеку, щодо яких є судове рішення про звернення стягнення на такі об'єкти), статей 41, 47 (у частині реалізації предмета іпотеки на електронних торгах) цього Закону [4].

Однак, важливо розуміти, що згідно з вказаним Законом положення абзацу першого цього пункту не поширюються на нерухоме майно (нерухомість), оформлене в іпотеку з метою забезпечення виконання зобов'язань за договорами, укладеними після дня набрання чинності ЗУ «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану», або за договорами, до яких після дня набрання чинності ЗУ «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» за погодженням сторін вносилися зміни в частині продовження строків виконання зобов'язань та/або зменшення розміру процентів, штрафних санкцій».

Враховуючи зазначене, можна зробити висновок, що передбачені Законом обмеження застосовуються у випадку наявності підстав, що можна класифікувати за наступними ознаками:

- за характером статусу іпотекодавця (нерухоме майно, що є предметом іпотеки, належить фізичній особі);
- за характером кредитного зобов'язання (нерухоме майно, що є предметом іпотеки, забезпечує споживчий кредит);
- за темпоральними характеристиками (іпотечне зобов'язання виникло на підставі договорів, укладених до 17 березня 2022 року, а також у випадку, якщо після 17 березня 2022 року до них не вносилися зміни щодо продовження строків виконання зобов'язань та/або зменшення розміру процентів, штрафних санкцій).

У зв'язку з цим, мораторій на звернення стягнення на предмет іпотеки не можна розглядати як абсолютну заборону для іпотекодержателя на звернення стягнення. Так, за умови, якщо кредит отриманий з метою досягнення цілей підприємницького характеру, отриманий фізичною особою-підприємцем або юридичною особою, у випадку, якщо предметом іпотеки є нежитлове приміщення (наприклад, нерухомість для цілей комерційного характеру), мораторій на звернення стягнення на предмет іпотеки не може бути застосований. Таким чином, обмеження діють виключно у передбачених Законом випадках. За відсутності таких підстав звернення стягнення на предмет іпотеки здійснюється в загальному порядку.

Крім того, варто зауважити, що вказані у Законі нормативні положення можуть бути помилково протрактовані як такі, що забороняють задоволення позовів іпотекодержателя про звернення стягнення на предмет іпотеки за споживчими кредитами. Однак, практика Верховного Суде формує зовсім інші правові тенденції правозастосування у вказаній сфері.

Варто зазначити, що у пункті 5-2 «Прикінцевих положень» Закону України «Про іпотеку» [5] не згадується стаття 39 цього Закону, що стосується реалізації предмета іпотеки за рішенням суду. У зв'язку з цим, можна зробити висновок, що іпотекодержатель у період воєнного стану *та*

тридцятиденний строк після його припинення має право реалізовувати судовий спосіб захисту порушених прав та інтересів шляхом подачі позовної заяви до суду з вимогою звернення стягнення на предмет іпотеки.

Так, у Постанові Верховного Суду від 23 листопада 2022 року у справі № 209/2032/14-ц зазначено, що оскільки на момент прийняття Верховним Судом постанови, за якою рішення суду першої інстанції про звернення стягнення на предмет іпотеки підлягає залишенню в силі, є чинним ЗУ від 15 березня 2022 року № 2120-IX, то існують підстави для зупинення виконання рішення суду першої інстанції в частині задоволення первісного позову про звернення стягнення на предмет іпотеки на період дії в Україні воєнного стану та у тридцятиденний строк після його припинення або скасування [6].

У Постанові Верховного Суду від 13 липня 2022 року у справі № 202/939/18 (провадження 61-21298св21) зазначено, що існують підстави для зупинення виконання рішення суду першої інстанції в частині задоволення первісного позову про звернення стягнення на предмет іпотеки на період дії в Україні воєнного стану та у тридцятиденний строк після його припинення або скасування. Після спливу вказаного строку правила статей 41, 47 Закону України «Про іпотеку» відновлять свою дію без постановлення окремого рішення суду або прийняття окремого закону [7].

Таким чином, зупиняється саме виконання такого рішення у чітко передбачений у досліджуваних нормативних положеннях період. Так, Верховний Суд підкреслює, що вказані нормативні положення лише зупиняють дію окремих норм щодо звернення стягнення на предмет іпотеки, однак не скасовують їх. У зв'язку з цим, іпотекодержатель не позбавлений права звертатися до суду з вимогою про звернення стягнення на предмет іпотеки. Більше того, судові рішення про відмову у задоволення позовних вимог на цій підставі є незаконними та необґрунтованими.

Крім того, у Постанові Верховного Суду від 22 червня 2022 року у справі № 296/7213/15 (провадження 61-10125св21) вказано, що у такому висновку Верховний Суд виходить з того, що згадані норми права не втратили свою чинність, оскільки не були виключені з тексту зазначеного Закону, а спеціальним законом лише запроваджене зупинення виконання цих правил на певний період. Надалі у разі припинення запровадження воєнного стану дія згаданих правил відновить свою дію без окремого рішення та закону [8].

Варто звернути увагу, що у Постановах Верховного Суду безпосередньо в резолютивній частині передбачені положення щодо зупинення виконання рішення. Така позиція закріплена у Постанові Верховного Суду від 13 липня 2022 року у справі № 202/939/18 [7].

На основі аналізу вищевказаної практики Верховного Суду можна підсумувати, що звернення стягнення на предмет іпотеки в судовому порядку не забороняється мораторієм. Суд за наявності підстав повинен задовольнити позовні вимоги іпотекодержателя, однак виконання такого рішення буде можливим виключно після спливу тридцятиденного строку після скасування воєнного стану. Водночас, такий мораторій прямо впливає на можливість реалізації іпотекодержателем позасудових способів звернення стягнення. Так, здійснення стягнення в позасудовому порядку є неможливим на період, передбачений у Законі.

Зауважимо, що практика Верховного Суду спрямована на забезпечення балансу між інтересами іпотекодавців та іпотекодержателів в умовах воєнного стану. Таким чином, варто говорити про тимчасовий характер обмежень, що автоматично скасовуються після спливу тридцятиденного строку з моменту відміни воєнного стану. Однак, варто також звернути увагу на інструменти балансування, що полягають у чіткому визначенні меж дії нормативних положень, обумовлених дією воєнного стану, з метою недопущення обмеження правового статусу іпотекодержателя більше, ніж це передбачено Законом.

Для забезпечення дотримання норм обмежувального характеру та попередження порушень права іпотекодержателя в ході здійснення застосування норм щодо мораторію на звернення стягнення на предмет іпотеки необхідно чітко відмежовувати категорію споживчого кредиту від інших видів кредитів, щодо яких іпотекодержатель не обмежується у задоволенні своїх майнових вимог, навіть в умовах воєнного стану. Розуміння змісту правової категорії споживчого кредиту дозволить попередити порушення законних прав та інтересів іпотекодержателя шляхом створення перешкод у реалізації його права на звернення стягнення на предмет іпотеки в судовому порядку. Зауважимо, що споживчий кредит є одним із найпоширеніших видів кредитів у банківській сфері, так як стосується повсякденних споживчих потреб особи. Однак, відсутність чіткого правового підходу до визначення змісту цілей споживчого характеру обумовлює ряд перешкод у здійсненні

правозастосування в контексті дотримання положень щодо мораторію у вказаній сфері. Так, наприклад, виникають випадки неправильної кваліфікації кредиту як споживчого, що призводить до порушення прав іпотекодержателя у випадку, коли законом не обмежено його право здійснювати стягнення на предмет іпотеки у судовому порядку і виконувати рішення під час воєнного стану.

Як зазначає А. Цвєтков, «споживчий кредит – вид фінансових відносин, які відбуваються між кредитором (банк або інша кредитна установа) та позичальником (фізична особа резидент України) з приводу надання позики в національній грошовій одиниці на придбання споживчих товарів тривалого користування або на фінансування споживчих потреб позичальника на умовах, які зазначено у складеному в письмовій формі кредитному договорі, та з урахуванням дотримання принципів строковості, платності, забезпеченості, цільового використання та повернення» [9, с. 264].

Так, ключовими елементами, які дозволяють віднести той чи інший кредит до категорії споживчого є придбання за отримані кошти товарів споживчого характеру, а також забезпечення споживчих потреб особи. У зв'язку з цим, чітке визначення сутності і ознак споживчого кредиту тісно пов'язане із захистом прав та інтересів іпотекодержателя від необґрунтованих обмежень в контексті звернення стягнення на предмет іпотеки.

У Постанові Верховного Суду від 28 вересня 2022 року у справі № 343/131/17 зазначено, що згідно з умовами укладеного між сторонами договору про відкриття відновлювальної кредитної лінії № 609 pv6-08 від 14 квітня 2008 року та додаткових угод до нього від 30 вересня 2008 року, від 31 липня 2009 року, кредитний договір не є споживчим. Споживчий кредит - це кошти, що надаються кредитодавцем (банком або іншою фінансовою установою) споживачеві на придбання продукції (пункт 23 частини першої статті 1 Закону України «Про захист прав споживачів»). На підставі належних та допустимих доказів ОСОБА_1 не довела, що кредит їй надано на споживчі цілі [10].

Крім того, у Постанові Верховного Суду від 28 червня 2023 року у справі № 638/13683/15-ц вказано, що суди попередніх інстанцій не дослідили зміст кредитних договорів, не з'ясували, на які потреби були видані кредити, чи є ці кредити споживчими, а отже, не з'ясували, які права й обов'язки мали сторони таких відносин при укладенні та виконанні умов кредитних договорів. Більше того, зазначено, що визначаючи зміст правовідносин, які виникли між сторонами кредитного договору, суди повинні встановити: на які потреби було надано кредит, чи здійснювалось кредитування з метою задоволення боржником особистих економічних та побутових потреб. Установивши, що кредитування здійснювалось на споживчі потреби, суд повинен застосувати до встановлених правовідносин законодавство щодо захисту прав споживачів [11].

Варто зазначити, що у випадку неправильної кваліфікації кредиту як споживчого відбувається порушення прав іпотекодержателя, оскільки до останнього застосовуються обмеження, не передбачені законом. Саме тому, в ході розгляду справи по суті, суди повинні приділяти особливу увагу дослідженню вказаного факту з метою правильного застосування норм права, а також забезпечення балансу інтересів іпотекодержателя та іпотекодавця.

Зауважимо, що введення досліджуваного мораторію призвело до підвищення кількості недобросовісних іпотекодавців, які свідомо та цілеспрямовано порушують умови кредитного договору, усвідомлюючи що станом на сьогодні на майно, яке є предметом іпотеки за споживчими кредитами, не може бути звернено стягнення. У зв'язку з цим, одним із важливих інструментів вирішення такої несприятливої для іпотекодержателя ситуації є забезпечення дієвого та ефективного механізму реструктуризації боргу, який може забезпечити досягнення балансу інтересів сторін іпотечного зобов'язання. Інститут реструктуризації боргу з однієї сторони дає можливість іпотекодавцю належним чином виконати первинне кредитне зобов'язання, а з іншої сторони – захистити іпотекодержателя від потенційних зловживань та порушення його законних прав та інтересів.

В контексті пошуку точки балансу між інтересами іпотекодержателя та іпотекодавця варто акцентувати увагу на економічній та соціальній функції іпотеки. Так, надійний спосіб забезпечення виконання зобов'язання обумовлює розвиток системи кредитування, що є важелем економічного розвитку держави. В свою чергу, можливість отримати споживчий кредит, забезпечений іпотекою, дозволяє реалізувати соціальну функцію та забезпечити доступ фізичних осіб до житла. Однак, іпотекодержателі як представники економічного аспекту іпотеки також мають право на захист порушених прав та інтересів, особливо у зв'язку з обмеженнями, пов'язаними із введенням воєнного стану.

Незважаючи на наявність обґрунтованої необхідності у захисту інтересів іпотекодавця як менш захищеної соціальної категорії, водночас не можна також ігнорувати інтереси іпотекодержателя. Повне позбавлення іпотекодержателя правових інструментів задоволення своїх майнових прав призводить до порушення принципу пропорційності, а також шкоди кредитній системі в цілому, що в подальшому впливає на економічний розвиток держави.

Висновки. Отже, на основі проведеного аналізу можна зробити висновок про те, що в умовах воєнного стану сформувались нові виклики, пов'язані з реалізацією права на судовий захист іпотекодержателем, у зв'язку з чим до таких суб'єктів іпотечних правовідносин застосовані відчутні обмеження правових можливостей захисту порушених прав та інтересів. Передбачені Законом обмеження застосовуються у випадку наявності підстав, що можна класифікувати за наступними ознаками: за характером статусу іпотекодавця (нерухоме майно, що є предметом іпотеки, належить фізичній особі); за характером кредитного зобов'язання (нерухоме майно, що є предметом іпотеки, забезпечує споживчий кредит); за темпоральними характеристиками (іпотечне зобов'язання виникло на підставі договорів, укладених до 17 березня 2022 року, а також у випадку, якщо після 17 березня 2022 року до них не вносилися зміни щодо продовження строків виконання зобов'язань та/або зменшення розміру процентів, штрафних санкцій). Водночас, мораторій на звернення стягнення на предмет іпотеки не можна розглядати як абсолютну заборону для іпотекодержателя на звернення стягнення, виходячи з практики Верховного Суду. Таким чином, звернення стягнення на предмет іпотеки в судовому порядку не забороняється мораторієм, однак має певні обмеження, що мають тимчасовий характер та скасовуються після спливу тридцятиденного строку з моменту відміни воєнного стану. Також, важливо відзначити, що сучасні обставини значно знизили платоспроможність іпотекодавців та призвело до фактичної неможливості належного виконання зобов'язання. Саме тому, необхідність визначення балансу інтересів іпотекодавців та іпотекодержателів із врахуванням особливостей воєнного стану є пріоритетним завданням, що потребує ґрунтовного аналізу законодавства та судової практики. Одним із важливих правових інструментів в цьому контексті є інститут реструктуризації боргу, який дає можливість іпотекодавцю належним чином виконати первинне кредитне зобов'язання, а з іншої сторони – захистити іпотекодержателя від потенційних зловживань та порушення його законних прав та інтересів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Півненко Л.В. Проблемні аспекти реалізації права на судовий захист в умовах воєнного стану. *Нове українське право*. 2023. № 1. С. 137–143.
3. Уляновська О.В. Адміністративно-правові засади реалізації права на судовий захист в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07; Науково-дослідний інститут публічного права, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Київ, 2019. 389 с.
4. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України від 15 берез. 2022 р. № 2120-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2022. № 20. Ст. 107.
5. Про іпотеку: Закон України від 05 черв. 2003 р. № 898-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 30. Ст. 309.
6. Постанова Верховного Суду від 23 листопада 2022 року. Справа № 209/2032/14-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107706572 (дата звернення: 01.07.2025).
7. Постанова Верховного Суду від 13 липня 2022 року. Справа № 202/939/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105325030.
8. Постанові Верховного Суду від 22 червня 2022 року. Справа № 296/7213/15. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105011832.
9. Цвєтков А. Поняття та сутність споживчого кредиту. *Збірник наукових праць «Приватне право і підприємництво».* 2025. Випуск 25. С. 257–265.
10. Постанова Верховного Суду від 28 вересня 2022 року. Справа № 343/131/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106788006 (дата звернення: 01.07.2025).
11. Постанова Верховного Суду від 28 червня 2023 року. Справа № 638/13683/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111906717 (дата звернення: 01.07.2025).

УДК 347.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.15

ПРАВО ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Кучер В.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри загальноправових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-0877-5735
e-mail: kucherlviv@ukr.net

Кучер В.О. Право власності в умовах воєнного стану.

Право власності є одним із фундаментальних прав людини, що гарантується як національним законодавством, так і міжнародними нормативно-правовими актами. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод людини і громадянина із зазначенням строку дії цих обмежень Конституція України та інші нормативні акти допускають можливість обмеження права власності в інтересах національної безпеки, що зумовлює потребу визначення балансу між приватним інтересом власника і публічним інтересом держави. Під час дії правового режиму воєнного стану цей баланс інтересів відіграє важливе значення та впливає на порядок реалізації власником наданих йому повноважень та здійснення права власності.

Право власності є непорушним. Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні. Особа може бути позбавлена права власності або обмежена у його здійсненні лише у випадках і в порядку, встановлених законом.

Хоча міжнародне право покликане захищати права людини, в тому числі право власності, воно все ж допускає певні обмеження. Так, у статті 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначено, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права.

Право власності в умовах воєнного стану зазнає значного впливу з боку держави, що зумовлено потребами національної безпеки та оборони. Обмеження права власності мають бути чітко регламентовані законом. Це зумовлює потребу адаптувати цивільне законодавства до дії правового режиму воєнного стану, в тому числі створення механізмів компенсації та спрощення процедур захисту права власності.

Реквізиція майна в умовах війни повинна бути чітко регламентованою, мати обґрунтований і тимчасовий характер, супроводжуватися справедливою компенсацією. Тому доцільно розробити єдину методику оцінки майна, яке підлягає примусовому відчуженню, та встановити чіткі строки для повного відшкодуванням його вартості.

Ключові слова: права людини, воєнний стан, правовий режим воєнного стану, національна безпека, інтереси суспільства, обмеження прав, цивільне право, цивільне законодавство, право власності, реквізиція, захист цивільних прав, здійснення цивільних прав, відшкодування шкоди, Європейський суд з прав людини.

Kucher V.O. Property rights in martial law.

The right to property is one of the fundamental human rights, guaranteed by both national legislation and international regulatory legal acts. In conditions of martial law or a state of emergency, certain restrictions on the rights and freedoms of a person and a citizen may be established, indicating the period of validity of these restrictions. The Constitution of Ukraine and other regulatory acts allow for the possibility of restricting the right to property in the interests of national security, which necessitates the need to determine the balance between the private interest of the owner and the public interest of the state. During the legal regime of martial law, this balance of interests plays an important role and affects the procedure for the owner to exercise the powers granted to him and the exercise of the right to property.

The right to property is inviolable. No one may be unlawfully deprived of this right or restricted in its exercise. A person may be deprived of the right to property or restricted in its exercise only in cases and in accordance with the procedure established by law.

Although international law is designed to protect human rights, including the right to property, it nevertheless allows for certain restrictions. Thus, Article 1 of Protocol No. 1 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms stipulates that every natural or legal person has the right to peaceful possession of his property. No one may be deprived of his property except in the interests of society and on the conditions provided for by law and the general principles of international law.

The right to property in times of martial law is subject to significant influence from the side of the state, which is due to the needs of national security and defense. Restrictions on the right to property must be clearly regulated by law. This necessitates the need to adapt civil legislation to the operation of the legal regime of martial law, including the creation of compensation mechanisms and simplification of procedures for the protection of property rights.

Requisition of property in times of war must be clearly regulated, have a justified and temporary nature, and be accompanied by fair compensation. Therefore, it is advisable to develop a single methodology for assessing property subject to compulsory alienation and establish clear deadlines for full compensation for its value.

Key words: human rights, martial law, legal regime of martial law, national security, public interests, restrictions of rights, civil law, civil legislation, property rights, requisition, protection of civil rights, exercise of civil rights, compensation for damage, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Конституція України як Основний Закон держави у статті 3 проголошує, що людина, її життя і здоров'я є найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Право власності є одним із фундаментальних прав людини, що гарантується як національним законодавством, так і міжнародними нормативно-правовими актами. Воно забезпечує стабільність соціально-економічних відносин, виступає запорукою особистої автономії людини та громадянина.

Для демократичного правового режиму реалізація права власності повинна здійснюватися на принципах, що випливають із законодавства та політики забезпечення безпеки держави. До останніх можна віднести: принципи правового захисту громадян і їхньої власності, національної безпеки, законності, гарантії відновлення прав та свобод [1, с. 36].

Порушення права власності під час дії правового режиму воєнного стану можуть стосуватися результату безпосередніх бойових дій в конкретній місцевості (знищення майна, його пошкодження, викрадення) або бути зумовленими воєнним станом, який не є прямим наслідком проведення воєнних дій в певній місцевості, а опосередковано пов'язані з їх проведенням (привласнення майна окупантами, знецінення речей, недоступність майна для використання у зв'язку з окупацією, додаткові витрати матеріального характеру, пов'язані з переселенням або переміщенням бізнесу) [2, с. 64].

В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод людини і громадянина із зазначенням строку дії цих обмежень (стаття 64 Основного Закону). Конституція України та інші нормативні акти допускають можливість обмеження права власності в інтересах національної безпеки, що зумовлює потребу визначення балансу між приватним інтересом власника і публічним інтересом держави. Під час дії правового режиму воєнного стану цей баланс інтересів відіграє важливе значення та впливає на порядок реалізації власником наданих йому повноважень та здійснення права власності.

Стан опрацювання проблематики. Питання, пов'язані зі здійсненням власником права власності під час дії правового режиму воєнного стану були предметом спеціальних досліджень таких вітчизняних науковців, як У.Б. Андрусів, А.Б. Гриняк, О.В. Дзера, І.О. Дзера, І.І. Комарницька, І.О. Костяшкін, В.І. Крат, В.М. Коссак., Н.С. Кузнєцова, Р.А. Майданик, І.В. Спасибо-Фатєєва, Р.О. Стефанчук, О.С. Франков, Є.О. Харитонов, А.А. Цибань, Р.Б. Шишка, Я.М. Шевченко та ін. Однак, проблеми здійснення та захисту права власності під час дії правового режиму воєнного стану залишаються важливими та не втрачають своєї актуальності. Питання застосування

інституту реквізиції набуває особливого значення, при чому недостатньо розробленими є порядок здійснення реквізиції майна в умовах воєнного стану та відшкодування його вартості.

Метою статті є розкриття змісту цивільно-правових відносин, пов'язаних з оплатним примусовим відчуження майна власника на користь держави та вдосконаленням його порядку.

Виклад основного матеріалу. Дефініція «воєнний стан» була сформульована законодавцем у Законі України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. Відповідно до ст. 1 зазначеного закону воєнний стан - це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [3].

Воєнний стан, введений Указом Президента України від 24 лютого 2022 р. [4], передбачає можливість застосування заходів, що обмежують конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України. Також можуть вводитися тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану».

Права і свободи особи є невід'ємною частиною її існування, а тому потребують належного захисту при їх порушенні.

Статтею 41 Конституції України визначено, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

Крім Конституції України право власності регулюється такими нормативно-правовими актами, як Цивільний Кодекс України від 16 січня 2003 р. (далі – ЦК України), Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р., Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 1 липня 2004 р., Закон України «Про приватизацію державного і комунального майна» від 18 січня 2018 р, та іншими.

Відповідно до ст. 321 ЦК України право власності є непорушним. Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні. Особа може бути позбавлена права власності або обмежена у його здійсненні лише у випадках і в порядку, встановлених законом.

Одним з важливих інструментів, що застосовуються в умовах воєнного стану для забезпечення потреб держави є реквізиція [5, с. 1740]. Примусове відчуження майна в умовах правового режиму воєнного стану має своїм наслідком припинення права власності через примусове відчуження майна, яке відбувається без згоди власника, а тому становить один із випадків втручання в право власності особи [6, с.520].

Відповідно до ст. 353 ЦК України в умовах воєнного або надзвичайного стану майно може бути примусово відчужене у власника з наступним повним відшкодуванням його вартості.

Крім того, Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21 жовтня 1993 р. [7] також передбачає можливість залучення майна юридичних та фізичних осіб до забезпечення потреб Збройних Сил України, що, у свою чергу, ставить питання про баланс між публічним інтересом і гарантіями приватної власності. Відповідно до ст. 22 зазначеного Закону громадяни зобов'язані надавати в установленому порядку під час мобілізації будівлі, споруди, транспортні засоби та інше майно, власниками яких вони є, Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, силам цивільного захисту з наступним відшкодуванням державою їх вартості в порядку, встановленому законом.

Аналізуючи зміст ст. 353 ЦК України, можна стверджувати, що об'єктом реквізиції може бути будь-яке майно, в тому числі рухоме та нерухоме. Звергнуто увагу на питання недосконалості

нормативного регулювання примусового вилучення земельних ділянок під час дії правового режиму воєнного стану [8, с. 172; 9]. І.О. Костяшкін та В.А. Навроцький зазначали, що Земельний кодекс України не виділяє реквізицію серед підстав припинення права власності на земельну ділянку так і підстав набуття права державної власності. Науковці запропонували внести відповідні зміни в земельне законодавство та доповнити Земельний кодекс України нормами, які б регулювали безпосередньо порядок здійснення реквізиції земельної ділянки [9, с. 155].

Важливо розрізняти поняття відчуження та вилучення майна. Згідно із Законом України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17 травня 2013 р. [10], примусове відчуження майна передбачає позбавлення власника права власності на індивідуально визначене майно, що переходить у власність держави, з наступним повним відшкодуванням його вартості.

Як зазначає А.О. Скриннікова питання отримання компенсації законодавцем умовно поділено на два варіанти, коли відбувається попереднє повне відшкодування вартості примусово відчуженого майна та коли має відбутися наступна повна компенсація за примусово відчужене майно. Процедура отримання наступної повної компенсації за примусово відчужене, в умовах правового режиму воєнного стану майно передбачає: колишній власник або уповноважена ним особа після скасування правового режиму воєнного стану, звертається до територіального центру комплектування та соціальної підтримки за місцем відчуження майна із заявою, до якої додають акт і документ, що містить висновок про вартість майна [11, с. 259].

У разі реквізиції майна його попередній власник може вимагати взамін надання йому іншого майна, якщо це можливо (ч. 5 ст. 353 ЦК України). Проте цей порядок за законодавчому рівні нормативно не врегульовано.

Реквізиція майна супроводжується регламентованим документальним оформленням. Так, для підтвердження факту примусового відчуження майна складається акт, вимоги до якого визначаються Законом України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17 травня 2013 р.

Під час дії правового режиму воєнного стану непоодинокими є випадки звернення до суду за захистом порушеного права власності. Так, захищаючи своє конституційне право власності, позивачка звернулася до суду з вимогою скасувати акт від 13.03.2022 р. про примусове відчуження або вилучення майна (автомобіля) для потреб держави, який, на її думку, призвів до порушення її конституційних прав володіння та користування майном. Суд першої інстанції позов задовільнив, вказавши на неподання відповідачами належного обґрунтування необхідності вилучення спірного автомобіля для потреб держави: наявності в нього характеристик, що дозволяють залучити його до виконання відповідних завдань в умовах воєнного часу, необхідності використання саме цього майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану, що є необхідною умовою примусового вилучення майна відповідно до ст. 1 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану».

Не погоджуючись з рішенням суду першої інстанції, Одеський апеляційний суд у постанові від 04 березня 2024 р. зазначив: механізм передачі, примусового відчуження або вилучення майна у юридичних та фізичних осіб для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану визначає Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17 травня 2012 р. Про примусове відчуження або вилучення майна складається акт. Право державної власності на майно виникає з дати підписання акта. У разі примусового відчуження майна до акта додається документ, що містить висновок про вартість майна на дату його оцінки, яка проводилася у зв`язку з прийняттям рішення про його примусове відчуження.

Одеський апеляційний суд вказав, що акт про примусове відчуження або вилучення майна не є індивідуальним правовим актом. Він служить лише підтвердженням події примусового відчуження або вилучення майна і є підставою для подальшої компенсації. Скасування вказаного акту не тільки не призведе до відновлення порушеного права, а й позбавить можливості на відшкодування вартості майна, що передбачено ст. 9 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану», після скасування правового режиму воєнного стану [12].

Хоча міжнародне право та міжнародні конвенції покликані захищати права людини, в тому числі право власності, вони все ж допускають певні обмеження. Так, у ст. 1 Протоколу № 1 до

Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначено, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів [13].

Відповідно до Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Іванов проти України» від 15 жовтня 2009 р. зазначено, що позбавлення власності можливе лише у тому випадку, якщо воно здійснене у «інтересах суспільства» і «відповідно до вимог передбачених законом». Більше того, повинно бути досягнуто «справедливого балансу» між вимогами загального інтересу суспільства і вимогами захисту основних прав осіб [14].

В.М. Коссак та У.Б. Андрусів звертають увагу, що для визначення правомірності втручання у право приватної власності (у тому числі шляхом експропріації) необхідно враховувати елементи трискладового тесту: законність втручання; легітимна мета, тобто суспільна необхідність; пропорційність, тобто забезпечення справедливого балансу між застосовуваними засобами та очікуваною метою, не покладення на особу надмірного тягаря [8, с. 171].

Висновки. Право власності в умовах воєнного стану зазнає значного впливу з боку держави, що зумовлено потребами національної безпеки. Обмеження права власності мають бути чітко регламентовані законом. Це зумовлює потребу адаптувати цивільне законодавства до дії правового режиму воєнного стану, в тому числі створення механізмів компенсації та спрощення процедур захисту права власності.

Реквізиція майна в умовах війни повинна бути чітко регламентованою, мати обґрунтований і тимчасовий характер, супроводжуватися справедливою компенсацією. Тому доцільно розробити єдину методику оцінки майна, яке підлягає примусовому відчуженню, та встановити чіткі строки для повного відшкодуванням його вартості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Котерлін І.Б. Принципи обмеження права власності в умовах воєнного стану. *Право та суспільство*. 2024. № 2. С. 32–37.
2. Даниленко О.В. Захист права власності в умовах воєнного стану: питання теорії та практики. *Право і суспільство*. 2024. № 4. С. 60–71.
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.
4. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397.
5. Резворович К.Р., Сторчеус Я.С. Право власності та його захист в умовах воєнного стану. *Наукові інновації та передові технології.* 2025. № 6. С. 1735–1745.
6. Спасибо-Фатєєва І.В. Право власності: способи захисту крізь призму судової практики: монографія. Х.: ЕКУС, 2023. 616 с.
7. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21 жовтня 1993 р. № 3543-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text.
8. Коссак В.М., Андрусів У.Б. Реквізиція як підстава припинення права власності в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2023. Том 1. Вип. 76. С. 169–175.
9. Костяшкін І.О., Навроцький В.А. До питання правового забезпечення реквізиції земельної ділянки. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право».* 2024. Випуск 86: частина 3. С. 150–156.
10. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану: Закон України від 17 травня 2013 р. № 4765-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text.
11. Скриннікова А.О. Обмеження права власності на майно в умовах правового режиму воєнного стану в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право».* 2024. Випуск 83: Частина 1. С. 256–260.

12. Постанова Одеського апеляційного суду від 04 березня 2024 р. у справі № 521/13792/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117571087.
13. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text.
14. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Іванов проти України» від 15 жовтня 2009 р. (Заява № 40450/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479#Text.

УДК: 347.191
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.16

ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ ТА ПОСАДОВІ ОСОБИ ГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ

Лисенко Ю.О.,
аспірант кафедри права інтелектуальної власності
та патентної юстиції
Національного університету «Одеська юридична академія»

Лисенко Ю.О. Органи управління та посадові особи господарських товариств.

У статті здійснено аналіз правових засад регулювання статусу посадових осіб господарських товариств та органів управління господарського товариства. Від рівня компетентності та відповідальності посадових осіб значною мірою залежить стабільність функціонування товариства, його репутація та здатність до сталого розвитку. З прийняттям Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» закріплено визначення посадових осіб товариства. Розкрито доктринальні підходи та законодавчі положення щодо змісту таких категорій як: «органи управління товариством», «посадові особи товариства», «посадові особи органів товариства», які не є тотожними. Спільним є те, що діяльність як органів товариства так і його посадових осіб спрямована на забезпечення діяльності товариства, представництва та захисту його інтересів. Відмінність полягає в тому, що органи товариства можуть утворюватися як одноосібні, так і колегіальні. Попри те, що вони не мають статусу самостійного суб'єкта права, наділені певними повноваженнями, визначеними на законодавчому рівні та локальних актах товариства. Посадові особи товариства, так само як і посадові особи органів управління товариства – це завжди фізичні особи. Чітке розмежування функцій і повноважень органів управління та посадових осіб господарського товариства є необхідною умовою для належного виконання ними своїх обов'язків, а також для забезпечення балансу інтересів усіх учасників корпоративних відносин, визначення підстав та видів юридичної відповідальності за дії, бездіяльність, які призвели до порушення прав та інтересів товариства, його учасників або третіх осіб.

Проведено аналіз нормативного регулювання системи органів управління та посадових осіб різних організаційно-правових форм товариств: акціонерних товариств, товариств з обмеженою та додатковою відповідальністю, повних і командитних товариств. Підкреслено, що, незважаючи на відсутність законодавчої вимоги щодо створення органів управління в останніх, на практиці такі структури часто функціонують.

Ключові слова: господарське товариство, органи управління товариством, посадові особи, управління товариством, акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю, повне, командитне товариство.

Lysenko Y.O. Governing bodies and officers of business companies.

The article analyses the legal foundations for regulating the status of officers of business entities and the governing bodies of such entities. The stability of a company's operations, its reputation, and its capacity for sustainable development largely depend on the competence and responsibility of its officers. With the adoption of the Law of Ukraine "On the Specifics of Regulating the Activities of Legal Entities of Certain Organizational and Legal Forms during the Transitional Period and Associations of Legal Entities", the legal definition of corporate officers has been formally consolidated. At the same time, doctrinal approaches and legislative provisions have clarified the content of such categories as "governing bodies of a company", "corporate officers", and "officers of the company's bodies", which, while interrelated, are not identical in their legal meaning. What unites them is that both the governing bodies and the officers act to ensure the company's functioning, representation, and protection of its interests. The key distinction lies in the fact that governing bodies may be formed either as single-

person or collective entities. Although they do not have the status of an independent legal subject, they are vested with certain powers established by law and internal corporate acts. Company officers, including officers of governing bodies, are always natural persons. A clear demarcation of the functions and powers of governing bodies and officers is essential for the proper execution of their duties, for balancing the interests of all parties in corporate relations, and for identifying the grounds and types of legal liability for actions or omissions that violate the rights and interests of the company, its members, or third parties.

The article includes an analysis of the regulatory framework for governing bodies and officers across various organizational and legal forms of companies, including joint-stock companies, limited and additional liability companies, general partnerships, and limited partnerships. It is highlighted that, despite the lack of legislative requirements for the establishment of governing bodies in the latter two forms, such structures are often established and operate in practice.

Key words: business entity, company governance, company officers, corporate management, joint-stock company, limited liability company, general partnership, limited partnership.

Постановка проблеми. Серед чисельних викликів, що можуть поставати перед кожним господарським товариством, є забезпечення ефективного управління, яке неможливе без професійних посадових осіб та органів управління, які діють в інтересах юридичної особи. Саме від рівня їхньої професійної компетентності, доброчесності та відповідальності значною мірою залежить стабільність функціонування товариства, його ділова репутація та здатність до сталого розвитку. Водночас посадові особи мають не лише права, а й обов'язки перед товариством та третіми особами, що породжує необхідність правового регулювання їхнього статусу та визначення юридичної відповідальності за дії, які виходять за межі наданих повноважень або суперечать інтересам товариства.

На законодавчому рівні залежно від виду господарського товариства визначено органи управління товариством та посадові особи товариства. Як на доктринальному рівні, так і в практичній площині напрацьовано різні підходи до співвідношення зазначених понять. Враховуючи важливість ефективного управління товариством, актуального значення набуває розкриття співвідношення понять органи управління та посадові особи господарського товариства.

Метою дослідження є розкриття змісту та співвідношення понять органи управління та посадові особи господарських товариств на підставі аналізу законодавства та доктринальних підходів.

Стан опрацювання проблематики. Слід відзначити, що питання корпоративного управління, відповідальності посадових осіб товариства та товариства за дії посадових осіб, досліджуються на доктринальному рівні у працях таких вчених, як: В.В. Васильєва, В.Г. Жорнокуй, О.Р. Кібенко, О.В. Кологойда, А.С. Прокопюк, В.П. Савчук, В. Серт, І.В. Спасибо-Фатєєва та інші.

Разом з тим, у зв'язку зі змінами на законодавчому рівні постає потреба в аналізі правових засад діяльності посадових осіб господарського товариства, співвідношення понять «посадові особи товариства» та «органи товариства».

Виклад основного матеріалу. Дослідження змісту та понять органи управління та посадові особи товариства потребує аналізу законодавчих підходів, судової практики та наукових підходів у їх комплексному поєднанні. Визначення та розмежування повноважень посадових осіб товариства, органів управління товариства мають важливе практичне значення, оскільки визначають межі та обмеження у їх діяльності, що у подальшому впливає на застосування відповідальності за їх дії чи бездіяльність, які завдали шкоди товариству або третім особам.

Відповідно до ч. 1 ст. 92 ЦК України [1] юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону. Такі органи можуть утворюватися лише у тих господарських товариствах, які належать до об'єднань капіталів – акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю та товариства з додатковою відповідальністю. Натомість законодавство для повних та командитних товариств не передбачає обов'язковості створення органів, але й не забороняє цього. Орган господарського товариства складається із фізичних осіб, які пов'язані з товариством корпоративними відносинами і мають статус посадових осіб [2].

Ознаками органу товариства є: це певна організаційно оформлена частина юридичної особи, представлена однією або кількома фізичними особами; утворюється відповідно до порядку, визначеного законом та установчими документами; має певні повноваження, реалізація яких здійс-

нюється в межах власної компетенції; волеутворення та волевиявлення юридичної особи оформляється у вигляді прийняття спеціальних актів органів юридичної особи, види яких визначаються законодавством [3, с. 38].

Жорнокуй В.Г. відзначає, шо сучасний стан дослідження питань правового становища осіб, що здійснюють функції органів підприємницьких товариств, свідчить про неоднозначність поглядів на категорію «орган юридичної особи», оскільки виділяють чотири концепції його сутності, які умовно можна назвати: 1) «орган юридичної особи – представник» (інституціонально-функціональний представник) (В.І. Борисова, І.В. Спасибо-Фатєєва та ін.); 2) «орган юридичної особи – частина юридичної особи» (Ю.М. Жорнокуй, І.Р. Калаур, В.М. Кравчук та ін.); 3) орган юридичної особи – самостійний суб'єкт правовідносин (А.В. Коструба) і 4) «змішана концепція» (Д.В. Плешков, С.С. Вилкин), яка містить у собі елементи попередніх трьох у тому чи іншому поєднанні [4].

Наприклад відповідно до Закону України «Про акціонерні товариства» [5] передбачено одноріневу та дворівневу структуру управління від чого залежить система органів управління. За однорівневої структури управління органами управління акціонерним товариством є загальні збори та рада директорів. До складу ради директорів входять виконавчі директори та можуть входити невиконавчі директор. За дворівневої структури управління органами управління акціонерним товариством є загальні збори, орган, відповідальний за здійснення нагляду (наглядова рада), і виконавчий орган (колегіальний або одноосібний).

Для повного та командитного товариства на законодавчому рівні не передбачено створення органів управління та призначення посадових осіб. Разом з тим, аналізуючи існуючу практику управління зазначеними товариствами Романенко В.О. відзначає, що: «ситуація різко відрізняється від законодавчого регулювання. Так, аналіз низки засновницьких договорів повних та командитних товариств, наявних у відкритому доступі в мережі Інтернет, дозволяє дійти висновку про те, що зазвичай учасники відповідних товариств передбачають існування органів управління, аналогічних із тими, які передбачені для решти видів господарських товариств. З однієї сторони, відсутність прямої законодавчої заборони для повних та командитних товариств мати органи управління дозволяє учасникам вносити в установчі документи положення про такі органи, з іншої – виникає ситуація, коли діяльність товариств не відповідає законодавчому регулюванню такої, і навпаки» [6].

Поряд з органами управління товариством на законодавчому рівні визначено посадові особи товариства або органів товариства.

Слід відзначити, що визначення правового статусу посадової особи товариства має важливе значення у сфері корпоративного, трудового, податкового права та щодо дотримання законодавства у сфері запобігання та протидії корупції.

Перелік посадових осіб юридичних осіб публічного права міститься у Законі України «Про запобігання корупції» голова та член наглядової ради, ради директорів, виконавчого органу, комісії з припинення (комісії з реорганізації, ліквідаційної комісії), ліквідатор, керівник, заступник керівника, головний бухгалтер, корпоративний секретар такої юридичної особи публічного права, а також особа, яка здійснює повноваження одноосібного виконавчого органу, та її заступники, голова та члени іншого органу управління юридичної особи (крім консультативного), якщо утворення такого органу передбачено законом або статутом юридичної особи публічного права [7].

Статус посадової особи набувається на підставі рішення уповноваженого органу господарського товариства про обрання/призначення конкретної особи членом наглядової ради, виконавчого чи іншого органу. У разі формування складу органів на етапі створення господарського товариства таке рішення приймається його засновниками. Кількість членів виконавчого органу та їх посадові обов'язки визначаються товариством самостійно, як правило, в статуті та/або внутрішньому корпоративному акті (наприклад, положенні про правління) [2, с. 131].

Звертаючись до аналізу положень законодавства у сфері діяльності господарських товариств, слід відзначити що посадові особи товариства визначено в Цивільному кодексі України (далі ЦК України) та в законодавчих актах, які визначають діяльність окремих видів товариств.

З прийняттям Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» [8] ЦК України доповнено ст. 99^1 відповідно до якої закріплюється визначення посадових осіб товариства, до яких віднесені: керівник (одноосібний виконавчий орган), голова та члени колегіального

виконавчого органу, голова та члени наглядової ради або ради директорів, ліквідатор, голова та члени комісії з припинення (комісії з реорганізації, ліквідаційної комісії), головний бухгалтер, корпоративний секретар, а також голова та члени іншого органу товариства (крім консультативного), якщо утворення такого органу передбачено законом або установчими документами товариства. Установчими документами товариства посадовими особами товариства можуть бути визнані й інші особи.

Щодо посадових осіб окремих господарських товариств слід зазначити наступне.

Відповідно до Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» посадовими особами визнаються члени виконавчого органу, наглядової ради, а також інші особи, передбачені статутом товариства [9].

Посадові особи акціонерних товариств визначено у ст. 161 ЦК відповідно до якої до посадових осіб віднесені: голова та члени наглядової ради, голова та члени ради директорів, виконавчого органу, корпоративний секретар акціонерного товариства, а також голова та члени іншого органу товариства (крім консультативного), якщо утворення такого органу передбачено законом або статутом акціонерного товариства [1]. Закон України «Про акціонерні товариства» визначає посадових осіб органів товариства, до яких крім визначених в ЦК України, відносить керівника підрозділу внутрішнього аудиту (внутрішній аудитор), керівника відділу бюджету або іншого підрозділу, до компетенції якого належить питання бюджетування акціонерного товариства [5]. Банасевич І., аналізуючи перелік посадових осіб акціонерного товариства, зазначає про доцільність їх класифікації за критерієм управлінської складової на: 1) посадові особи управлінських органів; 2) посадові особи неуправлінських органів. До посадових осіб органів управління відносяться: 1) члени наглядової ради (невиконавчі директори ради директорів); 2) директор (директори) виконавчого органу (виконавчі директори ради директорів) [10].

Порівнюючи положення Закону України «Про акціонерні товариства» та Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» Васильєва В.В. відмічає, що: «якщо у першому вживається термін "посадові особи товариства", то в другому – "посадові особи органів товариства". У першому випадку визначення охоплює ширше коло осіб, водночас як в акціонерному товаристві посадовими особами можуть бути лише члени органів товариства. Окрім перелічених осіб, що відносяться до посадових осіб, нормою зазначено, що ними також можуть бути інші особи, визначені статутом товариства» [11].

Слід відзначити, що крім визначення самого переліку ст. 99 [1] також закріплює принципи, на яких має ґрунтуватись діяльність посадових осіб, а саме: «діяти в інтересах товариства; добросовісно та розумно; у такий спосіб, який, на їхнє добросовісне переконання, сприятиме досягненню мети діяльності товариства; у межах повноважень, наданих їм установчими документами товариства та законодавством» [8].

Крім того на законодавчому рівні визначаються підстави відповідальності посадових осіб за збитки, завдані товариству. У сфері відповідальності посадових осіб на практиці постає чимало питань, що обумовлено нечіткістю законодавчих положень у зазначеній сфері.

Досліджуючи проблематику відповідальності посадових осіб за збитки, завдані юридичній особі своїми діями або бездіяльністю, Щербина В.С. та Боднар Т.В. зазначають про те, що законодавець по-перше, по різному визначає коло суб'єктів відповідальності (посадових осіб) за збитки (шкоду), завдані юридичній особі, та підстави такої відповідальності залежно від організаційно-правових форм юридичних осіб; по-друге, встановлює неоднакові підстави відповідальності навіть для юридичних осіб однієї організаційно-правової форми; по-третє, не встановлює відповідальність посадових осіб щодо інших, крім акціонерних товариств, товариств з обмеженою та додатковою відповідальністю, державних та комунальних унітарних підприємств, видів юридичних осіб [12, с. 126].

Закон деталізує критерії відповідальності посадових осіб для відшкодування збитків. Це дає можливість товариствам і їхнім учасникам не лише оскаржувати незаконні дії, а й вимагати реального відшкодування завданої шкоди. Проте ефективність цих нововведень залежатиме від правозастосовної практики, готовності судів використовувати норми та рівня юридичної підготовки учасників корпоративних відносин [13].

Висновки. Таким чином, на законодавчому рівні визначено такі категорії як «органи управління товариством», «посадові особи товариства», «посадові особи органів товариства», які не є тотожними. Спільним є те, що діяльність як органів товариства так і його посадових осіб спря-

мована на забезпечення діяльності товариства, представництва та захисту його інтересів. Відмінність полягає в тому, що органи товариства можуть утворюватися як одноосібні, так і колегіальні. Попри те, що вони не мають статусу самостійного суб'єкта права, наділені певними повноваженнями, визначеними на законодавчому рівні та локальних актах товариства. Посадові особи товариства, так само як і посадові особи органів управління товариства – це завжди фізичні особи. Чітке розмежування функцій і повноважень органів управління та посадових осіб господарського товариства є необхідною умовою для належного виконання ними своїх обов'язків, а також для забезпечення балансу інтересів усіх учасників корпоративних відносин, визначення підстав та видів юридичної відповідальності за дії, бездіяльність, які призвели до порушення прав та інтересів товариства, його учасників або третіх осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n538.
2. Жорнокуй В.Г. Правове становище посадових осіб господарських товариств. *Актуальні питання забезпечення фінансової безпеки держави в умовах глобалізації*. Харків, 2022. С. 129–133.
3. Кулага Е., Мельниченко О. Проблеми правового статусу наглядової ради державного акціонерного товариства. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* Юридичні науки. 2020. № 4(115). С. 35–40.
4. Жорнокуй В.Г. Особи, що здійснюють функції органів підприємницьких товариств, як суб'єкти цивільної відповідальності. *Форум Права*. 2024. 79(2). С. 6–15. http://doi.org/10.5281/zenodo.10870789.
5. Про акціонерні товариства: Закон України від 27 липня 2022 року № 2465-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text.
6. Романенко В.О. Особливості здійснення права на участь в управлінні повними та командитними товариствами. II науково-практична конференція. м. Хмельницький, 20-21 вересня 2024 р. С. 11–15. file:///C:/Users/galin/Downloads/112-Chapter%20Manuscript-3263-1-10-20241002.pdf.
7. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text.
8. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 9 січня 2025 року № 4196-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#n173.
9. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 6 лютого 2018 року № 2275-VIII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text.
10. Банасевич І. Види посадових осіб акціонерного товариства. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України.* 2025. № 67. С. 2.28-2.35. https://journals.pnu.edu.ua/index.php/apiclu.
11. Васильєва В.В. Посадові особи в товариствах з обмеженою та додатковою відповідальністю. *Право і суспільство*. С.12-18. file:///C:/Users/galin/Downloads/igorkozych,+vasylievaVV%20(1).pdf.
12. Щербина В.С. та Боднар Т.В. Відповідальність посадових осіб за збитки, завдані юридичній особі: матеріально-правовий та процесуально-правовий аспект. *Право і суспільство*. 2023. № 1. С. 120–128.
13. Коваленко О. Посадові особи господарських товариств відповідатимуть за завдані збитки по-новому. *Закон і бізнес*. 17.02.2025. https://zib.com.ua/ua/166087-posadovi_osobi_tovaristv_vidpovidatimut_za_zavdani_zbitki_po.html.

УДК 347.232 + 341.24
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.17

ІНСТИТУТ САМОЧИННОГО БУДІВНИЦТВА: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ТА ВПЛИВ РИМСЬКОГО ПРАВА НА СУЧАСНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

Лонюк І.В.,
аспірант кафедра цивільно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0009-8732-924X
e-mail: ihor.loniuk@gmail.com

Лонюк І.В. Інститут самочинного будівництва: історико-правовий аналіз та вплив римського права на сучасне законодавство України.

Стаття присвячена комплексному дослідженню інституту самочинного будівництва в Україні в історико-правовому та порівняльно-правовому аспектах. Висвітлено етапи його становлення – від норм римського приватного права до сучасного національного законодавства. Показано, що правове регулювання цього інституту еволюціонувало від фрагментарних і казуїстичних норм до системного врегулювання, спрямованого на узгодження інтересів держави, власників земельних ділянок та забудовників. Окрема увага приділена аналізу чинного законодавства України, зокрема положень Цивільного кодексу та Закону «Про регулювання містобудівної діяльності», які визначають ознаки самочинного будівництва, порядок його легалізації та наслідки для правового статусу об'єкта і забудовника. Виявлено основні проблеми правозастосовної практики: складність дозвільних процедур, недостатність превентивного контролю та неефективність механізмів моніторингу.

Розкрито історико-правовий аспект через аналіз підходів римського права, де самочинне будівництво розглядалося як порушення прав власника землі, водночас слугуючи підставою для набуття ним права власності на споруду через механізм прирощення (accessio). Ключовим принципом був «superficies solo cedit», що закріплював нерозривний зв'язок між землею та спорудою. Окремо розглянуто інститут «superficies», який надавав особі право забудови чужої земельної ділянки та широкі можливості користування і розпорядження збудованими об'єктами.

Акцентовано увагу на рецепції інститутів суперфіцію та права забудови в національному законодавстві України, яка мала місце під час кодифікації цивільного законодавства у 2003 році та земельного законодавства у 2007 році.

Зроблено висновок, що врахування римської правової спадщини та європейського досвіду здатне забезпечити більш ефективну модель регулювання інституту самочинного будівництва в Україні, яка поєднуватиме захист прав власників, попередження правопорушень і розвиток збалансованої містобудівної політики.

Ключові слова: самочинне будівництво, римське приватне право, суперфіцій, містобудівне законодавство, легалізація будівництва, віндикаційний позов, земельна ділянка, речові права на чуже майно.

Loniuk I.V. The institution of unauthorized construction: historical and legal analysis and the influence of Roman law on modern Ukrainian legislation.

This article is devoted to a comprehensive study of the institution of unauthorized construction in Ukraine from a historical, legal, and comparative legal perspective. It highlights the stages of its development – from the norms of Roman private law to modern national legislation. It shows that the legal regulation of this institution has evolved from fragmentary and casuistic norms to systematic regulation aimed at reconciling the interests of the state, landowners, and developers. Particular attention is paid to the analysis of the current legislation of Ukraine, in particular the provisions of the Civil Code and the Law "On Regulation of Urban Development," which define the signs of unauthorized construction, the

procedure for its legalization, and the consequences for the legal status of the object and the developer. The main problems of law enforcement practice have been identified: the complexity of licensing procedures, insufficient preventive control, and the ineffectiveness of monitoring mechanisms.

The historical and legal aspects are revealed through an analysis of Roman law approaches, where unauthorized construction was considered a violation of the landowner's rights, while at the same time serving as a basis for acquiring ownership of the structure through the mechanism of accession (accessio). The key principle was "superficies solo cedit," which established an inseparable link between the land and the structure. The institution of "superficies" is considered separately, which gave a person the right to build on someone else's land and broad opportunities to use and dispose of the constructed objects.

Attention is focused on the reception of the institutions of superficies and building rights in the national legislation of Ukraine, which took place during the codification of civil legislation in 2003 and land legislation in 2007.

It is concluded that taking into account the Roman legal heritage and European experience can provide a more effective model for regulating the institution of unauthorized construction in Ukraine, which will combine the protection of owners' rights, the prevention of offenses, and the development of a balanced urban planning policy.

Key words: unauthorized construction, roman private law, superficies, urban planning legislation, legalization of construction, action for recovery of property, land plot, property rights to another's property.

Постановка проблеми. Проблематика самочинного будівництва в Україні зберігає свою актуальність упродовж тривалого часу, оскільки вона охоплює не лише технічний та містобудівний аспекти, але й комплекс питань, пов'язаних із дотриманням земельного та цивільного законодавства, захистом прав власників земельних ділянок, органів державної влади та місцевого самоврядування. Інститут самочинного будівництва, як правова категорія, сформувався під впливом багатьох соціально-економічних і правових чинників, що зумовлює потребу у його глибокому науковому осмисленні та систематизації.

Еволюція правового регулювання цього інституту демонструє поступовий перехід від фрагментарних і казуїстичних норм до більш комплексного та системного врегулювання відповідних правовідносин. Динаміка змін у законодавстві, судовій практиці та наукових підходах свідчить про активне формування в Україні сучасної правової доктрини, яка відображає світові тенденції та водночас враховує національну специфіку [1].

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі історичних етапів становлення та розвитку інституту самочинного будівництва, з'ясуванні його правової природи та еволюції регулювання від періоду римського приватного права до сучасності, а також у виявленні впливу римських постулатів на формування та функціонування відповідних норм чинного законодавства України з урахуванням потреб правозастосовної практики.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження теоретико-правових засад та складових інституту самочинного будівництва становить важливе й актуальне завдання сучасної правничої науки, що знайшло відображення у працях теоретиків та істориків права, цивілістів, зокрема: К.М. Амбарцумяна, Л.М. Баранової, В.І. Борисової, В.М. Вовк, Н.Ю. Голубєвої, М.В. Домашенко, Р.А. Калюжного, В.О. Кутателадзе, Р.А. Майданика, В.С. Макарчука, О.А. Підопригори, Є.О. Рябоконь, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Є.О. Харитонова, О.О. Шевченко, В.Л. Яроцького, та інших вітчизняних науковців.

На рівні написання монографії інститут самочинного будівництва був предметом наукового дослідження таких вчених, як А.С. Савченко у науковій роботі «Незавершене і самочинне будівництво як об'єкти цивільних правовідносин» (2012 р.), В.Ю. Терещенко – «Цивільно-правові наслідки самочинного будівництва» (2015 р.).

Водночас, низка аспектів цивільно-правового регулювання цього інституту й надалі залишається недостатньо висвітленою та потребує детального наукового аналізу. Особливої уваги заслуговує окреме дослідження еволюції інституту самочинного будівництва та аналіз впливу римського права на сучасне законодавство України. Це зумовлює необхідність проведення подальших комплексних наукових досліджень у зазначеному напрямі.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі питання самочинного будівництва висвітлено та має різну оцінку, отримуючи як схвальні, так і критичні характеристики та відгуки.

Ми погоджуємося з тим, що за своєю правовою природою воно є правопорушенням, оскільки порушує законодавчі вимоги щодо узгодження будівництва з відповідними державними органами на етапах землевідведення, підготовки та здійснення забудови. Водночас, у цивільному праві самочинне будівництво не завжди розглядається виключно в негативному аспекті, а іноді трактується як механізм легалізації відхилень від встановлених норм, що фактично є одним із первісних способів набуття права власності [2, с. 527; 3, с. 326].

Згідно із статтею 376 Цивільного кодексу України житловий будинок, будівля, споруда, інше нерухоме майно вважаються самочинним будівництвом, якщо вони збудовані або будуються на земельній ділянці, що не була відведена для цієї мети, або без відповідного документа, який дає право виконувати будівельні роботи чи належно затвердженого проекту, або з істотними порушеннями будівельних норм і правил [4]. Чинне законодавство передбачає можливість узаконення таких об'єктів за певних умов або їх знесення за рішенням суду. Основними проблемами правового регулювання у національному законодавстві є складність процедур в отриманні дозволів, недостатній превентивний контроль та неефективність механізмів моніторингу незаконного будівництва.

У контексті нашого дослідження, вважаємо за необхідне, також звернути увагу на положення п. 2 ст. 37 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», яке визначає, що дозвіл на виконання будівельних робіт видається органами державного архітектурно-будівельного контролю на безоплатній основі протягом десяти робочих днів з дня реєстрації заяви [5]. Водночас, за наявності дозволу на виконання будівельних робіт отримання замовником та генеральним підрядником чи підрядником (у разі якщо будівельні роботи виконуються без залучення субпідрядників) інших документів дозвільного характеру для виконання будівельних робіт та видалення зелених насаджень у межах будівельного майданчика не вимагається.

За загальним правилом, закріпленим у ч. 2 ст. 376 ЦК України, особа, яка здійснила або здійснює самочинне будівництво нерухомого майна, не набуває права власності на нього. У зв'язку з цим вона не вправі розпоряджатися такою будівлею – вчиняти щодо неї будь-які правочини, реєструвати речові права на таку нерухомість. У цьому випадку забудовник може вважатися лише власником будівельних матеріалів, використаних для такої забудови. При цьому, зауважимо, що у відповідності до ч. 1 ст. 376 ЦК України, норма закону однаково поширюється як на власників земельних ділянок, так і на осіб, які не мають юридично оформлених документів на земельну ділянку, що може поєднуватись із самовільним зайняттям земельної ділянки. Відповідно, у певний момент часу в забудовника такої нерухомості виникне потреба у легалізації самочинно збудованої нерухомості, а саме – у визнанні права власності.

Отже, викладене дозволяє визначити наступні форми самочинного будівництва за національним законодавством: нове будівництво, внаслідок якого виникає новий об'єкт нерухомості; спорудження нового об'єкта замість зруйнованого; переобладнання нежилої будівлі у житлову; проведення реконструкції будівель, що спрямована на зміну площі, етажності будівлі та виражається у вигляді зміни архітектурного вигляду нерухомого майна.

У контексті нашого дослідження звернемо увагу на встановлення та визначення інституту самочинного будівництва в джерелах римського права. Римські юристи розглядали самочинне будівництво та його наслідки як явище подвійної правової природи: з одного боку, воно кваліфікувалося як безумовне порушення прав власника земельної ділянки, а з іншого – як один із способів надходження майна у володіння цього власника [6; 7; 8].

Рівень нормативної регламентації суспільних відносин у сфері будівництва в той час не мав тієї деталізації, яка притаманна сучасному праву. Тому до самочинного будівництва, відповідно до норм римського приватного права, відносили переважно випадки, коли споруда зводилася з матеріалів, що належали одній особі, на земельній ділянці іншої. Подібні ситуації визнавалися підставою для набуття права власності через механізм прирощення (accessio) – з'єднання рухомої речі (будівельних матеріалів) із нерухомою (земельною ділянкою). У цьому контексті будівництво отримало назву «inaedificatio» (забудова). В Інституціях Гая закріплювалося правило: «Будівля, споруджена будь-ким на землі іншого власника, навіть якщо вона зведена для власних потреб, переходить у власність власника земельної ділянки, оскільки все, що розташоване на поверхні землі та пов'язане з нею, належить власнику землі» – принцип superficies solo cedit («право ґрунту») [9].

Наслідки прирощення майна (inaedificatio) у римському праві могли виникати у двох основних випадках: по-перше, коли власник земельної ділянки самовільно використовував для будівництва

матеріали, що йому не належали, і, по-друге, коли інша особа зводила споруду зі своїх матеріалів на чужій землі. У будь-якому з цих випадків, якщо будинок зведено з чужого матеріалу на чужій земельній ділянці, він вважався складовою частиною цієї ділянки, а не окремим об'єктом права власності – згідно з принципом superficies solo cedit. Таким чином, право власності на споруду переходило до власника землі на підставі механізму прирощення (accessio).

Водночас, матеріал, використаний для будівництва, не змінював своєї фізичної природи і не ставав невід'ємною частиною земельної ділянки, а тому право власності на нього не припинялося остаточно. Після знесення будівлі первісний власник матеріалу міг заявити віндикаційний позов з метою його повернення. Проте він не мав права вимагати демонтажу вже зведеної споруди. Натомість римське право передбачало спеціальний зобов'язальний позов – actio de tigno juncto, який надавав власникові матеріалів право вимагати від забудовника відшкодування подвійної вартості ресурсів, використаних без його згоди [10, с. 58].

Відображення інституту самочинного будівництва має місце і в *Дигестах* Юстиніана. Там міститься наступне положення: якщо особа звела будівлю зі своїх матеріалів на чужій земельній ділянці та усвідомлювала, що ця земля їй не належить, вважається, що вона добровільно відмовилася від права власності на використані матеріали. Відповідно, навіть після знесення споруди така особа не могла витребувати свої матеріали через віндикаційний позов [11, с. 172].

Варто підкреслити, що римські правники розробили окрему правову конструкцію, яка регламентувала випадки законної (несамочинної) забудови земельної ділянки однієї особи матеріалами та зусиллями іншої. Цей інститут отримав назву *superficies* і сформувався в період класичного римського права (17 р. до н. е. – 235 р. н. е.) [12, с. 164]. Його зміст полягав у праві користування чужою земельною ділянкою для здійснення забудови, що охоплювало всі об'єкти, створені як на поверхні землі, так і під нею, за умови їх сталого зв'язку із земельною ділянкою.

У римській юриспруденції характерною рисою визначення superficies було ототожнення об'єкта та предмета речового права: superficiem in alieno solo habet (D. 43.18.1.1). Саме ця особливість зумовлювала специфіку розуміння даного інституту [9].

Щодо змісту цього права, слід відзначити, що, по-перше, суперфіціарій мав майже необмежені можливості користування будівлею, яку він збудував або набув на чужій земельній ділянці на підставі права superficies. По-друге, він був наділений повною свободою розпоряджатися будівлею як за життя, так і на випадок смерті, без необхідності отримання згоди власника земельної ділянки. Останній також не мав переважного права на придбання об'єкта. Єдиним обов'язком суперфіціарія було повідомлення власника землі про факт відчуження. Таким чином, суперфіціарій мав фактично ті самі юридичні та фактичні можливості визначати долю об'єкта, що й власник. Він міг передати своє право іншим особам шляхом укладення договору або за допомогою заповіту (D. 10.2.10) [13, с. 66].

Узагальнюючи результати аналізу римського періоду розвитку інституту самочинного будівництва, можна стверджувати, що в цей час сформувалася своєрідна, структурована та внутрішньо диференційована система майнових відносин, яка визначала порядок користування та розпорядження об'єктами нерухомості. Водночас, ця система базувалася на досить архаїчному понятійно-термінологічному апараті, характерному для правової культури тієї епохи.

Особливістю правового підходу Риму було те, що споруда, зведена на земельній ділянці, невід'ємно пов'язувалася з нею та визнавалася її складовою частиною, що унеможливлювало розгляд будівлі як самостійного об'єкта права власності. Така концепція відображала фундаментальний принцип superficies solo cedit («поверхня слідує за землею»), який забезпечував абсолютний пріоритет прав власника ґрунту над будь-якими претензіями забудовника.

Цей підхід мав подвійний ефект: з одного боку, він сприяв стабільності майнових відносин і чіткому закріпленню прав на землю, з іншого – фактично обмежував можливості індивідуальної забудови та створював передумови для жорсткого контролю з боку власників землі. У підсумку римська модель правового регулювання заклала концептуальні основи, які й сьогодні простежуються у сучасних правових системах, хоча в подальшому вони зазнали значної трансформації під впливом економічних, соціальних та політичних чинників.

До вказаного слід додати, що інститути суперфіцію та права забудови були запозичені з римського приватного права в національне законодавство України спочатку під час кодифікації цивільного законодавства у 2003 році, а пізніше, у 2007 році та були закріплені й у положеннях Земельного кодексу України.

Висновки. Проведений аналіз свідчить, що інститут самочинного будівництва в Україні залишається складним і багатогранним правовим явищем, яке перебуває на стику цивільного, земельного та містобудівного права. Його розвиток зумовлений як історичною еволюцією правових підходів, так і впливом сучасних соціально-економічних умов. Національне законодавство пройшло етапи фрагментарного та казуїстичного регулювання та поступово набуває більш системного характеру, наближаючись до європейських стандартів врегулювання у сфері забудови та захисту прав учасників правовідносин.

Вивчення римського приватного права дає змогу простежити витоки базових концепцій, що лежать в основі сучасного правового регулювання. У Римі самочинне будівництво розглядалося з позицій поєднання порушення прав власника земельної ділянки з можливістю набуття останнім права власності на споруду через механізм прирощення (accessio). Ключовим принципом, що визначав правову природу таких відносин, був «superficies solo cedit» – визнання будівлі невід'ємною складовою частиною земельної ділянки. Це забезпечувало пріоритет прав власника землі та водночас створювало чіткі межі для забудовника.

Іншою важливою правовою конструкцією стало право superficies, яке закріплювало законні підстави користування чужою земельною ділянкою для забудови та передбачало значний обсяг правомочностей для суперфіціарія. Така модель дозволяла досягати балансу між інтересами власника землі та особи, яка здійснює забудову, зменшуючи ризик конфліктів і підвищуючи стабільність майнового обороту.

Сучасна українська правова система в аспекті регламентації самочинного будівництва зберігає вплив концепцій римського приватного права, однак значною мірою трансформує їх, враховуючи суспільні потреби, урбанізаційні процеси та вимоги правозастосовної практики. Наявні проблеми, а саме: складність дозвільних процедур, недостатній превентивний контроль, неефективність механізмів моніторингу – свідчать про необхідність удосконалення нормативної бази та впровадження європейського досвіду.

Отже, інтеграція історико-правових підходів, зокрема римської правової спадщини, із сучасними потребами національної економіки та містобудування здатна сформувати більш ефективну модель регулювання інституту самочинного будівництва в Україні, яка одночасно буде гарантувати захист прав власників, запобігати правопорушенням та сприяти збалансованому розвитку територій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Myrza S. Lonyuk I. Evolution of legal regulation of unauthorized construction in Ukraine.The 7th International scientific and practical conference "Global trends in science and education" (July 28-30, 2025) SPC "Sci-conf.com.ua", Kyiv, Ukraine. 2025. P. 406–412.
2. Цивільне право України: підручник. В 2 т. Т. 1 / за ред. Є.О. Харитонова, Н.Ю. Голубєвої. Х.: Одіссей, 2008. 700 с.
3. Цивільне право: підручник : у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бєгова та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Х.: Право. 2011. Т. 2. 816 с.
4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15. (дата звернення: 09.08.2025 р.).
5. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011. № 3038-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text (дата звернення: 09.08.2025 р.).
6. Калюжний Р.А., Вовк В.М. Римське приватне право: підруч. для вищ. навч. закл. К.: «МП Леся», 2014. 240 с.
7. Римське приватне право: підручник / відпов. ред. Р.А. Майданик, Є.О. Рябоконь. Київ: Алерта, 2023. 386 с.
8. Підопригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: підруч. / О.А. Підопригора, Є.О. Харитонов. 2ге вид. К.: Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
9. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник для студентів юрид. вузів та факультетів. К.: Вентурі, 1997. 308 с.
10. Основи римського приватного права: Підручник / В.І. Борисова, Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін.; за заг. ред. В.І. Борисової та Л.М. Баранової. Х.: Право, 2008. 224 с.

11. Амбарцумян К.М. Вплив римського права на сучасний інститут віндикації у цивільному праві України. *Держава і право. Юридичні і політичні науки.* 2013. Вип. 61. С. 171–177.
12. Макарчук В.С. Основи римського приватного права: навч. посібник / Львівський ін-т внутрішніх справ при Національній академії внутрішніх справ України; Міжнародна асоціація істориків права. 2-ге вид., доп. К.: Атіка, 2003. 255 с.
13. Кутателадзе В.О. Поняття та характерні риси суперфіцію за римським правом. *Актуальні проблеми держави і права.* 2008. Вип. 38. С. 64–68.

УДК 34(075.8):340.134:347.441
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.18

ЮРИДИЧНИЙ КЕЙС ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ У СТУДЕНТІВ-ПРАВНИКІВ ЧЕРЕЗ АНАЛІЗ ОБМАНУ ЯК ПІДСТАВИ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНУ

Мельник І.С.,
доцент кафедри юстиції
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID:0000-0002-7163-7063
e-mail: iryna-melnyk@knu.ua

Рабовська С.Я.,
доцент кафедри юстиції
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-6147-5251
e-mail: rabovskasvitlana@knu.ua

Мельник І.С., Рабовська С.Я. Юридичний кейс як інструмент формування професійних компетентностей у студентів-правників через аналіз обману як підстави недійсності правочину.

Модернізація освітнього процесу зумовлює перехід до інноваційних моделей навчання у вищих навчальних закладів. Не в останню чергу назване стосується викладання правничих дисциплін.

Перехід до системи компетентностей як результату і опанування студентами значного обсягу знань, і прикладного їх характеру, і отриманих у процесі навчання вмінь та навичок аналізувати ситуацію й ухвалювати виважене і вірне рішення потребує перебудови навчального процесу. А, отже, зміни форм і напрямків мислення самих викладачів, а також застосовуваних ними методів викладання.

З-поміж інших популярних наразі інтерактивних форм викладання велика увага приділяється методу аналізу ситуацій «кейс-стаді». Попри те, що витоки методу мають давнє підґрунтя, сьогодні звертаються до доробку двох основних шкіл: Гарвардської (американської, де на початку 20-х років ХХ ст. метод було практично започатковано) та Манчестерської (яка уособлює європейську модель).

Очевидно, що освітянам в Україні варто визначитися з базовою моделлю, але найкращим варіантом має бути не проста рецепція, але рецепція творча, яка передбачає як специфіку саме України, так і специфіку галузі знань.

Специфіка правничої сфери, зокрема, визначається відходом від позитивістського розуміння права та активною роллю Верховного Суду в сфері тлумачення норм права в площині нормозастосування. Тому, враховуючи всі вимоги і виклики, роль доктрини як допоміжна в прикладному аспекті, має виконувати аналогічну роль при підготовці правників при вивченні таких курсів, як адвокатська діяльність взагалі, або діяльність адвоката в цивільному процесі – зокрема. Тобто, курс не обмежуватиметься вивченням процесуального статусу адвоката і його функцій (прав, обов'язків, гарантій тощо), але, завдяки застосуванню методу «кейс-стаді», отримає практичне спрямування: аналіз спірної ситуації, пошук доктринальних позицій і правових позицій Верховного Суду, тлумачення й ухвалення правильного рішення.

В рамках заявленої логіки проаналізовано актуальні правові позиції Верховного Суду стосовно такої підстави оспорення і визнання недійсним правочину як обман.

Зроблено комплексний висновок: 1) стосовно сталості судової практики; 2) ефективності застосування методу «кейс-стаді» для правників; 3) використання методу у сукупності з іншими, нарівні, а не заміняючи їх; 4) необхідності подальшої розробки кейсів на основі реальних судових рішень.

Ключові слова: інтерактивні форми навчання, метод аналізу ситуацій, кейс-стаді, обман, підстави оспорення правочину, визнання правочину недійсним.

Melnik I.S., Rabovska S.Y. A legal case as a tool for developing professional competencies in law students through the analysis of fraud as a ground for invalidating a transaction.

The modernization of the educational process necessitates a shift toward innovative models of teaching in higher education institutions. Legal education is no exception to this trend.

The transition to a competency-based approach as the expected learning outcome – which includes not only acquiring a significant body of knowledge but also its practical application, and the development of analytical skills and sound decision-making - requires a fundamental restructuring of the educational process. This, in turn, demands a shift in the mindset of instructors as well as the teaching methods they employ.

Among the currently popular interactive teaching methods, the case study method receives considerable attention. While the roots of this method are historically deep, modern usage draws primarily from two foundational schools: the Harvard School (American model, where the method was practically established in the early 1920s) and the Manchester School (representing the European model).

Clearly, educators in Ukraine must determine which model to adopt as a foundation. However, the most effective option is not simple replication, but creative adaptation – taking into account both the national context and the specific nature of the legal discipline.

The legal field, in particular, is characterized by a shift away from a strictly positivist understanding of law and by the increasingly active role of the Supreme Court of Ukraine in interpreting legal norms in the context of their application. Therefore, doctrinет – as a complementary source in the practical dimension – should play a similarly supportive role in legal education, especially in courses such as legal practice **or** the work of an attorney in civil proceedings**.** These courses should not be limited to studying the procedural status, functions, rights, obligations, and guarantees of attorneys but should, through the use of the case study method, emphasize the practical dimension: analyzing disputed legal situations, searching for doctrinal interpretations and the legal positions of the Supreme Court, interpreting the facts, and making well-grounded decisions.

In line with this approach, current legal positions of the Supreme Court regarding fraud as grounds for contesting and declaring a transaction invalid have been analyzed.

A set of conclusions is presented: 1) regarding the consistency of judicial practice; 2) the effectiveness of the case study method for training legal professionals; 3) the importance of using this method alongside – but not in place of – other teaching methods; 4) the necessity of further developing legal case materials based on real judicial decisions.

Key words: interactive teaching methods, case study method, fraud, grounds for contesting a transaction, invalidity of legal acts.

Постановка проблеми. Сучасна українська правнича освіта наразі має два фронти перетворень. По-перше, перехід до системи компетентностей як мірила засвоєння студентами знань з одночасним набуттям вмінь і навичок їх практичної реалізації. По-друге, що характерно суто для юридичної науки, відхід від позитивістської доктрини в усіх її проявах.

Перший виклик передбачає зміну методології викладання: привнесення до основної системи лекційних і семінарських занять та самостійної роботи інноваційних методик. Зокрема, використання сократівського методу діалогу, різних форм ігор, тренінгів, «мозкових штурмів», методу аналізу ситуацій «кейс-стаді» тощо.

Другий означає перехід від формального засвоєння тексту законів до їхнього тлумачення й аналізу положень передовсім з позицій справедливості і верховенства права. В зазначеній парадигмі провідну роль відіграє Верховний Суд, правові позиції якого імперативні для врахування як при нормозастосуванні, так і у процесі теоретичної підготовки правників. Доктрина відіграє значну, але допоміжну роль.

З урахуваннях зазначеного, теоретичні дослідження, з-поміж іншого, базовані на аналізі судової практики, можна використовувати як навчальні кейси. Практичний досвід вказує на необхідність ретельного підбору допоміжних матеріалів для них, зокрема – у контексті їхньої тематики. Для досягнення мети заняття бажано обирати тему, судова практика у якій є сталою, що не буде дезорієнтувати студентів при обранні правильного рішення. У статті здійснено аналіз судової

практики щодо оспорюваності правочину, де питання підстав оспорення (обман і добросовісна помилка, їх сутність і відмінність) дозволяють як створити багатоваріативний навчальний матеріал, так і дадуть можливість студентам при виконанні завдання задіяти творче мислення.

Стан опрацювання проблематики. Автори статті зазначають виключно тих науковців, чиї роботи ними були використані при написанні даної наукової розвідки: Лях Т., Пометун О., Рибачук-Ярова Т., Танасійчук Ю.

Автори при написанні статті переслідували подвійну **мету**. По-перше, огляд і аналіз судової практики щодо оспорюваності й визнання недійсним правочинів з підстав обману. По-друге, формування й викладення матеріалу у формі, придатній для використання у навчальному процесі з вивчення практичної діяльності адвоката у консультативній діяльності та у цивільному процесі – у форматі кейс-стаді.

Виклад основного матеріалу. Осучаснення навчального процесу передбачає запровадження інших технік і методик його проведення, які прийнято характеризувати як «інноваційні». Серед них – метод кейсів, «Case method , кейс-метод, кейс-стади, case-study, метод конкретних ситуацій, метод ситуаційного аналізу» [1, с. 73].

Історія становлення методу у наукових дослідженнях охоплює різні хронологічні рамки: від другої половини XIX до 20 рр. XX ст. Але той факт, що у своїй роботі Христофор Колумб Ленгделл використав і розвив сократівський метод діалогу [1, с. 73], дозволило іншим дослідникам стверджувати, що «кейс-метод базується на ідейному фундаменті проблемного мислення», і бере він свій початок далеко не від початку XX ст., а «має своє коріння у стародавній техніці сократівського методу пізнання, арістотелівської логіки та розбору воєнних операцій в Спарті» [2, с. 116].

Якою б не була реальна історія методу, але фактом є та обставина, що його було застосовано у 1870 р. у Гарвардській юридичній школі. І саме завдяки п. Ленгделлу наразі успішно розвивається «техніка навчання, що використовує реальні економічні, соціальні та бізнес ситуації» [3, с. 146].

Наразі існує дві визнані школи: Гарвардська (американська, з якої метод став відомим на початку XX ст.) та Манчестерська (європейська). Перша націлена на «пошук єдиного правильного рішення в контексті кейсу», друга – «підкреслює багатоваріативність вирішення проблеми» [2, с. 116].

Енциклопедична література виокремлює декілька самостійних різновидів кейсів: кейси-випадки (дуже короткі за фабулою реалістичні ситуації), кейси-вправи (для формування окремих прийомів та навичок), кейси-приклади, кейси-рішення (обрання одного із запропонованих рішень), комплексні кейси (за умови недеталізованої фабули) [4, с. 821-822].

Очевидно, для формування навичок роботи адвоката у цивільному процесі можна використовувати запропоновані види кейсів як у чистому вигляді, так і комбінуючи їх – залежно від деталізації фабули і поставлених результатів.

При цьому важливо занотувати: 1) кейси завжди мають базуватись на реальних ситуаціях; 2) реальність ситуацій паном Ленгделлом забезпечувалась через роботу з судовими документами [3, с. 147] і стосувалась саме юриспруденції. Звісно, між англо-саксонською і романо-германською правовими школами існують відмінності, але суттєвого значення у даному разі набуває сам принцип. Тому автори вважають доцільним і виправданим використовувати для реалізації (більшої реальності) кейсів судову практику Верховного Суду.

Методика створення кейсів у загальному випадкові описана та передбачає: визначення теми, якій буде присвячено кейс, формування навчальних цілей і завдань кейсу, визначення проблематики ситуації, побудова моделі ситуації, пошук інформації під фабулу кейсу, створення опису ситуації / написання тексту кейсу, розробка методичної частини кейсу [5, с. 59]

Кінцевою метою навчання за допомогою кейс-стаді є формування спеціаліста, який має знання і навички – через можливість виявлення і вирішення проблеми, можливість її передбачення і недопущення, уміння ухвалити вчасне і правильне рішення тощо.

Проміжні висновки.

По-перше, класифікація кейсів не містить характеру імперативу, що дозволяє комбінувати фабулу і вимоги відповідно до поставленого завдання та/або теми заняття.

По-друге, такий спосіб донесення інформації до аудиторії передбачає зміну ролі викладача: від арбітра до «граючого тренера». Тобто, на роль суттєву, але горизонтально інтегровану.

По-третє, з власного досвіду авторів, метод кейсів, на додаток до всіх позитивних аспектів, має властивість як зацікавити аудиторію, так і надати студентам певності у власних силах, адже фактор наявності точних знань перестає бути визначальним.

Окрім того, заохочується акцентація на цікавих й концентрованих випадках. Так, Танасійчук Ю. наводить приклад: «Перед вивченням питання про властивості серцевого м'язу, розповідаю про лікаря, засновника наукової анатомії Везалія: «Одного року Везалій в присутності глядачів зробив розтин трупа людини, щоб з'ясувати причину смерті. Який же був жах всіх присутніх і самого Везалія, коли всі побачили слабко працююче серце! За це лікарю був винесений вирок до страти» [2, с. 118].

У площині юриспруденції в аналогічному аспекті можна звернутися до одного з романів Д. Грішема, де описувався суд над афроамериканцем за вбивство білих, які зґвалтували й знущались над його малолітньою донькою. Журі не було схильним до підсудного, але адвокат застосував один із прийомів: описав, як над маленьким янголятком знущалися покидьки, що викликало обурення його членів, які за пропозицією захисника сприймали інформацію із заплющеними очима. Лише наприкінці їм було запропоновано уявити, що маленька дівчинка могла бути білошкірою…

По-четверте, робота над кейсами передбачає самостійну методологію обґрунтування оцінювання (поточного і семестрового контролю), оскільки в основу методу кейсів покладено не формальне відтворення вивченого матеріалу. До цього варто зауважити, що формування кейсів має враховувати значну, за нормативами, кількість студентів у групі, оскільки його ефективність збільшується при роботі з малими групами.

Другою складовою формування навчальних кейсів є сутнісне їх наповнення. Забезпечуючи реалістичність кейсів, автори використовують у практиці судову практику Верховного Суду, добираючи до аналізу ту, яка відповідає критерію сталості.

При цьому враховується здобуток загальної теорії права у питанні співвідношення законодавства і нормозастосування: норма закону «має йти (якщо хоче зберегти значення норми) у ногу з часом і суспільними відносинами, які постійно змінюються під впливом різноманітних факторів» [6, с. 364].

До цього варто також додати, що:

- рішення вищих судів на теоретичному рівні визнаються допоміжними джерелами права [7, с. 162];
- «один з основних висновків юридичних герменевтиків полягає у тому, що право не слід зводити до науки, воно більше тяжіє до людської мудрості і мистецтва, ніж до науки» [6, с. 384].

Нормативне регулювання допоміжних матеріалів до кейсів в контексті обраної тематики [8]. Статтею 203 ЦК України визначено загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину. Статтею 215 ЦК України встановлено підстави недійсності правочину (форма, порок волі, зміст та наслідки). Статтями 229, 230 ЦК України встановлено правові наслідки недійсності правочину, який вчинено відповідно під впливом помилки і обману.

Верховний Суд роз'яснив, що «тлумачення статей 215, 216 ЦК України свідчить, що для визнання судом оспорюваного правочину недійсним необхідним є:

пред'явлення позову однією із сторін правочину або іншою заінтересованою особою;

наявність підстав для оспорення правочину;

встановлення, чи порушується (не визнається або оспорюється) суб'єктивне цивільне право або інтерес особи, яка звернулась до суду» [9].

«Як наявність підстав для визнання оспорюваного правочину недійсним, так і порушення суб'єктивного цивільного права або інтересу особи, яка звернулася до суду, має встановлюватися саме на момент вчинення оспорюваного правочину. Тобто підстави для оспорювання правочину і порушення суб'єктивного цивільного права або інтересу особи мають існувати на момент вчинення правочину.

Тлумачення статті 230 ЦК України свідчить, що під обманом розуміється умисне введення в оману сторони правочину його контрагентом щодо обставин, які мають істотне значення. Тобто при обмані завжди наявний умисел з боку другої сторони правочину». [9]

Правові висновки Верховного Суду щодо сутнісних характеристик правової категорії «обман» та розмежування «обману» і «помилки».

Верховний Суд роз'яснив, що «при обмані завжди наявний умисел з боку другої сторони правочину, яка, напевно знаючи про наявність чи відсутність тих чи інших обставин і про те, що друга сторона, якби вона володіла цією інформацією, не вступила б у правовідносини, невигідні для неї, спрямовує свої дії для досягнення цілі – вчинити правочин». [10]

«Встановлення у недобросовісної сторони умислу ввести в оману другу сторону, щоб спонукати її до укладення правочину, є обов'язковою умовою кваліфікації недійсності правочину за статтею 230 ЦК України (див. постанову Верховного Суду від 19 жовтня 2022 року у справі № 522/21730/19 (провадження № 61-37св22)» [11].

Отже, стороні, яка діяла під впливом обману, необхідно довести: по-перше, обставини, які не відповідають дійсності, але які є істотними для вчинення нею правочину; по-друге, що їх наявність не відповідає її волі перебувати у відносинах, породжених правочином; по-третє, що невідповідність обставин дійсності викликана умисними діями другої сторони правочину.

«У постанові Верховного Суду України від 29 квітня 2014 року у справі № 3-11гс14 зроблено висновок, що «обман має місце, якщо сторона заперечує наявність обставин, які можуть перешкоджати вчиненню правочину, або якщо вона замовчує їх існування. Виходячи із змісту зазначеної норми, правочин визнається вчиненим внаслідок обману у разі навмисного введення іншої сторони в оману щодо обставин, які впливають на вчинення правочину. Наявність умислу в діях відповідача, істотність значення обставин, щодо яких особу введено в оману, і сам факт обману повинна довести особа, яка діяла під впливом обману. Обман щодо мотивів правочину не має істотного значення. Суб'єктом введення в оману є сторона правочину як безпосередньо, так і через інших осіб за домовленістю».

Аналогічна правова позиція викладена, зокрема, в постановах Верховного Суду від 28 квітня 2020 року в справі № 263/16688/17 (провадження № 61-16584св19) і від 02 жовтня 2019 року в справі № 140/2589/15-ц (провадження № 61-16847св18)». [12]

Проміжні висновки.

По-перше, судова практика оспорюваності правочину з підстав вчинення його під впливом обману є уніфікованою і сталою. Названа обставина спростить звернення студентів до практики в цілому, оскільки не наражатиме на обставину відступу від правових позицій. Тобто, в результаті розв'язання кейсу студенти отримають актуальну інформацію.

По-друге. Обрана для вивчення у форматі кейсу тема дозволяє як доповнити її за рахунок інших обставин, так і започаткувати цикл занять. Зокрема, за рахунок:

- тягар доказування: «обман, що стосується обставин, які мають істотне значення, має доводитися позивачем як стороною, яка діяла під впливом обману»; [10]
- предмет доказування: «стороні, яка діяла під впливом обману, необхідно довести: по-перше, обставини, які не відповідають дійсності, але які є істотними для вчиненого нею правочину; по-друге, що їх наявність не відповідає її волі перебувати у відносинах, породжених правочином; по-третє, що невідповідність обставин дійсності викликана умисними діями другої сторони правочину»; [10]
- питання обрання ефективного способу захисту: «Визначаючи вид вимоги, особа може наразитися на проблему, коли одні й ті ж самі протиправні дії породжують виникнення різних цивільно-правових вимог до одного й того ж суб'єкта. Задоволення хоча б однієї з них позбавляє можливості пред'явлення іншої. Отже, з'являється декілька шляхів досягнення кінцевої мети – відновлення порушеного права або захисту інтересу. Аналіз наведеного дає підстави для висновку, що законодавчі обмеження матеріально-правових способів захисту цивільного права чи інтересу підлягають застосуванню з дотриманням положень статей 55, 124 Конституції України та статті 13 Конвенції, відповідно до яких кожна особа має право на ефективний засіб правового захисту, не заборонений законом. Подібні висновки викладені у постанові Великої Палати Верховного Суду від 08 червня 2021 року у справі № 662/397/15-ц (провадження № 14-20цс21)»; [13]

положення про тлумачення правочину: «Відповідно до частини першої статті 637 ЦК України тлумачення умов договору здійснюється відповідно до статті 213 ЦК України. У частинах третій та четвертій статті 213 ЦК України визначаються загальні способи, що застосовуватимуться при тлумаченні, які втілюються в трьох рівнях тлумачення. Перший рівень тлумачення здійснюється за допомогою однакових для всього змісту правочину значень слів і понять, а також загальноприйнятих у відповідній сфері відносин значення термінів. Другим рівнем тлумачення (у разі, якщо за першого підходу не вдалося витлумачити зміст правочину) є порівняння різних частин правочину як між собою, так і зі змістом правочину в цілому, а також з намірами сторін, які вони виражали при вчиненні правочину, а також з чого вони виходили при його виконанні. Третім рівнем тлумачення (при без результативності перших двох) є врахування: (а) мети правочину, (б) змісту попередніх переговорів, (в) усталеної практики відносин між сторонами (якщо сторони

перебували раніш в правовідносинах між собою), (г) звичаїв ділового обороту; (ґ) подальшої поведінки сторін; (д) тексту типового договору; (е) інших обставин, що мають істотне значення Таким чином, тлумаченню підлягає зміст правочину або його частина за правилами, встановленими статтею 213 ЦК України. З урахуванням принципів цивільного права, зокрема, добросовісності, справедливості та розумності, сумніви щодо дійсності, чинності та виконуваності договору (правочину) повинні тлумачитися судом на користь його дійсності, чинності та виконуваності». [14]

- критерії доказування: «Європейський суд з прав людини у справі «*Бочаров проти України*» (остаточне рішення від 17 червня 2011 року) вказував на необхідність при оцінці доказів керуватися критерієм доведення «*поза розумним сумнівом*». Таке доведення може випливати зі співіснування достатньовагомих, чітких і узгоджених між собою висновків або подібних неспростованих презумпцій щодо фактів». [15]

По-третє, доповнення не конкретизованої фактичними обставинами фабули справи вимогою деталізувати процес за рахунок реконструкції позиції сторони дає можливість студентам задіяти творчі здібності.

Висновки. Застосування методу кейсів безумовно має позитивне значення, оскільки сприяє формуванню у студентів тих компетентностей, що їх передбачають галузеві стандарти вищої освіти. Названий метод сприяє засвоєнню матеріалу та формуванню у студентів необхідних адаптативних навичок і умінь.

Разом із тим, запровадження такої форми викладання передбачає докорінну перебудову викладення навчального матеріалу, методологія якого хоч і описана у науковій літературі, але, здебільшого, носить прикладний (ad hoc) характер. З одного боку, названа обставина дозволяє експериментувати, але з іншого – виникають проблеми зворотного зв'язку і об'єктивної оцінки отриманих знань, компетентностей і практичних навичок.

Відкритим є також питання деталізації фабули кейсу, оскільки, з одного боку, незначна деталізація дає простір для творчості, але з іншого – не привнесе набуття навичок адвоката як фахівця у галузі права (у широкому розумінні) при роботі з цивільними справами, замінивши її виключно штучними конструкціями, що є протилежним самій суті кейс-методу. І у цьому автори вбачають напрямок майбутніх досліджень.

Автори вважають тему оспорювання правочинів з підстав їх укладення за допомогою обману прийнятною для підготовки кейсів для навчальних курсів «Адвокат у цивільному процесі», «Консультативна робота адвоката».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рибачук-Ярова Т.В. Історія виникнення кейс-методу та його сутність. С. 73-78. URL: https://dspace.nuft.edu.ua/server/api/core/bitstreams/3e47369a-4540-43ba-b905-9d62886ef569/content (дата звернення 15.07.2025 р.).
2. Танасійчук Ю Використання кейс-методу під час викладання дисципліни «Вікова фізіологія та шкільна гігієна». Scientific journal «PHYSICAL CULTURE AND SPORT: SCIENTIFIC PERSPECTIVE». С. 115–121. URL: file:///C:/Users/%D0%A2%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F%D0%BD%D0%B0/Downloads/_PCS-2024-N1(1)+(8)+115-121-1.pdf (дата звернення 07.07.2025 р.).
3. Рибачук-Ярова, Т.В. Кейс- метод: історія розробки і використання методу в освіті. Implementation of Case Study Teaching in Economics and Management Education = Впровадження в навчальний процес кейс-методів для студентів економічного та управлінського напрямів підготовки : collective monograph / T.L. Mostenska, T. Rybachuk-Yrova, I. Fedulova [et al.]; Swiss National Science Fundation, Swiss Agency for Development and Cooperation, National University of Food Technolodies, University of St. Gallen. К.: NUFT, 2015. С. 146–153.
4. Пометун О.І. Ситуаційний метод навчання. Енциклопедія освіти. К: Юрінком Інтер, 2008. С. 821-822.
5. Використання інтерактивних методів та мультфільмів у профілактиці ризикованої поведінки: методичний посібник для спеціалістів, які працюють з бездоглядними та безпритульними дітьми та підлітками / За ред. Т.В. Журавель; Авт. кол.: Т.В. Журавель, Т.Л. Лях, О.М. Нікітіна. К., 2010. 168 с.

6. Козюбра М.І. Практична філософія права: Монографія. К.: «ДУХ І ЛІТЕРА», 2024. 496 с.
7. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. 392 с.
8. Цивільний кодекс України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40–44, ст. 356). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення 09.06.2025 р.).
9. Постанова Верховного Суду від 19 жовтня 2022 р. у справі № 522/21730/19, провадження № 61-37св22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106940200 (дата звернення 19.06.2025 р.)
10. Постанова Верховного Суду від 26 липня 2022 р. у справі № 760/21633/15, провадження № 61-4464св21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105482038 (дата звернення 19.06.2025 р.).
11. Постанова Верховного Суду від 04 грудня 2024 р. у справі № 761/6243/19, провадження № 61-1736св24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123567825 (дата звернення 21.06.2025 р.).
12. Постанова Верховного Суду від 06 серпня 2020 р. у справі № 171/2190/17, провадження № 61-5111св19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90847610 (дата звернення 17.07.2025 р.).
13. Постанова Верховного Суду від 15 вересня 2021 р. у справі № 609/341/19, провадження № 61-8757св20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100000115 (дата звернення 03.07.2025 р.).
14. Постанова Верховного Суду від 10 березня 2021 р. у справі № 607/11746/17, провадження № 61-18730св20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95532879 (дата звернення 21.07.2025 р.).
15. Постанова Верховного Суду від 20 травня 2021 р. у справі № 127/18908/19, провадження № 61-13716св20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97076730 (дата звернення 21.07.2025 р.).

УДК 347.4
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.19

ІНСТИТУТ ВІДСТУПЛЕННЯ ПРАВА ВИМОГИ (ЦЕСІЇ) У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ВИЗНАЧЕННЯ ТА НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Миськів М.С.,
магістр права,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
ORCID: 0009-0004-0609-2986

Миськів М.С. Інститут відступлення права вимоги (цесії) у цивільному праві України: проблеми правового визначення та напрями вдосконалення.

Встановлено, що інститут відступлення права вимоги (цесії) є одним з ключових механізмів у зобов'язальному праві України, проте його регулювання в Цивільному кодексі має значні прогалини. Відсутність чіткого законодавчого визначення цесії спричиняє доктринальні суперечності щодо її правової природи – чи є вона самостійним правочином, чи результатом інших угод, що ускладнює кваліфікацію та веде до спорів. Історично цесія розвинулася з римського приватного права, долаючи обмеження ранніх форм передачі зобов'язань і ставши ефективним механізмом передачі прав.

Досліджено, що сучасна судова практика вирішує ці розбіжності, розглядаючи цесію як правовий результат інших договорів та підвищуючи правову визначеність. Важливим є чітке розмежування цесії від суміжних правових інститутів, зокрема факторингу, за критеріями предмета, мети, оплатності та суб'єктного складу. Необхідність законодавчого закріплення цих розмежувань визнається у Проєкті Концепції оновлення Цивільного кодексу України, що є важливим кроком до усунення правової невизначеності.

Проєкт Концепції також пропонує модернізацію інституту цесії, включаючи можливість відступлення майбутніх прав за умови їх ідентифікації, гармонізуючи українське законодавство з європейськими стандартами, зокрема з положеннями Проєкту Загальної схеми координат (DCFR). Передбачається перегляд обмежень щодо відступлення права вимоги у статті 515 ЦК, згідно з якими дозволено відступлення майнових прав за згодою боржника та обмежено передачу прав, нерозривно пов'язаних з особою кредитора.

Доведено, що для подальшого посилення захисту інтересів учасників та підвищення довіри до ринку вимог, доцільна імплементація додаткових положень європейського договірного права, зокрема DCFR. Це включає запровадження детальних гарантій цедента цесіонарію (щодо існування права, стабільності умов та захисту від подвійного відступлення), а також чітких правил щодо послідовного відступлення, де пріоритет визначається повідомленням боржника. Важливим є також закріплення принципу неможливості окремого відступлення акцесорного права.

Підкреслено, що незважаючи на прогрес у судовій практиці та запропонованих змінах до ЦК, правове регулювання цесії потребує подальшої системної модернізації. Комплексна імплементація європейських стандартів необхідна для повного захисту прав учасників, підвищення довіри до ринку вимог та ефективного функціонування інституту цесії в Україні.

Ключові слова: відступлення права вимоги, цесія, Проєкт Концепції оновлення Цивільного кодексу України, DCFR.

Myskiv M.S. The institute of assignment of claim (cession) in Ukrainian civil law: problems of legal definition and directions for improvement.

It has been established that the institute of assignment of claim (cession) is one of the key mechanisms in the law of obligations of Ukraine, yet its regulation in the Civil Code has significant gaps. The

absence of a clear legislative definition of cession leads to doctrinal controversies regarding its legal nature – whether it is an independent legal transaction or a result of other agreements, which complicates qualification and leads to disputes. Historically, cession developed from Roman private law, overcoming the limitations of early forms of transfer of obligations and becoming an effective mechanism for the transfer of rights.

It has been researched that modern judicial practice resolves these discrepancies by considering cession as a legal result of other contracts, thereby increasing legal certainty. A clear distinction of cession from related legal institutions, particularly factoring, based on criteria of subject matter, purpose, onerousness, and composition of parties, is important. The necessity of legislative consolidation of these distinctions is recognized in the Draft Concept for Updating the Civil Code of Ukraine, which is an important step towards eliminating legal uncertainty.

The Draft Concept also proposes the modernization of the institution of cession, including the possibility of assigning future rights provided they are identifiable, harmonizing Ukrainian legislation with European standards, particularly with the provisions of the Draft Common Frame of Reference (DCFR). A review of restrictions on the assignment of claims in Article 515 of the Civil Code is envisaged, allowing the assignment of property rights with the debtor's consent and limiting the transfer of rights inextricably linked to the creditor's personality.

It has been proven that for further strengthening the protection of participants' interests and increasing trust in the claims market, the implementation of additional provisions of European contract law, particularly the DCFR, is expedient. This includes the introduction of detailed warranties from the cedent to the cessionary (regarding the existence of the right, stability of terms, and protection against double assignment), as well as clear rules regarding successive assignments, where priority is determined by notification to the debtor. The consolidation of the principle of impossibility of separate assignment of an accessory right is also important.

It is emphasized that despite progress in judicial practice and proposed amendments to the Civil Code, the legal regulation of cession requires further systemic modernization. Comprehensive implementation of European standards is necessary for the full protection of participants' rights, increasing trust in the claims market, and the effective functioning of the institution in Ukraine.

Key words: assignment of claim, cession, Draft Concept for Updating the Civil Code of Ukraine, DCFR.

Постановка проблеми. Інститут відступлення права вимоги (цесії) займає ключове місце в системі цивільного права України, забезпечуючи обіг майнових прав та динаміку зобов'язальних відносин в цивільному обороті. Однак його правова регламентація в Цивільному кодексі України відстає від потреб сучасної цивільної практики та європейських стандартів. Відсутність законодавчого визначення поняття цесії призводить до доктринальних суперечностей щодо її правової природи: чи є вона самостійним правочином, чи лише правовим результатом інших угод (наприклад, купівлі-продажу). Ця невизначеність породжує здійснення помилок учасниками правовідносин щодо відступлення права вимог, зокрема щодо кваліфікації договорів,

Додаткові складнощі створює відсутність закріплених критеріїв розмежування цесії від суміжних інститутів, зокрема факторингу, що також спричиняє помилки при укладанні угод та оспорюванні їх дійсності. Необхідність гармонізації українського законодавства з європейськими актами, викликає потребу в оновленні норм щодо обмежень відступлення прав вимоги, врегулювання передачі майбутніх прав та запровадження гарантій для цесіонаріїв. Відсутність чітких механізмів захисту від ризиків (наприклад, подвійного відступлення) підвищує витрати сторін та знижує довіру до інституту в цілому.

Метою дослідження є проаналізувати сучасний стан правового регулювання цесії в Україні, виявити ключові проблеми та обґрунтувати напрями його вдосконалення з урахуванням європейського досвіду.

Аналіз останніх досліджень та публікацій демонструє, що дослідження інституту відступлення права вимоги було предметом системного аналізу у сучасній цивілістиці. Значну увагу окремим аспектам даного інституту було приділено у наукових працях таких вчених як: Є. Рябоконь, Н. Коваленко, В. Пушай, О. Кот, І. Спасібо-Фатєєва, Д. Трут та ін.

Виклад основного матеріалу. Походження відступлення права вимоги як форми заміни кредитора у зобов'язаннях сягає глибин римського приватного права. Так, спочатку зобов'язання

розглядались як суто особисті відносини. Як вказується у Дигестах Юстиніана, винятком був перехід права вимоги до спадкоємця, «Non solet stipulatio semel cui quaesita ad altum transire nisi ad heredem» (D. 7.1.25.2.).

Подальший розвиток Римської держави та римського права призвів до створення першої договірної форми передачі зобов'язань, що полягало в оновленні зобов'язання і отримало назву новації (novatio). Однією з підстав для новації була заміна його суб'єктів – делегація (delegatio) [1, с. 166].

Заміна кредитора відбувалась через отримання усної згоди від боржника на виконання обов'язку перед новим кредитором, після чого угода вважалась укладеною. Нове зобов'язання містило такий самий зміст, як і старе, проте вже мало нового суб'єкту з боку активної сторони [2, с. 60].

У зв'язку з недоліками, які пов'язані з механізмом делегації, зокрема, необхідність співпраці боржника для успіху укладення угоди, а також з метою забезпечення нового кредитора правами та гарантіями на рівні з первісними правовідносинами, римське право закріпило інститут цесії (cessio). Цесія розглядалась як вид двостороннього договірного відступлення права вимоги, за яким первісний кредитор (цедент) передавав своє право новому кредитору (цесіонарій). Як свідчать Дигести Юстиніана, цесія часта мала платний характер (D. 46.1.36).

Сучасне українське цивільне законодавство, успадкувавши римські засади інституту відступлення права вимоги (цесії), закріплює її як одну з підстав для заміни кредитора (ст. 512 Цивільного кодексу України (надалі – «ЦК»)) [3]. Проте законодавцем не було закріплено чіткого визначення цесії, у зв'язку з чим особливої уваги заслуговує дослідження її правової природи. Сучасні підходи українських цивілістів щодо визначення правової природи цесії можна розділити на дві групи.

З одного боку, цесія розглядається як самостійний правочин (Н. Коваленко, В. Пушай), аргументуючи це наявністю ознак, які відповідають ознакам правочину, таких як: двостороннє волевиявлення, консенсуальний характер угоди, можливість безоплатності, а також притаманності абстрактного та розпорядчого характеру [4, с. 182].

З іншого боку, цесія розглядається як правовий результат правочину (договору) про передачу прав (О. Кот, І. Спасибо-Фатєєва). Прихильники цього підходу підкреслюють, що сучасне законодавство, дозволивши обіг майнових прав, усунуло потребу в окремому договорі цесії. Факт заміни кредитора виникає автоматично як результат укладення та виконання правочину, спрямованого на передачу цього права (правочину купівлі-продажу, дарування прав та ін.) [5, с. 14]. Норми про відступлення права вимоги розглядаються лише як додаткові спеціальні правила, що супроводжують такий основний правочин і мають над ним пріоритет [6, с. 27].

Доктринальні суперечності щодо правової природи цесії знайшли вирішення в судовій практиці, де Велика Палата Верховного Суду у постанові від 07.09.2022 у справі № 910/16579/20 підтримала підхід щодо цесії як правового результату інших правочинів, зазначивши наступне: «Відступлення права вимоги може здійснюватися на виконання різних зобов`язальних договорів… зокрема, на підставі договору купівлі-продажу, дарування, міни… відступлення права вимоги може відбуватись і на підставі договору факторингу. Правова природа відповідного договору незалежно від його назви визначається виходячи зі змісту прав та обов`язків сторін договору» [7]. Ця правова позиція була вже неодноразова викладена і в інших постановах Верховного Суду, зокрема від 17.01.2025 у справі № 759/20557/20, від 14.02.2024 у справі № 761/46622/19, від 29.01.2024 у справі № 686/7681/17 [8, 9, 10].

Необхідність відмежування цесії від конкретних цивільно-правових конструкцій щодо переходу прав було також неодноразово розглянуто українськими судами. Найчастіше учасники правовідносин помиляються в розмежуванні цесії та факторингу. З огляду на це, Верховний Суд окреслив три критерії відмінностей між цими двома правовими категоріями:

- предмет – факторинг обмежується грошовими вимогами, цесія не містить обмежень щодо предмету (окрім переліку зобов'язань зазначених в статті 515 ЦК, в яких заміна кредитора не допускається);
- мета – факторинг спрямований на фінансування, цесія на безпосередню передачу права;
- оплатність – факторинг завжди платний, цесія може бути безоплатною [11].

Додатковим критерієм для диференціації даних двох категорій є суб'єктний склад. За факторингом фактором може бути лише спеціальна установа (банк або інша фінансова установа, уповноважена здійснювати факторингові операції). У свою чергу цесія не має суб'єктних обмежень [12].

Про важливість розрізнення цесії та факторингу також зазначають автори Проєкту Концепції оновлення Цивільного кодексу України (надалі – «Проєкт Концепції»), пропонуючи законодавчо закріпити їх розмежування. Зокрема, автори наголошують на не завжди правильну кваліфікацію судами цих правових моделей, що призводить до оспорювання та визнання недійсними договорів про відступлення права вимоги [13, с. 36].

Окрім зазначеної вище зміни, Проєкт Концепції також передбачає ряд інших змін до інституту цесії в ЦК. Варто відзначити, що при написанні Проєкту Концепції його автори брали до уваги Проєкт Загальної схеми координат (Draft Common Frame of Reference) (надалі – «DCFR») та Принципи європейського договірного права, які є уніфікованими актами договірного права в Європейському Союзі та мають силу «м'якого» права. Даний аспект є важливим при здійсненні процесу модернізації українського цивільного законодавства, оскільки він має відбуватись з урахуванням процесу євроінтеграції нашої держави, а отже і необхідно здійснювати відповідні дії з адаптації вітчизняного законодавства до принципів та концептів Європейського Союзу.

Так, однією із запропонованих змін є необхідність закріпити на законодавчому рівні можливість відступлення прав, що виникнуть у майбутньому, так звані «недозрілі права». Ця зміна відповідає положенням DCFR, яка, однак, конкретизує можливість такої передачі, за умови наявності та визначеності (ідентифікованості) переданого права, тобто права, щодо якого укладено договір відступлення. (п. 1 ст. III.-5:106) [14, с. 259].

Така умова узгоджується з вітчизняною судовою практикою. Так, у постанові Верховного Суду від 24.04.2018 у справі № 914/868/17 було зроблено висновок про відсутність законодавчої заборони на відступлення майбутніх вимог. Однак, як зазначив суд, передача в рамках правочину неконкретизованих вимог, у тому числі майбутніх, призводить до визнання такого договору неукладеним через відсутність згоди сторін щодо його предмету або його неналежної індивідуалізації [15].

Ще однією пропозицією Проєкту Концепції є внесення змін до статті 515 ЦК, що стосується обмежень щодо відступлення права вимоги. Аналіз чинної редакції статті вказує на неможливість заміни кредитора в особистих зобов'язаннях. Зміни пропонують дозволити відступлення майнових прав, якщо це не зашкодить боржнику та за його згодою. Одночасно планується законодавчо обмежити відступлення окремих прав вимоги пов'язаних з особою кредитора [13, с. 35-36]. Хоча Проєкт Концепції не наводить прикладів таких обмежень, ймовірно, вони стосуються деліктних зобов'язань.

Слід також проаналізувати інші норми DCFR, які не були висвітлені авторами Проєкту Концепції, однак їх імплементація могла б суттєво вдосконалити інститут цесії в українському цивільному законодавстві.

Одним із таких аспектів є положення стосовно гарантій, які цедент надає цесіонарію при відступленні права вимоги. Ці гарантії необхідні для захисту інтересів цесіонарія та забезпечення його очікуваної вигоди від угоди. У разі, якщо в правочині між сторонами відсутні відповідні норми, то ст. III.-5:112 DCFR встановлює такі гарантії зі сторони цедента:

- Гарантія наявності та передаваності права: право вимоги існує (або виникне) на момент цесії; цедент має право його відступити; право не обмежене зустрічними вимогами боржника до цедента чи іншими запереченнями.
- Гарантія незмінності розкритих умов: умови базового договору, про які цедент повідомив цесіонарія, не змінювалися та не мають прихованих домовленостей, що можуть зашкодити цесіонарію.
- Гарантія стабільності первинного договору: договір, з якого випливає право вимоги, не може бути змінений без згоди цесіонарія, окрім випадків, передбачених угодою про цесію, або змін, здійснених добросовісно та розумно прийнятних.
- Гарантія проти подвійного відступлення: цедент зобов'язується не відступати те саме право повторно, що може призвести до пріоритету іншої особи перед цесіонарієм.
- Гарантія передачі супутніх прав: цедент зобов'язаний передати цесіонарію будь-які забезпечувальні права, пов'язані з основним правом вимоги, або надходження від них [14, с. 260-261].

Мета цих гарантій – захистити цесіонарія від ризиків, пов'язаних з недійсністю або обмеженістю переданого права, зменшенням його вартості через зміну базових договірних умов чи наявністю прав третіх осіб.

DCFR встановлює спеціальні правила для випадків послідовного відступлення одного права вимоги кільком цесіонаріям (ст. III.-5:121). Ключовим для визначення пріоритету є час офіцій-

ного повідомлення боржника. Пріоритет надається тому цесіонарію, про передачу права якого боржника було інформовано першим, за умови, що цей цесіонарій не знав і не міг знати про попередні відступлення на момент укладання своєї угоди [14, с. 265]. Як наслідок, боржник вважається таким, що належним чином виконав зобов'язання, сплативши особі, першій повідомивши йому про цесію, навіть за наявності конкуруючих вимог інших цесіонаріїв. Він не зобов'язаний розслідувати законність усіх претензій [16, с. 1094].

Якщо в результаті такого виконання перший (попередній) цесіонарій не отримує належного йому виконання, відповідальність за його збитки несе цедент, оскільки саме його дії (повторне відступлення) призвели до порушення гарантії проти подвійного відступлення. Додатково, якщо цесіонарій, який отримав платіж, знав або повинен був знати про існування попередньої цесії, перший цесіонарій має право вимагати від нього повернення отриманого на підставі принципу безпідставного збагачення [16, с. 1094].

Варто також відзначити положення DCFR щодо заборони окремого відступлення акцесорного права від основного зобов'язання, яке воно забезпечує [14, с. 259]. Це пов'язано з похідною природою акцесорного права, адже його існування та дійсність повністю залежать від основного права. Оскільки акцесорне право не має самостійного значення без основного зобов'язання, то його окрема передача є непрактичною.

Подібний висновок було також викладено у інформаційному листі Вищого господарського суду України від 07.04.2008 р. № 01-8/211 «Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України». Так, судом було вказано, що субсидіарні права не можуть бути відступлені самостійно без одночасної передачі основних прав за зобов'язанням [17].

Висновки. Отже, на підставі вищевикладеного, можна зазначити, що законодавчі норми, закріплені в ЦК, не повною мірою регулюють правовідносини щодо відступлення права вимоги. У зв'язку з цим, певної ясності щодо спірних питань вносить судова практика. Так, Верховний Суд чітко визначив цесію як правовий результат інших договорів, що відображає перехід до функціонального розуміння правочинів та підвищує правову визначеність. Судова практика також встановила вичерпні критерії для розмежування цесії та факторингу, що є критично важливим для уникнення помилкової кваліфікації та забезпечення стабільності комерційних відносин.

Проєкт Концепції оновлення Цивільного кодексу України демонструє прагнення до подальшої модернізації, інтегруючи європейські стандарти та принципи, зокрема щодо можливості відступлення майбутніх прав та уточнення обмежень. Це свідчить про необхідне узгодження українського законодавства з європейським правовим полем, що є важливим при процесі вступу до Європейського Союзу. Подальше вдосконалення інституту цесії може бути досягнуто шляхом імплементації додаткових положень DCFR, таких як детальні гарантії цедента, чіткі правила для послідовних відступлень, а також неможливість окремого відступлення аксцесорних прав. Ці кроки посилять захист цесіонарія, підвищать довіру до ринку вимог та забезпечать більшу правову визначеність, сприяючи ефективному функціонуванню цивільного обороту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рябоконь Є.О. Римська делегація та її значення у становленні інституту правонаступництва у зобов'язаннях. Часопис цивілістики. Науково-практичний журнал. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія». 2018. № 29. С. 165–172.
2. Zimmermann R. Stipulatio alteri, agency and cession. The law of obligations : Roman foundations of the civilian tradition. Oxford ; New York : Oxford University Press, 1996. Chapter 2. P. 34–67.
3. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 15.07.2025).
4. Пушай В.І. До питання про способи заміни осіб у зобов'язаннях. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 180–183.
5. Спасибо-Фатеева И.В. Правовая природа цессии. *Предпринимательство, хозяйство и право*. 1998. No 11. С. 13–18.
6. Kot O. The institute of assignment of the right of demand (cession) in the contractual regulation of private law relations in Ukraine. New Ukrainian Law. 2021. № 1. С. 22–31.
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 7 вересня 2022 р. у справі №910/16579/20. URL: https://opendatabot.ua/court/107140913-37df0fae107419e070e723d74d0809d4?_gl=1*1xha9js*_

ga*ODI5NjIwNjg5LjE2NDA3MTUyMTM.*_ga_0SS0PS3NLJ*czE3NTI4Mzg3NDIkbzI0NCRnMSR0MTc1MjgzODc3MCRqMzIkbDAkaDA. (дата звернення: 18.07.2025).
8. Постанова Верховного Суду від 17 січня 2025 р. у справі № 759/20557/20 – URL: https://opendatabot.ua/court/125326115-cbf4d5fad7b3c01cf3efedb1caf62c2c?_gl= 1*1o7mjx3*_ga*ODI5NjIwNjg5LjE2NDA3MTUyMTM.*_ga_0SS0PS3NLJ*czE3NTI4Mzg3NDIkbzI0NCRnMSR0MTc1MjgzODgxNyRqNDckbDAkaDA. (дата звернення: 18.07.2025).
9. Постанова Верховного Суду від 14 лютого 2024 р. у справі № 761/46622/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117624245 (дата звернення: 15.07.2025).
10. Постанова Верховного Суду від 29 січня 2024 р. у справі № 686/7681/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116731655 (дата звернення: 15.07.2025).
11. Постанова Верховного Суду від 03.06.2020 у справі № 916/1410/19 18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/89625064 (дата звернення: 15.07.2025).
12. Чим відрізняється факторинг від цесії – думки суддів та науковців. Газета «Закон і Бізнес». Законодавство, влада, права людини. URL: https://zib.com.ua/ua/155798.html (дата звернення: 18.07.2025).
13. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім "АртЕк", 2020. 128 с.
14. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Edited by Christian von Bar, Eric Clive and Hans Schulte-Nölke and Hugh Beale, Johnny Herre, Jérôme Huet, Matthias Storme, Stephen Swann, Paul Varul, Anna Veneziano and Fryderyk Zoll Munich: Sellier, European Law Publishers, Outline Edition, 2009. P. 644.
15. Постанова Верховного Суду від 24 квітня 2018 р. у справі № 914/868/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/73730399 (дата звернення: 16.07.2025).
16. Principles, definitions and model rules of European private law: Draft common frame of reference (DCFR) / ed. by Study Group on a European Civil Code., Research Group on the Existing EC Private Law. P. 4795. URL: https://www.law.kuleuven.be/personal/mstorme/european-private-law_en.pdf (дата звернення: 16.07.2025).
17. Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України: Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 07 квітня 2008 р. № 01-8/211. URL: https://ips.ligazakon.net/document/SD080085 (дата звернення: 17.07.2025).

УДК 347.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.20

ПРОЦЕСУАЛЬНІ КОЛІЗІЇ У СПРАВАХ ПРО ЗМІНУ РОЗМІРУ АЛІМЕНТІВ

Носік Ю.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності та інформаційного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-3608-2955
e-mail: yuriy.nosik@gmail.com

Зеров К. О.,
кандидат юридичних наук, старший дослідник,
асистент кафедри інтелектуальної власності та інформаційного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-2916-7528
e-mail: c.zerov@gmail.com

Носік Ю.В., Зеров К.О. Процесуальні колізії у справах про зміну розмірів аліментів.
У статті досліджуються актуальні проблеми судового захисту права дитини на утримання у контексті процесуально-правового регулювання розгляду спорів про зміну розміру аліментів в Україні. Норми матеріального права щодо утримання дітей батьками реалізуються у нерозривному зв'язку із нормами процесуального права, і в сукупності з ними утворюють комплексну правову систему гарантування суб'єктивного права дитини на утримання та забезпечують здійснення судового захисту цього права. Наголошується на непослідовності законодавчого врегулювання порядку розгляду таких справ у загальному та спрощеному позовному провадженні. Автори аналізують еволюцію відповідного нормативного регулювання, зокрема зміни, внесені Законом № 460-IX від 15.01.2020 р., яким справи про збільшення розміру аліментів визнані малозначними з можливістю їх розгляду у спрощеному провадженні, тоді як справи про зменшення розміру аліментів залишались у числі справ, які розглядаються лише в загальному позовному провадженні. Окремо розглянуто Закон № 3831-IX від 19.06.2024 р., що визначив справи про зменшення розміру аліментів малозначними, проте не скасував заборону на їх розгляд у спрощеному провадженні, що створило правову колізію. Автори обґрунтовують, що обидва види справ – про збільшення і зменшення аліментів – є єдиною категорією справ про зміну їх розміру, а отже, порядок їх розгляду має бути однаковим. Спори у справах про збільшення і зменшення розміру аліментів випливають з одних і тих же правовідносин сторін, стосуються захисту одного і того ж суб'єктивного права дитини на утримання, а зміна розміру аліментів у сторону збільшення або зменшення відбувається на підставі одних і тих же передбачених законом юридичних фактів. У статті підкреслено негативні наслідки фрагментарності та недостатньої юридичної експертизи змін до ЦПК України, які перешкоджають формуванню єдиної практики правозастосування, створюють процесуальні перешкоди у захисті права дитини на утримання та вносять деяку невизначеність щодо касаційного оскарження рішень у справах про зменшення розміру аліментів. Робиться висновок про необхідність комплексного підходу до врегулювання питань зміни розміру аліментів у цивільному процесуальному законодавстві України з урахуванням принципу ефективного судового захисту прав дитини.
Ключові слова: право на утримання, зміна розміру аліментів, спрощене провадження.

Nosik Y.V., Zerov C.O. Procedural conflicts in alimony modification cases.
The article examines the current issues of judicial protection of the child's right to maintenance in the context of procedural and legal regulation of disputes on changing the amount of alimony in Ukraine.

Substantive law provisions on child support by parents are implemented in an inseparable connection with procedural law provisions, and together with them form a comprehensive legal system for guaranteeing the subjective right of a child to support and ensure the implementation of judicial protection of this right. The authors emphasize the inconsistency of legislative regulation of the procedure for consideration of such cases in general and simplified action proceedings. The authors analyze the evolution of the relevant regulatory framework, in particular, the changes introduced by Law No. 460-IX of 15.01.2020, which recognized cases on increasing the amount of alimony as small claims, with the possibility of their consideration in simplified proceedings. In contrast, cases on reducing the amount of alimony remained among the cases considered only in general action proceedings. The authors also analyze Law No. 3831-IX of June 19, 2024, which defined cases of alimony reduction as small claims, but did not cancel the ban on their consideration in simplified proceedings, which created a legal conflict. The authors substantiate that both types of cases - on increasing and decreasing alimony - are a single category of cases on changing their amount, and therefore, the procedure for their consideration should be the same. Disputes in cases of increasing and decreasing the amount of alimony arise from the same legal relations of the parties, concern the protection of the same subjective right of the child to maintenance, and the change in the amount of alimony in the direction of increase or decrease is based on the same legal facts provided for by law. The article emphasizes the negative consequences of fragmentation and insufficient legal expertise of the amendments to the Code of Civil Procedure of Ukraine, which impede the formation of a unified law enforcement practice, create procedural obstacles to the protection of the child's right to maintenance, and introduce some uncertainty regarding cassation appeals against decisions in cases of reduction of alimony. The authors conclude that there is a need for a comprehensive approach to regulating issues related to the modification of child support amounts in the civil procedural legislation of Ukraine, taking into account the principle of effective judicial protection of the child's rights.

Key words: right to maintenance, alimony modification, simplified proceedings.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження обумовлюють сучасні теоретичні та практичні проблеми правового регулювання суспільних відносин, які виникають під час захисту в судах України права дитини на утримання. Для вирішення таких проблем необхідно проводити наукові пошуки у сферах сімейного та цивільного процесуального права, пропонуючи доктринально обґрунтовані рішення та шляхи вдосконалення законодавства і відповідної практики правозастосування.

Еволюція процесуально-правового регулювання відносин, пов'язаних із захистом у судах України права дитини на утримання, відзначається непослідовністю у застосуванні до розгляду такої категорії справ порядку загального позовного провадження та порядку спрощеного позовного провадження. Це призвело до того, що діючий ЦПК України містить колізії у регулюванні відповідних відносин, які виявляються у визначенні категорій малозначних справ та допустимості застосування до їх розгляду спрощеного позовного провадження.

Наявні у чинному законодавстві юридичні дефекти створюють перешкоди ефективній реалізації та захисту суб'єктивного права дитини на утримання, а також негативно впливають на практику застосування правових норм з питань виконання батьками обов'язку утримувати дитину, зокрема, на єдність судової практики в цій області.

З огляду на актуальність теми **мета цього дослідження** полягає у тому, аби на основі застосування наукових методів пізнання норм цивільно-процесуального та сімейного права і використання судової практики у справах про захист майнового права дитини на утримання, сформулювати науково-теоретичні висновки і практичні рекомендації щодо тлумачення, застосування і вдосконалення норм права, які містяться у ЦПК України, в частині судового захисту права дитини на утримання у спорах про зміну розміру аліментів.

Відповідно до мети цього дослідження мають бути вирішені, зокрема, такі **завдання**: провести науковий аналіз нормативних джерел з питань регулювання суспільних відносин, які пов'язані із судовим захистом права дитини на утримання; проаналізувати еволюцію цивільно-процесуального регулювання порядку розгляду справ про зміну розміру аліментів; розкрити законодавчі колізії в регулювання порядку розгляду відповідної категорії справ та запропонувати можливі шляхи їх розв'язання.

Стан опрацювання проблематики. Потреба у науковому дослідженні проблем захисту права дитини на утримання у спорах про зміну розміру аліментів зумовлена також тим, що у сучасній

науковій доктрині цивільного процесуального та сімейного права питання, на яких сфокусована ця стаття, залишаються мало дослідженими. Піднятої у цій статті проблематики стосуються наукові праці таких дослідників, як Ізарова І.О., Притика Ю.Д., Зуб О.Ю., Сердюк В., Скриньковський Р., Бабій А., Хмиз М., Помазанов А.В., Кравцов С.О., Гуденко Д.О., Воробйова В.І., Маркін А.О., Романенко Д.С. та ін.

Так, Ізарова І.О. та Притика Ю.Д. констатують, що вирішення питання про розгляд справи у спрощеному позовному провадженні має відбуватись виходячи з принципів пропорційності цивільного судочинства і співробітництва між сторонами і судом для забезпечення реалізації основного завдання - ефективного захисту порушених прав осіб [1]. Помазанов А.В. проаналізував проблеми забезпечення права на справедливий суд, на доступ до правосуддя та право на касаційне оскарження у разі розгляду малозначних справ [2]. Зуб О.Ю. досліджував взаємозв'язок, співвідношення та розмежування спрощеного позовного та наказного проваджень, здійснив спробу надати авторське визначення спрощеного позовного провадження, окреслив переваги та недоліки використання спрощених процедур захисту суб'єктивного права в цивільному судочинстві [3]. Кравцов С.О., Гуденко Д.О. та Воробйова В.І. звертають увагу на те, що закріплений в ЦПК України перелік критеріїв малозначності справи залишає за судами широкі дискреційні повноваження щодо визначення спору малозначним, і з огляду на це, пропонують розробити методичні рекомендації щодо застосування критеріїв визначення спору малозначним [4]. Сердюк В., Скриньковський Р., Бабій А. та Хмиз М., розглянувши проблемні питання судової практики в Україні, які пов'язані з розглядом цивільних справ щодо зменшення розміру аліментів у контексті визначення вказаної категорії справ як малозначних, дійшли висновку про те, що справи про збільшення і зменшення розміру аліментів мають розглядатись у порядку спрощеного позовного провадження [5].

Разом з тим, недостатньо дослідженими залишаються теоретичні і практичні питання, пов'язані із розв'язанням існуючих законодавчих колізій у регулюванні порядку розгляду судами справ про захист права дитини на утримання, а також проблеми визначення переліку категорій малозначних справ у цивільному процесі в системному зв'язку з нормами сімейного права України.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 51 Конституції України сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою. Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття.

Європейський суд з прав людини, застосовуючи ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, де закріплено право на повагу до приватного і сімейного життя, виходить із бачення того, що між дитиною та її батьками існує зв'язок, що становить сімейне життя [6, § 36]. «Сімейне життя» включає не лише соціальні, моральні чи культурні відносини; воно також включає інтереси матеріального характеру [7, § 59]; [8, § 60]), зокрема, зобов'язання щодо утримання [9, § 461].

Відповідно до частин першої та другої статті 27 Конвенції про права дитини держава визнає право кожної дитини на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку дитини. Батьки або інші особи, які виховують дитину, несуть основну відповідальність за забезпечення в межах своїх здібностей і фінансових можливостей умов життя, необхідних для розвитку дитини.

Наведені конституційні імперативи та міжнародно-правові стандарти забезпечення утримання дітей батьками отримали відображення й розвиток в інших нормах законодавства України. Так, відповідно до ст.ст. 150, 180 СК України батьки зобов'язані піклуватися про здоров`я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток, забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, матеріально утримувати дитину до повноліття. Частиною першою статті 8 Закону України «Про охорону дитинства» передбачено, що кожна дитина має право на рівень життя, достатній для її фізичного, інтелектуального, морального, культурного, духовного і соціального розвитку.

Норми матеріального права щодо утримання дітей батьками реалізуються у нерозривному зв'язку із нормами процесуального права, і в сукупності з ними утворюють комплексну правову систему гарантування суб'єктивного права дитини на утримання та забезпечують здійснення судового захисту цього права.

У правозастосовчій практиці принцип судового захисту суб'єктивного права дитини на утримання реалізується у цивільних справах про стягнення аліментів, збільшення та зменшення їх

розміру, припинення стягнення аліментів, оплату додаткових витрат на дитину, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, стягнення заборгованості за аліментами та ін.

Аналіз процесуального законодавства, яке визначає порядок розгляду наведених категорій справ, дозволив виявити непослідовність та суперечливість процесуально-правового регулювання порядку розгляду двох категорій справ із наведеного переліку, а саме справ про збільшення і про зменшення розміру аліментів.

ЦПК України у редакції 2017 року закріпив імператив про те, що справи, які виникають з сімейних відносин, не можуть розглядатися судами у порядку спрощеного позовного провадження (п. 1 ч. 4 ст. 274). Відповідно, цивільне судочинство у таких справах здійснюється за правилами загального позовного провадження. Загальне позовне провадження призначене для розгляду справ, які через складність або інші обставини недоцільно розглядати у спрощеному позовному провадженні. Таким чином, справи про зміну розміру аліментів, які за своєю природою виникають суто з сімейних відносин, підлягали розгляду виключно у порядку загального позовного провадження.

8 лютого 2020 року, коли набув чинності Закон України "Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ" № 460-IX від 15.01.2020 р., наведений у ч. 6 ст. 19 ЦПК України перелік видів справ, які для цілей цього Кодексу вважаються малозначними, був доповнений, зокрема, справами про стягнення аліментів, збільшення їх розміру, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, якщо такі вимоги не пов'язані із встановленням чи оспорюванням батьківства (материнства).

Для цих же видів справ було зроблено виняток у вищезазначеному п. 1 ч. 4 ст. 274 ЦПК України, внаслідок чого була знята заборона на їх розгляд у порядку спрощеного позовного провадження.

Як відомо, особливістю спрощеного провадження є, зокрема, те, що розгляд справ за його правилами відбувається у більш стислі строки, без призначення підготовчого засідання та без проведення судових дебатів, допускається розгляд справи без повідомлення сторін за наявними у справі матеріалами, зустрічний позов подати неможливо і практично виключена можливість подання касаційної скарги у такій справі.

Включення до ЦПК України переліку видів справ, які виникають із сімейних відносин і розгляд яких у порядку спрощеного позовного провадження є допустимим з огляду на їх малозначність, можна розглядати як позитивне вдосконаленням законодавства, що ґрунтується і на процесуальній доцільності, і на особливостях правовідносин сторін таких справ.

Проте детальний розгляд цього переліку видів справ виявляє його певну внутрішню суперечність, яка полягає в тому, що Законом № 460-IX від 15.01.2020 р. справи про збільшення розміру аліментів були віднесені до таких справ, які вважаються малозначними, а справи про зменшення розміру аліментів – ні. У зв'язку з цим у 2020 році процесуальний порядок розгляду справ про зменшення розміру аліментів не зазнав будь-яких змін - вони, як і раніше, підлягали розгляду виключно за правилами загального позовного провадження, тоді як справи про збільшення розміру аліментів вже могли розглядатись і у спрощеному провадженні.

Суперечливим таке рішення законодавця є тому, що спори у справах про збільшення і зменшення розміру аліментів випливають з одних і тих же правовідносин сторін, стосуються захисту одного і того ж суб'єктивного права дитини на утримання, а зміна розміру аліментів у сторону збільшення або зменшення відбувається на підставі одних і тих же передбачених законом юридичних фактів. Правовідносини сторін у таких справах регулюються однією правовою нормою, що закріплена у ст. 192 СК України, відповідно до якої розмір аліментів, визначений за рішенням суду або домовленістю між батьками, може бути згодом зменшено або збільшено за рішенням суду за позовом платника або одержувача аліментів у разі зміни матеріального або сімейного стану, погіршення або поліпшення здоров'я когось із них та в інших випадках, передбачених цим Кодексом.

Відповідно, порядок розгляду судами справ про збільшення і зменшення розміру аліментів має бути однаковим, оскільки в обох випадках відбувається одне юридичне явище - зміна розміру аліментів. Більше того, ці два види справ - про збільшення і про зменшення розміру аліментів - доцільно об'єднати в одну категорію - справи про зміну розміру аліментів.

Можна припустити, що неповнота і суперечливість переліку малозначних справ, які виникають із сімейних відносин і які можуть розглядатись у порядку спрощеного позовного провадження, що був внесений до ЦПК України Законом № 460-IX від 15.01.2020 р., пов'язані лише з неналежним рівнем нормотворчої техніки розробників відповідного законопроекту та усіх інших осіб, причетних до його вдосконалення та експертної оцінки на етапі роботи із законопроектом.

Тим не менше змінені норми статей 19 і 274 про порядок розгляду певних видів справ, які виникають із сімейних відносин, закріпились у судовій практиці. Тож коли суд першої інстанції, помилково ототожнюючи порядок розгляду справ про збільшення і про зменшення розміру аліментів, призначав справу про зменшення розміру аліментів до розгляду за правилами спрощеного позовного провадження, рішення у такій справі підлягало скасуванню апеляційним судом через порушення норм процесуального права, яке є обов'язковою підставою для скасування рішення суду першої інстанції та ухвалення нового судового рішення, оскільки суд розглянув в порядку спрощеного позовного провадження справу, що підлягала розгляду за правилами загального позовного провадження (п. 7 ч. 3 ст. 376 ЦПК України).

Верховний Суд послідовно дотримувався правової позиції, що справа про зменшення розміру аліментів є справою, що виникає із сімейних правовідносин, а отже, відповідно до п. 1 ч. 4 ст. 274 ЦПК України не може розглядатися в порядку спрощеного позовного провадження. Такий висновок зафіксовано, зокрема, у постановах Верховного Суду від 10 квітня 2024 р. у справі № 351/1971/23, від 21 лютого 2024 року у справі № 495/4896/23, від 24 січня 2024 року у справі № 752/1058/23, від 10 жовтня 2023 року у справі № 682/2454/22-ц.

Проте 19 липня 2024 року набули чинності зміни до ЦПК України, впроваджені Законом України "Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України щодо гарантування права на судовий захист у малозначних спорах" № 3831-IX від 19.06.2024 р., за якими справи про зменшення розміру аліментів також стали вважатись малозначними для цілей цього Кодексу.

Вочевидь, ці зміни до ЦПК України були внесені для того, щоб справи про зменшення розміру аліментів можна було розглядати за правилами спрощеного позовного провадження, що виглядає цілком слушним. Але так не сталось, оскільки для спрощеного розгляду справи, яка виникає з сімейних відносин, мало просто назвати її малозначною у ст. 19 ЦПК України. Крім цього, необхідно включити її до переліку винятків із загальної заборони застосовувати спрощене позовне провадження до розгляду справ, які виникають із сімейних відносин, що встановлені в п. 1 ч. 4 ст. 274 ЦПК України, проте законодавець у Законі № 3831-IX від 19.06.2024 р. цього не зробив, хоча Головне юридичне управління Верховної Ради України у своєму висновку до проекту цього Закону звертало увагу на суперечність запропонованих змін статті 274 ЦПК України [10].

В результаті у процесуальному законодавстві закріпилась абсурдна ситуація. Справи про зменшення розміру аліментів стали вважатись малозначними, для розгляду яких за приписами ст. 19 ЦПК України призначений спрощений порядок позовного провадження, проте справи про зменшення розміру аліментів, хоч вони і перетворились у малозначні, розглядати за правилами спрощеного провадження не можна, оскільки вони є справами, що виникають із сімейних відносин, для розгляду яких ст. 274 ЦПК України передбачає лише загальний порядок позовного провадження, і вони не належать до числа винятків із цього правила, які перераховані в п. 1 ч. 4 ст. 274 ЦПК України. Тобто справи про зменшення розміру аліментів, як і раніше, необхідно розглядати у порядку загального позовного провадження, не дивлячись на те, що вони тепер вважаються малозначними.

З цією колізією пов'язана ще одна проблема у цивільному процесі, яка зводиться до пошуку відповіді на питання, чи допускається тепер касаційне оскарження судових рішень у справах про зменшення розміру аліментів. З однієї сторони, відповідно до п. 2 ч. 3 ст. 389 ЦПК України судові рішення у малозначних справах касаційному оскарженню не підлягають. З іншої сторони, справи про зменшення розміру аліментів є особливим підвидом малозначних справ, адже до їх розгляду не застосовується порядок спрощеного позовного провадження, і вони розглядаються виключно в порядку загального позовного провадження. Як враховуватиме Верховний Суд цю специфіку справ про зменшення розміру аліментів, вирішуючи питання про прийнятність касаційної скарги, покаже час. Водночас варто пам'ятати, що відповідно до п. 2 ч. 3 ст. 411 ЦПК України, якщо суд розглянув у порядку спрощеного позовного провадження справу, що підлягала розгляду за правилами загального позовного провадження, то це є підставою для скасування касаційним судом

судового рішення та направлення справи на новий розгляд, якщо таке порушення норм процесуального права унеможливило встановлення фактичних обставин, які мають значення для правильного вирішення справи.

Висновки. Наведений у цій статті аналіз еволюції та актуального стану процесуально-правового регулювання розгляду справ про зміну розміру аліментів свідчить про те, що обидві спроби законодавця вдосконалити та впорядкувати процесуальний рух таких справ, які були зроблені в 2020 та в 2024 роках, були невдалими. У першому випадку було здійснено диференціацію порядків розгляду справ про збільшення і справ про зменшення розміру аліментів, хоча за правовою природою ці види справ належать до однієї категорії - справ про зміну розміру аліментів. У другому випадку було визначено, що обидві справи вважаються малозначними для цілей ЦПК України, проте не було знято заборону розглядати справи про зменшення розміру аліментів у порядку спрощеного позовного провадження. Таким чином у цивільному процесі зберігаються колізії у визначенні порядку розгляду справ про зміну розміру аліментів, що не сприяє ефективному захисту суб'єктивного права дитини на утримання та формуванню єдиної практики правозастосування у цій сфері.

Такий стан речей обумовлений відсутністю в законодавця комплексного бачення стану правового регулювання відповідних матеріальних і процесуальних відносин до внесення змін у процесуальний закон, фрагментарністю самих таких змін, а також ігноруванням юридичної експертизи законопроектів.

Викладені у цій статті науково-теоретичні положення та зроблені висновки і рекомендації відображають авторський підхід до вирішення існуючих проблем у сфері судового захисту права дитини на утримання та не охоплюють усієї повноти викликів, які постали перед правовою наукою, і тому питання щодо застосування порядку спрощеного позовного провадження до розгляду справ про зміну розміру аліментів залишаються актуальними для подальших наукових пошуків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ізарова І.О., Притика Ю.Д. Спрощене позовне провадження цивільного судочинства України: виклики першого року застосування в судовій практиці. *Проблеми законності*. 2019. № 145. С. 51–67.
2. Помазанов А.В. Малозначність справ у цивільному процесі України. *Право і суспільство*. 2018. № 1 частина 2. С. 80–86.
3. Зуб О.Ю. Спрощене позовне vs. наказне провадження в цивільному процесі. *Журнал східноєвропейського права*. 2018. № 58. С. 188–194.
4. Кравцов С.О., Гуденко Д.О., Воробйова В.І. Малозначність спору як «процесуальний фільтр» касаційного оскарження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 126–129.
5. Сердюк В., Скриньковський Р., Бабій А., Хмиз М. Зменшення розміру аліментів: проблемні питання віднесення до малозначних справ (судова практика в Україні). *Траєкторія науки*. 2021. № 5. С. 4021–4026.
6. L. v. the Netherlands. European Court of Human Rights. Strasbourg, 2004. 1 September. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61799 (дата звернення: 12.07.2025).
7. Belli and Arquier-Martinez v. Switzerland. European Court of Human Rights. Strasbourg, 2018. 11 December. URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-188649 (дата звернення: 12.07.2025).
8. Di Trizio v. Switzerland. European Court of Human Rights. Strasbourg, 2016. 2 February. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-11067 (дата звернення: 12.07.2025).
9. Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights. European Court of Human Rights. Strasbourg, 2021. 31 August. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_8_eng (дата звернення: 12.07.2025).
10. Мамченко Н. Справи про зменшення розміру аліментів і припинення їх стягнення віднесуть до малозначних. Судово-юридична газета. 18 червня 2024. URL: https://sud.ua/uk/news/publication/303524-dela-ob-umenshenii-razmera-alimentov-i-prekraschenii-ikh-vzyskaniya-otnesut-k-maloznachitelnym-3764f0 (дата звернення: 14.07.2025).

УДК 347
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.21

АЛЕАТОРНІ ДОГОВОРИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Павлюк Н.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-6108-9713
e-mail: nata_roman@ukr.net

Павлюк Н.М. Алеаторні договори у цивільному праві України.

У статті на основі аналізу цивілістичної літератури розглянуті різні авторські позиції щодо поняття, правової природи та кваліфікуючих ознак алеаторних договорів у цивільному праві України. Визначено, що ризиковий характер алеаторних договорів зумовлений наявністю в зазначених договорах так званих аномальних умов досягнення юридичного результату або підстави ризикового зобов'язання, обумовленого дією випадку. З'ясовано, що алеаторним договором, як різновидом ризикового договору, визнається угода, у якій зустрічне надання виявляється у можливості придбання майнового блага залежно від обставини, не підвладної волі сторін. Усі авторські позиції загалом відбивають основну ознаку таких договорів – їх залежність від виникнення чи припинення прав і обов'язків сторін, пов'язаної з настанням події, наявність чи відсутність якої невідома. Алеаторний ризик є різновидом ризику в цивільному праві і тому на алеаторний ризик поширюються загальні характеристики ризику.

Дослідження алеаторних договорів дозволяє на основі властивих тільки їм якостей виділити їх в окремий самостійний різновид в системі цивільно-правових договорів. На відміну від комутативних договорів, що передбачають певні, заздалегідь відомі дії, де вигода, яку отримують контрагенти, є точним еквівалентом іншої речі, яку кожен з них надає зі свого боку чи зобов'язується надати іншому, зміст алеаторних договорів складають невідомі, невизначені події, а тому на стадії їх укладання кожна зі сторін не може покладати надії на певний еквівалент, оскільки обсяг зобов'язань контрагента визначається тільки в момент настання обумовленої договором умови. Алеаторні договори обумовлені наявністю ризику при їх укладанні, причому ризик тут не просто присутній тією чи іншою мірою, а набуває визначального змісту в договорі, характеризує його. Отже, дослідження алеаторних договорів дозволяє на основі властивих тільки їм якостей виділити їх в окремий самостійний різновид в системі цивільно-правових договорів. Договір обґрунтовано вважають однією з найбільш давніх правових конструкцій в цивільному праві.

Ключові слова: цивільно-правовий договір, алеаторні договори, ризик, ризикові договори, страхові договори, договір довічного утримання, випадок.

Pavliuk N.M. Aleatoric contracts in the civil law of Ukraine.

The article, based on the analysis of civil literature, considers various author's positions on the concept, legal nature and qualifying features of aleatory contracts in the civil law of Ukraine. It is determined that the risky nature of aleatory contracts is due to the presence in the specified contracts of the so-called anomalous conditions for achieving a legal result or the basis for a risky obligation caused by the action of a case. It is found that an aleatory contract, as a type of a risk contract, is an agreement in which the counter-grant is manifested in the possibility of acquiring a property benefit depending on a circumstance that is not subject to the will of the parties. All author's positions generally reflect the main feature of such contracts – their dependence on the emergence or termination of the rights and obligations of the parties, associated with the occurrence of an event, the presence or absence of which is unknown. Aleatory risk is a type of risk in civil law and therefore the general characteristics of risk apply to aleatory risk.

The study of aleatory contracts allows us to distinguish them into a separate independent variety in the system of civil law contracts on the basis of their inherent qualities. Unlike commutative contracts, which provide for certain, previously known actions, where the benefit received by the counterparties is the exact equivalent of another thing that each of them provides on his part or undertakes to provide to the other, the content of aleatory contracts consists of unknown, uncertain events, and therefore at the stage of their conclusion, each of the parties cannot rely on a certain equivalent, since the scope of the counterparty's obligations is determined only at the moment of the occurrence of the condition stipulated by the contract. Aleatory contracts are conditioned by the presence of risk when concluding them, and the risk here is not simply present to one degree or another, but acquires a determining content in the contract, characterizes it. Thus, the study of aleatory contracts allows us to distinguish them into a separate, independent variety in the system of civil law contracts, based on their authoritative qualities alone. The contract is rightly considered one of the oldest legal constructs in civil law.

Key words: civil law contract, aleatory contracts, risk, risk contracts, insurance contracts, life support contract, case.

Актуальність теми. Договір обґрунтовано вважають однією з найбільш давніх правових конструкцій в цивільному праві [3, с. 59].

Формування у вітчизняному цивільному обороті традицій здійснення принципу свободи договору сприяє активному застосуванню нетипових правочинів, серед яких важливу роль відіграють алеаторні (ризикові) договори, специфіка яких обумовлена певними особливостями щодо підстав виникнення, предмета правового регулювання, суб'єктного складу тощо [13, с. 283].

Алеаторні договори - це юридичні угоди, в яких виконання зобов'язань сторін залежить від випадкових подій, що не піддаються повному контролю сторін. Останнім часом спостерігається збільшення інтересу з боку учасників цивільного обороту до угод, іменованим у літературі алеаторними. Така увага проявляється через масове поширення гральних закладів та автоматів, популярності інституту страхування, зростання кількості біржових угод, що здійснюються особами, які здійснюють підприємницьку діяльність.

Постановка проблеми. Хоча перелік алеаторних договорів є достатньо великим, вітчизняне цивільне законодавство виявилося недостатньо гнучким, щоб прийняти у свою структуру норми про алеаторні угоди як єдиний системний блок. Категорія алеаторності немає й легальної дефініції у цивільному праві.

У доктрині ж алеаторність сприймається як принципово ризиковий характер угоди. Часто він пов'язаний з тим, що зобов'язання однієї зі сторін поставлено під умову, щодо якої невідомо, чи настане вона чи ні.

Алеаторність як характеристика договірних відносин була сформована з урахуванням аналізу негативних наслідків, що виникають під час укладання угод, що пов'язані з непередбачуваними подіями чи ризиками. Це відповідно викликало якісну зміну місця ризикових договорів у цивільному праві та науці, що говорить про те, що даний інститут потребує системного дослідження для формування усталеної практики і єдиного розуміння правової природи, місця, і специфіки алеаторних договорів [8, с. 1].

Категорія ризикових договорів відноситься до мало досліджених у системі цивільного права, щодо якої сформувалося невиправдано негативне, нігілістичне ставлення, як і до всякого роду нееквівалентних, іншого роду аномальних зобов'язальних конструкцій у цілому [12, с. 3].

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню алеаторних договорів присвячені наукові роботи таких вчених, як О.С. Адамова, О.А. Березовська, М.М. Великанова, І.В. Венедиктова, Ю.А. Гриник, С.В. Губарєв, Т.Ф. Мадагаєва, Р.А. Майданик, І.С. Тімуш та ін.

Необхідність дослідження алеаторних угод зумовлена відсутністю однозначних теоретичних підходів у розумінні їхньої сутності та, як наслідок, належної правової регламентації.

Метою статті є аналіз категорії алеаторних договорів в сучасному цивільному праві України, визначення їх правової природи та сутності.

Виклад основного матеріалу. Стаття 626 Цивільного кодексу України(далі – ЦКУ) визначає договір як домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків [14].

Система цивільно-правових договорів як єдина система зі складними взаємозв'язками її елементів характеризується як внутрішньою єдністю, так і диференціацією договірних відносин,

що зумовлена особливостями конкретних майнових відносин, опосередкованих договорами [9 с. 639].

Наука цивільного права оперує безліччю підходів до класифікації договірних конструкцій, що слугують для їх поділу на певні однорідні типи (групи), використовуючи при цьому якийсь узагальнюючий критерій [3, с. 61]. Одним із таких критеріїв класифікації є умова оплатності або безоплатності договірного зобов'язання. Протягом досить довгого часу дана класифікація була завершеною і вітчизняні науковці не пропонували її розширити. Однак у деяких зарубіжних країнах було запропоновано такий тип договорів, як оплатні, поділити на ще дрібніші види – мінові (комутативні) та ризикові (алеаторні) [3, с. 62].

Алеаторним договором, як різновидом ризикового договору, визнається угода, у якій зустрічне надання виявляється у можливості придбання майнового блага залежно від обставини, не підвладної волі сторін.

Використання терміну «алеаторність» у науці зобов'язального права зумовлює подальше дослідження його в етимологічному розрізі. Це поняття походить від латинського «alea» – ризик, випадок. Звідси ж «aleatorium» – гральний будинок [7].

Вчені мають різні погляди на категорію алеаторних договорів, а тому надають різні дефініції цього поняття.

І. Тімуш сформульовано загальне визначення поняття ризикового (алеаторного) договору як орієнтованої на вдачу, збіг обставин, випадок тощо угоди, в якій загальний розмір чи можливість самого існування зустрічного надання на момент укладення невідомий, що поставлено в залежність від включеного до юридичних умов цього правочину випадкового юридичного факту (дія або подія) і може викликати негативний (програші, збитки, шкода), позитивний (виграш, вигода, прибуток) або нульовий економічний результат [12, с. 3].

С. Вавженчук визначає алеаторний договір як відплатний договір, за яким його правовий результат залежить від обставини, що не пов'язана з волею сторін такого договору. Тобто до настання відповідної обставини сторонам не відомо, хто з них отримає майнове задоволення від такого договору [4, с. 8].

Усі авторські позиції загалом відбивають основну ознаку таких договорів – їх залежність від виникнення чи припинення прав і обов'язків сторін, пов'язаної з настанням події, наявність чи відсутність якої невідома, тобто важливим є елемент невизначеності.

Отже, головною умовою «алеаторних правочинів», або «договорів про невірне і випадкове» є алеаторний ризик, як невід'ємна складова заснованих на ризику або алеаторних правочинів [6, с. 74].

Як зауважує О. Адамова, традиційне визнання алеаторних договорів як ризикових договорів зумовило побудову дослідницької думки навколо категорії ризику [1, с. 36].

Досліджуючи розподіл договірних ризиків у цивільному праві, авторами монографічного дослідження «Оновлення договірного регулювання приватноправових відносин в Україні» наводиться визначення поняття «договірний ризик», під яким розуміється заснована на договорі ймовірність виникнення в однієї із сторін збитків та (або) інших негативних майнових наслідків, що не можуть бути попереджені при виявленні того ступеня турботливості й обачності, який вимагається від обох сторін характером договору та умовами обороту. На підставі цього визначення авторами робиться висновок, що договірному ризику притаманні такі ознаки: 1) покладання несприятливих наслідків на конкретну особу здійснюється на підставі договору (ознака зв'язку з договором); 2) щодо несприятливих наслідків невідомо, настануть вони чи ні (ймовірнісна ознака); 3) несприятливі наслідки мають майновий характер (майнова ознака); 4) настання не сприятливих наслідків не могло бути попереджено при прояві тієї міри турботливості й обачності, яка вимагається від обох сторін за характером договору та умовами обороту (ознака відсутності провини) [11, с. 25-26].

Термін «ризикові правочини» містить сукупність чотирьох видів ризиків: 1) страхового ризику (страхова премія виплачується після настання страхового випадку, тобто ймовірної невизначеної події або невідворотної події з невизначеним моментом її виникнення); 2) алеаторного ігрового ризику (право на виграш зумовлене задоволенням егоїстичних почуттів – азарту тощо, і настанням штучно відтвореної випадкової ситуації за умов азарту); кожен із цих ризиків входить до юридичного змісту (структури) відповідного ризикового зобов'язання; 3) алеаторного спекулятивного ризику (право на виграш зумовлене спекулятивними мотивами за рахунок гри на зміні

курсів фінансових активів (акцій тощо) і настанням об'єктивно наявної випадкової ситуації внаслідок коливання ринкових цін (біржових і позабіржових) на то вар); 4) алеаторного неігрового ризику (вчинення рентних платежів протягом життя отримувача ренти; виникнення запланованого науково-технічного результату залежить від випадку – творчої вдачі (шансу) вченого) [5, с. 54].

Алеаторний ризик є різновидом ризику в цивільному праві і тому на алеаторний ризик поширюються загальні характеристики ризику. У зв'язку з цим алеаторний ризик являє собою ймовірність настання певної події, яка частіше всього піддається економічній оцінці. Алеаторний ризик пов'язаний з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, а також з допущенням невигідних наслідків, з результатами правомірних, або об'єктивно випадкових дій і подій. У доктрині саме ці характеристики відносять до ризику в цілому [6, с. 74-75].

І. Тімуш визначає правову природу ризикових (алеаторних) договорів як правочинів із зниженим ступенем вірогідності очікуваного зустрічного виконання зобов'язання, в яких розмір чи саме існування зустрічного надання поставлено в залежність від настання юридичного ризику - випадкової обставини, включеної до умов зазначених договорів, що спричиняється незбалансованістю прав і обов'язків зі ступенем їх правового захисту, іншими нетиповими умовами виконання зазначених зобов'язань [12, с. 3].

Так, Є. Мічурін, вважаючи, що до алеаторних (ризикових) угод відносять такі, на момент вчинення яких невідомо, чи буде вартість надання однієї сторони більшою або меншою того блага, яке передається іншою стороною, наводить для прикладу договір довічного утримання, в якому на момент його укладання ще невідомо, скільки часу після укладання договору буде живим відчужувач. У випадку, якщо відчужувач проживе після укладання договору більше або менше строку, протягом якого набувач має надати послуг загальною сумою, еквівалентною відчужуваному майну відчужувача (квартира тощо), то в програші буде набувач (сума наданих ним послуг буде більшою за вартість квартири) або відчужувач (сума наданих йому послуг буде меншою за вартість квартири) [10, с. 16]. Отже, підсумовує автор, ризиковість алеаторного договору полягає в тому, що на момент вчинення такої угоди невідомо, що буде більшою - сума первинного надання (наприклад, квартира) чи зустрічного виконання зобов'язання (послуги з утримання тощо) [10, с. 16].

А. Амеліна, розглядаючи договір страхування, відносить його до алеаторних (ризикових) договорів. Авторка також вважає, що специфіка алеаторних договорів полягає в тому, що залежно від настання чи ненастання встановленої обставини виграє одна сторона, а програє інша [2]. Елемент ризику, який бере на себе кожна зі сторін у ризиковому договорі, полягає у вірогідності того, що чи один, чи другий контрагент фактично отримає зустрічне задоволення меншого обсягу, ніж ним самим надано. Так, страховик не знає, чи буде він платити за договором чи ні, не знає також ні суми, ні часу платежу. В такому стані він перебуває як при страхуванні майна до тих пір, поки не настала передбачена договором подія (повінь, пожар), так і при особистому страхуванні до моменту смерті застрахованої особи чи досягнення нею певного віку. Тому, якщо подія, передбачена договором, уже настала чи стала неможливою ще до укладення договору, страховик відповідальності не несе (будинок згорів, застрахована особа померла до укладення договору страхування). Ризик несе і страхувальник, який, сплачуючи страховий платіж, не впевнений чи отримає він або вигодонабувач страхову виплату [2].

В спеціальній літературі зазначається, що ризиковий договір передбачає виникнення в однієї або обох сторін стохастично обумовленого обов'язку, що не тягне за собою в подальшому реального виконання [11, с. 36-37]. Хоча, на думку А.Б. Гриняка, О.О. Кота та М.Д. Пленюк, «однієї цієї обставини – залежності виконання зобов'язання від випадку – недостатньо для визнання договору алеаторним, оскільки будь-який договір містить певний розподіл ризиків. Алеаторність договору має місце тоді, коли цей розподіл поширюється на договірну рівновагу як таку. Тобто не тільки обсяг зобов'язань однієї чи обох сторін, а й економічний результат для кожної з них, який полягає в прийнятті зустрічного і наданні нею самою виконання, залежить у цьому випадку виключно від майбутньої випадкової обставини. Іншими словами, в самому договорі міститься умова, яка унеможливлює точне визначення на момент укладення такого договору вигоди і збитків. А тому, укладаючи алеаторні договори, сторони певною мірою діють на удачу» [11, с. 36-37].

Висновки. Отже, дослідження алеаторних договорів дозволяє на основі властивих тільки їм якостей виділити їх в окремий самостійний різновид в системі цивільно-правових договорів. На відміну від комутативних договорів, що передбачають певні, заздалегідь відомі дії, де вигода, яку

отримують контрагенти, є точним еквівалентом іншої речі, яку кожен з них надає зі свого боку чи зобов'язується надати іншому, зміст алеаторних договорів складають невідомі, невизначені події, а тому на стадії їх укладання кожна зі сторін не може покладати надії на певний еквівалент, оскільки обсяг зобов'язань контрагента визначається тільки в момент настання обумовленої договором умови. Алеаторні договори обумовлені наявністю ризику при їх укладанні, причому ризик тут не просто присутній тією чи іншою мірою, а набуває визначального змісту в договорі, характеризує його.

В наш час алеаторні (ризикові) договори визнаються як правовою доктриною так і судовою практикою, проте як особливий вид цивільно-правових договорів залишається малодослідженим й практично не виступає як самостійний предмет наукового аналізу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адамова О.С. До визначення цивільно-правової природи алеаторних договорів. *Актуальні проблеми захисту права власності*: матер. кругл. столу (м. Одеса, 17 червня 2016 р.). 2016. С. 35–37.
2. Амеліна А.С. Поняття та ознаки страхового договору. *Правова просвіта*. 2017. № 12. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ СТРАХОВОГО ДОГОВОРУ.
3. Андреєва О.В. Ризик у договірних зобов'язаннях: дис ….. канд. юрид. наук. 12.00.03. Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ. 2015. 193 с.
4. Вавженчук С. До питання класифікації договорів на односторонні та взаємні, відплатні й безвідплатні. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 6. С. 5–9.
5. Великанова М.М. Ризик в алеаторних та мінових договорах. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. № 1. С. 52–56.
6. Волосенко І.В. Ризик у цивільному праві (поняття, природа, види): дис. …канд. юрид. наук. 12.00.03. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2011. 204 с.
7. Гриник Ю.А. До питання алеаторності у зобов'язальному праві. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації Української держави» (20-21 травня 2015 р. м. Київ) / Укладачі: І.П. Голосніченко, Т.О. Чепульченко, В.Ю. Пряміцин. 240 с.
8. Губарєв С.В. Алеаторні договори на сучасному етапі в цивільному праві. Юридична наука і практика: виклики часу: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції. Т ІІ, м. Київ: Національний авіаційний університет. 2015. С. 1–7.
9. Луць В.В. Поняття, значення та функції договору в цивільному праві. Цивільне право України. Підручник у 2-х книгах / За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової. Київ: Юрінком Інтер, 2004. Кн. 1. 689 с.
10. Мічурін Є.О. Правочини з житлом: Книга перша. (Серія «Юридичний радник»). Харків: Страйд, 2003. С. 16.
11. Оновлення договірного регулювання приватноправових відносин в Україні : монографія / за заг. ред. А.Б. Гриняка, О.О. Кота, М.Д. Пленюк. Київ: НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2020. 488 с.
12. Тімуш І.С. Цивільно-правове регулювання ризикових (алеаторних) договорів: автореф. дис. ….канд. юрид. наук. 12.00.03. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Київ, 2004. 20 с.
13. Тімуш І.С. Поняття та правова природа ризикових договорів у цивільному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету:* Серія: Право. 2013. № 21. С. 282–285. С. 283.
14. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.

УДК 347.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.22

ОБ'ЄКТИ СУМІЖНИХ ПРАВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА МІЖНАРОДНИМИ ДОГОВОРАМИ: ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ, ДОЦІЛЬНІСТЬ ВИДІЛЕННЯ В ОКРЕМУ ГРУПУ ОБ'ЄКТІВ

Печерова Н.Г.,
кандидат юридичних наук, докторантка
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України

Печерова Н.Г. Об'єкти суміжних прав за законодавством України та міжнародними договорами: особливості правової природи, доцільність виділення в окрему групу об'єктів.

В даній роботі автором підіймається питання про те, чому фактично об'єкти суміжних прав є відмежованими від об'єктів авторського права згідно діючого законодавства нашої держави. Чому розуміння даного відмежування є важливим? Воно є важливим, оскільки характеризує правову природу як об'єктів авторського права, так і об'єктів суміжних прав. В результаті проведеного дослідження на рахунок відображеного відмежування, на думку автора, очевидно відбулося перебільшення значення технічної складової при створенні об'єктів суміжних прав, в результаті чого особа творця (творців), що стають за створенням об'єктів суміжних прав є знеособленою (знеособленими), а це в свою чергу не відповідає як положенням ч. 1 ст. 421, ст. 418 Цивільного кодексу України, так і ст. 41, 54 Конституції України. При цьому, автором роботи, на рахунок технічної складової як критерію, проводиться розмежування об'єктів суміжних прав від неоригінальних об'єктів на які виникає право своєрідного роду (sui generis). Що дозволило автору статті підійти до даного питання і зрозуміти, що воно є вкрай важливим? Відповіддю є аналіз з суб'єктного складу на об'єкти суміжних прав, а також форм розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав. Так, на прикладі трудового договору (контракту) в частині розподілу майнових прав на створений службовий об'єкт суміжних прав автор демонструє наявність лакуни щодо особи творця, що створила такий об'єкт, що відображається фактично у відсутності моменту переходу майнових прав на такий об'єкт. На думку автора, об'єкти суміжних прав мають свою особливу правову природу, дуалістичну правову природу, яка полягає у тому, що з однієї сторони є творець (автор), хоч і знеособлений, а з другої є інші суб'єкти суміжних прав, визначені згідно діючого законодавства нашої держави. У зв'язку з чим, автором роботи пропонується, щоб об'єкти суміжних прав входили до переліку об'єктів авторського права шляхом викладу відповідних оновлених редакцій статей. При цьому, автором роботи зауважується, що об'єкти суміжних прав в частині прав автора охороняються як об'єкти авторського права, а тому ніякі структурні зміни не потрібні, а виділення даних об'єктів в окрему групу є виправданим.

Ключові слова: творець, право інтелектуальної власності, суб'єкти суміжних прав, службовий об'єкт суміжних прав, об'єкти суміжних прав, об'єкти авторського права, неоригінальні об'єкти на які виникає право своєрідного роду (sui generis), оригінальність об'єктів суміжних прав, дуалістична правова природа об'єктів суміжних прав.

Pecherova N.H. Objects of related rights under the legislation of Ukraine and international treaties: features of the legal nature, the expediency of separating objects into a separate group.

In this work, the author raises the question of why in fact the objects of related rights are separated from the objects of copyright according to the current legislation of our state. Why is understanding this distinction important? It is important because it characterizes the legal nature of both the objects of copyright and the objects of related rights. As a result of the research conducted, due to the reflected distinction, in the author's opinion, the importance of the technical component in the creation of objects

of related rights has obviously been exaggerated, as a result of which the person of the creator (creators) who become the object of related rights is depersonalized (depersonalized), and this in turn does not comply with the provisions of Part 1 of Art. 421, Art. 418 of the Civil Code of Ukraine, as well as Art. 41, 54 of the Constitution of Ukraine. At the same time, the author of the work, at the expense of the technical component as a criterion, distinguishes objects of related rights from non-original objects to which a right of a peculiar kind (sui generis) arises. What allowed the author of the article to approach this issue and understand that it is extremely important? The answer is an analysis of the subject composition of objects of related rights, as well as forms of disposal of property rights to objects of related rights. Thus, using the example of an employment contract (contract) in terms of the distribution of property rights to a created service object of related rights, the author demonstrates the presence of a lacuna regarding the identity of the creator who created such an object, which is reflected in the fact that there is no moment of transfer of property rights to such an object. In the author's opinion, objects of related rights have their own special legal nature, a dualistic legal nature, which consists in the fact that on the one hand there is the creator (author), albeit impersonal, and on the other there are other subjects of related rights, defined in accordance with the current legislation of our state. In this regard, the author of the work proposes that objects of related rights be included in the list of objects of copyright by presenting the relevant updated versions of the articles. At the same time, the author of the work notes that objects of related rights in terms of author's rights are protected as objects of copyright, and therefore no structural changes are required, and the allocation of these objects into a separate group is justified.

Key words: creator, intellectual property law, subjects of related rights, service object of related rights, objects of related rights, objects of copyright, non-original objects on which a right of a peculiar kind (sui generis) arises, originality of objects of related rights, dualistic legal nature of objects of related rights

Постановка проблеми. Ідея написання даної роботи виникла у зв'язку з аналізуванням складу суб'єктів суміжних прав згідно чинного законодавства України та форм розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав. Так, згідно ч. 1 ст. 421 Цивільного кодексу України (далі – Кодекс) «1. Суб'єктами права інтелектуальної власності є: творець (творці) об'єкта права інтелектуальної власності (автор, виконавець, винахідник тощо) та інші особи, яким належать особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності відповідно до цього Кодексу, іншого закону чи договору» [1]. Згідно ч. 1 ст. 450 Кодексу «1. Первинними суб'єктами суміжних прав є виконавець, виробник фонограми, виробник відеограми, організація мовлення. За відсутності доказів іншого, виконавцем, виробником фонограми, виробником відеограми вважаються особи, імена (найменування) яких зазначені у фонограмі, відеограмі та їх копіях або на упаковці, що містить примірники фонограми, відеограми» [1]. При цьому для більш широко розуміння вище названих суб'єктів первинних суміжних прав звернемося в контексті їхніх дефініцій до положень ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» (далі – Закон), а саме п. 7, п. 11, 12, 34. Так, згідно п. 7, п. 11, 12, 34 ст. 1 Закону «7) виконавець – фізична особа (актор, співак, музикант, танцюрист, диригент музичних і музично-драматичних творів або інша фізична особа), яка виконує роль, читає, декламує, співає, грає на музичному інструменті, танцює, інтерпретує, будь-яким іншим способом виконує музичні, драматичні, літературні, хореографічні, інші подібні твори, фольклор або інші художні образи; 11) виробник відеограми – фізична та/або юридична особа, яка бере на себе ініціативу та несе відповідальність за вироблення відеограми; 12) виробник фонограми - фізична та/або юридична особа, яка бере на себе ініціативу та несе відповідальність за вироблення фонограми; 34) організація мовлення – особа, яка здійснює добір радіо- або телевізійних програм та надає їх для одночасного масового та індивідуального приймання користувачами на основі створеного нею розкладу програм» [2]. З огляду на вище зазначені п. 7, 11, 12, 34 ст. 1 Закону можна було б сказати, що ніяких неузгодженостей не існує адже, якщо виходити із зазначеної ч. 1 ст. 421 Кодексу згадані суб'єкти охоплюються поняттям творця, хоча зауважимо, що в самому положенні ч. 1 ст. 421 Кодексу серед суб'єктів суміжних прав йде мова лише про виконавця проте, якщо звернутися для прикладу до такої форми розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав як трудовий договір (контракт) в частині розподілу майнових прав на створений службовий об'єкт суміжних прав очевидним є те, що є фізична особа (фізичні особи), що створили той чи інший службовий об'єкт суміжних прав. Навряд чи службовий об'єкт суміжних прав створюються виробником відеограми, фонограми, організацією мовлення без участі

фізичної особи (фізичних осіб), які насправді є творцями, але знеособленими творцями, про яких ніби забули, залишивши поза змістом багатьох положень чинного законодавства нашої держави з поставлених у даній роботі питань. В підтримку наведеного вище прикладу із трудовим договором (контрактом) в частині розподілу майнових прав на створений службовий об'єкт суміжних прав зазначимо, що згідно ч. 1, 2 ст. 429 Кодексу «1. Особисті немайнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконання трудового договору, належать працівникові, який створив цей об'єкт. У випадках, передбачених законом, окремі особисті немайнові права інтелектуальної власності на такий об'єкт можуть належати юридичній або фізичній особі, де або у якої працює працівник. 2. Майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору (контракту), належать працівникові, який створив цей об'єкт, та юридичній або фізичній особі, де або у якої він працює, спільно, якщо інше не встановлене цим Кодексом або договором» [1]. Згідно ж ч. 1, 2, 3 ст. 14 Закону «1. Особисті немайнові авторські права на службовий твір належать працівникові, творчою працею якого створено такий твір. 2. Майнові права на службовий твір переходять до роботодавця з моменту створення службового твору у повному складі, якщо інше не передбачене цим Законом, трудовим договором (контрактом) або іншим договором щодо майнових прав на службовий твір, укладеним між працівником (автором) і роботодавцем. Якщо майнові права на твір переходять до роботодавця, працівник, який є автором службового твору, має право на винагороду. Якщо посадові обов'язки працівника прямо передбачають створення службових творів відповідних видів, авторська винагорода за створення і використання таких творів, а також за перехід прав на них може бути включена до заробітної плати працівника відповідно до договору між працівником і роботодавцем. 3. Роботодавець має право доручити іншій особі завершити незавершений службовий твір, вносити зміни у завершений службовий твір, супроводжувати службовий твір ілюстраціями, передмовами, післямовами тощо, якщо інше не передбачено трудовим договором (контрактом) або іншим договором щодо майнових прав на службовий твір» [2].

Тобто, як у випадку ч. 1, 2 ст. 429 Кодексу, так і ч. 1, 2, 3 ст. 14 Закону є особа працівника, який є творцем по суті того чи іншого службового об'єкту суміжних прав і якому належать особисті немайнові права. При цьому на прикладі розглянутої нами форми розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав як трудовий договір (контракт) в частині розподілу майнових прав на службовий об'єкт суміжних прав можемо бачити суперечність із ч. 1 ст. 35 Закону, а саме «1. Суміжні права становлять: 1) суміжні права виконавця – особисті немайнові права виконавця і майнові права на виконання; 2) суміжні права виробника фонограми – право на ім'я (найменування) виробника фонограми і майнові права на фонограму; 3) суміжні права виробника відеограми – право на ім'я (найменування) виробника відеограми і майнові права на відеограму; 4) суміжні права організації мовлення – право на найменування організації мовлення і майнові права на організацію мовлення» [2]. Тобто, в вище зазначеній нормі Закону не має аж ніякої згадки про особисті немайнові права творця як такого, а особливо по відношенню до таких об'єктів суміжних прав як фонограма, відеограма, програма організації мовлення.

Чому ж тоді складається зазначена вище ситуація із знеособленням справжніх суб'єктів суміжних прав? Можливо, відповіддю є не до кінця вірне розуміння правової природи таких об'єктів, знеціненням творчої складової при створенні таких об'єктів? Тоді, логічним питанням, що постає є питання про те, чи кожна фонограма, відеограма, програма організації мовлення робить, наприклад, виконавця відомим та створює високі рейтинги перегляду як для організації мовлення, так і для виконавця? Напевно, що ні. Що ж тоді має бути закладено у відповідні об'єкти суміжних прав? Відповіддю є творчість помножена на відповідну освіту, досвід, смак, знання попиту та той чи інший продукт, якими стають відповідні об'єкти суміжних прав.

Зважаючи на зміст права інтелектуальної власності, який становить особисті немайнові та майнові права згідно положенням ст. 418 Кодексу, а також беручи до уваги ч. 1 ст. 35 Закону, а саме «1. Суміжні права становлять: 1) суміжні права виконавця – особисті немайнові права виконавця і майнові права на виконання; 2) суміжні права виробника фонограми – право на ім'я (найменування) виробника фонограми і майнові права на фонограму; 3) суміжні права виробника відеограми – право на ім'я (найменування) виробника відеограми і майнові права на відеограму; 4) суміжні права організації мовлення – право на найменування організації мовлення і майнові права на програму організації мовлення» [2] навряд чи можна говорити також про відображення у зазначеному вище положенні хоча б особистих немайнових прав осіб, які, наприклад, створюють

службовий об'єкт суміжних прав, хоча згідно положенням Конституції України, а саме ст. 41 «Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом. Громадяни для задоволення свої потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом. Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі» [3]. Окрім цього, згідно ст. 54 Конституції України «Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом. Держава сприяє розвиткові науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством. Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами» [3].

У зв'язку із зазначеним вище вважається за доцільне здійснити більш ретельний розгляд правової природи об'єктів суміжних прав як за законодавством нашої держави, так і в частині ратифікованих нашою державою міжнародних договорів із зазначеної теми на рахунок доцільності виокремлення об'єктів суміжних прав в окрему групу об'єктів.

Метою даної роботи є розгляд об'єктів суміжних прав як за діючим законодавством України, так і за міжнародними договорами, ратифікованими нашою державою з цього напрямку за для кращого розуміння правової природи даних об'єктів, доцільності чи навпаки відсутності доцільності виділення їх в окрему групу об'єктів у зв'язку із відсутністю творця (творців) таких об'єктів серед суб'єктного складу, що, зокрема, наводиться в діючому законодавстві нашої держави.

Стан опрацювання проблематики. Дотичними до поставленої у статті теми питаннями у свій час займалися такі вчені як Шимон С. І., Штефан А. С., Якубівський І. Є. та інші.

Проте питання правової природи об'єктів суміжних прав через призму суб'єктів суміжних прав та форм розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав не розглядалося та залишилося чомусь поза увагою вчених, що робить представлене дослідження актуальним та новітнім у даній сфері.

Виклад основного матеріалу. Згідно ст. 418 Кодексу «1. Право інтелектуальної власності – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений цим Кодексом та іншим законом. 2. Право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності, зміст яких щодо певних об'єктів права інтелектуальної власності визначається цим Кодексом та іншим законом. 3. Право інтелектуальної власності є непорушним. Ніхто не може бути позбавлений права інтелектуальної власності чи обмежений у його здійсненні, крім випадків, передбачених законом» [1].

В контексті викладеного вище у постановці проблеми, питанням, яке б хотілося поставити є питання про місце права інтелектуальної власності особи, що створила службовий об'єкт суміжних прав в контексті вище зазначеної ст. 418 Кодексу, а особливо в контексті особистих немайнових прав. Виходячи зі змісту вище згаданої статті Кодексу виходить, що дане місце відсутнє у зв'язку із випадками, передбаченими законом «3. Ніхто не може бути позбавлений права інтелектуальної власності чи обмежений у його здійсненні, крім випадків, передбачених законом» [1], оскільки згідно вже згадуваного нами змісту ст. 35 Закону творець не є визначеним ні в контексті суб'єктів суміжних прав, ні в контексті суміжних прав творця. Проте чи може тлумачитися ч. 3 ст. 418 Кодексу саме таким чином і знаходити таке відображення в ст. 35 Закону? Думається, що ні.

На нашу думку, це є не до кінця вірним і потребує подальшого переосмислення як з доктринальної точки зору, так і з точки зору законодавця, а особливо зі стрімким розвитком новітніх технологій, в тому числі і при створенні таких об'єктів суміжних прав як фонограма, відеограма, програма організації мовлення. При цьому варто зауважити, що згідно ч. 1, 3 ст. 33 Закону «1. Неоригінальним об'єктом, згенерованим комп'ютерною програмою, є об'єкт, що відрізняється від існуючих подібних об'єктів та утворений у результаті функціонування комп'ютерної програми без безпосередньої участі фізичної особи в утворенні цього об'єкта. Твори, створені фізичними особами з використанням комп'ютерних технологій, не вважаються неоригінальними об'єктами, згенерованими комп'ютерною програмою. 3. У результаті утворення неоригінального об'єкта, згенерованого комп'ютерною програмою, особисті немайнові права не виникають» [2].

Чому ж на нашу думу склалася вище описана ситуація? Напевно, частиною відповіді на це є те, що згідно міжнародних договорів, ратифікованих нашою державою у даній сфері є те, що у них об'єкти суміжних прав розглядаються здебільшого лише з точки зору розпоряджання майновими правами на них. Наведемо далі окремі положення відповідних міжнародних договорів.

Так, згідно Міжнародної конвенції про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення від 26.10.1961 р. (Україна приєдналася Законом № 2730-III від 20.09.2001 р.) зазначено, зокрема, в ст. 13 «Організації мовлення користуються правом дозволяти або забороняти: (a) ретрансляцію своїх телерадіопередач; (b) запис своїх телерадіопередач; (c) відтворення: (i) записів своїх телерадіопередач, виготовлених без їхньої згоди; (ii) записів своїх телерадіопередач, виготовлених відповідно до положень Статті 15, якщо відтворення було здійснено з іншими цілями ніж ті, які зазначені в цих положеннях; (d) публічне сповіщення своїх телепередач, якщо воно здійснюється в місцях, доступних для публіки за вхідну плату; умови здійснення телерадіомовлення регулюються національним законодавством держави, в якій запитується охорона цього права» [4]. Положення щодо здійснення майнових прав виконавцями та виробниками фонограм містяться в ст. 7 та ст. 10 вище зазначеної Конвенції.

Перейдемо до розгляду Конвенції про охорону інтересів виробників фонограм від незаконного відтворення їхніх фонограм від 29.10.1971 р. (Україна приєдналася до Конвенції Законом № 738-XIV від 15.06.1999 р.). Так, згідно ст. 2 даної Конвенції «Кожна держава-учасниця зобов'язується охороняти інтереси виробників фонограм, які є громадянами інших країн-учасниць, від виробництва копій фонограм без згоди виробника і від ввозу таких копій кожного разу, коли згадані виробництво або ввіз здійснюється з метою їх розповсюдження серед публіки, а також від розповсюдження цих копій серед публіки» [5].

Щодо Договору Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми, прийнятого Дипломатичною конференцією 20.12.1996 р. (Україна приєдналася до Договору Законом № 2732-III від 20.09.2001 р.), то Глава 2 даного Договору присвячена правам виконавців, Глава ж 3 присвячена правам виробників фонограм. Так, наприклад, згідно ст. 11 «Виробники фонограми мають виключне право дозволяти пряме або непряме відтворення своїх фонограм будь-яким способом і в будь-якій формі» [6], згідно ж ст. 12 «(1) Виробники фонограм мають виключне право дозволяти доведення до загального відома оригіналу і примірників своїх фонограм шляхом продажу або іншим шляхом передачі права власності. (2) Ніщо в цьому Договорі не впливає на свободу Договірних Сторін визначати або не визначати умови, на яких вичерпання права, згаданого в пункті (1), застосовується після першого продажу або іншої передачі права власності на оригінал чи примірник фонограми з дозволу виробника фонограми» [6].

Щодо Угоди про торгівельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15.04.1994 р., то, для прикладу, згідно ч. 2, 3 ст. 14 «2. Виробники фонограм користуються правом дозволяти або забороняти пряме або опосередковане відтворення своїх фонограм. 3. Радіомовні організації мають право забороняти зазначені нижче дії, якщо вони здійснюються без їхнього дозволу: фіксування, відтворення та ретрансляція через радіомовні засоби, а також передача телевізійними засобами. Якщо члени не надають таких прав радіомовним організаціям, вони забезпечують власників авторського права щодо змісту передачі можливістю запобігти здійсненню згаданих вище дій згідно положеннями Бернської Конвенції (1971)» [7].

Таким чином, якщо уважно проаналізувати положення вище згаданих міжнародних договорів, то як нами було зазначено на початку викладу основного матеріалу, в них йде мова про здійснення розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, особливу в контексті охорони інтересів виконавців, виробників фонограм та фактично організацій мовлення. Питання ж самої

правової природи даних об'єктів, а також відеограми очевидно були залишені на розгляд національного законодавця. Що ж перейдемо до розгляду правої природи виконання, фонограми, відеограми, програми організації мовлення згідно діючого українського законодавства.

Так, згідно ч. 1 ст. 449 Кодексу «1. Об'єктами суміжних прав без виконання будь-яких формальностей щодо цих об'єктів та незалежно від їх призначення, змісту, цінності тощо, а також способу чи форми їх вираження є: а) виконання; б) фонограми; в) відеограми; г) програми (передачі) організацій мовлення» [1]. Згідно ст. 433 Кодексу «1. Об'єктами авторського права є твори, а саме: 1) літературні та художні твори, зокрема: романи, поеми, статті та інші письмові твори; лекції, промови, проповіді та інші усні твори; драматичні, музично-драматичні твори, пантоміми, хореографічні, інші сценічні твори; музичні твори (з текстом або без тексту); аудіовізуальні твори; твори живопису, архітектури, скульптури та графіки; фотографічні твори; твори ужиткового мистецтва; ілюстрації, карти, плани, ескізи і пластичні твори, що стосуються географії, топографії, архітектури або науки; переклади, адаптації, аранжування та інші переробки літературних або художніх творів; збірники творів, якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності; 2) комп'ютерні програми; 3) компіляції даних (бази даних), якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових є результатом інтелектуальної діяльності; 4) інші твори. 2. Твори є об'єктами авторського права без виконання будь-яких формальностей щодо них та незалежно від їх завершеності, призначення, цінності тощо, а також способу чи форми їх вираження. 3. Авторське право не поширюється на ідеї, процеси, методи діяльності або математичні концепції як такі. 4. Комп'ютерні програми охороняються як літературні твори. 5. Компіляції даних (бази даних) або іншого матеріалу охороняються як такі. Ця охорона не поширюється на дані або матеріал як такі та не зачіпає авторське право на дані або матеріал, що є складовими компіляції» [1].

Згідно ч. 1 ст. 34 Закону «1. Об'єктами суміжних прав, незалежно від призначення, змісту, способу і форми вираження, є: 1) виконання, 2) фонограма; 3) відеограма; 4) програма організації мовлення» [2].

Згідно з ч. 1 ст. 6 Закону «1. Об'єктами авторського права є твори у сфері літератури, мистецтва, науки, зокрема: 1) літературні твори белетристичного, публіцистичного, наукового, технічного або іншого характеру (книги, брошури, статті тощо) у письмовій, електронній (цифровій) чи іншій формі; 2) виступи, лекції, промови, проповіді та інші усні твори; 3) музичні твори з текстом і без тесту; 4) драматичні, музично-драматичні твори, пантоміми, музично-світлові шоу, циркові вистави, хореографічні та інші твори, створені для сценічного показу, та їх постановки; 5) театральні постановки, сценічні переробки творів, зазначених у пункті 1 цієї частини, і обробки нематеріальної культурної спадщини, придатні для сценічного показу; 6) аудіовізуальні твори; 7) тексти перекладів для озвучення (у тому числі дублювання), субтитрування аудіовізуальних творів іншими мовами; 8) твори образотворчого мистецтва; 9) фотографічні твори; 10) твори ужиткового мистецтва, у тому числі твори декоративного ткацтва, кераміки, різьблення, ливарства, з художнього скла, художня ковка, ювелірні вироби тощо; 11) твори архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва та ландшафтних утворень; 12) твори художнього дизайну; 13) похідні твори; 14) збірки творів, збірки обробок нематеріальної культурної спадщини, енциклопедії та антології, збірки звичайних даних, інші складені твори, за умови що вони є результатом творчої діяльності за добором або упорядкуванням змісту; 15) ілюстрації, карти, плани, креслення, ескізи, пластичні твори, що стосуються географії, геології, топографії, техніки, будівництва та інших сфер діяльності; 16) комп'ютерні програми; 17) бази даних (компіляції даних), якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності; 18) інші твори» [2].

Отже, як можна бачити згідно чинного законодавства України об'єкти суміжних прав відокремлені від об'єктів авторського права і становлять окрему групу об'єктів. Логічним питанням, що постає є питання про те, що лежить в основі вище зазначеного відмежування. Для того, щоб дати відповідь на це питання звернемося до діючих норм законодавства України з суб'єктів суміжних прав.

Так, згідно ч. 1 ст. 450 Кодексу «1. Первинними суб'єктами суміжних прав є виконавець, виробник фонограми, виробник відеограми, організація мовлення. За відсутності доказів іншого, виконавцем, виробником фонограми, виробником відеограми вважаються особи, імена (найменування) яких зазначені у фонограмі, відеограмі та їх копіях або на упаковці, що містить примірники фонограми, відеограми» [1].

Згідно ж ч. 2 ст. 35 Закону «2. Суб'єктами суміжних прав є: 1) виконавець (первинний суб'єкт суміжних прав на виконання), спадкоємці виконавця та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на виконання на підставі договору або закону; 2) виробник фонограми (первинний суб'єкт суміжних прав на фонограму), спадкоємці (правонаступники) виробника фонограми та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на фонограму на підставі договору або закону; 3) виробник відеограми (первинний суб'єкт суміжних прав на відеограму), спадкоємці (правонаступники) виробника відеограми та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на відеограму на підставі договору або закону; 4) організація мовлення (первинний суб'єкт суміжних прав на програму організації мовлення), правонаступники організації мовлення та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на програму організації мовлення на підставі договору або закону» [2].

Припускаємо, що на відображення вище зазначеного суб'єктного складу вплинуло перебільшення технічної складової при створенні об'єктів суміжних прав, адже в зазначених вище положеннях відсутній творець як первинний суб'єкт суміжних прав. Тоді, наступним логічним питанням, що постає є питання про те, чому тоді об'єкти суміжних прав відокремлені від неоригінальних об'єктів на які виникає право своєрідного роду (sui generis)? Відокремленими вони є тому, що при їхньому створенні є особа творця – людини. У зв'язку з цим постає питання про відсутність визначення місця такої особи серед суб'єктів суміжних прав про, що нами зазначалося вже на початку роботи. Щодо того чи можуть такі об'єкти суміжних прав як фонограма та відеограма бути неоригінальними об'єктами на які виникає право своєрідного роду (sui generis) у зв'язку зі стрімким розвитком технічних можливостей є питанням окремої роботи. Проте, забігаючи наперед, на нашу думку, вони такими бути не можуть, оскільки для створення тієї ж фонограми, яка зробить виконавця всесвітньо відомим потрібна безпосередня участь творця або навіть групи творців, що будуть працювати над створення такого об'єкту.

А тепер спробуємо спрогнозувати до чого має призвести введення особи творця до суб'єктів суміжних прав. Звичайно, що це буде сприяти дотриманню права інтелектуальної власності, яке має бути непорушним. Та також до більш широкого переосмислення моменту виникнення суміжних прав на такі об'єкти, оскільки по суті вони створюються не лише виробником фонограми, виробником відеограми, організацією мовлення, але й творцями – людьми. Адже як фонограма, відеограма, програма організації мовлення може бути створена сама по собі фактично юридичною особою або фізичною особою, що здійснює підприємницьку діяльність. Так, згідно п. 11, 12, 34 Закону «11) виробник відеограми – фізична та/або юридична особа, яка бере на себе ініціативу та несе відповідальність за вироблення відеограми; 12) виробник фонограми – фізична та/або юридична особа, яка бере на себе ініціативу та несе відповідальність за вироблення фонограми; 34) організація мовлення – особа, яка здійснює добір радіо- або телевізійних програм та надає їх для одночасного масового та індивідуального приймання користувачами на основі створеного нею розкладу програм» [2]. При цьому, згідно п. 9, 10 ст. 1 Закону «9) вироблення відеограми – відеозапис, видозміна (монтаж) відеозапису, упорядкування і видозміна відеозаписів із звуковим супроводом або без нього; 10) вироблення фонограми – звукозапис, видозміна (монтаж) звукозапису, упорядкування і видозміна звукозаписів» [2] передбачають цілий ряд етапів зі створення відповідних об'єктів суміжних прав, а також мають лакуну стосовно того хто ж створює дані об'єкти. Зазначимо, що в положеннях ст. 1 Закону відсутня аналогічна дефініція щодо програми організації мовлення, але ж до передачі відповідного об'єкту через сигнал даний об'єкт теж має бути фактично створений, логічним є те, що якщо мова йде навіть про прямий ефір, прямому ефіру має передувати генеральна репетиція, що свідчить про завершеність зі створення відповідного об'єкту. Автор роботи вважає, що ні в якому разі не можна зменшувати роль технічних можливостей, які надаються виробником фонограми, відеограми, організацією мовлення при створенні відповідних об'єктів, але при цьому надання технічної допомоги при створенні, наприклад, об'єкту авторського права ніколи не розглядалося в діючому законодавстві нашої держави із поставлених у статті питань як співавторство. Так, згідно ч. 1 ст. 13 Закону «1. Автори, спільною творчою діяльністю яких створено твір (твір, створений у співавторстві), є співавторами» [2].

Повертаючись до моменту виникнення суміжних прав зазначимо, що згідно ч. 1 ст. 36 Закону «1. Суміжні права виникають внаслідок факту: 1) кожного здійснення виконання; 2) вироблення фонограми; 3) вироблення відеограми; 4) першої трансляції організації мовлення» [2].

Якщо ж структурно аналізувати сам діючий профільний Закон України «Про авторське право і суміжні права», то у розділі ІІІ Закону відсутня норма, яка присутня у розділі ІІ, а саме «Охорона об'єктів авторського права» [2]. Так, згідно ст. 7 Закону «1. Охорона поширюється лише на форму вираження об'єктів авторського права. Охороні підлягають усі оригінальні твори – оприлюднені та неоприлюднені, завершені та незавершені, незалежно від їх призначення, жанру, обсягу, а також способу вираження. 2. Частина твору, яка може використовуватися самостійно, зокрема оригінальна назва твору, оригінальний персонаж, у разі її використання окремо від твору, у складі якого вона створена, розглядається як твір та охороняється відповідно до цього Закону. 3. Охорона не поширюється на технології створення та вираження твору, на ідеї, теорії, принципи, методи, процедури, процеси, системи, способи, концепції, відкриття, навіть якщо вони у творі виражені, описані, пояснені, проілюстровані» [2]. Чому дана норма є важливою? Дана норма, на наш погляд, є якраз важливою, з точки зору, дотримання інтересів виробника фонограми, виробника відеограми, організації мовлення, адже об'єкти суміжних прав, на наш погляд, як і об'єкти авторського права мають відповідати критерію саме оригінальності. Саме тому, у майбутньому хотілося б побачити аналогічну норму по відношенню до об'єктів суміжних прав у нашому профільному Законі, зокрема. Читач може поставити автору статті питання стосовно того чи не призведе розроблення та введення аналогічної норми, а також творця до складу суб'єктів суміжних прав до об'єднання з об'єктами авторського права. Відповіддю буде – так, призведе. При цьому, автор вважає, що зважаючи на особливу правову природу даних об'єктів структурні зміни до змісту профільного Закону не потрібні. Мова має йти про введення лише нових редакцій статей, зважаючи на запропоновані зміни. Чи доцільно це? Думається, що так, адже це дозволить нашій державі збагатитися іменами нових митців та продемонструвати світовій спільноті високі стандарти із дотримання прав інтелектуальної власності в нашій державі.

Висновки. У зв'язку із зазначеним вище та з точки зору захисту інтересів творця вважається за доцільне віднести об'єкти суміжних прав до об'єктів авторського права, оскільки як би не знеособлювалась особа творця при створенні даних об'єктів – все ж таки він існує, і по відношенню до створення фонограми, і по відношенню до створення відеограми, і по відношенню до створення програми організації мовлення. Відображена нами лакуна у національному законодавстві, на наш погляд, має бути заповнена у свою чергу через нижче зазначені нами зміни до діючого законодавства. Зауважимо також, що якби все ж таки не існувало особи творця при створенні об'єктів суміжних прав – тоді б дані об'єкти слідувало б розглядати як неоригінальні об'єкти на які виникає право своєрідного роду (sui generis) чи не так? Отже, пропонуємо внести зміни до ст. 433 Кодексу, а саме відобразити дану статтю у наступній оновленій редакції: 1. Об'єктами авторського права є твори, а саме: 1) літературні та художні твори, зокрема: романи, поеми, статті та інші письмові твори; лекції, промови, проповіді та інші усні твори; драматичні, музично-драматичні твори, пантоміми, хореографічні, інші сценічні твори; музичні твори (з текстом або без тексту); аудіовізуальні твори; твори живопису, архітектури, скульптури та графіки; фотографічні твори; твори ужиткового мистецтва; ілюстрації, карти, плани, ескізи і пластичні твори, що стосуються географії, топографії, архітектури або науки; переклади, адаптації, аранжування та інші переробки літературних або художніх творів; збірки творів, якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності; 2) комп'ютерні програми; 3) компіляції даних (бази даних), якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності; 4) об'єкти суміжних прав, зокрема: виконання, фонограми, відеограми, програми (передачі) організацій мовлення; 5) інші твори. 2. Твори є об'єктами авторського права без виконання будь-яких формальностей щодо них та незалежно від їх завершеності, призначення, цінності тощо, а також способу чи форми їх вираження. 3. Авторське право не поширюється на ідеї, процеси, методи діяльності або математичні концепції як такі. 4. Комп'ютерні програми охороняються як літературні твори. 5. Компіляції даних (бази даних) або іншого матеріалу охороняються як такі. Ця охорона не поширюється на дані або матеріал як такі та не зачіпає авторське право на дані або матеріал, що є складовими компіляції. 6. Об'єкти суміжних прав в частині прав автора охороняються як об'єкти авторського права.

З метою узгодження із вище запропонованою оновленою редакцією ст. 433 Кодексу автором статті пропонується наступна оновлена редакція статті 6 профільного Закону, а саме: 1. Об'єктами авторського права є твори у сфері літератури, мистецтва, науки, зокрема: 1) літературні твори белетристичного, публіцистичного, наукового, технічного або іншого характеру (книги, брошури,

статті тощо) у письмовій, електронній (цифровій) чи іншій формі; 2) виступи, лекції, промови, проповіді та інші усні твори; 3) музичні твори з текстом і без тексту; 4) драматичні, музично-драматичні твори, пантоміми, музично-світлові шоу, циркові вистави, хореографічні та інші твори, створені для сценічного показу, та їх постановки; 5) театральні постановки, сценічні переробки творів, зазначених у пункті 1 цієї частини, і обробки нематеріальної культурної спадщини, придатні для сценічного показу; 6) аудіовізуальні твори; 7) тексти перекладів для озвучення (у тому числі дублювання), субтитрування аудіовізуальних творів іншими мовами; 8) твори образотворчого мистецтва; 9) фотографічні твори; 10) твори ужиткового мистецтва, у тому числі декоративного ткацтва, кераміки, різьблення, ливарства, з художнього скла, художня ковка, ювелірні вироби тощо; 11) твори архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва та ландшафтних утворень; 12) твори художнього дизайну; 13) похідні твори; 14) збірки творів, збірки обробок нематеріальної культурної спадщини, енциклопедії та антології, збірки звичайних даних, інші складені твори, за умови що вони є результатом творчої діяльності за добором або упорядкуванням змісту; 15) ілюстрації, карти, плани, креслення, ескізи, пластичні твори, що стосуються географії, геології, топографії, техніки, будівництва та інших сфер діяльності; 16) комп'ютерні програми; 17) бази даних (компіляції даних), якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності; 18) об'єкти суміжних прав, зокрема: виконання, фонограми, відеограми, програми організацій мовлення; 19) інші твори. 2. Об'єкти суміжних прав в частині прав автора охороняються як об'єкти авторського права.

Також, наостанок, вважаємо за доцільне підкреслити, що нами не дарма було зазначено про те, що об'єкти суміжних прав в частині прав автора охороняються як об'єкти авторського права. Це було зроблено з метою збереження існуючої структури викладу статей як в Кодексі, так і в профільному Закону, а також із врахуванням того, що по суті суб'єкти суміжних прав мають бути представлені як через автора (творця), так і через суб'єктів, визначених в Кодексі та профільному Законі. Вважаємо, що важливим кроком, з точки зору, висвітлення переходу майнових прав від автора (творця) до інших суб'єктів суміжних прав буде застосування положення, зокрема ч. 1 ст. 9 Закону «1. Авторське право на твір виникає внаслідок факту його створення. Твір вважається створеним з моменту первинного надання йому будь-якої об'єктивної форми (письмової, речової, електронної (цифрової) тощо)» [2]. Адже, тоді з огляду на абзац 1 ч. 2 ст. 14 Закону «2. Майнові права на службовий твір переходять до роботодавця з моменту створення службового твору у повному складі, якщо інше не передбачено цим Законом, трудовим договором (контрактом) або іншим договором щодо майнових прав на службовий твір, укладеним між працівником (автором) і роботодавцем» [2] стає зрозумілим хто є первинним суб'єктом суміжних прав на службовий об'єкт суміжних прав.

Отже, таким чином, об'єкти суміжних прав такі як виконання, фонограма, відеограма, програма організації мовлення охоплюються розумінням об'єктів авторського права та входять до відповідного переліку об'єктів, оскільки мають особу автора (творця), що створює, зокрема такі об'єкти як фонограма, відеограма, програма організації мовлення, але при цьому об'єкти суміжних прав мають свою особливу правову природу (дуалістичну природу), яка полягає у тому, що без технічних можливостей, що надаються виробниками фонограм, відеограм, організаціями мовлення створення таких об'єктів також є неможливим. Тому, виділення даних об'єктів, в контексті, структурної побудови як Кодексу, так і профільного Закону є цілком виправданим та доцільним. Наостанок, зауважимо, що автором статті по її тексту вживається поняття творця замість автора (хоча згідно п. 1 ст. 1 Закону «1) автор – фізична особа, яка своєю творчою діяльністю створила твір» [2]), оскільки на думку, автора статті дане поняття є ширшим за поняття автора та більш ілюстративно демонструє, що самі по собі такі об'єкти суміжних прав як фонограма, відеограма, програма організації мовлення не створюються, а хтось має їх створити, тобто, в основі має бути чиясь творча діяльність, до того ж нами не дарма в цьому аспекті на початку роботи наводилося положення ч. 1 ст. 421 Кодексу.

Щодо вище зазначеної дуалістичної правової природи об'єктів суміжних прав автором роботи, то дане питання вважається вкрай актуальним і таким, що заслуговує на подальший як науковий, так і нормативний розвиток, зокрема і в наступних роботах автора.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

2. Закон України «Про авторське право і суміжні права» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text.
3. Конституція України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
4. Міжнародна конвенція про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення від 26.10.1961 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_763#Text.
5. Конвенція про охорону інтересів виробників фонограм від незаконного відтворення їхніх фонограм від 29.10.1971 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_124#Text.
6. Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми, прийнятий Дипломатичною конференцією 20.12 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_769#Text.
7. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15.04.1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018#Text.

УДК 347.1:352(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.23

ПРАВОВІ ФОРМИ УЧАСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ В ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

Піддубна В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правової політики,
права інтелектуальної власності та інновацій
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0001-6532-9884

Панфілова-Турчіна А.,
старший викладач
кафедри цивільно-правових дисциплін
Донецького державного університету внутрішніх справ

Піддубна В., Панфілова-Турчіна А. Правові форми участі територіальної громади в цивільних правовідносинах.

В статті автором досліджуються правові форми участі територіальної громади в цивільних відносинах. Аналізується судова практика щодо правових форм участі територіальної громади як суб'єктів цивільних правовідносин. Так, розглядаючи касаційну скаргу Касаційний адміністративний суд Верховного суду зробив правові висновки про те, що ненормативні акти місцевого самоврядування є актами одноразового застосування, вони вичерпують свою дію фактом їхнього виконання, а тому не можуть бути скасовані чи змінені органом місцевого самоврядування після їх виконання. Органи місцевого самоврядування не можуть скасовувати свої попередні рішення, вносити до них зміни, якщо відповідно до приписів цих рішень виникли правовідносини, пов'язані з реалізацією певних суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів, і суб'єкти цих правовідносин заперечують проти їх зміни чи припинення. В статті аналізується правове положення юридичних осіб публічного права які можуть створюватися територіальною громадою. Автором розглядаються особливості створення і діяльності комунальних підприємств. В статті аналізується правовий режим майна комунальних підприємств, зокрема розглядається один із різновидів прав на чуже майно (узуфрукт). Автором досліджується питання щодо відповідальності органу місцевого самоврядування за боргами створених комунальних підприємств. В статті аналізується питання укладення концесійних договорів територіальною громадою, наводяться приклади судової практики. В статті досліджуються питання створення територіальною громадою юридичних осіб приватного права. Так, створення акціонерного товариства включає визначення засновників, укладення засновницького договору (якщо засновників декілька), проведення емісії акцій, установчих зборів та державної реєстрації товариства. Акції можуть розміщуватися виключно серед засновників, що може бути як одна особа, так і декілька фізичних або юридичних осіб, включаючи саму територіальну громаду. Автором в статті аналізується судова практика участі територіальної громади у відносинах з підприємницькими товариствами.

Ключові слова: правові форми участі, територіальна громада, юридична особа публічного права, комунальне підприємство, правовий режим майна.

Piddubna V., Panfilova-Turchina A. Legal forms of participation of the territorial community in civil legal relations.

In the article, the author studies the legal forms of participation of a territorial community in civil relations. The case law on the legal forms of participation of a territorial community as subjects of civil legal relations is analyzed. Thus, when considering a cassation appeal, the Cassation Administrative Court of the Supreme Court made legal conclusions that non-normative acts of local self-government

are acts of one-time application, they exhaust their effect with the fact of their execution, and therefore cannot be canceled or changed by a local self-government body after their execution. Local self-government bodies cannot cancel their previous decisions, make changes to them, if, in accordance with the provisions of these decisions, legal relations related to the implementation of certain subjective rights and interests protected by law have arisen, and the subjects of these legal relations object to their change or termination. The article analyzes the legal status of legal entities of public law that can be created by a territorial community. The author considers the features of the creation and operation of municipal enterprises. The article analyzes the legal regime of the property of municipal enterprises, in particular, one of the types of rights to someone else's property (usufruct) is considered. The author investigates the issue of the liability of a local government body for the debts of created municipal enterprises. The article analyzes the issue of concluding concession agreements by a territorial community, examples of judicial practice are given. The article investigates the issue of creating private law legal entities by a territorial community. Thus, the creation of a joint-stock company includes determining the founders, concluding a founding agreement (if there are several founders), issuing shares, holding constituent meetings and state registration of the company. Shares can be placed exclusively among the founders, which can be either one person or several individuals or legal entities, including the territorial community itself. The author analyzes the judicial practice of the participation of a territorial community in relations with business companies.

Key words: legal forms of participation, territorial community, legal entity of public law, municipal enterprise, legal regime of property.

Постановка проблеми. В Україні триває процес реформи органів місцевого самоврядування (децентралізації) основною метою якого є передача повноважень та бюджетних надходжень від державних органів до органів місцевого самоврядування. У зв'язку з цим процесом зростає роль територіальних громад як повноправних суб'єктів цивільних правовідносин. Разом з тим, регулювання правових механізмів та форми участі територіальних громад залишаються недостатньо дослідженими як на рівні доктрини так і на законодавчому рівні. Діючі нормативно-правові акти лише фрагментарно визначають правові можливості територіальних громад щодо участі в цивільних відносинах, зокрема щодо укладення цивільно-правових договорів, участі в будь-яких інвестиційних або підприємницьких проектах. Важливою проблемою на сьогодні є відсутність єдиного підходу до класифікації правових форм участі територіальної громади, а також розмежування між компетенцією або повноваженнями територіальної громади і органів місцевого самоврядування як її представників. Вказані обставини створюють певну правову невизначеність, ускладнюють участь територіальної громади в цивільних відносинах, знижують ефективність використання комунальної власності для вирішення проблем на місцевому рівні. Таким чином, досліджувана тематика є актуальною, оскільки є необхідність в комплексному дослідженні правових форм участі територіальних громад в цивільних відносинах, їх класифікації, особливостей взаємодії останніх з іншими суб'єктами цивільних відносин для вдосконалення цивільного законодавства і правозастосовчої практики.

Метою статті є аналіз правових форм участі територіальної громади в цивільних правовідносинах як самостійного учасника - територіальна громада реалізує права і обов'язки через органи місцевого самоврядування, шляхом створення юридичних осіб публічного права і юридичних осіб приватного права, участі територіальної громади в договірних відносинах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню правового статусу територіальних громад присвятили наукові праці такі вчені як Кузнецова Н.С., Спасибо-Фатєєва І.В., Борисова В.І., Майданик Р.А., Первомайський О.О., Борденюк В.В. і інші.

Виклад основного матеріалу. В доктрині права під правовою формою участі територіальної громади розуміють здатність територіальної громади через відповідні органи або створені юридичні особи вступати в цивільно-правові відносини, набувати цивільних прав і здійснювати цивільні обов'язки. До основних форм участі територіальних громад у цивільних відносинах відносять: 1) участь як самостійного учасника: територіальні громади є суб'єктами цивільних відносин нарівні з іншими фізичними чи юридичними особами, реалізуючи свої права та обов'язки через органи місцевого самоврядування; 2) створення юридичних осіб: юридичні особи публічного права: територіальні громади можуть створювати комунальні підприємства, навчальні заклади та інші юридичні особи для задоволення публічних чи суспільних потреб; юридичні особи при-

ватного права: територіальні громади можуть створювати підприємницькі товариства або брати участь в їх діяльності; договірні відносини: територіальні громади можуть укладати договори та брати участь у відносинах що виникають з позики, поставки товарів, підряду, дарування і інші.

Правове положення територіальних громад врегульоване в Конституції України (ст.ст. 140–146), Закону України "Про місцеве самоврядування". Територіальні громади мають повноваження на створення органів місцевого самоврядування. Так, згідно зі ст. 5 Закону України "Про місцеве самоврядування" система місцевого самоврядування включає: територіальну громаду, сільську, селищну, міську раду; виконавчі органи сільської, селищної, міської ради; районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст [1].

Виконавчим органом сільської, селищної, міської, районної у місті ради є виконавчий комітет ради, який утворюється відповідною радою на строк її повноважень. Після закінчення повноважень ради, сільського, селищного, міського голови, голови районної у місті ради її виконавчий комітет здійснює свої повноваження до сформування нового складу виконавчого комітету (ч. 1 ст. 51 Закону України "Про місцеве самоврядування").

До повноважень виконавчого комітету сільської, селищної, міської, районної у місті ради відносяться такі: 1) попередньо розглядає проекти місцевих програм соціально-економічного і культурного розвитку, цільових програм з інших питань, місцевого бюджету, проекти рішень з інших питань, що вносяться на розгляд відповідної ради; 2) координує діяльність відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради, підприємств, установ та організацій, що належать до комунальної власності відповідної територіальної громади, заслуховує звіти про роботу їх керівників; 3) має право змінювати або скасовувати акти підпорядкованих йому відділів, управлінь, інших виконавчих органів ради, а також їх посадових осіб (ст. 52 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні"). Крім цього, рада в межах своїх повноважень може приймати нормативні та інші акти у формі рішень (ч. 1 ст. 59 Закону України "Про місцеве самоврядування").

Разом з тим, в практиці виникають правові спори щодо діяльності міських рад. Так, наприклад в ВС України була розглянута касаційна скарга за позовом ТОВ до міської ради щодо визнання протиправним та скасування рішення міської ради. Судами попередніх інстанцій було встановлено, що міська рада прийняла рішення щодо надання в довготермінову оренду на 50 років земельну ділянку для комерційного використання за рахунок земель міської ради. Крім цього рішенням виконавчого комітету міської ради було надано дозвіл ТОВ на розміщення малих архітектурних форм. Пізніше виконавчий комітет міської ради прийняв рішення щодо втрати чинності рішення виконавчого комітету щодо надання дозволу на розміщення малих архітектурних форм для провадження підприємницької діяльності. Позивач вважав рішення виконавчого комітету протиправним і таким що підлягає скасуванню. Касаційний адміністративний суд Верховного суду, розглядаючи касаційну скаргу в цій справі зробив правові висновки про те, що ненормативні акти місцевого самоврядування є актами одноразового застосування, вони вичерпують свою дію фактом їхнього виконання, а тому не можуть бути скасовані чи змінені органом місцевого самоврядування після їх виконання. Органи місцевого самоврядування не можуть скасовувати свої попередні рішення, вносити до них зміни, якщо відповідно до приписів цих рішень виникли правовідносини, пов'язані з реалізацією певних суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів, і суб'єкти цих правовідносин заперечують проти їх зміни чи припинення. Рішення виконавчого комітету міської ради є актом індивідуальної дії, яке було реалізоване шляхом встановлення тимчасових споруд, а тому вичерпало свою дію. Оскаржуваним рішенням виконавчий комітет міської ради фактично скасував дію свого рішення. Таким чином, виконавчий комітет міської ради не діяв відповідно до своїх повноважень, а оскаржене рішення є протиправним та підлягає скасуванню. КАС ВС України залишив касаційну скаргу виконавчого комітету міської ради без задоволення [2].

Згідно зі ст. 169 ЦК України територіальні громади можуть створювати юридичні особи публічного права (комунальні підприємства, спільні комунальні підприємства, навчальні заклади) у випадках та у порядку, встановлених Конституцією України та законом. Як вказується в доктрині права комунальні підприємства можуть створюватися за рішенням районних та обласних рад. Разом з тим, положення Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" не встановлює компетенції (повноваження) обласних та районних рад на створення комунальних підприємств та установ, тому наявність подібного роду практики може бути обґрунтована лише з урахуванням існування об'єктів спільної власності територіальних громад, району або області та потребою

створення юридичних осіб, яким ці об'єкти спільної власності передаються у володіння та користування [3].

Згідно з ч. 3 ст. 78 ГК України майно комунального підприємства перебуває у комунальній власності й закріплюється за таким підприємством або на праві господарського відання (комунальне комерційне підприємство) або оперативного управління (комунальне некомерційне підприємство). Згідно з Законом України "Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб" комунальне комерційне підприємство може бути перетворене в акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю або в комунальне некомерційне товариство із збереженням пропорцій участі відповідних територіальних громад (ст. 14 Закону) [4].

Комунальне унітарне підприємство створюється уповноваженим органом місцевого самоврядування у розпорядчому порядку на базі відокремленої частини комунальної власності і належить до сфери його управління. Комунальні унітарні підприємства створюються як комунальні комерційні підприємства або комунальні некомерційні підприємства. Орган місцевого самоврядування, до сфери управління якого належить комунальне унітарне підприємство, є представником власника - відповідної територіальної громади і виконує його повноваження у межах, визначених законом.

Комунальне унітарне підприємство не несе відповідальності за зобов'язаннями власника та органу місцевого самоврядування, до сфери управління якого воно належить. Майно комунального унітарного підприємства перебуває у комунальній власності і передається такому підприємству на праві узуфрукта комунального майна або на іншому речовому праві на чуже майно, передбаченому законом (ст. 60-1 Закону). В Законі також передбачається закріплення положення щодо права особистого безоплатного володіння і користування комунальним майном (узуфрукт комунального майна) яке є речовим правом на комунальне майно для узуфруктаріїв - органів місцевого самоврядування, комунальних організацій (установ, закладів), комунальних некомерційних товариств та інших юридичних осіб, які не мають на меті одержання прибутку та єдиним учасником (засновником) є територіальна громада. Узуфрукт комунального майна встановлюється уповноваженим органом місцевого самоврядування на будь-які види рухомого або нерухомого майна (крім земельних ділянок), що перебуває у власності територіальної громади, строком на п'ять років або безстроково (ст. 60-1).

Як вказується в доктрині права узуфрукт доцільно визнати самостійним, відмінним від сервітуту, речовим правом особистого володіння для користування. За своєю цільовою спрямованістю правова конструкція узуфрукта може виконувати будь-які функції особистого володіння для користування чужим майном. В умовах рекодифікації та скасування Господарського кодексу, узуфрукт є найбільш прийнятною заміною права господарського відання та права оперативного управління [5]. Згідно з ч. 6 ст. 60-2 комунальне унітарне підприємство не несе відповідальності за зобов'язаннями власника та органу місцевого самоврядування, до сфери управління якого воно належить. У зв'язку з цим виникає питання чи несе орган місцевого самоврядування відповідальність за зобов'язаннями комунального підприємства?

Так, Верховний Суд розглянув справу за позовом Акціонерного товариства до міської ради щодо стягнення заборгованості з теплопостачання. Вимоги позивача були обґрунтовані тим, що підприємство теплових мереж не виконало свої договірні зобов'язання з оплати вартості поставленого природного газу, прийняття рішення міською радою щодо ліквідації теплогенеруючої організації і покладення субсидіарної відповідальності за борги підприємства на міську раду. Розглядаючи матеріали справи, Верховний Суд вказав про те, що згідно з ч. 3 ст. 96 ЦК України учасник (засновник) юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями юридичної особи, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями учасника (засновника) крім випадків, встановлених статутними документами та законом. Вказана норма узгоджується з положеннями ч. 5 ст. 24 ГК України і ч. 1 ст. 176 ЦК України, згідно з якими органи місцевого самоврядування несуть відповідальність за наслідки діяльності суб'єктів господарювання, що належать до комунального сектора економіки на підставах, в межах і порядку, визначених законом. Комунальне унітарне підприємство утворюється компетентним органом місцевого самоврядування в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини комунальної власності і входить до сфери його управління. Майно комунального унітарного підприємства перебуває у комунальній власності і закріплюється за таким підприємством на праві господарського відання. Комерційні комунальні підприємства

за своїми зобов'язаннями відповідають самостійно. Отже, субсидіарна відповідальність органу місцевого самоврядування за зобов'язаннями комунальних комерційних підприємств не настає, крім випадку якщо буде доведено, що комунальне комерційне підприємство було доведено до банкрутства саме діями його засновника - органу місцевого самоврядування [6].

Органи місцевого самоврядування від імені та в інтересах територіальних громад відповідно до закону здійснюють правомочності щодо володіння, користування та розпорядження об'єктами права комунальної власності, в тому числі виконують усі майнові операції, можуть передавати об'єкти права комунальної власності у постійне або тимчасове користування юридичним та фізичним особам, укладати договори в рамках державно-приватного партнерства, у тому числі концесійні договори, здавати їх в оренду, продавати і купувати, використовувати як заставу, вирішувати питання їхнього відчуження, визначати в угодах та договорах умови використання та фінансування об'єктів, що приватизуються та передаються у користування і оренду (ч. 5 ст. 60 Закону України "Про місцеве самоврядування").

Щодо укладення концесійних договорів, в судовій практиці розглядається багато справ пов'язаних з певними порушеннями при укладенні концесійних договорів. Так, господарським судом розглядалася справа за позовом прокурора до комунально-побутового підприємства щодо визнання недійсним концесійного договору та зобов'язання повернути земельну ділянку. Позовні вимоги були обґрунтовані тим, що при укладенні концесійного договору були виявлені порушення діючого законодавства. Згідно зі ст. 1 Закону України "Про концесії" під концесією розуміють надання з метою задоволення громадських потреб уповноваженим органом виконавчої влади чи органом місцевого самоврядування на підставі концесійного договору на платній та строковій основі юридичній або фізичній особі (суб'єкту підприємницької діяльності) права на створення (будівництво) та управління (експлуатацію) об'єкта концесії (строкове платне володіння), за умови взяття суб'єктом підприємницької діяльності (концесіонером) на себе зобов'язань по створенню (будівництву) та управлінню (експлуатації) об'єктом концесії, майнової відповідальності та можливого підприємницького ризику. Договором концесії є договір, відповідно до якого уповноважений орган виконавчої влади чи орган місцевого самоврядування (концесієдавець) надає на платній та строковій основі суб'єкту підприємницької діяльності (концесіонеру) право створити (побудувати) об'єкт концесії чи суттєво його поліпшити та здійснювати його управління (експлуатацію) відповідно до Закону України "Про концесії" з метою задоволення громадських потреб. Концесіонером за цим договором є суб'єкт підприємницької діяльності, який відповідно до Закону на підставі договору отримав концесію. Концесієдавцем є орган виконавчої влади або відповідний орган місцевого самоврядування, уповноважений відповідно Кабінетом Міністрів України чи органами місцевого самоврядування на укладення концесійного договору. Розглянувши матеріали справи суд вказав про те, що сторонами за спірним договором концесії є суб'єкти господарювання - комунальне підприємство та фізична особа-підприємець. При цьому концесієдавцем всупереч положенням Закону України "Про концесії" виступає не орган місцевого самоврядування в даному випадку сільська рада, а комунально-побутове підприємство яке рішенням сільської ради на укладення спірного концесійного договору не уповноважувалося, а з матеріалів справи вбачається те що за комунально-побутовим підприємством була закріплена пляжна зона Чорного моря для санітарного обслуговування та з метою забезпечення безпеки людей на воді у літньому оздоровчому сезоні. Згідно з одним із пунктів договору концесії об'єктом концесії є місце масового відпочинку людей, які знаходяться на пляжній зоні. Разом з тим, згідно з ч. 2 ст. 3 Закону України "Про концесії" наведено перелік об'єктів, які можуть надаватися в концесію. Вказана норма не містить такого об'єкту як місце масового відпочинку людей. Згідно з ч. 3 ст. 3 Закону України "Про концесії" виключно на пленарних засіданнях відповідні місцеві ради можуть прийняти рішення щодо додаткового переліку сфер господарської діяльності, для здійснення діяльності у яких об'єкти права комунальної власності можуть надаватися у концесію. Отже, аналізуючи наявні матеріали судової справи, суд вказав про необхідність захисту інтересів територіальної громади що обумовлено порушенням встановленого порядку надання у користування земель комунальної власності, що є підставою для визнання спірного концесійного договору недійсним і повернення земельної ділянки до комунальної власності. Концесійний договір який був укладений між сторонами є удаваним, оскільки вчинений для приховування іншого правочину - договору оренди землі, при укладенні якого відповідачами не був дотриманий порядок надання земельної ділянки в оренду [7].

Територіальна громада може засновувати юридичні особи приватного права, зокрема акціонерні товариства. Так, згідно зі ст. 10 Закону "Про акціонерні товариства" засновниками акціонерного товариства можуть бути фізичні та юридичні особи, держава в особі органу, уповноваженого управляти державним майном, територіальна громада в особі органу, уповноваженого управляти комунальним майном [8].

Створення акціонерного товариства включає визначення засновників, укладення засновницького договору (якщо засновників декілька), проведення емісії акцій, установчих зборів та державної реєстрації товариства. Акції можуть розміщуватися виключно серед засновників, що може бути як одна особа, так і декілька фізичних або юридичних осіб, включаючи саму територіальну громаду. Як вказується в доктрині права, територіальна громада не може створювати або брати участь у створенні таких різновидів підприємницьких товариств, як повне товариство, командитне товариство та виробничий кооператив, оскільки це суперечить по-перше, меті створення та існування територіальної громади, по-друге, суті та змісту відносин, що виникають при створенні та діяльності цих юридичних осіб. Аналіз положень Закону України "Про товариства з обмеженою і додатковою відповідальністю" надає змогу дійти висновку про те, що територіальні громади та їх органи можуть також створювати та брати участь в діяльності ТОВ та ТДВ [9].

В судовій практиці виникає багато питань щодо питань визнання або оспорювання права власності на майно підприємницьких товариств. Так, господарським судом розглядалася справа за позовом АТ "Державна акціонерна компанія "Автомобільні дороги України" до господарського суду до районної державної адміністрації щодо визнання права власності на нерухоме майно. В обґрунтування позовних вимог позивач вказав про те, що він звертався до районної державної адміністрації реєстратора прав на нерухоме майно із заявою про державну реєстрацію прав на нерухоме майно, однак через не подання витягу з Єдиного державного реєстру об'єктів державної реєстрації, реєстратором відмовлено у державній реєстрації нерухомого майна. Розглянувши матеріали справи суд вказав про те, що Кабінетом Міністрів України була створена державна акціонерна компанія "Автомобільні дороги України" і до статутного капіталу було передане майно державних підприємств, які входили до складу Української державної корпорації по будівництву, ремонту та утриманню автомобільних доріг. Натомість позивач вважає що майно яке було передане до статутного капіталу ВАТ "Державна акціонерна компанія" "Автомобільні дороги України" є його власністю, адже з моменту внесення майна до статутного капіталу Компанії таке майно втратило статус державного, і свідчить про те, що позивач набув право власності на вказане майно. Зважаючи на те, що чинним Господарським кодексом України прямо не передбачено зміну правового режиму майна суб'єкта господарювання, заснованого на державній власності, яким згідно зі статутними документами є ДАК "Автомобільні дороги України" є саме позивач, внаслідок передачі державного майна засновником до статутного фонду державного акціонерного товариства, то правовий режим цього майна належить визначати виходячи зі змісту актів про створення товариства та його установчих документів. Державне агентство автомобільних доріг України яке є засновником і вищим органом управління АТ "Державна акціонерна компанія "Автомобільні дороги України" вказало про те, що державне майно, передане до статутного фонду державних акціонерних товариств, залишається у державній власності і відчуження його можливе тільки органами приватизації через визначені законом приватизаційні процедури.

Крім цього, згідно з п. 7 Роз'яснення Вищого арбітражного суду України від 02.04.1994 № 02-5/225 "Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з судовим захистом права державної власності", вирішуючи спори, пов'язані з визнанням права власності, слід виходити з того, що знаходження майна на балансі підприємства ще не є безспірною ознакою його права власності. Що ж до права державної власності, то незалежно від того, на балансі якого державного підприємства знаходиться майно, воно не втрачає статусу державної власності. Рішенням господарського суду в задоволенні позову АТ "Автомобільні дороги України" було відмовлено [10].

Висновки. До основних форм участі територіальних громад у цивільних відносинах відносять: участь як самостійного учасника, тобто територіальні громади є суб'єктами цивільних відносин нарівні з іншими фізичними чи юридичними особами, реалізуючи свої права та обов'язки через органи місцевого самоврядування; участь територіальної громади шляхом створення юридичних осіб публічного права та юридичних осіб приватного права, зокрема територіальні громади можуть створювати комунальні підприємства, навчальні заклади та інші юридичні особи для задоволення публічних чи суспільних потреб; можуть створювати підприємницькі товариства або

брати участь в їх діяльності; участь територіальних громад в договірних відносинах, які можуть виникати з договорів позики, поставки товарів, підряду, дарування і інші.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про місцеве самоврядування в Україні. Закон України від 21.05.1997 № 280/97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Постанова КАС ВС України від 24.06.2022 у справі № 809/847/18 https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=104952034&red=100003db4aa6b42f66a2ec1153419f9fbb4005&d=5.
3. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 1: Загальні положення. Особи / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2020. 928 с. (Серія «Коментарі та аналітика»). URL: Irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=FP_index.htm_2009_3_106.
4. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб. Закон України від 09.01.2025 № 4196-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text.
5. Майданик Р.А., Майданик Н.І., Попова Н.Р. Європеїзація та рекодифікація, узуфрукт. URL: http://visnyk.law.knu.ua/images/articles/8-119.pdf.
6. Постанова ОП КГС ВС від 16.08.2024 у справі № 925/80/23. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_obedn_palati_kgs_vs/2024_08_16_925_80_23.
7. Рішення господарського суду від 08.09.2015 у справі № 923/989/15. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/50471749.
8. Про акціонерні товариства. Закон України від 27.07.2022 № 2465-IX. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text.
9. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю. Закон України від 06.02.2018 № 2275-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text.
10. Рішення господарського суду від 16.03.2021 у справі № 905/1961/20. URL: https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/95742812/.

УДК 347.91
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.24

ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ В АСПЕКТІ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ ЩОДО ПОСИЛЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ДОБРОСОВІСНОГО НАБУВАЧА»

Плахотнік Р.А.,
головний спеціаліст відділу судової роботи
юридичного управління
Департаменту земельних ресурсів виконавчого органу
Київської міської ради
Київської міської державної адміністрації
ORCID: 0009-0003-6882-5500
e-mail: askret.gow@gmail.com

Плахотнік Р.А. Доступ до правосуддя в аспекті Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача».

У статті проведено аналіз Закону України від 12.03.2025 № 4292-IX «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача». Дослідження здійснено крізь призму концепції доступу до правосуддя, що є одним із основоположних принципів та гарантується статтею 41 Конституції України та статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Автором виділено та проаналізовано низку ключових проблемних аспектів, які виникли із прийняттям зазначеного Закону.

Автор проводить системний аналіз основних положень Закону, розглядаючи їх крізь призму забезпечення ефективного судового захисту як публічних, так і приватних інтересів. Особлива увага приділяється обов'язку внесення на депозитний рахунок суду вартості витребовуваного майна, що є однією з основних процесуальних перешкод для звернення органів державної влади та місцевого самоврядування. Обговорюється неузгодженість між Цивільним кодексом України та Цивільним процесуальним кодексом України, що призводить до суперечливої судової практики. Порушується питання гармонізації матеріального та процесуального законодавства, оскільки процесуальні аспекти регулюються через норми матеріального права, що спричиняє неоднозначну судову практику. Важливою проблемою, яку порушує автор, є неурегульованість питання відшкодування вартості майна при перегляді рішень судами апеляційної та касаційної інстанцій, а також проблематика витребування майна з тимчасово окупованих територій на даний час та у майбутньому. Зроблено висновок, що незважаючи на позитивне спрямування досліджуваного закону, його застосування створює суттєві перешкоди для доступу до правосуддя органів державної влади та місцевого самоврядування. На основі проведеного аналізу автор пропонує конкретні шляхи вдосконалення законодавчого регулювання, зокрема гармонізацію Цивільного кодексу України та Цивільного процесуального кодексу України, врегулювання строків звернення до суду залежно від виду об'єктів нерухомого майна, а також інтеграцію депозитних механізмів у систему забезпечення позову.

Ключові слова: доступ до правосуддя, добросовісний набувач, витребовування майна, розумний баланс, судовий розгляд.

Plakhotnik R.A. Access to justice in the context of the Law of Ukraine «On amendments to the Civil Code of Ukraine to strengthen the protection of the rights of bona fide acquirers».

The article analyzes the Law of Ukraine as of March 12, 2025, No. 4292-IX «On Amendments to the Civil Code of Ukraine Regarding the Strengthening of Protection of Bona Fide Acquirers' Rights.» The research is conducted through the lens of the concept of access to justice, which is one of the fundamental principles guaranteed by Article 41 of the Constitution of Ukraine and Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The author identifies and analyzes a number of key problematic aspects that arose with the adoption of this Law.

The author conducts a systematic analysis of the Law's main provisions, examining them through the prism of ensuring effective judicial protection of both public and private interests. Particular attention is paid to the obligation to deposit the value of the claimed property into the court's deposit account, which is identified as a major procedural obstacle for state and local government bodies. The article discusses the inconsistency between the Civil Code of Ukraine and the Civil Procedural Code of Ukraine, leading to contradictory judicial practice. The issue of harmonizing substantive and procedural legislation is raised, as procedural aspects are regulated through substantive law norms, resulting in ambiguous judicial practice. A significant problem highlighted by the author is the unregulated issue of compensation for property value when decisions are reviewed by appellate and cassation courts, as well as the problem of reclaiming property from temporarily occupied territories both currently and in the future. The article concludes that despite the positive direction of the analyzed law, its application creates significant obstacles for state and local government bodies' access to justice. Based on the conducted analysis, the author proposes concrete ways to improve legislative regulation, including the harmonization of the Civil Code of Ukraine and the Civil Procedural Code of Ukraine, the regulation of terms for appealing to court depending on the type of immovable property, and the integration of deposit mechanisms into the system of securing claims.

Key words: access to justice, bona fide purchaser, property reclamation, reasonable balance, court proceedings.

Постановка проблеми. Становлення України як правової держави нерозривно пов'язане із забезпеченням ефективних механізмів захисту права власності, що є одним із фундаментальних прав людини та наріжним каменем стабільності цивільного обороту. Гарантований статтею 41 Конституції України принцип непорушності права власності та закріплений у статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод принцип доступу до правосуддя формують єдину систему координат, у якій правова визначеність та передбачуваність є ключовими елементами. У цьому контексті особливої гостроти набуває проблема захисту прав добросовісного набувача майна, яка протягом тривалого часу залишалася однією з найскладніших у судовій практиці та викликає жваві наукові дискусії.

Історично склалося, що баланс інтересів між первісним власником, який втратив майно поза своєю волею, та добросовісним набувачем, котрий покладався на легітимність правочину, часто вирішувався не на користь останнього. Це створює ситуацію правової невизначеності, підриває довіру до інститутів державної реєстрації прав та, як наслідок, обмежує ефективний доступ до правосуддя для осіб, які, діючи розумно та обачно, ставали заручниками чужих неправомірних дій.

Такий стан речей неодноразово ставав предметом розгляду Європейського суду з прав людини, який у своїх рішеннях у справах проти України (зокрема, у справах «Стретч проти Сполученого Королівства», «Ісмаїлов проти Росії») наголошував, що позбавлення майна добросовісного набувача, навіть за наявності публічного інтересу, має відповідати критерію пропорційності та не покладати на нього «індивідуальний та надмірний тягар». Невиконання державою свого позитивного обов'язку щодо створення належної системи реєстрації та контролю за відчуженням майна не може бути підставою для перекладання всіх негативних наслідків на добросовісну особу.

Відповіддю на цей суспільний та правовий запит стало ухвалення Закону України від 12.03.2025 № 4292-IX «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача», який набрав чинності 09.04.2025.

Таким чином, аналіз зазначеного Закону крізь призму концепції доступу до правосуддя є надзвичайно актуальним. Адже доступ до правосуддя — це не лише формальна можливість звернутися до суду, а й реальна спроможність захистити свої права та законні інтереси, отримати справедливе, ефективне та остаточне вирішення спору.

Мета дослідження: розкрити основні особливості Закону України № 4292-IX «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача», визначити його проблематику та охарактеризувати принцип доступу до правосуддя у аспекті даного закону. У статті аналізуються проблеми, пов'язані зі строками звернення до суду з віндикаційними позовами, питання внесення авансового внеску та аспект добросовісності/недобросовісності набувача нерухомого майна, а також надано пропозиції щодо вирішення виявлених проблем.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням актуальних проблем доступу до правосуддя для ефективного захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав у вітчизняній доктрині займалися В. Бурий, Г. Диков, Ю. Матат, А. Стойка, Н. Сакара, В. Галаган, О. Герасимчук, М. Шумило, С. Афанасьєва, А. Грень, Н. Чернишова та інші.

Водночас, зважаючи на те, що Закон України від 12.03.2025 № 4292-IX «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача» прийнятий нещодавно, його положення, зокрема в аспекті доступу до правосуддя досліджені не у повному обсязі та потребують прискіпливого аналізу.

Виклад основного матеріалу. Учасниками цивільного обороту є фізичні та юридичні особи, держава, органи державної влади та місцевого самоврядування.

У цивільних правовідносинах діяльність приватноправових суб'єктів спрямована на забезпечення власного приватного інтересу, у той час як діяльність суб'єктів публічного права націлена на забезпечення публічного інтересу і як наслідок загального блага.

Проте, у правовідносинах неодмінно виникають конфлікти, спори про факти і про право. Особливо відчутні спори про майно, оскільки відповідно до статті 41 Конституції України, право приватної власності є непорушним [1].

Особливої зацікавленості зараз набула тема доступу до правосуддя у зв'язку з прийняттям та набранням чинності норм закону України № 4292-IX «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача».

Серед правників даний закон викликав неабияку дискусію та й суспільство почало жваве його обговорення, настільки що петиція із закликом **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.** «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача» набрала 25 тисяч підписів, потрібних для розгляду президентом.

При аналізі Закону України № 4292-IX «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача» виникають наступні питання/проблеми:

Чи презюмує даний закон фактичне обмеження права доступу до правосуддя для держави, територіальної громади?

Чи є надмірним тягарем для держави, територіальної громади обов'язок внесення на депозитний рахунок вартості витребовуваного майна?

Питання добросовісності/недобросовісності набувача для внесення на депозитний рахунок вартості витребовуваного майна.

Право на доступ до правосуддя це основоположне право кожної людини, яке закріплено як у статті 55 Конституції України (Права і свободи людини і громадянина захищаються судом) [1] так і статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення) [2].

Відповідно до частини першої статті четвертої Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК України), кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів [3].

Ніхто не може бути обмежений у праві на доступ до правосуддя, яке охоплює можливість особи ініціювати судовий розгляд та брати безпосередню участь у судовому процесі, або позбавлений такого права (абзац сьомий підпункту 2.2 пункту 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) від 12.04.2012 **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**) [4].

Проте на даний час фактично при зверненні до суду органів державної влади, місцевого самоврядування чи органів прокуратури у останніх виникають процесуальні перешкоди для захисту прав та інтересів держави або громади.

Першою перешкодою щодо можливості витребувати нерухоме майно є встановлення 10-ти річного присічного строку з дня його відчуження.

Даний строк з одногу боку відповідає положенням статті 344 Цивільного кодексу, яка встановлює, що особа, яка добросовісно заволоділа чужим майном і продовжує відкрито, безперервно

володіти нерухомим майном протягом десяти років або рухомим майном – протягом п'яти років, набуває право власності на це майно (набувальна давність), якщо інше не встановлено цим Кодексом [5].

Проте, зважаючи на той факт, що предметом віндикаційних позовів зазвичай є земельні ділянки, такий строк видається щонайменше незрозумілим і незрозуміло як він корелюється з положеннями частини першої статті 119 Земельного кодексу України, яка передбачає, що громадяни, які добросовісно, відкрито і безперервно протягом п'ятнадцяти років користуються земельною ділянкою, але не мають документів, що засвідчують наявність у них прав на зазначену земельну ділянку, можуть звернутися до Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування з заявою про передачу такої земельної ділянки у їхню власність [6].

За такої системи постає незрозуміла ситуація, коли особа після 10-того року фактичного володіння земельною ділянкою ще не може набути її за давністю користування, проте і орган влади не може вже звернутись до суду, незважаючи чи особа добросовісно володіє таким об'єктом чи ні.

Вважаємо, що за умови залишення присічного строку звернення до суду, за даних обставин, існує необхідність внесення змін до Цивільного кодексу України щодо встановлення такого строку: 15 років – для земельних ділянок, 10 років – для інших об'єктів нерухомого майна.

До того ж, проблематичним є строк звернення до суду сам по собі: фактично безапеляційно обмежується право органів державної влади та місцевого самоврядування щодо звернення до суду з віндикаційним позовом і навіть без урахування добросовісності відповідача.

Як слушно зазначено у Зауваженнях до проекту Закону України про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача головного юридичного управління апарату Верховної Ради України від 03.10.2024 № 12089: «Передбачений законопроектом підхід, на нашу думку, не враховує таку загальну засаду цивільного законодавства як справедливість, добросовісність та розумність (пункт 6 частини першої статті 3 ЦК України), адже забороняє власнику захистити своє право власності з моменту, визначеного законом, навіть не допускаючи, що власник не міг знати про таке порушення. При цьому, враховуючи ретроспективний характер положень законопроекту, держава чи територіальна громада, навіть якщо дізнаються про вибуття свого майна після прийняття законопроекту як закону, не зможуть захистити свої права» [7].

Вважаємо, якщо і встановлювати граничний строк для звернення до суду, то необхідно відштовхуватись від моменту, коли власник майна дізнався або міг дізнатись про порушення його прав, а не з моменту фактичної реєстрації за добросовісним/недобросовісним набувачем.

Водночас разом із введенням граничного строку звернення до суду із віндикаційним позовом виникає проблема на даний час не відчутна, але суттєва у майбутньому: витребування незаконно зареєстрованих тимчасово окупованих об'єктів нерухомого майна. Закон не робить ніяких винятків щодо тимчасово окупованих територій, не відтерміновує строк, що у свою чергу значно ускладнить, якщо не унеможливить витребування такого майна у майбутньому.

У даному випадку ми говоримо навіть не про економічний фактор чи непорушність права власності, а про захист національних інтересів зараз та у майбутньому.

Наступна питання, яке виникає при поданні віндикаційних позовів - це обов'язок внесення на депозитний рахунок вартості витребовуваного майна.

У даному аспекті виникає питання чи розглядати даний обов'язок в аспекті судових витрат, відповідно до Глави 8 ЦПК України чи ні.

Відповідно до частини третьої статті 133 ЦПК України, до витрат, пов'язаних з розглядом справи, належать витрати [3]:

1) на професійну правничу допомогу;

2) пов'язані із залученням свідків, спеціалістів, перекладачів, експертів та проведенням експертизи;

3) пов'язані з витребуванням доказів, проведенням огляду доказів за їх місцезнаходженням, забезпеченням доказів;

4) пов'язані з вчиненням інших процесуальних дій, необхідних для розгляду справи або підготовки до її розгляду.

Найлогічнішим виглядає віднесення грошової суми, яка складає вартість витребовуваного майна до пункту 4 частини третьої статті 133 ЦПК України – витрати, пов'язані з вчиненням інших процесуальних дій, необхідних для розгляду справи або підготовки до її розгляду.

Проте, загалом потребує додаткового урегулювання/нормування питання чи відноситься вартість витребуваного майна до судових витрат чи ні.

Варто звернути увагу на частину четверту статті 135 ЦПК України, як передбачає, що як захід забезпечення судових витрат суд з урахуванням конкретних обставин справи має право, за клопотанням відповідача, зобов'язати позивача внести на депозитний рахунок суду грошову суму для забезпечення можливого відшкодування майбутніх витрат відповідача на професійну правничу допомогу та інших витрат, які має понести відповідач у зв'язку із розглядом справи (забезпечення витрат на професійну правничу допомогу) [3].

Водночас, підстави, які зазначені у даній статті не відносяться до положень статті 390 ЦК України.

З прийняттям закону № 4292-IX виникає незрозуміла та достатньо нелогічна ситуація: у нормативно-правовий акт матеріального права вносяться норми процесуального права. При цьому, жодних змін у Главу 8 Розділу 1 чи Главу 1 Розділу 3 ЦПК України не вноситься.

Неузгодженість між Цивільним кодексом та ЦПК України створює невизначеність для учасників процесу та суддів, що, у свою чергу, призводить до суперечливої судової практики. Це також порушує принцип спеціалізації законодавства, де процесуальні питання мають регулюватися процесуальними кодексами. Отже, необхідність гармонізації законодавства є важливою для забезпечення послідовності правозастосування та дотримання принципу правової визначеності, що вимагає системного перегляду відповідних положень як у Цивільному кодексі України, так і в Цивільнопу процесуальному кодексі України.

Варто зазначити, що загалом дане положення достатньо контроверсійне: з одного боку дана норма захищає права добросовісного набувача, дає останньому певні гарантії, з іншого створює невиправданий, іноді не підйомний бар'єр для органів державної чи комунальної влади на стадії відкриття провадження.

До того ж, Закон України № 4292-IX відповідно до прикінцевих та перехідних положень має зворотну дію в часі в частині умов та порядку компенсації органом державної влади або органом місцевого самоврядування добросовісному набувачеві вартості нерухомого майна, оцінка (експертно-грошова оцінка земельної ділянки) якого здійснена в порядку, визначеному законом, чинна на дату подання позовної заяви, у справах, в яких судом першої інстанції не ухвалено рішення про витребування майна у добросовісного набувача на день набрання чинності цим Законом, а також у частині порядку обчислення та перебігу граничного строку для витребування чи визнання права [8].

На даний час, можемо зазначити, суди не до кінця розуміють як застосовувати дані положення закону, щодо депозитних внесків.

Більша частина суддів або на етапі відкриття провадження або після відкриття залишає позов без руху, аргументуючи це прямою вказівкою закону: «З огляду на зазначені норми вбачається, що попереднє внесення на депозитний рахунок суду вартості спірного майна, оціненої згідно із законом, є обов`язковою матеріально-правовою передумовою для витребування нерухомого майна від добросовісного набувача на користь держави чи територіальної громади».

Подібні висновки зроблені зокрема в ухвалі Вінницького міського суду Вінницької області від 30.05.2025 у справі № 127/15335/25, ухвалі Вінницького міського суду Вінницької області від 05.05.2025 у справі № 127/7509/25, ухвалі Вінницького міського суду Вінницької області від 27.05.2025 у справі № 127/34295/24, ухвалі Гайворонського районного суду Кіровоградської області від 14.05.2025 у справі № 385/1300/22, ухвалі Вінницького міського суду Вінницької області від 06.06.2025 у справі № 127/5677/25, ухвалі Кропивницького районного суду Кіровоградської області від 02.06.2025 у справі № 390/599/25, ухвалі Кременчуцького районного суду Полтавської області від 20.05.2025 у справі № 536/512/25, ухвалі Кременчуцького районного суду Полтавської області від 22.05.2025 у справі № 536/2378/24, ухвалі Господарського суду Житомирської області від 29.04.2025 у справі № 906/233/25, ухвалі Вінницького міського суду Вінницької області від 29.04.2025 у справі № 127/5604/25, ухвалі Вінницького міського суду Вінницької області від 12.05.2025 у справі № 127/20457/24, ухвалі Амур-Нижньодніпровського районного суду міста Дніпра від 03.06.2025 у справі № 199/736/25, ухвалі Кременчуцького районного суду Полтавської області від 04.06.2025 у справі № 536/2430/24, ухвалі Балаклійського районного суду Харківської області від 27.05.2025 у справі № 610/1449/24 , ухвалі Яремчанського міського суду Івано-Франківської області від 12.05.2025 у справі № 354/406/25, ухвалі Обухівського районного

суду Київської області від 29.05.2025 у справі № 372/432/25, ухвалі Верховинського районного суду Івано-Франківської області від 08.05.2025 у справі № 938/12/25, ухвалі Обухівського районного суду Київської області від 19.05.2025 у справі № 372/5466/24, ухвалі Холодногірського районного суду міста Харкова від 08.05.2025 у справі № 642/5620/23, ухвалі Балаклійського районного суду Харківської області від 06.06.2025 у справі № 610/1439/24, ухвалі Уманського міськрайонного суду Черкаської області від 01.05.2025 у справі № 705/5943/24, ухвалі Господарського суду Одеської області від 26.05.2025 у справі № 916/1173/25, ухвалі Кам`янець-Подільського міськрайонного суду від 14.05.2025 у справі № 676/47/21, ухвалі Вишгородського районного суду Київської області від 19.05.2025 у справі № 363/1198/25, ухвалі Господарського суду міста Києва від 12.05.2025 у справі № 910/5637/25, ухвалі Обухівського районного суду Київської області від 03.06.2025 у справі № 372/283/25.

Водночас, частина суддів, переважно на стадії підготовчого провадження (після відкриття провадження) не вбачає за необхідне для вирішення віндикаційнного позову внесення на депозитний рахунок суду вартості нерухомого майна.

Загалом аргументація у таких випадках зводиться до наступного: «За таких обставин, суд не вбачає підстав для вчинення такої процесуальної дії, оскільки на час звернення до суду з позовом не вимагалось надання документів на підтвердження внесення на депозитний рахунок суду грошових коштів» (ухвала Онуфріївського районного суду Кіровоградської області від 21.05. 2025 у справі № 399/975/23 [9], ухвала Горішньоплавнівського міського суду Полтавської області від 19.05.2025 у справі № 534/747/22 [10]).

Проте, аргументація щодо відмови у залишенні позову без руху може бути наступна: «Внесення коштів на депозитний рахунок суду є дією яка вчиняється позивачем на його розсуд, а розгляд справи здійснюється судом відповідно до чинного законодавства на підставі наявних у справі доказів.

Зобов`язання вчинити позивача дії щодо внесення коштів на депозитний рахунок суду на підставі клопотання відповідача за наявності заперечень позивача є таким, що не відповідатиме приписам чинного законодавства.

Враховуючи зазначене, суд дійшов висновку про необхідність відмовити у задоволенні клопотання представника ОСОБА_7 про зобов`язання позивача у цій справі виконати вимоги частини п`ятої статті 390 ЦК України» (ухвала Центрального районного суду міста Миколаєва від 14.04.2025 у справі № 490/1908/23 [11]).

Наразі суди застосовують положення статті 185 ЦПК України для залишення позову без руху через невнесення депозиту, посилаючись на те, що це «матеріально-правова передумова». Однак, стаття 185 ЦПК України стосується недоліків позовної заяви, а не невиконання матеріально-правових умов, що встановлюються законом. Таке неправильне застосування процесуальних норм є наслідком відсутності чіткого регулювання статусу депозитного внеску в ЦПК України. Стаття 185 ЦПК України чітко визначає підстави для залишення позову без руху (невідповідність форми, змісту, відсутність документів). Включення матеріально-правової передумови до цього переліку без прямої вказівки в ЦПК порушує принцип правової визначеності та передбачуваності. Таким чином, необхідно чітко визначити в ЦПК України, до якої категорії належить вимога про депозитний внесок. Якщо це умова допуску до суду, то вона має бути прямо передбачена в статтях, що регулюють відкриття провадження, а не «підтягуватися» під існуючі норми про недоліки позову.

Тобто, можемо констатувати, що однозначності у питанні залишення позовної заяви без руху з підстав невнесення на депозитний рахунок суду вартості нерухомого майна.

Водночас, одне з головних питань, яке виникає на стадії відкриття провадження у справі і, відповідно, подальші дії сторін – це визначення добросовісності чи недобросовісності відповідача.

Цивільне законодавство визначає одним із загальних принципів здійснення та реалізації своїх цивільних прав – принцип добросовісності.

Добросовісність у загальному розумінні означає прагнення особи сумлінно використовувати цивільні права та забезпечити виконання цивільних обов`язків.

Добросовісність - це певний стандарт поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення. Доктрина venire contra factum proprium (заборони суперечливої поведінки), базується ще на римській максимі «non concedit venire contra factum proprium» (ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці). В основі доктрини venire contra factum proprium знаходиться принцип добросовісності (постанова Верховного Суду від 10.04.2019 у справі № 390/34/17 [12]).

На даний час, основна аргументація позивачів щодо несплати на депозитний рахунок суду вартості нерухомого майна є факт недобросовісності набувача прав на нерухоме майно і відповідно неможливості застосування положень частини п'ятої статті 390 Цивільного кодексу України.

Проте, як показує практика судді достатньо скептично ставляться до таких аргументів.

Зокрема в ухвалі Вінницького міського суду Вінницької області від 30.05.2025 у справі № 127/15335/25 зазначається, що «в ході розгляду даної справи суду необхідно оцінити наявність або відсутність добросовісності зареєстрованого володільця нерухомого майна, оскільки судове рішення, ухвалене за відсутності перевірки добросовісності/недобросовісності набувача, що має важливе значення як для застосування положень статтей 387, 388 ЦК України, так і для визначення критерію пропорційності втручання у право набувача майна, не зможе вважатися таким, що відповідає нормам справедливого судового розгляду згідно зі статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка є частиною національного законодавства України.

Суд зауважує, що на даній стадії судового провадження суд не вирішує питання належності, допустимості, достовірності чи достатності доказів, дослідження яких відбувається лише під час розгляду справи по суті, а оцінка під час ухвалення судового рішення, оскільки жодні докази не мають для суду заздалегідь встановленої сили.

Враховуючи вищевикладене, внесення органом державної влади, органом місцевого самоврядування або прокурором вартості такого майна на депозитний рахунок суду є обов`язковою умовою для вирішення спору [13]».

Оскільки з правилом частини п'ятої статті 12 ЦК України якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом.

На цій стадії суд позбавлений можливості спростувати добросовісність набувача спірного майна, а відтак, оскільки зазначена обставина залишатиметься невизначеною до закінчення розгляду справи та ухвалення судом рішення по суті спору, суд має вжити всіх заходів з метою захисту прав відповідача, як потенційно добросовісного набувача (ухвала Балаклійського районного суду Харківської області від 06.06.2025 у справі № 610/1439/24 [14]).

ЦПК України чітко розмежовує стадії судового процесу. На стадії відкриття провадження суд перевіряє формальні вимоги до позовної заяви та відсутність підстав для залишення її без руху або повернення. Водночас, визначення добросовісності набувача є питанням доказування та оцінки доказів, що відбувається на стадії розгляду справи по суті. Введення матеріально-правової передумови, яка залежить від факту, що встановлюється на пізнішій стадії, створює процесуальну невизначеність і порушує логіку судового процесу.

Таким чином, не вирішуючи питання добросовісності чи недобросовісності Відповідача на стадії відкриття провадження суд імперативно зобов'язує позивача внести відповідну суму на депозитний рахунок суду виключно для можливості відкриття провадження у справі.

Даний фактор створює значне фінансове навантаження для органів державної влади та місцевого самоврядування, фактично заперечуючи не просто право на задоволення позовних вимог та на позитивне вирішення справи, а право на звернення з відповідними вимогами до суду для захисту своїх прав та інтересів.

Стаття 4 ЦПК України гарантує право на доступ до правосуддя, а принцип пропорційності вимагає, щоб будь-які обмеження прав були обґрунтованими та не надмірними. Хоча захист добросовісного набувача є легітимною метою, вимога попереднього внесення коштів, особливо коли добросовісність ще не встановлена, створює непропорційне навантаження на позивача. Це ставить органи державної влади та місцевого самоврядування у нерівне становище порівняно з приватними особами, які не завжди стикаються з такими вимогами у схожих спорах. Таким чином, необхідно переглянути механізм забезпечення прав добросовісного набувача таким чином, щоб він не створював непропорційних перешкод для доступу до правосуддя для органів державної влади та місцевого самоврядування.

У даній ситуації було б доцільно, урахуванням інтересів добросовісного набувача, встановити безспірний порядок компенсації вартості витребуваного майна добросовісному набувачу у разі та після задоволення позовних вимог.

Даний порядок вирішив би і, на даний час, неунормовану проблему апеляційного та касаційного оскарження рішень про витребування нерухомого майна.

У випадку перегляду судами апеляційної або касаційної інстанцій рішень у справах, які вирішені без урахування норм про відшкодування, виникає питання: чи повинен суд вирішувати питання внесення на депозитний рахунок суду вартості нерухомого майна і відповідно питання подальшого його відшкодування добросовісному набувачу.

Особливо цікаво постає питання, у ситуації, коли суд першої інстанції відмовляє у витребуванні майна, а суд апеляційної інстанції скасовує рішення та витребовує майно саме у добросовісного набувача.

До процесуального законодавства жодних змін щодо порядку апеляційного чи касаційного оскарження не внесено.

Закон № 4292-IX, хоч і має зворотну дію в часі, але він врегульовує лише дії суду та сторін при розгляді справ у першій інстанції. Для судів другої, третьої інстанцій немає жодних обмежень ні щодо відкриття провадження, ні щодо можливості розгляду скарг без зобов'язань сторін вчинити будь-які дії.

Добросовісний набувач у такому випадку опиняється у ситуації, яка існувала до прийняття Закону № 4292-IX: звертатись до попереднього власника з вимогою про повернення сплаченої суми, відшкодування шкоди тощо.

Така неповнота законодавчого регулювання призводить до виникнення «правового вакууму» та змушує добросовісного набувача шукати захисту своїх прав через окремі позови. Принцип процесуальної економії та ефективності судового захисту вимагає, щоб усі питання, пов'язані з одним спором, вирішувалися в рамках одного провадження, а не через множинні позови.

Таким чином, за наслідками аналізу Закону України № 4292-IX «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача» можемо виділити наступні питання/проблеми:

Фактичне обмеження органів державної влади та місцевого самоврядування у доступі до суду шляхом встановлення граничного строку звернення до суду та необхідності внесення на депозитний рахунок суду вартості нерухомого майна як умови відкриття провадження.

Невирішеність питання відшкодування вартості майна при перегляді рішень судами апеляційної, касаційної інстанцій.

Проблема щодо строків звернення до суду щодо витребування об'єктів нерухомого майна після звільнення тимчасово окупованих територій України.

Питання стадійності при внесенні на депозитний рахунок суду вартості нерухомого майна: чи на стадії відкриття провадження чи на стадії прийняття рішення?

Проблематика витребування майна з тимчасово окупованих територій.

Висновки. Загалом, прийняття Закону № 4292-IX є важливим кроком у посиленні захисту прав добросовісного набувача та забезпеченні стабільності цивільного обороту. Проте його недоліки, пов'язані з обмеженням доступу до правосуддя для публічних суб'єктів та неурегульованістю певних процедурних моментів всупереч положенням статті 4 ЦПК України, потребують вирішення. Для забезпечення розумного балансу інтересів добросовісного набувача, держави та територіальної громади необхідне якнайшвидше внесення відповідних законодавчих змін. До цього часу, формування єдиних підходів до правозастосування цих норм буде покладено на судову практику.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 22.07.2025).
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Рим, 04.11.1950). *Офіційний вісник України*. 1998. № 13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 22.07.2025).
3. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004, № 40-41, 42, ст. 492. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#n7087 (дата звернення: 22.07.2025).
4. Рішення Конституційного Суду України від 12.04.2012 № 9-рп/2012 у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text (дата звернення: 22.07.2025).

5. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 22.07.2025).
6. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3–4. Ст. 27. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text (дата звернення: 22.07.2025).
7. Зауваження до проекту Закону України про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України від 24.02.2025 № 07/2-2025/44262. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44973 (дата звернення: 22.07.2025).
8. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача: Закон України від 12.03.2025 № 4292-IX. *Голос України.* 0804.2025. № 68. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4292-20#Text (дата звернення: 22.07.2025).
9. Ухвала Онуфріївського районного суду Кіровоградської області від 21.05.2025, судова справа № 399/975/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127647812 (дата звернення: 22.07.2025).
10. Ухвала Горішньоплавнівського міського суду Полтавської області від 19.05.2025, судова справа № 534/747/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127578420 (дата звернення: 22.07.2025).
11. Ухвала Центрального районного суду міста Миколаєва від 14.04.2025, судова справа № 490/1908/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127334051 (дата звернення: 22.07.2025).
12. Постанова Верховного Суду у складі Обєднаної палати Касаційного цивільного суду від 10.04.2019, судова справа № 390/34/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81180299 (дата звернення: 22.07.2025).
13. Ухвала Вінницького міського суду Вінницької області від 30.05.2025, судова справа № 127/15335/25. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127755529 (дата звернення: 22.07.2025).
14. Ухвала Балаклійського районного суду Харківської області від 06.06.2025, судова справа № 610/1439/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127939198 (дата звернення: 22.07.2025).

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.25

ПРАВОВИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТІВ ЦИВІЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН У СПРАВАХ ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТІВ, ЩО МАЮТЬ ЮРИДИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

Поліщук П.А.,
аспірант кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0009-0006-8499-8606

Поліщук П.А. Правовий статус суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин у справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення.

У статті здійснено комплексне дослідження правового статусу суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин у межах окремого провадження, зокрема у справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення. Акцент зроблено на теоретико-правових підходах до визначення поняття «суб'єкт цивільного процесуального права», проаналізовано структуру та зміст цивільних процесуальних відносин у непозовній формі судочинства.

Цивільні процесуальні правовідносини, як специфічна правова форма суспільних взаємодій, виникають та функціонують у тісному зв'язку із соціальним середовищем, відображаючи необхідність правового врегулювання конфліктів та захисту прав і законних інтересів окремих осіб у межах суспільного життя. Їх поява зумовлена потребою держави в ефективному механізмі вирішення спорів, забезпеченні справедливості та правопорядку.

Серед видів проваджень цивільного судочинства вагоме місце посідає окреме провадження. Окреме провадження - це вид не позовного провадження, в якому відсутній спір про право та який забезпечує судовий розгляд справ щодо юридичного підтвердження певних обставин, які мають правове значення для набуття, реалізації, зміни чи припинення суб'єктивних прав або виконання юридичних обов'язків.

Автор обґрунтовує, що у справах окремого провадження учасники процесу перебувають у специфічних правових ролях – заявника і заінтересованої особи, між якими існує функціональне та змістове розмежування. Їх взаємодія з судом відбувається поза межами спору про право, а отже, характеризується меншою змагальністю, інквізиційною природою судового розгляду та підвищеною роллю суду в з'ясуванні обставин справи. Окреме провадження є самостійною формою цивільного судочинства, що передбачає специфічний механізм захисту прав і законних інтересів особи в умовах відсутності правового конфлікту. Такий механізм реалізується шляхом встановлення фактів, що мають юридичне значення (ст. 256 ЦПК України), та виконує компенсаторно-допоміжну функцію у забезпеченні доступу до правосуддя. У статті звертається увага на непослідовність законодавчої термінології в ЦПК України, зокрема на використання понять «заінтересовані особи» та «інші заінтересовані особи», які не мають змістової відмінності, однак ускладнюють правозастосування та порушують принцип правової визначеності.

Зроблено висновок про необхідність уніфікації законодавчої термінології, законодавчого розмежування статусу заявників і заінтересованих осіб, а також підвищення процесуальних гарантій останніх. Аргументовано, що удосконалення правового регулювання участі суб'єктів в окремому провадженні сприятиме підвищенню ефективності правосуддя, посиленню гарантій справедливого судового розгляду та реалізації права на доступ до суду.

Ключові слова: цивільне процесуальне право, окреме провадження, суб'єкти цивільного процесу, заявник, заінтересована особа, встановлення юридичних фактів, процесуальний статус.

Polishchuk P.A. Legal status of subjects of civil procedural legal relations in cases of establishing facts of legal significance.

The article carries out a comprehensive study of the legal status of subjects of civil procedural legal relations within the framework of separate proceedings, in particular in cases of establishing facts of legal significance. The emphasis is placed on theoretical and legal approaches to the definition of the concept of «subject of civil procedural law», the structure and content of civil procedural relations in the non-contentious form of legal proceedings are analyzed.

Civil procedural legal relations, as a specific legal form of social interactions, arise and function in close connection with the social environment, reflecting the need for legal settlement of conflicts and protection of the rights and legitimate interests of individuals within the framework of public life. Their emergence is due to the state's need for an effective mechanism for resolving disputes, ensuring justice and law and order.

Among the types of civil proceedings, a significant place is occupied by separate proceedings. Separate proceedings are a type of non-claim proceedings in which there is no dispute about the right and which provides for the judicial consideration of cases regarding the legal confirmation of certain circumstances that have legal significance for the acquisition, exercise, change or termination of subjective rights or the performance of legal obligations.

The author substantiates that in cases of separate proceedings, the participants in the process are in specific legal roles - the applicant and the interested person, between whom there is a functional and substantive distinction. The work draws attention to the inconsistency of legislative terminology in the Civil Procedure Code of Ukraine, in particular, the use of the concepts of «interested persons» and «other interested persons», which do not have a substantive difference, but complicate the application of law and violate the principle of legal certainty. A classification of participants in separate proceedings is proposed based on the criterion of the direction of their will in the process. Five main groups of subjects participating in such cases are identified - from applicants who apply to protect personal rights to bodies acting in the interests of other persons or the state. An analysis of modern judicial practice regarding the procedural status of interested persons is conducted, and it is established that their participation has informative and evidentiary value, although their explanations are not formally recognized as procedural evidence.

The conclusion is made about the need to unify legislative terminology, legislative delimitation of the status of applicants and interested persons, as well as increasing the procedural guarantees of the latter. It is argued that improving the legal regulation of the participation of subjects in separate proceedings will contribute to increasing the efficiency of justice, strengthening the guarantees of a fair trial and the implementation of the right to access to court.

Key words: civil procedural law, separate proceedings, subjects of civil proceedings, applicant, interested person, establishment of legal facts, procedural status.

Постановка проблеми. Цивільні процесуальні правовідносини, як специфічна правова форма суспільних взаємодій, виникають та функціонують у тісному зв'язку із соціальним середовищем, відображаючи необхідність правового врегулювання конфліктів та захисту прав і законних інтересів окремих осіб у межах суспільного життя. Їх поява зумовлена потребою держави в ефективному механізмі вирішення спорів, забезпеченні справедливості та правопорядку.У цьому контексті слушною видається позиція Ю.С. Червоного, який визначає «цивільні процесуальні правовідносини як суспільні відносини, що врегульовані нормами цивільного процесуального права та виникають між судом, учасниками справи й іншими суб'єктами, залученими до цивільного процесу. Ці відносини виникають у межах реалізації правосуддя у цивільних справах, а також у провадженнях наказного і окремого типу» [1, с. 63].

Серед видів проваджень цивільного судочинства вагоме місце посідає окреме провадження. Окреме провадження - це вид не позовного провадження, в якому відсутній спір про право та який забезпечує судовий розгляд справ щодо юридичного підтвердження певних обставин, які мають правове значення для набуття, реалізації, зміни чи припинення суб'єктивних прав або виконання юридичних обов'язків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правової природи цивільних процесуальних правовідносин продовжує залишатися предметом наукових дискусій, що свідчить про складність та багатогранність цього феномена у сфері процесуального права.На сьогодні серед

науковців сформувалися кілька провідних концептуальних підходів щодо розуміння взагалі сутності цивільних процесуальних правовідносин та зокрема, у справах окремого провадження щодо встановлення фактів, що мають юридичне значення.

Формально-юридичний підхід. Представники цієї школи (зокрема, В.В. Комаров) акцентують увагу на тому, що «цивільні процесуальні правовідносини є правовими за своєю природою і виникають виключно в межах процесуальної форми. Вони трактуються як правовий зв'язок між судом та учасниками процесу, що виникає на основі норм процесуального права у зв'язку з розглядом конкретної справи» [2, с. 64].

Матеріально-процесуальний підхід. Деякі вчені (наприклад, І.Д. Спасибонська, Ю.О. Колесник) підкреслюють «нерозривний зв'язок між матеріальними та процесуальними правовідносинами, стверджуючи, що останні відображають реалізацію і захист суб'єктивних прав і юридичних обов'язків у сфері матеріального права. Тобто, цивільне процесуальне правовідношення не існує ізольовано, а завжди опосередковано матеріальним правовим конфліктом» [3, с. 33; 4, с. 28].

Системно-комунікативний підхід. Новітні дослідження (наприклад, у працях Н.М. Кузнєцової, О.І. Харитонової) звертають увагу на комунікативну природу процесуальних правовідносин. Цей підхід підкреслює, що «цивільне процесуальне правовідношення – це форма комунікації між суб'єктами, які беруть участь у правосудді, що регулюється процесуальними нормами та реалізується через юридично значимі дії (заяви, пояснення, клопотання тощо), спрямовані на досягнення мети – вирішення правового спору або підтвердження юридичного факту» [5, с. 119].У рамках цього підходу цивільні процесуальні правовідносини розглядаються як інструмент реалізації завдань судочинства. Так, В.В. Луць називає «…їх механізмом забезпечення ефективності процесуальної діяльності та справедливості судового рішення» [6, с. 27]. Відповідно, головна функція таких правовідносин – забезпечити реалізацію принципів змагальності, рівності сторін, диспозитивності та доступу до суду.

Інтеграційно-антропоцентричний підхід (постпандемічнатрансформація). Останні роки засвідчили тенденцію щодо осмислення цивільних процесуальних правовідносин крізь призму прав людини та цифровізації. Деякі вчені, зокрема А.М. Савченкота В.В. Уваров, досліджують процесуальне правовідношення як «…засіб реалізації права на справедливий суд, що включає не лише судову процедуру, а й належний доступ до неї, цифрові гарантії участі в процесі, забезпечення гендерної рівності та врахування вразливості окремих категорій учасників» [7, с. 43; 8, с. 91].

Необхідно відзначити, що цивільне судочинство в справах про встановлення судом фактів, що мають юридичне значення, було предметом наукових розвідок таких вчених-правників, як С.С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, С.В. Васильєв, Н.В. Волкова, О.М. Ганкевич, Л.В. Діденко, Т.Ц. Кашперська, Є.І. Фурса, С.Я. Фурса, Ю.С. Червоний, Г.В. Чурпіта, М.Й. Штефан, М.М. Ясинок та ін. Водночас проблеми правового статусу суб'єктного складу осіб, які є учасниками справи, досі залишаються поза увагою вчених-процесуалістів.

Формулювання цілей: дослідження проблемних аспектів правового статусу суб'єктного складу осіб цивільних процесуальних правовідносин у справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення, їхньої взаємодії та специфіки, висвітлення можливих проблематичних аспектів в контексті цих суб'єктів**.**

Виклад основного матеріалу. У межах сучасної теорії цивільного процесуального права питання суб'єктного складу процесуальних правовідносин залишається предметом наукової дискусії. Загалом «суб'єктом цивільного процесуального права визнається універсальна правова форма особи – як фізичної, так і юридичної, – яка, виходячи зі своєї правової природи, є носієм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, закріплених у нормах об'єктивного цивільного процесуального права» [9, с. 56].

Під суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин доцільно розуміти осіб, які наділені процесуальною правосуб'єктністю і здатні реалізовувати суб'єктивне цивільне процесуальне право як форму реалізації та захисту матеріальних прав і законних інтересів у сфері цивільного судочинства. Таким чином, суб'єктами цивільного процесуального права виступають ті особи, які беруть участь у цивільному процесі, мають закріплені законом цивільні процесуальні права та обов'язки й у сукупності забезпечують досягнення цілей цивільного судочинства. Відповідно до норм законодавства суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин можна поділити на ступні групи: 1) суд як орган, що здійснює правосуддя; 2) учасники судового процесу, які в свою чергу

поділяються, на учасників справи, представників та інших учасників судового процесу. Кожна з цих груп має власне правове навантаження та функціональне призначення у межах процесуального механізму.

Суб'єктний склад цивільного процесу є складною правовою системою, що вимагає узгодженості у правозастосуванні та чіткості у законодавчому закріпленні процесуального статусу кожної категорії учасників. Це, своєю чергою, слугує передумовою ефективного функціонування механізму судового захисту прав, свобод та інтересів осіб у цивільному судочинстві.

У цьому контексті окреме провадження виконує важливу функцію юридичного підтвердження або встановлення юридичного факту, який не може бути засвідчений іншим способом. Йдеться, зокрема, про справи щодо встановлення фактів народження, смерті, родинних зв'язків, належності документів, перебування особи на утриманні, а також інших обставин, від яких залежить виникнення, зміна або припинення правовідносин. Ці категорії справ прямо передбачені в статті 315 ЦПК України, яка встановлює перелік підстав для розгляду у межах окремого провадження, водночас зазначаючи, що цей перелік не є вичерпним [10].

У науковій юридичній літературі акцентується, що ключовою ознакою окремого провадження є відсутність правового конфлікту між сторонами, що зумовлює його інквізиційну (дослідницько-судову) природу. Як зазначає В.В. Комаров, окреме провадження є процедурою, в якій «суд, діючи за власною ініціативою у межах заявленого факту, встановлює юридичну істину» [11, с. 78]. Така позиція узгоджується з положенням частини 1 статті 13 ЦПК України, яка визначає, що суд розглядає справи лише в межах заявлених вимог, однак в окремому провадженні межі визначаються не спором, а характером заявленого юридичного факту.Крім того, специфіка суб'єктного складу в окремому провадженні також є відмінною: зазвичай участь беруть лише заявник та заінтересовані особи, які можуть не висловлювати заперечень.

Об'єднання таких справ в окрему процесуальну категорію обумовлене юридичною природою відповідних фактів, які потребують правового визнання з боку суду, але не породжують процесуального конфлікту. Це обґрунтовує виокремлення спеціального порядку судового розгляду, адаптованого до специфіки предмета доказування, виду доказів та ролі учасників. Як справедливо вказує Ю.О. Колесник, «окреме провадження реалізує стабілізуючу функцію правосуддя, сприяючи правовій визначеності та безперервності суб'єктивного права» [4, с. 26].

З огляду на вищезазначене, окреме провадження виступає як універсальний процесуальний інструмент, що забезпечує належну реалізацію правових гарантій особи в тих ситуаціях, коли існує потреба в юридичному підтвердженні правових фактів, але відсутній спір, який вимагав би змагального розгляду. Таким чином, окреме провадження є важливою складовою концепції доступу до правосуддя, що випливає зі статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та забезпечується на національному рівні через механізми цивільного процесуального права.

Водночас, правове становище учасників справ окремого провадження характеризується внутрішньою структурною диференціацією, що дозволяє класифікувати їх за вектором волевиявлення щодо предмета звернення. Взагалі необхідно зазначити, що відповідно до ч.ч. 3-4 ст. 42 ЦПК України «учасниками справи окремого провадження є заявники, інші заінтересовані особи. У справах можуть також брати участь органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб».

Розглядаючи правовий статус учасників окремого провадження Н.В. Волкова зазначає, що «заявником в окремому провадженні є особа, в інтересах якої в суді відкривається справа про встановлення певних обставин або правового статусу громадянина, необхідних для реалізації нею особистих і майнових прав, без судового підтвердження яких він позбавлений можливості здійснити ці права. Заявник виступає на захист своїх охоронюваних законом інтересів» [12, с. 125].

Окрему категорію становлять заінтересовані особи, які беруть участь у процесі з метою забезпечення дотримання своїх прав, свобод або інтересів, що потенційно можуть бути зачеплені судовим рішенням.

У межах окремого провадження цивільного процесу особливе значення має належне визначення процесуального статусу заінтересованих осіб. Визначаючи коло таких осіб, слід враховувати не лише наявність у них приватного юридичного інтересу (як особистого, так і майнового характеру), а й ситуації, коли їх інтерес набуває публічного чи навіть державного значення. Це особливо актуально у справах, де наслідки судового рішення виходять за межі особистих прав заявника, охоплюючи інтереси третіх осіб або соціальні цінності.

Процесуальна участь заінтересованих осіб у провадженні має практичну цінність, оскільки сприяє всебічному і об'єктивному з'ясуванню судом фактичних обставин справи. Хоча, як зазначають науковці, що відповідно до норм цивільного процесуального законодавства «пояснення заінтересованих осіб не належать до засобів доказування і формально не визнаються доказами, проте вони є джерелом додаткової інформації, яка може бути використана судом для повноцінного дослідження предмета спору» [13, с. 177-178]. Однак, такі пояснення можуть сприяти уточненню позицій заявника, уникненню потенційних конфліктів та кращому розумінню соціального або правового контексту розглядуваної справи. Разом із тим, чинне законодавство, зокрема положення ЦПК України, а також постанови Верховного Суду, не містять чіткого розмежування між процесуальним статусом заявника та заінтересованої особи у справах окремого провадження. Це породжує труднощі у правозастосуванні, оскільки заінтересовані особи, на відміну від сторін у позовному провадженні, позбавлені реальної можливості активно впливати на хід розгляду справи.

У цьому контексті заслуговує на увагу позиція професора С.Я. Фурси, про те, що «заявники виступають як суб'єкти з наявним суб'єктивним правом, що підлягає реалізації через звернення до суду, натомість заінтересовані особи вже на момент подання заяви можуть перебувати у правовому становищі, яке прямо або опосередковано залежить від змісту майбутнього судового рішення» [14, с. 159].

Справедливо звертає увагу Н.В. Волкова, що «на заінтересовану особу, так само як і на заявника, поширюється законна сила судового рішення. Істотна відмінність між ними полягає в тому, що у заявника певне суб'єктивне матеріальне право залежить від обставин, без судового встановлення яких він позбавлений можливості здійснити його, а права заінтересованої особи перебувають у визначеному стані, тобто заінтересована особа на момент судового розгляду справи вже має такі права (наприклад, інші спадкоємці за законом), або коли вона бере участь у процесі з метою захисту інтересів інших осіб (держави). Значення правильного визначення заінтересованих осіб і притягнення їх до участі у розгляді справ цього виду провадження полягає в тому, що лише за участі заінтересованих осіб можна встановити наявність або відсутність у даній справі спору про право, об'єктивно розглянути всі подані заявником докази тощо» [12, с. 126].

Судова практика підтверджує, що до заінтересованих осіб можуть належати як фізичні, так і юридичні особи, чий інтерес у справі окремого провадження є об'єктивно виправданим. Наприклад, у постанові Верховного Суду від 25.06.2020 у справі № 753/10277/19-ц наголошено, що «заінтересовані особи мають право висловити свою позицію та надати суду відомості, які можуть мати значення для встановлення юридичного факту, однак їх участь не тотожна участі сторін у позовному провадженні» [15].

Таким чином, звернення до суду у справах окремого провадження є персоніфікованим правом заявника, яке тісно пов'язане з його особистим юридичним інтересом. Водночас залучення заінтересованих осіб покликане забезпечити збалансованість та повноту судового розгляду, хоча їх участь, на відміну від сторін у позовному провадженні, має переважно інформаційний характер. Враховуючи відсутність чіткої нормативної регламентації правового статусу цих осіб, важливим завданням процесуальної доктрини є розробка концептуальних підходів до їх правової природи та процесуального значення.

Однією з актуальних проблем сучасного цивільного процесуального права є термінологічна непослідовність у законодавчому визначенні процесуального статусу учасників справи у справах окремого провадження. Ця проблема набула значення у зв'язку з необхідністю забезпечення юридичної визначеності – базового принципу судочинства, гарантованого ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

У ЦПК України вживаються різні терміни для позначення однієї й тієї самої категорії осіб. Так, у ч. 1 ст. 28, ч. 5 ст. 31, ч. 4 ст. 235, ч. 1 ст. 253, ч. 1 ст. 254, ч. 1 ст. 272, ст. 277 ЦПК України законодавець вживає термін «заінтересовані особи», тоді як у ч. 2 ст. 26, ч. 1 ст. 38, ч. 1 ст. 250 цього ж кодексу – «інші заінтересовані особи» [10]. Відсутність змістової різниці між цими термінами створює колізію, яка може впливати як на тлумачення норм, так і на реалізацію прав учасників провадження.

У науковій літературі справедливо вказується на необхідність уніфікації законодавчої термінології. Наприклад, І.П. Головач підкреслює, що «подвійне найменування однієї категорії учасників процесу – це наслідок недосконалості законодавчої техніки, що порушує принцип єдності понятійного апарату» [16, с. 117]. Схожу думку висловлює й В.І. Бобрик, вказуючи «…на відсут-

ність правової логіки в розмежуванні «заінтересованих» та «інших заінтересованих» осіб» [17, с. 155–161].

Також у судовій практиці відсутня чітка межа між цими термінами. Наприклад, у постанові Верховного Суду від 16.05.2019 у справі № 686/10162/17-ц зазначено, що «заінтересованими особами у справах окремого провадження визнаються суб'єкти, рішення стосовно яких може породити юридичні наслідки, незалежно від того, чи вони ініціювали провадження» [18].

З огляду на зазначене, доцільним є законодавче закріплення єдиного поняття – «заінтересовані особи» – як терміну, що охоплює всіх суб'єктів, які не є заявниками, але мають правовий інтерес у справі. Такий підхід сприятиме усуненню нормативної плутанини, забезпеченню узгодженості з практикою та доктриною, а також відповідатиме принципу юридичної визначеності.

Висновки. Отже, цивільні процесуальні правовідносини у справах окремого провадження мають специфічну структуру, у якій особливого значення набуває правовий статус заявника та заінтересованих осіб. Їх взаємодія з судом відбувається поза межами спору про право, а отже, характеризується меншою змагальністю, інквізиційною природою судового розгляду та підвищеною роллю суду в з'ясуванні обставин справи. Окреме провадження є самостійною формою цивільного судочинства, що передбачає специфічний механізм захисту прав і законних інтересів особи в умовах відсутності правового конфлікту. Такий механізм реалізується шляхом встановлення фактів, що мають юридичне значення (ст. 256 ЦПК України), та виконує компенсаторно-допоміжну функцію у забезпеченні доступу до правосуддя.

Щодо законодавчої термінології, що використовується в ЦПК України для позначення учасників окремого провадження (терміни «заінтересовані особи» та «інші заінтересовані особи»), то вона є непослідовною та створює труднощі у правозастосуванні. З метою підвищення юридичної визначеності доцільним є уніфікування понять через використання єдиного терміну – «заінтересовані особи», що відповідатиме вимогам принципу правової визначеності, закріпленого у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Зауважимо, що процесуальний статус заінтересованих осіб потребує доктринального уточнення. Їх участь у справі є важливою з точки зору забезпечення об'єктивності судового розгляду, вони здебільшого виконують інформативну функцію, однак їх пояснення можуть мати суттєве значення для встановлення фактичних обставин справи.

Отже, удосконалення правового регулювання учасників справи у справах окремого провадження має передбачати: законодавче закріплення уніфікованої термінології; розмежування процесуальних прав заявників і заінтересованих осіб; розширення гарантій участі заінтересованих осіб у справі (право на клопотання, подання доказів, апеляційне оскарження);розвиток цифрових механізмів залучення учасників провадження (зокрема у справах із соціальною вразливістю заявника).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Червоний Ю.С. Цивільний процес України: підручник / За ред. Червоного Ю.С. Київ: Істина, 2007. 392 с.
2. Комаров В.В. Цивільний процес України: підручник. 5-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2011. 656 с.
3. Спасибонська І.Д. Цивільно-процесуальне правовідношення: до питання про юридичну природу. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 4. С. 32–36.
4. Колесник Ю.О. Правова природа цивільного процесуального правовідношення. *Вісник цивільного процесу*. 2019. № 1. С. 24–31.
5. Харитонова О.І., Кузнєцова Н.М. Теоретичні засади комунікативної природи правовідносин у цивільному процесі. *Право України*. 2020. № 10. С. 115–123.
6. Луць В.В. Теоретичні проблеми процесуального права. *Право України*. 2016. № 2. С. 25–31.
7. Савченко А.М. Антропоцентризм у цивільному процесі: новітні тенденції та виклики цифрової епохи. *Юридичний вісник України*. 2022. № 12. С. 41–46.
8. Уваров В.В. Цивільне судочинство в умовах цифрової трансформації: між традицією та інновацією. *Актуальні проблеми держави і права*. 2023. Вип. 94. С. 88–94.
9. Діденко Л.В. Суб'єкти як елемент цивільних процесуальних правовідносин. *Юридичний вісник.* 2021. № 3. С. 55–61.

10. Цивільний Процесуальний Кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42, ст. 492. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.
11. Комаров В.В. Цивільний процес України.Х.: Право, 2011. 487 с.
12. Волкова Н.В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2022. 444 с. URL: https://hdl.handle.net/11300/23333.
13. Глопіна І.В. Окреме провадження у цивільному процесі: теоретико-практичні аспекти. *Актуальні проблеми держави і права.* 2017. Вип. 80. С. 175–181.
14. Фурса С.Я. Процесуальні особливості розгляду справ окремого провадження: навч. посіб. / С.Я. Фурса, Є.І. Фурса. К.: Юрінком Інтер, 2010. 284 с.
15. Постанова Верховного Суду від 25.06.2020 р. у справі № 753/10277/19-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90284919.
16. Головач І.П. Окреме провадження в цивільному процесі України: монографія / І.П. Головач. Київ: Ніка-Центр. 2014. 224 с.
17. Бобрик В.І. Проблеми процесуального статусу заінтересованих осіб у справах окремого провадження. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 2. С. 65–70.
18. Верховний Суд. Постанова від 16 травня 2019 р. у справі № 686/10162/17-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82195015.

УДК 347.78
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.26

ЮРИДИЧНІ ОЗНАКИ ДОГОВОРІВ ЩОДО РОЗПОРЯДЖЕННЯ МАЙНОВИМИ ПРАВАМИ НА ОБ'ЄКТИ АВТОРСЬКОГО ПРАВА АБО ОБ'ЄКТИ СУМІЖНИХ ПРАВ

Ромась Д.С.,
доктор філософії з права,
доцент кафедри приватного права
Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

Ромась Д.С. Юридичні ознаки договорів щодо розпорядження майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав.

Стаття присвячена аналізу договорів щодо розпорядження майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав. Договорами щодо розпорядження майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав є трудовий договір (контракт), договір про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав, договір про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав, ліцензійний договір на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав.

Досліджено, що договори про розпорядження майновими правами інтелектуальної власності належать до окремої категорії договірних зобов'язань у цивільному праві. Більше того, ліцензійний договір є надбанням права інтелектуальної власності як підгалузі цивільного права, у той час як договір про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; договір про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав входять до сфери цивільного права. Наприклад, договір про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав є договірним зобов'язанням щодо передання майна у власність, як от договір купівлі-продажу, дарування.

Доведено, що через подвійне регулювання таких договорів існують певні колізії у понятійному апараті. Наприклад, у сфері авторського права «прокат» не означає класичне цивілістичне розуміння договору про користування майном для задоволення побутових невиробничих потреб. У авторському праві прокат це не окремий вид договору, а одне з майнових прав, яке може бути передане (надане) в межах ліцензійного договору або договору про передання майнових прав.

У контексті юридичних ознак договори щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав є консенсуальними та оплатними.

Ключові слова: юридичні ознаки, авторське право, майнові права, ліцензійний договір, істотні умови.

Romas D.S. Legal symbols of agreements for the disposal of mine rights to objects of copyright or property rights.

The article is devoted to the analysis of agreements for the disposal of mining rights to objects of copyright and to objects of proprietary rights. Agreements for the disposal of mine rights to objects of copyright or rights of property include an employment agreement (contract), a contract for agreements and a vicious object of copyright or rights of property, a contract of employment. transfer (alienation) of primary rights to an object of copyright or an object of associated rights, a license agreement for a third object of copyright or an object of associated rights.

It has been established that agreements on the management of intellectual property rights belong to the same category of contractual obligations under civil law. Moreover, the license agreement is in addition to the rights of intellectual property as a basis of civil law, while the agreement is related to

the agreements and the vicarious object of copyright or the object property rights; an agreement on the transfer (assignment) of major rights to the object of copyright or the object of proprietary rights falls within the scope of civil law. For example, an agreement on the transfer (assignment) of main rights to an object of copyright or the object of proprietary rights is a contractual obligation to transfer the main rights to the authority, as from a purchase and sale agreement, or a gift.

It has been proven that through the independent regulation of such agreements, there will be conflicts in the conceptual apparatus. For example, in the sphere of copyright law, 'rental' does not mean the classically civilistic rationale for an agreement on the use of mines to satisfy everyday non-virtual needs. The copyright right is not a similar type of contract, but one of the mining rights that can be transferred within the framework of a license agreement or an agreement on the transfer of mining rights.

In a legal context, the sign of an agreement is to manage the main rights to objects of copyright and the objects of proprietary rights - consensual and paid.

Key words: legal marks, copyright, mine rights, license agreement, original minds.

Постановка проблеми. Правовідносини у сфері авторського права дедалі частіше реалізуються через ліцензійні договори, договори про передання майнових прав, договори замовлення та інші цивільно-правові конструкції, які вимагають гнучкого, але водночас чіткого правового регулювання. Незважаючи на наявність нормативної бази, в українському праві та судовій практиці досі існують значні прогалини та колізії щодо класифікації таких договорів, істотних умов, юридичних ознак тощо. У зв'язку з цим, існує потреба в комплексному дослідженні правової природи договорів у сфері авторського права.

Стан опрацювання тематики. Проблеми у сфері авторського права свого часу досліджували Т.М. Вахонєва, І.В. Венедіктова, І.В. Зайцева-Калаур, О.П. Орлюк, О.А. Підопригора, Р.О. Стефанчук, О.І. Харитонова, Р.Б. Шишка, О.О. Штефан, А.С. Штефан та інші. Втім наукові розробки щодо правової природи та характеристик договірних зобов'язань у сфері авторського права й досі носять фрагментарний характер, що зумовлює актуальність обраної тематики.

Метою статті є аналіз нормативного регулювання договірних зобов'язань у авторському праві крізь призму теорії.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 2 ст. 5 Закону України «Про авторське право і суміжні права» первинним суб'єктом авторського права є автор твору, у той же час суб'єктами майнових авторських прав можуть бути також інші фізичні або юридичні особи, до яких перейшли майнові права на твір на підставі правочину або закону. Законом чітко передбачений перелік правочинів, за якими може відбуватись розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав (ч. 1 ст. 48): трудовий договір (контракт) – в частині умов щодо розподілу майнових прав на службовий твір або службове виконання, службову фонограму, службову відеограму; договір про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; договір про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав; ліцензійний договір на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; публічна ліцензія на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; інші правочини щодо розпоряджання майновими правами на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав [1]. Усе вказане має назву «правочини щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав», як вказано у ч. 2 цієї ж статті. У даному випадку законодавець застосовує поняття «правочин», а не «договір», що зумовлює наявність не лише двосторонніх правочинів – договорів, а й ліцензій, які є односторонніми правочинами. Таким чином, «правочин» об'єднує усе вказане.

Договори щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав переважно є двосторонніми, навіть, якщо однією зі сторін буде декілька співавторів. Однак частими випадками є багатосторонні договори. Наприклад, між розробником програмного забезпечення, дистриб'ютором і кінцевим користувачем було укладено багатосторонній ліцензійний договір, за яким розробник надає дистриб'ютору невиключну ліцензію на розповсюдження програмного продукту, а той передає обмежену ліцензію кінцевому користувачу для комерційного використання. ЦК України трактує багатосторонній договір як договір, що укладається більш як двома сторонами (ч. 4 ст. 626) [2]. Слід погодитись з думкою, що поняття багатостороннього договору не слід вузько, буквально тлумачити (за кількістю сторін), а, в першу чергу, варто враховувати спрямованість прав та обов'язків сторін договору. Багатосторонні договори

опосередковують цивільно-правові відносини осіб, що прагнуть досягти спільної мети, де кожен учасник є самостійною стороною договору, а загальна кількість сторін, як правило, є три та більше [3, с. 99].

Далі слід розглянути вказані правочини з позиції форми, істотних умов та юридичних характеристик. Загальноприйнятими істотними умовами таких договорів є *предмет* – відомості, що дозволяють ідентифікувати відповідний об'єкт (назва та/або інші характерні ознаки) та обсяг майнових прав на відповідний об'єкт, що передаються (надаються) за договором; та *ціна* – розмір чи спосіб визначення плати (винагороди) або зазначення про безвідплатний характер договору (з абз. 2 ч. 2 ст. 48 Закону України «Про авторське право і суміжні права») [1]. Цікаво, що наприклад, предметом договору купівлі-продажу може бути майно (товар), яке є у продавця на момент укладення договору або буде створене (придбане, набуте) продавцем у майбутньому (ч. 1 ст. 656 ЦК України) [2], у той час як у договорах про розпорядження майновими правами на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав об'єкти і майнові права, яких не існувало на момент укладення договору не можуть бути предметом договору (абз. 2 ч. 1 ст. 49 Закону України «Про авторське право і суміжні права») [1], а предметом ліцензійного договору не можуть бути права на використання об'єкта права інтелектуальної власності, які на момент укладення договору не були чинними (ч. 5 ст. 1109 ЦК України) [2]. Повертаючись до істотних умов важливою істотною умовою у деяких з них може бути *строк* (ст. 1110 ЦК України) та *територія* використання (ч. 3 ст. 1109 ЦК України), або ж тираж примірників (ч. 2 ст. 50 Закону України «Про авторське право і суміжні права»).

У деяких видах договорів щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав законом також передбачено деякі елементи змісту договору – права та обов'язки сторін, якщо інше не передбачено договором. Так, якщо інше не передбачено ліцензійним договором, ліцензіат має право: вчиняти дії допоміжного характеру, якщо без вчинення таких дій здійснення ліцензіатом передбачених договором прав і обов'язків є об'єктивно неможливим або істотно ускладненим; залучати під власну відповідальність третю особу, якщо без участі такої третьої особи (таких третіх осіб) здійснення ліцензіатом передбачених договором прав і обов'язків є об'єктивно неможливим або істотно ускладненим (ч. 5 ст. 50 Закону України «Про авторське право і суміжні права») [1].

У контексті юридичних ознак договори щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав є консенсуальними та оплатними. Це можна прослідкувати на прикладі ліцензійного договору, за яким одна сторона (ліцензіар) надає другій стороні (ліцензіату) дозвіл на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав визначеним способом (способами) протягом певного строку на певній території, а ліцензіат зобов'язується вносити плату за використання об'єкта, якщо інше не встановлено договором (ч. 1 ст. 50 Закону України «Про авторське право і суміжні права») [1]. Такий договір вважається укладеним у момент досягнення згоди між сторонами щодо всіх істотних умов, тобто без необхідності передання майна чи вчинення додаткових дій для набуття чинності. Це означає, що як тільки ліцензіар і ліцензіат узгодили умови (обсяг прав, територія, строк, винагорода тощо), договір набирає сили навіть до фактичного надання прав чи внесення плати.

Щодо оплатності, то в договорах щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав ціна договору має різну природу. У ліцензійному договорі ціна договору є винагородою, яка може бути у вигляді паушальних платежів (одноразова виплата) та регулярних виплат (роялті). Податковий кодекс України визначає роялті як будь-який платіж, отриманий як винагорода за використання або за надання права на використання об'єкта права інтелектуальної власності (ст. 14.1.225.) [4]. Роялті виплачується, як правило, періодично, із застосуванням різних критеріїв часових рамок – щомісячно, щоквартально тощо.

Необхідно звернути увагу на той факт, що договори щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав мають галузеву приналежність (у деяких випадках навіть підгалузеву). Слід погодитись з думкою С.Д. Гринько, що вид якогось роду завжди відтворює істотні ознаки як даного роду, так і предметів, що входять до складу виду, що дозволяє відрізнити їх від інших предметів даного роду [5, с. 49]. Так, ліцензійний договір та договори про створення на замовлення об'єкта авторського права і про відчуження майнових прав на об'єкт авторського права належать до цивільного права, у той час як службові твори та трудо-

вий договір у сфері авторського права належать до трудового права з фрагментами права інтелектуальної власності. Так, Закон України «Про авторське право і суміжні права» регулює питання особистих немайнових авторських прав на службовий твір, які належать працівникові, творчою працею якого створено такий твір (ч. 1 ст. 14) [1], а майнові права на службовий твір за загальним правилом переходять до роботодавця з моменту створення службового твору у повному складі (ч. 2 ст. 14) [1]. Однак загаданий закон не містить вимог до заробітної плати такого працівника, його відпустки тощо.

Додатково слід вказати на ще один критерій поділу договорів щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав. За юридичною спрямованістю цивільним законодавством України здійснено поділ договірних зобов'язань на: 1) договори про передачу майна у власність; 2) договори про передачу майна у тимчасове володіння та користування; 3) договори про виконання робіт і надання послуг. Однак договори про розпорядження майновими правами інтелектуальної власності належать до окремої категорії, яка не повністю вкладається в класичний поділ, однак певне співвідношення може бути прослідковано. Якщо йдеться про повне або часткове передання майнових прав інтелектуальної власності у власність, такий договір можна порівняти з договорами про передачу майна у власність. Також якщо йдеться про тимчасове надання права користування майновими правами інтелектуальної власності, це відповідає договорам про передачу майна у тимчасове володіння та користування. Такий договір є ліцензійним, де право власності залишається у ліцензіара, а ліцензіат отримує лише тимчасове право використовувати об'єкт. Крім того, як вже було вказано вище, якщо договір стосується виконання певних робіт або надання послуг у сфері інтелектуальної власності, наприклад, створення нового твору або розробки, він має ознаки договорів про виконання робіт і надання послуг.

Договори, пов'язані із створенням і використанням творів інтелектуальної діяльності, утворюють самостійну групу цивільно-правових договорів, які укладаються організаціями (видавництвами, кіностудіями, театрами тощо) і авторами з приводу створення і використання творів, або у зв'язку з діяльністю культурних закладів, що займаються розповсюдженням та виконанням авторських договорів [6, с. 237]. У зв'язку з цим, необхідно визнати, що договір про створення *за замовленням* і використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; договір про *передання (відчуження)* майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав складають окрему групу договорів. Так, договір про створення *за замовленням* і використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав має спільні риси з договором підряду за ЦК України, адже за договором підряду одна сторона (підрядник) зобов'язується на свій ризик виконати певну роботу за завданням другої сторони (замовника), а замовник зобов'язується прийняти та оплатити виконану роботу (ч. 1 ст. 837) [2]. Центральним у такому порівнянні є замовлення, однак різняться вони у контексті власності кінцевого продукту. Якщо в договорі підряду результат передається замовникові (ч. 2 ст. 837 ЦК України) [2], то у договорі про створення *за замовленням* і використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав майнові права на твір, створений за замовленням, переходять до замовника з моменту створення твору у повному складі, якщо інше не передбачено договором замовлення (ч. 2 ст. 15) [1], але особисті немайнові авторські права на твір, створений за замовленням, належать автору (ч. 1 ст. 15) [1], а також автор має право на винагороду, якщо майнові права на твір переходять до замовника (ч. 3 ст. 15) [1].

Договір про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав є договірним зобов'язанням щодо передання майна у власність, як от договір купівлі-продажу, дарування. За договором про передання майнових прав інтелектуальної власності одна сторона (особа, що є суб'єктом майнових прав на об'єкт права інтелектуальної власності) передає другій стороні частково або у повному складі ці права відповідно до закону та на визначених договором умовах (ч. 1 ст. 1113 ЦК України). У даному визначенні йдеться про умови передання майнових прав, але не встановлюється обов'язковість плати, тобто передання прав може бути як платним, так і безоплатним, залежно від домовленості сторін. Наприклад, автор безкоштовно передає майнові права на свій твір благодійному фонду або розробник дарує компанії права на програму без плати, за умови згадки про авторство.

Непоміченою у Законі України «Про авторське право та суміжні права» залишилась ще одна конструкція – прокат. Так, у класичному розумінні за договором прокату наймодавець, який здійс-

нює підприємницьку діяльність з передання речей у найм, передає або зобов'язується передати рухому річ наймачеві у володіння та користування за плату на певний строк (ч. 1 ст. 787 ЦК України) [2], однак предметом договору прокату є рухома річ, яка використовується для задоволення побутових невиробничих потреб (ч. 1 ст. 788 ЦК України) [2]. У свою чергу, в авторському праві законодавець розглядає *прокат* як надання у користування (у тому числі визначеним способом) примірника твору, фонограми, відеограми на встановлений строк з метою одержання прямої чи опосередкованої комерційної вигоди. У такому випадку прокат велосипеду та прокат твору, звісно, мають відмінності. По-перше, як вже було зазначено, предметом договору прокату є матеріальна рухома річ, а прокату у авторському праві – нематеріальний об'єкт. По друге, за договором прокату здійснюється тимчасове володіння і користування річчю, а прокат твору є право на використання об'єкту права інтелектуальної власності.

Отже, прокат у авторському праві це надання права використання об'єкта авторського права, що є однією з умов, наприклад, ліцензійного договору. Так, у разі якщо автор при здійсненні запису виконання надає згідно з договором дозвіл виробнику фонограми, виробнику відеограми на відтворення примірників фонограми, відеограми, вважається, якщо інше не зазначено в договорі, що автор надає виробнику фонограми чи виробнику відеограми виключне право на *прокат* примірників запису твору (ч. 6. ст. 12 Закону України «Про авторське право та суміжні права») [1]. Отже, у сфері авторського права «прокат» – це не окремий вид договору, а одне з майнових прав**,** яке може бути передане (надане) в межах ліцензійного договору або договору про передання майнових прав.

З усього зазначеного вище стає очевидно, що нормативне регулювання договірних зобов'язань щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав має подвійне регулювання як ЦК України, так і профільним законом. При цьому положення щодо ліцензійного договору в деякій мірі дублюються, у той час як договір про створення за замовленням та про передання (відчуження) майнових прав регулюється у більшій мірі саме ЦК України.

Висновки. Договори щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав переважно можуть бути двосторонніми та багатосторонніми.

Істотними умовами таких договорів є предмет, ціна, строк, територія тощо. Варто вказати, що в деяких договорах можуть бути наявними усі перелічені істотні умови одночасно (наприклад, ліцензійний договір) або лише предмет (наприклад, безоплатний договір про відчуження майнових прав), або предмет і ціна (оплатні договори). Предметом таких договорів зазвичай є назва та/або інші характерні ознаки об'єкта авторського права, а також обсяг майнових прав на цей об'єкт. Ціна договору найчастіше є винагородою, яка може бути у вигляді паушальних платежів (одноразова виплата) та регулярних виплат (роялті).

Договори щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав є консенсуальними (вважається укладеним у момент досягнення згоди між сторонами щодо всіх істотних умов, без необхідності передання майна чи вчинення додаткових дій для набуття чинності) та переважно оплатними (безоплатними теж можуть бути).

Договори щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав мають галузеву приналежність (у деяких випадках навіть підгалузеву). Наприклад, ліцензійний договір та договори про створення на замовлення об'єкта авторського права і про відчуження майнових прав на об'єкт авторського права належать до цивільного права, у той час як службові твори та трудовий договір у сфері авторського права належать до трудового права з фрагментами права інтелектуальної власності.

Таким чином, договори щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав є двосторонніми, консенсуальними, оплатними, істотними умовами яких можуть предмет, ціна, строк, територія.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про авторське право і суміжні права: Закон України № 2811-IX від 01.12.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 40–44. Ст. 356.

3. Таран О.С. Пропозиція укласти багатосторонній договір (цивільно-правовий аспект). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. Ужгород, 2016. Т. 1. Вип. 38. С. 98–100. URL: https://dspace2.uzhnu.edu.ua/server/api/ core/bitstreams/3570c88d-21f1-4c6a-9239-16e8b1e91665/content.
4. Податковий кодекс України: Закон від 02.12.2010. *Відомості Верховної Ради України.* 2011. № 13, 13-14, 15-16, 17, стор. 556, ст. 112.
5. Гринько С.Д. Деліктні зобов'язання римського приватного права: поняття, система, рецепція: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2012. 724 с.
6. Вахонєва Т.М. Авторське право і суміжні права в Україні: навчальний посібник. 2-е видання. Київ: Дакор, 2019. 576 с.

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.27

ЩОДО ЕФЕКТИВНОСТІ РОБОТИ ПРИВАТНОГО ТА ДЕРЖАВНОГО ВИКОНАВЦІВ ПРИ ПРИМУСОВОМУ ВИКОНАННІ РІШЕНЬ СУДУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Русецька О.О.,
аспірантка кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу Національного університету «Одеська юридична академія», приватний виконавець виконавчого округу Дніпропетровської області

Русецька О.О. Щодо ефективності роботи приватного та державного виконавців при примусовому виконанні рішень суду: порівняльний аналіз.

Стаття присвячена комплексному дослідженню питанню ефективності запровадження інституту приватних виконавців та порівняльного аналізу роботи державних та приватних виконавців щодо здійснення примусового виконання рішень. На основі аналізу чинного законодавства встановлено, що державний та приватний виконавці мають різний правовий статус. Приватний виконавець, на відміну від державного виконавця, не має статусу державного службовця, є суб'єктом незалежної професійної діяльності, крім того до їх посади законодавець передбачає різні вимоги. Встановлено, що до посади приватного виконавця законодавець передбачає більше вимог ніж до державного виконавця, це стосується і віку, і освіти, і стажу роботи тощо. Розглянуто систему виконавчого провадження та встановлено різні точки зору науковців щодо ефективної моделі примусового виконання рішень суду в нашій державі, погляди поділяється на дві групи, а саме : змішана форма примусового виконання рішень (існування державного та приватного інституту примусового виконання), але дискусія виникає щодо повноважень приватного та державного виконавця; інститут приватного виконання (науковці зазначають про доцільність упразднити примусове виконання державними виконавцями). Особливу увагу приділено чинникам, які визначають ефективність виконання рішень суду державними та приватними виконавцями. На підставі аналізу роботи державних та приватних виконавців, встановлено, що діяльність приватних виконавців щодо примусового виконання рішень, є більш ефективною на відміну від діяльності державних виконавців. Такому висновку слугували статистичні дані роботи державних та приватних виконавців, зокрема у статті наведено приклад, що в 2024 році у середньому один приватний виконавець повернув кредиторам у шість разів більше коштів, ніж один державний виконавець. Крім того, необхідно зауважити про низькій рівень примусового виконання рішень у державних виконавців, що пов'язано з різноманітними чинниками. Також, звертається увага щодо необхідності з початку зрівняти повноваження приватних і державних виконавців, надавши їм рівні повноваження щодо примусового виконання рішень, а потім поступово вирішувати питання про прийняття відповідної моделі примусового виконання, яка буде більш ефективною для нашої держави.

Ключові слова: виконавче провадження, учасники виконавчого провадження, примусове виконання рішень суду, повноваження, державний виконавець, приватний виконавець.

Rusetska O.O. On the effectiveness of the work of private and public bailiffs in the forced execution of court decisions: a comparative analysis.

The article is devoted to a comprehensive study of the issue of the effectiveness of the introduction of the institute of private bailiffs and a comparative analysis of the work of state and private bailiffs in the implementation of compulsory enforcement of decisions. Based on the analysis of current legislation, it was established that state and private bailiffs have different legal status. A private bailiff, unlike a state

bailiff, does not have the status of a civil servant, is a subject of independent professional activity, in addition, the legislator provides for different requirements for their position. It was established that the legislator provides for more requirements for the position of a private bailiff than for a state bailiff, this applies to age, education, work experience, etc. The system of enforcement proceedings is considered and different points of view of scientists on the effective model of compulsory enforcement of court decisions in our country are established, the views are divided into two groups, namely: a mixed form of compulsory enforcement of decisions (the existence of a state and private institute of compulsory enforcement), but a discussion arises regarding the powers of a private and state bailiff; the institute of private enforcement (scientists note the expediency of abolishing enforcement by state bailiffs). Particular attention is paid to the factors that determine the effectiveness of enforcement of court decisions by state and private bailiffs. Based on the analysis of the work of state and private bailiffs, it was found that the activities of private bailiffs in terms of enforcement of decisions are more effective than the activities of state bailiffs. This conclusion was supported by statistical data on the work of state and private bailiffs, in particular, the article provides an example that in 2024, on average, one private bailiff returned six times more money to creditors than one state bailiff. In addition, it is necessary to note the low level of enforcement of decisions by state bailiffs, which is associated with various factors. Also, attention is drawn to the need to initially equalize the powers of private and state bailiffs, granting them equal powers in terms of enforcement of decisions, and then gradually resolve the issue of adopting an appropriate model of enforcement that will be more effective for our state.

Key words: enforcement proceedings, participants in enforcement proceedings, enforcement of court decisions, powers, state enforcement officer, private enforcement officer.

Постановка проблеми. Інститут приватних виконавців в Україні був запроваджений у червні 2016 року відповідно до нової редакції Закону України «Про виконавче провадження» та Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів». Закон України «Про виконавче провадження» передбачає, що примусове виконання судових рішень і рішень інших органів (посадових осіб) (далі - рішення) покладається на органи Державної виконавчої служби та на приватних виконавців [1]. Отже, у нашій державі діє змішана модель виконання рішень у примусовому порядку. К. А. Гузе справедливо зазначає, що «…законодавець зупинився на змішаній моделі організації примусового виконання рішень, де рішення судів та інших юрисдикційних органів вправі виконувати як державні, так і приватні виконавці. Водночас обсяг повноважень державних та приватних виконавців на сьогодні не є однаковим. Чинне законодавство містить низку обмежень у діяльності приватного виконавця, серед яких, зокрема, заборона займатися виконанням рішень, за якими стягувачем або боржником є держава» [2, с.10]. Також необхідно додати, що приватний та державний виконавці мають різний правовий статус, а також законодавець передбачив різні вимоги щодо заняття посади.

Мета дослідження: визначення ефективності роботи приватного та державного виконавців при примусовому виконанні рішень суду.

Стан опрацювання проблематики. Проблематиці питань ефективності роботи державного виконавця та приватного виконавця при примусовому виконанню рішень суду присвячено праці таких науковців як А.М. Авторгов, І.С. Андрієнко, Ю.В. Білоусов, І.В. Жукевич, Л.В. Крупнова тощо.

Виклад основного матеріалу. Щодо повноважень приватного та державного виконавців, то необхідно зазначити, що відповідно до ч. 2 ст. 5 Закону України «Про виконавче провадження» законодавець обмежує приватного виконавця в здійсненні примусового виконання рішень в порівнянні з державним виконавцем, а саме «приватний виконавець здійснює примусове виконання рішень, передбачених статтею 3 цього Закону, крім: 1) рішень про відібрання і передання дитини, встановлення побачення з нею або усунення перешкод у побаченні з дитиною; 2) рішень, за якими боржником є держава, державні органи, Національний банк України, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, державні та комунальні підприємства, установи, організації, юридичні особи, частка держави у статутному капіталі яких перевищує 25 відсотків, та/або які фінансуються виключно за кошти державного або місцевого бюджету; 3) рішень, за якими боржником є юридична особа, примусова реалізація майна якої заборонена відповідно до закону; 4) рішень, за якими стягувачами є держава, державні органи (крім рішень Національного банку України), органи військового управління; 5) рішень адміністративних судів та рішень Європей-

ського суду з прав людини; 6) рішень, які передбачають вчинення дій щодо майна державної чи комунальної власності; 7) рішень про виселення та вселення фізичних осіб; 8) рішень, за якими боржниками є діти або фізичні особи, які визнані недієздатними чи цивільна дієздатність яких обмежена; 9) рішень про конфіскацію майна; 10) рішень, виконання яких віднесено цим Законом безпосередньо до повноважень інших органів, які не є органами примусового виконання; 11) інших випадків, передбачених цим Законом та Законом України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів»; 12) рішень, за якими боржником є уповноважений суб'єкт управління або господарське товариство в оборонно-промисловому комплексі, визначені частиною першою статті 1 Закону України «Про особливості реформування підприємств оборонно-промислового комплексу державної форми власності», та рішень, які передбачають вчинення дій щодо їх майна»[1].

А.В. Солонар та В.В. Васильєва досліджуючи питання запровадження інституту приватних виконавців в Україні зазначають, що «запровадження інституту приватних виконавців є значним кроком уперед у системі реформування державного управління, адже він представлений низкою переваг. Законодавець наділив приватних виконавців широким колом повноважень, надав їм статус самозайнятих осіб, розмежував компетенцію державних і приватних виконавців у деяких справах, а також створив обґрунтований та виважений механізм відповідальності за порушення й зловживання своїми правами для останніх» [3, с. 63].

П.В. Макушев в свою чергу зауважив, що «запровадження інституту приватних виконавців є досить складним і вимагає виваженості у прийнятті рішень і поетапності у їхньому втіленні. На початковому етапі діяльність приватних організацій по виконанню судових рішень законодавець розглядає лише паралельно з існуванням чинних органів ДВС. Проте з урахуванням тенденції надання пріоритету у правовому регулюванні діяльності приватних виконавців у змісті Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» та переміщення правових норм, які регулюють діяльність ДВС до підзаконних актів, можна говорити про деяку дискримінацію правового регулювання діяльності державних виконавців порівняно із приватними виконавцями. Можна передбачити, що в подальшому усе буде залежати від загального аналізу показників виконаних судових рішень приватними виконавцями та органами ДВС. В умовах постійного скорочення бюджетних витрат на утримання державного апарату поступово приватні виконавці можуть витіснити державних виконавців із системи виконання рішень в Україні» [4, с. 162].

З позиції Л.Ю. Сайко та В.В. Ляшенко перевагами запровадження в Україні інституту приватних виконавців стало: «покращення якості надання населенню послуг із примусового виконання рішень, виведення процедури примусового виконання рішень на якісно новий рівень, суттєве зменшення бюджетних витрат, збільшення надходження до бюджету за рахунок сплати податків приватними виконавцями, зменшення корупційної складової у системі виконання»[5, с. 77]. В юридичній літературі з виконавчого провадження науковці також визначають, що інститут приватного виконання «допоможе наблизити систему виконавчої служби до європейських стандартів, зменшити навантаження на державних виконавців і врешті-решт підвищити якісний та кількісний показник виконання судових рішень» [6, с. 93].

І.С. Андрієнко визначає, що «…більшість фахівців дійшли висновку, що запровадження інституту приватних виконавців стало значним кроком вперед у системі реформування державного управління, що представлений значним рядом переваг [7, с. 99]. Далі у своєму дослідженні науковець приходить до висновку, що «…підвищення ефективності виконання судових рішень є подальші законодавчі зміни, що передбачають зрівняння повноважень приватних і державних виконавців» [7, с. 101].

Також, науковці висловлюються про низькій рівень примусового виконання рішень у державних виконавців в порівнянні з приватними виконавцями. Так, С. Студенников в юридичній газеті зазначив, що «джерело неефективної роботи ДВС слід шукати передусім у недосконалому правовому регулюванні, численних законодавчих обмеженнях і недостатньому асигнуванні державою видатків для виконання рішень ЄСПЛ» [8].

Ще до ведення інституту приватного виконання в Україні науковці зазначали про проблеми примусового виконання рішень державними виконавцями. Так, наприклад, І.В. Жукевич у своїх дослідженнях наводить основні аспекти, що сприяють низькому рівню ефективності виконання судових рішень. До них науковець відносить, «недовіра до судової системи, ментальні особливос-

ті національної правової свідомості та правової культури, законодавчі механізми, які дозволяють не виконувати рішення суду, та відсутність дієвого контролю» [9, с. 61].

В свою чергу Ю.В. Білоусов зазначає, що взагалі на « …стан виконавчого провадження впливає соціальні та економічні процеси в державі. На організацію виконання рішень судів та інших органів безпосередньо впливає розвиток інформаційних технологій, які надають можливість більш ефективно організувати хід виконавчого провадження, здійснювати за ним контроль, а також зробити його більш оперативним і прозорим для учасників виконавчого провадження та інших осіб» [10, с. 162].

Підтримуючи інститут приватного виконання науковці визначають про позитивні переваги приватних виконавців при здійсненні примусового виконання рішень та вважають «…що на відміну від державних, діяльність приватних виконавців є більш оперативною, адже вони не обтяжені жодними формальними процедурами (наприклад, щодо окремих процесуальних питань: державний виконавець має узгоджувати свої дії з начальником відділу, якому він підпорядковується). Крім того, приватний виконавець мотивований виключно на успішне стягнення через те, що його гонорар має певний відсоток від сум, стягнутих за виконавчими документами» [6, с. 96].

Досліджуючи правовий статус державного та приватного виконавців Б. Малишев справедливо зауважує, що «приватний виконавець, на відміну від державного виконавця, не має статусу державного службовця, є суб'єктом незалежної професійної діяльності. За своєю природою його діяльність буде схожою з адвокатською або приватною нотаріальною практиками»[11]. Також необхідно звернути увагу, що законодавець передбачає різні вимоги до посади державного виконавця та приватного виконавця. Державним виконавцем може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту (для керівників органів Державної виконавчої служби та їх заступників - не нижче другого рівня), володіє державною мовою і здатний за своїми особистими й діловими якостями здійснювати повноваження державного виконавця. Приватним виконавцем може бути громадянин України, який досяг 25 років, має вищу юридичну освіту не нижче другого рівня, володіє державною мовою, має стаж роботи у галузі права після отримання відповідного диплома не менше двох років та склав кваліфікаційний іспит. І як справедливо з цього приводу звертають увагу науковці, «…що з освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр» без досвіду роботи особа може зайняти посаду державного виконавця, а от стати приватним виконавцем не вийде» [12, с. 97]. Отже, як вбачається з норм законодавства, що до посади приватного виконавця законодавець передбачає більш вимог ніж до державного виконавця, це такі як вік, освіта, стаж роботи тощо.

Аналізуючи проблеми ефективності виконавчого провадження в Україні, Л.В. Крупнова зазначає, що «на сучасному етапі розвитку України актуальною є проблема ефективності системи виконавчого провадження. Це зумовлено низкою чинників соціально-правового та організаційно-розпорядчого характеру. Такими чинниками є: корупція, неефективність державного управління, непрофесійність влади, недосконаліть методів і форм забезпечення виконання судових рішень та рішень інших органів тощо. Усі зазначені чинники мають організаційну природу, яка, зрештою, і визначає ефективність виконавчого провадження» [13, с. 174].

Також про ефективність роботи приватних виконавців свідчить і статистичні дані щодо примусового виконання рішень. Так, наприклад, В. Чепурний вказує, що «у першому півріччі 2021 року майже 270 приватних виконавців реалізували арештованого майна на суму 1 млрд. 147 млн. гривень. Для порівняння, за той самий період органи ДВС, у складі яких працюють більш ніж 4 500 осіб, реалізували майна на 537 млн. гривень. Кількість звернень до приватних виконавців постійно збільшується. Тільки за перше півріччя 2021 року ми отримали на виконання 186 708 рішень. За весь 2020 рік цих рішень було 209 006» [14].

На заході, який був організований Верховним Судом спільно з Асоціацією приватних виконавців України та Державним підприємством «СЕТАМ» розглянуто проблемні аспекти виконання судових рішень приватними виконавцями, де були наведені наступні статистичні дані : «протягом минулого року приватні виконавці забезпечили стягнення понад 9,5 млрд грн, що становить значну частку від загальної суми стягнених коштів – 25,5 млрд грн. У середньому один приватний виконавець повернув кредиторам у шість разів більше коштів, ніж один державний виконавець. Також у 2024 році на електронних торгах ДП «СЕТАМ» приватні виконавці реалізували у 26 разів більше майна, ніж державні, а на земельних торгах приватні виконавці продали втричі більше земельних ділянок і стягнули вдвічі більше коштів порівняно з державними виконавцями» [15].

Висновки. Проаналізувавши різні точки зори науковців, норми законодавства та статистичні дані щодо роботи приватних та державних виконавців, можна констатувати той факт, що діяльність приватних виконавців щодо примусового виконання рішень, є більш ефективною на відміну від діяльності державних виконавців. Крім того, необхідно зауважити, про низькій рівень примусового виконання рішень у державних виконавців. Тому вважаємо за необхідність на законодавчому рівні спочатку зрівняти повноваження приватних і державних виконавців щодо примусового виконання рішень, а потім поступово вирішувати питання про прийняття необхідної системи примусового виконання для держави, оскільки примусове виконання рішень має бути ефективним, швидким, зручним тощо та водночас не порушувати права сторін виконавчого провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про виконавче провадження: закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII. URL: http://zakon.rada.gov.ua /laws/show/1404-19.
2. Гузе К.А. Повноваження приватних та державних виконавців : чи є підстави прирівняти їх обсяг? Інститут приватних виконавців: актуальні проблеми практики : матеріали круглого столу, присвяченого сучасним питанням діяльності приватних виконавців в Україні (м. Харків, 15 червня 2021 р.) / за заг. ред. проф. К.В. Гусарова. Харків: ТОВ «Оберіг», 2021. С. 9–12. URL: https://library.nlu.edu.ua.
3. Солонар А.В. До питання запровадження інституту приватних виконавців в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 1. С. 58–65.
4. Макушев П.В. Діяльність державної виконавчої служби в Україні: проблеми удосконалення адміністративно-правового регулювання. *Право і суспільство*. № 6. 2020. С. 159–166.
5. Сайко Л.Ю., Ляшенко В.В. Правові аспекти запровадження інституту приватних виконавців в Україні. *Молодий вчений*. 2015. № 5 (20). С. 77.
6. Виконавче провадження : підручник / за ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2020. 460 с.
7. Андрієнко І.С. Питання ефективності виконавчого провадження в аспекті законодавчих вимог. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 1. 2024. С. 970150102.
8. Студенников С. Україна в боргах: чому невиконання судових рішень залишається системною проблемою. Судово-юридична газета. 30 січня 2019. URL: https://sud.ua/ru/news/publication/134362-ukrayina-v-borgakh-chomu-nevikonannya-sudovikh-rishen-zalishayetsya-sistemnoyuproblemoyu.
9. Жукевич І.В. Проблеми невиконання рішень судів в Україні. Проблеми теорії і практики виконання рішень судів та інших органів : зб. наук. праць за результатами Четвертої міжнародної науково-практичної конференції. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2014. С. 61–65.
10. Білоусов Ю.В. Формування державної політики у сфері виконання судових рішень за міжнародними зобов'язаннями України. Приватне право і підприємництво. 2017. Вип. 17. С. 160–164. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppip_2017_17_38.
11. Малишев Б. Приватні виконавці: нова юридична професія і головний засіб реформи системи виконавчого провадження. URL : http://bit.ly/2YG1ROD.
12. Корольова В.В., Христюк І.В. Порівняльний аналіз державної виконавчої служби та інституту приватних виконавців в Україні. *Legal Bulletin.* 2020. №1. С. 91–99. URL: https://dspace.krok.edu.ua/handle/krok/2370.
13. Крупнова Л.В. Проблема ефективності виконавчого провадження в Україні: адміністративно-правовий аспект. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2016. № 3. С. 174–181. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2016_3_25.
14. Чепурний В. Приватні виконавці відкриті для партнерства з Міністерством юстиції. *Юридична практика.* 2022. URL: https://pravo.ua/vitalii-chepurnyi-pryvatni-vykonavtsi-vidkryti-dlia-partnerstva-zministerstvom-iustytsii.
15. Проблемні аспекти виконання судових рішень приватними виконавцями. Верховний Суд. 6 травня 2025. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1805070.

УДК 347.97
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.28

ЗНАЧЕННЯ МАТЕРІАЛЬНОГО ПРАВА ДЛЯ РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ СУДОВИХ ДОКАЗІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Савчин Н.М.
кандидат юридичних наук, доцент,
асистент кафедри процесуального права
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

Савчин Н.М. Значення матеріального права для розуміння сутності судових доказів у цивільному процесі.

У статті детально досліджується вплив норм матеріального права на природу та особливості судових доказів у цивільному процесі України, зокрема на їх формування, використання й тлумачення. Здійснено комплексний аналіз різних видів цивільних проваджень, які включають позовне, наказне та окреме провадження, що є основними для розгляду справ по суті. Вказується, що судові докази відіграють ключову роль у встановленні обставин справи незалежно від виду провадження, навіть у випадках, коли інший юрисдикційний орган вже розглянув справу по суті, як-от міжнародний комерційний арбітраж. При цьому автор підкреслює, що, на відміну від деяких європейських країн, таких як Австрія, Німеччина чи Швеція, в Україні відсутні бездокументарні моделі проваджень, що робить судові докази незамінною основою для забезпечення правосуддя та захисту прав сторін. На законодавчому рівні докази визначаються як поєднання інформації про юридично значущі факти та матеріального носія цієї інформації – письмових, речових, електронних доказів чи показань свідків. Звертається увага на тісний зв'язок між доказами і нормами матеріального права, які визначають юридичні факти – предмет доказування, а також встановлюють умови їх належності та допустимості. При цьому процесуальне право регламентує процедуру залучення, дослідження й оцінки доказів у судовому процесі. Автор порівнює українське законодавство з правовими системами Франції, Італії та Бельгії, де норми про докази часто містяться безпосередньо у матеріальному праві, підкреслюючи їх подвійну природу – матеріально-процесуальну. Особливу увагу приділено ролі принципу диспозитивності в побудові доказової бази сторонами, а також обмеженням цього принципу з боку публічного інтересу, які покликані забезпечити справедливість і законність судових рішень. Автор робить висновок про необхідність впровадження в Україні комплексного, системного підходу до регулювання інституту доказів, що має враховувати взаємодію норм матеріального та процесуального права. Такий підхід сприятиме підвищенню ефективності цивільного судочинства, зміцненню довіри до судової системи та гармонізації національного законодавства із міжнародними стандартами.

Ключові слова: цивільний процес, судові докази, матеріальне право, процесуальне право, предмет доказування, належність доказів, допустимість доказів, доказове право, юридичні факти, диспозитивність, правовідносини, засоби доказування, правова природа доказів, доказові факти, доказування в цивільному процесі.

Savchyn N.M. The role of substantive law in understanding the essence of judicial evidence in civil procedure.

The article provides a detailed study of the influence of substantive law norms on the nature and characteristics of judicial evidence in the civil procedure of Ukraine, particularly regarding their formation, use, and interpretation. A comprehensive analysis is conducted of various types of civil proceedings, including claim-based, order, and special proceedings, which are fundamental for the substantive examination of cases. It is noted that judicial evidence plays a key role in establishing the circumstances of a case regardless of the type of proceeding, even in instances where another jurisdictional body has already examined the case on the merits, such as international commercial arbitration. The

author emphasizes that, unlike some European countries such as Austria, Germany, or Sweden, Ukraine lacks non-documentary procedural models, making judicial evidence an indispensable foundation for ensuring justice and protecting the rights of the parties. At the legislative level, evidence is defined as a combination of information about legally significant facts and the material carrier of this information – written, physical, electronic evidence, or witness testimony. Attention is drawn to the close connection between evidence and substantive law norms, which define the legal facts – the subject of proof, and establish the conditions of their relevance and admissibility. Meanwhile, procedural law regulates the procedure for the submission, examination, and evaluation of evidence in court proceedings. The author compares Ukrainian legislation with the legal systems of France, Italy, and Belgium, where evidence norms are often directly included in substantive law, highlighting their dual substantive-procedural nature. Particular attention is given to the role of the principle of dispositiveness in the construction of the evidentiary base by the parties, as well as the limitations of this principle imposed by public interest, aimed at ensuring fairness and legality of judicial decisions. The author concludes that there is a need to introduce a comprehensive, systematic approach to regulating the institution of evidence in Ukraine, which should consider the interaction of substantive and procedural law norms. Such an approach will contribute to enhancing the efficiency of civil justice, strengthening trust in the judicial system, and harmonizing national legislation with international standards.

Key words: civil procedure, judicial evidence, substantive law, procedural law, subject of proof, relevance of evidence, admissibility of evidence, law of evidence, legal facts, dispositiveness, legal relations, means of proof, legal nature of evidence, evidentiary facts, evidence in civil proceedings.

Постановка проблеми. У цивільному процесі України об'єднано різні види проваджень, націлені на розгляд певних категорій цивільних справ. Основними за поширеністю є провадження, де цивільну справу суд першої інстанції повинен розглянути по суті: позовне, наказне та окреме провадження. Неосновні становлять провадження, де інший юрисдикційний орган вже розглянув справу по суті, а в межах цивільного процесу вирішуються інші питання. Зокрема, відповідно до ч. 8 ст. 19 ЦПК України «суди розглядають справи про оскарження рішень третейських судів, про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів, про оспорювання рішень міжнародного комерційного арбітражу, а також про визнання та надання дозволу на виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу, іноземного суду» [1]. Особливістю всіх видів проваджень цивільного процесу України є використання судових доказів для встановлення юридично значимих обставин цивільної справи. Навіть у тих провадженнях, які по суті були вирішені іншим юрисдикційним органом. Наприклад, рішення міжнародного комерційного арбітражу може бути скасовано у разі, якщо сторона надасть докази того, що одна із сторін в арбітражній угоді була недієздатною або її не було належним чином повідомлено про призначення арбітра чи про арбітражний розгляд або з інших поважних причин вона не могла подати свої пояснення тощо (п. 1 ч. 2 ст. 459 ЦПК України). Існують країни світу, де закріплені такі види проваджень цивільного процесу, розгляд справи в якому не передбачає використання судових доказів. Так, Австрія, Німеччина, Португалія, Фінляндія, Швеція тощо закріплюють бездокументарну модель наказного провадження [2, с. 220]. В Україні таких проваджень у цивільному процесі немає, а тому судові докази виступають фундаментом, на якому базується розгляд будь-якої категорії цивільної справи. Це вимагає належного розуміння судових доказів та їх правильне використання для підтвердження обставин цивільної справи. Незважаючи на процесуальну природу судових доказів у цивільному процесі України, багато аспектів, що пояснюють їх сутність чи специфіку використання можна належно усвідомити, відштовхуючись від матеріального права, що вказує на системний характер обраної проблеми. Неврахування його положень зумовить винесення необґрунтованих судових рішень у цивільних справах. Виходячи з вищенаведеного, обрана автором тема дослідження є актуальною не тільки з теоретичних, але і практичних позицій.

Мета дослідження полягає у визначенні впливу матеріального права на природу судових доказів у цивільному процесі України.

Стан опрацювання проблематики. Вивчення впливу матеріального права на природу судових доказів та визначення специфіки їх використання у цивільному процесі досліджували такі науковці як В.Д. Андрійцьо, В.В. Баранкова, С.С. Бичкова, В.А. Бігун, І.А. Бірюков, В.І. Бобрик, С.В. Васильєв, В.В. Комаров, О.О. Штефан тощо. Проте, більшість досліджень носили дотичний

або фрагментарний характер на прикладах окремих категорій цивільних справ, позбавляючи наукові дослідження універсальності та системності.

Виклад основного матеріалу. Згідно ч. 1 ст. 76 ЦПК України «доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи». «Ці дані встановлюються такими засобами: 1) письмовими, речовими і електронними доказами; 2) висновками експертів; 3) показаннями свідків» (ч. 2 ст. 76 ЦПК України). У двох вказаних нормативних положеннях процесуального законодавства України чітко можна усвідомити, в чому полягає природа судових доказів: це нематеріальний об'єкт, який пізнається за допомогою матеріального. Структура будь-якого судового доказу в цивільному процесі являє собою поєднання нематеріального та матеріального. Під нематеріальним розуміють інформацію про обставини цивільної справи. Під матеріальним розуміють носій такої інформації. Інформація утворює зміст судового доказу, а її носій (засіб доказування): процесуальну форму. Подібне уявлення про судові докази стало настільки аксіоматичним, що воно повторюється в багатьох підручниках та посібниках з цивільного процесу України [3, с. 215; 4, 120]. Разом із тим, мало хто з процесуалістів згадує про важливу роль матеріального права в розумінні судових доказів, які утворюються задовго як виникають цивільні процесуальні відносини в конкретній справі.

В.Д. Андрійцьо вказує, що природу судових доказів добре допомагає зрозуміти теорія відображення, на підставі якої ще у 80-ті роки XX ст. розроблявся інформаційний підхід. Відповідно до теорії відображення, у момент взаємодії відображуючого об'єкта та відображуваної події, формується джерело інформації. Ось чому джерело інформації, що має значення для цивільної справи, формується до порушення справи в суді та безвідносно до неї. Докази виступають важливим засобом пізнання обставин цивільної справи, які опосередковують матеріальні відносини сторін [5, с. 296-297]. Дійсно, судові докази нерідко утворюються завдяки активній діяльності учасників майбутнього конфлікту в рамках матеріальних правовідносин. Зокрема, проводиться електронне листування для узгодження істотних умов договору, підписується сам договір, залучається до його підписання спеціаліст (наприклад, нотаріус), вчиняються дії, пов'язані з виконанням договору (відвантажується товар, проводиться його оплата тощо), але в якийсь момент настає порушення прав однієї сторони. Все, що мало місце та передувало цьому фіксувалося на певні носії інформації (електронні, письмові, речові докази, показання свідків тощо). Важливим постулатом теорії відображення є вчення про слід, який залишається внаслідок дій чи подій, які мають місце в матеріальному світі. Виявити цей слід і означає знайти докази на підтвердження певної обставини цивільної справи.

Виходячи з вищенаведеного, матеріальне право бере активну участь у формуванні судових доказів, які в майбутньому будуть використані в цивільному процесі. Якщо виходити з того, що юридичні факти матеріально-правового характеру та доказові факти, які їх підтверджують опосередковують матеріальні правовідносини сторін до відкриття провадження у цивільній справі, в момент вчинення таких фактів і відбувається утворення того доказу, який потім кожна із сторін повинна подати до суду. Це закономірний процес формування матеріального сліду для пізнання того, що відбувалося в минулому. Якби такий слід не утворювався, суд був би позбавлений засобів пізнання. Правда, це аж ніяк не заперечує ситуації, коли доказ буде сформовано під час розгляду цивільної справи.

Розуміння того, що докази формуються в межах матеріальних відносин спонукало ряд країн виокремити окремі структурні підрозділи в актах матеріального законодавства, присвячені доказам. Так, ЦК Франції письмовим доказам присвячує ст. 1363-1380, показанням свідків – ст. 1381, визнанні стороною факту – ст. 1383-1383[2], присязі – ст. 1384-1386[1] [6]. Французькі цивілісти, описуючи зобов'язальне право [7, с. 308] чи питання суб'єктивних прав [8, с. 403-465], вважають за потрібне прискіпливо зупинитися на аналізі доказів, без яких надані особі правомочності марні. Вони вважають, що доказування може мати місце поза межами судової процедури в приватноправовій сфері, а тому це є додатковою причиною поміщення норм про докази в ЦК. Цивільне процесуальне законодавство Франції регламентує судове управління (адміністрування) доказів, тобто їх використання (подання, дослідження та оцінку) [9, с. 19].

Італійський законодавець також норми про докази помістив до Цивільного кодексу. Зокрема, в Книзі 6 «Про захист прав» є Titolo II «Delle prove» (Про докази), де ст. 2697-2739 регламентують розподіл обов'язків доказування, презумпції та, головне, докази. Аналогічно, як у Франції, в ЦК

Італії виділяють письмові докази, до яких відносять також докази з механічним представлення інформації (зокрема, електронні або речові докази) (ст. 2699-2720), показання свідків (ст. 27121-2726), визнання стороною факту (ст. 2730-2735), присяга (ст. 2736-2739) [10].

У Бельгії давно планували змінити старий Цивільний кодекс, який був місцевою копією наполеонівського. Його почали приймати по частинах з 2019 року. Цікаво, що першою прийнятою та введеною в дію книгою нового ЦК Бельгії, була книга 8 «Про докази» [11]. Структурно ЦК Бельгії в Книзі 8 містить норми, які визначають розподіл обов'язків доказування, предмет доказування, факти, що не підлягають доведенні, правила про презумпції та окремі засоби доказування (письмові докази, серед яких також виділяють електронні документи, показання свідків, визнання факту, присяга) [12].

Виходячи з вищенаведеного, у Франції, Італії, Бельгії існує матеріальне доказове право, яке присвячене доказам (засобам доказування), презумпціям, розподілу обов'язків доказування та процесуальне доказове право, норми якого регламентують етапи (стадії) судового доказування цивільного судочинства. В даних країнах інститут судових доказів має чітко виражену подвійну (матеріально-процесуальну) природу, усвідомлення якої важливо для розкриття сутності судових доказів у цивільному судочинстві.

В Україні загальних норм про докази, які використовуються в цивільних справах у актах матеріального права не закріплено, а тому підстав виділяти матеріальне доказове право немає. Разом із тим, норми матеріального права визначають належність та допустимість доказів у окремих категоріях цивільних справ.

Сутність судових доказів виражається через властиві їм ознаки. Абсолютна більшість підручників (посібників) з цивільного процесу України серед визначальних ознак судових доказів називає дві: належність та допустимість [13, с. 483-484; 14, с. 257-258; 15, с. 90]. Їх розкриттям займаються норми цивільного процесуального законодавства України:

1) «Належними є докази, які містять інформацію щодо предмета доказування» (ч. 1 ст. 77 ЦПК);

2) «Суд не бере до уваги докази, що одержані з порушенням порядку, встановленого законом. Обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування» (ст. 78 ЦПК).

Вже це показує важливість аналізованих ознак судових доказів, позаяк законодавець заради правильного їх розуміння пропонує легальну дефініцію. Але, окрім цього, визначальність належності та допустимості судових доказів полягає в тому, що вони є мінімально необхідними ознаками, які повинні проявитися в доказах перед їх залученням у цивільну справу. Зокрема, «докази, які не стосуються справи й предмета доказування, або одержані з порушенням порядку, встановленого законом, або якими не можуть бути підтверджені певні обставини справи, судом не повинні прийматися» (п. 13 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду») [16].

Для того, щоб залучити належні та допустимі докази в цивільну справу суд повинен брати до уваги не тільки норми процесуального, але і матеріального права. Так, матеріальне право буде визначати юридичні факти, які опосередковують матеріальні відносини сторін цивільної справи. Без цих фактів вирішити справу по суті не вийде. Співставляючи інформацію, зафіксовану в доказах з такими фактами, можемо зробити висновок про їх належність. Якщо докази надаються для підтвердження матеріально-правових вимог чи їх заперечення по суті, обійтися без матеріального права не вийде в жодному разі. Ознака належності проводить розподіл між потрібними та непотрібними доказами, бо цивільна справа поповнюється такими засобами доказування, які підтверджують юридично значимі обставини, необхідні для її правильного вирішення.

Ознака допустимості, незважаючи на загальне окреслення її розуміння в процесуальному законодавстві України, деталізується в актах матеріального законодавства, визначаючи законні засоби доказування в тій чи іншій категорії цивільної справи. «Заперечення однією із сторін факту вчинення правочину або оспорювання окремих його частин може доводитися письмовими доказами, засобами аудіо-, відеозапису та іншими доказами. Рішення суду не може ґрунтуватися на свідченнях свідків» (ч. 1 ст. 218 ЦК України) [17]. Факт повної матеріальної відповідальності працівника підтверджується тільки підписаним письмовим договором про повну матеріальну відповідальність (ст. 135^1 КЗпПУ) [18]. Документами, що підтверджують наявність

і зміст договору морського перевезення вантажу, є: 1) рейсовий чартер – якщо договір передбачає умову надання для перевезення всього судна, його частини або окремих суднових приміщень; 2) коносамент – якщо договір не передбачає умови, зазначеної в пункті 1 цієї статті; 3) інші письмові докази [19]. «Державна реєстрація шлюбу засвідчується Свідоцтвом про шлюб, зразок якого затверджує Кабінет Міністрів України» (ч. 3 ст. 27 СК України) [20]. «Сервітут може бути встановлений договором, законом, заповітом або рішенням суду» [21]. У всіх вищевказаних та інших подібних випадках акти матеріального законодавства визначають перелік доказів, що можуть підтверджувати юридичні факти матеріального характеру, вказується тільки один засіб доказування, що повинен це робити чи докази, які не можна використовувати для таких цілей. Якщо в ЦПК України ст. 78 містить загальну норму про допустимість судових доказів, то в актах матеріального законодавства подібні норми носять спеціальний характер. Зокрема, В.Д. Андрійцьо, аналізуючи структуру доказового права та визначаючи норми загальної і особливої частини, зазначає, що до особливої частини доказового права мають бути включені спеціальні норми актів матеріального законодавства, які визначають специфіку доказування в окремих категоріях цивільних справ [5, с. 130-131]. Указані норми автор називає «синтезуючі», бо вони здійснюють регулювання двох видів суспільних відносин: матеріальні та процесуальні [5, с. 137]. Можна погодитися з тим, що вказані норми матеріального права дійсно мають подвійний вплив: з одного боку визначають поведінку суб'єктів матеріальних відносин, а з іншого – суб'єктів процесуальних.

Визначення характеру норм про допустимість доказів між актами процесуального та матеріального законодавства важливе, бо показує взаємозв'язок між ними. Суд повинен застосовувати загальну норму, поки спеціальна не відміняє її дії. Так, ч. 2 ст. 76 ЦПК України дає вичерпний перелік засобів доказування, використання яких дозволено сторонам та іншим учасникам справи, поки акт матеріального законодавства не встановить заборону на певний засіб доказування чи, навпаки, тільки на нього дозволить посилатися. Нерідко, при цьому акт матеріального законодавства визначає спеціальні вимоги до того чи іншого засобу доказування, дотримання чи не дотримання яких буде впливати на висновок суду про допустимість певного доказу в цивільну справу. Наприклад, «правочин, який вчиняє юридична особа, підписується особами, уповноваженими на це її установчими документами, довіреністю, законом або іншими актами цивільного законодавства» (ч. 2 ст. 207 ЦК України). Виходячи з вищенаведеного, акти матеріального законодавства, які визначають допустимість доказів можуть уточнювати загальну норму, що міститься в акті процесуального законодавства (наприклад, з переліку можливих письмових доказів вказати тільки на певний документ, що потрібно подати на підтвердження обставини справи) або конкурувати з нею (зокрема, заборонити використання певного засобу доказування з переліку допустимих). Подібна системна взаємодія між нормами матеріального та цивільного процесуального права суб'єктами доказування повинна належно усвідомлюватися, що стане запорукою винесення судового рішення на підставі законних засобів доказування.

Норми матеріального права, що визначають допустимість засобів доказування не повинні переноситися до акту цивільного процесуального законодавства України. З точки зору законодавчої техніки подібні норми створюються казуїстичним способом, обумовленим специфікою предмету правового регулювання того чи іншого матеріально-правового інституту. Зокрема, обсяг та зміст робіт за договором будівельного підряду визначається проектно-кошторисною документацією, якщо інше не визначено самим договором (ч. 1 ст. 877 ЦК України).

Висновки. Якщо визначати співвідношення між цивільним процесуальним та матеріальним правом України стосовно розкриття сутності судових доказів, очевидно, що законодавець віддає явну перевагу актам процесуального законодавства, де зосереджені загальні норми, які визначають, що таке докази, міститься вичерпний перелік засобів доказування та пропонуються законодавчі дефініції ознак судових доказів. Акти матеріального законодавства України складаються зі спеціальних норм, що стосуються використання належних та/або допустимих судових доказів у окремих категоріях цивільних справ. У такому разі сутність судових доказів цивільного судочинства повинна розкриватися комплексно, з врахуванням системних взаємозв'язків між нормами матеріального та цивільного процесуального права. Деякі країни світу (Італія, Франція, Бельгія), виходячи зі своєї культурної правової традиції, як загальні, так і спеціальні норми про судові докази розташовують в актах матеріального законодавства, формуючи матеріальне доказове право.

Приналежність норм матеріального права до розкриття сутності судових доказів (як за допомогою загальних, так і за допомогою спеціальних норм), піднімає актуальну проблему щодо можливості сторін впливати на використання доказів у цивільному процесі стосовно цивільних прав, якими вони можуть вільно розпоряджатися. Правові умови для цього є, якщо пригадати диспозитивний метод правового регулювання цивільного права. Зокрема, ніщо не забороняє учасникам цивільних відносин правочин, який дозволено укласти в усній формі та підтверджувати показаннями свідків, оформити письмово з нотаріальним посвідченням, покращуючи для себе доказування матеріально-правових фактів. Або сторони договору можуть домовитися про цивільно-правову відповідальність без вини, впливаючи таким чином не тільки на перерозподіл обов'язків доказування, але і на коло належних доказів, що має бути подано в разі виникнення спору. З іншого боку, подібна диспозитивність має свої межі у вигляді публічного інтересу. Так, саме він забороняє використовувати показання свідків при недодержанні письмової форми правочину для підтвердження факту його укладення чи змісту його окремих умов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.
2. Васильєв С.В. Порівняльний цивільний процес. Підручник. Київ: Алерта, 2015. 352 с.
3. Цивільне процесуальне право України: підручник / Бичкова С.С., Бірюков І.А., Бобрик В.І. та ін.; За заг. ред. С.С. Бичкової. Київ: Атіка, 2009. 760 с.
4. Штефан О.О. Цивільне процесуальне право України: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 360 с.
5. Андрійцьо В.Д. Теоретичні проблеми доказування в цивільному судочинстві України: монографія. Ужгород: ТОВ «ІВА», 2014. 410 с.
6. Code Civil des Français. Version en vigueur au 18 mai 2025. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721 (дата звернення: 11.07.2025).
7. Planiol, Ripert et Boulanger Traité pratique de droit civil. T. I. Paris: R. Pichon, 1956. 1067 p.
8. Mazeaud H.-L. et J. Leçons de droit civil. T. I, 5e ed. par M. de Juglart, Paris: Montchrestien**,** 1972.
9. Дрогозюк К. Понятійний апарат доказування в цивільному процесі України та Франції. *Підприємництво, господарство і право.* 2016. № 1. С. 18–23.
10. Codice civile italiano. R.D. 16 marzo 1942. URL: https://www.brocardi.it/codice-civile (дата звернення: 11.07.2025).
11. Réforme du Code civil. URL: https://justice.belgium.be/fr/bwcc (дата звернення: 15.07.2025).
12. CODE CIVIL. LIVRE 8: «La preuve». 13 AVRIL 2019. URL: https://surl.li/effhvf (дата звернення: 17.07.2025).
13. Курс цивільного процесу: підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін.; за ред. В.В. Комарова. Харків: Право, 2011. 1352 с.
14. Цивільний процес: підручник / за заг. ред. В.В. Заборовського, С.Б. Булеци, В.Г. Фазикоша, В.П. Феннича. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 932 с.
15. Цивільний процес: навч. посіб. для підготовки студентів 3-го та 4-го курсів бакалаврату літо 2022 року / [уклад. К.В. Гусаров, М.В. Жушман, С.О. Кравцов та ін.]; за заг. ред. проф. К.В. Гусарова. Харків: ТОВ «Оберіг», 2020. 229 с. URL: https://nlu.edu.ua/depart/kafedra-czyvilnogo-proczesu/ (дата звернення: 19.07.2025).
16. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 №5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-09#Text (дата звернення: 21.07.2025).
17. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.
18. Кодекс законів про працю в Україні: Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1971. Додаток до № 50.
19. Кодекс торгівельного мореплавства України: Закон України від 23.05.1995 № 176/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1995. №№ 47, 48, 49, 50, 51, 52. Ст. 349.

20. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. №№ 21-22. Ст. 135.
21. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. №№ 3-4. Ст. 27.

УДК 347.73
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.29

ПЛАТІЖНІ ПОСЛУГИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ ТА ЇХ ПРАВОВА ПРИРОДА

Суходольський Б.Б.,
магістр спеціальності D8 «Право»
освітньо-наукової програми «Право»
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
e-mail: sukhodolskiy37@gmail.com

Суходольський Б.Б. Платіжні послуги в цивільному праві України та їх правова природа.
Зміст дослідження становлять права та обов'язки сторін правовідносин із надання платіжних послуг. Для реалізації постановленої мети необхідно встановити особливості правового регулювання платіжних послуг в Україні та ЄС, визначити цивільно-правову природу договору про надання послуг, виявити правові зв'язки між учасниками платіжного ринку та надати їм характеристику.

За результатами дослідження систематизовано нормативні та доктринальні підходи до визначення поняття платіжної послуги, виокремлено як її складові поняття платіжної операції та платіжної інструкції.

Також обґрунтовано, що оновлення національного законодавства у сфері платіжних послуг було зумовлено не лише необхідністю приведення його у відповідність до стандартів ЄС, а й розвитком цифрових технологій, збільшенням обсягу ринку платіжних послуг та необхідністю захисту прав споживачів з посиланням на відповідні статистичні дані НБУ.

Конкретизовано особливості договору про надання платіжних послуг, встановлено його цивільно-правову природу, визначено елементи інших договірних конструкцій, які входять до складу вказаного договору. Обґрунтовано правові зв'язки між учасниками платіжних правовідносин, встановлено особливості цивільно-правової відповідальності сторін правовідносин із надання платіжних послуг.

Надано правову характеристику договору про надання платіжних послуг. Виявлено особливості його правової природи, а саме наявність елементів інших цивільно-правових договорів, зокрема договору доручення, комісії та агентського договору.

Розглянуто платіжні послуги з точки зору захисту прав споживачів, встановлено особливості державного регулювання ринку платіжних послуг з урахуванням правозастосовної практики та основоположної позиції Конституційного Суду України, орієнтоване на захист споживача, з огляду на характеристику суб'єктів, які беруть участь у правовідносинах із надання цих послуг.

Автором зроблено висновок про те, що платіжні послуги становлять важливу складову фінансової системи, оскільки гарантують ефективне функціонування безготівкових операцій, сприяють перерозподілу фінансових ресурсів між підприємствами та фізичними особами, а також підтримують розвиток цифрової економіки.

Ключові слова: платіж, послуга, договір, правовідносини, переказ, рахунок.

Sukhodolskyi B.B. Payment services in the civil law of Ukraine and their legal nature.
The subject of the study encompasses the rights and obligations of the parties during the provision of payment services. It is necessary to establish the peculiarities of the legal regulation of payment services in Ukraine and the EU, determine the civil-law nature of the service provision contract, identify the legal bonds between participants of the payment market.

The normative and doctrinal approaches to defining the concept of a payment service have been systematized, with the concepts of a payment transaction and a payment instruction identified as its components.

Based on the results of the study, it has been substantiated that the update of national legislation in the field of payment services was driven not only by the need to align it with EU standards, but also by the development of digital technologies, the expansion of the payment services market, and the necessity to protect consumer rights, with reference to relevant statistical data from the National Bank of Ukraine.

The peculiarities of the payment service provision contract are clarified, its civil-law nature is established, and the elements of other contractual structures included in the contract are identified. The legal relationships between participants in payment legal relations are substantiated as well as the specifics of civil-law liability.

The legal characteristics of the payment services agreement have been analyzed. The specific features of its legal nature have been identified, particularly the presence of elements of other civil law contracts, such as contracts of mandate, commission, and agency.

Payment services are examined from the perspective of consumer protection, and the specific features of state regulation of the payment services market are outlined, taking into account law enforcement practices and the fundamental position of the Constitutional Court of Ukraine, which is oriented toward consumer protection. This is done in light of the characteristics of the entities involved in legal relations regarding the provision of such services.

The author concludes that payment services are a vital component of the financial system, as they ensure the effective operation of cashless transactions, facilitate the redistribution of financial resources between businesses and individuals, and support the development of the digital economy.

Key words: payment, service, contract, legal relationships, transfer, account.

Постановка проблеми. 16 травня 2001 року набрав чинності Закон про платіжні системи та переказ коштів. З назви закону та його структури вбачається, що об'єктом регулювання слугували, власне, платіжна система та переказ коштів. Разом з цим, 01 серпня 2021 року набрав чинності, а 01 серпня 2022 року введено в дію Закон України про платіжні послуги. Положення нового нормативно-правового акта вже спрямовані на регламентацію безпосередньо платіжних послуг. Зміщення фокусу законодавчого регулювання з одного об'єкта на інший зумовлено, по-перше, збільшенням обсягу ринку платіжних послуг, розширенням переліку різновидів платіжних послуг, зростанням питомої ваги електронних грошей, технологічним прогресом тощо; по-друге, прийняттям Директиви ЄС про платіжні послуги та необхідністю імплементації її положень до законодавства України.

В умовах нового законодавчого регулювання та відсутності усталеної сформованої судової практики постають виклики, відповіді на які можуть бути отримані завдяки теоретичному дослідженню. Зокрема, в межах цієї роботи буде встановлено права та обов'язки учасників правовідносин з надання платіжних послуг, які становлять собою їхню правову природу.

Мета дослідження: визначення правової природи платіжних послуг, цивільно-правової природи договору про надання платіжних послуг, правових зв'язків між учасниками платіжної системи, об'єкту та суб'єктів правовідносин із надання платіжних послуг.

Стан опрацювання проблематики. Тривалий час об'єктом регулювання цивільного законодавства України були саме платіжні системи та їх основна на той час функція – переказ коштів. Саме цим категоріям присвячена левова частка робіт науковців. Зокрема, в ході дослідження проаналізовано наукові праці українських та зарубіжних дослідників, зокрема таких як: Безклубий І.А., Васильєва В.А., Панова Л.В., Пожидаєва М.А., Орзіх Ю.Г., Боллєн Р., Гейнц Р.М.

Виклад основного матеріалу. Статтею 901 ЦК України передбачено, що за договором про надання послуг одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) надати послугу, яка споживається в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо інше не встановлено договором [2].

Попри те, що договір про переказ коштів чи надання будь-якої з платіжних послуг ЦК України не врегульовано, наведене положення дає підстави вважати, що платіжна послуга, як і решта інших послуг, споживається в процесі вчинення її дії.

Відповідно до п. 17 абз. 1 ст. 1 Закону України «Про захист прав споживачів», послуга - діяльність виконавця з надання (передачі) споживачеві певного визначеного договором матеріального чи нематеріального блага, що здійснюється за індивідуальним замовленням споживача для задоволення його особистих потреб [3].

Значна частина науковців, характеризуючи природу послуги, зазначають про те, що вона не виявляється в оречевленому (матеріальному) результаті, споживається в процесі її надання та існує у формі виключно активної дії. Також існує підхід щодо розуміння послуги як блага, що є результатом діяльності виконавця. Наприклад, Гейнц Р.М. вважає, що послуга, як об'єкт цивільних прав – це благо, що знаходить свій вияв у діях (діяльності) особи, яка їх (її) здійснює, а результат послуги – це корисний ефект від дій виконавця, який не є тривалим у часі [4, с. 5]. В.А. Васильєва, поділяючи такий підхід також вказувала на те, що послуга є різновидом суспільного блага, яке полягає у вчиненні дій, корисні властивості яких задовольняють існуючу потребу [5].

У контексті дослідження платіжних послуг найбільш вдалим видається підхід до розуміння послуги саме як дій/діяльності, внаслідок яких виникає певне благо. Так. платіжна установа за допомогою технічного устаткування, користуючись наявними ліцензіями/дозволами, використовуючи власний капітал та інші ресурси здійснює діяльність із надання платіжних послуг, внаслідок якої користувач отримує певне визначене благо у вигляді переказаних на свій рахунок коштів, знятих з рахунку готівкових коштів, випущених електронних грошей, отриманих відомостей щодо рахунку тощо.

Досвід українського законодавця та Європейської Комісії (і Ради) вказує на те, що регулювання платіжних послуг можливе без надання чіткого визначення поняттю «платіжна послуга». Так, ані Закон України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні», ані Директива ЄС про платіжні послуги не містять такої дефініції. Однак, для комплексного розуміння правової природи платіжної послуги необхідно визначити перелік термінів та ознак, через які вона розкривається.

Закон України «Про платіжні послуги» визначає платіжну послугу як передбачену цим Законом діяльність надавача платіжних послуг з виконання та/або супроводження платіжних операцій [1, ст .1].

Водночас, під платіжною операцією розуміється будь-яке внесення, переказ або зняття коштів незалежно від правовідносин між платником і отримувачем, які є підставою для цього [1, ст .1].

Вже на етапі аналізу національного законодавства можна виокремити ознаки, що характеризують платіжну послугу та є її невід'ємними елементами:

– грошовий характер;

– наявність двох суб'єктів: платника та отримувача і посередника між ними – надавача платіжної послуги;

– розуміється як діяльність, що передбачає систематичність, певну регулярність та відповідність вимогам законодавства, зокрема в частині щодо ліцензування, дотримання нормативів, забезпечення захисту прав споживачів тощо;

– використання платіжного інструменту (електронного платіжного засобу) – особливість, відображена лише в одному нормативно-правовому акті та який втратив чинність.

Безклубий І. зазначає, що розрахунки будь-якими платіжними засобами відповідно до банківських правил, є правочинами, а тому тягнуть встановлення, припинення або зміну цивільних прав і обов'язків. Власне, сам розрахунок – це певна правова дія особи, спрямована на часткове або повне погашення грошового зобов'язання. Розрахунок є одностороннім правочином, а його здійснення боржником ще не може вважатися належним виконання зобов'язання, адже платіж має бути схвалений кредитором [6, с. 291-292].

Пожидаєва М.А. у контексті правової природи платіжної послуги з переказу коштів погоджується із науковою позицією Венедіктової І.В., за якою, послуга переказу коштів надається на вимогу приватного інтересу платника здійснити платіж, але має соціальне та економічне призначення забезпечувати безперебійне переміщення грошових коштів для виконання різних за правовою природою грошових зобов'язань, тому розглядається суспільством позитивно та гарантується кожному через здійснення НБУ контролю за проведенням переказу [7, с. 92].

Щодо договору про надання платіжних послуг, то з наведеного у статті 29 Закону «Про платіжні послуги» визначення слід звернути увагу на публічний характер договору про надання платіжних послуг. Законом зобов'язано надавачів платіжних послуг розміщувати на власному вебсайті всі редакції публічної пропозиції і супутніх документів та забезпечити до них загальний доступ.

Такий підхід до правового регулювання обумовлений тим, що у будь-яких правовідносинах із надання послуг споживач апріорі є слабшою стороною, що потребує захисту на рівні закону. Так, частиною 4 статті 42 Конституції України передбачено, що держава захищає права споживачів,

здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.

Особливо це стосується фінансових правовідносин, зокрема із надання платіжних послуг, де перевага надавача у капіталі, ресурсі, рівні кваліфікації тощо робить вразливість сторони споживача іще більш очевидною. Навколо питання про захист споживача від недобросовісно впливу фінансових установ сформувався цілий пласт судової практики, що, безумовно, також зіграло роль в ході правової регламентації договору про надання платіжних послуг.

Ключовою є позиція Конституційного Суду України, викладена у рішенні від 11 липня 2013 року № 7-рп/2013, що *з огляду на приписи частини четвертої статті 42 Конституції України участь у договорі споживача як слабкої сторони, яка підлягає особливому правовому захисту у відповідних правовідносинах, звужує дію принципу рівності учасників цивільно-правових відносин та свободи договору, зокрема у договорах про надання споживчого кредиту щодо сплати споживачем пені за прострочення у поверненні кредиту* [8, п. 3.2.].

Велика Палата Верховного Суду, посилаючись, зокрема, на наведений вище висновок КСУ, у постанові від 3 липня 2019 року у справі № 342/180/17-ц сформувала позицію про те, що *пересічний споживач банківських послуг з урахуванням звичайного рівня освіти та правової обізнаності, не може ефективно здійснити свої права бути проінформованим про умови кредитування за конкретним кредитним договором, який укладений у вигляді заяви про надання кредиту та Умов та правил надання банківських послуг, оскільки Умови та правила надання банківських послуг це значний за обсягом документ, що стосується усіх аспектів надання банківських послуг та потребує як значного часу, так і відповідної фахової підготовки для розуміння цих правил тим більше співвідносно з конкретним видом кредитного договору* [9].

Орзіх Ю., досліджуючи правову природу договору про надання брокерських послуг, зазначив, що такий договір слід розглядати як змішаний, оскільки він містить в собі елементи трьох правових конструкцій: договору доручення, комісії та агентського договору [10, с. 134].

На цьому етапі слід дійти висновку, що в аналогічному контексті варто аналізувати правову природу договору про надання платіжних послуг, в основі якого також лежать елементи різних договірних конструкцій: договору банківського рахунку, банківського вкладу, комісії та агентського договору.

Договір, що регулює відносини між банком і клієнтом у межах банківського рахунку, встановлює правову основу, за якої надаються послуги з отримання та здійснення платежів.

Боллєн Р. у своєму дослідженні зазначає, що під час здійснення переказу коштів кожна фінансова установа діє відповідно до інструкцій свого клієнта. Платіжне доручення чи інструкція не є окремим договором, а радше просто повноваженням та інструкцією від клієнта до банку про переказ суми, що знаходиться на його кредитному балансі, на його рахунок в іншому банку. При цьому інший банк за замовчуванням уповноважується клієнтом прийняти цей переказ з огляду на те, що клієнт має у ньому поточний рахунок. Відповідно, згода або схвалення з боку цього іншого банку на отримання кредиту не вимагається і не очікується з тієї ж причини [11, с. 17-18]..

Платіжне доручення – це інструкція від клієнта його фінансовій установі щодо реалізації прав, які клієнт має відповідно до раніше укладеного договору. Судова практика зарубіжних країн розглядає платіжні доручення як просту інструкцію клієнта своєму банку, яку банк зобов'язаний виконати з належною обачністю та професійною майстерністю.

Попередньо укладений договір передбачає та дозволяє клієнту періодично доручати здійснення платежів від його імені. Коли клієнт надає інструкцію своїй фінансовій установі, він просто реалізує права, вже встановлені чинним договором. Це звичайна банківська операція, яка не породжує жодного окремого чи самостійного договору. Відповідно, банк-відправник має обов'язок перед своїм клієнтом діяти з розумною обачністю та професійною майстерністю при виконанні переказу.

Хоча цивільне законодавство України не передбачає агентського договору, він не є чужим для нашої правової системи, адже містить ознаки суміжних договорів комісії та доручення. Агентська природа правовідносин з надання платіжних послуг знаходить свій вияв у тому, що між платником та надавачем укладається один основний договір, а всі подальші операції відбуваються без їхнього оформлення у вигляді договору, а лише на підставі вказівки користувача, яку надавач має виконати з належною обачністю, професіоналізмом та у найкращих інтересах клієнта.

Зрештою, повертаючись до природи самого договору, передбаченого профільним Законом, то він характеризується такими ознаками як: двосторонність, консенсуальність, оплатність та складність. Так, за договором про надання платіжних послуг між фінансовою установою та клієнтом права та обов'язки мають обидві сторони, адже фінансовий посередник зобов'язується виконувати розпорядження клієнта, діяти в його найкращих інтересах, видавати готівку за вимогою, зберігати банківську таємницю тощо та, водночас, має право на отримання чітких недвозначних вказівок від користувача та оплату своїх послуг.

Договір також є консенсуальним з огляду на те, що вважається укладеним з моменту досягнення сторонами усіх істотних умов договору, а саме – умови щодо його предмету. Складність договору полягає в тому, що він містить елементи кількох договірних конструкцій: договору банківського рахунку (поточного рахунку), банківського вкладу, агентського договору та договору комісії. Оплатність знаходить свій вияв у тому, що клієнт сплачує на користь надавача платіжних послуг комісію, яка може бути встановлена у вигляді комісії за кожну транзакція, або фіксованого тарифу за певний проміжок часу.

Публічність договору обумовлена тим, що споживач традиційно вважається слабшою стороною у правовідносинах, особливо таких, які виникають із надання фінансових послуг, де надавачем, як правило, виступають організації зі значним капіталом, ресурсом та штатом професійних працівників, рівень кваліфікації яких дозволяє вводити в оману пересічних громадян шляхом включення до договору невигідних умов.

У науковому середовищі існують дискусії про те, чи слід визнавати договір про надання платіжних послуг окремою конструкцією, чи частиною усталених та поширених договорів як, наприклад, договір банківського рахунку. Водночас, з розширенням переліку платіжних послуг, появою таких нових видів як емісія електронних грошей, еквайринг тощо, видається, що досліджуваний договір все ж заслуговує на виокремлення, адже концепція банківського рахунку здатна охопити лише платіжні послуги у формі переказів коштів.

Висновки. Систематизовано нормативні та доктринальні підходи до визначення поняття платіжної послуги, виокремлено як її складові поняття платіжної операції та платіжної інструкції. Серед ознак платіжних послуг, які дають змогу встановити їхню правову природу, визначено такі як її грошовий характер, наявність щонайменше двох суб'єктів (платника та отримувача) та посередника між ними – надавача платіжних послуг, систематичність та відповідність надавача платіжних послуг нормативним вимогам до діяльності на платіжному ринку, а також використання платіжного інструменту.

Платіжні послуги, зокрема операції із зарахування, зняття та переказу коштів, засновані на договірних відносинах. Попри те, що Законом про платіжні договори передбачено договір про надання платіжних послуг, такий договір є складним за своєю природою та містить елементи кількох договірних конструкцій, зокрема договору банківського рахунку, агентського договору та договору комісії.

Платіжні послуги є ключовим елементом фінансової системи, оскільки забезпечують належне функціонування безготівкових розрахунків, перерозподіл коштів між суб'єктами господарювання та фізичними особами, а також сприяють розвитку цифрової економіки. З одного боку, діяльність з їхнього надання слугує задоволенню приватного інтересу, проте з іншого боку, така діяльність підпадає під ретельний контроль з боку держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про платіжні послуги: Закон України від 30.06.2021 № 1591-IX: станом на 1 січ. 2025 р. *Голос України*. 2021. 31 лип. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text.
2. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV: станом на 10 січ. 2025 р. *Голос України*. 2003. 12 берез. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
3. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII : станом на 24 груд. 2024 р. *Голос України*. 2021. 8 черв. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text.
4. Гейнц Р.М. Послуга як об'єкт цивільних прав за Цивільним кодексом України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України.* 2012. Вип. 30. С. 86–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2012_30_12.

5. Цивільно-правове регулювання діяльності з надання попередницьких послуг [Текст] / В.А. Васильєва. Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, 2006. 346 с. Бібліогр.: с. 311–337. – ISBN 966-640-159-2.
6. Безклубий І.А. Цивілістична природа платіжного зобов'язання / Цивільне право України: нові виклики і перспективи розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 98-річниціз дня народження д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В.П. Маслова (Харків 28 лютого 2020 р.) Харків: Право, 2020. с. 290–293. URL; https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SBORNIKI_2020/Sb_Maslov_2020.pdf#page=290.
7. Платіжні системи: теоретичні засади та фінансово-правове регулювання в Україні [Текст]: монографія / М.А. Пожидаєва. Київ: Юрінком Інтер, 2020. 346 с. Бібліогр.: с. 308–340. 300 прим. ISBN 978-966-667-765-8.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Козлова Дмитра Олександровича щодо офіційного тлумачення положень другого речення преамбули Закону України „Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань": Рішення Конституц. Суду України від 11.07.2013 № 7-рп/2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-13#Text (дата звернення: 13.08.2025).
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03.07.2019 у справі № 342/180/17-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82998244 (дата звернення: 13.08.2025).
10. Орзіх Ю.Г. Правове регулювання надання брокерських послуг: цивільно-правові аспекти. *Актуальні проблеми держави і права.* 2008. Вип. 42. С. 132–137. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2008_42_26.
11. Bollen, Rhys A., The Legal Nature of International Payments (January 1, 2007). Journal of Banking and Finance Law and Practice, Vol. 18, p. 85, 2007, *Journal of International Banking Law and Regulation*, p. 318, 2007, Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=1756074.

УДК 347.78.01
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.30

ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ ПРИ ЗВЕРНЕННІ СТЯГНЕННЯ НА ТОРГОВЕЛЬНУ МАРКУ

Тарасенко Л.Л.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права,
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0000-0003-4359-8965

Тарасенко Л.Л. Особливості здійснення виконавчого провадження при зверненні стягнення на торговельну марку.

Стаття присвячена правовому аналізу особливостей здійснення виконавчого провадження при зверненні стягнення на торговельну марку. Встановлено, що звернення стягнення на майнові права інтелектуальної власності на торговельну марку при здійсненні виконавчого провадження не унормовано на законодавчому рівні; ні спеціальне законодавство у сфері промислової власності, зокрема, Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», ні Закон України «Про виконавче провадження» не містять жодних спеціальних норм, які б визначали особливості звернення стягнення на об'єкти права інтелектуальної власності загалом, і на торговельні марки зокрема. Встановлено, що звернення стягнення можливе на майнові права інтелектуальної власності, об'єкти інтелектуальної, творчої діяльності. Доведено, що «особи, права інтелектуальної власності яких порушені», про які згадується у ч. 1 ст. 14 Закону України «Про виконавче провадження», можуть виступати або стягувачами за виконавчими документами, які видаються за результатами розгляду справи в суді для примусове виконання рішень судів, або потерпілими в рамках розгляду кримінальних проваджень, за статтями 176, 177 і 229 КК України, справ про адміністративні правопорушення за ст. 51-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Обґрунтовано, що під час виконавчого провадження стягнення може бути звернено саме на майнові права інтелектуальної власності на торговельну марку, а не на саму торговельну марку, оскільки торговельна марка – це нематеріальний об'єкт, цінність якого проявляється саме через володіння майновими правами на неї. Доведено, що керуючись публічною інформацією про торговельні марки, належні боржнику, державний / приватний виконавець може накласти арешт на майнові права інтелектуальної власності на торговельну марку та зобов'язаний повідомити про це УКРНОІВІ. Доведено, що державний / приватний виконавець може зробити офіційний запит до УКРНОІВІ щодо отримання додаткової офіційної відповіді про належність боржнику певної торговельної марки (зокрема, інформації, що боржник є власником Свідоцтва на торговельну марку). Обґрунтовано, що зважаючи на вартість майнових прав інтелектуальної власності на торговельну марку, можемо зробити висновок, що державний / приватний виконавець може здійснити реалізацію арештованого майна (майнових прав інтелектуальної власності на торговельну марку) на електронних торгах, відчуживши частину таких майнових прав інтелектуальної власності, вартість яких відповідає сумі боргу, яка підлягає до стягнення в рамках виконавчого провадження.

Ключові слова: виконавче провадження, боржник, стягувач, державний / приватний виконавець, звернення стягнення, примусове виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів, торговельна марка, інтелектуальна власність, майнові права інтелектуальної власності, суд.

Tarasenko L.L. Peculiarities of implementation of executive proceedings in the case of trademark foreclosure.

The article is dedicated to the legal analysis of the peculiarities of enforcement proceedings when imposing a fine on a trademark. It has been established that the imposition of a fine on intellectual property rights to a trademark when imposing a fine is not regulated at the legislative level; neither

the special legislation in the field of industrial property, in particular, the Law of Ukraine "On the Protection of Rights to Marks for Goods and Services", nor the Law of Ukraine "On Enforcement Proceedings" contain any special norms that would determine the peculiarities of imposing a fine on objects of intellectual property rights in general, and on trademarks in particular. It has been established that the imposition of a fine is possible on intellectual property rights, objects of intellectual, creative activity. It has been proven that "persons whose intellectual property rights have been violated", which are mentioned in Part 1 of Art. 14 of the Law of Ukraine «On Enforcement Proceedings», may act either as collectors under enforcement documents issued as a result of the consideration of the case in court for the forced execution of court decisions, or as victims within the framework of the consideration of criminal proceedings, under Articles 176, 177 and 229 of the Criminal Code of Ukraine, cases of administrative offenses under Article 51-2 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses. It is substantiated that during enforcement proceedings, enforcement may be applied specifically to the intellectual property rights to the trademark, and not to the trademark itself, since the trademark is an intangible object, the value of which is manifested precisely through the possession of property rights to it. It is proven that, guided by public information about trademarks owned by the debtor, a state / private enforcement agent may impose an arrest on intellectual property rights to a trademark and is obliged to notify IP office about this. It is proven that a state / private enforcement agent may make an official request to IP office to receive an additional official response about the debtor's ownership of a certain trademark (in particular, information that the debtor is the owner of a Trademark Certificate). It is substantiated that, taking into account the value of intellectual property rights to a trademark, we can conclude that a state / private enforcement agent may implement the sale of the arrested property (intellectual property rights to a trademark) at electronic auctions, alienating a part of such intellectual property rights, the value of which corresponds to the amount of debt subject to collection within the framework of enforcement proceedings.

Key words: enforcement proceedings, debtor, enforcement creditor, state / private enforcement officer, foreclosure, enforcement of courts and other jurisdictional bodies decisions, trademark, intellectual property, intellectual property rights, court.

Постановка проблеми. В Україні впродовж 2022-2025 рр. щороку подається на реєстрацію понад 20 тисяч заявок на торговельні марки, до 2022 р. цей показник був майже вдвічі більшим і сягав близько 40 000 заявок. Вказане свідчить про те, що в Україні торговельна марка стає активом для бізнесу, який активно використовує торговельні марки у господарській діяльності. Складно відстежити статистику щодо співвідношення заявників та власників свідоцтв на торговельні марки в розрізі «фізичні / юридичні особи», однак беззаперечно торговельна марка призначена для використання у господарській діяльності для вирізнення товарів і послуг одного виробника / надавача послуг від іншого виробника /надавача послуг. Відтак при виконанні судових рішень на стадії виконавчого провадження стягнення може бути звернено і на торговельну марку як майно, яке належить боржнику. Водночас ні спеціальне законодавство у сфері промислової власності, зокрема, Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», ні Закон України «Про виконавче провадження» не містять жодних спеціальних норм, які б визначали особливості звернення стягнення на об'єкти права інтелектуальної власності загалом, і на торговельні марки зокрема. Не вирішене дане питання і на рівні практики Верховного Суду. Вказане свідчить про актуальність даного наукового дослідження.

Стан дослідження. Різноманітні питання щодо здійснення виконавчого провадження були предметом численних наукових досліджень. Зокрема, слід звернути увагу на наукові доробки О.О. Барабаш, О.Б. Верби, М.В. Коваліва, Л.В. Мелех, Ю.Д. Притики, С.Я. Фурси, Є.І. Фурси. та інших. Водночас ці наукові дослідження стосувалися наукового аналізу окремих аспектів правового регулювання відносин, які виникають на стадії виконавчого провадження загалом, правового статусу стягувача та боржника, примусового виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів, звернення стягнення на безготівкові кошти боржника тощо. Однак поза межами наукових досліджень залишилися численні аспекти пов'язані із зверненням стягнення на торговельні марки як майно боржника. Оновлене протягом 2020-2025 рр. вітчизняне законодавство у сфері промислової власності породжує багато дискусійних питань щодо різних аспектів здійснення та захисту прав промислової власності, але також не згадує про особливості здійснення виконавчих дій щодо цих об'єктів, що також зумовлює актуальність цього наукового дослідження.

Метою цієї статті є правовий аналіз положень законодавства України, яке регламентує здійснення виконавчого провадження щодо об'єктів права інтелектуальної власності (торговельні марки), визначення прогалин правового регулювання та висловлення пропозицій щодо вдосконалення відповідних правових норм.

Виклад основного матеріалу. Закон України «Про виконавче провадження» містить поодинокі згадки про звернення стягнення на об'єкти права інтелектуальної власності загалом. Так, у ст. 10 Закону передбачаються заходи примусового виконання рішень. Серед переліку заходів примусового виконання рішень згадуються: звернення стягнення на кошти, цінні папери, інше майно (майнові права), корпоративні права, майнові права інтелектуальної власності, об'єкти інтелектуальної, творчої діяльності, інше майно (майнові права) боржника, у тому числі якщо вони перебувають в інших осіб або належать боржникові від інших осіб, або боржник володіє ними спільно з іншими особами; звернення стягнення на заробітну плату, пенсію, стипендію та інший дохід боржника; вилучення в боржника і передача стягувачу предметів, зазначених у рішенні; заборона боржнику розпоряджатися та/або користуватися майном, яке належить йому на праві власності, у тому числі коштами, або встановлення боржнику обов'язку користуватися таким майном на умовах, визначених виконавцем; інші заходи примусового характеру [1].

Як бачимо, законодавець прямо згадує про те, що звернення стягнення можливе на майнові права інтелектуальної власності, об'єкти інтелектуальної, творчої діяльності. Окрім того, заборона боржнику розпоряджатися та/або користуватися майном, яке належить йому на праві власності, також може охоплювати випадки, дотичні до сфери інтелектуальної власності, зокрема, йдеться про заходи забезпечення позову, або заходи забезпечення доказів, про що йтиметься далі.

Звертаємо увагу на те, що відповідно до ч. 1 ст. 14 Закону України «Про виконавче провадження» учасниками виконавчого провадження є виконавець, сторони, представники сторін, прокурор, експерт, спеціаліст, перекладач, суб'єкт оціночної діяльності - суб'єкт господарювання, *особи, права інтелектуальної власності яких порушені,* - за виконавчими документами про конфіскацію та знищення майна на підставі статей 176, 177 і 229 Кримінального кодексу України, статті 51-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення [1]. Особи, права інтелектуальної власності яких порушені, зазвичай виступатимуть під час виконавчого провадження стягувачами, оскільки найчастіше ці особи є позивачами у судових справах про захист прав інтелектуальної власності, такі позови можуть бути пред'явлені і в рамках розгляду кримінальних проваджень, за статтями 176, 177 і 229 Кримінального кодексу України (далі – КК України). Звертаємо увагу, що саме ст. 229 КК України передбачає кримінальну відповідальність за незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару.

Вважаємо, що такі «особи, права інтелектуальної власності яких порушені», про які згадується у ч. 1 ст. 14 Закону України «Про виконавче провадження», можуть виступати або стягувачами за виконавчими документами, які видаються за результатами розгляду справи в суді для примусове виконання рішень судів, або потерпілими в рамках розгляду кримінальних проваджень, за статтями 176, 177 і 229 КК України, справ про адміністративні правопорушення за ст. 51-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Повертаючись до аналізу заходів примусового виконання рішень, про які згадується у ст. 10 Закону України «Про виконавче провадження», серед яких є звернення стягнення на майнові права інтелектуальної власності, об'єкти інтелектуальної, творчої діяльності, слід зазначити наступне.

У ст. 199 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) вказано, що результати інтелектуальної, творчої діяльності та інші об'єкти права інтелектуальної власності створюють цивільні права та обов'язки відповідно до книги четвертої ЦК України та інших законів [2]. Стаття 199 ЦК України міститься у главі 15 «Нематеріальні блага». Результати інтелектуальної, творчої діяльності містяться в переліку об'єктів цивільних прав у ч. 1 ст. 177 ЦК України. Таким чином, вважаємо, що результати інтелектуальної, творчої діяльності знаходять свій прояв в об'єктах інтелектуальної власності, на які можуть виникати особисті немайнові та майнові права. В контексті звернення стягнення слід з'ясувати, на що саме може державний / приватний виконавець звернути стягнення в порядку примусового виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів – на майнові права інтелектуальної власності на торговельну марку чи на торговельну марку як об'єкт права інтелектуальної власності.

На нашу думку, під час виконавчого провадження стягнення може бути звернено саме на майнові права інтелектуальної власності на торговельну марку, а не на саму торговельну марку. Тор-

говельна марка – це нематеріальний об'єкт, цінність якого проявляється саме через володіння майновими правами на неї. Зміст майнових прав на торговельну марку полягає у виключній можливості використовувати її власником Свідоцтва, надавати дозвіл на її використання третім особам, забороняти протиправне використання торговельної марки третіми особами. Під використанням торговельної марки слід розуміти нанесення її на будь-який товар, для якого торговельну марку зареєстровано, упаковку, в якій міститься такий товар, вивіску, пов'язану з ним, етикетку, нашивку, бирку чи інший прикріплений до товару предмет, зберігання такого товару із зазначеним нанесенням торговельної марки з метою пропонування для продажу, пропонування його для продажу, продаж, імпорт (ввезення) та експорт (вивезення); застосування її під час пропонування та надання будь-якої послуги, для якої торговельну марку зареєстровано; застосування її в діловій документації чи в рекламі та в мережі Інтернет (ч. 4 ст. 16 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг») [3].

Законодавець недаремно вживає поняття не «відчуження торговельної марки», а «передання виключних майнових прав інтелектуальної власності на торговельну марку повністю або щодо частини зазначених у свідоцтві товарів і послуг на підставі договору» (ч. 7 ст. 16 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг») [3]. Це також підкреслює, що саме майнові права інтелектуальної власності на торговельну марку є предметом договору про передання виключних майнових прав.

Тому і предметом звернення стягнення під час виконавчого провадження повинні бути саме майнові права інтелектуальної власності на торговельну марку, які належні боржнику, а не сама торговельна марка. Ідентичний підхід закріплений і в проєкті Закону України «Про охорону прав на торговельні марки». Так, у ст. 26 цього проєкту Закону вказано, що права на торговельну марку можуть бути предметом звернення стягнення. Звернення стягнення на права на торговельну марку здійснюється в порядку, визначеному Законом України «Про виконавче провадження». Також важливою нормою, яка є проєкті закону, є те, що відомості про накладення арешту на права на торговельну марку для забезпечення звернення стягнення, зняття такого арешту, зміну особи власника торговельної марки внаслідок звернення стягнення можуть бути внесені до Реєстру за заявою заінтересованої особи, про що здійснюється публікація в Бюлетені [4]. У даному випадку йдеться про Державний реєстр свідоцтв України на торговельні марки, ведення якого здійснюється Українським національним офісом інтелектуальної власності та інновацій (УКРНОІВІ) в електронній формі, а також про Бюлетень «Промислова власність» (офіційний електронний бюлетень НОІВ, у якому здійснюється опублікування офіційних відомостей про торговельні марки).

Звертаємо увагу на те, що у чинному Законі України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» такі норми відсутні, про що вже було зазначено вище.

Під час виконавчого провадження у разі виконання рішення суду у майновому спорі (стягнення грошової суми, зокрема) виконавець здійснює пошук майна боржника. Стягувач має змогу повідомити виконавця про відомі йому активи боржника. Вважаємо, що державний / приватний виконавець має змогу самостійно визначити наявність / відсутність у боржника майнових прав на торговельну марку. Вказана інформація є відкритою та публічною. Зокрема, як зазначалося вище, в Україні ведеться Державний реєстр свідоцтв України на торговельні марки в електронній формі. Інформація про всі об'єкти права інтелектуальної власності публічно відображається у Спеціальній інформаційній системі УКРНОІВІ, доступ до якої можливий за посиланням https://sis.nipo.gov.ua/uk/search/simple/. [5]. На цій веб-сторінці є можливість виконати пошук за усіма об'єктами права інтелектуальної власності, використовуючи різні реквізити: «Ключове слово», «Номер заявки», «Дата подання заявки», «№ охоронного документа», «Дата, з якої є чинними права», «Заявник», «Винахідник», «Власник», «Представник». Відтак за ключовим словом «Власник» можна виявити торговельні марки (зрештою і інші об'єкти права інтелектуальної власності, належні боржнику).

Керуючись знайденою інформацією про торговельні марки, належні боржнику, державний / приватний виконавець може накласти арешт на майнові права інтелектуальної власності на торговельну марку та зобов'язаний повідомити про це УКРНОІВІ. Окрім того, державний / приватний виконавець може зробити офіційний запит до УКРНОІВІ щодо отримання додаткової офіційної відповіді про належність боржнику певної торговельної марки (зокрема, інформації, що боржник є власником Свідоцтва на торговельну марку). До слова УКРНОІВІ – це Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій, державна організація, яка виконує функції на-

ціонального органу інтелектуальної власності (відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2022 року № 943-р "Деякі питання Національного органу інтелектуальної власності"). Саме УКРНОІВІ веде Державний реєстр свідоцтв України на торговельні марки, тому у разі накладення арешту на майнові права інтелектуальної власності на торговельну за постановою державного / приватного виконавця УКРНОІВІ бере цю інформацію до відома і не реєструватиме відчуження прав на торговельну марку.

На думку Верховного Суду, яка викладена у правовій позиції у справі № 757/49581/23, державна реєстрація факту передання виключних майнових прав інтелектуальної власності призначена для посвідчення й надання юридичного значення факту передачі прав, тому до моменту державної реєстрації майнові права інтелектуальної власності в набувача не виникають [6]. Факт зміни суб`єкта майнових прав на торговельну марку на підставі договору про передання виключних майнових прав обов`язково має реєструватися у відповідному реєстрі у порядку, встановленому законодавством України, і це відображає факт зміни суб`єкта прав, що має вагоме значення в разі виникнення необхідності забезпечення захисту права інтелектуальної власності [6]. У науковій літературі такий підхід вважають дискусійним, зазначаючи, що факт передачі прав за договором хоча і підлягає державній реєстрації, однак він не впливає на момент набуття майнових прав інтелектуальної власності набувачем за договором, оскільки Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» (як інше законодавство у сфері промислової власності, а не лише ЦК України), не прив'язує момент виникнення прав набувача за договором до факту державної реєстрації [7, с. 425]. У будь-якому разі для усунення різного тлумачення закону Верховним Судом і науковцями це питання слід вирішувати на законодавчому рівні. Станом на сьогодні в судовій практиці усталеним є підхід, що все-таки факт передачі прав на торговельну марку підлягає державній реєстрації, а відтак без внесення відповідних відомостей в державний реєстр свідоцтв на торговельні марки права у набувача торговельної марки не виникнуть.

Зокрема, у справі № 910/9005/23 позивач звернувся до суду з вимогами: визнання недійсним договору про передачу прав на торговельні марки, укладений між відповідачами; визнання позивача власником свідоцтва на торговельну марку; заборону відповідачам використовувати торговельні марки. Суд, розглядаючи дану справу, встановив: у грудні 2022 р. приватним виконавцем відкрито виконавче провадження за заявою стягувача про примусове виконання рішення суду про стягнення з боржника на користь стягувача суми боргу у значному розмірі. Приватним накладено арешт на все рухоме і нерухоме майно боржника. У січні 2023 р. із метою звернення стягнення додатково приватним виконавцем здійснено опис та накладено арешт на сім торговельних марок, які належні боржнику та призначено суб`єкта оціночної діяльності для оцінки цього майна. У травні 2023 р. приватним виконавцем складено акт про проведені електронні торги, в якому зазначено, що відповідно до протоколу проведено електронні торги з реалізації майна Торговельна марка «ХХХ», переможцем торгів визнано ТЗОВ «ХХХ». Водночас, ще у листопаді 2022 р. між боржник уклав договір про передачу прав на торговельні марки, відповідно до якого відчужив у повному обсязі майнові права на торговельну марку «ХХХ». Згідно з договором передача ТМ відчужувачем набувачу здійснюється шляхом опублікування в офіційному бюлетені «Промислова власність» та внесення змін до Державного реєстру свідоцтв України на торговельні марки відомості про передачу права власності на ТМ. Вказана публікація відомостей відбулася у березні 2023 р. Тому суд констатував, що державна реєстрація передачі виключних майнових прав інтелектуальної власності на торговельну марку здійснена вже після накладення арешту приватним виконавцем на вказане рухоме майно у виконавчому провадженні. Суд зробив висновок, що договір про передачу прав на торговельні марки є таким, що підпадає під встановлені статтею 228 ЦК України умови, за яких правочин вважається таким, що порушує публічний порядок, оскільки на підставі такого договору проведено відчуження майна, обіг якого був обмежений у зв`язку із забороною його відчуження, тому такий договір є нікчемним [8]. Погоджуємося з цією позицією, та зауважуємо, що у набувача прав на торговельну марку справді права не виникли, оскільки реєстрація факту передання цих прав відбулася за наявності чинної постанови приватного виконавця про накладення арешту на торговельну марку.

Також державні / приватні виконавці можуть отримувати від стягувача до виконання ухвали про забезпечення позову, в яких йдеться про заборону вчинення певних дій, пов'язаних з торговельними марками. Так, у справі № 907/716/23 судом першої інстанції було прийнято Ухвалу про забезпечення позову, зокрема, суд вирішив: заборонити відповідачу повністю чи частко-

во передавати будь-якій особі виключні майнові права інтелектуальної власності, або надавати дозволи (видавати ліцензії) на використання торговельної марки «ХХХ» за свідоцтвом України № 000000, або відмовлятися від цих торговельних марок повністю або частково до набрання рішенням у справі законної сили; заборонити Державній організації «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій» вносити будь-які зміни до Державного реєстру свідоцтв України на торговельні марки щодо передання відповідачем виключних майнових прав інтелектуальної власності на торговельну марку «ХХХ» за свідоцтвом України № 000000 іншим особам, або щодо надавання дозволів (видачі ліцензій) будь-якій особі на їх використання, або припинення їх дії у зв`язку із повною або частковою відмовою власника зазначеного свідоцтва до набрання рішенням у справі законної сили. Вказане рішення було залишено без змін Постановою суду апеляційної інстанції [9].

Вважаємо, що механізм виконання вказаної Ухвали суду про забезпечення позову є традиційним. Позивач має звернутися до виконавця, який відкриє виконавче провадження і надішле відповідну постанову до УКРНОІВІ, оскільки саме УКРНОІВІ наділено компетенцією щодо внесення змін у Державного реєстру свідоцтв України на торговельні марки. Хоча УКРНОІВІ теж є учасником судових справ такої категорії (про визнання недійсним Свідоцтв на торговельні марки, договорів про передачу прав інтелектуальної власності), але варто виконати ухвалу суду про вжиття заходів забезпечення позову шляхом звернення до виконавця і відкриття відповідного виконавчого провадження.

При здійсненні виконавчого провадження державний / приватний виконавець, здобувши інформацію про наявність у боржника торговельної марки, повинен здійснити оцінку майнових прав на неї, залучивши суб'єкта оціночної діяльності. На даному етапі оцінка майнових прав інтелектуальної власності не завжди може відображати ринкову вартість торговельної марки, оскільки нерідко торговельні марки не облікуються на балансі суб'єктів господарювання як актив, або ж взагалі зареєстровані на засновника (учасника) такого суб'єкта господарювання. Зрештою, саме боржник мав би бути заінтересований у визначенні дійсної ринкової вартості торговельної марки (майнових прав інтелектуальної власності на неї), тому він не позбавлений права надавати докази, які свідчать про її вартість.

Зважаючи на вартість майнових прав інтелектуальної власності на торговельну марку, можемо зробити висновок, що державний / приватний виконавець може здійснити реалізацію арештованого майна (майнових прав інтелектуальної власності на торговельну марку) на електронних торгах, відчуживши частину таких майнових прав інтелектуальної власності, вартість яких відповідає сумі боргу, яка підлягає до стягнення в рамках виконавчого провадження. Відчуження майнових прав інтелектуальної власності на торговельну марку в певній частині законом не заборонено, хоча, слід зауважити, що і прямо не передбачено. Вважаємо, якщо вартість майнових прав інтелектуальної власності на торговельну марку перевищує суму боргу, який підлягає до стягнення в рамках виконавчого провадження, то державний / приватний виконавець не позбавлений права здійснити реалізацію частини (певного відсотку) майнових прав інтелектуальної власності, яка відповідає сумі боргу та витратам виконавчого провадження. У такому разі правовим наслідком реалізації частини майнових прав інтелектуальної власності буде виникнення спільних майнових прав інтелектуальної власності на торговельну марку у боржника і в особи, яка набула ці права в результаті їх придбання на електронних торгах. Інформація про нового співвласника майнових прав інтелектуальної власності на торговельну марку підлягає внесенню до Державного реєстру свідоцтв України на торговельні марки (відповідну заяву з підтверджуючими документами повинен подати в УКРНОІВІ покупець, який придбав ці майнові права інтелектуальної власності на електронних торгах).

Висновки. Звернення стягнення на майнові права інтелектуальної власності на торговельну марку в рамках виконавчого провадження практично не унормовано на законодавчому рівні. Ні Закон України «Про виконавче провадження», ні Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» не регламентують особливості примусового виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів, які стосуються торговельних марок, майнових прав інтелектуальної власності на них. Вказана прогалина частково усувається у проєкті Закону України «Про охорону прав на торговельні марки», в якому одна стаття присвячена регулюванню вказаних відносин.

Торговельні марки та майнові права інтелектуальної власності на них можуть бути не лише безпосереднім предметом судового спору, і в подальшому предметом звернення стягнення, але

й можуть виступати одним з активів боржника, на яке може бути звернено стягнення в рамках виконавчого провадження про стягнення коштів. У даному випадку державний / приватний виконавець застосовує загальну процедуру звернення стягнення на майно (майнові права), але попередньо слід отримати підтвердження в УКРНОІВІ про чинність майнових прав інтелектуальної власності на таку торговельну марку, майнові права інтелектуальної власності на яку реалізовуватимуться на електронних торгах. Обґрунтовано, що зважаючи на вартість майнових прав інтелектуальної власності на торговельну марку, виконавець може здійснити реалізацію майнових прав інтелектуальної власності на торговельну марку як арештованого майна на електронних торгах, відчуживши частину таких майнових прав інтелектуальної власності, вартість яких відповідає сумі боргу, яка підлягає до стягнення в рамках виконавчого провадження.

Державний / приватний виконавець також може виконувати рішення про забезпечення позову шляхом заборони боржнику вчиняти певні дії щодо торговельної марки (відчуження прав, відмова від прав тощо), у такому разі, на нашу думку, слід надіслати відповідну постанову до УКРНОІВІ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про виконавче провадження. Закон України від 2 червня 2016року №1404-VIII. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р.
3. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15.12.1993 р.
4. Проєкт Закону України «Про охорону прав на торговельні марки». 2025. URL: https://nipo.gov.ua/wp-content/uploads/2025/06/1-Draft-Law-on-TM_text_rev.2-web.pdf.
5. Спеціальна інформаційна система УКРНОІВІ. 2025. URL: https://sis.nipo.gov.ua/uk/search/simple.
6. Постанова Верховного Суду від 13.03.2025 р. Справа № 757/49581/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126020997.
7. Тарасенко Л.Л., Тарасенко Х.Ю. Торговельні марки: позиції Верховного Суду та проблеми правового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2025. № 89. Ч. 1. С. 419–426.
8. Рішення господарського суду м. Києва від 12.02.2025 р. Справа № 910/9005/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125600684.
9. Постанова Західного апеляційного господарського суду від 09.10.2023 р. Справа № 907/716/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114317319.

УДК 347.633.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.31

ПАТРОНАТ ЯК ФОРМА ОПІКИ ТА ПІКЛУВАННЯ НАД ДІТЬМИ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

Фінагеєва І.О.,
аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін
навчально-наукового інституту права та психології,
Національна академія внутрішніх справ
ORCID: 0009-0003-4214-9591

Фінагеєва І.О. Патронат як форма опіки та піклування над дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах.

В статті здійснено спробу розкрити патронат як особливу форму опіки та піклування над дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах. Розмежовано поняття патронату та патронажу, де «патронат» пропонується розуміти форму опіки над дітьми, а «патронаж», як вид соціальної допомоги дієздатній фізичній особі, яка за станом здоров'я не може самостійно здійснювати свої права та виконувати обов'язки. Доведено, що патронат є особливою формою опіки та піклування над дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, інші підстави, які не передбачені чинним законодавством, не можуть бути застосовані для вилучення дитини із біологічної родини і влаштування до сім'ї патронатного вихователя. Обґрунтовано, що встановлення патронату не вирішує питання повної компенсації біологічної родини. Цей тимчасовий захід спрямований лише на пом'якшення негативного впливу на дітей тих процесів, що відбуваються у суспільстві, і які негативно відбиваються на сім'ї. Автором наголошено на соціальному значенні патронажу, яке полягає у тому, що цей цивільно-правовий інститут гарантує дієздатним, але фізично неспроможним особам, сприятливі умови для отримання необхідної правової чи іншої допомоги в процесі здійснення своїх прав та виконання обов'язків. Встановлено, що під патронатом слід розуміти спеціальну форму опіки над дитиною, яка перебуває у складних життєвих обставинах, і у зв'язку з чим потребує державного захисту, який здійснюється шляхом її влаштування в сім'ю патронатного вихователя за умови розмежування прав і обов'язків по захисту прав та інтересів дитини між уповноваженою службою по патронатному вихованню та патронатним вихователем. Звернено увагу на важливість міжвідомчої співпраці між органами опіки, соціальними службами, навчальними закладами та медичними установами для забезпечення ефективного функціонування патронату та своєчасного реагування на потреби дитини.

Окреслено перспективи розвитку патронату як альтернативної форми сімейного виховання, здатної забезпечити тимчасовий, але стабільний та безпечний простір для дитини в період подолання кризової ситуації.

Ключові слова: дитина, біологічні батьки, сім'я, опіка та піклування, патронат, складні життєві обставини, патронатний вихователь.

Finahieieva I.O. Guardianship as a form of care and care for children in difficult life circumstances.

The article attempts to reveal patronage as a special form of care and custody of children who find themselves in difficult life circumstances. The concepts of patronage and patronage are distinguished, where «patronage» is proposed to be understood as a form of guardianship over children, and «patronage» as a type of social assistance to a capable individual who, due to health conditions, cannot independently exercise his or her rights and fulfill his or her duties. It has been proven that patronage is a special form of guardianship and care for children who are in difficult life circumstances; other grounds not provided for by current legislation cannot be used to remove a child from his biological family and place him in the family of a patron educator. It is justified that the establishment of patronage does not solve the issue of full compensation for the biological family. This temporary measure is aimed only at mitigating the

negative impact on children of those processes taking place in society that negatively affect families. The author emphasizes the social significance of patronage, which lies in the fact that this civil law institution guarantees capable but physically incapable persons favorable conditions for obtaining the necessary legal or other assistance in the process of exercising their rights and fulfilling their duties. It has been established that patronage should be understood as a special form of care for a child who is in difficult life circumstances and therefore requires state protection, which is carried out by placing him in the family of a foster parent, provided that the rights and obligations to protect the rights and interests of the child are distinguished between the authorized foster parenting service and the foster parent. Emphasis is given to the importance of interagency cooperation between guardianship authorities, social services, educational institutions and medical facilities to ensure the effective functioning of patronage and timely response to the needs of the child.

The perspectives of patronage development as an alternative form of family upbringing capable of providing a temporary but stable and safe space for a child during the period of overcoming a crisis situation are outlined

Key words: child, biological parents, family, guardianship and care, foster care, difficult life circumstances, foster care educator.

Постановка проблеми. Створення оптимальних умов для підтримки соціально незахищених категорій дітей є одним із найважливіших завдань, які нині стоять перед українською державою. Ми солідарні із тими фахівцями, які вказують, що специфіка і основна спрямованість соціальної політики в галузі дитинства полягають у тому, щоб всіляко пом'якшувати вплив на дітей негативних наслідків тих процесів, що відбуваються у суспільстві, а також створити умови для більшої ефективності існуючих і виникнення нових соціальних інститутів, які мають задовольняти потреби і реалізовувати інтереси дітей [1, с. 7].

Якого б рівня розвитку не досягло суспільство, все одно воно періодично може зіштовхуватися з певного роду проблемами і кризовими ситуаціями, які торкаються окремої категорії населення. В нашому випадку йдеться про наймолодшу його частину – дітей. Впродовж тривалого часу при регулюванні відносин у сфері сім'ї, сімейного, батьківського виховання, забезпечення дитині права на дитинство, особливе місце, по зрозумілим причинам, відводилось дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування. Відносно недавно, цей перелік доповнився дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, що безсумнівно означає потребу забезпечити умови для повноцінного життя, всебічного виховання, духовного і фізичного розвитку, охорони та захисту.

Стан дослідження проблеми. Забезпечення дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, а нині – і дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах належними умовами для фізичного, морального та духовного розвитку – завжди було актуальним. Важливість цього питання, як для окремої дитини та окремої сім'ї, так і для суспільства в цілому зумовили неабиякий інтерес з боку наукової спільноти. Одним із напрямків стало дослідження інституту патронату як форми опіки та піклування над дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах. Серед фахівців в окресленій сфері необхідно виділити наступних: Т.В. Боднар, В.І. Борисова, С.Б. Булеца, В.С. Гопанчук, І.В. Жилінкова, Л. В. Красицька, С.Я. Фурса, А.П. Головащук, А.О. Дутко, М.Р. Заболотної, В.П. Мироненко, О.В. Розгон, З.В. Ромовська, Я.М Шевченко та б. ін.

Мета дослідження полягає у розкритті поняття та змісту патронату як окремої форми опіки та піклування над специфічною категорією осіб – дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах. **Завданням** статті є відмежування патронату від інших суміжних правових форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, або ж дієздатних осіб, які у зв'язку з немічністю потребують допомоги помічника та формулювання висновків, спрямованих на оптимізацію законодавства у сфері, що є предметом цієї наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу. Не зважаючи на те, що опіка та піклування над цією категорією – це завдання сімейного права, Сімейний кодекс України не містить поняття «дитина, яка опинилась у складних життєвих обставинах». Натомість, це поняття закріплено іншим нормативно-правовим актом. Так, відповідно до Закону України «Про охорону дитинства», дитина, яка перебуває у складних життєвих обставинах, - дитина, яка потрапила в умови, що негативно впливають на її життя, стан здоров'я та розвиток у зв'язку з інвалідністю, тяжкою хворобою, безпритульністю, перебуванням у конфлікті із законом, залученням до найгірших форм дитячої праці, залежністю

від психотропних речовин та інших видів залежності, жорстоким поводженням, зокрема домашнім насильством, ухиляннням батьків, осіб, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків, обставинами стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф, воєнних дій чи збройних конфліктів тощо, що встановлено за результатами оцінки потреб дитини (ст. 1) [2].

Іншим нормативно-правовим актом визначено поняття власне самих складних життєвих обставини та чинники, які можуть зумовити їх виникнення. Отже, згідно зі ст. 1 Закону України «Про соціальні послуги», складні життєві обставини - обставини, що негативно впливають на життя, стан здоров'я та розвиток особи, функціонування сім'ї, які особа/сім'я не може подолати самостійно. До складних життєвих обставин віднесено: похилий вік; часткова або повна втрата рухової активності, пам'яті; невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування; психічні та поведінкові розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин; інвалідність; бездомність; безробіття; малозабезпеченість особи; поведінкові розлади у дітей через розлучення батьків; ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини; втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі; жорстоке поводження з дитиною; насильство за ознакою статі; домашнє насильство; потрапляння в ситуацію торгівлі людьми; шкода, завдана пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією [3]. Таким є загальнотеоретичне тлумачення поняття складних життєвих обставин. Що стосується практичного боку реалізації норм законодавства, то складні життєві обставини дитини можуть включати одну, декілька або всі перелічені підстави, які повинні обов'язково враховуватись при здійсненні її соціального захисту та соціальної роботи з нею. Однак, при цьому, наголошують науковці, повинна бути визначена домінуюча підстава (підстава, яка мала найбільший негативний вплив на стан здоров'я та розвитку) дитини [4, с. 107].

Як відомо, українським законодавством передбачено доволі широке коло видів та форм опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування – прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, усиновлення; не виключена можливість направлення дитини до державного інтернатного закладу. Тоді, як до дітей, які опинилися в тяжких життєвих обставинах, законом рекомендовано застосування такої форми опіки, як патронат. На підтвердження цього припущення вказує і саме поняття «патронату», закріплене СК України. Отже, відповідно до ст. 252 – патронат над дитиною – це тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин [5].

У правничій літературі можна зустріти різні тлумачення патронату. Так, до прикладу, Л.М. Зілковська звертає увагу на те, що патронат (патронаж) – не тільки форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а й форма соціального обслуговування, переважно в домашніх умовах, окремих фізичних осіб певних категорій і форма державного нагляду за особами, які звільнилися після відбування покарання, та надання їм соціальної допомоги, форма державної служби [6, с. 383].

На думку Л.І. Фуштей, поняття «патронат» вживається в таких основних значеннях:

як основа утворення родинних взаємин у ситуації, коли знаходиться певна частина дітей, які втратили батьків (діти-сироти) чи через різні причини позбавлені батьківського піклування, а також наявна відповідна категорія дорослих осіб, які не мають/чи мають своїх дітей та виявляють своє бажання взяти одного чи декількох таких дітей на патронатне виховання; у цих випадках держава офіційно юридично закріплює таке оформлення родинних взаємин через термін «патронат»;

як діяльність родичів, близьких або нерідних осіб, спрямована на турботу й підтримку дітей у задоволенні їхніх основних життєвих потреб, захист їхніх інтересів у процесі особистісного становлення;

як діяльність окремих груп осіб, що представляють різні інституційні форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування (притулки, інтернатні, патронатні та інші утворення) [7, с. 19-20].

З нашої точки зору наведені тлумачення патронату не відповідає сучасному розумінню такої форми опіки над дітьми. Пояснимо нашу позицію наступним: коли ставиться питання про передачу дитини під патронат, то йдеться про чітко визначену категорію дітей – це діти, які перебувають у складних життєвих обставинах. Ототожнювати три різні поняття «діти-сироти»,

«діти, позбавлені батьківського піклування» та «діти, які перебувають у складних життєвих обставинах» немає жодних підстав. До того ж, патронатне виховання не може розглядатися ні як діяльність родичів, ні як діяльність окремих груп на кшталт запропонованих тандемів: сім'я – притулок; сім'я – інтернат і т.п. Нам більше імпонує визначення, запропоноване І. Римаренко, яким під сімейним патронатом пропонує розуміти професійну комплексну послугу, що передбачає тимчасовий догляд і виховання дитини, яка опинилася в складних життєвих обставинах, потребує захисту, в сім'ї патронатних вихователів, та одночасне надання фахівцями соціальної сфери інтенсивних підтримувальних послуг сім'ї дитини для відновлення її здорового функціонування [8, с. 40].

Як бачимо, має місце деяка підміна понять, оскільки два різні поняття – патронат і патронаж, намагаються підвести під один шаблон, що само по собі не правильно.

У довідковій літературі, поняття «патронаж» визначається як вид соціального обслуговування клієнтів груп ризику, що передбачає постійний соціальний нагляд, регулярне відвідування соціальним працівником клієнтів вдома, надання необхідної економічної, матеріальної та побутової допомоги, проведення нескладних медичних маніпуляцій тощо [9, с. 296].

Зазвичай патронаж проводиться з метою діагностики (ознайомлення з умовами життя, вивчення можливих факторів ризику, дослідження проблемних ситуацій), контролю (оцінка стану родини і дитини, динаміка проблеми, аналіз ходу реабілітаційних заходів, виконання батьками рекомендацій, які надаються фахівцями тощо), адаптивно-реабілітаційної допомоги (освітньої, психологічної, посередницької). Патронаж може мати епізодичний або регулярний характер, залежно від розробленої стратегії. До прикладу, Г. Лактіонова характеризує патронаж як особливу форму захисту прав особистості, майна недієздатних та інших громадян у випадках, передбачених законом. Патронаж передбачає проведення в домашніх умовах профілактичних, санітарно-просвітницьких заходів, надання соціальних послуг. Вчені виокремлюють соціально-медичний, соціально-економічний, соціально-психологічний, соціально-правовий та інші види соціального патронажу, який забезпечується фахівцями соціальної роботи [10, с. 160].

До недавнього часу саме таке поняття патронажу домінувало в науковій, в тому числі медичній, соціальній та юридичній літературі. На разі можна вести мову про те, що поняття патронаж як правова категорія застосовується у двох значеннях – у вузькому та широкому. У вузькому значенні патронаж розглядається як цивільно-правовий інститут, якій об'єднує норми, покликані регулювати підстави та порядок надання регулярної правової та іншої допомоги (послуг) дієздатним, але фізично неспроможним особам (які потребують сторонньої допомоги) в процесі здійснення ними своїх прав та виконанні обов'язків шляхом вчинення помічником юридичних та фактичних дій, спрямованих на компенсацію (восполнение) недостатніх у такої особи фізичних можливостей та правових знань. Патронаж в широкому значенні – це надання різноманітних видів соціальної допомоги (послуг), в тому числі медичної, у сфері побуту нужденним верствам населення, що також включає контроль за підготовкою і проведенням на державному (регіональному, місцевому) рівнях суспільно важливих заходів.

З огляду на наведене, ми приєднуємося до наукової позиції про те, що патронаж не може розглядатися як форма опіки над дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, оскільки йдеться про осіб, які наділені повною дієздатністю, укладають договір за своєю волею і зі своїм інтересом, і їх відносини з помічником засновані на рівності, автономії волі та майнової самостійності. Крім того, є і інші відмінності в змісті патронажу над особами старшого віку та патронату над дітьми. Зокрема, патронаж здійснюється шляхом вчинення помічником певної діяльності, спрямованої на досягнення бажаного підопічною особою результату, який може бути матеріальним або таким, що сприймається на нематеріальному рівні, тобто залежно від мети помічник може виконувати певну роботу або ж надавати певні послуги.

Необхідно звернути увагу, що відмінність простежується і в соціальному значенні патронажу, яке полягає у тому, що цей цивільно-правовий інститут гарантує дієздатним, але фізично неспроможним особам сприятливі умови для отримання необхідної правової чи іншої допомоги в процесі здійснення своїх прав та виконання обов'язків. Значення цього інституту на державному рівні підтверджується також діяльністю закладів охорони здоров'я та органів соціального захисту, які зобов'язані не лише виявляти дієздатних громадян, які за станом фізичного здоров'я не можуть самостійно здійснювати і (або) захищати свої права і виконувати обов'язки, але і вживати заходів, спрямованих на встановлення патронажу над такими особами. Крім названого, органи

управління праці та соціального захисту зобов'язані здійснювати контроль та нагляд за діяльністю помічників, які надають патронажні послуги.

Зрештою, наведене дозволяє вказати ще на одну відмінність між поняттями «патронаж» та «патронат». Вона полягає у тому, що питання встановлення патронажу належать до компетенції органів управління працею та соціального захисту, тоді як встановлення патронату – сфера компетенції органів опіки та піклування.

Отже, під патронатом слід розуміти спеціальну форму опіки над дитиною, яка перебуває у складних життєвих обставинах, і у зв'язку з чим потребує державного захисту, який здійснюється шляхом її влаштування в сім'ю патронатного вихователя за умови розмежування прав і обов'язків по захисту прав та інтересів дитини між уповноваженою службою по патронатному вихованню та патронатним вихователем.

Не зайвим буде також наголосити на тому, що в усьому світі вже переконались: система патронатного виховання дітей набагато ефективніша і фінансово вигідніша (на утримання дітей в системі патронатного виховання витрачається в 1,5 рази менше, ніж на аналогічне утримання в інтернатних закладах). Деякі автори навіть прямо вказують, що українська система інституційного догляду та виховання дітей дискредитує сам механізм захисту прав дітей та охорони дитинства [11].

На переваги патронатного виховання вказують і інші дослідники. На їхню думку, патронат, на відміну від інтернату, сприяє набуттю дитиною важливого соціального досвіду близьких сімейних стосунків, без якого неможливий гармонійний розвиток дитини; надає дитині можливість залишатися проживати поруч до друзів, родичів, батьків, соціального оточення; отримує якісний догляд, виховання, освітні та медичні, реабілітаційні послуги. У цей час сім'я дитини отримує послуги соціального супроводу відповідно до визначених потреб, формує власні батьківські навички, має можливість зустрічатися із дитиною, спілкуватися з нею, спільно проводити час [12, с. 93].

Ж.В. Петрочко, називає сімейний патронат інновацією забезпечення права дитини на сім'ю, новою комплексною послугою вразливим сім'ям з дітьми, який передбачає: тимчасовий догляд і виховання дитини, яка опинилася у складних життєвих обставинах, у сім'ї патронатних вихователів і водночас надання фахівцями соціальної сфери інтенсивних підтримуючих послуг біологічній сім'ї дитини для відновлення її здорового функціонування. Влаштування дитини в сім'ю патронатних вихователів надає їй можливість уникнути досвіду інституційної опіки (тимчасового влаштування в притулок для дітей/центр соціально- психологічної реабілітації дітей, лікарню), частково відновити особистісний потенціал, компенсувати депривaційні порушення через отримання досвіду позитивних міжособистісних стосунків, ознайомлення й прийняття нових моделей поведінки, сім'ї [13, с. 88].

Викладене вище надає можливість виокремити особливості такої форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як патронат, а саме:

– патронат є особливою оплачуваною, строковою (від 3-х до 6-ти місяців) послугою з виховання дітей на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин, що виражена у формі письмового договору;

– патронат, насамперед, передбачає догляд, виховання та реабілітацію дитини;

– для влаштування дитини в сім'ю патронатного вихователя потрібна згода дитини її батьків, інших законних представників та згода всіх членів сім'ї патронатного вихователя;

– при влаштуванні дитини в сім'ю патронатного вихователя її батьки не звільняються від обов'язку щодо утримання дитини;

– на період перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя за нею зберігається право на аліменти, пенсію, інші соціальні виплати, а також на відшкодування шкоди у зв'язку з втратою годувальника, які вона мала до влаштування в сім'ю патронатного вихователя;

– одночасно до сім'ї патронатного вихователя можуть бути влаштовані лише діти, які є між собою рідними братами та сестрами, або діти, які виховувалися в одній сім'ї [4, с. 107].

Висновки. Отже, патронат є найбільш гнучкою формою опіки та піклування над дітьми, які опинилися в тяжких життєвих обставинах. Патронат є своєрідною екстреною формою опіки та піклування, оскільки реагування здійснюється максимально швидко, без будь-яких додаткових, подекуди, бюрократичних процедур, і що найголовніше - дозволяє пережити дитині кризовий період її життя. Крім цього, встановлення патронату може бути передумовою позитивних змін в кровній родині дитини. Якщо кровні (біологічні) батьки не спроможні здійснювати належне виховання дитини, то патронат встановлюється на більш тривалий термін. Навіть не виключається

можливість і наступного усиновлення підопічного його патронатним вихователем, оскільки такі діти, як правило, мають невеликі шанси на усиновлення (діти достатньо дорослі, або ж з проблемами в розвитку чи поведінці тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Волинець Л.С., Капська А.Й., Комарова Н.М., Пєша І.В., Бевз Г.М. Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід: Навч.-метод. посіб. Київ: Український інститут соціальних досліджень. 2000. 127 с.
2. Про охорону дитинства. Закон України від 26.04.2001 № 2402-III (в ред. 07.06.2025). *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 30. Ст. 142.
3. Про соціальні послуги. Закон України від 17.01.2019 № 2671- VIII (в ред. 15.11.2024). *Відомості Верховної Ради України.* 2019. № 18. Ст. 73.
4. Резнік Г.О. Особливості інституту патронатного виховання. *Приватне право і підприємництво.* 2019. № 9. С. 106–109.
5. Сімейний кодекс України від 26.02.2002 № 2947-XIV(в ред. 19.12.2024). *Відомості Верховної Ради України.* 2002. № 21-22. Ст. 135.
6. Зілковська Л.М. Недоліки законодавства про патронат над дітьми та шляхи його вдосконалення. *Держава і право.* 2007. Вип. 38. С. 381–389.
7. Фуштей Л. Історія становлення патронатних відносин в Україні. Освітній простір України: науковий журнал ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». 2015. С. 19–20.
8. Римаренко І. Сімейний патронат як інновація у сімейному праві України. *Вісник АПСВТ.* 2017 № 2. С. 40-46.
9. Навчально-енциклопедичний словник-довідник. За ред. В.М. Пічі. Львів: «Новий Світ – 2000», 2013.– 616 с.
10. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. За заг. ред. І.Д. Звєрєвої. Київ, Сімферополь Універсум, 2013. 526 с.
11. Криворота А.О. Особливості функціонування патронатної сім'ї в сучасних умовах. Миколаїв. 2023. URL: https://krs.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2877/1/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B0-%D0%90._%D0%94%D0%A0%D0%91.pdf.
12. Грабовська Г.М., Хомусько Є.М. Патронат як одна з альтернативних форм сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Молодий учений.* 2023. № 3 (115). С. 90–94.
13. Петрочко Ж.В. Теоретичні основи патронату над дітьми. *Соціальна педагогіка: теорія та практика.* 2014. № 1. С. 88–89.

УДК 347. 952: 341.649
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.32

КЕРІВНІ ПРИНЦИПИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОМІСІЇ З ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОСУДДЯ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПРИМУСОВЕ ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ В УКРАЇНІ

Фурса С.Я.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри міжнародного права
та галузевих правових дисциплін
Київського університету права НАНУ,
заслужений юрист України
ORCID:0000-0002-3023-5287
e-mail: fursa_2003@ukr.net

Фурса Є.І.,
кандидат юридичних наук,
професор кафедри міжнародного права
та галузевих правових дисциплін
Київського університету права НАНУ
ORCID:0000-0001-9496-1256
e-mail: fursa_2003@ukr.net

Мальський М.М.,
доктор юридичних наук,
Почесний консул Республіки Австрія в м. Львові,
адвокат і партнер юридичної фірми «Arzinger"
ORCID:0000-0003-2435-2097
e-mail: Markian.Malskyy@arzinger

Фурса С.Я., Фурса Є.І., Мальський М.М. Керівні принципи Європейської комісії з ефективності правосуддя та їх вплив на примусове виконання рішень в Україні.

У статті проаналізовано розроблені Європейською комісією з ефективності правосуддя (далі – Європейська комісія) Керівні принципи, зокрема, верховенство права, розумні строки виконавчого провадження, принцип територіальності та рекомендації з їх запровадження у ст. 2 Закону України «Про виконавче провадження». На скільки ці принципи узгоджуються зі змістом і метою примусового виконання рішень в Україні, питання залишається дискусійним, але удосконалення не прийнятого Законопроєкту № 5660 продовжуються, тому вчені мають і далі продовжувати відповідні дослідження.

Авторами висловлюються думки щодо можливості реалізації зазначених принципів у виконавчому провадженні в Україні як пост судовому механізмі захисту та відновлення прав фізичних і юридичних осіб. Виконавчий процес в Україні багато вчених визнають самостійною галуззю правової науки. Вчені мають сформулювати принципи, які є його індивідуалізованою ознакою та після публічного обговорення їх гіпотез вони мають бути запроваджені до Законопроєкту № 5660. Тому авторами аргументовано, що виконавці мають діяти в межах принципу законності, правової визначеності, тобто діяти в межах оптимальних строків, максимальний строк, яких має регламентуватися законом, висловлено їх бачення щодо принципу територіальності зокрема, доцільності існування на даному етапі змішаної системи примусового виконання рішень. Щодо принципу верховенства права автори погоджуються із позицію Венеційської комісії що його слід сприймати як спосіб або засіб боротьби з абсолютизмом влади. І лише суд при розгляді справ може діяти в межах принципу верховенства права, якщо дійде висновку, що закон чи інший правовий акт

суперечить Конституції України, то він застосовує її норми як норми прямої дії. Тому вважаємо доцільним підсилити аргументацію на підтвердження власних концепцій, щоб зняти дискусійність з цього питання і відповідні зміни внести у остаточну редакцію Законопроєкту №5660. Оприлюднення цієї статті має зумовити інтерес вчених до зазначеної проблематики та викликати публічну дискусію щодо висловлених пропозицій з удосконалення законодавства про виконавче провадження.

Ключові слова:виконавче провадження, державний виконавець, приватний виконавець, принцип, принцип верховенства права, принцип законності, принцип розумного строку, принцип територіальності, примус, боржник, стягувач.

Fursa S.Ya., Fursa Ye.I., Malskyy M.M. Guidelines of the European Commission on the efficiency of justice and their impact on the enforcement of decisions in Ukraine.

The article analyzes the Guidelines developed by the European Commission for the Efficiency of Justice (hereinafter referred to as the European Commission), in particular, the rule of law, reasonable time limits for enforcement proceedings, the principle of territoriality and recommendations for their implementation in Article 2 of the Law of Ukraine "On Enforcement Proceedings". The extent to which these principles are consistent with the content and purpose of enforcement in Ukraine remains a matter of debate, but the improvement of the unadopted Draft Law No. 5660 continues, so scientists should continue relevant research.

The authors express their opinions on the possibility of implementing these principles in enforcement proceedings in Ukraine as a post-judicial mechanism for protecting and restoring the rights of individuals and legal entities. Many scientists recognize the enforcement process in Ukraine as an independent branch of legal science. Scientists should formulate the principles that are its individualized feature and after a public discussion of their hypotheses, they should be introduced into the Draft Law No. 5660. Therefore, the authors argue that the executors should act within the principles of legality, legal certainty, that is, act within the optimal terms, the maximum term of which should be regulated by law, they express their vision of the principle of territoriality, in particular, the expediency of the existence of a mixed system of forced execution of decisions at this stage. Regarding the principle of the rule of law, the authors agree with the position of the Venice Commission that it should be perceived as a way or means of combating the absolutism of power. And only the court, when considering cases, can act within the principles of the rule of law; if it comes to the conclusion that a law or other legal act contradicts the Constitution of Ukraine, then it applies its norms as norms of direct effect. Therefore, we consider it appropriate to strengthen the argumentation in support of our own concepts in order to remove the debate on this issue and make appropriate changes to the final version of Draft Law No. 5660. The publication of this article should arouse the interest of scientists in the mentioned issues and provoke a public discussion on the proposals made to improve the legislation on enforcement proceedings.

Key words: enforcement proceedings, state enforcement officer, private enforcement officer, principle, principle of the rule of law, principle of legality, principle of reasonable time, principle of territoriality, coercion, debtor, collector.

Постановка проблеми. Європейською комісією з ефективності правосуддя (далі-Європейська комісія) були розроблені Керівні принципи та запропоновано деякі із них, зокрема, верховенство права, розумність строків виконавчого провадження та територіальності запровадити у законодавство про виконавче провадження в Україні. Але запропоновані Європейською комісією принципи, насамперед, мають відповідати правовій системі України, компетенції органів примусового виконання та узгоджуватися з правовими концепціями українських вчених, які досліджують виконавче провадження. Тому автори вважають доцільним додатково аргументувати своє бачення про доцільність запровадження цих принципів з метою врахування їх думок при прийнятті Законопроєкту № 5660 "Про примусове виконання рішень"[1, с. 31-32].

Стан опрацювання проблематики. Автори у своїх працях аналізували роль Європейської комісії з ефективності правосуддя в питаннях покращення стану примусового виконання рішень в Україні та Керівні принципи, розроблені цією Комісією [2], оскільки деякі із них вже враховані при внесенні змін до чинного Закону України "Про виконавче провадження"[3] (далі-– Закон), зокрема, це принцип верховенства права, розумності строків виконавчого провадження [1, с. 27–32], дискусійним авторами розцінюється принцип територіальності. Українськими вченими були

також проаналізовані принципи, які передбачені у Глобальному кодексі примусового виконання, який був розроблений Науковою радою Міжнародного союзу судових виконавців з метою їх системного узгодження з урахуванням природи примусового виконання рішень, зокрема, в Україні [4, с. 17–19]. Проте наведені дослідження не вичерпали себе, особливо нині, коли на розгляді Верховної Ради України знаходиться Законопроєкт № 5660, який був прийнятий у першому читанні два роки тому назад.

Мета статті зводиться до подальшого наукового аналізу рекомендацій Європейської комісії з ефективності правосуддя з метою удосконалення принципів виконавчого провадження та обґрунтування можливості реалізації деяких із них у виконавчому провадженні в Україні як пост судовому механізмі захисту та відновлення прав фізичних і юридичних осіб. Виконавчий процес в Україні багато вчених визнають самостійною галуззю правової науки. Тому слід сформулювати принципи, які є його індивідуалізованою ознакою та після публічного обговорення гіпотез вчених вони мають бути запроваджені до Законопроєкту № 5660.

Виклад основного матеріалу. Вважаємо доцільним здійснити це дослідження у порівняльному контексті, оскільки багато хто з фахівців визнає виконавче провадження продовженням судочинства. Навіть в ст. 1 Закону України "Про виконавче провадження" воно визнається завершальною стадією судового провадження. Але сьогодні організація і діяльність виконавців як державних, так і приватних регламентується не у процесуальних кодексах як це мало місце до 1998-1999 років, а спеціальним законодавством. Державні виконавці віднесені до органів виконавчої влади, а приватні є самозайнятими особами. Суди вирішують спори, кваліфікують випадки правопорушень і визначають способи, якими мають бути ліквідовані їх наслідки, а виконавці безпосередньо припиняють правопорушення і відновлюють порушені права осіб та/або компенсують наслідки правопорушень. Оскільки кожна гілка державної влади має взаємодіяти з іншими, а разом їх діяльність має узгоджуватися з законодавством, то і діяльність виконавців має узгоджуватися з діяльністю судів, про що свідчить розділ VI ЦПК, де йдеться про міжгалузеві зв'язки суду та виконавців при примусовому виконанні судових рішень. Тому варто визнати виконавчий процес відносно самостійною галуззю права, а виконавче провадження не слід розцінювати як стадію цивільного процесу, оскільки завданням цивільного судочинства, згідно ст. 2 ЦПК, є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ, а не примусове виконання судових рішень зокрема, після набрання ними законної сили. Тому дослідження проводиться методом порівнянням виконавчого провадження із цивільним судочинством.

Верховенство права як нове поняття та механізм захисту прав людини: судочинство та виконавче провадження

Термін "верховенство права" двічі використаний в Керівних принципах Європейської комісії. Його феномен полягає в тому, що він також досить часто використовується в українському законодавстві. Але це поняття не розкрито в жодному нормативному акті України. Іноді його сутність розуміють по різному без урахування компетенції органу, де такий принцип може реалізуватися. З великою долею ймовірності можна припустити, що через популярність цей принцип був внесений й до Закону та багатьох інших нормативних актів. Але дискусійним залишається положення про те, а чи можуть виконавці у своїй діяльності керуватися цим принципом чи цей принцип означає верховенство чиїхось прав над вимогами законодавства. На нашу думку, ні державні, ні приватні виконавці цей принцип застосовувати у своїй діяльності не можуть. Якщо ж будь-яка особа заявить у виконавчому провадженні про верховенство права, то будь-яких наслідків така заява не матиме.

Достатньо уважно прочитати позицію Венеційської комісії [5], щоб стало зрозуміло, що верховенство права слід сприймати як спосіб або *засіб боротьби з абсолютизмом влади*. При такому сприйнятті цього принципу можна стверджувати, що він має міжнародно-правовий контекст, оскільки в демократичних державах владою володіють органи державної влади, кожний з яких потенційно здатен зловживати владними повноваженнями. З наведеної гіпотези випливає, що громадянам можна розраховувати лише на міжнародні органи, зокрема, на Європейський суд з прав людини, але таке сприйняття механізму дії принципу верховенства є спрощеним.

Так, в Україні передбачений порядок реалізації саме судом принципу верховенства права (ст. 129 Конституції України, ст. 10 Цивільного процесуального кодексу України [6] (далі – ЦПК). Він проявляється у повноваженнях суду не застосовувати нормативний акт, включаючи закон, який суперечить Конституції України. Однак позиція суду щодо неконституційності закону має

бути перевірена Конституційним Судом України. Ця спрощена конструкція була неодноразово досліджена вченими [7, с. 399–413], а з неї випливає, що дієвими органами з застосування принципу верховенства права є суд та Конституційний Суд України. Якщо ж Конституційним Судом вирішується питання про конституційність закону, то, фактично, на вагах конституційного правосуддя буде право людини з однієї сторони, а з іншої - закон як прояв владних повноважень державного органу. Тому важко погодитися з думками про те, що верховенство права спирається на законність, адже закон як механізм набуття владних повноважень може бути визнаний таким, що суперечить праву людини.

Інша річ, коли ми розглядаємо законність крізь призму забезпечення державою дієвості принципу верховенства права, а саме: впровадження цього принципу не як декларації або лозунгу, а як реального механізму захисту прав людини. Так, залишається дискусійним питання про те, а чи повинна наділятися правом на безпосереднє звернення до Конституційного Суду України людина (громадянин) у разі, якщо вона вважає конкретну норму закону неконституційною? Чи вона спочатку має звертатися до суду і лише після отримання судового рішення, яке набере законної сили, таке право можна реалізувати в Конституційному Суді України [8, с. 44–56]? При такому сприйнятті дії верховенства права людина стає заручником суду, з чим важко погодитися в силу публічно висловлених зауважень до цього органу державної влади [9, с. 170–174], коли йдеться не про судову практику, а про конституційність закону.

У зв'язку з наведеним виникає риторичне питання, а чи може виконавець визнавати Закон, яким його наділено владними повноваженнями або окрему його норму, такими, що не відповідають правам людини? Ні, таких повноважень ні у державного, ні у приватного виконавця не має. Дійсно, при наявності у виконавця альтернативних варіантів поведінки він може застосовувати ту норму закону, яку він вважає більш оптимальною в даній конкретній ситуації. Однак, у ч. 5 ст. 26 Закону однозначно встановлено, що в постанові про відкриття виконавчого провадження виконавець зазначає про обов'язок боржника подати декларацію про доходи та майно боржника. І він може вважати, що це положення неконституційне, оскільки згідно ст. 63 Конституції України особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, але виконавець має суворо дотримуватися норм законодавства. І особа може заявити про те, що декларація – це відомості про себе, тому вона відмовляється надавати таку інформацію. Але як такий спір може бути вирішений у виконавчому провадженні? Ніяк, оскільки виконавці не займаються питаннями конституційності законів. Отже, особа після накладення на неї штрафу має звернутися до суду і лише після набуття рішенням суду законної сили відкривається право на звернення до Конституційного Суду України [10]. А у виконавчому провадженні механізмів визнання виконавцем норм законодавства неконституційними не має. Якщо ж ми дивимось на принцип верховенства права у виконавчому процесі з позиції законотворчої техніки і стверджуємо, що в ньому закладено принцип верховенства права, то цей Закон слід визнавати *абсолютно правильним* і досконалим, а такого апріорі бути не може!?

Принцип розумності процесуальних строків: суд та виконавче провадження

У рекомендаціях Європейської комісії йдеться про те, що " Кожній особі гарантується захист її прав, свобод та інтересів у розумний строк незалежним, неупередженим і справедливим судом (стаття 7 Закон України «Про судоустрій та статус суддів» - *автор.*). Порушення суддею цих принципів тягне за собою дисциплінарну відповідальність судді (ст. 106 Закон України «Про судоустрій та статус суддів» - *автор*.). Органи влади не надали жодної інформації щодо права громадян вимагати компенсації у випадку, якщо вони зазнали збитків за надмірну тривалість провадження, невиконання судових рішень... [11].

Тобто можна зробити висновок, що з міжнародних актів та, зокрема, з практики Європейського суду з прав людини (далі-ЄСПЛ) до українського законодавства потрапив принцип розумних строків, оскільки ЄСПЛ визнавав нерозумним *тривалий судовий розгляд справ*. І цей принцип був включений до багатьох процесуальних актів, зокрема, й до ЦПК та Закону, що, на нашу думку, стало віддзеркаленням європейських традицій. Зокрема, у рішеннях ЄСПЛ у справі «Крутько проти України» [12], у справі «Горнсбі проти Греції» [13] зазначається, що провадження в суді та виконавче провадження є стадіями одного провадження (процесу) і що строк виконання судового рішення слід відносити до «розумного строку судового розгляду», (*Примітка*: Додатково див: Андронов І.В. Строки вчинення виконавчих дій (прийняття рішень) виконавцями [14. с. 244]

Але, по суті, принцип розумності строків розгляду справи судом має місце у судочинстві (п. 10 ч. 3 ст. 2 ЦПК), про що зазначає й сама Європейська комісія. Однак, на зауваження ЄСПЛ уповноважені особи мали належно реагувати і доводити, що в Україні діють оптимальні строки. Очевидно, що деякі фахівці в Україні здатні штучно затягувати розгляд справи в суді за рахунок зловживання правом, а також істотно затягнути виконання судового рішення за рахунок оскарження будь-яких дій виконавців, заявляючи клопотання про розстрочку або відстрочку виконання рішення тощо. Але це винятки із загального правила, які зумовлені демократичними засадами правової системи в Україні, цивільного судочинства та виконавчого провадження, які слід розглядати як їх ускладнення. Проте вчені вказують на те, що, наприклад, виконавець визначає строк для запрошення перекладача, який, тим не менше, не може перевищувати 10 днів. Тобто закон, навіть наділяючи виконавця повноваженнями визначати тривалість процесуального строку, одночасно встановлює межі такої дискреції, що цілком відповідає принципу юридичної визначеності. [14, с.225].

На думку, авторів термін «розумний строк» має значення для тих суб'єктів, які в силу їх повноважень можуть діяти на власний розсуд та встановлювати такі строки, а таким суб'єктом в багатьох випадках є суд. Щодо виконавців, то конкретні строки вчинення ними процесуальних дій мають бути встановлені в законі. Процедура діяльності виконавців у новому Законі має бути логічною, послідовною, конкретною [1, с. 32], тому і строки мають бути чітко вказані в законі. Якщо, йти шляхом вчинення виконавцем та учасниками виконавчих дій у розумні строки, то тоді можна говорити про те, що сам виконавець, виходячи із принципу верховенства права, який проголошується у ст. 2 Закону, може на власний розсуд, виходячи із об'єктивних обставин та принципу справедливості виконавчого провадження змінювати спосіб і порядок виконання виконавчого документу, вирішувати у всіх випадках питання про відстрочку та розстрочку виконання рішення тощо. Тому виникає питання, а який сенс та обов'язок виконавця звертатись до суду за вирішенням перелічених питань (ст. 435 ЦПК) ?

Тому варто сприймати два поняття: строки вчинення процесуальних дій та розумні строки, оскільки вони мають застосовуватися різними уповноваженими суб'єктами та по різному. Так, недотримання встановлених строків розгляду справи судом має викликати реагування на такі правопорушення. Наприклад, у ст. 275 ЦПК строки розгляду справи у порядку спрощеного позовного провадження викладені так: «1. *Суд розглядає справи у порядку спрощеного позовного провадження протягом розумного строку, але не більше шістдесяти днів з дня відкриття провадження у справі*». Тобто відчувається данина терміну «розумний строк», але встановлюється максимальний строк розгляду справи у 60 днів. У цьому зв'язку виникає риторичне запитання, а який сенс несе в собі застосований в цій нормі термін «розумний строк», оскільки такий строк законодавчо встановлений та обмежується він у 60 днів? Тобто після сплину цього строку, суддя не може діяти на власний розсуд і якщо він порушує максимальний термін розгляду справи, то стає правопорушником і має притягуватися до відповідальності, а сторони вправі вимагати компенсацію за таке правопорушення. Отже, процесуальні строки мають встановлюватися системно та узгоджуватися зі строками у матеріальному праві. Тому, на думку авторів, якщо у законі йдеться про розумний строк, то ніяких часових рамок у ньому не повинно бути встановлено. Кожний суддя із урахуванням обставин справи у рішенні має мотивувати, чому він вчинив дії у певний строк і вважав його розумним. Щодо діяльність виконавців, то вона має бути конкретною і послідовною та грунтуватися на принципі правової визначеності. Отже, вчинення виконавцями виконавчих процесуальних дій має визначатися законодавчо встановленими оптимальними строками. До речі, у примусовому порядку можуть виконуватися судові рішення, які підлягають негайному виконанню, проте у Законі відсутні норми, які б регламентували процедуру виконання таких рішень.

Принцип територіальності: дискусійні аспекти

У Керівних принципах Європейської комісії йдеться про зобов'язання держав забезпечити розташування виконавців по всій їх території, щоб мало місце максимальне охоплення всіх потенційних сторін можливістю звертатись до них за примусовим виконанням рішень. При цьому, в принципах фігурують поняття «приватна практика», тобто маються на увазі приватні виконавці, які здійснюють свою діяльність поряд із державними виконавцями, а також пропонується державам забезпечити достатню конкуренцію між ними.

Даний принцип, на нашу думку, зумовлює необхідність держави утримувати державних виконавців на такому рівні матеріального забезпечення, щоб найталановитіші з них не переходили до

приватної практики, інакше конкуренції не буде. Крім того, потенційно, державні виконавці не здатні конкурувати з приватними виконавцями, оскільки вони отримують невелику заробітну плату, тому можуть бути задіяні у корупційних схемах та тим самим порочитимуть ділову репутацію державної виконавчої служби. В той же час, за рахунок діяльності лише приватних виконавців не можна забезпечити відповідними послугами регіони з малою економічною активністю населення, оскільки змусити приватних виконавців працювати без належного доходу, а собі в збиток не можна. Зокрема, у ч. 1 ст. 157 ЦПК передбачається, що ухвала суду про забезпечення позову підлягає негайному виконанню з дня її постановлення незалежно від відкриття виконавчого провадження, а це означає, що: виконавець має діяти не дотримуючись вимог Закону України «Про виконавче провадження», а також без стягнення виконавчого збору (ст. 27 цього ж Закону), що означає «безоплатно». Однак, без оплати виконавчого збору можуть працювати державні виконавці, оскільки вони отримують заробітну плату, але не приватні виконавці.

Якщо ж йти шляхом фінансування діяльності приватних виконавців за рахунок державного бюджету, як це передбачено для адвокатів України, які надають безоплатну правничу допомогу, то за своєю суттю їх діяльність перетворюватиметься на державну.

Тому забезпечення одночасної діяльності і державної виконавчої служби, і приватних виконавців – це складне багатогранне завдання. Воно потребує системних і узгоджених концепцій щодо впорядкування їх повноважень. Так, виконання рішень, де боржником є держава, покладено на державних виконавців як державних службовців, але чи завжди це виправдано, варто публічно обговорювати. Адже Україні рекомендували провести судову реформу і вивести судових виконавців з безпосереднього підпорядкування судів та запровадити приватних виконавців, а нині ми знову повернулись до судового контролю за виконання судових рішень.

При цьому, хочемо поділитися власними спостереженнями, що перші кроки приватних виконавців з виконання складних і коштовних рішень викликали жвавий інтерес до цієї професії і мав місце наплив бажаючих як отримати такий статус, так і тих, хто бажав навчати. Поступово ейфорія спала, оскільки діяльність приватних виконавців складна, емоційно напружена і не високо оплачувана, якщо виконувати рішення малої вартості. Але ж комусь такі рішення необхідно виконувати… Тому багато хто нині “переключається” на модну професію медіаторів, оскільки в ній бачить перспективу високих доходів...

Висновки: Автори тривалий час працюють над дослідженням принципу верховенства права в цивільному судочинстві, а у зв’язку із введенням до законодавства про виконавче провадження цього принципу неодноразово висловлювали своє бачення на можливість виконавців діяти у його межах. В той же час, варто визнати верховенства права, засадою, яка дозволяє правовим способом виходити з ситуацій, коли виникає конфлікт між природними правами людини та владними повноваженнями державних органів і недержавних посадових осіб. Але в межах виконавчого провадження принцип верховенства права не може застосовуватися, тому його варто виключити із Закону України «Про виконавче провадження» і не включати до відповідних законопроєктів.

Принцип правової визначеності вимагає, щоб процедура виконавчих проваджень була чіткою, послідовною і передбачала у законодавстві про виконавче провадження чіткі строки вжиття виконавцем тих чи інших примусових заходів та вчинення виконавчих процесуальних дій, але у законопроєктах передбачається, що виконавці мають застосовувати розумні строки вчинення виконавчих дій. Але строки вчинення виконавчих дій – це досить часто кошти сторін виконавчого провадження, коли йдеться про стягнення значних сум, це не тільки настрій, а й долі людей, коли йдеться про виконання немайнових рішень. Тому у Законі України «Про виконавче провадження» має бути визначена не тільки послідовність вчинення певних виконавчих дій, а й строки їх вчинення.

Щодо забезпечення принципу територіальності і його регламентації у Законі України “Про виконавче провадження”, то перегляд повноважень державних і приватних виконавців об’єктивно необхідний, але апріорі можна стверджувати, що при зникненні державних виконавців забезпечити матеріальну складову діяльності приватних виконавців в регіонах з малою активністю населення України буде складно або взагалі неможливо, а це означатиме неможливість виконання керівних принципів Європейської комісії і позбавлення прав осіб на їх безпосередній захист та відновлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Фурса С.Я. Фурса Є.І. Короткий аналіз основних засад виконавчого провадження. В кн. Виконавчий процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про виконавче провадження: монографія / за заг. ред. докторки юридичних наук, професорки, заслуженої юристки України С.Я. Фурси. Київ, Алерта, 2023. С. 31-32.
2. Fursa S. Fursa Ye., Rehushevskyi E. Recommendations of the European Commission on the efficiency of justice and their impact on improving enforcement proceedings in Ukraine. *Аналітично порівняльне правознавство*. 2025. Випуск 4. С. 438–443.
3. Про виконавче провадження. Закон України від 2 червня 2016року №1404-VIII. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text.
4. Мальський М.М. Фундаментальні принципи Глобального кодексу примусового виконання: автореф. дисер. доктор. юрид. наук (12.00.03). Київ, 2020. С. 17–19.
5. Європейська комісія "За демократію через право" (Венеційська комісія). Доповідь про правовладдя. Страсбург, 4 квітня 2011 року. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev2-ukr.
6. Цивільний процесуальний кодекс України від 3 жовтня 2017року № 2147-VIII.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.
7. Фурса С.Я. Верховенство права в діяльності адвоката // Матеріали XI Міжнарод. Наук.-практич. конф."Адвокатура: минуле, сучасність та майбутнє" (м. Одеса, 12 листопада 2021 р.). Одеса, Фенікс 2021. С. 399–413;
8. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Застосування Верховним Судом України принципу верховенства права в контексті звернення до Конституційного Суду (щодо конституційності Закону України «Про виконавче провадження» та Закону України «Про особливості утворення акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування). *Часопис Київського університету права*. 2024 . № 3. С. 44–56.
9. Телявський А. М. Негативний вплив хибних правових позицій Верховного суду на ефективність механізму примусового виконання рішень юрисдикційних органів та на цивільний оборот. *Вісник АПВУ*. 2024. № 1 (2). С. 170–174.
10. Стаття 77 Закону України «Про Конституційний Суд України» https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#n555.
11. EUROPEAN COMMISSION FOR THE EFFICIENCY OF JUSTICE (CEPEJ) Support for a better evaluation of the result of judicial reform efforts in the Eastern Partnership «Justice Dashboard EaP» Action Data collection: 2023 Report prepared by the CEPEJ for the attention of the European Commission. Part 2 (A) - Beneficiary profile – Ukraine. URL: https://rm.coe.int/ukraine-deliverable-2/1680b26dfb.
12. Рішення Європейського суду з прав людини від 27 листопада 2008 року у справі «Крутько проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_422.
13. Рішення Європейського суду з прав людини від 19 березня 1997 р. у справі «Горнсбі проти Греції». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079#Text.
14. Андронов І.В. Темпоральний аспект примусового виконання рішень. В кн. Виконавчий процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про виконавче провадження: монографія / за заг. ред. докторки юридичних наук, професорки, заслуженої юристки України С.Я. Фурси. Київ, Алерта, 2023. С. 225–244.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.33

ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ЮРИДИЧНИХ ГАРАНТІЙ У СФЕРІ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ

Шелудяков Р.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного, міжнародного та приватного права,
Національний університет «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-5964-5861
e-mail: r.sheludiakov@gmail.com

Артюх Н.Г.
здобувачка освіти 4 курсу денної форми навчання,
Криворізький факультет
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0009-0004-3897-5337
e-mail: nadik20044@gmail.com

Шелудяков Р.С., Артюх Н.Г. Поняття та класифікація юридичних гарантій у сфері зайнятості населення.

У статті розкрито сутність та класифікацію юридичних гарантій у сфері зайнятості. Визначено, що під юридичними (правовими) гарантіями у сфері зайнятості населення розуміється система закріплених правовими нормами юридичних засобів та/або способів, які забезпечують реалізацію, охорону та захист прав особи у сфері зайнятості. Встановлено, що за сферою дії юридичні гарантії у сфері зайнятості можна поділити на: 1) національні юридичні гарантії у сфері зайнятості населення; 2) міжнародні юридичні гарантії у сфері зайнятості. Міжнародні юридичні гарантії у сфері зайнятості населення можуть бути розподілені на такі групи: юридичні гарантії у сфері зайнятості, що містяться у міжнародних (загальносвітових) правових актах; юридичні гарантії у сфері зайнятості, що закріплені у європейських правових актах; гарантії у сфері зайнятості, які містяться у правових актах, прийнятих міжнародними організаціями у сфері зайнятості. Якщо юридичні гарантії визначати на національному рівні, за юридичною силою юридичні гарантії у сфері зайнятості поділяються на: конституційні гарантії; гарантії, що передбачені кодифікованими нормативно-правовими актами; гарантії, що передбачені іншими Законами України; гарантії, які містяться у підзаконних нормативно-правових актах. Встановлено, що гарантії у сфері зайнятості передбачені як Конституцією України (конституційні), так і нормами трудового права України (галузеві). Загальні юридичні гарантії у сфері зайнятості можна поділити на загальні (основні); спеціальні (додаткові). В систему загальних юридичних гарантій також входять інституційні, процесуальні, матеріальні гарантії у сфері зайнятості населення. Запропоновано додатково класифікувати юридичні гарантії у сфері зайнятості населення залежно від суб'єкта, на які вони поширюються на: громадян України; іноземців та осіб без громадянства, які постійно проживають в Україні; осіб, визнаних в Україні біженцями або особами, які потребують додаткового захисту; осіб, яким надано в Україні притулок чи тимчасовий захист, а також тих, що одержали дозвіл на імміграцію. Або ж за правовим статусом учасників правовідносин у сфері зайнятості населення, юридичні гарантії можна додатково розмежувати на ті, що розповсюджуються: на безробітних; на особу, яка шукає роботу; на громадян, що мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню.

Ключові слова: юридичні гарантії, зайнятість населення, безробітний, гарантії, класифікація юридичних гарантій.

Sheludiakov R.S., Artiukh N.G. Concept and classification of legal guarantees in the sphere of employment of the population.

The article reveals the essence and classification of legal guarantees in the field of employment. It is determined that legal (legal) guarantees in the field of employment of the population are understood as a system of legal means and/or methods enshrined in legal norms that ensure the implementation, protection and defense of the rights of an individual in the field of employment. It is established that, by scope, legal guarantees in the field of employment can be divided into: 1) national legal guarantees in the field of employment of the population; 2) international legal guarantees in the field of employment. International legal guarantees in the field of employment of the population can be divided into the following groups: legal guarantees in the field of employment contained in international (universal) legal acts; legal guarantees in the field of employment enshrined in European legal acts; guarantees in the field of employment contained in legal acts adopted by international organizations in the field of employment. If legal guarantees are determined at the national level, by legal force, legal guarantees in the field of employment are divided into: constitutional guarantees; guarantees provided for by codified regulatory legal acts; guarantees provided for by other Laws of Ukraine; guarantees contained in subordinate regulatory legal acts. It has been established that guarantees in the field of employment are provided for both by the Constitution of Ukraine (constitutional) and by the norms of labor law of Ukraine (industry). General legal guarantees in the field of employment can be divided into general (basic); special (additional). The system of general legal guarantees also includes institutional, procedural, material guarantees in the field of employment of the population. It is proposed to additionally classify legal guarantees in the field of employment of the population depending on the subject to which they apply into guarantees in the field of employment that apply to: citizens of Ukraine; foreigners and stateless persons permanently residing in Ukraine; persons recognized in Ukraine as refugees or persons in need of additional protection; persons granted asylum or temporary protection in Ukraine, as well as those who have received an immigration permit. Or, according to the legal status of participants in legal relations in the field of employment of the population, legal guarantees can be further divided into those that apply to: the unemployed; a person seeking work; citizens who have additional guarantees in promoting employment

Key words: legal guarantees, employment of the population, unemployed, guarantees, classification of legal guarantees.

Постановка проблеми. Навіть у довоєнний період питання зайнятості населення було досить актуальним, що пов'язано з впливом багатьох факторів: низький рівень зайнятості населення в Україні порівняно з середнім показником для Центральної та Південно-Східної Європи, рівень смертності перевищував народжуваність, відношення кількості зайнятих до чисельності населення серед молоді набагато нижче, ніж серед інших вікових груп працездатного населення тощо. З веденням у 2022 році воєнного стану ситуація тільки погіршилась, тому що відбулася масова міграція українців за кордон, мобілізація, внутрішнє переміщення осіб, окупація частини території країни разом з робочою силою.

На даний час кількість мігрантів з України у світі, за оцінюванням ООН, становить 6,7 млн осіб, переважно жінок та дітей. Із них приблизно 1,7 млн осіб були працевлаштовані в Україні до виїзду – це 10,6% економічно активного населення країни перед початком повномасштабного вторгнення. Згідно з опитуваннями НБУ, у 2023 році 44% підприємств мали кадрові труднощі через масове скорочення кількості працівників, що пов'язане з мобілізацією, а 24% – через міграцію. Дані опитування Європейської бізнес-асоціації також свідчать про зростання дефіциту кадрів: на квітень 2024 року з ним стикалися 74% опитаних роботодавців (+19 в.п. порівняно з осінню 2023 року), не відчувають дефіциту кадрів 7% підприємств (-5 в.п.). Згідно з опитуванням Державної служби зайнятості України (ДСЗУ), 26,7% підприємств відчували дефіцит кадрів у 2023 році, тоді як, за даними опитування НБУ, цей показник сягає 36%. [1].

Ця ситуація підіймає питання посилення гарантій прав людини у сфері зайнятості населення на законодавчому рівні з метою залучення додаткової робочої сили та повернення українців до дому. Від вирішення цього питання залежить подальший економічний розвиток держави.

Постановка завдання та мети. Виходячи зі значущості проблематики, метою статті є дослідження поняття та класифікації юридичних гарантій у сфері зайнятості населення.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені наступні завдання:

– дослідити сутність і нормативний зміст поняття юридичних гарантій у сфері зайнятості населення;

– проаналізувати класифікацію юридичних гарантій у сфері зайнятості населення;

– визначити види юридичних гарантій у сфері зайнятості населення та запропонувати додаткову класифікацію.

Стан опрацювання проблематики. Важливо відзначити, що, незважаючи на виняткову важливість і актуальність питання захисту прав у сфері зайнятості населення, вітчизняна та зарубіжна наука не приділила достатньої уваги поняттю та класифікації юридичних гарантій у сфері зайнятості населення.

Разом з тим у правовій науковій літературі теоретичного і методологічного характеру зосереджено чимало ідей та обґрунтованих положень, які стосуються даної проблематики. Теоретичні аспекти сутності юридичних гарантій у сфері зайнятості населення досліджували такі вчені правознавці як В. Безусий, Л. Богачова, Є. Гаврилов, І. Крилова, М. Лаврікова, Т. Маркова, О. Науменко, К. Небоженко , О. Орлова, І. Сахарчук, Р. Шабанов, Р. Яковенко та інші.

Незважаючи на значну теоретичну базу дослідження класифікації юридичних гарантій, у науковій сфері недостатньо розкрито поняття та класифікації юридичних гарантій у сфері зайнятості населення. Тому дана проблематика потребує подальшого наукового дослідження.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [2].

Таким чином, права і свободи людини і громадянина визнаються головною цінністю в державі, у тому числі в сфері зайнятості населення. Це потребує від влади країни не тільки декларування таких засад, але й забезпечення юридичних гарантій у цій сфері.

Перш ніж визначити зміст поняття юридичних гарантій у сфері зайнятості населення потрібно розібратись з етимологією цього слова.

У тлумачних словниках знаходимо наступні значення слова гарантія: 1) «запорука виконання зобов'язань, здійснення прав» [3, с. 173] 2) «надання чи створення матеріальних засобів; охорону кого, чого-небудь від небезпеки; гарантування чогось» [4, с. 42].

Термін гарантія використовується в багатьох сферах суспільного життя, зокрема одним із видів гарантій виступають юридичні гарантії. «Гарантії» розглядаються науковцями правознавцями через призму «гарантій законності», «гарантій прав і свобод людини», «гарантій діяльності» тощо. В юриспруденції виділяють в системі гарантій дві групи: загальні (економічні, політичні, ідеологічні, соціальні, організаційні) і спеціальні (юридичні чи правові). Досліджувана тематика потребує аналізу саме юридичних гарантій у сфері зайнятості населення.

Під юридичною гарантією тлумачний словник (фр. *garantie* – порука, умова, забезпечувати що-небудь) передбачає законодавчо закріплені засоби охорони суб'єктивних прав громадян і організацій, способи їх реалізації, а також засоби забезпечення законності і правопорядку, інтересів особистості, суспільства і держави [5]. В юридичному словнику термін юридичні гарантії означає закріплені в юридичних нормах правові засоби, які безпосередньо спрямовані на забезпечення правомірної поведінки учасників будь-яких суспільних відносин або нормального функціонування того чи іншого інституту [6, с. 132].

Науковці у сфері юриспруденції також дають різні визначення юридичних гарантій. На думку, В. Погорілко юридичні гарантії – це передбачені законом спеціальні засоби практичного забезпечення прав та свобод людини і громадянина [7, с. 40]. О. Кучинська визначає юридичні гарантії як сукупність правових норм, що визначають обсяг прав, свобод та обов'язків громадян та встановлюють засоби їх реалізації і охорони від будь-яких порушень [8, с. 5]. М. Сорочишин вважає, що юридичні гарантії – це правові та організаційно-правові засоби і способи, за допомогою яких забезпечується реалізація прав та виконання обов'язків, передбачених законодавством. Вони являють собою складну систему взаємодіючих елементів, що дають змогу організувати різностороннє забезпечення, яке охоплює різні стадії реалізації прав та обов'язків, захист від посягань, поновлення порушених юридичних прав [9, с. 83]. В європейському праві під гарантіями прав і свобод людини (у вузькому, юридичному сенсі) розуміють засоби захисту прав від порушень, процедури поновлення порушених прав і порядок відшкодування завданої шкоди [10, с. 58].

Узагальнюючи все вищевикладене, можна дійти висновку, що термін гарантія розуміється як сукупність методів та засобів, які забезпечують певний правовий статус, діяльність, права і свободи. Тому під юридичними (правовими) гарантіями у сфері зайнятості населення розуміється система закріплених правовими нормами юридичних засобів та/або способів, які забезпечують реалізацію, охорону та захист прав особи у сфері зайнятості.

Юридичні гарантії мають різноманітну класифікацію відповідно до певних критерій. За сферою дії на національні та міжнародні гарантії, за способом викладу – прості, складні та змішані; базисні та надбудовні; об'єктивні та суб'єктивні; конституційні та галузеві – тобто гарантії, які існують у конкретних галузях права.

Л. Богачова юридичні гарантії поділяє на загальні (поширюються на будь-які права і свободи) і спеціальні (стосуються окремих прав і свобод). Система загальних гарантій включає: а) інституційні гарантії, пов'язані з функціонуванням органів, діяльність яких спрямована на охорону і захист порушених прав; б) процесуальні гарантії, які реалізуються при здійсненні правосуддя; в) матеріальні гарантії у вигляді права особи на компенсацію збитків, спричинених порушенням її прав [10, с. 58]. На думку О. Кучинської, ще за однією класифікацією юридичні гарантії поділяють на нормативно-правові та інституційні (організаційно-правові) гарантії. Так, до нормативно-правових гарантій належать норми-принципи матеріального і процесуального характеру, юридичні обов'язки, юридична відповідальність тощо. Інституційні або організаційно-правові гарантії передбачають наявність інституту влади (державних органів та посадових осіб), що повинен виступати гарантом забезпечуваних прав [8, с. 8]. Л. Лазор до юридичних гарантій відносить норми матеріального і процесуального права, норми, які встановлюють організаційні форми діяльності і взаємин органів держави та громадян [11, с. 3-4].

Якщо використовувати вищевикладені класифікації, то за сферою дії юридичні гарантії у сфері зайнятості можна поділити на: 1) національні юридичні гарантії у сфері зайнятості населення, які передбачені в законодавстві України; 2) міжнародні юридичні гарантії у сфері зайнятості закріплені, які передбачені в міжнародних нормативно-правових актах.

Основні засади забезпечення зайнятості населення містять у міжнародно-правових стандартах забезпечення зайнятості населення. Так, на думку Р. Яковенко міжнародно-правові стандарти забезпечення зайнятості населення це основоположні принципи, відправні ідеї та положення, узагальнені характеристики, що закріпленні в нормативно-правових актах, які є обов'язковими до виконання й дотримання, а також є основою для побудови правового регулювання сприяння захисту та захисту безробіття тими державами, які ратифікували такі акти і спрямовані на досягнення впорядкованості правовідносин у зазначеній сфері правового регулювання [12, с. 202].

Міжнародні юридичні гарантії у сфері зайнятості населення можуть бути розподілені на такі групи:

Юридичні гарантії у сфері зайнятості, що містяться у міжнародних (загальносвітових) правових актах, таких як: Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. тощо; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 19.10.1973 р. тощо.

Юридичні гарантії у сфері зайнятості, що закріплені у європейських правових актах, таких як: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р.; Європейська соціальна хартія від 03.05.1996 р.; Директива Ради 2000/78/ЄС від 27.11.2000 р. «Про встановлення загальних рамок для однакового ставлення у сфері зайнятості та професійній діяльності»; Директива Ради 98/59/ЄС від 20.07.1998 р. «Про наближення законодавств-членів стосовно масових вивільнень»; Рекомендація Ради 92/442/ЄЕС від 27.07.1992 р. «Про зближення цілей і політик у сфері соціального захисту»; Рекомендація Ради 92/441/ЄЕС від 24.06.1992 р. «Про загальні критерії стосовно достатніх ресурсів та соціальної допомоги»; Амстердамський договір ЄС 1997 року тощо.

Гарантії у сфері зайнятості, які містяться у правових актах, прийнятих міжнародними організаціями у сфері зайнятості, таких як: Конвенція МОП «Про політику в галузі зайнятості» 1964 р (№ 122); Конвенцію «Про безробіття» 1919 р. (№ 2); Конвенція «Про соціальне забезпечення (мінімальні стандарти)» 1952 року (№ 102); Конвенція «Про організацію служби зайнятості» 1948 року (№ 88); Конвенція «Про рівне ставлення (соціальне забезпечення)» 1962 року (№ 118); Конвенція 1997 року «Про приватні агентства зайнятості» (№ 181); Конвенція «Про сприяння зайнятості та захист від безробіття» 1988 року (№ 168) та інші.

Якщо юридичні гарантії визначати на національному рівні, за юридичною силою юридичні гарантії у сфері зайнятості поділяються на:

1) конституційні гарантії. Так, у статті 43 Конституції України наголошується, що кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Стаття 45 Конституції України, говорить про те, що кожен, хто працює, має право на відпочинок. Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом [2].

2) гарантії, що передбачені кодифікованими нормативно-правовими актами такими як КЗпП України, Господарським, Цивільним кодексами України, Цивільним процесуальним кодексом України тощо. Головне місце серед кодифікованих нормативно-правових актів займає Кодекс законів про працю України, який передбачає, що держава гарантує працездатним громадянам, які постійно проживають на території України: вільний вибір виду діяльності; безплатне сприяння державними службами зайнятості у підборі підходящої роботи і працевлаштуванні відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти, з урахуванням суспільних потреб; надання підприємствами, установами, організаціями відповідно до їх попередньо поданих заявок роботи за фахом випускникам закладів професійної (професійно-технічної), фахової передвищої, вищої освіти; безплатне навчання безробітних нових професій, перепідготовку в закладах освіти або у системі державної служби зайнятості з виплатою стипендії; компенсацію відповідно до законодавства матеріальних витрат у зв'язку з направленням на роботу в іншу місцевість; правовий захист від необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу і незаконного звільнення, а також сприяння у збереженні роботи; правовий захист від мобінгу (цькування), дискримінації, упередженого ставлення у сфері праці, захист честі та гідності працівника під час здійснення ним трудової діяльності, а також забезпечення особам, які зазнали таких дій та/або бездіяльності, права на звернення до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, та до суду щодо визнання таких фактів та їх усунення (без припинення працівником трудової діяльності на період розгляду скарги, провадження у справі), а також відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок таких дій та/або бездіяльності, на підставі судового рішення, що набрало законної сили [13].

3) гарантії, що передбачені іншими Законами України. Це такі нормативно-правові акти як Закон України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 року № 5067-VI, Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 2 березня 2000 року № 1533-III, «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» від 21 березня 1991 року № 875-XII тощо. Відповідно до статті 5 Закону України «Про зайнятість населення», держава гарантує у сфері зайнятості: 1) вільне обрання місця застосування праці та виду діяльності, вільний вибір або зміну професії; 2) одержання заробітної плати (винагороди) відповідно до законодавства; 3) професійну орієнтацію з метою самовизначення та реалізації здатності особи до праці; 4) професійне навчання відповідно до здібностей та з урахуванням потреб ринку праці; 5) підтвердження результатів неформального професійного навчання осіб за робітничими професіями; 6) безоплатне сприяння у працевлаштуванні, обранні підходящої роботи та одержанні інформації про ситуацію на ринку праці та перспективи його розвитку; 7) соціальний захист у разі настання безробіття; 8) захист від дискримінації у сфері зайнятості, необґрунтованої відмови у найманні на роботу і незаконного звільнення; 9) додаткове сприяння у працевлаштуванні окремих категорій громадян [14].

4) гарантії, які містяться у підзаконних нормативно-правових актах. Хоча безпосередньо підзаконні нормативно-правові акти можуть і не містити прямі гарантії у сфері зайнятості, але вони їх роз'яснюють, розширюють зміст для подальшого застосування. Це Постанови Кабінету Міністрів України, накази Міністерства економіки України, Міністерства соціальної політики України тощо. Наприклад, Постанова Кабінету Міністрів України від 3 березня 2023 р. № 446 «Про затвердження Порядку реєстрації, перереєстрації зареєстрованих безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу», наказ Міністерства економіки України «Про затвердження Порядку проведення оцінювання заяв, критеріїв оцінювання та необхідної кількості балів (оцінки) для прийняття Державним центром зайнятості рішень про надання мікрогрантів/грантів на створення або розвиток власного бізнесу, форми бізнес-плану, форми договору про надання мікрогранту,

форми договору про надання гранту, а також кінцевих строків подання заяв на отримання мікрогрантів/грантів» від 06.07.2022 № 1969, наказ Міністерства соціальної політики України «Про затвердження Методики здійснення первинного та поглибленого профілювання осіб, які шукають роботу, та зареєстрованих безробітних» від 19.12.2018 № 1910 Міністерства соціальної політики України тощо.

Якщо брати за основу класифікацію юридичних гарантій на конституційні та галузеві, то гарантії у сфері зайнятості передбачені як Конституцією України (конституційні), так і нормами трудового права України (галузеві).

Розглянемо класифікацію юридичних гарантій запропоновану Л. Богачовою, на загальні (поширюються на будь-які права і свободи) і спеціальні (стосуються окремих прав і свобод у сфері зайнятості). А система загальних гарантій включає: а) інституційні гарантії; б) процесуальні гарантії; в) матеріальні гарантії.

Загальні юридичні гарантії у сфері зайнятості можна поділити на

- загальні (основні), що розповсюджуються на все населення,
- спеціальні (додаткові), що розповсюджується на громадян, що мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню згідно з статтею 14 Закону України «Про зайнятість населення» (діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, особи з інвалідністю, одинокі матері тощо)

В систему загальних юридичних гарантій у сфері зайнятості населення входять інституційні гарантії на національному рівні, які включають систему органів державної влади, які виступають гарантами прав і свобод людини і громадянина взагалі (парламент, система органів виконавчої влади, судової влади, органів місцевого самоврядування України), так і спеціалізований орган державної влади - центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції (Державна служба зайнятості).

Загальне правове регулювання зайнятості населення здійснюється Міністерством економіки України. Державна служба зайнятості є централізованою системою державних установ, діяльність якої спрямовується та координується Міністерством економіки України. Служба забезпечує виконання завдань і функцій у сфері зайнятості населення, трудової міграції та соціального захисту від безробіття [15].

На міжнародному рівні інституційними гарантіями виступають міжнародні організації та суди такі як ООН, Європейський суд з прав людини тощо. Спеціалізованим органом, що забезпечує гарантії у сфері зайнятості населення являється Міжнародна організація праці (МОП).

Процесуальними гарантії закріпленні в нормах процесуального законодавства, яке забезпечує можливість звернутись до загальних судів при порушенні прав і свобод особи у сфері зайнятості населення. Матеріальні гарантії передбачають права особи на компенсацію шкоди, спричиненої порушенням її прав у сфері зайнятості населення.

Науковці у галузі трудового права пропонують додаткову класифікацію юридичних гарантій, які притаманні саме сфері зайнятості населення. Так, В. Безусий правові гарантії у сфері зайнятості та працевлаштування поділяє на: гарантії, спрямовані на забезпечення вільного вибору роботи; гарантії, спрямовані на захист трудових прав працівників під час встановлення та припинення трудових відносин; гарантії, спрямовані на зниження безробіття та забезпечення безробітних засобами до існування; спеціальні гарантії працівникам із знижиною конкурентоспроможністю на ринку праці [16, с. 12]. Р. Шабанов за функціональним критерієм гарантії права на зайнятість поділяє на гарантії у сфері сприяння зайнятості населення; гарантії у сфері забезпечення зайнятості населення [17, с. 127]. В. Ковач відокремлює, залежно від джерела фінансування пропонуємо класифікувати гарантії зайнятості населення, що реалізуються за рахунок: державного бюджету; місцевих бюджетів; коштів наймачів. За категоріями населення гарантії, передбачені Законом України “Про зайнятість населення” доцільно диференціювати на загальні, спеціальні та соціальні [18, с. 101].

Висновки. На наш погляд, додатково можна класифікувати юридичні гарантії у сфері зайнятості населення залежно від суб’єкта, на які вони поширюються на: громадян України; іноземців та осіб без громадянства, які постійно проживають в Україні; осіб, визнаних в Україні біженцями або особами, які потребують додаткового захисту; осіб, яким надано в Україні притулок чи тимчасовий захист, а також тих, що одержали дозвіл на імміграцію. Або ж за правовим статусом учасників правовідносин у сфері зайнятості населення, юридичні гарантії можна додатково розмежувати на ті, що розповсюджуються:

- на безробітних. Безробітним визначається особа віком від 15 до 70 років, яка через відсутність роботи не має заробітку або інших передбачених законодавством доходів як джерела існування, готова та здатна приступити до роботи (п.2 ч.1 ст. 1 «Про зайнятість населення»);
- на особу, яка шукає роботу. Це особа, яка звернулася до центру зайнятості з метою отримання послуг із сприяння працевлаштуванню та яка не має статусу зареєстрованого безробітного відповідно до вимог Порядку реєстрації, перереєстрації зареєстрованих безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу ;
- на громадян, що мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню (ст. 14 Закону України «Про зайнятість населення»).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Студеннікова І. Ринок праці в умовах війни: демографічні виклики для України. Укрінформ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3909003-rinok-praci-v-umovah-vijni-demograficni-vikliki-dla-ukraini.html (дата звернення: 09.08.2025).
2. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4178 (дата звернення: 09.08.2025).
3. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. К.; Ірпінь: Перун, 2002. 1440 с.
4. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. К.: Аконіт, 2000. Т. 2. 912 с.
5. Тлумачний словник української мови. URL: https://eslovnyk.com/%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%96%D1%8F.
6. Бабій Б.М., Бурчак Ф.Г., Корецький В.М., Цветков В.В. Юридичний словник. К.: УРЕ, 1983. 872 с.
7. Погорілко В.Ф. Права та свободи людини і громадянина в Україні / В.Ф. Погорілко, В.В. Головченко, М.І. Сірий. Київ: Ін Юре, 1997. 52 с.
8. Кучинська О.П. Поняття гарантій забезпечення прав учасників кримінального провадження. *Адвокат*. 2012. № 7 (142). С. 4–8. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2012_7_1.
9. Сорочишин М.В. Нові форми прояву дискримінації у сфері роботи. Трудове законодавство: шляхи реформування: матеріали ІІ Всеукр. наук.-практ. конф. Харків: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2013. С. 83.
10. Богачова Л.Л. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в європейському та національному праві. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Випуск 22. 2011. С. 56–70.
11. Лазор Л.І. Актуальні проблеми кодифікації трудового законодавства. *Актуальні проблеми права: теорія і практика : зб. наук. праць*. 2005. № 6. С. 3–8.
12. Яковенко Р.В. Міжнародно-правові стандарти забезпечення зайнятості населення. *Науковий вісник публічного та приватного права*. Випуск 1-1. 2016. С. 201–205.
13. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text (дата звернення: 09.08.2025).
14. Про зайнятість населення: Закон України від 5 липня 2012 року № 5067-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17 (дата звернення: 09.08.2025).
15. Положення про Державну службу зайнятості: Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України 16 грудня 2020 року № 2663. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1305-20#Text (дата звернення: 09.08.2025).
16. Безусий В.В. Правове регулювання працевлаштування в Україні: автореф. дис….канд. юрид. наук: 12.00.05 / Безусий В.В.; Харківський національний університет внутрішніх справ, Україна.– Харків, 2007. С. 21.
17. Шабанов Р. Поняття та класифікація правових гарантій у сфері зайнятості населення. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2014. С. 124–128.
18. Ковач В.О. Державна політика зайнятості населення в умовах ринку праці. *Публічне управління*. 2020. 2 (22). С. 93–104

УДК 347
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.34

ФУНКЦІЇ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: ТРАДИЦІЙНІ АСПЕКТИ ТА НОВІ ГОРИЗОНТИ

Шпирка Р.О.,
аспірант кафедри міжнародного,
цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету,
адвокат
ORCID: 0009-0001-9659-0193
e-mail: r.shpyrka@knute.edu.ua

Шпирка Р.О. Функції цивільно-правової відповідальності в контексті розвитку штучного інтелекту: традиційні аспекти та нові горизонти.

У статті проведено комплексний аналіз функцій цивільно-правової відповідальності в умовах інтенсивного розвитку та широкого впровадження систем штучного інтелекту (ШІ). Розглянуто сутність та призначення цивільно-правової відповідальності в цифрову епоху.

Проаналізовано, як усталені функції об'єктивного права (регулятивна та охоронна) та цивільно-правової відповідальності (компенсаційна та превентивна) проявляються та набувають нового значення у контексті взаємодії з ШІ-системами. Особливу увагу приділено співвідношенню регулятивної та охоронної функцій. Показано, що Акт про штучний інтелект (AI Act) Європейського Союзу є яскравим прикладом реалізації цих двох функцій. Визначено, що регулятивна функція в AI Act виступає як передумова для реалізації охоронної функції, кінцевою метою якої є ефективний захист здоров'я, безпеки та основоположних прав осіб від потенційно шкідливих наслідків використання ШІ.

Вперше запропоновано розширити або уточнити традиційне розуміння регулятивної функції права в епоху ШІ, виділивши три нові форми її втілення, які є відповіддю на актуальні технологічні виклики:

- інноваційна – означає, що правові механізми мають не гальмувати, а стимулювати розробку безпечних і відповідних етичним вимогам систем ШІ – через заохочення найкращих практик і перетворюючи відповідальність з реактивного інструмента на механізм формування відповідальних інновацій;
- координаційна – забезпечує формування єдиних вимог до функціонування цифрового ринку, гармонізує правила відповідальності за шкоду від ШІ на міждержавному рівні, що критично для транскордонних ШІ-систем і сприяє передбачуваності та стабільності цивільного обороту;
- етико-правова – забезпечує справедливість і правопорядок у цивільних відносинах, спонукаючи розробників та операторів ШІ до етичної поведінки, формуючи відповідальність, підтримуючи довіру до інструментів ШІ та інтегруючи етичні принципи в правові механізми, зокрема через визначення умов відшкодування завданої шкоди та обставин, за яких допускається звільнення від відповідальності.

Проведене дослідження підтверджує, що компенсаційна функція залишається найбільш актуальною і фундаментальною також і в контексті цивільно-правової відповідальності з елементом ШІ. Наголошено на важливості взаємодії регулятивної функції об'єктивного права з превентивною функцією цивільно-правової відповідальності. Така взаємодія проявляється в обов'язкових системах управління ризиками, вимогах до якості даних та підвищенні «ШІ-грамотності» суб'єктів для мінімізації потенційних загроз ще до їхнього виникнення. Також продовжено дискусію щодо каральної функції цивільно-правової відповідальності.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність; штучний інтелект; ШІ; функції цивільно-правової відповідальності; компенсаційна функція; каральна функція; превентивна функція;

регулятивна функція; охоронна функція; AI Act; форми втілення регулятивної функції; інноваційна, координаційна, етико-правова функції; цифрова епоха.

Shpyrka R.O. Functions of civil-law liability in the context of AI development: traditional aspects and new horizons.

This article provides a comprehensive analysis of the functions of civil liability in the context of the rapid development and widespread adoption of artificial intelligence (AI) systems. It explores the essence and purpose of civil liability in the digital era.

The study examines how the established functions of objective law (regulatory and protective) and civil liability (compensatory and preventive) manifest and acquire new significance in interactions with AI systems. Special attention is given to the interplay between the regulatory and protective functions, with the European Union's AI Act serving as a prominent example of their implementation. The article demonstrates that the regulatory function in the AI Act serves as a prerequisite for the protective function, which ultimately aims to effectively safeguard individuals' health, safety, and fundamental rights from the potentially harmful impacts of AI.

For the first time, the traditional understanding of the regulatory function of law in the AI era is expanded and refined by identifying three new forms of its embodiment, each responding to contemporary technological challenges:

- Innovative - legal mechanisms should not hinder but encourage the development of safe and ethically compliant AI systems by promoting best practices and transforming liability from a reactive tool into a mechanism for fostering responsible innovation.
- Coordinative - ensures the establishment of uniform requirements for the functioning of the digital market, harmonizing liability rules for AI-related harm at the international level, which is critical for cross-border AI systems and promotes predictability and stability in civil transactions.
- Ethico-legal - upholds fairness and legal order in civil relations, encouraging developers and operators of AI to act ethically, fostering accountability, building trust in AI tools, and integrating ethical principles into legal mechanisms, particularly through defining conditions for compensation and circumstances allowing exemption from liability.

The study confirms that the compensatory function remains the most relevant and foundational in the context of civil liability involving AI. It emphasizes the critical interaction between the regulatory function of objective law and the preventive function of civil liability, manifested through mandatory risk management systems, data quality requirements, and enhanced «AI literacy» among stakeholders to minimize potential risks before they arise. The article also furthers the discussion on the punitive function of civil liability.

Key words: civil liability; artificial intelligence; AI; functions of civil liability; compensatory function; punitive function; preventive function; regulatory function; protective function; AI Act; forms of regulatory function; innovative, coordinative, ethico-legal functions; digital era.

Постановка проблеми. Сутність та призначення цивільно-правової відповідальності найбільш виразно розкриваються через її функції, що є похідними від мети зазначеного інституту об'єктивного цивільного права основними напрямами впливу на поведінку учасників цивільних відносин.

Існує точка зору, що мета цивільно-правової відповідальності полягає у своєрідному «відновленні» порушених суб'єктивних цивільних прав. Таку ж позицію висловлює подекуди і Верховний Суд [1, с. 5]. Проте чи зберігає ця мета актуальність, як єдина чи основна, для правовідносин, пов'язаних з використанням штучного інтелекту (далі – ШІ)? При тому, звичайно, що вищезгадане «відновлення» порушених суб'єктивних прав постає у формі отримання потерпілою особою (кредитором) за рахунок суб'єкта відповідальності (боржника) майнової компенсації за негативні наслідки порушення суб'єктивного цивільного права кредитора.

Відповідно до Угоди про асоціацію між Україною і ЄС [2] та на шляху нашої євроінтеграції, Україна зобов'язана уніфікувати («імплементувати» (ст. 255), «наблизити» (ст. 256) «адаптувати» (ст. 152, 153)) своє законодавство до стандартів Європейського Союзу. У час розвитку та широкого впровадження систем ШІ, особливо з огляду на ухвалення спеціальних регуляторних актів на рівні ЄС, таких як Акт про штучний інтелект від 13 червня 2024 р. (далі – AI Act) [3], виникає нагальна потреба у розробці дієвих національних підходів до регулювання відносин цивіль-

но-правової відповідальності саме у сфері ШІ. Системи штучного інтелекту, з їхньою здатністю до висновків, навчання, міркування та моделювання, а також різним рівнем автономії, можуть мати значний вплив на фізичне та віртуальне середовище, впливаючи на прийняття рішень та поведінку людей. Це вимагає наукового аналізу того, як усталені функції цивільно-правової відповідальності проявляються та набувають нового значення у контексті взаємодії з ШІ.

Мета дослідження. З огляду на окреслену проблематику, метою цієї статті є визначення особливостей вияву та співвідношення ключових функцій об'єктивного права (регулятивної та охоронної) та інституту цивільно-правової відповідальності (компенсаційної, превентивної, з урахуванням дискусійного питання про існування каральної функції) в епоху розвитку ШІ.

Стан опрацювання проблематики. Попри те, що визначення переліку, змісту і форм утілення функцій цивільно-правової відповідальності є невід'ємною складовою ледь не будь-якого комплексного дослідження зазначеного інституту цивільного права та передумовою правильного застосування його норм, у юридичній літературі залишається невирішеним питання про особливості реалізації функцій об'єктивного права загалом та інституту цивільно-правової відповідальності зокрема саме у відносинах, пов'язаних з використанням штучного інтелекту. Питання функцій цивільно-правової відповідальності були предметом багатьох досліджень, зокрема, у працях таких науковців як В.Д. Примак, І.С. Канзафарова, Б.П. Карнаух, Л.М. Баранова, В.І. Микитин, Ю.О. Легеза, Н.М. Павлюк та інші. Водночас доктринальною базою для досягнення сформульованої у цій статті мети можуть бути поширені наукові положення щодо наявності у об'єктивного права загалом (цивільного права зокрема) принаймні регулятивної та охоронної функцій, а у цивільно-правової відповідальності – щонайменше превентивної та компенсаційної функцій.

Виклад основного матеріалу. Розпочнемо з регулятивної функції, суть якої полягає у встановленні правил, визначенні прав та обов'язків, а також упорядкуванні суспільних відносин. Це функція, яка безпосередньо створює правове поле для діяльності з використання ШІ. Дискусія щодо суті регулятивної функції часто зводиться до відмежування її від охоронної. В дослідженнях цивільного права обґрунтовується думка, що регулятивна функція закріплює права та обов'язки в їх нормальному стані, тоді як охоронна визначає наслідки їх порушення [4, с. 76].

AI Act [3] є яскравим прикладом реалізації та визначення співвідношення регулятивної та охоронної функцій у сфері ШІ. Його основна мета – встановлення єдиної правової основи для розробки, розміщення на ринку, введення в експлуатацію та використання ШІ-систем в ЄС. Це передбачає:

• класифікацію ШІ-систем: Регламент вводить категоризацію ШІ-систем, зокрема виділяючи високоризикові ШІ-системи, а також універсальні моделі ШІ з системними ризиками;

• визначення ролей та обов'язків: Регламент чітко визначає обов'язки різних учасників ланцюга створення цінності ШІ, включаючи розробників, провайдерів, фахівців з розгортання (deployers), імпортерів, дистриб'юторів та уповноважених представників. Кожна роль має конкретний набір регуляторних вимог, як, наприклад, обов'язок провайдерів забезпечувати відповідність ШІ-систем встановленим вимогам та наявність системи управління якістю;

• процедури оцінки відповідності (Conformity Assessment): для високоризикових ШІ-систем передбачаються обов'язкові процедури оцінки відповідності, включаючи внутрішній контроль або залучення нотифікованих органів;

• реєстрація ШІ-систем: обов'язкова реєстрація високоризикових ШІ-систем у центральній базі даних ЄС (EU database) є важливим регулятивним інструментом для забезпечення прозорості та нагляду.

Загалом, регулятивна функція проявляється в AI Act [3] через розгалужену систему правил, процедур та інститутів, спрямованих на упорядкування діяльності, пов'язаної зі штучним інтелектом.

Саме тут слушний момент, щоб повернутись до питання про співвідношення регулятивної та охоронної функцій об'єктивного права саме у площині цивільно-правової відповідальності. Так, регулятивна функція визначає бажану правомірну поведінку, встановлює заборони та обов'язки, інформує суспільство про зміст правових норм. Охоронна функція ж, навпаки, спрямована на захист і відновлення порушених прав, застосування заходів відповідальності до правопорушників. В українській доктрині цивільного права нерідко прямо наголошується на тому, що цивільно-правова відповідальність і є по своїй суті саме охоронним інститутом права [5, с. 9].

У контексті ШІ-систем взаємозв'язок регулятивної та охоронної функцій набуває особливої синергії та взаємозалежності. AI Act [3] є перш за все регуляторним актом. Він створює єдину та гармонізовану правову рамку, встановлюючи чіткі правила гри для провайдерів, розробників, користувачів та інших учасників ШІ-екосистеми. Усі вимоги щодо управління ризиками, якості даних, прозорості, людського нагляду, оцінки відповідності, а також заборона певних практик – це регуляторні заходи. Їх мета – структурувати та впорядкувати розвиток та використання ШІ.

Водночас, основною метою цього регулювання є захист. AI Act [3] прямо заявляє про прагнення забезпечити «високий рівень захисту здоров'я, безпеки, основоположних прав», «захистити від шкідливих наслідків ШІ-систем». Таким чином, регулятивна функція виступає як інструмент для реалізації охоронної функції. Правила встановлюються для того, щоб запобігти негативним наслідкам, а в разі їх виникнення – захистити потерпілу особу.

Враховуючи специфіку регулювання у сфері ШІ та особливості правовідносин, що виникають при використанні його інструментів, вважаю, що традиційний погляд на функції об'єктивного права і цивільно-правової відповідальності як його інституту потребує розширення, зокрема щодо виявів регулятивної функції. Адже аналіз європейського законодавства та тенденцій розвитку у сфері правового регулювання ШІ дозволяє виділити в цьому контексті три нові форми втілення регулятивної функції . Ці форми втілення є відповіддю на виклики, що постають перед правовою системою у зв'язку з поширенням ШІ.

Першою спеціальною формою втілення регулятивної функції у зазначеній сфері пропоную визнати «**інноваційну**». Вона передбачає підтримку наукових центрів та технологічних хабів через грантові механізми, інтегровані в AI Act [3] та пов'язані програми Horizon Europe. Її мета – прискорення розробки надійного ШІ. У контексті цивільно-правової відповідальності інноваційна «функція» (як форма втілення регулятивної) означає, що правові механізми (включно з відповідальністю) не повинні стати гальмом для розвитку ШІ, а навпаки, мають стимулювати розробку безпечних, етичних та відповідальних систем. Це може включати, наприклад, механізми, які заохочують до впровадження найкращих практик у дизайні ШІ, що мінімізують ризики для цивільних прав, а також потенційні «безпечні гавані» для тестування нових технологій під контролем. Таким чином, цивільно-правова відповідальність тут виступає не лише як реакція на порушення, але й як інструмент формування «відповідальних інновацій».

Наступною формою втілення регулятивної функції слід виділити «**координаційну**». Вона спрямована на забезпечення послідовності вимог у рамках єдиного цифрового ринку та координацію національних органів, наприклад через створення Європейського офісу з питань ШІ (AI Office), що уніфікує підходи до нагляду й обміну інформацією, та Європейської ради зі штучного інтелекту (European Artificial Intelligence Board). Для цивільно-правової відповідальності це означає, що правила застосування відповідальності за шкоду, завдану ШІ, мають бути гармонізовані та уніфіковані на міждержавному рівні. Це критично важливо, адже ШІ-системи часто функціонують транскордонно. Без такої координаційної форми втілення виникне хаос у застосуванні права, що може призвести до «регуляторного арбітражу» (коли суб'єкти шукають юрисдикції з менш суворим регулюванням) або, навпаки, до надмірного обтяження інновацій. Координація допомагає забезпечити, що схожі порушення, спричинені ШІ, матимуть схожі цивільно-правові наслідки в різних юрисдикціях, підтримуючи передбачуваність та стабільність цивільного обороту. І це важливо, бо саме стабільність, передбачуваність та захист розумних очікувань є основним проявом принципу безпеки (security) в розумінні Принципів, дефініцій і модельних правил європейського приватного права (DCFR) [6, с. 73, 82].

Третьою формою втілення регулятивної функції цивільно-правової відповідальності бачу «**етико-правову**». Вона є найбільш комплексною, оскільки покликана забезпечувати справедливість, моральність та правопорядок у цивільних відносинах. Ця форма втілення передбачає не лише відновлення відчуття справедливості, але й виховання у суб'єктів цивільних правовідносин поваги до закону та етичних норм. Іншими словами, цивільно-правова відповідальність має на меті не лише компенсацію шкоди, але й вплив на поведінку людей (в тому числі етичну поведінку розробників та операторів ШІ), запобігання правопорушенням та підтримку моральних цінностей у суспільстві.

У контексті ШІ, етико-правова форма втілення регулятивної функції набуває особливого значення. ШІ не просто є інструментом, а за його допомогою можуть прийматися рішення, що мають значні соціальні та етичні наслідки. Тому цивільно-правова відповідальність за шкоду, завдану ШІ, повинна не тільки компенсувати втрати, але й:

• формувати відповідальну поведінку розробників, виробників, постачальників та користувачів ШІ-систем. Це означає стимулювання розробки «пояснюваного» (explainable), «справедливого» (fair), «надійного» (robust) ШІ, що відповідає суспільним очікуванням;

• підтримувати суспільну довіру до ШІ, демонструючи, що правова система здатна ефективно реагувати на потенційні ризики та забезпечувати захист прав і свобод людини в цифрову епоху;

• інтегрувати етичні міркування в правові механізми, наприклад, при визначенні розміру шкоди, умов відповідальності, підстав звільнення від неї або при розробці нових форм відповідальності, що враховують складність ланцюжка причинності в ШІ-системах.

Важливо наголосити, що в разі порушення етичних підходів (які дістали належного законодавчого закріплення) у розробці чи використанні інструментів ШІ, починатиме свій прояв охоронна функція права. Таке порушення матиме прямі наслідки для суб'єктів господарювання, чия поведінка виявилась недобросовісною та неетичною. Зокрема, порушення етичних вимог в сфері використання ШІ по суті може поставати як підтвердження існування такої умови цивільно-правової відповідальності, як вина правопорушника, та слугувати підставою для відшкодування завданої потерпілій особі моральної шкоди.

Ці три значимі з точки зору цивільно-правової відповідальності форми втілення регулятивної функції об'єктивного права, на відміну від традиційних, відповідають на унікальні виклики, пов'язані з ШІ. Вони виводять зазначену відповідальність за рамки простої констатації порушення та відшкодування шкоди, пропонуючи проактивний, стратегічний підхід до формування нормативної бази, що сприятиме відповідальному розвитку та використанню технологій. Три виокремлені в цій статті функції (форми втілення) є певним доповненням та розгалуженням регулятивної функції, адже саме через регулювання (включно з встановленням відповідальності) держава має прагнути забезпечити інновації, координацію та етичну спрямованість у сфері ШІ.

Продовжуючи і переходячи до компенсаційної (правовідновлювальної, поновлюючої) функції цивільно-правової відповідальності, варто зазначити, що багато вітчизняних науковців вважають її найбільш визначальною та основною функцією цивільно-правової відповідальності [7, с. 120; 8, с. 365; 9, с. 34]. На мою думку, компенсаційна функція справді є однією з найбільш визнаних і фундаментальних функцій цивільно-правової відповідальності. На думку, наприклад, Б. П. Карнауха [4, с. 76] її сутність полягає у відновленні попереднього (до порушення) становища потерпілої особи, а у разі неможливості такого відновлення – у майновій компенсації завданих їй втрат. Він вважає, що зміст цієї функції полягає у тому, «щоб у будь-якому разі із погляду потерпілого можна було поставити знак рівності між становищем «право не порушено» і становищем «право порушено і відновлено».

Щодо відшкодування шкоди, то згідно з DCFR 6, с. 80-81 це також є основним засобом захисту порушеного права у деліктному праві (tort law).

У контексті ШІ-систем ця функція набуває особливого значення. У AI Act [3] прямо зазначено, що його метою є, зокрема, забезпечення високого рівня захисту здоров'я, безпеки та основоположних прав. Оскільки ШІ-системи, особливо ті, що класифікуються як високоризикові, можуть мати значний шкідливий вплив на здоров'я, безпеку та основоположні права осіб в Європейському Союзі, механізми компенсації є критично важливими.

Вже згаданий AI Act [3] підкреслює, що всі права та засоби правового захисту, передбачені існуючим законодавством ЄС щодо захисту споживачів та інших осіб, на яких ШІ-системи можуть мати негативний вплив, залишаються незмінними та повністю застосовними, включаючи компенсацію можливих збитків. Це означає, що компенсаційна функція цивільно-правової відповідальності є невід'ємною частиною правового режиму ШІ.

Для ефективної реалізації компенсаційної функції в умовах ШІ, той таки AI Act [3] встановлює вимоги до прозорості, технічної документації та ведення записів (логів). Це є критично важливим, оскільки саме ці вимоги дозволяють відстежити шлях ШІ-системи, ідентифікувати відповідальних сторін та довести причиново-наслідковий зв'язок між дією ШІ та завданою шкодою.

Наступною розглянемо превентивну функцію цивільно-правової відповідальності, також відому як запобіжну, виховну або стимулюючу. Суть її полягає у створенні додаткових стимулів для правомірної поведінки та запобіганні майбутнім порушенням. Реалізується вона через встановлення стандартів належної обережності та уваги і чітке визначення критеріїв неправомірності дій [10, с. 395]. У часі вона реалізується до того, як порушення скоєно, впливаючи на свідомість і поведінку учасників відносин.

Законодавство ЄС у сфері ШІ має сильний превентивний фокус, що є критично важливим для мінімізації ризиків, пов'язаних з новими технологіями. Метою AI Act [3] є, зокрема, захист від шкідливих наслідків ШІ-систем. Для досягнення цієї мети передбачається низка превентивних механізмів, таких як системи управління ризиками, вимоги до якості даних, прозорість та надання інформації, «ШІ-грамотність» (AI literacy) та інші.

Наостанок варто проаналізувати питання існування каральної функції цивільно-правової відповідальності. В дискусіях вона ще відома як репресивна, штрафна або функція відплати правопорушникові. Теоретично, її суть могла б зводитись до накладення на правопорушника майнового позбавлення, яке слугувало б мірою саме відплати або покарання, а не еквівалентного відшкодування або компенсації. Тут варто знову повернутися до мети цивільно-правової відповідальності, якою є відновлення порушеного права і компенсація збитків. Як вірно зазначає Н.М. Павлюк [11, с. 184], мета на основі завдань і функцій, що випливають з неї, є консолідуючим фактором всієї структурно-функціональної конструкції цивільно-правової відповідальності, а функції цивільно-правової відповідальності забезпечують реалізацію мети. Відтак, якщо покарання не є метою цивільно-правової відповідальності і не наближає її досягнення – воно не може вважатись співмірним з іншими функціями та не є окремою і самостійною функцією цивільно-правової відповідальності.

Так чи інакше, у науковій літературі точаться дискусії щодо наявності та важливості каральної функції у цивільному праві. Деякі вчені вважають, що цивільно-правова відповідальність каральної функції не виконує та вона їй непритаманна [12, с. 77]. На противагу такій думці, за висновками окремих дослідників, цивільне право таки виконує каральну функцію. Вони стверджують, що виведення покарання за межі функцій цивільно-правової відповідальності стирає межу між відповідальністю та іншими цивільно-правовими засобами захисту суб'єктивних прав, які також виконують компенсаційну функцію [13, с. 104]. Посилює цю дискусію існування інституту штрафних санкцій (неустойки: штрафу або пені) у національному цивільному праві, які застосовуються незалежно від розміру завданих збитків та їх компенсації, як це передбачено Цивільним кодексом України [14] (ст. 549, ч. 2 ст. 552, ч. 1 ст. 624). Виразний зв'язок з каральною функцією і певний потенціал для наслідування має також поширена в США концепція «штрафних збитків» (punitive damages) [10, с. 396-397]..

Водночас, попри брак підстав вважати покарання окремою функцією цивільно-правової відповідальності, каральний аспект безумовно притаманний для публічних охоронних правовідносин.

Чудовим прикладом прояву карального аспекту публічно-правової відповідальності у контексті розвитку штучного інтелекту є AI Act [3]. Цей документ запроваджує значні штрафи за порушення своїх положень. Наприклад, недотримання заборонних практик ШІ, передбачених статтею 5 AI Act [3], може призвести до штрафів (стаття 99) у розмірі до 35 000 000 євро або до 7% від загального світового річного обігу за попередній фінансовий рік, залежно від того, що є вищим. Це стосується, зокрема, заборони на використання ШІ-систем для маніпулятивних технік, соціального скорингу або деяких видів біометричної ідентифікації. За порушення інших вимог та обов'язків, не пов'язаних із забороненими практиками, встановлюються штрафи до 15 000 000 євро або до 3% від загального світового річного обігу. Навіть за надання невірної, неповної або оманливої інформації можуть бути накладені штрафи до 7 500 000 євро або до 1% від загального світового річного обігу.

Згідно положень AI Act [3], ці штрафи, які мають бути ефективними, пропорційними та стримуючими, таки виконують каральну функцію. Вони є не компенсацією за збитки, а саме відплатою за порушення встановлених правил, що для публічно-правових відносин є цілком природнім. Вважаю також, що ці штрафи мають за мету ще й певний виховний або превентивний вплив у новій сфері широкого застосування ШІ.

Висновки. Підбиваючи підсумок, можу стверджувати, що функції цивільно-правової відповідальності в умовах стрімкого розвитку штучного інтелекту варто розглядати як адаптовані до нових технологічних ризиків напрями правового регулювання. Традиційна четвірка взаємопов'язаних функцій інституту цивільно-правової відповідальності та об'єктивного права загалом – компенсаційна (відшкодування шкоди), превентивна (запобігання правопорушенням), охоронна (захист прав і свобод) та регулятивна (формування правил поведінки) – зберігає свою актуальність, проте набуває у відносинах із взаємодії з ШІ-системами нових форм реалізації.

Так, компенсаційна функція цивільно-правової відповідальності залишається фундаментальною: вона не лише спрямовує на повне відшкодування збитків та компенсацію моральної шкоди, спричинених алгоритмічними рішеннями, але й вимагає прозорості процедур встановлення умов цивільно-правової відповідальності та визначеності імовірного кола та правового статусу її суб'єктів. При цьому і ефективність дії превентивної функції визначається передусім саме дієвим впливом наявних компенсаційних механізмів.

Регулятивна функція дедалі більше проявляється в обов'язкових системах управління ризиками, вимогах до якості даних та «ШІ-грамотності» суб'єктів, що протидіє шкідливим наслідкам ще до їхнього виникнення. Охоронна та регулятивна функції спільно творять правову основу: перша фокусується на захисті фундаментальних прав і свобод, друга – на встановленні чітких стандартів розробки, класифікації та моніторингу ШІ. Актуальною залишається дискусія щодо каральної функції цивільно-правової відповідальності. Попри безумовне існування карального аспекту у публічних правовідносинах, нині все ж недостатньо підстав вважати покарання окремою функцією цивільно-правової відповідальності.

Водночас зростання технологічних викликів вимагає виходу за межі класичного підходу до визначення функцій цивільно-правової відповідальності. Саме тому і було запропоновано доповнити або уточнити регулятивну функцію наступними трьома формами її втілення. Інноваційною, яка спрямовує на стимулювання безпечних та етичних розробок ШІ; координаційною, що забезпечує ефективну взаємодію між державами та їх державними органами, бізнесом та громадянським суспільством; етико-правовою, яка інтегрує загальноприйняті моральні засади в правозастосовну практику. Саме ці доповнення відкривають нові горизонти цивільно-правової відповідальності, перетворюючи її на багатовекторний механізм забезпечення реалізації принципу справедливості, сприяння економічному розвитку та захисту особистості.

Отже, цивільно-правова відповідальність у епоху ШІ не тільки підтверджує свою класичну значущість, а й активно еволюціонує, відповідно до вимог сучасних технологічних реалій. Це створює необхідність подальших міждисциплінарних досліджень та своєчасних законодавчих ініціатив, які забезпечать збалансованість інтересів усіх учасників правовідносин і захист прав людини в цифрову добу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Постанова Касаційного господарського суду в складі Верхового Суду від 18 лютого 2020 р. у справі № 905/866/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87735405.
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. *Офіційний вісник України* від 26.09.2014 – 2014. № 75. Т. 1. Стор. 83.
3. Artificial Intelligence Act. Regulation (EU) 2024/1689 of The European Parliament and of the Council. Brussels, 12.7.2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng.
4. Карнаух Б.П. Функції цивільно-правової відповідальності. *Вісник Одеського національного університету.* Серія: Правознавство. 2012. Т. 17. Вип. 1–2. С. 71–79.
5. Канзафарова І.С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: дис. … док. юрид. наук: спец. 12.00.03. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2007. 453 с.
6. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. URL: https://www.law.kuleuven.be/personal/mstorme/2009_02_DCFR_OutlineEdition.pdf.
7. Легеза Ю.О. Розуміння цивільно-правової відповідальності. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2013. № 2. С. 118–125.
8. Баранова Л.М., Сиротенко С.Є. Глава 14. Цивільно-правова відповідальність. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бєгова та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Харків: Право, 2011. Т. 1. С. 360–387.
9. Примак В.Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2005. 208 с.
10. Prymak V., Koreniuk O., Poharchenko T. Joint functional focus of models of civil liability for damage inflicted on patients. International Journal of Criminology and Sociology. 2021. Vol. 10. P. 393–399.

11. Павлюк Н.М. Проблемні питання класифікації функцій цивільно-правової відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 182–185.
12. Микитин В.І. Цивільно-правова відповідальність за порушення майнових прав інтелектуальної власності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2016. 224 с.
13. Ківалова Т.С. Щодо визначення поняття цивільно-правової недоговірної (деліктної) відповідальності. *Вісник прокуратури*. 2008. № 11. С. 99–107.
14. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

УДК 349.6:352 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.35

ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ МІСТ УКРАЇНИ

Шульга О.В.,
кандидат юридичних наук, науковий співробітник,
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID: 0009-0007-8748-566X

Шульга О.В. Правові та організаційні засади резильєнтності міст України.

У статті проведено комплексне дослідження концепції резильєнтності міст як інноваційного підходу до управління міським розвитком у контексті зростаючих глобальних викликів, що включають кліматичні зміни, урбанізаційний тиск, воєнні загрози, техногенні аварії та соціально-економічні кризи.

Проаналізовано еволюцію поняття «резильєнтність» від початкового екологічного розуміння як здатності природних систем до відновлення до сучасного міждисциплінарного підходу, який враховує правові, управлінські, економічні та соціокультурні аспекти розвитку міських територій. Розглянуто правові та організаційні засади забезпечення життєздатності українських міст, окреслено ключові інституції та їхні повноваження у сфері підвищення міської стійкості.

Проведено порівняльний аналіз міжнародного досвіду провідних країн (Нідерланди, Сінгапур, Японія, Німеччина), зосереджений на правових механізмах, фінансових інструментах і моделей управління, що сприяють адаптації міст до різних загроз. Виявлено фрагментарність та колізії в національній нормативно-правовій базі у сферах містобудування, цивільного захисту, екологічної безпеки й місцевого самоврядування, що підкреслює необхідність системного вдосконалення законодавства.

Підкреслено значення міжмуніципального партнерства, впровадження інноваційних фінансових механізмів, цифрових технологій управління та активної громадської участі у формуванні планів підвищення резильєнтності. Запропоновано інтегрувати кращі міжнародні практики у вітчизняну модель розвитку територій з метою підвищення здатності українських міст ефективно реагувати на кризи, мінімізувати їх наслідки та забезпечувати сталий розвиток.

Впровадження інноваційних методів управління, посилення правового регулювання та розвиток партнерств між муніципалітетами створюють умови для підвищення адаптивності міст до різноманітних загроз.

Результати дослідження можуть стати основою для оновлення стратегічних документів на державному та муніципальному рівнях, розроблення галузевих програм, удосконалення нормативно-правових актів і формування національної політики підвищення міської резильєнтності.

Ключові слова: міська резильєнтність, урбанізація, стійкість, екологія, містобудування, управління, безпека, інституції.

Shulha O.V. Legal and organizational foundations of urban resilience in Ukraine.

The article presents a comprehensive study of the concept of urban resilience as an innovative approach to managing urban development in the context of growing global challenges, including climate change, urbanization pressure, military threats, technological accidents, and socio-economic crises.

It analyzes the evolution of the term “resilience” from its initial ecological interpretation as the ability of natural systems to recover, to the modern interdisciplinary approach that takes into account legal, managerial, economic, and socio-cultural aspects of urban area development.

The legal and organizational foundations for ensuring the viability of Ukrainian cities are examined, with an outline of key institutions and their powers in enhancing urban resilience.

A comparative analysis of the international experience of leading countries (the Netherlands, Singapore, Japan, Germany) focuses on legal mechanisms, financial instruments, and governance models

that support cities' adaptation to various threats. The research reveals fragmentation and inconsistencies in the national legal framework in the fields of urban planning, civil protection, environmental safety, and local self-government, highlighting the need for systematic legislative improvement.

The importance of inter-municipal partnerships, the implementation of innovative financial mechanisms, digital governance technologies, and active public participation in the development of resilience enhancement plans is emphasized. It is proposed to integrate best international practices into the domestic territorial development model to increase the capacity of Ukrainian cities to effectively respond to crises, minimize their consequences, and ensure sustainable development.

The introduction of innovative management methods, strengthening legal regulation, and developing partnerships between municipalities create conditions for increasing the adaptability of cities to various threats.

The results of the study may serve as a basis for updating strategic documents at the national and municipal levels, developing sectoral programs, improving legal acts, and shaping a national policy for enhancing urban resilience.

Key words: urban resilience, urbanization, sustainability, ecology, urban planning, governance, security, institutions.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобальних викликів, серед яких кліматичні зміни, урбанізаційний тиск, воєнні загрози, техногенні аварії та соціально-економічні кризи, стає критично важливим забезпечення резильєнтності міських систем. Резильєнтність міст розглядається як здатність міської інфраструктури, соціальних структур і економіки адаптуватися, зберігати життєздатність, ефективно реагувати на кризи і швидко відновлюватися після них. В Україні ця проблема набуває особливого значення у контексті воєнного стану та збільшених ризиків для міських територій. Проблемою є фрагментарність, колізії та недостатня системність нормативно-правової бази, обмежена інтеграція міжнародного досвіду та потреба у комплексних стратегічних підходах для підвищення міської стійкості.

Стан опрацювання проблематики. Українські міста проявили високу соціальну стійкість, зокрема у воєнний час, що підтверджує важливість розвитку концепції резильєнтності. Наукові дослідження в Україні охоплюють міждисциплінарний аналіз міської резильєнтності, включаючи правові, управлінські, фінансові та соціокультурні аспекти. Існують сучасні підходи, орієнтовані на п'ять ключових принципів міської стійкості: резервність, ефективність, витривалість, гнучкість та проактивність.

Здійснюється порівняльний аналіз найкращих міжнародних практик із залученням кейсів із Нідерландів, Сінгапуру, Японії, Німеччини, які враховуються в контексті українських реалій. Водночас, актуальним залишається розроблення і впровадження системних стратегій, врахування вразливих груп населення, розвиток міжмуніципального партнерства, інноваційних фінансових механізмів і цифрових технологій управління. Реалізуються освітні проєкти і семінари для підвищення кваліфікації фахівців у сфері міської резильєнтності, проте комплексна національна політика поки що потребує подальшого вдосконалення та інтеграції міжнародного досвіду для забезпечення сталого функціонування українських міст у складних умовах.

Мета статті – дослідити концепцію резильєнтності міст як інноваційного підходу до управління міським розвитком в умовах глобальних викликів. Зокрема, проаналізувати еволюцію поняття, оцінити національне законодавство, порівняти міжнародний досвід та обґрунтувати рекомендації щодо впровадження міжмуніципального партнерства, інноваційних фінансів і цифрових технологій для підвищення стійкості українських міст.

Виклад основного матеріалу. Концепція резильєнтності міст як наукова парадигма та практичний інструмент управління міським розвитком сформувалася у відповідь на зростаючу складність та взаємозалежність сучасних міських систем, а також на збільшення частоти та інтенсивності різноманітних стресів, що впливають на функціонування міст у XXI столітті.

За даними Організації Об'єднаних Націй, урбанізаційні процеси характеризуються безпрецедентними темпами: якщо у 1950 році у містах проживало лише 30% населення планети, то до 2018 року цей показник досяг 55%, а за прогнозами до 2050 року складе близько 68% [1]. Такі темпи урбанізації створюють нові виклики для управління міським розвитком та актуалізують питання забезпечення стійкості міських систем до різноманітних загроз.

Теоретичні засади резильєнтності міст базуються на міждисциплінарному підході, що інтегрує досягнення екології, соціології, економіки, географії, містобудування та науки про управлін-

ня. Генеза концепції резильєнтності сягає корінням екологічних досліджень К.С. Холлінга, який у 1973 році запропонував розрізняти інженерну резильєнтність (здатність системи повертатися до попереднього стану після порушення) та екологічну резильєнтність (здатність системи зберігати свою структуру та функції в умовах змін) [2]. Подальший розвиток цієї концепції пов'язаний з роботами К. Фолке, який виділив три ключові характеристики резильєнтних систем: здатність поглинати зовнішні впливи та зберігати структуру і функції, здатність до самоорганізації та здатність до навчання та адаптації [3].

У процесі формування сучасного наукового дискурсу щодо резильєнтності міст важливе місце посідає міждисциплінарне осмислення взаємозв'язків між урбаністичними процесами, соціально-економічною стійкістю та кліматичними викликами. Теоретичні засади нової науки про міста, запропоновані М. Бетті [19], забезпечують системне розуміння складної природи міських структур та їхньої здатності до адаптації. У свою чергу, звіти Міжурядової групи експертів зі зміни клімату (IPCC) [29] надають наукове підґрунтя для аналізу глобальних і локальних фізичних змін, що безпосередньо впливають на стійкість міських систем.

Особливу увагу в межах дослідження приділено концепції економічної резильєнтності регіонів у контексті кризових явищ, яка розкрита у працях Р. Мартіна [30]. Значущим є також досвід США у розробленні індикаторів резильєнтності до катастроф, представлений у дослідженні С. Каттер [31], що дозволяє оцінити прогалини та перспективи для розробки відповідних показників в Україні. Аналітичні доповіді авторитетних міжнародних інституцій, зокрема OECP [32], а також підходи, запропоновані в межах ініціативи «100 Resilient Cities» [9], формують прикладні моделі підвищення спроможності міст до реагування на сучасні виклики.

Окремо слід звернути увагу на український нормативно-правовий контекст, який включає Закон України «Про співробітництво територіальних громад» [33], що створює інституційне підґрунтя для міжмуніципального партнерства як одного з інструментів підвищення резильєнтності на місцевому рівні.

У контексті міських систем резильєнтність набуває особливої складності через багатовимірність міських процесів та множинність взаємозв'язків між різними підсистемами міста. Б. Волкер та Д. Солт визначають міську резильєнтність як «здатність міської системи поглинати порушення та реорганізовуватися в процесі змін таким чином, щоб зберігати по суті ту ж функцію, структуру, ідентичність та зворотні зв'язки» [4]. Проте це визначення було піддане критиці з боку Л. Карпентер та інших дослідників, які вказували на необхідність врахування соціальних та політичних аспектів міської резильєнтності [5].

Сучасне розуміння міської резильєнтності характеризується холістичним підходом, що враховує взаємодію чотирьох основних підсистем: фізичної (інфраструктура, будівлі, природні системи), соціальної (населення, спільноти, соціальні мережі), економічної (економічна діяльність, фінансові ресурси, ринки) та інституційної (управління, політика, планування) [6]. Така багатовимірність міської резильєнтності зумовлює необхідність комплексного правового регулювання та створення складних організаційних механізмів її забезпечення.

Правові засади резильєнтності міст в Україні характеризуються відсутністю системного підходу до регулювання цієї сфери. Конституція України, як основний закон держави, не містить прямих посилань на резильєнтність міст, проте у статті 16 закріплено обов'язок держави забезпечувати екологічну безпеку і підтримувати екологічну рівновагу на території України, а стаття 50 гарантує право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля [7]. Ці конституційні норми створюють правову основу для розвитку законодавства у сфері міської резильєнтності.

Базовим нормативно-правовим актом, що регулює діяльність органів місцевого самоврядування, є Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР [8]. Стаття 30 цього Закону визначає власні повноваження виконавчих органів сільських, селищних, міських рад у галузі регулювання земельних відносин та охорони навколишнього природного середовища, включаючи забезпечення в межах території громади виконання загальнодержавних та регіональних програм охорони довкілля, організацію збирання, перевезення, перероблення, утилізації та знешкодження побутових та інших відходів. Стаття 31 закріплює повноваження у сфері житлово-комунального господарства, благоустрою, побутового, торговельного обслуговування, громадського харчування, транспорту і зв'язку, що безпосередньо пов'язано з забезпеченням життєздатності міських систем.

Державні будівельні норми (далі – ДБН), що затверджуються центральним органом виконавчої влади у сфері містобудування, містять технічні вимоги до планування та забудови територій, проте їх аналіз свідчить про недостатнє врахування принципів резильєнтності. Зокрема, ДБН Б.1.1-14:2012 «Склад та зміст генерального плану населеного пункту» не містить спеціальних розділів, присвячених оцінці ризиків та заходам з підвищення стійкості міських систем [10].

У сфері управління надзвичайними ситуаціями ключовим нормативно-правовим актом є Кодекс цивільного захисту України від 2 жовтня 2012 року № 5403-VI, який визначає правові та організаційні засади у сфері цивільного захисту, регулює питання захисту населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій [11]. Стаття 7 цього Кодексу встановлює основні принципи державної політики у сфері цивільного захисту, серед яких: пріоритетність завдань із запобігання надзвичайним ситуаціям; відповідальність посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування за забезпечення захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій.

Стаття 19 Кодексу цивільного захисту України покладає на органи місцевого самоврядування низку повноважень у сфері цивільного захисту, включаючи організацію та здійснення заходів щодо запобігання надзвичайним ситуаціям на відповідній території, забезпечення створення і функціонування місцевих систем централізованого оповіщення та інформування населення, організацію навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях.

Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року № 1264-XII встановлює правові, економічні та соціальні основи організації охорони навколишнього природного середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь [12]. Стаття 19 цього Закону визначає повноваження органів місцевого самоврядування у галузі охорони навколишнього природного середовища, включаючи, наприклад, розробку місцевих екологічних програм, а також повноваження щодо формування та використання місцевих фондів охорони навколишнього природного середовища у складі місцевих бюджетів та ін.

Водний кодекс України від 6 червня 1995 року № 213/95-ВР регулює водні відносини з метою забезпечення збереження, науково обґрунтованого, раціонального використання вод для потреб населення і галузей економіки, охорони вод від забруднення, засмічення та вичерпання, попередження і ліквідації шкідливої дії вод [13]. Особливе значення для міської резильєнтності мають норми глави 21 Кодексу, що регулюють захист від шкідливої дії вод, включаючи повені, підтоплення, водну ерозію, зсуви, селі.

Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III встановлює правові засади регулювання земельних відносин з метою створення умов для раціонального використання та охорони земель [14]. Наприклад, стаття 39 вказаного Кодексу передбачає використання земель житлової та громадської забудови відповідно до генерального плану населеного пункту, містобудівної документації, плану земельно-господарського устрою з дотримання будівельних норм.

Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 року № 3852-XII регулює лісові відносини з метою створення правових засад для збереження, відтворення і сталого використання лісів [15]. Міські ліси як важливий елемент зеленої інфраструктури міст відіграють ключову роль у забезпеченні міської резильєнтності, зокрема у сфері регулювання клімату, очищення повітря, запобігання ерозії та забезпечення біорізноманіття.

Організаційні засади резильєнтності міст в Україні характеризуються багаторівневою структурою управління, що включає державний, регіональний та місцевий рівні. На державному рівні координацію здійснює Міністерство розвитку громад та територій України (Мінрозвитку – згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 1545 від 31 грудня 2024 року), яке згідно з Положенням, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 30 червня 2015 року № 460 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 17 грудня 2022 року № 1400), є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики, зокрема, у сферах розвитку місцевого самоврядування, територіальної організації влади та адміністративно-територіального устрою, житлової політики, благоустрою населених пунктів, житлово-комунального господарства, управління побутовими відходами, будівництва, містобудування, просторового планування територій та архітектури, з відновлення регіонів, територій та інфраструктури, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України [16].

До основних завдань Мінрозвитку належать: забезпечення формування та реалізація державної політики у сферах державної регіональної політики, розвитку місцевого самоврядування, територіальної організації влади та адміністративно-територіального устрою; здійснення нормування у будівництві з метою формування безпечного середовища для життя і здоров'я людини; організації діяльності з планування територій на державному, регіональному та місцевому рівні; визначення державних інтересів для їх врахування під час розроблення містобудівної документації відповідного рівня.

На регіональному рівні функції координації покладено на обласні державні адміністрації та обласні ради. Так, відносини обласної та районних місцевих державних адміністрацій, а також відносини місцевих державних адміністрацій з обласними та районними радами врегульовано, зокрема, статтями 33-34 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» від 09.04.1999 № 586-XIV [18]. У сфері забезпечення міської резильєнтності обласні державні адміністрації відповідають за координацію діяльності органів місцевого самоврядування, контроль за виконанням державних програм регіонального розвитку, організацію взаємодії між різними службами та відомствами.

На місцевому рівні основними суб'єктами забезпечення міської резильєнтності виступають органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі комітети. Згідно зі статтею 143 Конституції України територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного розвитку і контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки і збори; забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізовують та ліквідовують комунальні підприємства, організації та установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю [7].

Міжнародний досвід демонструє різноманітні підходи до правового регулювання та організаційного забезпечення міської резильєнтності. У Нідерландах, країні з високим рівнем ризику повеней, створено унікальну систему управління водними ресурсами та захисту від повеней. Програма «Room for the River» («Простір для річки»), що реалізується з 2006 року, передбачає кардинальну зміну підходу до управління повенями: замість боротьби з природними процесами пропонується їх врахування та адаптація до них [21].

Правовою основою програми «Room for the River» є спеціальний закон «Wet ruimte voor de rivier», прийнятий парламентом Нідерландів у 2006 році. Цей закон визначає правові рамки для реалізації 34 проектів у басейнах річок Рейн, Ваал, Ейссел та Мерведе, включаючи перенесення дамб, поглиблення річкових русел, створення водних плато та буферних зон. Загальний бюджет програми склав 2,3 мільярда євро, при цьому фінансування здійснювалося за рахунок державного бюджету з частковим залученням коштів Європейського Союзу [22].

Організаційна структура програми «Room for the River» включає Директорат генерала громадських робіт та управління водними ресурсами (Rijkswaterstaat), який підпорядковується Міністерству інфраструктури та управління водними ресурсами, а також регіональні управління водними ресурсами та муніципалітети. Особливістю нідерландської моделі є тісна співпраця між різними рівнями влади та активне залучення громадськості до процесів планування та реалізації проектів [21].

У Сінгапурі створено унікальну систему управління водними ресурсами, в основі якої концепція «чотирьох кранів»: імпорт води з Малайзії, збір та очищення дощової води, рециркуляція стічних вод (NEWater) та опріснення морської води. Ця система забезпечує водну безпеку міста-держави в умовах обмеженості природних водних ресурсів та високої залежності від імпорту [23].

Правове регулювання водної сфери в Сінгапурі засноване на комплексі нормативно-правових актів, включаючи Public Utilities Act, Water Efficiency Management Plans, Water Efficiency Labelling Scheme. Центральним органом управління є Рада з комунальних послуг (Public Utilities Board, PUB), яка відповідає за всі аспекти водного циклу: від забору та очищення до розподілу та управління стічними водами [24].

Організаційна модель Сінгапуру характеризується централізованим управлінням та високим рівнем технологічної інтеграції. PUB використовує передові технології моніторингу та управління, включаючи датчики якості води, системи раннього попередження про повені, автоматизовані системи управління водорозподілом. Особливістю сінгапурської моделі є тісна інтеграція водного управління з містобудівним плануванням та розвитком зеленої інфраструктури [24].

Японія, як країна з високим рівнем сейсмічної та вулканічної активності, розробила комплексну систему забезпечення стійкості міст до природних катастроф. Основним правовим документом є Основний закон про заходи проти стихійних лих (Disaster Countermeasures Basic Act), прийнятий у 1961 році та неодноразово оновлюваний [25]. Цей закон встановлює правові рамки для попередження катастроф, готовності до них, реагування та відновлення.

Організаційна структура управління катастрофами в Японії включає Кабінет міністрів як найвищий орган прийняття рішень, Центральну раду з управління катастрофами, префектурні та муніципальні ради з управління катастрофами. Особливістю японської моделі є детальне планування на всіх рівнях: розробляються національні, регіональні та місцеві плани управління катастрофами, які регулярно оновлюються з урахуванням нових загроз та досвіду попередніх катастроф [25].

Німецька модель забезпечення міської резильєнтності характеризується федералістським підходом та тісною координацією між федеральним, земельним та муніципальним рівнями. Федеральний закон про цивільний захист та допомогу у випадку катастроф (Gesetz über den Zivilschutz und die Katastrophenhilfe des Bundes) визначає розподіл повноважень між різними рівнями влади [26].

На муніципальному рівні відповідальність за забезпечення міської резильєнтності покладається на міські управління (Stadtverwaltung), які розробляють місцеві плани цивільного захисту, координують діяльність служб екстреного реагування та здійснюють заходи з попередження надзвичайних ситуацій. Особливістю німецької моделі є активне залучення добровільних пожежних команд та організацій цивільного захисту [26].

Аналіз зарубіжного досвіду дозволяє виявити декілька ключових принципів ефективного правового регулювання та організаційного забезпечення міської резильєнтності. По-перше, це системність та комплексність підходу, що передбачає врахування взаємозв'язків між різними аспектами міського функціонування. По-друге, це багаторівнева координація, що забезпечує ефективну взаємодію між різними рівнями влади. По-третє, це превентивність, тобто орієнтація на попередження загроз, а не лише на реагування на них. По-четверте, активне залучення громадськості та бізнесу до процесів планування та реалізації заходів з підвищення резильєнтності.

Фінансове забезпечення заходів з підвищення міської резильєнтності є одним з найскладніших аспектів реалізації відповідної політики. Згідно з розрахунками Світового банку, інвестиції в превентивні заходи зменшення ризиків катастроф економічно виправдані: кожен долар, витрачений на попередження, дозволяє заощадити від 4 до 7 доларів на ліквідацію наслідків [27]. Проте на практиці органи місцевого самоврядування часто стикаються з дефіцитом фінансових ресурсів для реалізації довгострокових програм підвищення резильєнтності.

Традиційні джерела фінансування включають бюджетні кошти (державний, регіональний та місцевий бюджети), міжнародну технічну допомогу, кредитні ресурси міжнародних фінансових організацій. Проте в останні роки активно розвиваються інноваційні фінансові механізми, включаючи зелені облігації, катастрофічні облігації, параметричне страхування, змішане фінансування, механізми оплати за екосистемні послуги.

Зелені облігації є одним з найперспективніших інструментів фінансування проектів підвищення міської резильєнтності. За даними Climate Bonds Initiative, обсяг випуску зелених облігацій у 2021 році досяг рекордних 517 мільярдів доларів США, при цьому значна частина коштів спрямовувалася на проекти адаптації до кліматичних змін та підвищення стійкості інфраструктури [28].

Висновки.

1. Концепція міської резильєнтності є відповіддю на сучасні виклики урбанізації, зміни клімату, екологічних катастроф, техногенних загроз і соціально-політичної турбулентності. В основі цієї концепції – інтеграція природничих, соціальних та управлінських наук, що вимагає міждисциплінарного підходу до розробки політик і стратегій.

2. На нормативному рівні в Україні відсутнє цілісне законодавче поле у сфері міської резильєнтності. Наявні нормативно-правові акти є фрагментарними, а інтеграція принципів стійкості та адаптивності в містобудівне, екологічне, інфраструктурне та соціальне регулювання лише починає формуватися. Це зумовлює потребу в розробці окремого рамкового закону або стратегії державної політики у цій сфері.

3. Інституційна архітектура забезпечення резильєнтності міст в Україні є багаторівневою, однак вимагає посилення координації між державними, регіональними та місцевими структурами.

Ключову роль відіграють органи місцевого самоврядування, однак вони часто обмежені у повноваженнях, ресурсах і доступі до стратегічної інформації.

4. Практика зарубіжних країн (Нідерланди, Сінгапур, Японія, Німеччина) демонструє, що ефективна міська резильєнтність неможлива без:

системного підходу до планування;

інституційної узгодженості;

широкої участі громадян;

орієнтації на попередження ризиків (а не лише реагування);

технологічного прогресу та інтегрованих систем моніторингу;

фінансової стійкості на основі інноваційних інструментів.

5. Фінансова складова є критичним чинником для забезпечення резильєнтності. Попри те, що превентивні інвестиції довели свою ефективність у довгостроковій перспективі, більшість українських міст не мають достатніх бюджетних ресурсів. Це вимагає активного пошуку альтернативних джерел фінансування — як за рахунок міжнародної технічної допомоги, так і через впровадження інноваційних фінансових інструментів (зелені облігації, cat bonds, фінансові механізми змішаного типу).

6. Рекомендації для України:

розробити національну стратегію з міської резильєнтності із чіткими цілями, індикаторами та механізмами реалізації;

запровадити зміни до чинного законодавства для імплементації принципів резильєнтності (зокрема в законодавство про містобудування, надзвичайні ситуації, охорону довкілля, місцеве самоврядування);

створити інституційний координаційний орган або міжвідомчу раду при Кабінеті Міністрів України для інтеграції політик;

розвивати цифрові платформи моніторингу, обміну даними та раннього попередження про ризики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. World Urbanization Prospects: The 2018 Revision. New York: United Nations, 2019.
2. Holling C.S. Resilience and stability of ecological systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*. 1973. Vol. 4. P. 1–23.
3. Folke C. Resilience: The emergence of a perspective for social–ecological systems analyses. *Global Environmental Change*. 2006. Vol. 16, №. 3. P. 253–267.
4. Walker B., Salt D. Resilience Thinking: Sustaining Ecosystems and People in a Changing World. Washington: Island Press, 2006.
5. Carpenter S. R., Walker B., Anderies J. M., Abel N. From Metaphor to Measurement: Resilience of What to What? Ecosystems. 2001. Vol. 4. P. 765–781.
6. Meerow S., Newell J P., Stults M. Defining urban resilience: A review. *Landscape and Urban Planning*. 2016. Vol. 147. P. 38–49.
7. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 12.08.2025).
8. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text (дата звернення: 12.08.2025).
9. 100 Resilient Cities. City Resilience Framework. – New York: The Rockefeller Foundation, 2015. 52 p.
10. ДБН Б.1.1-14:2012. Склад та зміст генерального плану населеного пункту. К.: Мінрегіон України, 2012.
11. Кодекс цивільного захисту України: Закон України від 2 жовтня 2012 р. № 5403-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17 (дата звернення: 12.08.2025).
12. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text (дата звернення: 12.08.2025).
13. Водний кодекс України: Кодекс від 6 червня 1995 р. № 213/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-вр#Text (дата звернення: 12.08.2025).

14. Земельний кодекс України: Кодекс від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text (дата звернення: 12.08.2025).
15. Лісовий кодекс України: Кодекс від 21 січня 1994 р. № 3852-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text (дата звернення: 12.08.2025).
16. Про затвердження Положення про Міністерство розвитку громад та територій України: постанова Кабінету Міністрів України від 30 червня 2015 р. № 460. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/460-2015-п#n8 (дата звернення: 12.08.2025).
17. Державна служба України з надзвичайних ситуацій. URL: https://dsns.gov.ua (дата звернення: 12.08.2025).
18. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text (дата звернення: 12.08.2025).
19. Batty M. The New Science of Cities. – Cambridge: MIT Press, 2013. – 520 p.
20. Труш О.М. Ефективність систем екстреного реагування як чинник підвищення резильєнтності міст. *Державне управління: теорія та практика*. 2021. № 1(25).
21. Ministry of Infrastructure and Water Management of the Netherlands. Room for the River Programme. URL: https://www.roomfortheriver.com (дата звернення: 12.08.2025).
22. Dutch Government. Wet ruimte voor de rivier. Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden. 2006.
23. PUB Singapore. The Four National Taps of Singapore's Water Supply. URL: https://www.pub.gov.sg (дата звернення: 12.08.2025).
24. Singapore Government. Public Utilities Act; Water Efficiency Management Plan (WEMP).
25. Disaster Countermeasures Basic Act of Japan. URL: https://www.bousai.go.jp (дата звернення: 12.08.2025).
26. Gesetz über den Zivilschutz und die Katastrophenhilfe des Bundes (ZSKG). Bundesgesetzblatt Teil I.
27. The World Bank. Investing in Resilience: Ensuring a Disaster-Resistant Future. Washington, D.C.: The World Bank, 2014.
28. Climate Bonds Initiative. Green Bond Market Summary. 2021. URL: https://www.climatebonds.net/resources/reports (дата звернення: 12.08.2025).
29. IPCC. Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Cambridge: *Cambridge University Press*, 2021. – 2391 p.
30. Martin R. Regional economic resilience, hysteresis and recessionary shocks. *Journal of Economic Geography*. 2012. Vol. 12. P. 1–32.
31. Cutter S. L. The landscape of disaster resilience indicators in the USA. *Natural Hazards.* 2016. Vol. 80. P. 741–758.
32. OECD. Resilient Cities. Paris: OECD Publishing, 2016. 298 p.
33. Про співробітництво територіальних громад : Закон України від 17 червня 2014 р. № 1508-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text (дата звернення: 12.08.2025).

УДК 347.9:004.738.5:351.751
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.36

ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ДІЛОВОДСТВА В ЮРИДИЧНІЙ ПРАКТИЦІ: ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ

Юзько Т.М.,
доктор філософії,
доцент кафедри соціально-економічних дисциплін
Комунального закладу вищої освіти
«Барський гуманітарно-педагогічний коледж
імені Михайла Грушевського»
ORCID: 0000-0001-8368-0862

Тунік Ю.М.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри соціально-економічних дисциплін
Комунального закладу вищої освіти
«Барський гуманітарно-педагогічний коледж
імені Михайла Грушевського»

Слугоцька В.М.,
асистент кафедри соціально-економічних дисциплін
Комунального закладу вищої освіти
«Барський гуманітарно-педагогічний коледж
імені Михайла Грушевського»
ORCID: 0000-0002-2849-8483

Юзько Т.М., Тунік Ю.М., Слугоцька В.М. Особливості впровадження електронного діловодства в юридичній практиці: організаційні та процесуальні аспекти.

Стаття присвячена аналізу особливостей впровадження електронного діловодства в юридичній практиці України в контексті цифрової трансформації суспільства. Його суть полягає у використанні сучасних інформаційно-комунікаційних технологій для створення, зберігання, обміну та захисту юридично значущих документів, що сприяє підвищенню ефективності правозастосування та забезпеченню прозорості судових процесів.

Значна увага приділена аналізу нормативно-правової бази, що регулює функціонування електронного документообігу, які регламентують електронне подання документів до суду. Зазначено, що незважаючи на нормативне закріплення, ефективна робота ЄСІТС ускладнюється через технічні перебої, нестачу технічної підтримки та обмеження в доступі для учасників судового процесу.

Проаналізовано низку організаційних та технічних проблем, зокрема: недостатню уніфікацію нормативної бази, невисокий рівень цифрової компетентності працівників юридичних установ, потребу в забезпеченні сумісності цифрових платформ між різними державними структурами та юридичними особами. Відзначено необхідність комплексного навчання персоналу, зокрема у сфері використання електронного підпису, безпеки даних та цифрової комунікації.

У процесуальному аспекті акцент зроблено на труднощах, пов'язаних із визначенням статусу електронних доказів, підтвердженням легітимності електронного підпису, верифікацією сторін під час дистанційного подання процесуальних документів та відсутністю механізмів реагування на технічні збої. Автор наголошує на потребі подальшого вдосконалення процесуального законодавства з метою належної регламентації процедур подання, визнання та перевірки електронних доказів, а також забезпечення безперервності доступу до електронної платформи судочинства.

У підсумку запропоновано комплексні заходи з оптимізації електронного діловодства: гармонізація законодавства у сфері цифрових доказів та електронного підпису, розвиток технічної інфраструктури, уніфікація цифрових рішень, впровадження механізмів автоматичної ідентифікації в ЄСІТС, а також підвищення цифрової культури серед працівників юридичної сфери.

Ключові слова: електронне діловодство, цифрова трансформація, юридична практика, ЄСІТС, електронний підпис, електронні докази, процесуальне право, правова система, цифрова грамотність.

Yuzko T.M., Tunik Yu.M., Slugotska V.M. Peculiarities of implementation of electronic document management in legal practice: organizational and procedural aspects.

The article is devoted to the analysis of the peculiarities of the introduction of electronic record keeping in the legal practice of Ukraine in the context of digital transformation of society. Its essence is the use of modern information and communication technologies for the creation, storage, exchange and protection of legally significant documents, which helps to increase the efficiency of law enforcement.

Much attention is paid to the analysis of the regulatory framework governing the functioning of electronic document circulation, which regulate electronic submission. It is noted that despite the regulatory consolidation, the effective work of the ESIT is complicated by technical interruptions, lack of technical support and restriction on access to the participants of the trial.

A number of organizational and technical problems are analyzed, in particular: insufficient unification of the regulatory framework, low level of digital competence of employees of legal institutions, the need to ensure compatibility of digital platforms between different state structures and legal entities. The need for comprehensive staff training, in particular in the field of electronic signature, data safety and digital communication, is noted.

In the procedural aspect, the emphasis is on the difficulties related to determining the status of electronic evidence, confirming the legitimacy of electronic signature, verification of the parties during the remote submission of procedural documents and the lack of mechanisms of response to technical failures. The author emphasizes the need to further improve procedural legislation in order to properly regulate the procedures for submission, recognition and verification of electronic evidence, as well as ensuring the continuity of access to the electronic platform of the judiciary.

As a result, complex measures for optimization of electronic record keeping were proposed: harmonization of legislation in the field of digital evidence and electronic signature, development of technical infrastructure, unification of digital solutions, introduction of mechanisms of automatic identification in the ESITS, as well as enhancing digital culture among legal education.

Key words: electronic record keeping, electronic court, legal practice, procedural documents, digital transformation, ESITS, electronic signature, electronic evidence, legal system, digital literacy.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. У контексті цифровізації суспільних процесів і модернізації правосуддя особливого значення набуває впровадження електронного діловодства у сфері юридичної практики. Цей процес є невід'ємною складовою реформи судової системи, забезпечення оперативного документообігу, прозорості діяльності правових інституцій і доступу громадян до правосуддя. Поява систем, як-от Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система (ЄСІТС), електронний кабінет учасника судового процесу, електронний цифровий підпис (КЕП) та інші цифрові сервіси створює нові умови для здійснення процесуальних дій.

Разом з тим, електронне діловодство в юридичній практиці супроводжується низкою організаційних, правових і технічних викликів. Серед них – нерівномірність забезпечення судів і адвокатів технічними ресурсами, складність інтеграції цифрових систем з паперовими носіями, нечіткість або фрагментарність нормативно-правової бази. Актуальним залишається питання відповідності процесуальних дій, вчинених в електронній формі, вимогам процесуального законодавства, а також правової сили електронних доказів, підписів та рішень.

Усе це зумовлює потребу в глибшому осмисленні як процесуальних аспектів, пов'язаних із впровадженням електронного діловодства, так і організаційних умов, що забезпечують ефективність функціонування цифрових механізмів у юридичній сфері.

Метою цього наукового дослідження є аналіз особливостей впровадження електронного діловодства в юридичній практиці України, з урахуванням процесуальних норм, технічного забезпечення, судової та адвокатської практики.

Стан опрацювання проблематики. Останніми роками тема цифровізації правової сфери, зокрема електронного діловодства, стала предметом вивчення низки науковців. Проблематику електронного судочинства, доказів в електронній формі та електронних засобів зв'язку у цивільному і кримінальному процесі аналізували такі дослідники, як І.Є. Марочкін, О.П. Орлов, М.П. Кобець, С.М. Шкляр, О.В. Капліна, О.М. Бандурка. Їхні праці присвячені як загальнотеоретичним засадам електронного правосуддя, так і окремим інструментам його реалізації (електронний підпис, електронні докази, відеоконференцзв'язок тощо).

Водночас переважна частина досліджень має фрагментарний характер або присвячена окремим процесуальним кодексам. Недостатньо розкритими залишаються комплексні організаційно-процесуальні аспекти, зокрема питання координації між державними органами, адвокатурою та судами, а також інституційної відповідальності за належне функціонування електронних систем. Відтак, дослідження, спрямоване на міжгалузевий аналіз цих аспектів, є своєчасним і практично значущим.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах цифрової трансформації суспільства особливої актуальності набуває впровадження електронного діловодства в юридичній практиці, яке сприяє підвищенню ефективності, прозорості та оперативності правозастосовної діяльності. Цей процес охоплює як організаційні, так і процесуальні аспекти, що тісно пов'язані між собою та визначають загальну якість юридичного документообігу. Електронне діловодство в юридичній сфері передбачає застосування інформаційно-комунікаційних технологій для створення, обробки, зберігання й передачі документів, які мають юридичну силу. Його запровадження потребує не лише модернізації технічної інфраструктури, а й удосконалення правового регулювання, цифрової грамотності кадрів та зміни управлінських підходів. З іншого боку, процесуальні аспекти електронного документообігу безпосередньо впливають на доступ до правосуддя, швидкість розгляду справ, дотримання процесуальних прав учасників. Саме тому дослідження організаційних та процесуальних особливостей електронного діловодства є надзвичайно важливим для забезпечення ефективної діяльності правової системи в умовах цифрової епохи.

Впровадження електронного документообігу дозволяє суттєво скоротити витрати на папір, друк, поштові послуги та зберігання, водночас сприяючи екологічності робочого процесу. Юристи отримують змогу працювати дистанційно, маючи доступ до документів у будь-який час і з будь-якого місця, що підвищує гнучкість та мобільність їхньої діяльності [1]. Така трансформація юридичної практики не лише оптимізує роботу та забезпечує захист інформації, а й потребує готовності до викликів цифровізації. У підсумку, електронний документообіг формує основу для більш ефективної, сучасної та адаптивної юридичної діяльності.

Електронне діловодство в юридичній сфері слід розглядати як систему створення, обліку, зберігання, передавання та використання електронних документів, що мають юридичну силу, із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій. Відповідно до Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» № 851-IV від 22.05.2003 р., електронний документ визначається як документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа [2]. У сфері правозастосування електронне діловодство охоплює обмін документами між учасниками судових процесів (електронний суд), ведення внутрішнього документообігу в юридичних фірмах, подання процесуальних документів в електронній формі, використання електронних реєстрів та баз даних, а також архівування правової документації.

Організаційне впровадження електронного діловодства вимагає наявності ряду передумов. Передусім це створення нормативно-правової бази, яка б уніфікувала правила роботи з електронними документами. Незважаючи на наявність базових законів, таких як Закон України «Про електронні довірчі послуги» № 2155-VIII [3], існує низка проблем, пов'язаних із недостатньою уніфікацією правового регулювання в юридичній сфері. О. Білик наголошує, що для ефективного управління людськими ресурсами необхідні програми автоматизації, які можуть об'єднувати команду та сприяти спільній роботі. Враховуючи це, електронний документообіг (ЕДО) виявляється ефективнішим та економічнішим за традиційні методи, адже він заощаджує час і кошти, а також спрощує прийняття управлінських рішень [4].

Сучасні вимоги до обліку та обігу документів диктують не лише оптимізацію робочих процесів, але й вибір найкращих технологічних рішень, що гарантують надійність, безпеку та зручність використання.

У контексті впровадження електронного діловодства в юридичну практику важливим нормативним орієнтиром слугує Указ Президента України № 1497/2005 від 20 жовтня 2005 року, яким передбачено удосконалення нормативно-правової бази щодо розроблення та впровадження новітніх інформаційних технологій [5]. Зокрема, документом визначено необхідність адаптації законодавства України до законодавства ЄС, а також розробки нормативних актів у сфері електронного документообігу, цифрового підпису та захисту прав у сфері ІТ.

Цей указ заклав стратегічне підґрунтя для подальшого розвитку цифрових інструментів у правовій сфері, зокрема й у частині електронного документообігу. Його положення демонструють, що електронне діловодство розглядається не лише як технічне нововведення, а як частина загальнонаціональної цифрової трансформації та важлива складова наближення правової системи України до європейських стандартів.

Також важливою складовою є технічна інфраструктура, без якої неможливо забезпечити безперебійне функціонування електронного документообігу. Юридичні організації мають використовувати сертифіковане програмне забезпечення, забезпечити захищені канали передачі даних, а також налагодити інтеграцію із державними реєстрами, такими як Єдиний державний реєстр, Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система (далі – ЄСІТС) тощо. Необхідною умовою ефективного впровадження електронного діловодства у сфері юридичної практики є формування єдиного технічного середовища, яке забезпечувало б узгоджене функціонування систем електронного документообігу в усіх напрямах правозастосовної діяльності. Такий підхід сприятиме уніфікації технологічних рішень, підвищенню сумісності інформаційних систем та забезпеченню безперервного документообігу між судовими, адвокатськими, нотаріальними та іншими юридичними структурами.

Ще одним організаційним чинником є кваліфікаційна підготовка персоналу. Основними перепонами до повного впровадження електронного документообігу в Україні можна віднести небажання працівників впроваджувати нові механізми в роботі; звичка підписувати документи у звичному старому режимі; страх, що такі документи не будуть прийняті податківцями [6]. Електронне діловодство потребує від працівників нових компетенцій – знань у сфері ІТ, володіння цифровими інструментами, розуміння механізмів цифрової безпеки, електронного підпису. Без належного рівня цифрової грамотності юрист не зможе ефективно функціонувати в умовах сучасного електронного документообігу.

Окрему проблему становить відсутність взаємної сумісності між різними електронними системами. Наприклад, у юридичній практиці одночасно використовуються кілька окремих цифрових платформ (ЄСІТС, портал «Дія», електронний кабінет платника податків тощо), які не завжди інтегруються між собою. Це призводить до дублювання даних, затримок у роботі та ускладнення міжвідомчої комунікації.

Щодо процесуальних аспектів електронного документообігу, то вони потребують системного дослідження, оскільки стосуються безпосередньої реалізації прав і обов'язків учасників судових та інших юридичних проваджень. Їх впровадження змінює усталені механізми подання процесуальних документів, відкриття проваджень, обміну доказами, винесення рішень та взаємодії між суб'єктами юридичних відносин.

Сутність процесуального електронного діловодства полягає у забезпеченні можливості здійснення процесуальних дій шляхом використання інформаційно-комунікаційних технологій, із дотриманням процесуальних форм, вимог до електронних доказів, електронного підпису та способів фіксації дій у правовому полі. Згідно з положеннями процесуального законодавства, зокрема статтями 14, 43, 44 Цивільного процесуального кодексу України, документи можуть подаватися в електронному вигляді із дотриманням вимог до автентичності та цілісності [7]. Відповідно до ч. 6 ст. 6 Господарського процесуального кодексу України, сторони можуть подавати позовні заяви, інші документи, а також отримувати процесуальні документи суду засобами електронного зв'язку через Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему (далі – ЄСІТС) [8]. Подібне положення сформульовано і у ст. 14-1 Кодексу адміністративного судочинства України [9].

Ключовим елементом електронного процесу є функціонування ЄСІТС, яка дозволяє здійснювати подання позовів, відзивів, клопотань, отримання ухвал, рішень, обмін доказами та ознайомлення з матеріалами справи в режимі онлайн. У 2018 році Державна судова адміністрація оголосила про створення та забезпечення функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи [10]. Однак повноцінне функціонування платформи неодноразово критикувалося

правозастосовною практикою та науковою спільнотою через нестабільність роботи, технічні збої, обмеження у доступі та відсутність постійної технічної підтримки. Навіть попри формальне запровадження електронного суду, багато судових установ досі покладаються на паперовий документообіг через технічні та правові обмеження.

Серед основних процесуальних проблем електронного діловодства варто виділити правову невизначеність електронних доказів. Хоча ЦПК, ГПК та КАС України визнають електронні докази повноцінними доказами (ст. 96 ЦПК), на практиці суди часто вимагають їх підтвердження у вигляді паперових копій або витягів. Така подвійність підходів свідчить про недостатній рівень довіри до цифрових технологій у сфері судочинства. На жаль, на сучасному етапі законодавче регулювання електронних доказів обмежується лише загальними положеннями. І.Ю. Татулич у своїх наукових дослідження зазначає, що сьогодні відсутня чітко визначена процедура їх збирання, оформлення, подання, дослідження та оцінки в судовому процесі, а також механізм встановлення особи, відповідальної за розміщення відповідної інформації. Це призводить до неоднозначності у судовій практиці щодо визнання таких доказів належними та допустимими [11, с. 215].

Не менш актуальною є проблема легітимності електронного підпису в процесуальних діях. Закон України «Про електронні довірчі послуги» передбачає правову еквівалентність кваліфікованого електронного підпису (КЕП) з власноручним підписом. Проте в судовій практиці нерідко виникають сумніви щодо відповідності підпису конкретному суб'єкту, особливо коли документи подаються через адвокатів або юридичних представників без додаткової ідентифікації. У цьому контексті важливим є положення ч. 3 ст. 22 Закону, яке передбачає необхідність перевірки чинності сертифікатів КЕП та ідентифікації користувача через надійні механізми аутентифікації [3].

Ще однією суттєвою проблемою є відсутність чіткої процедури відновлення доступу до електронного суду у випадку технічного збою або втрати електронного ключа. У процесуальному законодавстві не передбачено окремих норм, що регулюють дії сторін у разі неможливості подати документ через електронні сервіси з об'єктивних причин. Така прогалина створює правову невизначеність, що може призводити до пропущення строків подання процесуальних документів і втрати права на захист. Саме тому є необхідність внесення змін до процесуальних кодексів щодо врахування форс-мажорних обставин в електронному судочинстві.

Крім того, процесуальні аспекти електронного діловодства зачіпають питання прозорості та публічності. Перевагою цифрового документообігу є можливість відкритого доступу до матеріалів справ (за згодою сторін) та підвищення підзвітності судів. Проте з іншого боку, це створює ризики порушення конфіденційності та доступу до персональних даних третіх осіб. На практиці трапляються випадки оприлюднення персональних даних без належного деперсоніфікування, що суперечить положенням Закону України «Про захист персональних даних». Окремі науковці відзначають, що наслідки неправильної інтерпретації або невідповідності цих принципів можуть включати порушення конфіденційності, недовіру споживачів та юридичні наслідки для організацій, які здійснюють збір, обробку та захист персональних даних [12]. Отже, забезпечення прозорості та отримання згоди під час обробки персональних даних є ключовим обов'язком усіх суб'єктів, які здійснюють таку діяльність в Україні.

З огляду на зазначене, електронне процесуальне діловодство має потенціал стати дієвим інструментом удосконалення правосуддя в Україні. Проте повна його реалізація потребує комплексного перегляду процесуальних норм, стабільного технічного забезпечення та підвищення цифрової компетентності всіх учасників судового процесу. Успішне подолання існуючих бар'єрів дозволить не лише прискорити судовий розгляд справ, а й забезпечити більшу зручність для сторін, зменшити адміністративне навантаження та підвищити рівень довіри громадян до системи правосуддя. Саме через модернізацію процесуальної форми електронне діловодство може стати основою побудови ефективного, прозорого та доступного правового середовища.

Висновки. Організаційне впровадження електронного діловодства в юридичній практиці є не лише технічним, але й глибоко системним питанням, що охоплює сферу правового регулювання, кадрового забезпечення, міжвідомчої взаємодії та цифрової культури. Успішне вирішення актуальних проблем вимагатиме комплексного підходу з боку законодавця, освітніх установ, державних органів і юридичної спільноти загалом. Подальше дослідження та впровадження електронного діловодства сприятиме формуванню ефективної правової держави, здатної відповідати викликам цифрової епохи.

Серед можливих шляхів вирішення зазначених процесуальних проблем варто виокремити необхідність уніфікації процесуального законодавства щодо використання електронних доказів, впровадження механізмів автоматичного підтвердження особи при поданні документів через ЄСІТС, створення надійних резервних каналів зв'язку та технічної підтримки, а також удосконалення процесуальних строків і фіксації моменту подання електронного документа. Крім того, слід передбачити можливість оскарження технічної несправності системи в судовому порядку як підставу для відновлення процесуальних строків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Електронний документообіг в юридичній практиці: головні переваги. URL: https://iqusion.com/ua/news/elektronnyi-dokumentoobih-v-iurydychnii-praktytsi-holovni-perevahy.html.
2. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text.
3. Про електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 р. № 2155-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text.
4. Електронний документообіг: можливості та переваги. URL: https://intelserv.net.ua/news/material/id/529.
5. Про першочергові завдання щодо впровадження новітніх інформаційних технологій: Указ Президента України від 20.10.2005 № 1497/2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1497/2005#Text.
6. Переваги електронного документообігу та навіщо він потрібний. URL: https://lawyer.net.ua/ua/statti/elektronnyy-dokumentoobig#sostoitnaslahudovprovadzennaelektronnogodokumentoobigu.
7. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15.
8. Господарський процесуальний кодекс України: Закон від 03.10.2017 № 1798-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19.
9. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text.
10. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Рішення, Положення від 17.08.2021 № 1845/0/15-21. Вища рада правосуддя. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/ show/v1845910-21#Text.
11. Татулич І.Ю. Електронні докази як засіб доказування у цивільному судочинстві. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 215–219. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/289-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-559-1-10-20200613.pdf.
12. Головацький Н.Т. Прозорість та згода як основні принципи захисту персональних даних в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/07/27-1.pdf.

UDC 347.453
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.37

THE LEGAL CHARACTERISTICS OF THE CONTRACT OF HIRE (LEASE)

Yurkevych Yu.M.,
Professor of the Department of Civil Law and Procedure
of the Law Faculty
of Ivan Franko National University of Lviv,
Doctor of Legal Sciences, Professor
ORCID: 0000-0002-4097-9925
e-mail: yuriy-yurkevych@ukr.net

Yurkevych Yu.M. The legal characteristics of the contract of hire (lease).

The relevance of legal research in the field of legal regulation of hire (lease) relations is due to a number of factors, including changes in legislation and law enforcement practice, economic factors and the growing popularity of this contractual institution. Scientific developments in this area may relate to various aspects and have been also driven by the novelisation of Ukrainian civil legislation. The expediency of a comprehensive study of this issue is also confirmed by the fact that the Economic Code of Ukraine, which largely has regulated lease relations in the business sector, will cease to be effective as of 28.08.2025.

Under a hire (lease) contract, the lessor transfers or undertakes to transfer property to the lessee for possession and use for a fee for a certain period of time. In the civil law doctrine, obligations under lease contracts are classified by their legal nature as bilateral, consensual, fixed-term and paid. This approach has been also supported by the practice of the Supreme Court.

An essential condition of hire (lease) contract is the condition on the subject matter. Despite the fact that this transaction is characterised as a paid and fixed-term one, the terms on its price and term are not considered to be material. The form of this contract may be determined by the type of object to be leased, the term, the identity of the parties, the form of ownership of the property, etc.

The Civil Code of Ukraine clearly has provided for the grounds for termination of a lease contract. In the article it has been concluded that a notice of objection to the automatic prolongation of a lease contract pursuant to the Article 764 of the Civil Code of Ukraine or a provision of a specific agreement is a transaction by its legal nature.

Despite the generally detailed regulation of hire (lease) relations in the civil legislation of Ukraine, law enforcement practice confirms the expediency of further research into the problems of their legal regulation. When entering into hire (lease) contracts, it is necessary to strictly comply with the principle of private law ‘nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet’, the rules for determining their subject matter and the other conditions which, once included in the text of the transaction, will acquire the nature of essential conditions, ensuring compliance with their form, etc.

Key words: contract, hire, lease, obligation, subject matter, price, term, termination of contract, penalty.

Юркевич Ю.М. Правова характеристика договору найму (оренди).

Актуальність правових досліджень у галузі правового регулювання відносин найму (оренди) обумовлена цілою низкою факторів, включаючи зміни у законодавстві та практиці правозастосування, економічні чинники та зростання популярності застосування цього договірного інституту. Наукові розробки у цій сфері можуть стосуватися різних аспектів та обумовлені також новелізацією цивільного законодавства України. Доцільність комплексного вивчення цієї проблематики підтверджується також тим, що з 28.08.2025 втрачає чинність Господарський кодекс України, який значною мірою регулював орендні відносини у сфері господарювання.

За договором найму (оренди) наймодавець передає або зобов’язується передати наймачеві майно у володіння та користування за плату на певний строк. У доктрині цивільного права зо-

бов'язання з договорів оренди за правовою природою кваліфікують як двосторонні, консенсуальні, строкові та оплатні. Такий підхід підтверджується також практикою Верховного Суду.

Істотною умовою договорів найму (оренди) є умова про предмет. Незважаючи на те, що цей правочин характеризується як оплатний та строковий, умови про його ціну та строк не належать до істотних. Форма цього договору може обумовлюватися видом об'єкту, що передається в найм, строком, особою його сторони, формою власності на майно тощо.

Цивільний кодекс України чітко передбачає підстави припинення договору найму (оренди). У статті зроблено висновок, що повідомлення про заперечення щодо автоматичної пролонгації договору опенди на підставі ст. 764 Цивільного кодексу України чи положення конкретного договору за своєю правовою природою є правочином.

Незважаючи на загалом детальне врегулювання відносин найму (оренди) в цивільному законодавстві України, практика правозастосування підтверджує доцільність подальшого дослідження проблем їх правового регулювання. При укладенні договорів найму (оренди) необхідно суворо дотримувати принципу приватного права «nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet», правил щодо визначення їх предмета та інших умов, які, після включення в текст правочину, набуватимуть характеру істотних, забезпечення дотримання їх форми тощо.

Ключові слова: договір, найм, оренда, зобов'язання, предмет, ціна, строк, припинення договору, неустойка.

The statement of the problem. The relevance of legal research in the area of legal regulation of hire (lease) relations is due to a number of factors, including changes in legislation and law enforcement practice, economic factors and the growing popularity of this contractual institution. Research developments in this area may relate to various aspects and are also driven by the novelisation of Ukrainian civil legislation. The expediency of a comprehensive study of this issue is also confirmed by the fact that the Economic Code of Ukraine, which largely regulated lease relations in the business sector, will cease to be in force on 28 August 2025.

The state of the research on the issue. The theoretical aspects of legal regulation of lease relations in Ukraine have been studied in the works of many legal scholars, including O. Dzera, V. Vasylieva, Yu. Zaika, V. Kossak, O. Kot, N. Kuznetsova, R. Maidanyk, Z. Romovska, R. Stefanchuk and many others.

The purpose of the article is to provide the legal description of the lease contract under Ukrainian legislation and to determine the prospects for law application in this area.

The summary of the main material. Pursuant to the part 1 of the Article 759 of the Civil Code of Ukraine, under a hire (lease) contract, a lessor transfers or undertakes to transfer property to the lessee for possession and use for a fee for a certain period of time [1]. In the civil law doctrine, the obligations under lease contract are classified by their legal nature as bilateral, consensual, fixed-term and paid. This approach has been also confirmed by the practice of the Supreme Court, in particular, by the resolutions of the Grand Chamber of the Supreme Court in case No. 357/8277/19 of 18.04.2023 [2] and in case No. 902/1207/22 of 06.03. 2024 [3], the Administrative Court of Cassation of the Supreme Court in case No. 808/4797/13-a of 05.02.2019 [4] and the Civil Court of Cassation of the Supreme Court in case No. 357/10393/19 of 09.08.2023 [5].

The essential term of hire (lease) contracts is the term of the subject matter. Despite the fact that this transaction is characterised as a paid and fixed-term transaction, the terms on its price and term are not considered to be material. In particular, as the Supreme Court has found, the Civil Code of Ukraine does not qualify payment for the use of property as an essential term of a property lease contract. If the lease contract does not specify the amount of the rent, it is determined taking into account the consumer quality of the thing; the other circumstances that are essential (the part 1 of the Article 762 of the Civil Code of Ukraine). Therefore, even if the parties have not agreed on the amount of payment in the lease contract, this does not 'destroy' such an agreement [6]. A similar conclusion can be drawn with regard to the term of the lease contract. If the term of the lease is not specified, the lease is deemed to be concluded for an indefinite period.

The subject matter of a lease contract may be a thing defined by individual characteristics and which retains its original appearance after repeated use (non-consumable thing); the subject matter of a lease contract may be property rights [1]. At the same time, it is important to comply with the well-known principle of private law 'nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet' – 'no one can

transfer more rights than he has'. In other words, it is impossible to lease an object that does not exist in nature. This is in line with the legal position of the Supreme Court set out in its decision of 06.09.2023 in case No. 906/452/22 [7], which concerned the vacating of retail outlets and the recovery of a double penalty under the lease contract. At the same time, the Grand Chamber of the Supreme Court and the Joint Chamber of the Civil Court of Cassation of the Supreme Court consistently adhere to the approach that the proper way to protect the rights of a lessor who did not sign the contract (additional agreement) is to demand that the person in whom the lease right is registered declare the lease right absent. The court decision declaring the lease right void is the basis for state registration of the termination of the lease right. Any other court decision (on cancellation of the state registration of the lease right, on the obligation to return the land plot) within the meaning of the paragraph 9 of the part one of the Article 27 of the Law of Ukraine 'On State Registration of Real Rights to Real Estate and Their Encumbrances' is not a ground for state registration of termination of the lease right [8].

Also, according to the conclusions from the court practice, the systemic correlation of premises and buildings as objects of civil rights – within the building as an independent real estate object, separate objects may also be formed – non-residential premises, which are relatively independent real estate objects that retain a connection with the building. The existence of non-residential premises as an object of civil rights does not exclude the existence of a building as an object of civil rights. In view of the above, the Economic Court of Cassation as part of the Supreme Court departed from the conclusion that since the disputed object of lease under the lease agreement - asphalt pavement is not a building by virtue of the law, and therefore does not fall under the subpara. 2 of the Part 1 of the Article 19 of the Law of Ukraine 'On Lease of State and Communal Property' [9].

The form of this contract may be determined by the type of the object leased, the term, the identity of the party, the form of ownership of the property, etc. For example, a vehicle lease contract involving an individual is subject to notarisation; a lease contract for a building or the other capital structure (or a separate part thereof) should be concluded in writing; a lease contract for a building or the other capital structure (its separate part) for a period of three years or more is the subject to the notarisation, except for an agreement the subject of which is the state or municipal property, which is the subject to notarisation if it is concluded for a period of more than five years [1].

At the same time, we consider the legal position of the Economic Court of Cassation as part of the Supreme Court in the paragraph 61 of the Resolution of 16.05.2024 in case No. 911/1755/22 to be controversial. In particular, in the said resolution, the Supreme Court, by analysing the provisions of the Part 2 of the Article 793 of the Civil Code of Ukraine and the provisions of the Part 3 of the Article 763 of the Civil Code of Ukraine (which boil down to the fact that a lease contract exceeding the maximum term established by law is considered to be concluded for the term corresponding to the maximum term), concluded that the maximum term for which a lease contract may be concluded without its notarisation is less than three years. Therefore, if the hire contract is concluded in a non-notarized written form without setting a term of employment or with a term of more than three years, it is terminated upon the expiry of three years [10]. However, pursuant to the part 1 of the Article 220 of the Civil Code of Ukraine, if the parties fail to comply with the requirement of the law on notarisation of a transaction, such a transaction is void [1]. Therefore, in our opinion, if a lease contract for a building or the other capital structure is concluded in a non-notarized written form with a term of more than three years, it should be considered void.

The Civil Code of Ukraine has clearly provided for the grounds for termination of a lease contract. The lease contract is terminated in the event of the death of the individual lessee, unless otherwise provided by the contract or law. Also, the lease contract is terminated in the event of the liquidation of the legal entity that was the lessee or the lessor. In addition, the lessor has the right to withdraw from the lease contract and demand the return of the item if the lessee fails to pay the lease fee for three consecutive months. Therefore, if the lessor withdraws from the lease contract, the contract is terminated from the moment the lessee receives the lessor's notice of withdrawal. It is worth noting that the lessor has the right to demand termination of the lease contract if: the lessee possesses and/or uses the thing contrary to the contract or the purpose of the thing; the lessee has transferred the thing to the possession and/or use of another person without the lessor's permission; the lessee creates a threat of damage to the thing by his/her negligent behaviour; the lessee has not started to carry out major repairs of the thing if the obligation to carry out major repairs was imposed on the lessee. In turn, the lessee has the right to demand termination of the lease contract if: the lessor has transferred the thing, the quality

of which does not comply with the terms of the contract and the purpose of the thing; the lessor does not fulfil its obligation to carry out major repairs of the thing [1].

On the other hand, if the lessee continues to own and/or use the property after the expiry of the lease contract, then, in the absence of objections from the lessor within one month, the contract is considered renewed for the term previously established by the contract [1]. At the same time, the Supreme Court in its decision of 26.02.2020 in case No. 910/4391/19 concluded that the cancellation of the hire contract is inherently a unilateral transaction and, given the grounds for such cancellation, is a way to protect the violated rights of the lessor, and therefore does not require the consent of the other party [11]. In our opinion, a notice of objection to the automatic prolongation of a lease contract under the Article 764 of the Civil Code of Ukraine or a provision of the specific agreement is also a transaction by its legal nature.

Pursuant to the Article 785 of the Civil Code of Ukraine, in the event of termination of the lease contract, the lessee is obliged to immediately return the thing to the lessor in the condition in which it was received, taking into account normal wear and tear, or in the condition agreed in the contract. If the lessee fails to fulfil the obligation to return the item, the lessor has the right to demand that the lessee pay a penalty in the amount of double the rental fee for the period of delay [1]. The Supreme Court in its ruling of 26.02.2020 in case No. 910/4391/19 stated that in order to apply the consequences provided for in the Part 2 of the Article 785 of the Civil Code of Ukraine, the person who breached the obligation must be guilty (intent or negligence) in accordance with the requirements of the Article 614 of the Civil Code of Ukraine. In other words, the courts need to establish the circumstances under which the lessee had the opportunity to transfer the property that was the subject of the lease, but deliberately failed to fulfil this obligation. The subject matter of proof in disputes on recovery of penalty under the part 2 of the Art. 785 of the Civil Code of Ukraine, as a double payment for the use of the leased property after the expiration of the lease contract, the circumstances of the lessee's failure to take appropriate measures to return the leased object to the lessor as a result of termination of the lease relationship in the absence of conditions that would prevent the lessee from returning the property to the lessor in a timely manner within the period specified in the lease contract are included; deliberate evasion by the lessee of the obligation to return the leased property to the lessor; retention of the leased property in the possession of the lessee and obstruction by the lessee of the lessor's access to the leased property belonging to him; absence of inaction on the part of the lessor and failure to take actions aimed at evading the obligation to accept the leased property from the lessee and to arrange for the return of the leased property by the lessee [11].

Conclusions. Summing up the above and specifying some issues, it is worth noting that despite the generally detailed regulation of hire (lease) relations in the civil legislation of Ukraine, law enforcement practice confirms the expediency of the further research into the problems of their legal regulation. When entering into hire (lease) contracts it is necessary to strictly comply with the principle of private law 'nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet', the rules for determining their subject matter and the other conditions which, once included in the text of the transaction, will acquire the nature of essential, ensuring compliance with their form, etc.

REFERENCES:

1. Civil Code of Ukraine No. 435-IV of 16.01.2003. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine.* 2003. No. 40. 3 October.
2. Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court in case No. 357/8277/19 of 18.04.2023. *Zakon Online.* URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/110367952 (date of access: 09.07.2025).
3. Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court in case No. 902/1207/22 of 06.03.2024. Zakon Online. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/118036819 (date of access: 09.07.2025).
4. Resolution of the Administrative Court of Cassation within the Supreme Court in case No. 808/4797/13-a of 05.02.2019. IpLex. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=79757990&red=10000321f61e145d7b55066c1c503ea1cf47de&d=5 (date of access: 09.07.2025).
5. Resolution of the Civil Court of Cassation of the Supreme Court in case No. 357/10393/19 of 09.08.2023. IpLex. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=112845690&red= 100003ae7f8bf74097be74cfbcb0b18502b4bf&d=5 (date of access: 09.07.2025).

6. Resolution of the Civil Court of Cassation within the Supreme Court in case No. 757/18462/21-ц of 07.08.2024. Unified State Register of Court Decisions. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121003090 (date of access:09.07.2025).
7. Resolution of the Economic Court of Cassation of the Supreme Court in case No. 906/452/22 of 06.09.2023. Ip Lex. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum= 113335899&red=100003f684970c7128c57e548e2aa3b9421e53&d=5 (date of access: 09.07.2025).
8. Resolution of the Joint Chamber of the Civil Court of Cassation of the Supreme Court in case No. 144/1440/22 of 02.06.2025. Unified State Register of Court Decisions. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127900963 (date of access: 09.07.2025).
9. Resolution of the Economic Court of Cassation of the Supreme Court in case No. 921/144/24 of 17.04.2025. Unified State Register of Court Decisions. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127322656 (date of access: 09.07.2025).
10. Resolution of the Economic Court of Cassation of the Supreme Court in case No. 911/1755/22 of 16.05.2024. IpLex. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum= 119308560&red=1000035a5695f5f48997d63a32f3dc986c5c63&d=5 (date of access: 09.07.2025).
11. Resolution of the Economic Court of Cassation of the Supreme Court in case No. 910/4391/19 of 26.02.2020. Zakon Online. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87929205 (date of access: 09.07.2025).

РОЗДІЛ 4. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 347.725
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.38

ДІЛОВА РЕПУТАЦІЯ ЯК НЕМАЙНОВЕ БЛАГО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Алмаші І.М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри менеджменту, підприємництва та торгівлі
Ужгородського торговельно-економічного інституту
Державного торговельно-економічного університету
ORCID: 0000-0001-7050-0308
e-mail: irynaalmashi@gmail.com

Алмаші М.М.
кандидат юридичних наук, заступник директора
з науково-педагогічної роботи ЦДН «Закарпатський інститут»
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
ORCID: 0000-0003-1692-928X
e-mail: slavikuzhgorod@gmail.com

Алмаші І.М., Алмаші М.М. Ділова репутація як немайнове благо юридичних осіб: окремі аспекти правового регулювання.

У статті досліджено окремі аспекти правового регулювання ділової репутації як немайнового блага юридичних осіб, право на недоторканість ділової репутації як одне із основоположних прав, забезпечення, реалізація та захист якого в умовах війни має надзвичайно важливе значення. З метою усунення прогалин та вдосконалення законодавства у сфері правового регулювання ділової репутації запропоновано визначення поняття «ділової репутації юридичної особи» як оцінку діяльності юридичної особи, що здійснюється іншими суб'єктами правовідносин, щодо відповідності такої діяльності вимогам закону та ділової практики.

У статті виокремлено характерні ознаки ділової репутації юридичної особи. Зокрема зазначено, що ділова репутація є немайновим благом юридичної особи, право на яке закріплено на законодавчому рівні ст. 94 Цивільного кодексу України, і належить усім без винятку юридичним особам. Складовими елементами права на недоторканість ділової репутації є: право на недоторканість торгової марки, комерційного найменування, право на належну та достовірну інформацію про діяльність юридичної особи, право на добросовісну конкуренцію та чесну підприємницьку практику.

Встановлено, що істотними складовими елементами оцінки діяльності юридичної особи є: відповідність її комерційної чи некомерційної господарської діяльності вимогам закону чи ділової практики; відповідність діяльності її працівників, особливо керівного складу, вимогам професійної етики та компетентній професійній діяльності та управління, що може суттєво вплинути на ділову репутацію юридичної особи в цілому.

У статті проаналізовано способи захисту права на недоторканність ділової репутації юридичної особи. Щодо змісту поняття «захист права на недоторканість ділової репутації юридичної особи», то це слід розуміти як передбачені законодавством нормативно-правові засоби та інституційні механізми, спрямовані на відновлення порушеної ділової репутації юридичної особи, які можуть супроводжуватися компенсацією за заподіяння моральної (немайнової) шкоди. На фор-

мування ділової репутації юридичної особи впливають чинники, які у період різних історичних епох та років діяльності, є різними і це залежить також від значення того чи іншого чинника для тогочасного суспільства.

Ключові слова: ділова репутація, немайнове благо, моральна шкода, захист права на ділову репутацію, способи захисту немайнових прав, чинники формування ділової репутації, оцінка діяльності юридичної особи.

Almashi I.M., Almashi M.M. Business reputation as a non-property benefit of legal entities: certain aspects of legal regulation.

The article examines certain aspects of the legal regulation of business reputation as a non-property benefit of legal entities, the right to inviolability of business reputation as one of the fundamental rights, the provision, implementation and protection of which in wartime is of extremely important importance. In order to eliminate gaps and improve legislation in the field of legal regulation of business reputation, the author proposed a definition of the concept of «business reputation of a legal entity» as an assessment of the activities of a legal entity carried out by other subjects of legal relations, regarding the compliance of such activities with the requirements of the law and business practice.

The article identifies the characteristic features of the business reputation of a legal entity. In particular, it is noted that business reputation is a non-property benefit of a legal entity, the right to which is enshrined at the legislative level in Article 94 of the Civil Code of Ukraine, and belongs to all legal entities without exception. The constituent elements of the right to inviolability of business reputation are: the right to inviolability of a trademark, commercial name, the right to proper and reliable information about the activities of a legal entity, the right to fair competition and honest business practices.

The author states that the essential components of assessing the activities of a legal entity are: the compliance of its commercial or non-commercial business activities with the requirements of the law or business practice; compliance of the activities of its employees, especially management, with the requirements of professional ethics and competent professional activity and management, which can significantly affect the business reputation of the legal entity as a whole.

In this article are analyzed the ways of protecting the right to the inviolability of the business reputation of a legal entity. Regarding the content of the concept of «protection of the right to the inviolability of the business reputation of a legal entity», this should be understood as the regulatory and legal means and institutional mechanisms provided for by law aimed at restoring the damaged business reputation of a legal entity, which may be accompanied by compensation for moral (non-pecuniary) damage.The formation of a legal entity's business reputation is influenced by factors that are different during different historical eras and years of activity, and it also depends on the significance of a particular factor for the society of that time.

Key words: business reputation, non-property benefit, moral damage, protection of the right to business reputation, methods of protecting non-property rights, factors of forming business reputation, assessment of the activities of a legal entity.

Постановка проблеми. В сучасних складних економічних умовах ділова репутація юридичної особи є одним із найважливіших немайнових благ, належних суб'єкту господарювання. Безумовно, бездоганна ділова репутація сприятиме рентабельності та збільшенню доходів від діяльності юридичної особи, договірній дисципліні контрагентів, і, навпаки, ведення діяльності, що спричиняє погіршення ділової репутації, може призвести до значної матеріальної шкоди, в тому числі до втрати довіри зі сторони споживачів.

Забезпечення та захист права на недоторканість ділової репутації юридичних осіб нині ускладнюється існуючими прогалинами та недоліками нормативно-правового регулювання цієї сфери. В законодавстві відсутнє визначення поняття «ділова репутація юридичної особи», що перешкоджає однозначному та правильному розумінню даного поняття, не розкрито зміст поняття «право на недоторканість ділової репутації юридичної особи», та його захист, не врегульовано механізм компенсації моральної (немайнової) шкоди.

Методи. З метою наукового дослідження обраної проблематики, автор використовував: універсальні, загальнонаукові та спеціально-юридичні методи, зокрема: метод аналізу та синтезу, історико-правовий метод, порівняльно-правовий метод, формально-юридичний метод.

Метою статті є дослідження окремих аспектів правого регулювання ділової репутації як немайнового блага юридичних осіб, з'ясувати зміст поняття «ділова репутація юридичної особи», виокремити її характерні ознаки як немайнового блага, з'ясувати зміст поняття «захист права на недоторканість ділової репутації юридичної особи», дослідити засоби захисту.

Стан опрацювання проблематики, Дана проблематика була предметом дослідження у працях таких науковців як: Ж. Заєць, Т. Кравченко, К. Можаровська, Б. Ратушна, Н. Скоропісова, О. Шинкарук та інші. Разом з тим, дана проблематика не є дослідженою повністю, окремі питання потребують глибокого аналізу та дослідження.

Виклад основного матеріалу. Право юридичних осіб на ділову репутацію є одним із основних нематеріальних прав, забезпечення, реалізація та захист якого в умовах війни має надзвичайно важливе значення. В Україні кількість судових справ про захист ділової репутації є не надто великою, незважаючи на достатньо велику кількість суб'єктів господарювання. Так, у 2020 році судами було розглянуто 2142 справу по вказаному предмету спору, з них у 249 справах позовні вимоги були задоволені. Однак, якщо порівняти з справами у спорах про приватну власність то, наприклад, за цей же період їх було розглянуто судами 25 254 судових справ.

На думку Ж. Заєць така невелика кількість справ пов'язана з тим, що до суду, як правило, звертаються великі корпорації, а також на цю статистику впливає і те, що більшість публікацій, що безпідставно ганьблять репутацію юридичних осіб, розміщуються на інтернет-ресурсах, особистих сторінках у соціальних мережах, на анонімних YouTube-каналах, що в свою чергу разом з недоліками та прогалинами національного законодавства ускладнює процес пошуку осіб, відповідальних за поширення такої інформації, і як наслідок, подачу позову до суд у[1].

Якщо розглянути генезис досліджуваного поняття, то ще з римського права відомі такі поняття як «exstimatio» в перекладі означає «репутація», «добре ім'я громадянина»; «infamis» - це означає «той, що має погану славу»; «turpitude» в перекладі «погана репутація». Термін «репутація» в перекладі з лат. «reputation» означає загальну думку, що сформувалася про будь-які переваги чи недоліки [2, с. 63].

В сучасному розумінні термін «ділова репутація» відомий ще з 1991 року, оскільки був введений в Основи цивільного законодавства СРСР та відображав соціальні та соціально-психологічні реалії того часу. З цих підстав в юридичній літературі поняття «ділова репутація» пов'язується найчастіше з оцінкою суспільства щодо відображення ділових якостей юридичної особи в суспільній свідомості, яка формується переважно завдяки його активній діяльності у сфері підприємництва [3, с. 35].

В України право на ділову репутацію юридичної особи передбачено ст. 94 Цивільного кодексу України [4], у відповідності до якої юридична особа наділена особистими немайновими правами, до яких належать: право на недоторканність її ділової репутації, на таємницю кореспонденції, на інформацію та інші особисті немайнові права. Як передбачено ст. 15 Цивільного кодексу України кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання.

На думку окремих фахівців, передумовою зародження концепції особистих немайнових прав юридичної особи як певного об'єднання фізичних осіб є становлення особистих немайнових прав людини. Юридична особа також наділяється особистими немайновими правами, які, на думку С. Попової, є абсолютними суб'єктивними невіддільними правами, які мають специфічні підстави виникнення і припинення та спрямовані на задоволення як немайнового, так і майнового інтересу, не обмежуються виключним переліком та можуть набувати економічного змісту і індивідуалізують суб'єкта цивільно-правових відносин як організацію [5, с. 274].

З метою дослідження обраної проблематики необхідно з'ясувати зміст поняття «ділова репутація юридичної особи». Таке визначення дано Пленумом Верховного Суду України у Постанові «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» [6] згідно п. 4 якої під діловою репутацією юридичної особи, у тому числі підприємницьких товариств, фізичних осіб - підприємців, адвокатів, нотаріусів та інших осіб, розуміється оцінка їх підприємницької, громадської, професійної чи іншої діяльності, яку здійснює така особа як учасник суспільних відносин. Крім того, у даній Постанові зазначено, що чинне законодавство не містить визначення понять гідності, честі чи ділової репутації, оскільки вони є морально-етичними категоріями й одночасно особистими немайновими правами, яким закон надає значення самостійних об'єктів судового захисту.

Юридичну особу як суб'єкта правовідносин не слід ототожнювати з іншими суб'єктами господарських правовідносин, адвокатами, нотаріусами. Юридична особа є окремим суб'єктом господарювання, яка характеризується притаманними тільки їй специфічними ознаками, а, отже, питання щодо її ділової репутації повинно бути розкрито щодо неї окремо. Крім того, на нашу думку, ділова репутація не може бути лише морально-етичною категорією, як це зазначено у Постанові Пленуму Верховного Суду України, оскільки правом на недоторканість ділової репутації юридичні особи наділені на рівні законодавства, що в свою чергу покладає певні обов'язки на уповноважених осіб щодо забезпечення цього права на ділову репутацію, а також обов'язок третіх осіб щодо недопущення порушення даного права юридичної особи.

Як зазначає Т. Кравченко, поняття «ділова репутація суб'єкта господарювання» необхідно визначати як немайнове благо, що формується в результаті оцінки його діяльності з боку учасників відносин, в яких бере участь суб'єкт господарювання. Ділова репутація суб'єктів господарювання є результатом оцінки, отриманої в процесі визначення позитивних та негативних характеристик господарюючого суб'єкта [3, с. 97].

Дещо інше розуміння поняття «ділової репутації юридичної особи» зазначене в статті 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність»[7] згідно якої ділова репутація – це відомості, зібрані Національним банком України, про відповідність діяльності юридичної або фізичної особи, у тому числі керівників юридичної особи та власників істотної участі у такій юридичній особі, вимогам закону, діловій практиці, та професійній етиці, а також відомості про порядність, професійні та управлінські здібності фізичної особи. Отже, аналізуючи зміст ст.2 вищезазначеного Закону ділова репутація юридичної особи - це відповідність відомостей про діяльність юридичної особи вимогам закону, ділової практики та професійної етики.

Як зазначає Н. Скорописова особливістю ділової репутації є те, що остання виникає та, як правило, безпосередньо пов'язана з підприємницькою діяльністю юридичної особи. З цих підстав ділова репутація має вартісну характеристику та враховується в якості нематеріального активу суб'єкта господарювання та є сукупністю якостей і оцінок, з якими пов'язується дана юридична особа контрагентів, клієнтів, споживачів. Оцінкою ділової репутації підприємства слід вважати величину, на яку вартість юридичної особи перевищує ринкову вартість фінансових та матеріальних активів підприємства згідно бухгалтерської звітності [8, с. 36]. Автор частково не погоджується з даною думкою, оскільки на наше переконання діловою репутацією як нематеріальним благом наділені усі без винятку юридичні особи, в тому числі публічного права, а не тільки ті, що здійснюють підприємницьку діяльність. Отже, не варто пов'язувати ділову репутацію юридичної особи тільки з її підприємницькою діяльністю.

На нашу думку, необхідно внести зміни у чинне законодавство, доповнивши ст. 33 Господарського кодексу України окремим пунктом, в якому зазначити наступне визначення досліджуваного поняття, а саме:

«Ділова репутація юридичної особи – це оцінка діяльності юридичної особи, що здійснюється іншими суб'єктами правовідносин, щодо відповідності такої діяльності вимогам закону та ділової практики».

Крім того, слід зауважити, що ділова репутація юридичної особи пов'язана також з діловою репутацією її керівників та інших працівників. Адже вчинення дій останніми, що негативно впливають на ділову репутацію, призводять до негативних наслідків для ділової репутації юридичної особи в цілому. Саме тому діяльність фізичних осіб, які є працівниками юридичної особи, має відповідати професійній етиці, управлінським здібностям, що в цілому будуть впливати на позитивну оцінку ділової репутації юридичної особи.

Враховуючи важливість ділової репутації як немайнового блага юридичної особи, слід виокремити наступні її характерні ознаки:

1. Це немайнове благо юридичної особи, право на яке закріплено на законодавчому рівні ст. 94 Цивільного кодексу України, і належить усім без винятку юридичним особам, не залежно від того здійснюють вони комерційну (підприємницьку) чи некомерційну господарську діяльність.

2. Беручи до уваги зміст ст. 33 Господарського кодексу України складовими елементами права на недоторканість ділової репутації є: право на недоторканість торгової марки, комерційного найменування, право на належну та достовірну інформацію про діяльність юридичної особи, право на добросовісну конкуренцію та чесну підприємницьку практику.

3. Істотними складовими елементами оцінки діяльності юридичної особи є: відповідність господарської діяльності вимогам закону чи ділової практики; відповідність діяльності її працівни-

ків, особливо керівного складу, вимогам професійної етики, професійної діяльності та управління, що в свою чергу може суттєво вплинути на ділову репутацію юридичної особи в цілому.

4. За порушення права юридичної особи на ділову репутацію законодавством передбачено компенсацію за заподіяну моральну (немайнову) шкоду, однак мінімальний розмір якої законодавством не встановлений. Немайнова шкода юридичної особи пов'язана, як правило, із заподіянням останній матеріальних збитків. Так, оскільки, поширення недостовірної негативної інформації про юридичну особу призводить до зменшення рентабельності, а отже, до матеріальної шкоди. Саме тому розмір компенсації за заподіяну моральну (немайнову) шкоду необхідно пов'язувати з розміром заподіяної матеріальної шкоди.

На думку Т. Кравченко, на формування ділової репутації юридичної особи впливають чинники, які залежно від спрямованості діяльності суб'єкта господарювання можна розділити на п'ять груп а саме: економічні чинники, соціальні, екологічні, інноваційні та чинник, пов'язаний із законністю діяльності. Так, до економічних чинників належать: фінансова стабільність господарюючого суб'єкта, його статутний капітал, сумарний дохід тощо. До соціальних слід віднести: соціальна відповідальність підприємства, якість управління, здатність створити належні умови праці для персоналу, участь господарюючого суб'єкта в освітніх, наукових та благодійних заходах та інші. До екологічних чинників належить дотримання підприємством політики у сфері охорони навколишнього середовища, четверту групу чинників становить залучення господарюючим суб'єктом нових технологій, удосконалення наявних механізмів та процесів виробництва тощо; до чинників, пов'язаних із законністю діяльності, належить дотримання господарюючим суб'єктом норм чинного законодавства у сфері господарювання, оподаткування та ін.

Однак, дані чинники є суб'єктивними і для різних суб'єктів оцінки значення мають різні чинники, за якими визначають ділову репутації юридичної особи. У міжнародній сфері чинники, за якими визначають ділову репутацію юридичних осіб, мають важливе значення.

Так, Fortune Global 500, яка щорічно складає рейтинг найбільших компаній світу, враховує 7 чинників, а саме: сукупний дохід, прибуток, активи, акціонерний капітал, динаміку доходу в розрахунку на одну акцію за останні 10 років, сумарний річний дохід всіх інвесторів, середньорічну ставку сумарного доходу інвесторів за останні 10 років. Hay Group враховує 8 чинників, серед яких: інновації, обдарованість персоналу, використання корпоративних активів, соціальна відповідальність, якість управління, фінансова стабільність, довгострокові інвестиції та якість продукції або послуг. Міжнародна асоціація IAOP – лише 5, якими є: розмір і зростання компанії, рекомендації замовників, нагороди і сертифікати, інновації в схемі постачання послуг замовнику і рівень корпоративної соціальної відповідальності [3, с. 97-98].

Варто зазначити, що у період різних історичних епох та років діяльності, чинники, які впливають на формування ділової репутації, є різними і це залежить також від значення того чи іншого чинника для тогочасного суспільства. Разом з тим, якщо проаналізувати викладений вище міжнародний досвід щодо визначення рейтингу компаній, то більшість чинників все-таки в кінцевому рахунку пов'язані з фінансовим доходом компанії. Недостатньо уваги приділяється таким питанням як: комфортне становище працівника та виконання ним його обов'язків, повага до його особистості, особливо зі сторони керівного персоналу, створення сприятливого середовища в колективі та допомога в скрутних ситуаціях, здійснення соціально відповідального бізнесу. На нашу думку, врахування таких критеріїв неодмінно б покращило оцінку діяльності юридичної особи. Також недостатньо уваги приділяється екологічним чинникам, участі юридичної особи у збереженні довкілля тощо.

Законодавство України не містить визначення поняття «ділової репутації юридичної особи», однак у Господарському кодексі України [9] міститься ст. 33, якою визначено, що під неправомірним використанням ділової репутації суб'єкта господарювання слід розуміти: неправомірне використання чужих позначень, рекламних матеріалів, упаковки; неправомірне використання товару іншого виробника; копіювання зовнішнього вигляду виробу іншого виробника; порівняльна реклама, якщо в такій рекламі порушено вимоги законодавства України про рекламу, про захист від недобросовісної конкуренції або таку рекламу можна кваліфікувати як нечесну підприємницьку практику. Неправомірним є використання без дозволу уповноваженої на те особи чужого імені, комерційного найменування, торговельної марки, інших позначень, а також належних іншій особі рекламних матеріалів тощо, що може призвести до змішування з діяльністю іншого суб'єкта господарювання, який має пріоритет на їх використання.

Право на недоторканність ділової репутації юридичної особи потребує свого захисту. У рамках дослідження даної проблематики необхідно з'ясувати зміст поняття «захист права на недоторканість ділової репутації юридичної особи». На нашу думку, захист права на недоторканість ділової репутації юридичної особи – це передбачені законодавством нормативно-правові засоби та інституційні механізми, спрямовані на відновлення порушеної ділової репутації юридичної особи, які можуть супроводжуватися компенсацією за заподіяння моральної (немайнової) шкоди.

Як вбачається з аналізу судової практики у справах з питань ділової репутації, на думку О. Шинкарук найбільш поширеними є використання термінів «порушення права на ділову репутацію», «приниження ділової репутації» і «погіршення ділової репутації». Останні два терміни не завжди визначають поняття, під якими однозначно розуміється здійснення винною особою певних протиправних діянь, оскільки ділова репутація може змінюватися унаслідок діяльності самого носія ділової репутації, у результаті неналежного виконання ним функцій [10, с. 192].

Постановою Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» визначено, що вибір способу захисту немайнових благ належить позивачу, який в свою чергу повинен бути належним, ефективним та правомірним. Передбачено також загальний та спеціальний способи захисту немайнових прав. До загального належать такі способи як відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, а також відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Один із основних способів захисту немайнових прав – право на грошову компенсацію моральної шкоди, завданої втручанням у такі немайнові блага.

У відповідності до п.3 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 4 від 31 березня 1995 року «Про судову практику у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» [11] під немайновою шкодою, заподіяною юридичній особі, слід розуміти втрати немайнового характеру, що настали у зв'язку з приниженням її ділової репутації, посяганням на фірмове найменування, товарний знак, виробничу марку, розголошенням комерційної таємниці, а також вчиненням дій, спрямованих на зниження престижу чи підрив довіри до її діяльності. У відповідності до ст. 23 Цивільного кодексу України особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав. Моральна шкода полягає у приниженні ділової репутації юридичної особи.

У судовій практиці розмір моральної шкоди може бути різним. Так, наприклад, Господарським судом Волинської області у справі № 903/344/20 від 18 серпня 2020 року за позовом ТОВ «Цунамі» до дочірнього підприємства «Телерадіокомпанія «Аверс» ПАТ «Корпорація «Аверс» визнання недостовірною, такою, що принижує ділову репутацію, інформацію про ТОВ «Цунамі» у вигляді фактичних тверджень та зобов'язано відповідача припинити поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права позивача шляхом публікації резолютивної частини рішення суду та видалення відеоролика, а також стягнути на користь позивача відшкодування завданої моральної шкоди у розмірі 1,00 грн., а також понесені судові витрати[12]. Отже, аналізуючи судову практику в даній категорії справ, мінімальний розмір заподіяної моральної шкоди складає одну гривню.

Згідно вищезазначеної Постанови до спеціальних способів захисту ділової репутації у відповідності до ст. 277 – ст. 278 ЦК України належать: право на відповідь; спростування недостовірної інформації; встановлення факту недостовірності поширеної інформації та її спростування в порядку окремого провадження; заборона поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права тощо.

Способів захисту права на недоторканність ділової репутації стосувався також проведений 21 жовтня 2021 року Секретарем Пленуму Верховного Суду, секретарем Першої судової палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду Дмитром Луспеником вебінар на тему «Захист гідності, честі та ділової репутації у контексті дифамаційного спору: практика Верховного Суду». В якому останній зазначив, що суд не вправі зобов'язувати відповідача вибачатися перед позивачем у тій чи іншій формі, оскільки примусове вибачення як спосіб судового захисту гідності, честі чи ділової репутації за поширення недостовірної інформації не передбачено у статтях 16, 277 ЦК України. Однак, такий спосіб захисту можливий, якщо він передбачений мировою угодою.

Стосовно спростування суб'єктивної думки у брутальній формі також зазначено, що це не спосіб судового захисту. Однак, якщо суб'єктивну думку висловлено в брутальній, принизливій чи

непристойній формі, що принижує гідність, честь чи ділову репутацію, на відповідача може бути покладено обов'язок відшкодувати моральну шкоду [13, с. 8].

Дмитро Луспеник також наголосив, що 95 % справ про порушення права на недоторканість ділової репутації – це справи за вимогами про спростування недостовірної інформації. Наприклад, у справі № 910/23597/17 за позовом ТОВ «ІТ Експерт» до ТОВ «Ліга Закон», ТОВ «Ключові системи», та інших відповідачів Верховним Судом у складі колегії суддів Касаційного господарського суду будо винесено Постанову від 04 липня 2024 року якою було визнано недостовірною інформацію, поширену в мережі Інтернет.

У даній Постанові Верховний Суд України зазначив, що саме необхідно розуміти під поширенням інформації, а також вказав, що недостовірною вважається інформація, яка не відповідає дійсності або викладена неправдиво, тобто містить відомості про події та явища, яких не існувало взагалі або які існували, але відомості про них не відповідають дійсності (неповні або перекручені).

Ділову репутацію юридичної особи становить престиж її фірмового (комерційного) найменування та інших належних їй нематеріальних активів серед кола споживачів її товарів та послуг. Приниженням ділової репутації суб'єкта господарювання (підприємця) є поширення у будь-якій формі неправдивих, неточних або неповних відомостей, що дискредитують спосіб ведення чи результати його господарської (підприємницької) діяльності, у зв'язку з чим знижується вартість його нематеріальних активів [14].

Шкода діловій репутації юридичної особи може бути завдана також внаслідок її дискредитації. У відповідності до ст. 8 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» [15] дискредитація суб'єкта господарювання – це поширення у будь-якій формі, неправдивих, неточних або неповних відомостей пов'язаних з особою чи діяльністю суб'єкта господарювання, у тому числі щодо його товарів, які завдали або могли завдати шкоди діловій репутації суб'єкта господарювання. Главою 5 вказаного Закону передбачена відповідальності за недобросовісну конкуренцію у вигляді штрафу, відшкодування шкоди, вилучення товарів з неправомірно використаним позначенням, спростування неправдивих, неточних або неповних відомостей.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід зробити наступні висновки. З метою сприяння юридичним особам у забезпечені права на недоторканість ділової репутації необхідно внести зміни у чинне законодавство, доповнивши ст.33 Господарського кодексу України щодо визначення поняття «ділова репутація юридичної особи», положенням наступного змісту:

«ділова репутація юридичної особи – це оцінка діяльності юридичної особи, що здійснюється іншими суб'єктами господарських правовідносин, щодо відповідності такої діяльності вимогам закону та ділової практики».

З метою кращого розуміння змісту поняття «ділова репутація юридичної особи» необхідно у законодавстві визначити характерні ознаки досліджуваного поняття, а саме:

1. Це немайнове благо юридичної особи, право на яке закріплено на законодавчому рівні ст.94 Цивільного кодексу України, і належить усім без винятку юридичним особам, не залежно від того здійснюють вони комерційну (підприємницьку) чи некомерційну господарську діяльність.

2. Беручи до уваги зміст ст. 33 Господарського кодексу України складовим елементами права на недоторканість ділової репутації є: право на недоторканість торгової марки, комерційного найменування, право на належну та достовірну інформацію про діяльність юридичної особи, право на добросовісну конкуренцію та чесну підприємницьку практику.

3. Істотними складовими елементами оцінки діяльності юридичної особи є: відповідність її комерційної чи некомерційної господарської діяльності вимогам закону чи діловій практиці; відповідність діяльності її працівників, особливо керівного складу, вимогам професійної етики та компетентній професійній діяльності та управління, що може суттєво вплинути на ділову репутацію юридичної особи в цілому.

3. За порушення права юридичної особи на недоторканість ділової репутації законодавством передбачено право на компенсацію та стягнення моральної (немайнової) шкоди, мінімальний розмір якої законодавством не встановлений. Розмір компенсації за заподіяну моральну (немайнову) шкоду необхідно пов'язувати з розміром заподіяної майнової шкоди.

З метою вдосконалення законодавства у сфері правового регулювання ділової репутації юридичної особи необхідно у чинне законодавство України внести зміни та визначити зміст поняття «захисту права на недоторканість ділової репутації юридичної особи» як передбачені законодав-

ством нормативно-правові засоби та інституційні механізми, спрямовані на відновлення порушеної ділової репутації юридичної особи, які можуть супроводжуватися компенсацією за заподіяння моральної (немайнової) шкоди. Розмір компенсації за заподіяну моральну (немайнову) шкоду необхідно пов'язувати з розміром заподіяної матеріальної шкоди, що заподіяна внаслідок дій, пов'язаних з порушенням права на недоторканість юридичної особи.

Отже, у даній статті досліджено окремі аспекти правового регулювання ділової репутації як немайнового блага юридичних осіб, право на недоторканість ділової репутації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заєць Ж. Цінність репутації, або що змушує бізнес звертатися до суду за її захистом від 05.08.2021 року. URL: https://epravda.com.ua/columns/2021/08/05/676608/ (дата звернення 22.06.2025).
2. Можаровська К.В. До питання про зміст поняття «ділова репутація» в контексті дифамаційних правовідносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 5. С. 63–65. URL: http://lsej.org.ua/5_2015/17.pdf (дата звернення 16.06.2025).
3. Кравченко Т. Поняття «ділова репутація суб'єкта господарювання»: визначення та правова природа. *Господарське право і процес*. 2019. №3. С.93–99.
4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 356.
5. Ратушна Б.П. Ділова репутація юридичних осіб за цивільним законодавством України. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2023. № 6. С. 273–276. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/294485 (дата звернення 10.06.2025).
6. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 1 від 27.02.2009 року. Вісник Верховного суду України. 2009. № 3. С. 7.
7. Про банки і банківську діяльність. Закон України від 07.12.2000 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5. Ст. 30.
8. Скорописова Н.І. Поняття та основні характеристики ділової репутації юридичних осіб в Україні. *Економіка. Фінанси. Право*. 2021. № 5/2. С. 34–38.
9. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 18. Ст. 144.
10. Шинкарук О.В. Порушення права юридичної особи на ділову репутацію. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 2. С. 192–196.
11. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Постанова Пленуму Верховного Суду України №4 від 31.03.1995 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text (дата звернення 11.06.2025).
12. Рішення Господарського суду Волинської області у справі № 903/344/20 від 18 серпня 2020 року. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/91166573 (дата звернення 11.06.2025).
13. Захист гідності, честі, та ділової репутації: практика Верховного Суду. Онлайн практикум. м. Київ. 16 квітня 2021 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/ new_folder_for_uploads/supreme/Luspenyk_prezentatsia.pdf (дата звернення 10.06.2025).
14. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду: 04 липня 2024 року у справі N 910/23597/17. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/120245828 (дата звернення 16.06.2025).
15. Про захист від недобросовісної конкуренції. Закон України від 07.06.1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 36. Ст. 164.

УДК 346.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.39

СУБ'ЄКТИ РИНКУ КРИПТОАКТИВІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Гарагонич О.В.,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри економічного права
та економічного судочинства
Київського національного
університету ім. Т. Шевченка,
ORCID: 0000-0002-8984-2399
e-mail: o.harahonych@gmail.com

Поєдинок В.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри економічного права
та економічного судочинства
Київського національного
університету ім. Т. Шевченка,
ORCID: 0000-0002-1583-1312
e-mail: valeriia.poiedynok@knu.ua

Покотілов П.А.,
юрист Юридичної компанії «Бі ен Сі»
ORCID: 0009-0002-7060-9228
e-mail: pavlopokotilov@gmail.com

Гарагонич О.В., Поєдинок В.В, Покотілов П.А. Суб'єкти ринку криптоактивів Європейського Союзу.

Статтю присвячено визначенню кола суб'єктів правовідносин на ринку криптоактивів ЄС і з'ясуванню особливостей їх правового статусу.

Обґрунтовано належність до суб'єктів ринку криптоактивів ЄС постачальників послуг з криптоактивами, емітентів криптоактивів, клієнтів / отримувачів послуг з криптоактивами (роздрібних власників криптоактивів, кваліфікованих інвесторів) та регуляторів ринку криптоактивів. Проаналізовано норми Регламенту MiCA та інших актів законодавства ЄС, якими визначається правовий статус суб'єктів ринку криптоактивів Євросоюзу визначається.

Аргументовано, що для участі у відносинах, які виникають на ринку криптоактивів ЄС, суб'єкти повинні бути наділені необхідною правосуб'єктністю. Залежно від виду суб'єктів ринку криптоактивів ЄС їх правосуб'єктність може бути загальною, спеціальною або виключною. Визначено обсяг правосуб'єктності, набуття якого є необхідним для участі особи у відносинах, які виникають на ринку криптоактивів ЄС.

Особливу увагу приділено проблемі легітимації суб'єктів ринку криптоактивів ЄС. Зокрема, проаналізовано загальні та спеціальні умови легітимації постачальників послуг з криптоактивами (Crypto-Asset Service Provider), які становлять основу інфраструктури ринку криптоактивів ЄС. З'ясовано, що особливістю правового статусу постачальників послуг з криптоактивами є звуження їх правосуб'єктності до виключної. Зокрема, виключна правосуб'єктність постачальника передбачає можливість мати і здійснювати тільки права та обов'язки, необхідні йому для конкретної діяльності, коли здійснення інших видів діяльності на ринку криптоактивів ЄС такому суб'єкту заборонено.

Досліджено особливості правового статусу емітентів криптоактивів. Ці суб'єкти ринку, маючи контроль над створенням криптоактивів, відіграють ключову роль у забезпеченні стабільності,

прозорості та захисту інтересів власників криптоактивів і токенів електронних грошей у масштабах Європейського Союзу.

Визначено особливості правового статусу роздрібних власників та кваліфікованих інвесторів, як окремих категорій клієнтів / отримувачів послуг з криптоактивами в ЄС.

Проаналізовано правові засади діяльності регуляторів ринку криптоактивів, зокрема: національних компетентних органів (NCA), Європейського органу з цінних паперів і ринків (ESMA) та Європейського банківського органу (EBA). Ці інституції наділені широкими регуляторними повноваження та обов'язками для забезпечення прозорості, стабільності та захисту інтересів учасників ринку.

З урахуванням проведеного дослідження автори наголошують на необхідності продовження наукових розвідок питань суб'єктного складу ринку криптоактивів ЄС, насамперед у напрямку адаптації законодавства України до норм Регламенту MiCA.

Ключові слова: криптоактиви, MiCA, CASPs, віртуальні активи, постачальники послуг з криптоактивів, інновації, емітенти криптоактивів, конкуренція, інноваційні технології, інвестори, Європейський Союз, правосуб'єктність, легітимація.

Harahonych O.V., Poiedynok V.V., Pokotilov P.A. Subjects of the crypto-asset market in the European Union.

This article aims to identify the range of subjects of legal relations in the European Union's crypto-asset market and to elucidate the particularities of their legal status.

It substantiates that service providers for crypto-assets, crypto-asset issuers, clients/recipients of crypto-asset services (including retail holders and qualified investors), and market regulators all qualify as subjects of the EU crypto-asset market. The study analyzes the provisions of the MiCA Regulation and other EU legislative acts that determine the legal status of these market participants.

It is argued that, in order to engage in the relationships arising within the EU crypto-asset market, each participant must possess the requisite legal capacity. Depending on the type of participant, this capacity may be general, special, or exclusive. The article delineates the extent of legal capacity required for an entity's participation in the EU crypto-asset market.

Special attention is given to the issue of legitimization of market participants. In particular, the general and special conditions under which crypto-asset service providers - the very backbone of the market's infrastructure -acquire legal recognition are examined in detail. It is shown that a key characteristic of their status is the narrowing of their capacity to an exclusive form: such providers may only hold and exercise the rights and obligations strictly necessary for their specified activities, while engaging in other types of market operations is prohibited.

The legal status of crypto-asset issuers is also explored. These entities, which control the process of creation of crypto-assets, play a pivotal role in ensuring stability, transparency, and the protection of the interests of both crypto-asset holders and e-money token holders across the European Union.

The article further identifies the distinctive features of the legal status of retail holders and qualified investors as separate categories of clients and service recipients within the EU market.

The regulatory framework governing the activities of market regulators is analyzed, with particular focus on national competent authorities (NCAs), the European Securities and Markets Authority (ESMA), and the European Banking Authority (EBA). These institutions are vested with broad regulatory powers and responsibilities to guarantee market transparency, stability, and the protection of participants' interests.

In light of the findings, the authors underscore the necessity of further scholarly research into the composition of the EU crypto-asset market's participants, especially with a view to harmonizing Ukrainian legislation with the provisions of the MiCA Regulation.

Key words: crypto-assets, MiCA, CASPs, virtual assets, crypto-asset service providers, innovation, crypto-asset issuers, competition, innovative technologies, investors, European Union, legal capacity, legitimization.

Постановка проблеми. Бурхливий розвиток інноваційних технологій у фінансовому секторі Європейського Союзу обумовив появу нових фінансових інструментів – криптоактивів. Наслідком поширення операцій з криптоактивами стало формування ринку криптоактивів у масштабах Євросоюзу. Цей процес супроводжувався появою нових видів економічної діяльності і бізнес-мо-

делей, які створюють можливості для спрощення, пришвидшення і здешевлення транскордонних платежів, використання нових джерел для фінансування європейських компаній, забезпечення зайнятості в цій сфері.

Неврегульованість в Європейському Союзі сфери обігу криптоактивів з однієї сторони становила загрозу стабільності для традиційних фінансових інститутів, а з другої – перешкоджала реалізації потенціалу ринку криптоактивів в ЄС. Нормативні вимоги до обігу криптоактивів суттєво відрізнялися залежно від юрисдикції, що часто створювало законодавчі прогалини або нестабільність правозастосовної практики. У деяких країнах встановлено жорсткі обмеження та спеціальні ліцензійні вимоги, тоді як в інших регуляторна політика є більш ліберальною [1, с. 13]. Тому однією з основних цілей при розробці моделі правового регулювання ринку криптоактивів стало скасування бар'єрів в діяльності суб'єктів такого ринку в масштабах ЄС.

Важливим кроком у гармонізації розрізненої системи регулювання відносин на ринку криптоактивів у нормативних актах держав-членів стало прийняття Європейським парламентом Регламенту (ЄС) № 2023/1114 від 31 травня 2023 року про ринки криптоактивів (надалі MiCA або Регламент MiCA) [2]. Цей регламент заповнив вакуум у правовому забезпеченні функціонування ринку криптоактивів Євросоюзу. З прийняттям MiCA було сформовано узгоджений підхід до визначення правового статусу суб'єктів ринку криптоактивів ЄС.

Гармонізація правового регулювання відносин за участю суб'єктів ринку криптоактивів в масштабах Євросоюзу має важливе значення для України. Попри те, що ринок криптоактивів швидко і динамічно розвивається, процес легалізації криптоактивів у нашій державі ще не завершено. Прийнятий 17 лютого 2022 року Закон України «Про віртуальні активи» [3] так і не набрав чинності. Триває робота над його доопрацювання. Проте, найбільш нещодавня доступна редакція вказує на деякі розбіжності між українською та європейською моделлю регулювання. Зокрема, остання більш проактивна та спрямована на комплексні заходи задля запобігання зловживанню на ринку та підтримки фінансової стабільності [4, с. 31]. Тому з'ясування суб'єктного складу відносин, які виникають на ринку криптоактивів ЄС, визначення особливостей їх правового статусу набуває особливої актуальності для вітчизняної правової науки і законодавчої практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання правового статусу суб'єктів ринку криптоактивів ЄС стали предметом дослідження таких науковців як: В. Устименко, Р. Джабраілов, Т. Гудіма [5], І. Гулейков [6] Ф. Патті [7], Р. Попов [8], О. Кулик [9], А. Цимбалюк [10] та ін. Проте у сучасній вітчизняній юридичній науковій літературі бракує досліджень, присвячених суб'єктам ринку криптоактивів ЄС. Зазначене свідчить про актуальність порушеного питання та доцільність його дослідження

Метою статті є з'ясування суб'єктного складу відносин, які виникають на ринку криптоактивів ЄС, визначення особливостей правового статусу суб'єктів цього ринку.

Виклад основного матеріалу. Криптоактивний бізнес в ЄС відходить від моделі функціонування «поза законом й банками» і переходить в правову площину ринку криптоактивів, визначену європейськими інституціями і державами-членами Євросоюзу. У цьому контексті важливе наукове значення має визначення кола суб'єктів правовідносин на ринку криптоактивів ЄС і з'ясування особливостей їх правового статусу.

Для визнання суб'єктом ринку криптоактивів ЄС особа має володіти необхідною правосуб'єктністю – здатністю бути учасником правовідносин, пов'язаних з емісією та обігом криптоактивів в ЄС, Вочевидь, що правосуб'єктність учасників відносин, які виникають на ринку криптоактивів є складним явищем, змістовне навантаження якого зазнає істотного впливу в зв'язку зі стрімким розвитком цифрових технологій і провадження інновацій у фінансовому секторі Євросоюзу. Обсяг і особливості набуття такої правосуб'єктності залежать від виду та місця суб'єкта в системі відносин, які виникають на ринку криптоактивів ЄС.

Серед суб'єктів ринку криптоактивів ЄС чільне місце посідають **постачальники послуг з криптоактивами**. Саме вони є основою інфраструктури ринку криптоактивів ЄС.

Постачальник послуг з криптоактивами (Crypto-Asset Service Provider або CASP) – це юридична особа або інше підприємство, яке на професійній основі займається наданням однієї або кількох послуг з криптоактивами для клієнтів і отримало відповідну авторизацію відповідно до положень Регламенту MiCA.

Тривалий час різність правових режимів щодо криптоактивів в країнах-членах ЄС аж ніяк не сприяла гармонізації законодавства ЄС щодо таких активів. Навпроти – це лише ускладнювало

можливості постачальників послуг масштабувати свою діяльність на рівні ЄС. Це призводило до того, що постачальники послуг з криптоактивами, які за своєю сутністю є транскордонними продуктами і послугами, змушені були або дуже обмежувати територіальні межі своєї діяльності, або ознайомлюватися із законодавством кожної окремої країни-члена ЄС, отримувати окремо для кожної країни національні дозволи або реєстрації, дотримуватися часто розбіжних національних законів тощо [11, с. 50].

Ситуація з регулюванням діяльності постачальників послуг з криптоактивами на загальноєвропейському рівні докорінно змінилася з прийняттям Регламенту MiCA. Встановлення Регламентом MiCA єдиних правил надало постачальникам можливість скористатися перевагами внутрішнього ринку ЄС

Особливістю правового статусу постачальників послуг з криптоактивами є звуження їх правосуб'єктності до виключної. Зокрема, виключна правосуб'єктність постачальника передбачає можливість мати і здійснювати тільки права та обов'язки, необхідні йому для конкретної діяльності, коли здійснення інших видів діяльності на ринку криптоактивів ЄС такому суб'єкту заборонено.

У Регламенті MiCA визначено дві категорії послуг, пов'язаних з криптоактивами, для надання яких встановлюються спеціальні правила для суб'єктів.

Перша категорія таких послуг включає забезпечення роботи торговельної платформи для криптоактивів, обмін криптоактивів на кошти чи інші криптоактиви, надання послуг зберігання та адміністрування криптоактивів від імені клієнтів, а також надання послуг передачі криптоактивів від імені клієнтів.

Друга категорія таких послуг включає розміщення криптоактивів, прийом або передачу замовлень на криптоактиви від імені клієнтів, виконання замовлень на криптоактиви від імені клієнтів, надання консультацій щодо криптоактивів і надання послуг управління портфелем криптоактивів.

Для визнання особи постачальником на ринку криптоактивів, вона повинна надавати послуги з криптоактивами на професійній основі за правилами, встановленими Регламентом MiCA. Реалізація особою права на здійснення діяльності з надання послуг з криптоактивами на законних підставах вимагає попередньої легітимації.

Легітимація – це визнання чи підтвердження відповідності законові, чинному порядку або загальновизнаному принципу [12, с. 70]. Легітимація постачальників послуг з криптоактивами передбачає набуття обсягу правосуб'єктності, необхідного для виходу особи на ринок криптоактивів ЄС, через виконання передбачених законодавством Євросоюзу умов легітимації (загальних та особливих).

Загальні умови легітимації є обов'язковими для легального виходу на ринок криптоактивів ЄС будь-якого з постачальників послуг. Натомість спеціальні умови встановлені для тих постачальників, які надають певний вид послуг з криптоактивами.

Як зазначає з цього приводу цього Ф. Патті, ця двошарова структура вимог спрямована на забезпечення належного функціонування CASP і захисту інтересів клієнтів [13].

Загальні умови легітимації постачальників послуг з криптоактивами передбачають, що вони мають:

1) *бути юридичною особою або іншим підприємством, яке було авторизовано* як постачальник послуг, пов'язаних із криптоактивами, або кредитною установою, центральним депозитарієм цінних паперів, інвестиційною фірмою, оператором ринку, установою електронних грошей, управляючою компанією UCITS або управляючим альтернативними інвестиційними фондами, якому дозволено надавати послуги, пов'язані з криптоактивами (п. 1 ст. 59 MiCA).

Інші підприємства, які не є юридичними особами, можуть надавати послуги, пов'язані з криптоактивами, лише якщо їхня правова форма забезпечує рівень захисту інтересів третіх осіб, еквівалентний тому, що надається юридичними особами, і якщо вони підлягають еквівалентному пруденційному нагляду, відповідному їхній правовій формі.

Авторизовані за MiCA постачальники отримують можливість скористатися європейським паспортом, що дозволяє їм надавати послуги в усіх країнах Європейського Союзу, сприяючи гармонізації ринку та підвищенню конкурентоспроможності [14, с. 108];

2) *мати зареєстрований офіс у державі-члені*, в якій здійснюють принаймні частину своїх послуг, пов'язаних із криптоактивами. *Місце ефективного управління юридичною особою або підприємством має знаходитися в Євросоюзі*, і принаймні *один із директорів повинен бути резидентом ЄС* і ефективно *управляти операціями з території Союзу* (п. 2 ст. 59 MiCA);

3) *виконати пруденційні вимоги*, передбачені ст. 67 MiCA. Зокрема, постачальник має забезпечити пруденційні гарантії, які відповідають вищому з двох порогів: фіксованому мінімальному капіталу (50 тис., 125 тис. або 150 тис. євро залежно від послуги) та змінному порогу, який становить чверть фіксованих накладних витрат за попередній рік. Пруденційні гарантії можуть мати будь-яку з таких форм або їх комбінацію: власні кошти, що складаються з елементів і інструментів основного капіталу першого рівня, зазначених у ст.ст. 26–30 Регламенту (ЄС) № 575/2013 від 26 червня 2013 року про пруденційні вимоги для кредитних установ [15]; страховий поліс, що покриває території Союзу, де надаються послуги, пов'язані з криптоактивами, або відповідна гарантія;

4) *запровадити механізми управління, відповідно до вимог MiCA* щодо: репутації та компетентності директорів і акціонерів; регулярного перегляду операційних процесів, використання ресурсів, достатніх для забезпечення безперервності бізнесу; управління ризиками та обробки інформації; розробки політики безперервності бізнесу, включно з планами щодо інформаційно-комунікаційних технологій; ведення обліку усіх наданих послуг, діяльності, замовлень і транзакцій, пов'язаних із криптоактивами (ст. 68 MiCA);

5) *забезпечити захист криптоактивів і коштів клієнтів*, зокрема в умовах неплатоспроможності, забезпечуючи відокремлення активів і розміщення їх у кредитних установах або центральному банку (ст. 70 MiCA);

6) *створити прозорі та ефективні процедури для швидкого й справедливого розгляду скарг*, отриманих від клієнтів (ст. 71 MiCA);

7) *впровадити та підтримувати ефективні політики та процедури для визначення, запобігання, управління та розкриття конфліктів інтересів*, враховуючи масштаб, характер і діапазон наданих послуг, пов'язаних із криптоактивами (ст. 72 MiCA);

8) *мати план*, який відповідає підтримці упорядкованого припинення їхньої діяльності відповідно до національного законодавства, яке підлягає застосуванню, включаючи забезпечення безперервності або відновлення будь-яких критичних видів діяльності, які виконуються цими постачальниками послуг. Цей план повинен демонструвати здатність постачальників послуг, пов'язаних із криптоактивами, здійснити упорядковане припинення діяльності без завдання надмірної економічної шкоди своїм клієнтам (ст. 74 MiCA).

9) виконати *інші загальні вимоги*, передбачені Регламентом MiCA, Директивою AML-CFT (Директива (ЄС) № 2015/849 від 20 травня 2015 року у редакції Регламенту (ЄС) 2023/1113, відомого як «TFR») [16] та Регламентом DORA (Регламент (ЄС) № 2022/2554 від 14 грудня 2022 року) [17].

Специфіка діяльності постачальників послуг з криптоактивами вимагає особливого порядку їх легітимації, який окрім загальних умов, включає ще **спеціальні умови легітимації**. Визначенню таких умов легітимації постачальників у Регламенті MiCA присвячена окрема Глава 3. Спеціальні умови легітимації постачальників згруповані в MiCA за окремими видами послуг з криптоактивами, які вони надають.

Так, постачальники, які надають *послуги зі зберігання та адміністрування криптоактивів від імені клієнтів*, повинні:

- створити і вести реєстр позицій, відкритих на ім'я кожного клієнта, що відповідає правам кожного клієнта на криптоактиви;
- встановити політику зберігання з внутрішніми правилами та процедурами для забезпечення безпечного зберігання або контролю таких криптоактивів чи засобів доступу до криптоактивів;
- забезпечити наявність необхідних процедур для повернення криптоактивів, що зберігаються від імені їхніх клієнтів, або засобів доступу до них якомога швидше цим клієнтам

У свою чергу постачальники, які *управляють торговельною платформою для криптоактивів*, зобов'язані встановити, підтримувати та впроваджувати чіткі та прозорі правила роботи платформи. Правила роботи торговельної платформи для криптоактивів повинні запобігати допуску до торгівлі криптоактивів, які мають вбудовану функцію анонімізації, якщо власників цих криптоактивів та історію їхніх транзакцій не можна ідентифікувати постачальникам послуг, пов'язаних із криптоактивами, які управляють торговельною платформою для криптоактивів. Спеціальною умовою легітимації управителів торговельною платформою також є наявність ресурсів та резервних потужностей, необхідних для забезпечення можливості звітувати перед своїм національним компетентним органом у будь-який час.

Постачальники послуг, які здійснюють *обмін криптоактивів на кошти або інші криптоактиви*, повинні встановити недискримінаційну комерційну політику, яка, зокрема, вказує тип клієнтів, з якими вони погоджуються укладати угоди, та умови, які мають бути виконані такими клієнтами.

Для легітимації в якості постачальника послуг з *виконання замовлень щодо криптоактивів від імені клієнтів*, особа повинна встановити та впровадити політику виконання замовлень. Така політика, зокрема, повинна передбачати швидке, справедливе та оперативне виконання замовлень клієнтів і запобігати зловживанню працівниками постачальників послуг, пов'язаних із криптоактивами, будь-якою інформацією, що стосується замовлень клієнтів.

Легітимація у сфері *розміщення криптоактивів* передбачає обов'язковість наявності в постачальник конкретних та адекватних процедур для визначення, запобігання, управління та розкриття будь-яких конфліктів інтересів, що виникають: у разі розміщення криптоактивів серед своїх власних клієнтів; коли запропонована ціна для розміщення криптоактивів була завищена або занижена; якщо стимули, включаючи немонетарні стимули, сплачуються або надаються оферентом постачальникам послуг, пов'язаних із криптоактивами.

Також постачальники послуг, які розміщують криптоактиви, повинні перед розміщенням цих криптоактивів отримати згоду емітентів цих криптоактивів або будь-якої третьої сторони, що діє від їхнього імені, щодо інформації про: тип розміщення, що розглядається, включаючи те, чи гарантується мінімальна сума покупки; суму транзакційних зборів, пов'язаних із запропонованим розміщенням; ймовірний час, процес і ціну запропонованої операції; про цільових покупців.

Спеціальною умовою легітимації постачальників послуг з *приймання та передачі замовлень на криптоактиви від імені клієнтів* є впровадження процедури та механізмів, які забезпечують швидку та належну передачу замовлень клієнтів для виконання на торговельній платформі для криптоактивів або іншому постачальнику послуг, пов'язаних із криптоактивами.

Постачальники послуг, які *надають консультації щодо криптоактивів або управління портфелем криптоактивів* повинні встановити, підтримувати та впроваджувати політики та процедури, які дозволяють їм збирати та оцінювати всю необхідну інформацію для проведення для кожного клієнта оцінки чи є послуги, пов'язані з криптоактивами, або криптоактиви придатними для їхніх клієнтів або потенційних клієнтів, враховуючи їхні знання та досвід інвестування в криптоактиви, їхні інвестиційні цілі, включаючи толерантність до ризику, та їхній фінансовий стан, включаючи здатність нести збитки. Також вони повинні вжити всіх розумних заходів, щоб забезпечити надійність зібраної інформації про своїх клієнтів або потенційних клієнтів.

До окремого виду суб'єктів ринку криптоактивів ЄС можуть бути віднесені **емітенти криптоактивів** – фізичні або юридичні особи чи інші суб'єкти господарювання, які здійснюють емісію криптоактивів. Регламент MiCA встановив єдиний на рівні Євросоюзу регуляторний режим для всіх емітентів криптоактивів, а також передбачив додаткові зобов'язання для емітентів токенів з прив'язкою до активів (asset-referenced token або ART), і для емітентів токенів електронних грошей (e-money tokens або EMT) (надалі – емітентів). Особлива увага європейських інституцій до емітентів обумовлена тим, що такі суб'єкти ринку, маючи контроль над створенням криптоактивів, відіграють ключову роль у забезпеченні стабільності, прозорості та захисту інтересів власників криптоактивів і токенів електронних грошей у масштабах Європейського Союзу.

Емітентом активів із прив'язкою до активів за MiCA вважається юридична особа або інше підприємство, яке створює та пропонує такі токени публічно або прагне їх допуску до торгівлі на торговельній платформі (пп. «а» п. 1 ст. 16). Ці емітенти повинні бути зареєстровані в ЄС та авторизовані національним компетентним органом своєї держави. Кредитні установи також можуть виступати емітентами за умови дотримання вимог ст. 17 Регламенту MiCA. Щодо токенів електронних грошей, емітентами можуть бути лише авторизовані кредитні установи або установи електронних грошей (пп. «а» п. 1 ст. 48), які зобов'язані повідомити компетентний орган про свою білу книгу криптоактиву відповідно до ст. 51 Регламенту MiCA.

Сфера дії MiCA охоплює як початкову емісію токенів, так і постійні зобов'язання емітентів, включаючи управління резервами, прозорість операцій та захист прав власників токенів. Винятки передбачені для токенів із вартістю до 5 млн євро за 12 місяців або тих, що пропонуються лише кваліфікованим інвесторам (п. 2 ст. 16 Регламенту MiCA), а також для певних токенів електронних грошей, звільнених за Директивою № 2009/110/ЄС від 16 вересня 2009 року про започаткування та здійснення діяльності установами-емітентами електронних грошей і пруденційний нагляд за нею [18].

Основним джерелом інформації про емісію, яку здійснює емітент на ринку ЄС, є біла книга криптоактиву. Якщо проводити аналогію з ринком цінних паперів, біла книга є свого роду проспектом емісії криптоактивів. Саме в цьому документі емітент розкриває інформацію, яка визначає особливості емісії певного виду криптоактивів. При цьому Регламент MiCA встановлює два види вимог щодо змісту білої книги:

загальні – є універсальними для всіх трьох видів криптоактивів, які охоплюються предметом регулювання MiCA;

спеціальні – встановлюються окремо для певного виду криптоактивів.

Загальні вимоги передбачають включення до білої книги інформації про:

- емітента;
- публічну пропозицію або допуск криптоактивів до торгівлі на торговій платформі для криптоактивів;
- токени, пов'язані з активами;
- ризики;
- права та обов'язки, пов'язаними з токенами з прив'язкою до активів;
- базову технологію;
- резерв активів.

Спеціальні вимоги передбачають включення до білої книги додаткової інформації, наприклад, для емітентів активів із прив'язкою до активів – про екологічний вплив, для емітентів токенів електронних грошей – про викуп за номінальною вартістю.

Загалом же біла книга має бути чіткою, справедливою, не вводити в оману та містити попередження про відсутність покриття схемами компенсації інвесторам чи гарантіями депозитів.

Окрім наявності білої книги на емітентів Регламентом MiCA також покладаються обов'язки з розробки значної кількості інших документів, формування резервів, запровадження визначених механізмів управління тощо.

Процес легітимації емітентів на ринку криптоактивів ЄС також передбачає їх обов'язкову співпрацю з Європейським банківським органом (EBA), Європейським органом з цінних паперів і ринків (ESMA) та Європейським центральним банком (ECB), що забезпечує ретельну перевірку емітентів для захисту фінансової стабільності, а також компетентними органами держав-членів.

Крім вимог MiCA, емітенти також повинні дотримуватися й інших правил, що обумовлює поширення на них подвійної юрисдикції. Наприклад, емітенти EMT підпадають під подвійну юрисдикцію MiCA та Другої платіжної директиви ЄС (PSD2) [19]. Тобто крім вимог Регламенту MiCA, емітенти EMT повинні дотримуватися традиційних правил для установ електронних грошей, таких як страхування резервів, забезпечення викупу токенів за номіналом у будь-який час, заборона нарахування відсотків і заходи із запобігання відмиванню коштів. Андреа Мінто у зв'язку з цим наголошує на необхідності чіткого розмежування цих вимог, щоб уникнути дублювання регуляторних обов'язків і підвищити ефективність нагляду [20, с. 373-374].

Загалом виклики, з якими зіткнулися емітенти в системі координат Регламенту MiCA, є багатогранними. З цього приводу Матіас Леманн слушно запитує, а чи є MiCA «золотим стандартом», що сприяє розвитку криптоіндустрії, чи «регуляторним отрутою», що стримує її прогрес. Він зазначає, що розширені обов'язки, особливо для емітентів ART і EMT, можуть бути надмірно обтяжливими, зокрема для невеликих учасників ринку [21, с. 714]. Аполлонія Надаль додає, що хоча вимоги до капіталу, резервів і прозорості є критично важливими для захисту інвесторів і стабільності ринку, вони можуть гальмувати інновації та ускладнювати доступ нових емітентів до ринку [22, с. 192]. Андреа Мінто, у свою чергу, звертає увагу на потенційні конфлікти між MiCA та існуючими платіжними регуляціями, такими як PSD2, що може породжувати невизначеність для емітентів EMT. Щоб забезпечити послідовність і уникнути надмірного регуляторного тиску, вона закликає до покращення координації між регуляторами [23, с. 373-374].

Наступний вид суб'єктів ринку криптоактивів ЄС – це **клієнти (отримувачі послуг з криптоактивами)**. Клієнтом вважається будь-яка фізична або юридична особа, якій постачальник послуг у сфері криптоактивів надає такі послуги. Клієнтів, як суб'єктів ринку криптоактивів Регламент MiCA розподіляє на роздрібних власників криптоактивів (retail holders) і кваліфікованих інвесторів

До *роздрібних власників* належать фізичні особи, фізична особа, які діють на ринку криптоактивів ЄС з метою, що не пов'язана з їх торговою, професійною, ремісничою чи виробничою

діяльністю. Подекуди роздрібних власників ще називають непрофесійними інвесторами. Саме на захисті цієї групи отримувачів послуг з криптоактивами зроблено акцент в Регламенті MiCA [24, с. 360].

У свою чергу до *кваліфікованих інвесторів* належать особи та суб'єкти, зазначені в п.п. 1-4 розділу I Додатку II до Директиви № 2014/65/ЄС від 15 травня 2014 року про ринки фінансових інструментів [25], а саме:

1) суб'єкти, які зобов'язані отримувати дозвіл або підлягають регулюванню для діяльності на фінансових ринках. До них належать усі уповноважені або регульовані суб'єкти, що здійснюють характерні види діяльності, зокрема кредитні установи; інвестиційні фірми; інші уповноважені або регульовані фінансові установи; страхові компанії; інші інституційні інвестори, тощо.

2) великі підприємства, що відповідають щонайменше двом із наведених критеріїв (за даними останнього затвердженого річного звіту):

– загальна сума активів у балансі – від 20 000 000 євро;

– чистий оборот – від 40 000 000 євро;

– власний капітал – від 2 000 000 євро;

3) національні та регіональні органи влади, зокрема публічні утворення, що здійснюють управління державним боргом на національному чи регіональному рівні; центральні банки; міжнародні та наднаціональні інституції (наприклад, Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, Європейський центральний банк, Європейський інвестиційний банк та інші подібні міжнародні організації);

4) інші інституційні інвестори, основною діяльністю яких є інвестування в фінансові інструменти, включаючи суб'єктів, що займаються сек'юритизацією активів або іншими транзакціями з фінансування.

Аналіз актів ЄС дає змогу констатувати відмінності в правовому регулюванні статусу роздрібних власників і кваліфікованих інвесторів.

По-перше, для роздрібних власників криптоактивів законодавством ЄС встановлюється загальна правосуб'єктність. Натомість правосуб'єктність кваліфікованих інвесторів може бути загальною (великі підприємства), спеціальною (національні та регіональні органи влади, міжнародні та наднаціональні інституції), виключною (інституційні інвестори).

По-друге, основна частина норм актів європейського законодавства щодо захисту отримувачів послуг з криптоактивами стосується захисту прав роздрібних власників, як найслабших учасників ринку криптоактивів ЄС.

По-третє, роздрібні власники, на відміну від кваліфікованих інвесторів, зазнають меншого регуляторного впливу.

Четвертим видом суб'єктів ринку криптоактивів ЄС є **регулятори.** Регламент MiCA встановлює всеосяжну систему регулювання ринку криптоактивів у Європейському Союзі, визначаючи ключову роль регуляторів ринку криптоактивів: національних компетентних органів (NCA), Європейського органу з цінних паперів і ринків (ESMA) та Європейського банківського органу (EBA). Ці інституції отримують широкі регуляторні повноваження та обов'язки для забезпечення прозорості, стабільності та захисту інтересів учасників ринку.

Важливим є те, що діяльність регуляторів ринку криптоактивів не обмежується «кордонами» Європейського Союзу. Правовою основою для транскордонного характеру діяльності цих інституцій є норми Регламенту (ЄС) № 596/2014 від 16 квітня 2014 року про зловживання на ринку) (ч. 4 ст. 2) [26] та Регламенту MiCA (ч. 3 ст. 86), згідно з якими повноваження регуляторів застосовується «до дій та бездіяльності на території Союзу та в третіх країнах».

Відповідно до ст. 93 Регламенту MiCA держави-члени ЄС зобов'язані створити компетентні органи для виконання функцій і обов'язків, передбачених Регламентом. Ці органи можуть варіюватися залежно від виду діяльності, але кожна держава повинна визначити єдину контактну точку для транскордонної адміністративної співпраці з іншими компетентними органами, а також з ESMA та EBA. Для забезпечення прозорості ESMA публікує список усіх національних компетентних органів на своєму вебсайті, що сприяє координації наглядових зусиль на рівні ЄС.

MiCA наділяє національні компетентні органи широкими наглядовими та розслідувальними повноваженнями, які є необхідними для забезпечення дотримання вимог Регламенту. Ці повноваження включають право вимагати будь-яку інформацію, що може бути релевантною для виконання їхніх обов'язків, призупиняти або забороняти надання послуг з криптоактивів, публікувати

інформацію про порушення, а також застосовувати заходи для захисту інтересів клієнтів і стабільності ринку. Наприклад, компетентні органи можуть призупинити надання послуг з криптоактивів на строк до 30 робочих днів у разі підозри про вчинення порушень положень Регламенту MiCA, а також вимагати від емітентів або постачальників послуг виправлення криптоактивних білих книг чи маркетингових комунікацій, якщо вони не відповідають встановленим вимогам.

Результати діяльності регуляторів ринку криптоактивів ЄС напряму залежить від ефективності співпраці між компетентними органами держав-членів, а також з EBA та ESMA. Така співпраця є критично важливою для уникнення розбіжностей у тлумаченні та застосуванні MiCA, а також для підтримки узгодженості регуляторних підходів. Координаційну роль при взаємодії регуляторів між собою відіграють ESMA та EBA, які розробляють технічні стандарти та забезпечують єдиний підхід до регулювання ринку криптоактивів у ЄС. Але для виконання таких функцій вони мають володіти необхідною інформацією. Саме тому ключовим фактором ефективного нагляду за транскордонними операціями на ринку криптоактивів, враховуючи глобальний характер цього сектору, було визначено обмін інформацією між регуляторами. Надання компетентними органами держав-членів інформації ESMA та EBA згідно з MiCA є обов'язковим. Національні компетентні органи можуть відмовити у співпраці лише у виняткових випадках, таких як загроза національній безпеці або поточним розслідуванням, що забезпечує баланс між координацією та автономією національних регуляторів.

Одним із ключових завдань регуляторів є забезпечення єдиного підходу до класифікації криптоактивів в ЄС. Класифікації криптоактивів є критично важливим для створення єдиного регуляторного середовища в Євросоюзі. ESMA, EBA та Європейський орган зі страхування та пенсійного забезпечення (EIOPA) спільно видають рекомендації з питань класифікації криптоактивів, включаючи шаблони для пояснень та юридичних висновків. Такі рекомендації спрямовані на запобігання плутанини і забезпечення єдиного розуміння ринку.

Транскордонний характер ринку ускладнює нагляд і потребує тісної співпраці регуляторів як на європейському, так і на міжнародному рівнях. Тому діяльність регуляторів на ринку криптоактивів передбачає співпрацю не тільки між інституціями ЄС та держав-членів, але й взаємодію з уповноваженими органами інших держав, насамперед податковими та контролюючими, діяльність яких виходить за межі ринку криптоактивів. Для правового забезпечення такої взаємодії Регламент MiCA уповноважує регуляторів ринку криптоактивів укладати угоди про обмін інформацією з наглядовими органами поза межами Євросоюзу, чим вкотре наголошує на важливості міжнародної координації при регулюванні глобального ринку криптоактивів (ст. 107).

Вбачається, що найближчим часом активізується взаємодія між регуляторами ринку криптоактивів ЄС та США. Поштовхом до активізації співпраці може стати ухвалення в США у липні 2025 року трьох законів, пов'язаних з цифровими активами:

- CLARITY Act, який формує загальну регуляторну рамку для індустрії;
- GENIUS Act, присвячений правилам для стейблкоїнів;
- Anti-CBDC Act, спрямований проти запуску цифрового долара від центробанку.

Регламент MiCA заклав міцну основу для регулювання ринку криптоактивів у ЄС, надаючи компетентним органам, ESMA та EBA широкі повноваження та інструменти співпраці. Успішна реалізація MiCA вимагатиме від регуляторів гнучкості, координації та постійного моніторингу ринку для адаптації до нових викликів і технологічних інновацій, забезпечуючи стабільність і захист інтересів учасників ринку.

Модель MiCA передбачає чіткий поділ обов'язків: ЄС визначає рамкові правила, а наглядові органи забезпечують їх виконання. Європейські регулятори (ESMA, EBA) працюють у складі Європейської системи фінансового нагляду (ЕСФС) і координують діяльність компетентних органів держав-членів, видаючи спільні рекомендації та стандарти. Наприклад, Регламент MiCA вимагає, щоб ESMA розробила настанови для національних компетентних органів щодо запобігання ринковому зловживанню (ст. 92), завдання EBA – розробити критерії оцінки компетентності управлінських органів постачальників послуг з криптоактивами. Узгодження здійснюється через комітети національних компетентних органів та періодичні огляди. Зокрема, ESMA проводить «peer review» офісних практик компетентних органів. Наприклад, 10 липня 2025 року ESMA опубліковано звіт щодо ліцензування CASP на Мальті [27], в якому зафіксовано виявлені суттєві недоліки в авторизації постачальника послуг з криптоактивів, що ставить під сумнів дотримання країною вимог регулювання MiCA.

Важливе значення для узгодженого функціонування ринку криптоактивів ЄС має наділення ESMA повноваженнями на ведення реєстру криптоактивних білих книг, емітентів активів з прив'язкою до активів та токенів електронних грошей, а також постачальників послуг з криптоактивів. Цей реєстр є інструментом забезпечення прозорості ринку криптоактивів через надання учасникам і регуляторам доступу до актуальної інформації про авторизованих суб'єктів. Додатково ст. 110 Регламенту MiCA передбачено створення реєстру неналежних постачальників послуг з криптоактивів, який має сприяти інформуванню громадськості про неавторизованих суб'єктів або порушників у сфері обігу криптоактивів.

Для підтримки довіри до регуляторної системи та захисту прав осіб, чиї дані обробляються MiCA встановлює вимоги до професійної таємниці та захисту даних, забезпечуючи конфіденційність інформації, якою обмінюються регулятори та інші органи, а також відповідність обробки персональних даних Регламенту (ЄС) № 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних (GDPR) [28].

У сучасних умовах ринок криптоактивів є сферою, привабливою для нелегальних розрахунків, легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом та інших правопорушень. З метою «очищення» ринку криптоактивів ЄС регуляторів наділено спеціальними повноваженнями. Регламент MiCA дозволяє компетентним органам вживати запобіжних заходів у разі підозри на порушення, що є інструментом швидкого реагування на потенційні загрози. Важливим є надання ESMA та EBA тимчасових повноважень для втручання у ринок, дозволяючи забороняти або обмежувати певні криптоактиви чи діяльність у разі необхідності захисту інвесторів або стабільності ринку. Ці повноваження доповнені положеннями ст. 105 Регламенту MiCA, дозволяючи компетентним органам застосовувати аналогічні заходи на національному рівні після консультацій з іншими органами.

У разі виявлення порушень норм MiCA компетентні органи мають право застосовувати до порушників адміністративні санкції та заходи примусового впливу, в т.ч. штрафи, публічні заяви та заборони на здійснення діяльності на ринку криптоактивів. Критерії для встановлення типу та рівня санкцій, враховуючи тяжкість і тривалість порушення, фінансові показники порушника та інші фактори, передбачені ст. 112 Регламенту MiCA. Рішення компетентних органів щодо застосування санкцій за порушення на ринку криптоактивів можуть бути оскаржені в суді.

Для участі у відносинах, які виникають на ринку криптоактивів ЄС, регулятори повинні бути наділені спеціальною правосуб'єктністю, яка визначається цілями і завданнями їх діяльності, закріпленими в Регламенті MiCA.

Оскільки Регламент MiCA тільки нещодавно набрав чинності оцінити ефективність запропонованої європейської регуляторної моделі не вбачається можливим. Результати діяльності регуляторів залежатимуть від здатності європейських інституцій координувати свої дії з компетентними органами держав-членів, забезпечуючи інноваційний розвиток ринку криптоактивів ЄС. При цьому швидкий розвиток технологій і поява нових видів криптоактивів вимагають від них постійного оновлення знань і адаптації підходів до реалій ринку.

Висновки. Суб'єктами ринку криптоактивів Європейського Союзу є:

постачальники послуг з криптоактивами (Crypto-Asset Service Provider або CASP);

емітенти криптоактивів;

клієнти / отримувачі послуг з криптоактивами (роздрібні власники криптоактивів, кваліфіковані інвестори;

регулятори ринку криптоактивів (Європейський орган з цінних паперів і ринків (ESMA), Європейський банківський орган (EBA), національні компетентні органи (NCA).

Правовий статус суб'єктів ринку криптоактивів Євросоюзу визначається нормами Регламенту MiCA та інших актів законодавства ЄС.

Для участі у відносинах, які виникають на ринку криптоактивів ЄС, суб'єкти повинні бути наділені необхідною правосуб'єктністю. Залежно від виду суб'єктів ринку криптоактивів їх правосуб'єктність може бути загальною, спеціальною або виключною.

Набуття обсягу правосуб'єктності, необхідного для участі у відносинах, які виникають на ринку криптоактивів ЄС, відбувається через виконання передбачених законодавством Євросоюзу умов легітимації (загальних та особливих).

Тематика дослідження має багатоаспектний характер і потребує продовження наукових розвідок, насамперед у напрямку адаптації законодавства України до норм Регламенту MiCA.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гарагонич О., Мулик А. Банківський комплаєнс операцій з віртуальними активами: виклики та перспективи. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. 2025. Випуск 87: частина 2. С. 11–16.
2. Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023 on markets in crypto-assets, and amending Regulations (EU) № 1093/2010 and (EU) № 1095/2010 and Directives 2013/36/EU and (EU) 2019/1937. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng.
3. Про віртуальні активи: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2074-IX (не набрав чинності). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text.
4. Охріменко С. Переговорний розділ «Фінансові послуги»: що потрібно зробити аби наблизити вступ України до ЄС? Київ: Центр економічної стратегії. 2024. 58 с. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text.
5. Устименко В., Джабраілов Р., Гудіма Т. Правове регулювання ринку віртуальних активів в Україні та Європейському Союзі: порівняльне дослідження. *Право України*. 2022. № 8. С. 48–61.
6. Гулейков І. Ю. Цифрові активи в цивільному обороті України: дис. … докт. філос.: 081. Київ, 2025. 243 с.
7. Patti, Francesco Paolo, The European MiCA Regulation: A New Era for Initial Coin Offerings (April 23, 2024). *Georgetown Journal of International Law, Forthcoming, Bocconi Legal Studies Research Paper* №. 4810910, URL: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4810910.
8. Попов Р. Регулювання ЄС ринку віртуальних активів. *Право та державне управління.*2024. № 3. С. 295–300. URL: http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2024/44.pdf.
9. Кулик О.І. Поняття і елементи господарської правосуб'єктності постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 10. С. 282–287. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/10/47.pdf.
10. Цимбалюк А. Регулювання віртуальних активів і технологій блокчейн в ЄС і Україні: законодавчі новації. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 1. С. 113–118. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2024/25.pdf.
11. Глущенко С.І. MiCA – новий погляд на регулювання ринку віртуальних активів та співвідношення із нормами Закону України «Про віртуальні активи» *Правові виклики сучасності*: Матеріали круглого столу (20 грудня 2022 р.). Харків: Державний біотехнологічний університет, 2022. С. 49–52.
12. Гарагонич О.В. Загальні та особливі умови легітимації акціонерних товариств. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 7. С. 70–74.
13. Patti, Francesco Paolo, The European MiCA Regulation: A New Era for Initial Coin Offerings (April 23, 2024). Georgetown Journal of International Law, Forthcoming, Bocconi Legal Studies Research Paper №. 4810910, URL: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4810910.
14. Zetzsche D, Woxholth J. Regulation of Cryptoasset Service Providers (Title V MiCA). In: The EU Law on Crypto-Assets: A Guide to European FinTech Regulation. Cambridge University Press; 2025: Pp. 95–129.
15. Regulation (EU) № 575/2013 of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on prudential requirements for credit institutions and investment firms and amending Regulation (EU) № 648/2012 Text with EEA relevance. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2013/575/oj/eng.
16. Directive (EU) 2015/849 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2015 on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing, amending Regulation (EU) № 648/2012 of the European Parliament and of the Council, and repealing Directive 2005/60/EC of the European Parliament and of the Council and Commission Directive 2006/70/EC (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2015/849/oj/eng.
17. Regulation (EU) 2022/2554 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on digital operational resilience for the financial sector and amending Regulations (EC) № 1060/2009, (EU) № 648/2012, (EU) № 600/2014, (EU) № 909/2014 and (EU) 2016/1011 (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2554/oj/eng.

18. Directive 2009/110/EC of the European Parliament and of the Council of 16 September 2009 on the taking up, pursuit and prudential supervision of the business of electronic money institutions amending Directives 2005/60/EC and 2006/48/EC and repealing Directive 2000/46/EC (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2009/110/oj/eng.
19. Directive (EU) 2015/2366 of the European Parliament and of the Council of 25 №vember 2015 on payment services in the internal market, amending Directives 2002/65/EC, 2009/110/EC and 2013/36/EU and Regulation (EU) № 1093/2010, and repealing Directive 2007/64/EC (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2015/2366/oj/eng.
20. Minto, Andrea (2024). "E-money tokens and coordination issues between the MiCAR and PSD2", *Capital Markets Law Journal*, Vol. 19(4), pp. 362–375.
21. Lehmann, Matthias (2024). "MiCAR – Gold standard or regulatory poison for the crypto industry?", *Common Market Law Review*, Vol. 61(3), pp. 699–726.
22. Apol·lònia Martínez Nadal (2025). "Stablecoins in the MiCA Regulation", Law, Governance and Tech№logy Series (Springer, 2025), p. 177-198.
23. Minto, Andrea (2024). "E-money tokens and coordination issues between the MiCAR and PSD2", *Capital Markets Law Journal*, Vol. 19(4), pp. 362–375.
24. Cristina Carata & William J. K№ttenbelt, 2024. «An Analysis of the MiCA Regulation and Its Impact for the Blockchain-Based Eco№mies,» Lecture №tes in Operations Research, in: Stefa№s Leonardos & Elise Alfieri & William J. K№ttenbelt & Pa№s Pardalos (ed.), Mathematical Research for Blockchain Eco№my, chapter 0, Pp. 359–370, Springer.
25. Directive 2014/65/EU of the European Parliament and of the Council of 15 May 2014 on markets in financial instruments and amending Directive 2002/92/EC and Directive 2011/61/EU (recast) Text with EEA relevance URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2014/65/oj/eng.
26. Regulation (EU) № 596/2014 of the European Parliament and of the Council of 16 April 2014 on market abuse (market abuse regulation) and repealing Directive 2003/6/EC of the European Parliament and of the Council and Commission Directives 2003/124/EC, 2003/125/EC and 2004/72/EC Text with EEA relevance. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2014/596/oj/eng.
27. ESMA identifies opportunities to strengthen MiCA authorisations. URL: https://www.esma.europa.eu/press-news/esma-news/esma-identifies-opportunities-strengthen-mica-authorisations.
28. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng.

УДК 346.7:504.03
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.40

ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН З ВПРОВАДЖЕННЯ ВУГЛЕЦЕВИХ КРЕДИТІВ В УКРАЇНІ

Гудіма Т.С.,
доктор юридичних наук, ст. дослідник,
заступник завідувача відділом модернізації
господарського права та законодавства
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0003-1509-5180
e-mail: gudima.t@ukr.net

Джабраілов Р.А.,
доктор юридичних наук, професор,
заступник директора з наукової роботи
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0002-4422-2102
e-mail: ruzaur13@gmail.com

Єремєєва Н.В.,
кандидат юридичних наук, завідувач відділом модернізації
господарського права та законодавства
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0001-8682-1384
e-mail: eremeevanata01@gmail.com

Гудіма Т.С., Джабраілов Р.А., Єремєєва Н.В. Перспективи вдосконалення правового регулювання відносин з впровадження вуглецевих кредитів в Україні.

Здійснено аналіз стану чинного нормативно-правового регулювання відносин з впровадження вуглецевих кредитів в Україні, визначено наявні прогалин та ризики, обґрунтовано напрями удосконалення законодавства у цій сфері з урахуванням європейського та міжнародного досвіду для запровадження ефективного ринку вуглецевих одиниць.

За результатами проведеного аналізу обґрунтовано, що формування в Україні правового режиму вуглецевих кредитів залишається незавершеним через відсутність комплексного нормативного акта, що визначає засади функціонування ринку торгівлі викидами, правовий режим вуглецевих одиниць та встановлює прозорі процедури обігу таких одиниць на внутрішньому та транскордонному рівнях.

Наголошено, що чинна система моніторингу, звітності та верифікації викидів (MRV), попри свою технічну важливість, не супроводжується нормативно закріпленими механізмами сертифікації, ведення національного реєстру та запобігання подвійного обліку, що ставить під сумнів здатність України брати повноцінну участь у глобальному обміні вуглецевими одиницями на умовах статті 6 Паризької угоди.

У цьому контексті правове забезпечення вуглецевих кредитів набуває значення не лише інструменту кліматичної політики, а й чинника доступу до ринків ЄС. Зволікання з впровадженням необхідних інституцій і норм створює ризики втрати економічних можливостей, уповільнення декарбонізації та зниження довіри міжнародних партнерів до українських кліматичних проєктів.

Аргументовано, що однією з ключових передумов правової сумісності України з кліматичною політикою ЄС є закріплення у спеціальному законі принципів функціонування ринку, юридичних дефініцій, порядку авторизації та транзакційного обліку одиниць, критеріїв якості вуглецевих кредитів, а також організаційних повноважень уповноважених органів влади.

З урахуванням вищевикладеного запропоновано впровадити до національної нормопроєктної діяльності техніко-юридичний підхід, що поєднує методологію оцінки ризиків, запобігання системним прогалинам, урахування міжнародних стандартів прозорості, а також інтеграцію цифрових рішень для реєстрації, верифікації та обміну одиницями. Підкреслено, що нормативний дизайн повинен передбачати інституціоналізовані запобіжники проти подвійного обліку, а також формалізовану участь незалежних верифікаторів.

Наголошується на доцільності забезпечення участі суб'єктів господарювання, галузевих асоціацій та наукової спільноти у процесі публічного обговорення та апробації моделей функціонування національного ринку вуглецевих одиниць. Такий підхід уможливить виявлення ризиків надмірного адміністративного навантаження, узгодження технічних рішень із практичними потребами учасників ринку та формування інституційно стійких механізмів декарбонізації на засадах правової визначеності та сумісності з політикою ЄС. У разі впровадження запропонованих рішень ринок вуглецевих кредитів в Україні може набути системного характеру та стати складовою стратегії зеленої трансформації.

Ключові слова: зміни клімату, ринкові механізми декарбонізації, вуглецеві ринки, система торгівлі квотами на викиди парникових газів, вуглецеві кредити, вуглецева одиниця, квота на викиди, одиниця скорочення викидів, одиниця поглинання викидів, реєстр торгівлі викидами, сертифікація поглинання вуглецю, національна квота на викиди, сертифікат скорочення викидів, національний реєстр вуглецевих кредитів.

Hudima T.S., Dzhabrailov R.A., Ermeeva N.V. Prospects for enhancing the legal framework for carbon credit implementation in Ukraine.

The article analyzes the regulatory framework for carbon credits in Ukraine, identifying key gaps and risks. It offers recommendations for legislative improvements based on European and international best practices to create an efficient carbon credit market.

The analysis indicates that the development of the legal framework for carbon credits in Ukraine remains insufficient. This inadequacy arises from the absence of a comprehensive regulatory act that delineates the principles governing the emissions trading market, establishes the legal status of carbon units, and defines transparent procedures for the circulation of these units at both the national and international levels.

The existing framework for monitoring, reporting, and verifying emissions (MRV) is technically significant; however, it lacks essential regulatory mechanisms for certification, the establishment of a national registry, and the prevention of double-counting. This deficiency raises concerns regarding Ukraine's capacity to fully participate in the global exchange of carbon units as stipulated in Article 6 of the Paris Agreement.

In this context, the legal enforcement of carbon credits is vital, serving both as a climate policy instrument and a means of accessing EU markets. Delays in the establishment of necessary institutions and regulations present risks, including the potential loss of economic opportunities, a slowdown in decarbonization efforts, and a decline in the trust of international partners in Ukrainian climate initiatives.

A crucial prerequisite for Ukraine's integration with the EU climate policy is the establishment of a special law that clearly outlines the principles governing market operations. This legislation should encompass legal definitions, procedures for the authorization and accounting of carbon unit transactions, quality criteria for carbon credits, and the organizational authority of the relevant regulatory bodies.

In light of the considerations above, it is recommended to implement a technical and legal approach for national regulatory development activities. This approach should encompass risk assessment methodologies, prevent systemic gaps, align with international transparency standards, and incorporate digital solutions for the registration, verification, and exchange of units. Regulatory design must include institutional safeguards to prevent double-counting and ensure the involvement of independent verifiers.

It is crucial to engage business entities, industry associations, and the scientific community in the public discussion and testing of models for the national carbon credit market. This collaborative approach

will facilitate the identification of risks related to excessive administrative burdens, ensure that technical solutions align with the practical needs of market participants, and establish stable decarbonization mechanisms grounded in legal certainty and compatible with EU policies. Should these proposed solutions be implemented, Ukraine's carbon credit market could evolve into a systemic framework, playing a vital role in the country's green transformation strategy.

Key words: Climate change, market-based mechanisms for decarbonization, carbon markets, greenhouse gas emissions trading system, carbon credits, carbon unit, emission quota, emission reduction unit, emission removal unit, emissions trading registry, carbon removal certification, national emission quota, emission reduction certificate, national carbon credit registry.

Постановка проблеми. Актуальність теми правового регулювання вуглецевих кредитів зумовлена необхідністю забезпечити виконання міжнародних зобов'язань України щодо скорочення викидів парникових газів та інтеграції до кліматичної політики Європейського Союзу. Вуглецеві кредити (англ. carbon credits) – це інструменти, що використовуються для вимірювання та засвідчення досягнутих результатів заходів із пом'якшення зміни клімату, зокрема шляхом уникнення, скорочення або видалення (секуестрації) викидів парникових газів. Такі кредити можуть видаватися за різні види діяльності та зазвичай вимірюються в тоннах еквіваленту вуглекислого газу (tCO_2e), де 1 кредит відповідає 1 тонні CO_2 [1]. По суті, вуглецевий кредит є інструментом ринку, який монетизує результати скорочення чи поглинання викидів парникових газів. Формування попиту і пропозиції на такі кредити спричинило появу вуглецевих ринків, де здійснюється торгівля цими одиницями [2]. Глобальна тенденція свідчить про стрімкий розвиток механізмів вуглецевого ціноутворення: за оцінками, станом на початок 2020-х років різні системи торгівлі викидами і податки на CO_2 діють у десятках країн, охоплюючи близько чверті світових викидів парникових газів [3]. В цих умовах розбудова власного правового регулювання для функціонування вуглецевих кредитів є важливим завданням для України.

Україна вже задекларувала амбітні кліматичні цілі та зробила перші кроки до їх нормативного закріплення. У травні 2024 року розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 травня 2024 р. № 483-р було ухвалено Стратегію формування та реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2035 року, а вже в жовтні 2024 року Верховна рада України ухвалила рамковий Закон України № 3991-IX «Про основні засади державної кліматичної політики», який встановлює національну мету досягнення кліматичної нейтральності до 2050 року та проміжну ціль – скорочення викидів на 65% від рівня 1990 року до 2030 року [4]. Досягнення цих цілей потребує впровадження ефективних ринкових механізмів декарбонізації, зокрема системи торгівлі квотами на викиди парникових газів (СТВ) та обігу вуглецевих одиниць. Відповідно, питання правового регулювання вуглецевих кредитів набуває особливого значення для забезпечення належного функціонування таких механізмів.

Міжнародний досвід свідчить, що належна нормативна основа є передумовою успішного запуску ринків вуглецевих кредитів. У Європейському Союзі з 2005 року діє Європейська система торгівлі викидами (European Union Emissions Trading System, EU ETS) – перший та найбільший у світі ринок торгівлі квотами на викиди, який охоплює значну частину промислових викидів ЄС та довів свою ефективність у стимулюванні їхнього скорочення [5]. Окрім того, ЄС впроваджує новітні інструменти, такі як Механізм транскордонного вуглецевого коригування (Carbon Border Adjustment Mechanism, CBAM) – «вуглецевий тариф» на імпорт продукції з країн без еквівалентної ціни на викиди [3], а також засновує рамкову систему сертифікації поглинань вуглецю (Carbon Removal Certification Framework, CRCF) для стимулювання якісних вуглецеємних проєктів [6]. Глобально діє й договірно-правовий механізм, закріплений статтею 6 Паризької угоди, який дозволяє країнам обмінюватися досягнутими скороченнями викидів (так звані міжнародно передані результати діяльності зі стримування змін клімату, (Internationally Transferred Mitigation Outcomes, ITMOs)) за умови забезпечення прозорості та уникнення подвійного зарахування [7]. Ці міжнародні практики та стандарти задають орієнтири для України при формуванні національного регулювання.

Зазначене актуалізує доцільність проведення аналізу стану чинного нормативно-правового регулювання відносин з впровадження вуглецевих кредитів в Україні, визначення наявних прогалин та ризиків, а також обґрунтування напрямів удосконалення законодавства у цій сфері з урахуванням європейського та міжнародного досвіду.

Метою дослідження є обґрунтування перспектив вдосконалення правового регулювання відносин з впровадження вуглецевих кредитів в Україні із розробкою пропозицій щодо шляхів удосконалення законодавства для запровадження ефективного ринку вуглецевих одиниць.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика вуглецевих кредитів та ринків торгівлі парниковими газами лише починає формуватися в українській науковій площині. Одним із перших теоретичних підходів до моделювання внутрішнього вуглецевого ринку є праця Хумарова О.А. (2015) [8], де запропоновано концепцію державного регулювання на основі поєднання економічних і адміністративних інструментів. У подальших дослідженнях акцент зміщується на інституційні, фіскальні та екосистемні механізми реалізації вуглецевих інструментів. Зокрема, Диба М.І. та Гернего Ю.О. (2023) [9] аналізують роль державної політики у створенні стимулів для залучення інвестицій у декарбонізацію. Дмитрієва О. (2025) [10] розкриває вплив вуглецевих кредитів на інноваційний розвиток водневої економіки, поєднуючи їх з механізмами звітності та індикативного регулювання. Практичні аспекти запровадження таких механізмів розглядаються у роботі Малишкіна О. (2025) [11], який досліджує облік і податкове відображення вуглецевих сертифікатів в аграрному секторі. З іншого боку, Чайковський Я. з колегами (2025) [12] фокусуються на зеленому кредитуванні, виокремлюючи його як ключовий фінансовий інструмент екологічної модернізації.

Загальносвітовий контекст розвитку ринку вуглецевих кредитів окреслюють міждисциплінарні праці, наприклад, Chen et al. (2025) [13], Trouwloon, D. et al. (2023) [14], Woo, J. et al. (2021) [15], Zhang, J. et al. (2024) [16], Blaufelder, C. (2021) et al. [17], Thomas, O. et al. (2021) [18], та ін.

Таким чином, сучасна наукова література поступово формує цілісне уявлення про нормативні, технологічні, фінансові та етичні параметри функціонування ринку вуглецевих кредитів. Це створює підґрунтя для розробки національної моделі регулювання з урахуванням міжнародного досвіду та специфіки українського кліматичного курсу.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні в Україні вже закладено окремі елементи правової інфраструктури, необхідної для функціонування ринку вуглецевих кредитів. Базовим актом є Закон України «Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів» № 377-IX, прийнятий 12 грудня 2019 року, що встановлює правові та організаційні засади запровадження системи МЗВ, зобов'язавши операторів великих установок здійснювати моніторинг обсягів викидів, подавати звіти та проходити їх незалежну верифікацію. Закон України «Про основні засади державної кліматичної політики» № 3991-IX, що набув чинності у жовтні 2024 року, визначив політичні орієнтири, які є основою для розробки урядової стратегії низьковуглецевого розвитку на період до 2050 року (стаття 8), зокрема й щодо застосування ринкових інструментів (включаючи торгівлю квотами та кредити) для досягнення цілей зі скорочення викидів. Україна активізує участь в міжнародних механізмах торгівлі викидами за Паризькою угодою. Так, Імплементаційна угода між урядом України та Федеральною Радою Швейцарії про співпрацю в рамках статті 6 Паризької угоди [19] від 4 липня 2022 передбачає умови для реалізації спільних проєктів зі скорочення викидів. По суті, ця угода стала першим практичним кроком до генерування «вуглецевих кредитів» міжнародного типу в Україні (в рамках двостороннього співробітництва).

В Україні вже здійснюються окремі добровільні проєкти зі скорочення викидів, орієнтовані на отримання вуглецевих кредитів за міжнародними стандартами. Показовим є приклад енергетичної компанії ДТЕК ВДЕ: у січні 2025 року компанія оголосила про випуск першої партії вуглецевих кредитів, сертифікованих за одним із міжнародних стандартів добровільного ринку, отриманих завдяки діяльності її відновлюваних електростанцій [20]. Втім, такі ініціативи поки що поодинокі і потребують нормативної підтримки.

Отже, в Україні сформовано первинні правові передумови для обігу вуглецевих кредитів. Водночас відсутність спеціального закону про торгівлю викидами та єдиного реєстру вуглецевих одиниць означає, що фактичний ринок ще не функціонує. Наявні добровільні проєкти діють у правовому полі зовнішніх стандартів і не інтегровані до національної системи обліку викидів.

Найбільш розвинута система регулювання обігу вуглецевих одиниць, що охоплює як обов'язковий ринок (EU Emissions Trading System), так і допоміжні інструменти, наразі сформована у ЄС. EU ETS запроваджена Директивою 2003/87/ЕС [21], поступово розширюється і посилюється у відповідності до кліматичних цілей Союзу[5]. Торгівля квотами в ЄС відбувається як між компаніями, так і на організованих ринках (біржах), і розглядається як ефективний інструмент за принципом «забруднювач платить» [22]. Успіх EU ETS багато в чому зумовлений надійністю

MRV – в ЄС діють жорсткі регламенти щодо моніторингу та звітності викидів, акредитації верифікаторів і функціонування єдиного *Європейського реєстру торгівлі викидами*. Окрім EU ETS, ЄС запроваджує нові регуляторні інструменти, спрямовані на усунення «прогалин» в глобальній ціні на вуглець та стимулювання проектів з поглинання CO_2, зокрема такі як *Механізм вуглецевого коригування імпорту* (Carbon Border Adjustment Mechanism, CBAM) [23]; *Сертифікація поглинання вуглецю* (Carbon Removal Certification Framework, CRCF) [24,25]. На глобальному рівні сформовано нову систему ринкових інструментів у межах Паризької угоди 2015 року, яка охоплює двосторонні/регіональні *кооперативні підходи* (ст.6.2) та централізований *Механізм сталого розвитку* (ст. 6.4), функціонує на основі принципу уникнення подвійного обліку[7], прозорого обліку трансакцій з міжнародно переданими результатами скорочення викидів (ITMOs) [26, 7]. Важливим аспектом є *міжнародні стандарти добровільного ринку*. Незважаючи на відсутність єдиного регулятора, протягом останніх двох десятиліть у світі сформувалися авторитетні протоколи сертифікації проєктів зі зменшення викидів, зокрема Verified Carbon Standard (Verra), Gold Standard, Climate Action Reserve та інші.

Підсумовуючи аналіз підходів ЄС та світу, можна виокремити кілька ключових моментів: (1) ринок вуглецевих кредитів має спиратися на надійну систему MRV та реєстри; (2) необхідно законодавчо гарантувати уникнення подвійного зарахування одиниць, особливо при міжнародних операціях; (3) стандарти сертифікації та якості кредитів є критично важливими (щоб одна «тона CO_2», заявлена як скорочена або поглинута, дійсно відповідала реальному впливу); (4) інтеграція до EU ETS або принаймні узгодження з політиками ЄС (як-от CBAM) лежить в інтересах України для захисту свого промислового потенціалу; (5) законодавство має бути гнучким, щоб враховувати появу нових механізмів (наприклад, кредити за поглинання CO_2 у ґрунтах за принципами CRCF).

У контексті формування внутрішнього ринку вуглецевих кредитів в Україні доцільно виокремити низку суттєвих прогалин та регуляторних викликів, що становлять перешкоди для його належного запуску й функціонування.

Насамперед йдеться про відсутність нормативно визначеного правового статусу вуглецевих одиниць. У чинному законодавстві України фактично відсутні правові дефініції ключових понять, таких як *«вуглецевий кредит»*, *«квота на викиди»*, *«одиниця скорочення викидів»* тощо. Закон України «Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів» (MRV) оперує термінами «викиди парникових газів з установки», «оператори установок», однак не охоплює питання обігу сертифікатів, що засвідчують фактичне скорочення або поглинання викидів.

Така ситуація породжує правову невизначеність щодо природи вуглецевої одиниці: невідомо, чи слід вважати її товаром, фінансовим інструментом, нематеріальним активом або окремим об'єктом правового регулювання. Відсутність чіткого статусу ускладнює визначення правозастосовних підходів щодо операцій з такими одиницями, а також створює бар'єри для належного правового захисту прав суб'єктів ринку.

Другим ключовим викликом є обмежена інституційна та технічна спроможність до впровадження СТВ. Попри те, що система MRV була юридично відновлена, її повноцінна реалізація ускладнюється низкою практичних факторів. Значна частина підприємств, особливо в умовах воєнного стану, стикається з обмеженими можливостями щодо фінансування екологічної модернізації та належної підготовки звітності про викиди. Крім того, кількість акредитованих верифікаторів парникових газів залишається недостатньою, що стримує охоплення MRV-процедурами. Після ліквідації Державного агентства екологічних інвестицій у 2014 році відповідні функції були розподілені між Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України та Державною екологічною інспекцією України, що створило ризики координаційної фрагментації. На це накладаються воєнні обставини: руйнування або зупинка роботи окремих підприємств призвела до втрати актуальності довоєнних показників викидів, а також ускладнила виконання вимог щодо подання звітності. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо відновлення моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів» № 4187-IX від 08 січня 2025 року передбачає можливість урахування форс-мажорних обставин під час звітування, однак ряд процедурних аспектів все ще потребують нормативного доопрацювання. Ці фактори безпосередньо впливають на достовірність даних, що мають слугувати основою для видачі квот та вуглецевих кредитів у майбутньому.

Ще однією критичною прогалиною є відсутність функціонуючого національного реєстру вуглецевих одиниць, який є базовим інструментом будь-якої системи торгівлі викидами. Станом на

2025 рік в Україні функціонує лише Національний кадастр викидів парникових газів, призначений для інвентаризації та звітності відповідно до вимог Рамкової конвенції ООН про зміну клімату. Водночас системи обліку одиниць скорочення викидів або квот не існує. Історично Україна використовувала Національний реєстр одиниць встановленої кількості в рамках Кіотського протоколу, однак його роботу було припинено після завершення дії відповідних міжнародних зобов'язань у 2015 – 2016 роках. Наразі перед державою постає завдання створити нову IT-платформу реєстру, сумісну з міжнародними вимогами, зокрема, з централізованою системою Інформаційного трекінгу ООН (Article 6.2 Reporting and Tracking Tool) [27]. Відсутність такого реєстру підриває цілісність майбутнього ринку: створюється високий ризик подвійного продажу, дублювання зарахування одиниць або маніпуляцій з обліком. Окрім цього, реєстр має забезпечити можливість з'єднання з іншими юрисдикційними системами для участі України у міжнародній торгівлі викидами. Згідно з Планом заходів щодо створення національної системи торгівлі квотами на викиди парникових газів, затвердженим розпорядженням Кабінетом Міністрів України від 21 лютого 2025 р. № 146-р, створення такого реєстру передбачається на наступному етапі, що ставить під сумнів реалістичність запуску пілотного проєкту СТВ у 2025–2027 роках.

З-поміж інших викликів варто виокремити питання регуляторної сумісності з правом ЄС, зокрема у контексті СВАМ та фінансового нагляду. За відсутності внутрішнього механізму ціноутворення на викиди, європейський механізм коригування вуглецевих викидів на кордоні (СВАМ) застосовуватиметься у повному обсязі, що спричинить додаткові витрати для українських експортерів сталі, цементу, добрив [28]. Це загрожує зниженням конкурентоспроможності та втратою частки ринку в ЄС. Водночас надто швидке та неузгоджене впровадження СТВ може призвести до надмірного навантаження на бізнес у період післявоєнного відновлення. Урядовий підхід до поступового запуску пілотної моделі із частково безоплатним розподілом квот є доцільним, однак вимагає належного технічного, нормативного й комунікаційного супроводу [29]. Окрему увагу слід приділити питанню правового статусу вуглецевих одиниць. У праві ЄС квоти кваліфікуються як фінансові інструменти та підпадають під регулювання MiFID II. В Україні статус таких активів не визначено, що перешкоджає правовій визначеності та може зумовити правові колізії після запуску ринку.

Важливим регуляторним ризиком є вразливість до недобросовісних практик та проблема якості вуглецевих кредитів. За відсутності належного нормативного нагляду існує загроза появи на ринку так званих «сміттєвих» кредитів, які не забезпечують реального скорочення викидів. Серед типових проблем – кредитування проєктів, які здійснюються без ринку (відсутність критерію додатковості), подання на сертифікацію скорочень, що вже профінансовані з інших джерел (подвійне фінансування), або повторний продаж однієї й тієї самої одиниці скорочення (подвійний облік). Такі явища вже мали місце як на добровільних ринках, так і в рамках механізму спільного впровадження Кіотського протоколу, де деякі проєкти в Україні зазнали критики через сумнівну ефективність.

Належне запобігання цим ризикам потребує створення чіткої нормативної інфраструктури: встановлення критеріїв екологічної додатковості, впровадження прозорих процедур акредитації незалежних верифікаторів, забезпечення відкритості даних та аудитів. Особливо важливо не допустити подвійного обліку: якщо тонна CO_2 буде одночасно зарахована Україні як досягнення NDC та реалізована іноземному контрагенту, це суперечитиме вимогам Паризької угоди [7] й може призвести до санкцій або обмеження участі України в механізмах статті 6.

Окрему категорію становлять ризики, пов'язані з безпековою ситуацією та післявоєнним контекстом. Повномасштабна війна, тимчасова окупація частини територій, інфраструктурні руйнування та економічний спад суттєво обмежують можливості впровадження кліматичної політики. Водночас, період післявоєнного відновлення створює потенціал для модернізації економіки за «зеленими» стандартами, зокрема через використання коштів від продажу вуглецевих кредитів як джерела фінансування екологічних трансформацій.

Ключовим викликом у цьому контексті є уникнення відкладення запуску системи торгівлі викидами на невизначений термін. Відсутність дій у найближчій перспективі може поставити Україну у менш вигідне становище порівняно з іншими країнами регіону, що вже адаптують своє законодавство до вимог Енергетичного співтовариства. Тому навіть в умовах обмежених ресурсів доцільно сформувати нормативну основу для СТВ з урахуванням воєнних обставин, передбачивши, наприклад, поетапне розширення охоплення секторів, механізми відстрочення виконання

зобов'язань для постраждалих суб'єктів господарювання, а також пільгові перехідні режими.

Таким чином, ідентифіковані прогалини та регуляторні виклики свідчать про об'єктивну потребу у формуванні цілісної нормативної архітектури ринку вуглецевих одиниць. Їх усунення вимагає системного підходу до оновлення законодавства із урахуванням міжнародних зобов'язань України та acquis Європейського Союзу. У цьому контексті доцільно окреслити ключові напрями правотворчої діяльності, спрямованої на інституціоналізацію механізмів обігу вуглецевих кредитів і забезпечення правової визначеності у відповідній сфері.

Насамперед, йдеться про формування понятійного апарату та правового режиму вуглецевих одиниць: на рівні спеціального законодавчого акта доцільно встановити базові дефініції, зокрема *«вуглецевий кредит»*, *«квота на викиди»*, *«одиниця скорочення викидів»*, *«одиниця поглинання викидів»* тощо. Окрему увагу слід приділити визначенню вуглецевої одиниці як облікової категорії, що може виступати об'єктом цивільних правовідносин (зокрема купівлі-продажу, застави, спадкування). Закон про СТВ, розробка якого наразі передбачається Планом заходів з впровадження системи торгівлі викидами на 2025–2027 роки, затвердженим Кабінетом Міністрів України, повинен містити окремий розділ, присвячений термінології, гармонізованій із законодавством ЄС, зокрема Директивою 2003/87/ЕС. Визначення понять на кшталт «*національна квота на викиди»* (аналог EU Allowance) та «*сертифікат скорочення викидів»* (аналог кредиту ст. 6.4 чи офсетного кредиту) тощо має базуватися на термінах глосаріїв IPCC і UNFCCC.

Водночас, важливо створити Національний реєстр вуглецевих кредитів як інституційно і технологічно захищену базу даних, що забезпечує облік, обіг та прозорість прав на відповідні одиниці. Доцільно законодавчо покласти ведення такого реєстру на центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища. Закон про СТВ має врегулювати правовий статус Національного реєстру вуглецевих кредитів, визначити порядок внесення записів, основні операції (зокрема, випуск, передача, анулювання одиниць) і засади доступу до інформації. Важливо передбачити механізми взаємодії з міжнародними системами обліку, зокрема можливість зв'язування (linking) з реєстром ЄС у перспективі або приєднання до централізованого реєстру, що створюється відповідно до статті 6.4 Паризької угоди. Для запобігання зловживанням усі операції мають фіксуватися і зберігатися, із забезпеченням багаторівневого захисту даних; при цьому можуть бути використані сучасні ІТ-рішення, зокрема технологія блокчейн, яка вже застосовується в окремих добровільних стандартах для підвищення прозорості. На перехідному етапі доцільно передбачити можливість визнання одиниць, випущених у межах міжнародних стандартів (наприклад, Verra), за умови їх обов'язкової реєстрації (трансферу) до національного реєстру перед використанням в Україні або їх експортом. Це сприятиме консолідації даних щодо одиниць, пов'язаних з українською територією, і унеможливить функціонування проєктів поза межами державного нагляду.

Також окремої уваги потребує вдосконалення системи MRV (моніторингу, звітності та верифікації) та розширення її охоплення. Попри наявність базового закону, положення системи потребують актуалізації та деталізації на рівні підзаконних актів. Йдеться, зокрема, про розроблення галузевих методик моніторингу для кожного сектору з урахуванням європейських практик (наприклад, Регламенту (ЄС) 2018/2066), посилення вимог до верифікації через запровадження контролю якості роботи верифікаторів, а також поетапне розширення MRV на дрібні джерела викидів, включно з можливістю агрегованого моніторингу. Важливо нормативно закріпити, що єдиною підставою для випуску вуглецевого кредиту є наявність верифікованого звіту про скорочення або поглинання викидів, що забезпечить зв'язок системи MRV із ринком і відповідність вимогам Паризької угоди щодо національної звітності.

Також потребує врегулювання механізм авторизації та відповідних коригувань для міжнародних операцій. Українське законодавство має передбачити порядок надання державою згоди (авторизації) на використання вуглецевих кредитів, отриманих на її території, іншою стороною для зарахування в межах її NDC, як того вимагає стаття 6.3 Паризької угоди. Зокрема, якщо іноземна держава має намір придбати українські скорочення для виконання своїх зобов'язань, Україна повинна офіційно авторизувати такий трансфер і внести відповідне коригування у звітність, зменшивши власний обсяг скорочень на передану величину. Така процедура може бути закріплена у законі про СТВ. У контексті чинної двосторонньої угоди зі Швейцарією доцільно визначити національний порядок погодження проєктів: який орган їх схвалює, як рахуються скорочення, хто відповідає за внесення даних до міжнародного реєстру. Законодавство має уповноважити цен-

тральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища здійснювати відповідні коригування. Практично це може оформлюватися як наказ уповноваженого органа про зміну національного кадастру та повідомлення Секретаріату ООН. Попри технічний характер, відсутність таких процедур унеможливить повноцінну участь України в механізмах статті 6 Паризької угоди і призведе до втрати інвестиційного потенціалу. Також варто передбачити, що без авторизації уряду жодна приватна особа не може передавати кредити за кордон для їх міжнародного зарахування, аби запобігти неконтрольованому відтоку скорочень і зберегти цілісність NDC.

Слід також передбачити врегулювання питань акредитації стандартів і верифікаторів, а також сертифікації проєктів скорочення викидів. Держава має встановити чіткі правила, за якими проєкти отримуватимуть право на випуск вуглецевих кредитів. Серед можливих підходів можна запропонувати, з одного боку, створення національного органу, що затверджує проєкти й видає кредити, а з іншого – визнання певних міжнародних стандартів і покладення на них функцій сертифікації, із належним інформуванням держави. Доцільно поєднати ці моделі. Наприклад, законодавство може передбачити, що проєкти проходять сертифікацію за визнаними стандартами, включеними уповноваженим органом до відповідного переліку (зокрема, Gold Standard, Verra VCS, у перспективі – сертифікати за регламентом ЄС щодо CRCF). Після сертифікації та отримання кредитів у відповідному реєстрі, проєкт подається до уповноваженого органу для перевірки на відповідність ключовим критеріям (додатковість щодо українського законодавства, відсутність подвійного фінансування тощо) [7]. За позитивного висновку кредити визнаються в національному реєстрі та допускаються до обігу. Для проєктів, що не охоплюються міжнародними стандартами, доцільно передбачити національні методики та відповідну процедуру експертизи. У цьому контексті може бути створена Рада з вуглецевих кредитів як експертно-дорадчий орган при відповідному центральному органі виконавчої влади, що розглядатиме подані заявки. У будь-якому разі має діяти принцип: жоден кредит не може бути випущений без проходження незалежної експертизи та верифікації. Акредитація верифікаторів має здійснюватися з урахуванням положень стандарту ISO 14065 (Загальні принципи та вимоги до органів з валідації та верифікації екологічної інформації) та європейської практики, із визначенням уповноваженого органу (імовірно, Національного агентства з акредитації України) та встановленням критеріїв компетентності.

Важливим елементом побудови ефективної системи є запобігання подвійного обліку та використання вуглецевих одиниць. Хоча окремі аспекти вже порушувалися вище, доцільно наголосити на потребі нормативного закріплення механізмів, що мають запобігти: подвійному зарахуванню скорочень на рівні держав (через процедури авторизації та коригування відповідно до статті 6 Паризької угоди); подвійному продажу одного й того самого кредиту (завдяки централізованому реєстру з унікальними ідентифікаторами та повним контролем обігу); подвійному заліку на корпоративному рівні (після продажу кредиту компанія не може враховувати його у власній звітності CSR); а також подвійному фінансуванню заходу, коли одна й та сама активність підтримується з кількох джерел (наприклад, державна допомога та доходи від продажу кредитів). Для цього у критеріях додатковості слід прямо враховувати чинні державні політики: скорочення, досягнуті в межах обов'язкового нормативного регулювання або фінансовані за рахунок бюджету, не можуть бути підставою для видачі офсет-кредитів [7]. Незважаючи на складність перевірки таких умов, їх дотримання є ключовим для забезпечення екологічної доброчесності системи.

Успішне впровадження ринку вуглецевих одиниць також потребує поетапності та супровідної підтримки бізнесу. Нормативні акти мають передбачати чіткий графік запуску СТВ: ухвалення законодавства – у 2025 році, розробка підзаконних актів і створення інфраструктури – до 2026 року, реалізація пілотного етапу – у 2025–2027 роках. Водночас доцільно закріпити в законі, що перший період є перехідним: можуть діяти пом'якшені санкції за невиконання, передбачатися безкоштовне розміщення більшості квот із поступовим зменшенням, а також формування фонду підтримки зелених інвестицій за рахунок аукціонних надходжень. Важливо також забезпечити взаємодію з європейськими інституціями, зокрема Енергетичним співтовариством, а в перспективі – розглядати можливість приєднання до європейської системи торгівлі викидами або Кліматичного клубу. Не менш значущим є комунікаційний супровід: в урядовому Плані заходів уряду щодо створення національної системи торгівлі квотами на викиди парникових газів вже передбачено проведення інформаційної кампанії, і цей напрям має бути підкріплений роз'ясненнями для про-

мисловості щодо вигод і перспектив участі в системі СТВ – від доступу до зелених інвестицій до зміцнення конкурентоздатності на зовнішніх ринках.

У цілому, запропонований комплекс заходів з вдосконалення національного законодавства охоплює як законодавчий рівень (прийняття спеціального закону про СТВ, зміни до суміжних законів: Про охорону навколишнього природного середовища № 1264-XII від 25.06.1991, Про основні засади державної кліматичної політики № 3991-IX від 08.10.2024, можливо, до Податкового кодексу України), так і рівень підзаконного регулювання (постанови про ведення реєстру, порядок перевірки проєктів, методичні рекомендації тощо). Послідовна реалізація цих заходів створить умови для формування в Україні прозорої та функціональної системи обігу вуглецевих кредитів, сумісної з європейськими та глобальними механізмами, що сприятиме досягненню кліматичних цілей і зміцненню міжнародної інтеграції держави у сфері кліматичної політики.

Висновки. За результатами проведеного аналізу обґрунтовано, що формування в Україні правового режиму вуглецевих кредитів залишається незавершеним через відсутність комплексного нормативного акта, який би системно визначив засади функціонування ринку торгівлі викидами, правовий режим вуглецевих одиниць та встановив прозорі процедури обігу таких одиниць на внутрішньому та транскордонному рівнях.

Наголошено, що чинна система моніторингу, звітності та верифікації викидів (MRV), попри свою технічну важливість, не супроводжується нормативно закріпленими механізмами сертифікації, ведення національного реєстру та запобігання подвійному обліку, що ставить під сумнів здатність України брати повноцінну участь у глобальному обміні вуглецевими одиницями на умовах статті 6 Паризької угоди.

Встановлено, що досвід ЄС щодо функціонування EU ETS та запровадження CBAM і CRCF висуває до країн-партнерів високі вимоги щодо екологічної доброчесності, цифрової простежуваності викидів та правової визначеності. У цьому контексті правове забезпечення вуглецевих кредитів набуває значення не лише інструменту кліматичної політики, а й чинника доступу до ринків ЄС. Зволікання з впровадженням необхідних інституцій і норм створює ризики втрати економічних можливостей, уповільнення декарбонізації та зниження довіри міжнародних партнерів до українських кліматичних проєктів.

Аргументовано, що однією з ключових передумов правової сумісності України з кліматичною політикою ЄС є закріплення у спеціальному законі принципів функціонування ринку, юридичних дефініцій, порядку авторизації та транзакційного обліку вуглецевих одиниць, критеріїв якості вуглецевих кредитів, а також організаційних повноважень уповноважених органів влади.

З урахуванням вищевикладеного формування правових засад обігу вуглецевих кредитів має здійснюватися із використанням методології оцінки ризиків, вжиттям заходів щодо запобігання системним прогалинам, урахуванням міжнародних стандартів прозорості, а також інтеграцією цифрових рішень для реєстрації, верифікації та обміну одиницями. Підкреслено, що модель правового регулювання повинна передбачати інституціоналізовані запобіжники проти подвійного обліку, а також формалізовану участь незалежних верифікаторів.

Доцільним видається забезпечення участі суб'єктів господарювання, галузевих асоціацій та наукової спільноти у процесі публічного обговорення та апробації моделей функціонування національного ринку вуглецевих одиниць. Такий підхід уможливить виявлення ризиків надмірного адміністративного навантаження, узгодження технічних рішень із практичними потребами учасників ринку та формування інституційно стійких механізмів декарбонізації на засадах правової визначеності та сумісності з політикою ЄС. У разі впровадження запропонованих рішень ринок вуглецевих кредитів в Україні може набути системного характеру та стати складовою стратегії зеленої трансформації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Evidence synthesis report: Part 1. Carbon credits. Version 1.0. July 2024. *Science Based Targets initiative*. URL: https://sciencebasedtargets.org/blog/draft-corporate-net-zero-standard-v2-explained-environmental-attribute-certificates (дата звернення: 10.07.2025).
2. Шлапак М. Що таке вуглецеві кредити та як вони утворюються? *Всесвітній фонд природи WWF*: *Платформа природоорієнтованих рішень.* URL: https://nbs.wwf.ua/shcho-take-vuhletsevi-kredyty-ta-iak-vony-utvoriuiutsia (дата звернення: 12.07.2025).

3. Nakhle C. Pricing carbon: Developments and hurdles. *GIS reports*. 14.05.2025 https://www.gisreportsonline.com/r/pricing-carbon/ (дата звернення: 12.07.2025).
4. Короткий огляд Закону України «Про основні засади державної кліматичної політики». *Zero Waste Alliance Ukraine*. URL: https://zerowaste.org.ua/2024/12/28/ %D0%B0%D0%B2%D1%82%D0%BE%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D1%82%D0%BA%D0%B0 (дата звернення: 12.07.2025).
5. About the EU ETS. *An official website of the European Union*. URL: https://climate.ec.europa.eu/eu-action/eu-emissions-trading-system-eu-ets/about-eu-ets_en (дата звернення: 12.07.2025).
6. Council greenlights EU certification framework for permanent carbon removals, carbon farming and carbon storage in products. *An official website of the European Union*. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/11/19/council-greenlights-eu-certification-framework-for-permanent-carbon-removals-carbon-farming-and-carbon-storage-in-products (дата звернення: 12.07.2025).
7. Звіт про міжнародні добровільні та обов'язкові вуглецеві ринки з особливим акцентом на механізми, які застосовуються у випадку низьковуглецевого сільського господарства та потенційні можливості для українських розробників. *An official website of UNDP in Ukraine*. URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/zvit-pro-mizhnarodni-dobrovilni-ta-obovyazkovi-vuhletsevi-rynky-z-osoblyvym-aktsentom-na-mekhanizmy-yaki-zastosovuyutsya-u (дата звернення: 12.07.2025).
8. Хумаров О.А. Теоретичні основи формування внутрішнього вуглецевого ринку в Україні. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*: зб. наук. пр. / ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долішнього НАН України ; відп. ред. В.С. Кравців. Львів. 2015. Вип. 1(111). С. 86–91.
9. Диба М.І., Гернего Ю.О., Гернего Ю.А. Вуглецеві кредити та офсети в контексті державної політики сталого розвитку. *Фінанси України*. 2023. № 6. С. 112–126.
10. Дмітрієва, О. Вуглецеві кредити як засіб зменшення вуглецевого сліду та стимулювання інновацій у розвитку водневої економіки. *Modeling the Development of the Economic Systems*. 2025 № 2. С. 150–158. URL: https://doi.org/10.31891/mdes/2025-16-20 (дата звернення: 13.07.2025).
11. Malyshkin, O. Carbon certificates of decarbonization programs as objects of accounting and taxation. *Social Development: Economic and Legal Issues*. 2025. № 2. С. 22–27. URL: https://doi.org/10.70651/3083-6018/2025.2.03 (дата звернення: 13.07.2025).
12. Чайковський Я., Луців Б., Дзюблюк О., Чайковський Є., Луців, П. (2025). Банківське зелене кредитування як ключовий інструмент екологічної модернізації економіки. *Financial and credit activity problems of theory and practice*. 2025. № 2(61). С. 54–72. URL: https://doi.org/10.55643/fcaptp.2.61.2025.4651 (дата звернення: 14.07.2025).
13. Chen W.H., Biswas P.P., Zhang C., Kwon E.E., Chang J.S. Achieving carbon credits through biomass torrefaction and hydrothermal carbonization: A review. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*. 2025. Vol. 208. Article 115056. DOI: 10.1016/j.rser.2024.115056 (date of access: 14.07.2025).
14. Trouwloon, D., Streck, C., Chagas, T., & Martinus, G. (2023). Understanding the use of carbon credits by companies: a review of the defining elements of corporate climate claims. *Global challenges*. 2023. Vol. 7. Issue 4. Article 2200158. DOI: 10.1002/gch2.202200158 (date of access: 14.07.2025).
15. Woo, J., Fatima, R., Kibert, C.J., Newman, R.E., Tian, Y., & Srinivasan, R.S. Applying blockchain technology for building energy performance measurement, reporting, and verification (MRV) and the carbon credit market: A review of the literature. *Building and Environment*. 2021. Vol. 205. Article 108199. DOI: 10.1016/j.buildenv.2021.108199 (date of access: 14.07.2025).
16. Zhang J., Gan S., Yang P., Zhou J., Huang X., Chen H., He H., Saintilan N., Sanders Ch., Wang F. A global assessment of mangrove soil organic carbon sources and implications for blue carbon credit. *Nature Communications*. 2024. Vol. 15(1). Article 8994. DOI: https://doi.org/10.1038/s41467-024-53413-z.
17. Blaufelder C., Levy C., Mannion P., Pinner D. (2021). A blueprint for scaling voluntary carbon markets to meet the climate challenge. *McKinsey & Company*. URL: https://www.mckinsey.com/capabilities/sustainability/our-insights/a-blueprint-for-scaling-voluntary-carbon-markets-to-meet-the-climate-challenge.

18. Thomas O., Stephen O.E., Aondofa A.B., Felicia, I.E. Carbon credit assessment and importance value indices of trees in urban parks: a case study of Benue State Secretariat, Makurdi. *FUW Trends in Science & Technology Journal.* 2022. Vol. 6, no. 3. P.984–988.
19. Імплементаційна угода до Паризької угоди між Урядом України та Швейцарською Федеральною Радою від 04.07.2022. *Офіційний вісник України.* 2022. № 74, т. 2. Ст. 4534.
20. ДТЕК ВДЕ випустив перші вуглецеві кредити. *Офіційний сайт Групи ДТЕК*. 10.01.2025. URL:https://dtek.com/media-center/news/dtek-renewables-ukraine-first-carbon-credits/ (дата звернення: 14.07.2025).
21. Directive 2003/87/EC of the European Parliament and of the Council of 13 October 2003 establishing a scheme for greenhouse gas emission allowance trading within the Community and amending Council Directive 96/61/EC (Text with EEA relevance). *Official Journal of the European Union*. 25.10.2003. L 275/33.
22. EU Emission Trading System (EU ETS). *European University Institute: The Florence School of Regulation.* 19.03.2024. URL:https://fsr.eui.eu/eu-emission-trading-system-eu-ets (дата звернення: 14.07.2025).
23. Regulation (EU) 2023/956 of the European Parliament and of the Council of 10 May 2023 establishing a carbon border adjustment mechanism (Text with EEA relevance). *Official Journal of the European Union*. 10.05.2023. L130/52.
24. Regulation (EU) 2024/3012 of the European Parliament and of the Council of 27 November 2024 establishing a Union certification framework for permanent carbon removals, carbon farming, and carbon storage in products. *Official Journal of the European Union*. 06.12.2024. 2024/3012.
25. Council greenlights EU certification framework for permanent carbon removals, carbon farming, and carbon storage in products. *An official website of the European Union*. 19.11.2024. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/11/19/council-greenlights-eu-certification-framework-for-permanent-carbon-removals-carbon-farming-and-carbon-storage-in-products (дата звернення: 14.07.2025).
26. Decision 2/CMA.3, Guidance on cooperative approaches referred to in Article 6, paragraph 2, of the Paris Agreement. *United Nations Climate Change*. URL: https://unfccc.int/documents/643557 (дата звернення: 14.07.2025).
27. Article 6.2 Reporting, Review, and Infrastructure. June Climate Meetings (SB 62): Art. 6.2 Information Session.*United Nations Climate Change*. 18.06.2025. URL: https://unfccc.int/gcse?q=Article%206.2%20Reporting,%20Review%20and%20Infrastructure%2018%20June%202025#gsc.tab=0&gsc.q=Article%206.2%20Reporting%2C%20Review%20and%20Infrastructure%2018%20June%202025&gsc.page (дата звернення: 16.07.2025).
28. Орлюк М. Через європейське екологічне мито CBAM Україна може втратити понад 100 тисяч робочих місць. *ЦЕНЗОР.НЕТ*. 21.01.2025. URL: https://censor.net/n3531400 (дата звернення: 16.07.2025).
29. Система торгівлі квотами на викиди: як запровадити європейську систему в Україні? *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. 21.05.2025. URL: https://mepr.gov.ua/systema-torgivli-kvotamy-na-vykydy-yak-zaprovadyty-yevropejsku-systemu-v-ukrayini (дата звернення: 16.07.2025).

УДК 346.34:347.7:342.5:340.13
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.41

РЕЛОКАЦІЯ БІЗНЕСУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДИФЕРЕНЦІЙОВАНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Гудіма Т.С.,
доктор юридичних наук, старший дослідник,
заступник завідувача відділу,
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID 0000-0003-1509-5180,
e-mail: gudima.t@ukr.net

Єршова Ю.О.,
здобувачка вищої освіти ступеня доктора філософії,
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»,
ORCID 0009–0005–5096–4953,
e-mail: julika.yershova@gmail.com

Сошников А.О.,
кандидат юридичних наук, старший дослідник,
старший науковий співробітник,
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»,
ORCID 0000-0003-4998-9713,
e-mail: antonsoshnykov@gmail.com

Гудіма Т.С., Єршова Ю.О., Сошников А.О. Релокація бізнесу в умовах воєнного стану: нормативно-правові аспекти диференційованого регулювання.

У статті досліджено класифікацію різних видів релокацій (переміщення) суб'єктів господарювання, зокрема релокації, зумовленої наслідками повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України, через призму нормопроєктування.

Українське законодавство вже тривалий час перебуває в умовах постійних змін. Останнім часом це зумовлено, зокрема, зобов'язаннями України в рамках європейської інтеграції щодо адаптації національного законодавства до права Європейського Союзу. Відзначимо, що нормативно-правові акти мають бути адаптовані не лише за змістом до положень директив і регламентів ЄС, а й з урахуванням загальних підходів та принципів нормопроєктування, усталених для правової системи ЄС, але абсолютно нових для України.

Відзначено, що на національне законодавство суттєво вплинуло повномасштабне вторгнення російської федерації. Зазнало змін передусім законодавство, що регулює господарську діяльність.

Крім того, з'являються нові явища, які держава намагається нормативно врегулювати. Одним із таких нових явищ є релокація бізнесу, тобто переміщення підприємств із регіонів, що зазнають найбільших втрат унаслідок бойових дій (Херсонщина, Донеччина, Луганщина тощо), до більш безпечних областей (Львівщина, Закарпаття, Івано-Франківщина тощо). Із самого початку повномасштабного вторгнення держава напрацювала інструментарій підтримки релокації бізнесу, і нормативно-правові акти були зосереджені саме на цьому напрямі.

Відзначено, що наразі державна політика у сфері релокації бізнесу використовує універсальний підхід, тобто до різних підприємств застосовуються однакові правила та умови, зокрема щодо державної підтримки релокації бізнесу.

Хоча релокація бізнесу на практиці може набувати різних форм і може бути представлена різними видами, кожен із яких має свою специфіку та особливості. Слід визнати, що кожен конкретний випадок переміщення підприємства є унікальним.

Обґрунтовано, що державна політика, а відповідно і нормативно-правові акти, повинні враховувати цю специфіку та застосовувати диференційований підхід, тобто диференційоване правове регулювання.

Ключові слова: законодавче забезпечення, суб'єкти господарювання, державне регулювання, державна політика, право ЄС, стійкість бізнесу, нормопроєктування, нормотворення, релокація, диференційне регулювання, правова визначеність, державна підтримка.

Hudima T.S., Yershova Yu.O., Soshnykov A.O. Business relocation under martial law: regulatory and legal aspects of differentiated regulation.

The article examines the classification of various types of relocation (movement) of business entities, in particular relocation caused by the consequences of the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation, through the prism of design standards.

Ukrainian legislation has been undergoing constant change for a long time. Recently, this has been due, in particular, to Ukraine's obligations within the framework of European integration to adapt national legislation to European Union law. It should be noted that regulatory acts must be adapted not only in terms of content to the provisions of EU directives and regulations, but also taking into account the general approaches and principles of regulatory drafting established for the EU legal system, but completely new for Ukraine.

It has been noted that national legislation has been significantly affected by the full-scale invasion of the Russian Federation. First and foremost, legislation regulating economic activity has undergone changes.

In addition, new phenomena are emerging that the state is trying to regulate. One such new phenomenon is business relocation, i.e. the transfer of enterprises from regions suffering the greatest losses as a result of hostilities (Kherson, Donetsk, Luhansk, etc.) to safer areas (Lviv, Zakarpattia, Ivano-Frankivsk, etc.). From the very beginning of the full-scale invasion, the state developed tools to support business relocation, and regulatory and legal acts were focused precisely on this area.

It has been noted that currently, state policy in the field of business relocation uses a universal approach, i.e., the same rules and conditions apply to different enterprises, in particular with regard to state support for business relocation.

Although business relocation can take different forms in practice and be represented by different types, each of which has its own specifics and characteristics. It should be recognised that each specific case of enterprise relocation is unique.

It is reasonable that state policy, and accordingly regulatory and legal acts, should take into account these specifics and apply a differentiated approach, i.e. differentiated legal regulation.

Key words: legislative support, business entities, state regulation, state policy, EU law, business sustainability, regulatory design, rulemaking, relocation, differential regulation, legal certainty, state support.

Постановка проблеми. Українське законодавство вже тривалий час перебуває в умовах постійних змін. Останнім часом це зумовлено, зокрема, зобов'язаннями України в рамках європейської інтеграції щодо адаптації національного законодавства до права Європейського Союзу. Відзначимо, що нормативно-правові акти мають бути адаптовані не лише за змістом до положень директив і регламентів ЄС, а й з урахуванням загальних підходів та принципів нормопроєктування, усталених для правової системи ЄС, але абсолютно нових для України.

Також на національне законодавство суттєво вплинуло повномасштабне вторгнення російської федерації. Зазнає змін передусім законодавство, що регулює господарську діяльність: спрощується державне регулювання, запроваджуються інструменти підтримки бізнесу (податкові пільги, звільнення від сплати податків тощо), встановлюється мораторій на проведення перевірок, спрощується доступ до ринку публічних закупівель, послаблюються засоби державного нагляду і контролю.

Крім того, з'являються нові інститути та явища, які держава намагається нормативно врегулювати. Одним із таких нових явищ є релокація бізнесу, тобто переміщення підприємств із

регіонів, що зазнають найбільших втрат унаслідок бойових дій (Херсонщина, Донеччина, Луганщина, Миколаївщина тощо), до більш безпечних областей (Львівщина, Закарпаття, Івано-Франківщина, Волинь тощо). Із самого початку повномасштабного вторгнення держава напрацювала інструментарій підтримки релокації бізнесу, і нормативно-правові акти були зосереджені саме на цьому напрямі. Водночас чинне законодавство не містить визначення поняття «релокація суб'єктів господарювання» та не закріплює її видів. З цього можна зробити попередній висновок, що державна політика у сфері релокації бізнесу використовує універсальний підхід, тобто до різних підприємств застосовуються однакові правила та умови, зокрема щодо державної підтримки релокації бізнесу.

Релокація бізнесу на практиці може набувати різних форм і бути представлена різними видами, кожен із яких має свою специфіку та особливості. Слід визнати, що кожен конкретний випадок переміщення підприємства є унікальним. Саме тому державна політика, а відповідно і нормативно-правові акти, повинні враховувати цю специфіку та застосовувати диференційований підхід, тобто диференційоване правове регулювання. Це дозволить більш виважено й адресно надавати ту чи іншу державну підтримку.

Стан опрацювання. Після прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність» значно зросла увага науковців до проблем нормопроєктування та принципів нормотворення як чинників, що безпосередньо впливають на конкретні суспільні відносини. У цьому контексті питання єдності та диференціації правового регулювання набули особливої актуальності в юридичній науці, адже вони формують підґрунтя для моделювання особливих правових режимів у кризових ситуаціях, зокрема в умовах воєнного стану. Так, у працях Л.В. Могілевського та Є.Ю. Подорожнього обґрунтовано, що специфіка статусу окремих суб'єктів господарювання чи працівників може зумовлювати потребу в спеціальних нормах поряд із загальними, при цьому ключовим стає дотримання принципу правової визначеності [1; 2]. Подібним чином, С.І. Сіроха акцентує на необхідності балансу між уніфікованими підходами та адаптацією норм до особливостей конкретної категорії суб'єктів або посадових осіб [3].

Концептуальні основи правового регулювання та нормотворення досліджуються у працях М. Осипова та В.О. Журавля, які наголошують на ролі принципів у забезпеченні цілісності правової системи, особливо в умовах динамічних змін [4; 5]. Ці підходи безпосередньо корелюють із завданням формування гнучкого, але водночас правового режиму для релокованих підприємств. Водночас аналіз внутрішніх трудових регламентів демонструє, що диференціація є необхідною умовою ефективності регулювання у складних і ризикованих умовах праці [6].

Європейський досвід диференційованого регулювання відображено у працях B. De Witte, D. Hanf, E. Vos [7] та J. Hunt [8]. Дослідники доводять, що сучасна парадигма права ЄС не орієнтована на повну уніфікацію, а натомість визнає варіативність реалізації правових норм залежно від територіального та адміністративного контексту. Це дозволяє екстраполювати принципи асиметричної адаптації й до національного контексту, наприклад, для створення спеціальних умов функціонування релокованого бізнесу.

У контексті методологічного обґрунтування диференціації як загального підходу до правового регулювання заслуговує на увагу праця В. Кербера та О. Будзінскі, які на прикладі конкурентного права доводять, що централізовані моделі не завжди є ефективними в умовах різних правових, економічних і регіональних контекстів [9]. Автори пропонують розрізняти кілька форм регуляторної конкуренції, демонструючи, що диференціація дозволяє досягти більшої адаптивності правового регулювання в глобалізованому середовищі. Такий підхід може бути релевантним і при аналізі українського досвіду правового реагування на кризові виклики, зокрема, релокацію бізнесу в умовах війни.

Проблематика правової диференціації на рівні методології та змісту регулювання також була предметом дослідження П. Ондржеєка, який аналізуючи правову систему Чеської Республіки після вступу до ЄС, звертає увагу на суперечність між надмірно деталізованим правовим регулюванням і необхідністю забезпечення єдності правопорядку. Автор обґрунтовує, що фрагментація законодавства, викликана спробами охопити всі можливі ситуації, фактично ускладнює правозастосування та підриває принцип правової визначеності, що особливо актуально в умовах кризових подій [10]. Такий підхід дозволяє екстраполювати висновки на ситуацію в Україні, де відсутність узгодженого правового регулювання релокації бізнесу також виявляє проблему фрагментарності та дефіциту системності.

Таким чином, наукова література підтверджує доцільність диференційованого підходу до правового регулювання у кризових умовах, включаючи розробку спеціальних режимів для суб'єктів, які зазнали впливу збройного конфлікту, з одночасним збереженням єдності правового простору.

Метою дослідження є обґрунтування підходів до нормативного регулювання релокації суб'єктів господарювання з урахуванням принципів нормопроєктування та необхідності диференційованого регулювання залежно від виду релокації.

Виклад основного матеріалу. Як реакція на повномасштабне вторгнення російської федерації, Кабінет Міністрів України ухвалив низку урядових рішень, спрямованих на підтримку бізнесу, що зазнавав ураження через загрозу окупації або розташування в зоні активних бойових дій. Зокрема, ці рішення були покликані впорядкувати складний процес переміщення підприємств та сприяти відновленню їхньої діяльності на безпечних територіях. Так, наприкінці березня 2022 було прийнято: Постанову Кабінету Міністрів України «Про особливості роботи акціонерного товариства «Укрпошта» в умовах воєнного стану» [11], якою на АТ «Укрпошта» покладено обов'язок безоплатного перевезення майна вітчизняних компаній; та Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану невідкладних заходів з переміщення, у разі потреби, виробничих потужностей суб'єктів господарювання з територій, де ведуться бойові дії та/або є загроза бойових дій, на безпечну територію» [12]. Слід відзначити, що у зазначених актах прямо не вживається термін «релокація підприємств». Натомість у другому нормативному акті використано формулювання «переміщення виробничих потужностей суб'єктів господарювання», що по суті є синонімічним і відображає ту саму правову природу явища.

Надалі було ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння процесам релокації підприємств в умовах воєнного стану та економічного відновлення держави» від 28 липня 2022 № 2468-IX [13], який фактично вперше ввів до законодавчого поля нову юридичну конструкцію «релокація підприємств».

Зазначені нормативно-правові акти розроблялися з метою оперативного реагування та впровадження термінових рішень. Водночас логічним наступним кроком мало стати розроблення нормативно-правових актів, орієнтованих на середньострокову перспективу. Йдеться як про стратегічні та програмні документи, так і про законодавчі акти, які мали б закріпити базовий понятійно-категорійний апарат, зокрема визначення терміна «релокація суб'єктів господарювання», його різновиди, механізми та процедури. Слід зазначити, що відповідних рішень так і не було ухвалено. Попри те, що це питання неодноразово порушувалося в юридичній літературі, жодного комплексного рішення на рівні законодавства наразі немає, що лише підкреслює актуальність проблеми [14].

Однією з найбільш комплексних науково обґрунтованих класифікацій релокації суб'єктів господарювання є класифікація за такими критеріями: (1) за впливом чинників на рішення про релокацію: добровільна; вимушена (під впливом економічно небезпечної події); (2) за просторовою ознакою: зовнішня (міжнародна, за межі держави); внутрішня (в межах держави): міжрегіональна або внутрішньорегіональна (місцева); (3) за тривалістю релокації: постійна; тимчасова; проєктна; (4) за масштабністю релокації: повна; часткова; змішана; (5) за функціональністю: переміщення виробничих потужностей; переміщення офісу компанії; переміщення кадрового потенціалу компанії; (6) за розміром суб'єкта господарювання: малий бізнес (у тому числі мікропідприємства); середній бізнес; великий бізнес; (7) за формою власності суб'єкта господарювання: державна; комунальна; приватна; (8) за джерелами фінансування релокації: за власні кошти підприємства; за кошти державного бюджету; за кошти місцевого бюджету; за донорські кошти; змішане фінансування; (9) за стратегічним значенням суб'єкта господарювання: стратегічний; не стратегічний; (10) за збереженням економічної діяльності після релокації: зі збереженням (продовженням) основного виду діяльності; зі зміною основного виду діяльності; з частковою зміною напрямів діяльності; (11) за галузевою належністю суб'єкта: сільське господарство; машинобудування; хімічна промисловість; легка промисловість тощо; (12) за характером переміщення: первинна; повторна [15].

У західних правових системах при регулюванні тих чи інших суспільних відносин активно застосовується підхід диференційованого регулювання (*differentiated regulation*), що базується на урахуванні особливостей суб'єктного складу, територіального чинника, рівня ризику, масштабу діяльності та інших релевантних характеристик. Йдеться про відхід від однотипних, «однакових для всіх» рішень і перехід до гнучкої, адаптивної правотворчості, здатної враховувати складність і динамічність сучасних соціально-економічних процесів.

Особливу увагу цьому підходу приділяють у Великій Британії, де серед ключових принципів сучасної регуляторної політики визначено *tailored regulation* («налаштоване/індивідуалізоване регулювання») та *agile regulation* («гнучке регулювання») [16]. Їх зміст полягає у тому, щоб створювати такі нормативні рамки, які не обтяжують надмірними приписами, а натомість дають змогу швидко адаптувати правові рішення до змінних обставин. Ці принципи знаходять застосування, зокрема, в умовах регуляторного реагування на кризи – економічні, екологічні, безпекові.

У правових системах ЄС регуляторний дизайн дедалі частіше базується на принципах пропорційності, контекстуальної релевантності та ризикоорієнтованості, зокрема у сферах фінансового регулювання, екологічного права та цифрового врядування. Застосовуються багаторівневі (tiered) або секторальні диференційовані норми, які прагнуть забезпечити правову визначеність та ефективність при змінному навантаженні на систему [17; 18: 19]. Наприклад, Digital Operational Resilience Act (DORA, Регламент (EU) 2022/2554) передбачає спрощені вимоги для малих і некритично важливих фінансових установ, що базуються на їхньому ризиковому профілі та забезпечують пропорційність регулювання [20]. Подібний підхід застосовується й у рамках Basel/CRR (Capital Requirements Regulation) [21], де для дрібних банків передбачені менш суворі норми відповідно до їх складності та масштабу діяльності [22]. У контексті України, особливо з огляду на релокацію підприємств під впливом повномасштабного вторгнення, застосування принципів диференційованого регулювання є не просто доцільним, а необхідним. Універсальні механізми не дозволяють ефективно врегулювати ситуації, коли підприємства мають різний масштаб, форму власності, ступінь критичності для економіки, джерела фінансування чи навіть соціальний контекст переміщення. Тому адаптація західного досвіду, зокрема впровадження критеріального підходу до класифікації релокацій і створення спеціального правового режиму для релокованих підприємств, відповідає як інституційній логіці, так і вимогам сучасної правової науки.

Системна класифікація форм релокації суб'єктів господарювання є важливим інструментом для законотворців та урядовців. Різні види релокації породжують різні виклики та потребують різних правових рішень. Класифікація допомагає виявити прогалини в нормативному полі й окреслити напрями для удосконалення регулювання.

Знання основних видів релокації підприємств дозволяє законодавцеві розробити спеціалізовані правові норми, адаптовані до особливостей кожного з них. Наприклад, для повної релокації великого підприємства може знадобитися комплекс заходів: від державного фінансування перевезення габаритного обладнання до податкових канікул на новому місці. Натомість для часткової релокації бізнесу більш актуальними є положення про спрощене відкриття філії в іншому регіоні, більш гнучке регулювання трудових відносин (коли частина працівників залишилася, а частина переїхала) тощо. Якщо в законодавстві не передбачити диференційований підхід до різних ситуацій, існує ризик недостатньої підтримки тих суб'єктів, які її дійсно потребують, або, навпаки, надмірного надання пільг бізнесу, який не потребує такої підтримки.

Тому класифікація є підґрунтям для запровадження в нормативно-правових актах спеціальних категорій, наприклад «релоковане підприємство» з урахуванням диференціації за статусами (за розміром підприємства – мікро-, мале, середнє, велике; за масштабом релокації – повна, часткова, змішана тощо). Це дозволяє обліковувати підприємства за різними критеріями та більш прицільно надавати державну допомогу. Хоча наразі законодавство прямо не встановлює таких положень, фактично Уряд України через Міністерство економіки України вже орієнтується на критеріальний підхід: пріоритет надається стратегічним підприємствам, а спроможність суб'єкта господарювання самостійно здійснити релокацію своїх виробничих та інших потужностей впливала на черговість його переміщення [23]. Водночас доцільно нормативно закріпити згадані та інші критерії – це дозволить суб'єктам господарювання чітко орієнтуватися в правилах і підвищить прозорість державної політики у сфері релокації бізнесу.

Класифікація переміщення суб'єктів господарювання за територіальним напрямком дозволяє враховувати особливості різних регіонів та місцевостей. Так, західні та центральні області України стали прихистком для більшості релокованих підприємств [24], що створило там нові виклики: необхідність забезпечити електромережі додатковим навантаженням, надати земельні ділянки під нові виробництва, інтегрувати працівників у місцеві громади. Для цих регіонів потрібне відповідне нормативне забезпечення: приміром, запровадження програм розвитку індустріальних парків (щоб розміщувати релокований бізнес на підготовлених промислових майданчиках), на-

дання субвенцій місцевим бюджетам на розбудову інфраструктури для забезпечення діяльності релокованих підприємств, внесення змін до містобудівної документації тощо.

Натомість для прифронтових регіонів, з яких підприємства були релоковані, особливої актуальності набуває правове врегулювання питань консервації виробничих та інших потужностей, забезпечення збереження майнових прав підприємств, захисту залишеного обладнання й іншого майна від мародерства та інших деструктивних дій, а також страхування ризиків на випадок його пошкодження. Наприклад, доцільно внести зміни до Цивільного кодексу України та Кодексу України з процедур банкрутства щодо запровадження особливого режиму простою підприємства у зоні бойових дій (аби до нього не застосовувалися загальні санкції за невиконання зобов'язань під час релокації). З метою стимулювання територіальних громад, які приймають релокований бізнес, та заохочення їх до створення належних умов для розміщення і функціонування переміщених підприємств, важливим є запровадження державної підтримки таких громад. У зв'язку з цим варто внести відповідні зміни до Бюджетного кодексу України.

Класифікація видів релокації, зокрема за масштабом (повна чи часткова) та строком (тимчасова чи постійна), актуалізує також питання майбутнього працівників у ситуаціях переміщення бізнесу. У разі повної релокації підприємства працівники, як правило, або переміщуються разом із підприємством, або звільняються, або переводяться на дистанційну роботу. Якщо релокація часткова, виникає ситуація, коли один і той самий суб'єкт господарювання одночасно функціонує у двох регіонах, що призводить до існування трудових колективів із різними умовами праці. Кодекс законів про працю України наразі не містить спеціальних норм, які б враховували релокацію підприємства під впливом економічно небезпечної події. Відтак застосовуються загальні норми про переведення працівників на інше місце роботи за їхньою згодою, про зміну істотних умов праці тощо.

Зважаючи на масовість явища релокації бізнесу, доцільно в Законі України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» або в окремому нормативному акті передбачити спеціальні процедури на випадок релокації під впливом економічно небезпечної події. Наприклад, якщо оголошується релокація підприємства, працівникам може надаватися особлива оплачувана додаткова відпустка на переїзд та гарантії збереження робочого місця на час переїзду. Для бізнесів, що переміщуються на постійній основі, варто передбачити положення у колективних договорах про можливість виплати компенсації працівникам (за рахунок роботодавця) на перевезення членів їхніх сімей у зв'язку з релокацією підприємства. Доцільним є також законодавче унормування питання звільнення таких компенсацій від оподаткування. Отже, класифікація релокації дозволяє врахувати людський вимір цього процесу та створює передумови для врахування соціальних аспектів у нормативно-правових актах.

Різні види релокації означають різні податкові наслідки для бізнесу. Якщо компанія тимчасово переїхала і не змінила юридичну адресу, то її податки продовжують надходити до місцевого бюджету громади, з якої відбулося переміщення. Якщо ж підприємство змінило юридичну адресу, надходження податків переходить до місцевого бюджету громади, куди переїхало підприємство. Це впливає на доходи місцевих бюджетів (які й без того нерівномірні внаслідок російсько-української війни). Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння процесам релокації підприємств в умовах воєнного стану та економічного відновлення держави» у частині приватизації фактично врахував, що релоковані підприємства потребують швидкого доступу до нових активів, зокрема виробничих площ. Аналогічно, податкове законодавство могло б передбачити, наприклад, податкові канікули з податку на прибуток для підприємств, які перемістилися та інвестують у відбудову виробництва на новому місці. Розуміння масштабу релокації (наскільки значну частину свого потенціалу підприємство переміщує) та її строку (тимчасово чи безстроково) є важливим для таких рішень: для тимчасово переміщених бізнесів доцільно надавати відстрочки зі сплати податків, поки вони не відновлять діяльність; для постійно переміщених – стимулювати здійснення капітальних інвестицій у новому місці.

Подібним чином постає питання і регуляторної політики. Окремі види господарської діяльності підлягають ліцензуванню, яке прив'язане до місця провадження діяльності (наприклад, виробництво алкогольних напоїв, хімічна промисловість тощо). У зв'язку з цим, логічно запитати: чи повинні суб'єкти господарювання отримувати нові ліцензії у разі релокації? Це, безперечно, також виклик для законодавця та нормотворця.

Виходячи з класифікації видів релокації підприємств, доцільно запровадити диференційований підхід до регулювання ліцензійних процедур. Зокрема, у випадку внутрішньої релокації (в межах території України) підприємство має лише повідомити відповідний орган ліцензування про зміну адреси провадження діяльності без необхідності повторного проходження всієї процедури ліцензування. Водночас у разі зовнішньої релокації (за межі України) доцільним є запровадження механізму призупинення дії ліцензії на визначений строк (наприклад, до одного року) зі збереженням за суб'єктом господарювання права на її поновлення у разі відновлення діяльності в Україні.

Таким чином, нормопроєктування у податковій та адміністративно-регуляторній сферах має базуватися на класифікації видів релокації. Це забезпечить гнучкість регуляторних підходів, які відповідатимуть особливостям різних форм переміщення бізнесу, і підвищить ефективність правового регулювання в умовах економічної нестабільності.

Класифікація релокації також корисна при формуванні стратегії економічного відновлення країни. Нині в Україні прийнята Стратегія відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого і середнього підприємництва на період до 2027 року, яка серед пріоритетних напрямів проголошує: «забезпечення переміщення підприємств у безпечні регіони для відновлення їх повноцінної роботи шляхом посилення заходів з популяризації програми переміщення, що передбачає державну допомогу (пошук нової локації, перевезення, адаптація на новому місці); розширення переліку областей, до яких можливе переміщення, зокрема включення до переліку центральних регіонів України; поєднання підтримки щодо переміщення з наданням грантів для покриття частини витрат, пов'язаних із початком роботи на новому місці; залучення до фінансування програми переміщення допомоги партнерів з розвитку» [25]. Коли державні органи оцінюють, які моделі релокації спрацювали на практиці, вони можуть закладати відповідні положення до політик: наприклад, розвиток мережі центрів підтримки релокованого бізнесу (що може бути закріплено на рівні окремого рішення Кабінету Міністрів України) для добровільних релокацій; або створення спеціального резервного фонду на випадок примусової евакуації критично важливих підприємств (такий інструмент може бути включений до планів цивільного захисту тощо). Отже, класифікація створює передумови для системного опису проблем та формування шляхів їх вирішення у стратегічних нормативних документах (концепціях, державних програмах, планах дій).

Якщо розглядати питання з методологічного погляду, то класифікація є підґрунтям для формування коректної та послідовної термінології в нормативно-правових актах. Як уже зазначалося, термін «релокація» використовується в офіційних документах, проте вкрай важливо, щоб у законодавстві були чітко визначені дефініції: що саме слід розуміти під «релокацією підприємства», хто вважається «релокованим (переміщеним) підприємством», які існують види релокації. Логічно було б передбачити відповідні положення в Господарському кодексі України, однак на сьогодні він вже втратив чинність. У такому разі альтернативним рішенням може стати прийняття комплексного спеціального закону, наприклад, «Про забезпечення економічної стійкості бізнесу в умовах економічно небезпечних подій» (обґрунтування доцільності такої ініціативи вже наводилося у попередніх авторських публікаціях [26]).

Визначення ключових понять мають спиратися на науково обґрунтовану класифікацію, щоб уникнути плутанини. Наприклад, можна запропонувати закріпити в законі таку норму: *«Релоковане підприємство/підприємство, переміщене під впливом економічно небезпечних подій, – це суб'єкт господарювання, який здійснив повну або часткову релокацію з території, на якій виникли або існує загроза виникнення таких подій, що унеможливлюють або істотно обмежують провадження господарської діяльності, на іншу територію України з метою її продовження»*. А далі роз'яснення форм: *«повна релокація – ...; часткова релокація – ...»*. Таким чином, класифікація напряму втілюється у нормотворчій техніці, забезпечуючи єдність термінології та правову визначеність. Це підвищує якість законів і підзаконних актів, робить їх більш зрозумілими для бізнесу та правозастосовників.

Отже, зв'язок класифікації з нормопроєктуванням є двостороннім: з одного боку, науково обґрунтована класифікація слугує фундаментом для створення адекватних правових норм, а з іншого – саме в процесі нормотворення висвітлюється потреба розрізняти різні ситуації, що веде до уточнення і розвитку класифікації. У контексті релокації бізнесу класифікація виконує роль своєрідного «мосту» між фактичною практикою переміщення підприємств і правовою системою, яка покликана цю практику врегулювати та впорядкувати.

У рамках підтримки підприємництва в Україні ще до початку повномасштабної війни функціонувала мережа консультаційних центрів «Дія.Бізнес» [27], що реалізується як ініціатива Міністерства цифрової трансформації України спільно з Міністерством економіки України. З початком воєнних дій ці центри адаптували свою діяльність до потреб воєнного часу, зокрема до підтримки релокованих підприємств. Їхня роль полягала в оперативному наданні інформації про можливості переміщення бізнесу, доступні державні або донорські програми підтримки, локальні ініціативи з компенсацій та інфраструктурного сприяння.

Показовим є досвід платформи «Дія.Бізнес», яка з весни 2022 активно взаємодіє з релокованими підприємцями, зокрема у форматі координаційних зустрічей із представниками місцевої влади, інвесторами та бізнес-об'єднаннями. Така взаємодія сприяє інтеграції переміщених компаній у нові регіони, допомагає їм адаптуватися до місцевого ринку та шукати партнерів. За повідомленнями самих учасників платформи, саме через «Дія.Бізнес» підприємці отримували доступ до локальних програм підтримки – зокрема, програм компенсації витрат на оренду приміщень для релокованого бізнесу, запроваджених органами місцевого самоврядування (наприклад, в м. Ужгороді [28] та в ряді інших громад). Йдеться про рішення органів місцевого самоврядування, тобто місцевих рад.

Подібні приклади добровільної релокації малих та середніх підприємств дають підстави зробити висновок, що органи місцевого самоврядування можуть відігравати активну роль у підтримці переміщеного бізнесу не лише на основі політичної волі чи ситуативних рішень, але й у межах власних повноважень, закріплених у статті 27 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Зокрема, пункти 1, 2, 5 та 7 частини першої цієї статті прямо передбачають право виконавчих комітетів місцевих рад готувати програми розвитку, визначати напрямки розміщення підприємств, координувати їхню участь у розвитку громади, а також використовувати трудові й фінансові ресурси територіальної громади для забезпечення соціально-економічної збалансованості [29].

Відзначимо, що за відсутності спеціального закону, присвяченого питанням релокації бізнесу, чинне законодавство України все ж дозволяє територіальним громадам офіційно та легітимно запроваджувати програми підтримки переміщених суб'єктів господарювання. Втім, реалізація таких програм (створення компенсаційних фондів, надання податкових пільг, впровадження механізмів співфінансування орендної плати тощо) можлива лише за умови перереєстрації підприємства на території відповідної громади.

Висновки. Релокація підприємств у період воєнного стану постає як не лише інструмент збереження економічної активності, а і як маркер інституційної спроможності держави підтримувати суб'єктів господарювання в умовах надзвичайної невизначеності. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що чинне нормативно-правове регулювання в Україні лише фрагментарно охоплює відповідні процеси, не забезпечуючи правової визначеності ані для самих підприємств, ані для органів державної влади, ані для громад, які приймають релоковані бізнеси. Саме тому виникає об'єктивна потреба в інституціоналізації явища релокації на рівні законодавства шляхом запровадження чіткої дефініції релокованого підприємства, узгодженого класифікаційного підходу (повна, часткова, тимчасова релокація), а також спеціального правового режиму для таких суб'єктів господарювання.

Модель правового регулювання має відображати поділ між добровільною, вимушену релокацією, що відповідає не лише юридичній логіці, а й практиці кризового реагування. Це, своєю чергою, дозволяє визначати відповідні форми підтримки: від інфраструктурного забезпечення та пільгового фінансування до екстрених адміністративних заходів у випадках переміщення критичних підприємств. Аналіз досвіду ініціатив «Дія.Бізнес», практики виконання попередніх рішень Кабінету Міністрів України щодо релокації бізнесу та досліджень свідчить про актуальність формування мережі центрів підтримки релокованого бізнесу в приймаючих регіонах та інтеграції релокації до місцевих стратегій розвитку.

Релокація має розглядатися не лише як тактична відповідь на ризики, а як частина довгострокової політики економічної стійкості. Тому нормопроєктування у цій сфері повинно включати ідентифікацію та аналіз просторової концентрації промислових ризиків, створення правових механізмів реагування на ситуації примусової евакуації підприємств, а також закладення релокаційних сценаріїв до планів цивільного захисту. Окремої уваги потребує розробка правового інструментарію, який би дозволив релокованим підприємствам швидко адаптуватися до нових умов, не втрачаючи доступу до державної підтримки, ліцензій, реєстрацій та публічних послуг.

Отже, ефективне правове регулювання релокації вимагає комплексного підходу, що поєднує нормативну визначеність, інституційну гнучкість і стратегічне бачення. У такому підході релокація розглядається як не лише засіб реагування на безпекові виклики, а як елемент національної моделі стійкості із відповідною законодавчою підтримкою, економічними інструментами та механізмами інтеграції до політики відновлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Могілевський Л.В. Єдність і диференціація правового регулювання трудових відносин працівників органів внутрішніх справ України: автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.05; ХНУВС. Харків, 2008. 20 с.
2. Подорожній Є.Ю. Єдність і диференціація правового регулювання реалізації права на працю окремих категорій працівників», *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2023. № 3(102). С. 81–90. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2023.3.07.
3. Сіроха Д.І. Єдність і диференціація правового регулювання припинення повноважень посадових осіб: на прикладі прокурорів, суддів і посадових осіб правоохоронних органів. *Соціальне Право*. 2024. № 4. С. 36–44. DOI: https://doi.org/10.32751/2617-5967-2024-04-05.
4. Osipov M. Principles of Legal Regulation and Principles of Law-Making: Concept and a Correlation (April 9, 2012). URL: https://ssrn.com/abstract=2036855.
5. Журавель В.О. Система принципів правового регулювання. *Юридична наука*. 2020. № 4(106). Том 2. С. 89–97. DOI: https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-106-4-2.11.
6. Підкопай Д.С. Проблема єдності та диференціації внутрішнього трудового розпорядку. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2020. № 4(91). С. 79–87. DOI:https://doi.org/10.32631/v.2020.4.07.
7. De Witte B., Hanf D., Vos E. *The many faces of differentiation in EU law*. Intersentia nv. 2001. 390 p.
8. Hunt J. Devolution and differentiation: regional variation in EU law. *Legal Studies*. 2010. № 30(3), pp. 421–441. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1748-121X.2010.00164.x.
9. Kerber W., Budzinski O.. Towards a Differentiated Analysis of Competition of Competition Laws. *Zeitschrift für Wettbewerbsrecht*. 2003. № 4. Vol. 1. pp. 411–448. DOI: https://doi.org/10.15375/zwer-2003-0402.
10. Ondrejek P. Introduction: On the Differentiation and Fragmentation of Contemporary Law. In: *Defragmentation of Law: Reconstruction of Contemporary Law as a System*. 2023. P. 1–32. DOI: https://doi.org/10.1017/9781839703683.001.
11. Про особливості роботи акціонерного товариства «Укрпошта» в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 березня 2022 р. № 305. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/305-2022-%D0%BF.
12. Про затвердження плану невідкладних заходів з переміщення у разі потреби виробничих потужностей суб'єктів господарювання з територій, де ведуться бойові дії та/або є загроза бойових дій, на безпечну територію: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 березня 2022 р. № 246–р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2022-%D1%80#Text.
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння процесам релокації підприємств в умовах воєнного стану та економічного відновлення держави: Закон України від 28 липня 2022 № 2468-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2468-20#Text.
14. Єршова Ю.О. Окремі питання законодавчого регулювання релокації суб'єктів господарювання. *Науковий часопис УДУ імені Михайла Драгоманова. Серія Право.* 2024. № 41. С. 48–56. DOI: https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series18.2024.41.07.
15. Єршова Ю.О. Класифікація релокації суб'єктів господарювання через призму нормотворчості. *Журнал східноєвропейського права.* 2025. № 136. С. 81–93. DOI https://doi.org/10.71404/2409-6415.136.10.
16. Regulatory principles: ensuring clear, proportionate and tailored regulation. URL: https://www.thecityuk.com/our-work/regulatory-principles-ensuring-clear-proportionate-and-tailored-regulation.
17. Better Regulation. URL: https://commission.europa.eu/law/law-making-process/better-regulation_en.

18. The Principle of Proportionality in Regulatory Matters in the Context of the EU Charter of Fundamental Rights. URL: https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=609c0a87-0c1f-465c-8a81-eb3cbb58ae94.
19. Translating a risk-based due diligence approach into law: Background note on Regulatory Developments concerning Due Diligence for Responsible Business Conduct. URL: https://mneguidelines.oecd.org/translating-a-risk-based-due-diligence-approach-into-law.pdf.
20. Regulation (EU) 2022/2554 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on digital operational resilience for the financial sector and amending Regulations (EC) No 1060/2009, (EU) No 648/2012, (EU) No 600/2014, (EU) No 909/2014 and (EU) 2016/1011 (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2554/oj/eng.
21. Regulation (EU) No 575/2013 of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on prudential requirements for credit institutions and investment firms and amending Regulation (EU) No 648/2012 Text with EEA relevance. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/ reg/2013/575/oj/eng.
22. Proportionality in financial regulation: where do we go from here? https://www.bis.org/speeches/sp190508.htm.
23. Програма релокації підприємств: що потрібно знати бізнесу. URL:https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=e4f18282-77af-4fdf-8134-ce4403d711f0&title=ProgramaRelokatsiiPidprimstv-SchoPotribnoZnatiBiznesu.
24. Lavreniuk V., PolishchukYe., Kornyliuk A., Horbov V., Ivashchenko A. Government response on russian war in Ukraine: Relocating business. *Problems and Perspectives in Management*. 2023. № 21(4). P. 556–576. DOI: http//10.21511/ppm.21(4).2023.42.
25. Про схвалення Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого і середнього підприємництва на період до 2027 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2027 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2024 № 821-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/821-2024-%D1%80#Text.
26. Hudima T.S., Yershova Yu.O., Soshnykov A.O.. Business Resilience Through the Lens of Economically Hazardous Events: the Legal Landscape of Ukraine. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2024. Том 31. №2. С. 187–206. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0909-2024-31-2-187.
27. Про центри підтримки Дія.Бізнес. URL: https://business.diia.gov.ua/center/about.
28. Релокація бізнесу Дія.Бізнес Ужгород. URL: https://solotvino-rada.gov.ua/ news/1652078556.
29. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 № 280/97-ВР. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text.

УДК 346.91
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.42

ФУНКЦІЇ СУБІНСТИТУТУ ВИТРАТ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ В ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

Константинов А.К.,
здобувач ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: 0009-0003-4078-6247
e-mail: Andrey.k.k.lawyear95@gmail.com

Константинов А.К. Функції субінституту витрат на професійну правничу допомогу в господарському судочинстві.

У статті досліджено функціональне призначення субінституту витрат на професійну правничу допомогу в господарському судочинстві. Проаналізовано доктринальні позиції щодо функціонального навантаження інституту судових витрат. На цьому підґрунті аргументовано доцільність виокремлення функцій субінституту витрат на професійну правничу допомогу, як складової частини інституту судових витрат, що має специфічну предметну спрямованість та виконує відносно самостійні завдання у межах господарського процесу. Сформульовано основні функції цього субінституту та розкрито зміст кожної з них, в тому числі крізь призму правозастосовної практики господарських судів. Зокрема, аргументовано наявність гарантійно-компенсаційної функції, яка інтегрує цілі реалізації конституційного права на професійну правничу допомогу з механізмами відшкодування витрат сторони, на користь якої ухвалено рішення в господарському судочинстві. Виокремлено процесуально-регулятивну функцію як таку, що реалізується через нормативне регулювання порядку, підстав і меж компенсації витрат. Уточнено охоронну функцію, яка полягає у захисті суб'єктивних прав учасника судового процесу шляхом забезпечення справедливого розподілу фінансового тягаря у зв'язку із розглядом справи у господарському суді. Обґрунтовано наявність оціночно-критеріальної функції, яка проявляється у формуванні судом стандартів правомірності, розумності й обґрунтованості витрат на професійну правничу допомогу. Виділено функцію стимулювання, яка пов'язана з впливом механізму компенсації на процесуальну дисципліну сторін та запобігання зловживанням процесуальними правами. Виокремлено правничо-ідентифікаційну функцію, яка відмежовує професійну правничу допомогу як специфічну діяльність у сфері юрисдикційного захисту прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Сформульовано висновок, що реалізація наведених функцій має забезпечити правову визначеність, зміцнити довіру до судової системи та сприяти утвердженню верховенства права.

Ключові слова: адвокат, професійна правнича допомога, господарське судочинство, відшкодування витрат на професійну правничу допомогу, судові витрати, функції права, субінститут витрат на правничу допомогу.

Konstantynov A.K. Functions of the sub-institute governing the costs of professional legal assistance in commercial litigation.

The article examines the functional purpose of the sub-institute of expenses for professional legal assistance in commercial litigation. The doctrinal positions regarding the functional load of the institute of court costs are analyzed. On this basis, the expediency of distinguishing the functions of the sub-institute of expenses for professional legal assistance, as a component of the institute of court costs, which has a specific subject focus and performs relatively independent tasks within commercial proceedings, is argued. The main functions of this sub-institute are formulated and the content of each of them is revealed, including through the prism of the law enforcement practice of commercial courts. In particular, the existence of a guarantee-compensatory function is substantiated, which integrates the goals of implementing the constitutional right to professional legal assistance with the mechanisms for

reimbursing the expenses of the party in whose favor the decision was made in commercial litigation. The procedural-regulatory function is distinguished as one implemented through the normative regulation of the procedure, grounds, and limits of cost compensation. The protective function is clarified, which consists in protecting the subjective rights of a participant in the judicial process by ensuring a fair distribution of the financial burden in connection with the consideration of a case in a commercial court. The presence of an evaluative-criteria function is substantiated, which manifests itself in the formation by the court of standards of legality, reasonableness, and justification of expenses for professional legal assistance. The stimulating function is singled out, associated with the impact of the compensation mechanism on the procedural discipline of the parties and the prevention of abuses of procedural rights. The legal-identification function is highlighted, which distinguishes professional legal assistance as a specific activity in the field of jurisdictional protection of the rights and legitimate interests of individuals and legal entities. It is concluded that the implementation of the mentioned functions should ensure legal certainty, strengthen trust in the judicial system, and contribute to the affirmation of the rule of law.

Key words: lawyer, professional legal assistance, commercial litigation, reimbursement of expenses for professional legal assistance, court costs, functions of law, sub-institute of expenses for legal assistance.

Постановка проблеми та її актуальність. У сучасному господарському процесі витрати на професійну правничу допомогу становлять не лише інструмент реалізації права сторін на захист, а й виконують низку важливих функцій, що виходять за межі суто компенсаційного призначення. Дослідження функцій субінституту витрат на правничу допомогу в господарському судочинстві є необхідним з огляду на практичну потребу у їх чіткому розмежуванні із іншими судовими витратами, нормативному осмисленні та врахуванні у правозастосуванні, зокрема, при вирішенні питань щодо розподілу судових витрат. Актуальність дослідження функцій субінституту витрат на професійну правничу допомогу також зумовлена посиленням ролі професійної правничої допомоги та можливістю компенсації понесених витрат виключно за надані послуги адвокатом, у зв'язку із чим постає необхідність глибшого аналізу функціонального призначення останніх.

Метою дослідження є з'ясування змісту, характеру та класифікації функцій субінституту витрат на професійну правничу допомогу в господарському судочинстві, з урахуванням їхньої правової природи, з метою виявлення їх практичного значення для належного нормативного осмислення і вдосконалення механізму розподілу таких витрат.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання функцій судових витрат було предметом дослідження в наукових працях С.Е. Устюшенко, О.В. Богомол, С.А. Колісника, Т.В. Степанової, які звернули увагу на різницю у підходах до визначення переліку та кількості функцій, а також до термінології. У своїх дослідженнях вони провели аналіз функцій усіх судових витрат, натомість потребують вивчення функції субінституту витрат на професійну правничу допомогу, який (субінститут) входить до інституту судових витрат і має свої особливі (специфічні) функції. В теорії господарського процесуального права функції саме субінституту витрат на професійну правничу допомогу в контексті оновленого процесуального законодавства не були предметом спеціального дослідження.

Виклад основного матеріалу. У межах господарського процесуального права витрати на професійну правничу допомогу становлять окремий субінститут інституту судових витрат. З одного боку, витрати на професійну правничу допомогу є інструментом реалізації права особи на судовий захист через залучення фахового правника (адвоката), а з іншого – складовою системи судових витрат, які мають бути компенсовані стороні, на користь якої ухвалено судове рішення.

Вважаємо, що особливість цього субінституту полягає в тому, що зазначені витрати не лише компенсують понесені стороною витрати на професійну правничу допомогу, яка надається адвокатом, а й виконують комплекс важливих процесуальних і матеріально-правових функцій, які мають вплив на реалізацію права на правосуддя, забезпечення рівності сторін та ефективність судового розгляду. З огляду на це постає необхідність системного аналізу функцій цього субінституту, з метою їх належної класифікації, визначення змісту та практичного значення.

Як відомо, поняття «функція» введено до наукового обігу німецьким філософом, математиком, мовознавцем Г. Лейбницем на межі XVII-XVIII століть. Цей термін латинського походження (function) і перекладається як «здійснення», «виконання», а в широкому розумінні означає обов'язок, роль, яку виконує відповідний інститут, характеристику напрямку чи аспекту діяльності [1, с. 365].

Як зазначає С.Е. Устюшенко, при дослідженні функцій інституту судових витрат необхідно відштовхуватись від загальнотеоретичного розуміння функцій права, адже кожна норма права чи правовий інститут в кінцевому результаті спрямовані на виконання тих функцій, які стоять перед правом загалом, а тому навряд чи варто жорстко відділяти функції права взагалі від функцій окремих інститутів права. Водночас необхідно зважати й на специфіку тих завдань, які стоять перед різними правовими інститутами в механізмі правового регулювання певних суспільних відносин [2, с. 33].

Ми підтримуємо цю тезу, оскільки вона дозволяє поєднати загальнотеоретичний рівень аналізу з прикладним дослідженням конкретного правового явища. Дійсно, функції окремого правового інституту не можуть розглядатися ізольовано від базових функцій права, оскільки правові інститути – це структурні елементи системи права, що реалізують його призначення в конкретних сферах суспільних відносин. У свою чергу, кожен інститут права та його субінститути мають і власне функціональне навантаження, яке зумовлюється процесами спеціалізації права та визначається предметом правового регулювання.

При формулюванні функцій субінституту витрат на професійну правничу допомогу доцільно виходити з базових функцій права та напрацьованих і класифікованих іншими науковцями функцій інституту судових витрат. Водночас, завдяки сутності витрат на правничу допомогу та специфіці механізму компенсації їх відшкодування, в межах цього субінституту проявляються і власні, спеціальні, функції, які враховують його призначення як інструмента забезпечення доступу до правосуддя, ефективності представництва та реалізації принципу справедливості у розподілі фінансового навантаження між сторонами судового процесу.

В.В. Рєзнікова відзначає, що господарський процес являє собою єдність процесуальних прав і обов'язків господарського суду, сторін та інших учасників процесу. Тому трактується він подекуди саме як система послідовно здійснюваних процесуальних дій господарського суду, інших учасників судочинства у зв'язку з розглядом і вирішенням конкретної справи [3, с. 42]. Відповідно, витрати на професійну правничу допомогу «супроводжують» господарський процес на всіх можливих стадіях його розвитку (від підготовки позовної заяви та пред'явлення позову до суду, включно з судовим контролем за виконанням судових рішень).

Водночас, перед тим як перейти до обґрунтування спеціальних функцій субінституту витрат на професійну правничу допомогу, доцільно звернутися до загальнотеоретичних функцій права, а також виокремити функції інституту судових витрат загалом, у межах якого існує й розвивається субінститут витрат на професійну правничу допомогу. Саме узагальнене розуміння призначення та функціонального навантаження інституту судових витрат у правовій системі створює методологічну основу для виокремлення, класифікації та правового осмислення специфічних функцій його складових елементів, зокрема, витрат на професійну правничу допомогу, які мають власну природу, сферу дії та вплив на процесуальні правовідносини в господарському судочинстві.

Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко відмічають, що право, як найбільш дійовий регулятор суспільних відносин, вирізнятиметься також своїм функціональним навантаженням, в якому домінують або регулятивні, або охоронні властивості [4, с. 22].

Ці два важливих напрямки впливу на суспільні відносини проявляються в кожній нормі та інституті права, а тому безумовно властиві й інституту судових витрат.

В науковій літературі виділяють широкий спектр функцій інституту судових витрат, серед яких називають регулятивну, охоронну, оплатну, компенсаційну, загально-превентивну та спеціально-превентивну, обмежувальну, запобіжну, забезпечувальну, виховну, відплатну та функцію доступності судочинства. В проаналізованих дослідженнях акцент робиться на різних поєднаннях цих функцій, що відображає багатовимірний характер впливу інституту судових витрат на процесуальні відносини [5, с. 35-36; 6, с. 46; 7, с. 107].

При цьому окремі науковці заперечують самостійність компенсаційної функції, розглядаючи її як різновид фіскальної, а також не визнають превентивну функцію окремою, відносячи її до складової обмежувальної та оплатної, яку, у свою чергу, розглядають як елемент економічної функції [2, с. 33-34]. На нашу думку, обмежувальна функція, не притаманна витратам на професійну правничу допомогу, оскільки, сторона може не просити суд про їх відшкодування, і як такі вони не впливають на динаміку судового процесу, не зумовлюють будь-яких процесуальних обмежень чи негативних наслідків, на відміну від інших видів судових витрат (зокрема, залишення позову без руху у разі несплати судового збору тощо).

З огляду на наведені функції права та сформульовані науковцями функції інституту судових витрат, можна сформулювати, доповнити і уточнити функції субінституту витрат на професійну правничу допомогу, зважаючи на їх системні зв'язки між собою, наступним чином.

Серед функцій субінституту витрат на професійну правничу допомогу, спільних із функціями судових витрат, можна виокремити такі, як превентивна, охоронна, гарантійно-компенсаційна.

Превентивна функція проявляється у забезпеченні правопорядку і стабільності у сфері господарських правовідносин шляхом стимулювання правомірної поведінки учасників процесу. Деталізація нормативно-правового регулювання господарських відносин (корпоративних, відносин на фінансових ринках, відносин, пов'язаних із захистом економічної конкуренції тощо) та великий обсяг господарського законодавства, що потребує наявності у адвоката поглиблених професійних знань, та, відповідно, усвідомлення сторонами необхідності сплати іноді доволі значних витрат на професійну правничу допомогу, майбутня оцінка судом поведінки сторін при розподілі судових витрат (так, відповідно до ч. 9 ст. 129 ГПК України у випадку зловживання стороною чи її представником процесуальними правами або якщо спір виник внаслідок неправильних дій сторони, суд має право покласти на таку сторону судові витрати повністю або частково незалежно від результатів вирішення спору) мають спонукати позивача до зваженого ставлення до ініціювання судового процесу (і в цьому сенсі можна сказати про «обмежувальну» спрямованість компенсаційної функції), запобігати поданню безпідставних позовів і сприяти забезпеченню справедливому розподілу цих витрат за результатами судового розгляду.

Охоронна функція виявляється у захисті майнових інтересів сторони, яка понесла витрати на оплату професійної правничої допомоги в процесі захисту своїх прав у суді, шляхом компенсації цих витрат за рахунок іншої сторони, в залежності від прийнятого судом рішення по суті спору. Це сприяє відновленню справедливості у розподілі витрат між учасниками процесу та запобігає необґрунтованому фінансовому навантаженню на сторону, що діяла у господарських правовідносинах правомірно.

Гарантійно-компенсаційна полягає у тому, що держава через припис ст. 59 Конституції України про право кожного на професійну правничу допомогу, розвинений у господарському процесуальному законодавстві, не лише визнає право суб'єкта господарювання та фізичної особи скористатися професійною допомогою адвоката як представника у господарському процесі, але й гарантує можливість компенсації понесених ними витрат, якщо рішення ухвалено на їх користь.

При цьому, зазначена функція працює саме в поєднанні гарантійної і компенсаційної ролей, тобто компенсація можлива лише за умови дотримання двох обов'язкових передумов: по-перше, витрати мають бути понесені за фактичне надання правничої допомоги саме адвокатом (відповідно до вимог статей 1 та 19 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність») [8]; по-друге, сторона повинна належним чином заявити відповідне клопотання про їх компенсацію із поданням усіх підтверджуючих документів, як це передбачено статтями 123, 126 ГПК України [9]. Таким чином, гарантійно-компенсаційна функція реалізується лише у випадку активного процесуального захисту стороною своїх прав та належного документального підтвердження витрат.

Суто спеціальними функціями субінституту витрат на професійну правничу допомогу можна визначити такі.

Процесуально-регулятивна яка полягає у нормативному впорядкуванні процедур, що забезпечують формалізований порядок заявлення, підтвердження та оцінки витрат на правничу допомогу в судовому процесі. Ця функція забезпечує формальні (нормативні) рамки для реалізації сторонами свого процесуального права на відшкодування понесених витрат, і водночас — обмежує можливість зловживання відповідним правом шляхом подання завідомо необґрунтованих або недокументованих вимог про їх відшкодування.

Оціночно-критеріальна функція яка полягає у встановленні певної «міри» процесуальної належності, якої мають дотримуватись сторони, реалізуючи свої права у судовому провадженні. Зміст цієї функції зводиться до того, що суд, вирішуючи питання про компенсацію витрат на правничу допомогу, не просто перевіряє наявність підтвердних документів чи факт сплати, але й оцінює, наскільки відповідні витрати є виправданими з огляду на перебіг справи, ступінь участі сторони у процесі, її поведінку, дотримання принципу добросовісності, активності тощо.

Важливою функцією субінституту витрат на правничу допомогу слід визначити правничо-ідентифікаційну, яка полягає у встановленні критеріїв ідентифікації правової природи наданих адвокатом послуг у межах судового провадження. Йдеться не лише про формальне віднесення

цих витрат до загальної категорії судових витрат, а про їх якісне нормативне віднесення саме до субінституту професійної правничої допомоги. Саме в межах цього субінституту суди, адвокати та сторони повинні розмежовувати, які юридичні дії (чи послуги) можуть визнаватись такими, що відповідають ознакам професійної правничої допомоги відповідно до господарського процесуального законодавства, а які будуть виходити за межі адвокатської діяльності або є суто технічними.

На практиці правничо-ідентифікаційна функція знаходить відображення в низці рішень, де суди проводять аналіз, чи відповідають заявлені до компенсації витрати визначеному законом виду правничої допомоги. Так, у постанові Південно-Західного апеляційного господарського суду від 07 квітня 2025року у справі № 916/4275/24 [10] суд чітко зазначив, що послуги з підготовки копій позовної заяви та поштова відправка не належать до правничої допомоги, оскільки не передбачені вказаним законом. Аналогічний підхід застосовано в ухвалі Верховного Суду від 04 листопада 2019 року у справі № 9901/264/19 [11].

Вважаємо, що вищенаведені функції субінституту витрат на професійну правничу допомогу відображають його складну правову природу та багатовимірний вплив на господарський процес. У межах цього субінституту реалізуються, як загальні функції інституту судових витрат – гарантійно-компенсаційна, охоронна та превентивна, так і спеціальні функції, притаманні саме йому, – процесуально-регулятивна, правничо-ідентифікаційна та оціночно-критеріальна. Кожна з них виконує самостійне завдання у забезпеченні реалізації права на правничу допомогу, сприяє справедливому розподілу процесуальних витрат, формуванню єдності судової практики та дотриманню публічних інтересів. Сукупно вони формують цілісний механізм, який не лише регулює порядок відшкодування такого виду судових витрат, але й відіграє ключову роль у забезпеченні доступу до правосуддя.

Висновки. Витрати на професійну правничу допомогу в межах господарського процесуального права утворюють окремий субінститут, що є невід'ємною складовою інституту судових витрат. На підставі аналізу законодавства та наукової літератури встановлено, що цей субінститут поєднує матеріально-правові та процесуально-правові елементи, спрямовані на забезпечення реалізації права на правничу допомогу та справедливого розподілу процесуальних витрат. Основна особливість субінституту полягає не лише в реалізації функцій притаманних всьому інституту судових витрат (гарантійно-компенсаційної, охоронної та превентивної), але й у виконанні спеціальних функцій, а саме процесуально-регулятивної, оціночно-критеріальної та правничо-ідентифікаційної, які безпосередньо сприяють забезпеченню принципів справедливості, доступу до правосуддя та рівності сторін у судовому процесі.

Сукупність вказаних функцій формує багатовимірний механізм, який забезпечує не лише розподіл і компенсацію витрат, але й засади судочинства, визначених Конституцією України та процесуальним законом. Врахування специфіки цих функцій у господарському процесуальному законодавстві та судовому правозастосуванні має надати можливість удосконалити практику відшкодування витрат на професійну правничу допомогу та сприяти підвищенню довіри до судової системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальнотеоретична юриспруденція: навчальний курс: підручник / під ред. Ю.Н. Оборотова. Одесса: Фенікс, 2011. С. 436 с.
2. Устюшенко С.Е. Судові витрати в цивільному процесі України: Дисертація доктора філософії: 081 – Право. Одеса, 2021. 190 с.
3. Рєзнікова В.В. До питання про поняття господарського процесу. *Економіка та право. наук. журн.* Київ. Серія, Право. 2015 № 2 (41) С. 38–44.
4. Оніщенко Н.М., Пархоменко Н.М. Соціальний вимір правової системи: реалії та перспективи: Монографія / Відп. ред. Ю.С. Шемшученко. К.: Видавництво «Юридична думка», 2011. 176 с.
5. Богомол О.В. Судові витрати у господарському судочинстві України: Дисертація кандидата юридичних наук: 12.00.04. Одеса, 2013. 224 с.
6. Колісник С.А. Витрати, пов'язані із розглядом справ адміністративними судами в Україні: Дисертація кандидата юридичних наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2021. 206 с.

7. Степанова Т.В. Загальні основи процесуального права у схемах: навчальний посібник. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 186 с.
8. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05 липня 2012 р. № 5076-VI. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27. С. 1438. Ст. 282.
9. Господарський процесуальний кодекс України від 06 листопада 1991 р. № 1798-XII. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56.
10. Постанова Південно-Західного апеляційного господарського суду від 07 квітня 2025 року у справі № 916/4275/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126391219.
11. Ухвала Верховного Суду від 04 листопада 2019 року у справі № 9901/264/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 85450247.

УДК 346.2/.3
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.43

ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНЕ ПАРТНЕРСТВО ЯК МОДЕЛЬ ФІНАНСУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ БУДІВЕЛЬНИХ ПРОЕКТІВ: СУТНІСТЬ, ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ

Пінчук О.Г.,
аспірант,
Приватний вищий навчальний заклад
«Європейський університет»
ORCID: 0009-0001-0726-5162
e-mail: o.pinchuck@e-u.edu.ua

Пінчук О.Г. Державно-приватне партнерство як модель фінансування та реалізації будівельних проектів: сутність, переваги та недоліки.

У статті досліджено державно-приватне партнерство як модель фінансування та реалізації будівельних проектів, зокрема, його сутність, переваги та недоліки. Встановлено, що державно-приватне партнерство являє собою стратегічне співробітництво між публічним і приватним секторами з метою спільного вирішення соціально-економічних завдань та досягнення певних цілей, об'єднуючи ресурси, досвід і сильні сторони обох секторів для вирішення складних завдань і надання проектів і послуг громадськості. Доведено, що на сьогодні державно-приватне партнерство вважається одним із найперспективніших інструментів для залучення інвестицій у будівельну галузь України. Оскільки застосування цього підходу дає змогу ефективно реалізовувати масштабні інфраструктурні проєкти, водночас знижуючи навантаження на державний бюджет та забезпечуючи високу якість виконання робіт. При цьому, з'ясовано, що успішне запровадження державно-приватного партнерства у будівельній сфері сприяє модернізації інфраструктури, а також стимулює економічне зростання країни, що набуває особливої значущості в умовах активних бойових дій на території нашої держави. Також встановлено, що державно-приватне партнерство відкриває нові можливості для розвитку інфраструктури, підвищення конкурентоспроможності економіки та забезпечення сталого соціально-економічного зростання. Водночас успіх державно-приватного партнерства залежить від ретельного регламентування, проектування, прозорих переговорів, справедливого розподілу ризиків і здатності враховувати як державні, так і приватні інтереси. Адже державно-приватне партнерство пропонує як переваги, так і недоліки у сфері розвитку будівельної галузі. Наголошується на тому, що з позитивного боку, державно-приватне партнерство можуть забезпечити підвищення ефективності, доступ до інновацій приватного сектору, розподіл витрат, розподіл ризиків, покращення надання послуг, прискорений розвиток інфраструктури, гнучкість та експертизу. Однак, є також потенційні недоліки, які слід враховувати. До них, зокрема, віднесено, порівняно вищі витрати, відсутність державного контролю та прозорості, нерівномірний розподіл вигод, а також політичні та правові ризики. Ключовим тут є досягнення балансу між ефективністю приватного сектору та контролем з боку державного сектору, що передбачає внесення відповідних законодавчих змін.

Ключові слова: державно-приватне партнерство, фінансування будівельних проектів, будівелька галузь, будівельна сфера, розвиток інфраструктури, механізм залучення інвестицій.

Pinchuk O.H. The public-private partnership as a model of financing and implementation of construction projects: essence, advantages and disadvantages.

The article examines public-private partnership as a model for financing and implementing construction projects, in particular, its essence, advantages and disadvantages. It is established that public-private partnership is a strategic cooperation between the public and private sectors with the aim of jointly solving socio-economic tasks and achieving certain goals, combining resources, experience and strengths of both sectors to solve complex tasks and provide projects and services to the public. It is

proven that today public-private partnership is considered one of the most promising tools for attracting investment in the construction industry of Ukraine. Since the use of this approach allows for the effective implementation of large-scale infrastructure projects, while reducing the burden on the state budget and ensuring high quality of work. At the same time, it was found that the successful implementation of public-private partnership in the construction sector contributes to the modernization of infrastructure, and also stimulates the economic growth of the country, which is of particular importance in the conditions of active hostilities on the territory of our state. It is also established that public-private partnerships open up new opportunities for infrastructure development, increasing the competitiveness of the economy and ensuring sustainable socio-economic growth. At the same time, the success of public-private partnerships depends on careful regulation, design, transparent negotiations, fair risk sharing and the ability to take into account both public and private interests. After all, public-private partnerships offer both advantages and disadvantages in the development of the construction industry. It is emphasized that on the positive side, public-private partnerships can provide increased efficiency, access to private sector innovations, cost sharing, risk sharing, improved service delivery, accelerated infrastructure development, flexibility and expertise. However, there are also potential disadvantages that should be taken into account. These include, in particular, relatively higher costs, lack of state control and transparency, uneven distribution of benefits, as well as political and legal risks. The key here is to strike a balance between private sector efficiency and public sector control, which involves making appropriate legislative changes.

Key words: public-private partnership, financing of construction projects, construction industry, construction sector, infrastructure development, mechanism for attracting investments.

Постановка проблеми. Дедалі більшої популяризації в якості моделі фінансування та реалізації проектів у будівельній галузі набуває державно-приватне партнерство, що вирішує складні інфраструктурні проблеми шляхом об'єднання сильних сторін як державного, так і приватного секторів. Така співпраця часто має ваговите значення для задоволення зростаючого попиту на сучасну інфраструктуру, зумовленого швидкою урбанізацією та технологічним прогресом, особливо в умовах війни. Однак, державно-приватне партнерство як модель фінансування та реалізації будівельних проектів, має певну специфіку, переваги та недоліки, що потребують розгляду.

Мета дослідження – проаналізувати державно-приватне партнерство як модель фінансування та реалізації будівельних проектів, зокрема, його сутність, переваги та недоліки.

Стан опрацювання проблематики. Державно-приватне партнерство як модель фінансування та реалізації будівельних проектів, зокрема, його сутність, переваги та недоліки станом на сьогодні є предметом дослідження незначної кількості наукових праць. Деякі аспекти цієї теми вивчали: В.В. Дабіжа, О.О. Кіндрат, О.О. Самков, Р. Топазли та ін. Проте наявні доробки мають доволі фрагментарний характер.

Виклад основного матеріалу. Передусім слід зазначити, що державно-приватне партнерство (далі – ДПП) являє собою стратегічне співробітництво між публічним і приватним секторами з метою спільного вирішення соціально-економічних завдань та досягнення певних цілей [1, с. 62]. Воно об'єднує ресурси, досвід і сильні сторони обох секторів для вирішення складних завдань і надання проектів і послуг громадськості.

Порівняно з традиційними рішеннями щодо закупівель, ці механізми демонструють значно підвищений рівень участі приватного сектору з метою підвищення ефективності та результативності проекту протягом усього його життєвого циклу, від розробки до завершення операційної фази. ДПП також може розподілити вартість проекту на більш тривалий період і, таким чином, може вивільнити державні кошти для інвестування в секторах, в які приватні інвестиції неможливі або з інших причин недоречні. Однак ДПП слід розглядати не як інструмент для вирішення бюджетних обмежень державного сектора чи прогалин у фінансуванні, а радше як інструмент для реалізації ефективних, рентабельних проектів і відповідних послуг [2, с. 59].

На міжнародному рівні державно-приватне партнерство відіграє ключову роль у спільному розв'язанні глобальних проблем, таких як зміна клімату, боротьба зі збільшенням населення, військові конфлікти та бідність. Міжнародні ДПП стають механізмом залучення ресурсів та експертизи різних країн та міжнародних організацій. Такі партнерства забезпечують ефективніше використання ресурсів, обмін кращими практиками та технологіями, а також сприяють зміцненню міжнародної співпраці та взаєморозумінню між державами. На практиці партнерство між держа-

вою та приватним сектором орієнтоване на залучення інвестицій для фінансування. Взаємовигідний інтерес в економічному аспекті виникає тоді, коли їх стратегічні цілі та завдання перетинаються. Владні структури сумісно з бізнесом мають на меті досягнення глобальних завдань через застосування можливостей комерційної сфери, а також зосередження уваги підприємств з метою втілення економічних та соціальних підходів та розширення економічної сфери, також розвиток співпраці в сфері прогресивних рішень. Приватне підприємство із сумісної співпраці з органами державної влади сподівається на досягнення своїх цілей задля розвитку та захисту власних інтересів. Україна також активно розвиває ДПП як інструмент підвищення ефективності управління, залучення інвестицій та здійснення стратегічних проєктів. Державно-приватне партнерство відкриває нові можливості для розвитку інфраструктури, підвищення конкурентоспроможності економіки та забезпечення сталого соціально-економічного зростання [1, с. 63].

Сьогодні державно-приватне партнерство є одним із найперспективніших механізмів залучення інвестицій у будівельну галузь України. Використання цього підходу дозволяє ефективно реалізовувати масштабні інфраструктурні проекти, зменшуючи навантаження на державний бюджет і підвищуючи якість виконаних робіт. Світовий досвід доводить, що успішне впровадження ДПП сприяє модернізації транспортної, житлової та комунальної інфраструктури, а також стимулює економічне зростання країни [3, с. 655], що неабияк важливо в умовах активних бойових дій на території нашої держави.

Загалом до переваг державно-приватного партнерства, на підставі даних отриманих у ході джерельної бази [1; 2; 3; 5; 4] можна віднести:

1) Підвищення ефективності, експертності та результативності.

Державний сектор отримує доступ до найновіших інновацій, передових технологій та передового галузевого досвіду завдяки партнерству з приватними організаціями. Приватні компанії часто зосереджуються на дослідженнях та розробках. Це дозволяє їм пропонувати нові ідеї, процеси та технології. Ці характеристики можуть значно підвищити ефективність та результативність державних проектів та послуг. Таким чином, впровадження інновацій приватного сектору може призвести до розвитку передових інфраструктурних систем, оптимізованих процесів та нових рішень складних проблем. Зрештою, це приносить користь громадськості та покращує загальні результати проектів. Державно-приватні партнерства дозволяють використовувати спеціалізовані навички та знання, які можуть бути недоступні в державному секторі. Приватні компанії привносять багатий досвід та знання у своїх відповідних сферах. Це дозволяє їм надавати цінні знання, технічні ноу-хау та ефективні методи управління. Незалежно від того, чи йдеться про проектування та будівництво великомасштабних інфраструктурних проектів, чи про надання складних послуг, спеціалізовані навички приватного сектору доповнюють можливості державного сектору, що призводить до ефективнішої реалізації проектів. Спільний характер державно-приватних партнерств сприяє передачі знань між державним та приватним секторами. Це, у свою чергу, сприяє створенню навчального середовища, де обидві сторони можуть скористатися досвідом одна одної.

2) Розподіл витрат та ризиків.

ДПП дозволяє розподіляти фінансове навантаження між державним та приватним секторами. Державні проекти та послуги часто вимагають значних інвестицій, і завдяки залученню приватних партнерів фінансову відповідальність можна розділити. Приватний сектор залучає капітальні ресурси, включаючи фінансування від банків, інвесторів або консорціумів. Це зменшує навантаження на державні бюджети та платників податків. Така схема розподілу витрат дозволяє реалізовувати критично важливі проекти, які в іншому випадку могли б бути фінансово нездійсненними. До того ж, фінансова експертиза приватного сектору та доступ до різноманітних джерел фінансування можуть оптимізувати фінансування проектів та потенційно знизити витрати.

Водночас державні проекти часто пов’язані з різними ризиками, такими як затримки будівництва, перевитрата коштів або невизначеність у виконанні. У державно-приватних партнерствах ризики розподіляються між державними та приватними організаціями. Це дозволяє ефективно управляти ризиками. Приватний сектор привносить досвід у сфері управління проектами, оцінки ризиків та стратегій пом’якшення наслідків. Вони зацікавлені в успішному завершенні проектів, оскільки їхня прибутковість часто пов’язана з показниками ефективності та досягненням заздалегідь визначених етапів. Це стимулює приватного партнера до проактивного управління ризиками та їх пом’якшення. Це, у свою чергу, гарантує, що проекти будуть реалізовані вчасно,

в рамках бюджету та відповідно до необхідних стандартів якості. Механізми розподілу ризиків у ДПП можуть зменшити фінансові та операційні ризики, які несе виключно державний сектор. Це забезпечує більш надійний та стійкий підхід до реалізації проектів. Зрештою, у рамках схеми ДПП такі ризики, як затримки будівництва, перевитрата коштів та операційна неефективність, зазвичай передаються приватному партнеру. Цей механізм розподілу ризиків захищає державний сектор від потенційного фінансового тягаря та стимулює приватний сектор до підвищення ефективності та результатів проектів за допомогою інноваційних практик.

3) Підвищення якості та забезпечення своєчасності послуг.

Партнери приватного сектору зазвичай пропонують підходи, орієнтовані на ефективність, та зосереджуються на задоволенні клієнтів, що призводить до покращення надання послуг. Завдяки своєму досвіду, оптимізованим процесам та орієнтованому на результати мисленню, приватні структури можуть оптимізувати надання послуг, зменшити неефективність та підвищити загальну якість послуг. Крім того, акцент приватного сектору на виконанні договірних зобов'язань та цільових показників може призвести до швидшого надання послуг. Це, у свою чергу, гарантує більш ефективне та результативне задоволення потреб громадськості.

Таким чином, державно-приватні партнерства запроваджують вищий рівень підзвітності та вимірювання ефективності порівняно з традиційними операціями державного сектору. Ці партнерства часто будуються на чітких договірних угодах, які окреслюють конкретні показники ефективності, контрольні показники та очікуваний рівень обслуговування. Приватні партнери несуть відповідальність за досягнення цих цілей. Основна причина цього полягає в тому, що їхні договірні зобов'язання та фінансова винагорода безпосередньо пов'язані з їхньою ефективністю. Такий акцент на підзвітності сприяє культурі постійного вдосконалення, оскільки приватні партнери прагнуть відповідати або перевищувати узгоджені стандарти. Крім того, державно-приватні партнерства часто передбачають надійні механізми моніторингу та оцінки, які дозволяють регулярно оцінювати ефективність. Це гарантує, що якість послуг залишається стабільною, а будь-які необхідні коригувальні дії вживаються оперативно.

4) Прискорений розвиток інфраструктури.

Розвиток ДПП часто призводить до швидшого завершення проектів порівняно з ініціативами, що реалізуються виключно державою. Партнери приватного сектору привносять ефективність та досвід в управління проектами, будівництво та реалізацію. Їхня зосередженість на досягненні етапів проекту та отриманні результатів у заздалегідь визначені терміни може пришвидшити розвиток інфраструктури. Здатність приватного сектору оптимізувати процеси, ефективно розподіляти ресурси та використовувати інноваційні методи будівництва може сприяти швидшому завершенню проекту. Ці прискорені терміни дозволяють громадам швидше отримати користь від покращеної інфраструктури, будь то транспортна мережа, комунальні системи чи громадські об'єкти.

Державно-приватні партнерства можуть стимулювати розширення інвестиційних можливостей та сприяти економічному зростанню. Залучаючи приватний сектор, держава може залучати додаткові фінансові ресурси, що виходять за межі їхніх бюджетних обмежень. Разом з тим, приватний сектор залучає капіталовкладення, часто прагнучи отримати віддачу від своїх інвестицій через довгострокові партнерства. Таке вливання приватних коштів у розвиток інфраструктури може відкрити нові можливості для економічного зростання, створення робочих місць та розширення бізнесу. Більше того, ДПП можуть каталізувати позитивний хвильовий ефект. Вони можуть створити сприятливе середовище для залучення подальших інвестицій, як внутрішніх, так і іноземних. Отримані в результаті покращення інфраструктури можуть підвищити продуктивність, зв'язок та загальну конкурентоспроможність регіону. Ці риси можуть призвести до сталого економічного зростання та розвитку.

5) Гнучкість та адаптивність.

ДПП пропонує вищий ступінь гнучкості у реагуванні на зміну обставин та потреби, що розвиваються. Співпраця між державним та приватним секторами дозволяє динамічно коригувати упродовж усього життєвого циклу проекту. Зі зміною суспільних потреб, технологій чи економічних умов ДПП можуть адаптуватися до цих змін ефективніше, ніж традиційні підходи державного сектору. Ринково-орієнтований спосіб мислення приватного сектору та його здатність швидко мобілізувати ресурси дозволяють йому оперативно реагувати на нові виклики або можливості. Така адаптивність гарантує, що проекти залишаються актуальними, відповідають потребам громади та відповідають цілям та пріоритетам, що змінюються.

Державно-приватне партнерство забезпечує гнучкість у підходах до фінансування та управління проектами. На відміну від традиційних моделей державного фінансування, ДПП пропонує різноманітні варіанти фінансування. Ці варіанти включають державний та приватний капітал, позики, облігації та домовленості про розподіл доходів. Ця гнучкість дозволяє створювати інноваційні фінансові структури, які можуть оптимізувати фінансування та зменшити навантаження на державні бюджети. Більше того, ДПП запроваджує більшу гнучкість в управлінні проектами, оскільки приватні партнери привносять досвід у таких сферах, як закупівлі, будівництво та експлуатація. Вони часто впроваджують ефективні методи управління, використовуючи свій досвід і знання для оптимізації процесів і максимізації результатів проектів. Така гнучкість у фінансуванні та управлінні проектами дозволяє краще розподіляти ресурси, керувати ризиками та, зрештою, успішно реалізовувати проекти, які відповідають як державним потребам, так і цілям приватного сектору [5].

Проте державно-приватне партнерство як модель фінансування та реалізації будівельних проектів має не лише переваги, а також недоліки:

1) Потенціал для вищих витрат.

У державно-приватних партнерствах суб'єкти приватного сектору прагнуть отримувати прибуток та забезпечити повернення своїх інвестицій. Хоча мотиви отримання прибутку можуть стимулювати ефективність та інновації, вони також можуть призвести до збільшення витрат. Приватні партнери можуть надавати пріоритет фінансовим вигодам. Це може призвести до збільшення витрат для державного сектору. Крім того, договірні зобов'язання між державним та приватним секторами можуть включати фіксовані платежі, гарантії виконання або домовленості про розподіл прибутку. Ці зобов'язання можуть додатково вплинути на вартість проекту. Зважаючи на це, вкрай важливо ретельно узгоджувати та контролювати ці угоди, щоб забезпечити справедливий баланс між прибутковістю приватного сектору та цінністю державних коштів.

Підхід приватного сектору, орієнтований на прибуток, може створювати стимули для заходів щодо скорочення витрат або коригування обсягів проектів. Такий підхід може потенційно поставити під загрозу якість або призвести до додаткових витрат. Крім того, розбіжності між державними та приватними партнерами, затримки в прийнятті рішень або труднощі з узгодженням інтересів можуть призвести до затримок проектів та пов'язаних з ними витрат. Ці ризики підкреслюють важливість надійних стратегій управління ризиками, ретельної перевірки та комплексного нагляду за проектами для пом'якшення потенційного зростання витрат та затримок.

2) Відсутність громадського контролю та прозорості.

У державно-приватних партнерствах державний сектор часто розділяє повноваження щодо прийняття рішень з приватними організаціями. Це призводить до зменшення державного нагляду. Хоча таке делегування обов'язків може забезпечити ефективність та спеціалізований досвід, воно також може обмежити рівень контролю державного сектору над проектом чи послугою. Приватний партнер може мати значний вплив на управління проектом, його операції та процеси прийняття рішень. Такий вплив може потенційно маргіналізувати роль державного сектору. У свою чергу, зменшення державного нагляду може викликати занепокоєння щодо узгодженості цілей проекту з суспільними інтересами та пріоритетами. Отже, вкрай важливо встановити чіткі механізми моніторингу та підзвітності. Ця підзвітність повинна гарантувати, що державний сектор зберігає значний рівень контролю протягом усього партнерства. Відсутність громадського контролю та прозорості в ДПП може викликати занепокоєння щодо захисту суспільних інтересів. Зі зменшенням державного нагляду існує потенціал для конфлікту інтересів або пріоритетності цілей приватного сектору над суспільними потребами. Мотиви приватного партнера, спрямовані на отримання прибутку, можуть призвести до рішень, які надають пріоритет фінансовим вигодам за рахунок суспільного добробуту. Отже, вони повинні створити надійні механізми підзвітності. Це включає чіткі договірні угоди, показники ефективності та вимоги до звітності. Крім того, прозорі процеси залучення громадськості, зворотного зв'язку та вирішення спорів можуть захистити суспільні інтереси. Вони можуть забезпечити відповідність результатів ДПП ширшим суспільним цілям.

3) Нерівномірний розподіл вигод.

У державно-приватних партнерствах мотиви отримання прибутку з боку приватного сектору можуть потенційно призвести до пріоритетності фінансових вигод над задоволенням суспільних потреб. Приватні партнери можуть прагнути максимізувати свій прибуток, зосереджуючись на ко-

мерційно вигідних аспектах проекту чи послуги. Такі підходи можуть потенційно залишити певні сегменти населення недостатньо обслуговуваними або маргіналізованими. Такий підхід, орієнтований на прибуток, може призвести до нерівномірного розподілу вигод, оскільки інтереси приватного сектору можуть не повністю узгоджуватися з ширшими соціальними та суспільними цілями. Отже, необхідно створити міцну регуляторну базу, чіткі показники ефективності та механізми моніторингу, щоб забезпечити пріоритет суспільних потреб та справедливих результатів у ДПП.

Державно-приватні партнерства можуть створювати нерівність у доступі до послуг та їх ціновій доступності, особливо коли йдеться про плату за користування послугами або збори. Прагнення приватного сектору до прибутку може призвести до механізмів відшкодування витрат, таких як плата за користування послугами, мита або збори. Це може зробити послуги менш доступними або прийнятними для певних верств суспільства, що може призвести до нерівності, коли основні послуги можуть стати недоступними для економічно неблагополучних громад або маргіналізованих груп населення. Тому уряд повинен ретельно розглядати та вирішувати проблеми цінової доступності, а також створювати механізми захисту вразливих верств населення. Вони також повинні забезпечити, щоб надання державних послуг через ДПП не посилювало існуючу соціально-економічну нерівність.

4) Політичні та правові ризики.

Державно-приватні партнерства підлягають політичним ризикам, пов'язаним зі змінами в урядовій політиці та нормативних актах. Коли відбуваються зміни в політичних пріоритетах, існує ймовірність змін у правових та регуляторних базах, що регулюють ДПП. Ці зміни можуть вплинути на умови чинних угод, запровадити нові вимоги чи обмеження та потенційно вплинути на життєздатність або прибутковість партнерства. Невизначеність щодо урядової політики та нормативних актів може створювати проблеми як для державних, так і для приватних партнерів. Такими проблемами можуть бути затримки, перегляд угод або навіть скасування проектів. Ретельне врахування політичного ландшафту та потенційних змін у політиці має вирішальне значення для ефективного управління цим ризиком.

ДПП передбачають складні договірні домовленості між державними та приватними організаціями. Ця складність може призвести до правових спорів та конфліктів інтересів. Розбіжності можуть виникати з таких питань, як обсяг проекту, зобов'язання щодо виконання, фінансові питання або зміни обставин. Вирішення цих спорів може бути трудомістким та дорогим, а також може вимагати юридичного втручання. Крім того, конфлікти інтересів можуть виникати, коли приватні організації, що беруть участь у державно-приватних партнерствах, мають тісні зв'язки з державними службовцями або особами, які приймають рішення. Це, у свою чергу, може призвести до побоювань щодо фаворитизму, корупції або відсутності прозорості. Тому впровадження надійних гарантій конфлікту інтересів, прозорих процесів закупівель та чітких механізмів вирішення спорів є важливим для управління цими правовими та етичними ризиками.

5) Складні переговори.

ДПП передбачає складні переговори щодо визначення ролей, обов'язків та механізмів розподілу ризиків партнерів. Ця складність може призвести до затримок у початку проекту та вищих транзакційних витрат. Чітка комунікація та прозорість мають вирішальне значення для ведення цих переговорів та укладання взаємовигідних угод.

Висновки. Отже, державно-приватне партнерство є дієвим інструментом для забезпечення інфраструктурних потреб економічно вигідним та ефективним шляхом. У міру зростання урбанізації та збільшення попиту на інфраструктурні рішення роль ДПП стає ще вагомішою у формуванні економічного середовища будівельної галузі. Завдяки синергії між державним і приватним секторами, такі партнерства можуть стимулювати економічний розвиток, покращувати якість послуг та створювати нові робочі місця.

Водночас успіх ДПП залежить від ретельного регламентування, проектування, прозорих переговорів, справедливого розподілу ризиків і здатності враховувати як державні, так і приватні інтереси. Адже державно-приватне партнерство пропонує як переваги, так і недоліки у сфері розвитку будівельної галузі. З позитивного боку, ДПП можуть забезпечити підвищення ефективності, доступ до інновацій приватного сектору, розподіл витрат, розподіл ризиків, покращення надання послуг, прискорений розвиток інфраструктури, гнучкість та експертизу. Однак, є також потенційні недоліки, які слід враховувати. До них належать вищі витрати, відсутність державного контролю та прозорості, нерівномірний розподіл вигод, а також політичні та правові ризики.

Щоб максимізувати переваги державно-приватних партнерств та пом'якшити пов'язані з ними ризики, необхідно ретельно оцінювати та управляти цими партнерствами. Це передбачає встановлення чітких договірних угод, надійних механізмів моніторингу та підзвітності, залучення громадськості та прозорі процеси прийняття рішень. Ключовим тут є досягнення балансу між ефективністю приватного сектору та контролем з боку державного сектору, що передбачає внесення відповідних законодавчих змін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дабіжа В.В., Самков О.О. Розвиток державно-приватного партнерства для України з досвіду світової практики. *Сучасний науковий журнал*. 2024. № 4(2). С. 62–73.
2. Кіндрат О.О. Науково-теоретичні підходи до визначення поняття державно-приватного партнерства. *Review of transport economics and management*. 2025. № 12(28). С. 55–61.
3. Топазли Р. Публічно-приватне партнерство в управлінні програмами розвитку сфери будівництва в Україні. *Вісник Хмельницького національного університету.* 2024. № 5. С. 650–656.
4. Comparing public-private partnerships in construction: A damages perspective. URL: https://www.hka.com/article/comparing-public-private-partnerships-in-construction-a-damages-perspective.
5. The Advantages and Disadvantages of Public-Private Partnerships. URL: https://snatika.com/single-blog/the-advantages-and-disadvantages-of-public-private-partnerships.

УДК 346.7: 621.31
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.44

СПЕЦІАЛЬНІ ВИПАДКИ УЧАСТІ ТРЕТІХ ОСІБ У МЕХАНІЗМІ САМОВИРОБНИЦТВА ЕЛЕКТРИЧНОЇ ЕНЕРГІЇ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Повар П.О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри економічного права та економічного процесу
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-2057-5528
e-mail: povarpo10@gmail.com

Повар П.О. Спеціальні випадки участі третіх осіб у механізмі самовиробництва електричної енергії за законодавством України.

Механізм самовиробництва електричної енергії є однією з моделей функціонування розподіленої генерації на ринку електричної енергії, розвиток якої є важливим чинником досягнення енергетичної стійкості та безпеки України. У силу новизни нормативних положень правові дослідження спеціальних випадків участі третіх осіб у механізмі самовиробництва відсутні.

Метою дослідження є виявлення особливостей правового регулювання спеціальних випадків участі третіх осіб у механізмі самовиробництва.

Виділено випадки та висвітлено особливості правового регулювання спеціальними нормами відносин механізму самовиробництва за участі третіх осіб за законодавством України.

Визначено, що до переходу до замовника права власності на майно, утворене (встановлене) за енергосервісним договором, таке право належить виконавцю цього договору, і суб'єктний склад правовідносини механізму самовиробництва включає в себе замовника, як активного споживача, та виконавця, як третю особу. Після переходу до замовника права власності на електроустановки він залишається активним споживачем, але припиняється участь третьої особи у правовідносинах механізму самовиробництва.

Сформульовано особливі ознаки третьої особи, якими виступають суб'єкти господарювання, що виробляють електричну енергії з альтернативних джерел енергії за «зеленим» тарифом. Викладено ознаки правовідносин механізму самовиробництва за участі третьої особи у відносинах з підприємствами, установами та організаціями державної та комунальної форми власності як активними споживачами, та особливості правового регулювання цих відносин. Балансоутримувач об'єктів державного та комунального майна повинен дотримуватися умов участі у механізмі самовиробництва електричної енергії, визначених статтею 58-1 Закону України «Про ринок електричної енергії», у тому числі зобов'язаний укласти з електропостачальником договір купівлі-продажу електричної енергії за механізмом самовиробництва та набути статус активного споживача.

Ключові слова: механізм самовиробництва, активний споживач, третя особа, ринок електричної енергії, розподілена генерація, виробництво електричної енергії, зберігання електричної енергії, споживання електричної енергії, генеруючі установки, установки зберігання енергії, приєднання до електричних мереж.

Povar P.O. Special cases of third-party participation in the mechanism of self-production of electricity under Ukrainian law.

The mechanism of self-production of electricity is one of the models of distributed generation in the electricity market, the development of which is an important factor in achieving energy sustainability and security in Ukraine. Due to the novelty of the regulatory provisions, there are no legal studies of special cases of third-party participation in the self-production mechanism.

The purpose of the study is to identify the peculiarities of legal regulation of special cases of third-party participation in the self-production mechanism.

Cases have been identified and the peculiarities of legal regulation by special norms of relations in the self-production mechanism with the participation of third parties under Ukrainian law have been highlighted.

It has been determined that prior to the transfer of ownership rights to property created (established) under an energy service contract to the customer, such rights belong to the contractor under this contract, and the subject composition of the legal relationship of the self-production mechanism includes the customer as an active consumer and the contractor as a third party. After the transfer of ownership rights to electrical installations to the customer, the customer remains an active consumer, but the participation of a third party in the legal relations of the self-production mechanism ceases.

The specific characteristics of third parties, which are economic entities that generate electricity from alternative energy sources at a 'green' tariff, are formulated. The characteristics of legal relations in the self-production mechanism involving third parties in relations with state-owned and municipal enterprises, institutions and organisations as active consumers, and the peculiarities of the legal regulation of these relations are outlined. The balance holder of state and municipal property must comply with the conditions for participation in the mechanism of self-production of electricity, as defined in Article 58-1 of the Law of Ukraine 'On the Electricity Market', including the obligation to conclude a contract with the electricity supplier for the sale and purchase of electricity under the self-production mechanism and to acquire the status of an active consumer.

Key words: self-production mechanism, active consumer, third party, electricity market, distributed generation, electricity production, electricity storage, electricity consumption, generating facilities, energy storage facilities, connection to electricity networks.

Постановка проблеми. Новелою чинного законодавства є положення, присвячені механізму самовиробництва електричної енергії (далі – механізм самовиробництва), які були закріплені Законом України від 30.06.2023 року № 3220-20 [1] шляхом внесення змін та доповнень до Законів України «Про ринок електричної енергії» [2] (далі – Закон про ринок) та «Про альтернативні джерела енергії» [3] (далі – Закон про АДЕ). У Стратегії розвитку розподіленої генерації на період до 2035 року [4] механізм самовиробництва розглядається як одна з моделей функціонування роподіленої генерації на ринку електричної енергії. Механізм самовиробництва відіграє важливу роль у підтримці активних споживачів у самоспоживанні виробленої ними електричної енергії та сприяє розвитку використання альтернативних джерел енергії (далі – АДЕ).

Метою дослідження є виявлення особливостей правового регулювання спеціальних випадків участі третіх осіб у механізмі самовиробництва за законодавством України.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти правового регулювання відносин на ринку електричної енергії висвітлюються у працях, таких науковців, як: Беляневич О, Битяк О., Вавженчук С, Ващенко Ю., Віхров О., Деревянко Б., Джумагельдієва Г., Житник Ю., Кулик О., Майданевич Н., Миколаєць Р., Пожоджук Р., Раімов Р., Савенкова В., Шинкарук Н., Якимчук Н. та інші. У силу новизни нормативних положень правові дослідження спеціальних випадків участі третіх осіб у механізмі самовиробництва відсутні. Це дослідження є продовженням та складовою частиною наукових досліджень автора з питань правового забезпечення електроенергетики і енергетики в цілому, та механізму самовиробництва зокрема.

Виклад основного матеріалу. Закон про ринок містить загальну норму, що визначає можливість участі третіх осіб у механізмі самовиробництва через право споживача приєднувати до власних електричних мереж генеруючі установки та установки зберігання енергії, що належать третім особам [2, абз. 1 ч. 7 ст. 58-1]. Відповідно до положень Закону про АДЕ стимулювання виробництва електричної енергії застосовується також для генеруючих установок, що належать третім особам та приєднані до електричних мереж активного споживача [3, абз. 1-2 ч. 1 ст. 9-6]. Окрім них у законах закріплено низку спеціальних норм, що регулюють відносини за участі третіх осіб, а саме, які пов'язані: 1) з енергетичними кооперативами [3, абз. 3 ч. 4 ст. 9-6] та об'єднаннями співвласників багатоквартирного буднику (далі – ОСББ) [2, ч. 8 ст. 58-1]; 2) зі сторонами енергосервісного договору [3, абз. 3 ч. 4 ст. 9-6]; 3) із суб'єктами господарювання, що виробляють електроенергію з АДЕ за «зеленим тарифом» [3, ч. 5 ст. 9-6]; 4) з випадками, коли активними споживачами виступають підприємство, установа, організація, що засновані та діють на основі

державної або комунальної власності, органи державної влади, органи місцевого самоврядування [3, ч. 25-30 ст. 9-6].

Згідно з положеннями Закону про АДЕ стимулювання виробництва електричної енергії за механізмом самовиробництва застосовується для енергетичних кооперативів, а також замовників енергосервісу, за умови що весь обсяг виробленої такими генеруючими установками електричної енергії придбавається активним споживачем [3, абз. 3 ч. 4 ст. 9-6]. Оскільки наведено умову про придбання активним споживачем всього обсягу електричної енергії, то ця норма повинна стосуватися відносин механізму самовиробництва за участі третьої особи. Недоліком цієї норми є те, що вона прямо не визначає статус енергетичних кооперативів та замовників енергосервісу як активних споживачів, чи як третіх осіб. З одного боку, наведене положення закріплене у абз. 3 ч. 4 статті 9-6 Закону про АДЕ і структурно розташоване у статті серед норм, присвячених визначенню випадків участі третіх осіб – між абз. 2 ч. 4 та ч. 5 цієї статті. З іншого, у нормативному визначенні поняття активного споживача, енергетичний кооператив та споживач, який є замовником енергосервісу (як до, так і після переходу до замовника за енергосервісним договором права власності на майно, утворене (встановлене) за енергосервісним договором) згадуються як його різновиди [2, п. 3-2 ч. 1 ст. 1]. У ч. 2 ст. 58-1 Закону про ринок енергетичний кооператив згадується в категорії «інші споживачі» як різновид активного споживача та/або споживача, що має право встановлювати генеруючі установки [2]. Виникає питання щодо доцільності норм абз. 2 ч. 4 ст. 9-6 Закону про АДЕ, яка поширює стимулювання виробництва електричної енергії на енергетичні кооперативи та ще й за умови придбання активним споживачем всього обсягу виробленої генеруючими установками електричної енергії, оскільки енергетичний кооператив вказаний як різновид активного споживача (споживача) і в силу цього право кооперативу брати участь у механізму самовиробництва випливає із загальних норм ч. 2 ст. 58-1 Закону про ринок [2] та ч. 3 ст. 9-6 Закону про АДЕ [3]. Особливості організаційно-правової форми дозволяють дійти висновку, що у разі набуття енергетичним кооперативом статусу активного споживача, третіми особами можуть будуть члени такого кооперативу. Також енергетичний кооператив може залучати інших осіб до участі в механізмі самовиробництва в статусі третіх осіб. Разом з тим, не виключено, що енергетичний кооператив може виступати і як третя особа. Цей випадок охоплюється дією загальної норми щодо участі третіх осіб у механізмі самовиробництва, згідно із якою будь-яка юридична особа як власник чи володілець електроустановок може виступати третьою особою.

Відповідно до ч. 1 ст. 17 Закону про енергоефективність для здійснення енергоефективних та інших заходів, спрямованих на скорочення споживання та/або витрат на оплату енергії та/або житлово-комунальних послуг порівняно із споживанням та/або витратами, які існували б за відсутності таких заходів, фізична особа, фізична особа – підприємець або юридична особа може укласти енергосервісний договір. Предметом енергосервісного договору є здійснення енергосервісу, а сторонами – замовник та виконавець енергосервісу [5]. Одним із прикладів енергосервісу може бути використання механізму самовиробництва з метою скорочення витрат замовника енергосервісу, як споживача, на оплату постачання електричної енергії. При цьому замовник є активним споживачем, а виконавець – третьою особою, яка встановлює та приєднує до мереж замовника генеруючі установки та установки зберігання енергії. У Законі про АДЕ закріплено, що стимулювання виробництва електричної енергії за механізмом самовиробництва застосовується для замовників енергосервісу (як до, так і після переходу до замовника за енергосервісним договором права власності на майно, утворене (встановлене) за енергосервісним договором), за умови що весь обсяг виробленої такими генеруючими установками електричної енергії придбавається активним споживачем [3, абз. 3 ч. 4 ст. 9-6]. Привертає увагу вжите законодавцем застереження щодо переходу до замовника права власності на майно. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що визначальним у правовому статусі третьої особи у механізмі самовиробництва є те, що генеруючі установки та установки зберігання енергії належать їй на праві власності або іншому правовому титулі, що включає право користування таким майном. У силу цього перехід права власності на електроустановки від виконавця до замовника, означитиме втрату майнової підстави участі виконавця як третьої особи у механізмі самовиробництва. Після переходу права власності електроустановки належатимуть замовнику, який використовуватиме їх в механізмі самовиробництва вже як власні. Таким чином, до переходу до замовника права власності на майно, утворене (встановлене) за енергосервісним договором, таке право належить виконавцю цього договору, і суб'єктний склад правовідносини механізму самовиробництва включає в себе замовника, як активного

споживача, та виконавця, як третю особу. Після переходу до замовника права власності на електроустановки він залишається активним споживачем, але припиняється участь третьої особи у правовідносинах механізму самовиробництва. Але за відносин механізму самовиробництва без участі третьої особи не відбувається придбання активним споживачем у неї електричної енергії. Тому умова, згідно з якою «весь обсяг виробленої таким генеруючими установками електричної енергії придбавається активним споживачем», яка зазначена у абз. 3 ч. 4 ст. 9-6 Закону про АДЕ, може бути висунута лише для випадку «до переходу до замовника за енергосервісним договором права власності на майно, утворене (встановлене) за енергосервісним договором». Уявляється, що така редакція наведеної норми із розглянутим застереженням щодо переходу до замовника права власності, зумовлена некритичним відтворенням характеристики замовника енергосервісу як активного споживача, закріпленого у нормативному визначенні останнього у п. 3-2 ч. 1 ст. 1 Закону про ринок [2].

Відповідно до ч. 8 ст. 58-1 Закону про ринок активним споживачем також вважається об'єднання співвласників багатоквартирного будинку, за умови приєднання генеруючих установок та/або установок зберігання енергії до електричних мереж багатоквартирного будинку, квартир та/або нежитлових приміщень [2]**.** Відповідно до положень законодавства та позиції Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, можливими є дві схеми участі ОСББ у механізмі самовиробництва, у кожній з яких воно виступає активним споживачем, але одна з них передбачає участь третьої особи. По-перше, за механізму самовиробництва без участі третьої особи, за якого генеруючі установки та/або установки зберігання енергії належать ОСББ і приєднуються до електричних мереж багатоквартирного будинку, квартир та/або нежитлових приміщень. По-друге, за механізму самовиробництва за участі третьої особи, у якій мешканці є власниками чи користувачами генеруючих установок та/або установок зберігання енергії і виступають третіми особами у механізмі самовиробництва [6].

Наступний випадок участі третіх осіб, передбачений для суб'єктів господарювання, які виробляють електроенергію з АДЕ, будучи стороною договору купівлі-продажу за «зеленим» тарифом. Згідно із ч. 5 ст. 9-6 Закону про АДЕ [3] до третіх осіб можуть належати суб'єкти господарювання за наявності наступних умов: 1) вони виробляють електричну енергію з АДЕ (крім доменного та коксівного газів, а з використанням гідроенергії – лише мікро-, міні- та малі гідроелектростанції) на об'єктах електроенергетики або чергах їх будівництва (пускових комплексах); 2) вони є стороною договору купівлі-продажу електричної енергії за «зеленим» тарифом; 3) об'єкти електроенергетики або черги їх будівництва (пускові комплекси) додатково приєднані до електроустановок споживача, призначених для споживання електричної енергії безпосередньо чи через мережі такого споживача; 4) електрична енергія, відпущена в мережу споживача та/або спожита з мережі споживача таким об'єктом електроенергетики, у відносинах із гарантованим покупцем вважається спожитою на власні потреби. Оплата цих обсягів за «зеленим» тарифом не допускається. Особливими ознаками третьої особи у цьому випадку є: 1) третьою особою виступає суб'єкт господарювання; 2) він виробляє електроенергію з визначеного кола АДЕ; 3) ці суб'єкти господарювання є одночасно учасниками правовідносин з виробництва електроенергії за «зеленим» тарифом; 4) обсяг електричної енергії, який споживається та реалізується за механізмом самовиробництва, не враховується при оплаті за «зеленим» тарифом. У такий спосіб суб'єкти господарювання, що виробляють електроенергію за «зеленим» тарифом, отримують додаткову можливість в статусі третьої особи реалізовувати частину виробленої електричної продукції за механізмом самовиробництва.

Останніми нововведеннями є положення Закону України № 4213-20 від 14.01.2025 р. [7], якими врегульовано відносини щодо встановлення генеруючих установок та/або установок зберігання енергії, які належать третім особам, та їх приєднання до електричних мереж об'єктів державної та/або комунальної власності, що перебувають на балансі підприємств, установ, організацій, що засновані на основі державної або комунальної власності. Ці норми мають на меті розвиток малої розподіленої генерації, використання відновлювальних джерел енергії та підвищення енергоефективності у державному та комунальному секторах економіки. Аналіз цих положень дозволяє визначити наступні ознаки наведених правовідносин за участі третіх осіб у механізмі самовиробництва: 1) особливий суб'єктний склад активного споживача, якими може бути підприємство, установа, організація, що засновані на основі державної власності або комунальної власності, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, які є балансоутримувача-

ми об'єктів державної та/або комунальної власності; 2) генеруючі установки та/або установки зберігання енергії, які належать третім особам, приєднуються за механізмом самовиробництва до електричних мереж об'єктів державної або комунальної власності, які перебувають на балансі зазначених балансоутримувачів як активних споживачів. Особливістю правового регулювання окреслених відносин є те, що, по-перше, закон визначає один із способів встановлення генеруючих установок та/або установок зберігання енергії, що належать третім особам, а саме оренду третіми особами (а) державного та/або комунального майна та/або (б) земельних ділянок (прав на них), що перебувають у державній або комунальній власності, у порядку, визначеному Законами України «Про оренду державного та комунального майна» [8] та «Про оренду землі» [9]. По-друге, умови передачі в оренду такого державного чи комунального майна та/або земельних ділянок (прав на них), що перебувають у державній або комунальній власності, мають передбачати, що весь обсяг електричної енергії, виробленої генеруючими установками, що належать третім особам, придбається балансоутримувачем об'єктів державної або комунальної власності [3, ч. 26 ст. 9-6]. По-третє, строк дії договорів купівлі-продажу електричної енергії, що укладаються балансоутримувачем з орендарями такого майна та/або земельних ділянок (прав на них), дорівнює строку дії договору оренди державного або комунального майна та/або земельних ділянок (прав на них), на підставі яких здійснюється розміщення відповідних генеруючих установок та/або установок зберігання енергії. У такий спосіб взаємно пов'язуються умови передачі в оренду державного та комунального майна та/або земельних ділянок і строків дії відповідних договорів оренди з умовами механізму самовиробництва за участі третьої особи, а саме умовами договору між третьою особою і активним споживачем. Взаємозв'язок договірних відносин ґрунтується на тому, що певна особа, як власник чи користувач електроустановками, є одночасно третьою особою в механізмі самовиробництва і орендарем державного або комунального майна, а балансоутримувач об'єктів державної або комунальної власності – активним споживачем у механізмі самовиробництва і орендодавцем за договором оренди.

На нашу думку, має недоліки норма, викладена у ч. 29 ст. 9-6 Закону про АДЕ, у якій зазначено, що за умови виконання вимог, визначених статтею 58-1 Закону України «Про ринок електричної енергії», балансоутримувач об'єктів державної або комунальної власності може укласти з електропостачальником договір купівлі-продажу електричної енергії за механізмом самовиробництва та набути статус активного споживача. Вважаємо, що балансоутримувач немає жодних інших можливостей участі в механізмі самовиробництва (а саме цей термін згадується у ч. 25 ст. 9-6 Закону про АДЕ), аніж як набути статусу активного споживача. Балансоутримувач повинен дотримуватися вимог, визначених статтею 58-1 Закону про ринок, щодо участі у механізмі самовиробництва у статусі активного споживача, а відтак він не «може», а «повинен» (має юридичний обов'язок) укласти з електропостачальником договір купівлі-продажу електричної енергії за механізмом самовиробництва та набути статус активного споживача. У зв'язку з цим пропонуємо викласти ч. 29 ст. 9-6 Закону про АДЕ у новій редакції такого змісту: «Балансоутримувач об'єктів державного та комунального власності повинен дотримуватися умов участі у механізмі самовиробництва електричної енергії, визначені статтею 58-1 Закону України «Про ринок електричної енергії, у тому числі зобов'язаний укласти з електропостачальником договір купівлі-продажу електричної енергії за механізмом самовиробництва та набути статус активного споживача».

Висновки.

1. За результатами дослідження виділено і систематизовано випадки, а також висвітлено особливості правового регулювання спеціальними нормами відносин механізму самовиробництва за участі третіх осіб за законодавством України.

2. До переходу до замовника права власності на майно, утворене (встановлене) за енергосервісним договором, таке право належить виконавцю цього договору, і суб'єктний склад правовідносини механізму самовиробництва включає в себе замовника, як активного споживача, та виконавця, як третю особу. Після переходу до замовника права власності на електроустановки він залишається активним споживачем, але припиняється участь третьої особи у правовідносинах механізму самовиробництва.

3. Особливими ознаками третіх осіб, якими виступають суб'єкти господарювання, що виробляють електричну енергію з АДЕ за «зеленим» тарифом, є: 1) третьою особою виступає суб'єкт господарювання; 2) він виробляє електроенергію з визначеного кола АДЕ; 3) ці суб'єкти господарювання є одночасно учасниками правовідносин з виробництва електроенергії за «зеленим та-

рифом»; 4) обсяг електричної енергії, який споживається та реалізується за механізмом самовиробництва, не враховується при оплаті за «зеленим» тарифом.

4. Ознаками правовідносин механізму самовиробництва за участі третьої особи у державному та комунальному секторах економіки є: 1) особливий суб'єктний склад активного споживача, який включає підприємство, установу, організацію, що засновані на основі державної власності або комунальної власності, органи державної влади, органи місцевого самоврядування; 2) приєднання електроустановок третьої особи до електричних мереж об'єктів державної або комунальної власності, які перебувають на балансі активного споживача. Особливості правового регулювання цих відносин полягає у тому, що закон визначає оренду третьою особою державного та/або комунального майна та/або земельних ділянок як один із способів розміщення на них електроустановок третьої особи; а також у взаємопов'язаності умов договору оренди та договору купівлі-продажу електричної енергії, що укладаються між третьою особою та активним споживачем.

5. Запропоновано у Законі України «Про ринок електричної енергії» частину 29 статті 58-1 викласти у новій редакції такого змісту: «Балансоутримувач об'єктів державного та комунального майна повинен дотримуватися умов участі у механізмі самовиробництва електричної енергії, визначених статтею 58-1 Закону України «Про ринок електричної енергії», у тому числі зобов'язаний укласти з електропостачальником договір купівлі-продажу електричної енергії за механізмом самовиробництва та набути статус активного споживача».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до деяких законів України щодо відновлення та «зеленої» трансформації енергетичної системи України: Закон України від 30 червня 2023 р. № 3220-20. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3220-20/ed20230630#Text (дата звернення: 12.08.2025).
2. Про ринок електричної енергії: Закон України від 13 квітня 2017 року № 2019-19. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text (дата звернення: 12.08.2025).
3. Про альтернативні джерела енергії: Закон України від 20 лютого 2003 року № 555-15. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-15#Text (дата звернення: 12.08.2025).
4. Стратегія розвитку розподіленої генерації на період до 2035 року: схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 липня 2024 р. № 713-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/713-2024-%D1%80#Text (дата звернення 12.08.2025).
5. Про енергетичну ефективність: Закон України від 21.01.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1818-20#Text (дата звернення 12.08.2025).
6. Як ОСББ набути статусу активного споживача. *Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг*: веб-сайт. Опубліковано 05 липня 2024 року. URL: https://www.nerc.gov.ua/news/yak-osbb-nabuti-statusu-aktivnogo-spozhivacha (дата звернення 12.08.2025).
7. Про внесення змін до деяких законів України у сферах енергетики і теплопостачання щодо удосконалення окремих положень, пов'язаних із веденням господарської діяльності та дією воєнного стану в Україні: Закон України від 14.01.2025 № 4213-20. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4213-20#Text (дата звернення: 12.08.2025).
8. Про оренду державного та комунального майна: Закон України від 03.10.2019 № 157-20. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14#Text (дата звернення 12.08.2025).
9. Про оренду землі: Закон України від 06.10.1998 № 161-14. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14#Text (дата звернення: 12.08.2025).

УДК 62(075.8)+342.53
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.45

ЕНЕРГЕТИЧНА ІНФРАСТРУКТУРА: ОГЛЯД НОРМАТИВНИХ ТА ДОКТРИНАЛЬНИХ ПІДХОДІВ

Потапов І.І.,
здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії,
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»,
ORCID 0009-0000-6279-1440,
e-mail: potapov.law@gmail.com

Потапов І.І. Енергетична інфраструктура: огляд нормативних та доктринальних підходів.

Енергетична сфера визнається однією з найважливіших складових національної системи стійкості.

Протягом останніх років Російська Федерація здійснює цілеспрямовані дії, спрямовані на руйнування об'єктів енергетичної інфраструктури України, ураження зазнають різні електростанції, мережі, газові сховища тощо.

Модернізація та розбудова енергетичної інфраструктури виступають ключовими напрямами досягнення стратегічних цілей державного розвитку та виконання завдань, пов'язаних із відновленням інфраструктурних об'єктів.

Конструкція «енергетична інфраструктура» активно використовується в законодавстві. Хоча чинне законодавство України містить її легальне визначення, воно є досить обмеженим, що зумовлює існування різних підходів до його тлумачення та ускладнює формування єдиної термінологічної бази як у нормотворчій, так і в правозастосовній діяльності.

За результатами дослідження було проведено аналіз нормативних і доктринальних підходів до визначення поняття «енергетична інфраструктура», а також інших термінів, близьких за змістом і правовою природою.

Запропоновано авторське визначення «енергетичної інфраструктури», яке охоплює різні об'єкти призначені для видобутку, перетворення, транспортування, розподілу, зберігання та постачання енергетичних ресурсів та енергії, а також забезпечення безпеки, стабільності та безперервності функціонування енергетичної системи держави.

Обґрунтовано доцільність офіційного закріплення визначення «енергетична інфраструктура» на законодавчому рівні дозволить уніфікувати правозастосовну практику, забезпечить правову визначеність та сприятиме узгодженню нормативно-правових актів у сфері енергетики, а також критичної інфраструктури.

Враховуючи чинну нормативну базу, найбільш доцільним є закріплення цього поняття в Законі України «Про критичну інфраструктуру». Водночас більш деталізований опис та класифікацію енергетичної інфраструктури доцільно надати у документах стратегічного характеру.

Окремо відзначено, що при концептуальному оновленні законодавства, таке визначення може бути включено до можливих нових законодавчих актів, наприклад, Закону України «Про енергетику» або Закону України «Про основні засади забезпечення енергетичної безпеки України».

Ключові слова: енергетична інфраструктура, енергетична сфера, критична інфраструктура, критична енергетична інфраструктура енергетика, альтернативні джерела енергії, електроенергія, законодавство, нормативно-правові акти.

Potapov I.I. Energy infrastructure: an overview of regulatory and doctrinal approaches.

The energy sector is recognized as one of the most important components of the national resilience system. In recent years, the Russian Federation has carried out targeted actions aimed at destroying Ukraine's energy infrastructure, with various power plants, networks, gas storage facilities, and other facilities being damaged.

The modernization and development of energy infrastructure are key areas for achieving the strategic goals of national development and for fulfilling tasks related to the restoration of infrastructure facilities.

The term ‘energy infrastructure’ is actively used in legislation. Although current Ukrainian legislation contains its legal definition, it is rather limited, which leads to different approaches to its interpretation and complicates the formation of a unified terminological base in both rule-making and law enforcement activities.

Based on the results of the study, an analysis was conducted of regulatory and doctrinal approaches to defining the concept of “energy infrastructure”, as well as other terms similar in meaning and legal nature.

The author proposes a definition of “energy infrastructure” that covers various facilities intended for the extraction, conversion, transportation, distribution, storage, and supply of energy resources and energy, as well as for ensuring the security, stability, and continuity of the functioning of the state’s energy system.

It is argued that the official establishment of the definition of “energy infrastructure” at the legislative level would unify law enforcement practice, ensure legal certainty, and promote the harmonization of regulatory and legal acts in the fields of energy and critical infrastructure.

Given the current regulatory framework, it would be most appropriate to enshrine this concept in the Law of Ukraine “On Critical Infrastructure.” At the same time, a more detailed description and classification of energy infrastructure should be provided in strategic documents.

It is also noted that, in the event of a conceptual renewal of legislation, such a definition could be incorporated into possible new legislative acts, for example, the Law of Ukraine *“On Energy”* or the Law of Ukraine “On the Basic Principles of Ensuring the Energy Security of Ukraine.”

Key words: energy infrastructure, energy sector, critical infrastructure, critical energy infrastructure, energy, alternative energy sources, electricity, legislation, regulatory acts.

Постановка проблеми. На загальнодержавному рівні, відповідно до Концепції забезпечення національної системи стійкості**,** затвердженої Указом Президента України від 27 вересня 2021 року № 479/2021, енергетична сфера визнається однією з найважливіших складових національної системи стійкості [1].

Протягом останніх років (2022-2025) Російська Федерація здійснює цілеспрямовані дії (ракетні та інші обстріли), спрямовані на руйнування об’єктів енергетичної інфраструктури України. Ураження зазнають різні електростанції, мережі, газові сховища тощо [2; 3; 4; 5]. За даними Міністерства енергетики України, у період повномасштабного вторгнення Російської Федерації зафіксовано понад 63 тис. випадків пошкодження об’єктів енергетичної інфраструктури, зокрема: понад 34 тис. підстанцій, об’єктів розподілу та електропередач; майже 5 тис. генеруючих установок; близько 23 тис. газових об’єктів; майже 1,5 тис. теплоенергетичних установок [2; 6]. Це все призводить до порушення функціонування цілісної енергетичної системи України.

Розвиток та модернізація енергетичної інфраструктури є одним з напрямків досягнення стратегічних цілей розвитку держави та забезпечення реалізації завдань, спрямованих на відновлення інфраструктури [7].

Конструкція «енергетична інфраструктура» широко використовується в законодавстві не лише у сфері енергетики, але й у нормативно-правових актах інших галузей, зокрема в Земельному кодексі України [8], Бюджетній декларації на 2026-2028 роки [9], Національній транспортній стратегії України на період до 2030 року [10], Стратегії розвитку сфери електронних комунікацій України на період до 2030 року [11], Меморандумі про взаєморозуміння між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки щодо співпраці у забезпеченні стійкості енергетичної системи України [12].

Також «енергетична інфраструктура» вживається представниками експертного середовища та органів державної влади [13; 14; 15; 16; 17; 18].

Водночас відзначимо, що чинне законодавство України хоча і містить легальне визначення поняття енергетичної інфраструктури, але воно є досить обмеженим, що зумовлює наявність різних підходів до його тлумачень та ускладнює формування єдиної термінологічної основи як у нормотворчій, так і в правозастосовній сфері. Така ситуація й обумовлює актуальність даного дослідження.

Стан опрацювання. Питання, пов’язані з енергетичною інфраструктурою, неодноразово ставали предметом наукових досліджень. Зокрема, серед авторів, які приділяли увагу цій проблема-

тиці, слід відзначити: О. Сухудолю, Ю. Харазішвілі, Г. Рябцева, В. Лободзинського, М. Бурика, О. Петрученко, О. Ілліну, Т. Сороку, Ю. Опанасюк, А. Росохату, Ю. Матвєєву, В. Чорній, Р. Плахотнюка, Д. Бірюкова, С. Кондратова та інших.

О. Сухудоля у своїх численних публікаціях досліджує стійкість критичної енергетичної інфраструктури [19]. Надалі О. Суходоля разом з Ю. Харазішвілі, Г. Рябцевим вже у своїй колективній монографії «Енергетична безпека України: перспективна модель управління ризиками» розвиток енергетичної інфраструктури розглядається як елемент енергетичної безпеки України [20]. В. Лободзинський, М. Бурик, О. Петрученко, О. Ілліна аналізують вплив сучасних технологій на забезпечення енергетичної системи України [21]. Т. Сорока, Ю. Опанасюк, А. Росохата, Ю. Матвєєва розглядають загрози, до яких можуть привести знищення та пошкодження енергетичних об'єктів, зокрема, автори вважають, що це може викликати енергетичні кризи, економічний колапс та соціальну нестабільність [22]. В. Чорній вивчає у своєму однойменному дослідженні вплив війни на енергетичну систему України [23]. Р. Плахотнюк окреслює основні елементи енергетичної інфраструктури, даючи при цьому одне з найбільш комплексних визначень такої інфраструктури [24]. Своєю чергою, слід відзначити, що в доктрині ще відсутнє усталене визначення «енергетичної інфраструктури».

Останнім часом енергетична сфера характеризується високою динамікою розвитку, що зумовлено як впровадженням інноваційних технологій, так і наслідками повномасштабного вторгнення (зокрема, безпековими викликами та потребою у зберіганні електроенергії). Такі обставини обґрунтовують необхідність поглибленого дослідження вказаних процесів та вироблення ефективних механізмів модернізації енергетичної інфраструктури.

Метою дослідження є комплексне дослідження нормативних та доктринальних підходів до визначення поняття «енергетична інфраструктура» та розроблення авторського його тлумачення.

Виклад основного матеріалу. Дослідники слушно зазначають, що енергетична інфраструктура є критично важливим елементом функціонування будь-якої держави, оскільки забезпечує роботу економіки, соціальних служб та життєдіяльність населення [22].

Законом України «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів» від 9 липня 2010 року № 2480-VI було закріплено визначення «енергетичної інфраструктури», як сукупності об'єктів, призначених для виробництва, передачі і розподілу електричної енергії, у тому числі їх технологічна інфраструктура [25]. Як вже стверджувалось, наразі відповідне нормативне закріплення є досить обмеженим, зокрема і через те, що вони тривалий час не переглядалось. Своєю чергою, необхідно відзначити, що у нормативно-правових актах також використовуються суміжні поняття, наприклад, «критична інфраструктура», «критична енергетична інфраструктура», «енергетична система» та інші.

Відповідно до Закону України «Про критичну інфраструктуру» від 16 листопада 2021 року № 1882-IX критичною інфраструктурою вважається сукупність об'єктів критичної інфраструктури [26]. Своєю чергою, до таких об'єктів критичної інфраструктури відносяться об'єкти інфраструктури, системи, їх частини та їх сукупність, які є важливими для економіки, національної безпеки та оборони, порушення функціонування яких може завдати шкоди життєво важливим національним інтересам, зокрема, і енергозабезпечення (у тому числі постачання теплової енергії) (статті 1, 9 Закону України «Про критичну інфраструктуру»).

Кабінетом Міністрів України затверджено Перелік секторів критичної інфраструктури. Так, відповідно до цього переліку визначений паливно-енергетичний сектор, до якого зі свого боку входять 7 підсекторів, а саме: *електроенергетика*, яка охоплює наступні напрями: виробництво електричної енергії; забезпечення функціонування ринку електричної енергії, організація купівлі-продажу електричної енергії на ринку; управління системами передачі та енергопостачання; розподіл електричної енергії; експлуатація гідротехнічних споруд; *вугільно-промисловий комплекс*, до якого відносяться: видобуток вугілля для генерації електроенергії на теплоелектростанціях та теплоелектроцентралях, зберігання та постачання вугілля); *торфодобування* (розробка родовищ торфу, видобування корисних копалин); *нафтова промисловість* (видобуток нафти, передача (транзит) нафти та нафтопродуктів, очищення, переробка та обробка нафти, експлуатація нафтопроводів, зберігання та постачання нафти та нафтопродуктів); *газова промисловість* (видобуток газу, переробка та очищення газу. передача (транзит) газу, розподіл газу, забезпечення роботи систем зрідження природного газу, експлуатація газотранспортної системи, зберігання природного газу); *ядерна енергетика* (виробництво ядерного палива, експлуатація ядерних під-

критичних установок, ядерних реакторів, які включають критичні та підкритичні збірки дослідницьких ядерних реакторів, експлуатація атомних електростанцій, підприємств і установок зі збагачення та перероблення ядерного палива, а також сховищ відпрацьованого ядерного палива, видобуток та переробка уранової сировини); *енергетичне машинобудування* (виробництво високовольтного та низьковольтного електрообладнання, зокрема силових трансформаторів та реакторів для потреб енергетики) [27].

Законом України «Про ринок електричної енергії» від 13 квітня 2017 року № 2019-VIII закріплено визначення критичної енергетичної інфраструктури, що є частиною загальної концепції критичної інфраструктури. Так, відповідно до статті 1 відповідного Закону це об'єкти енергетичної інфраструктури, що є необхідними для забезпечення життєво важливих для суспільства функцій, безпеки та добробуту населення, виведення з ладу або руйнування яких матиме суттєвий вплив на національну безпеку та оборону, навколишнє природне середовище та може призвести до значних фінансових збитків і людських жертв, віднесені до критичної інфраструктури в порядку, визначеному законодавством [28]. Додатково слід відзначити, що цей законодавчий акт також відзначає, що до об'єктів електроенергетики відносяться: електростанція (крім ядерної частини атомної електричної станції), електрична підстанція, електрична мережа, установка зберігання електричної енергії. Тобто від стадії виробництва електроенергії до її зберігання та постачання кінцевому споживачу.

Аналогічне визначення критичної енергетичної інфраструктури також закріплено Законом України «Про ринок природного газу» від 9 квітня 2015 року № 329-VIII. Своєю чергою, до об'єктів газової інфраструктури належать: *виробничі об'єкти та установки газовидобувних підприємств; газотранспортні системи* (технологічний комплекс, до якого входить окремий магістральний газопровід з усіма об'єктами і спорудами, пов'язаними з ним єдиним технологічним процесом, або кілька таких газопроводів, якими здійснюється транспортування природного газу від точки (точок) входу до точки (точок) виходу); *газорозподільні системи* (технологічний комплекс, що складається з організаційно і технологічно пов'язаних між собою об'єктів, призначених для розподілу природного газу від газорозподільних станцій безпосередньо споживачам); *газосховища* (технологічний комплекс, створений у природній або штучній ємності з метою накопичення природного газу (включаючи ємність установки LNG, призначену для зберігання природного газу), і технологічно поєднані з цим комплексом споруди, призначені для зберігання (закачування, відбору) природного газу. *установка LNG* (технологічний комплекс, що складається з термінала, призначеного для зрідження природного газу або завантаження, вивантаження та регазифікації зрідженого природного газу, а також об'єктів та споруд, що використовуються для надання допоміжних послуг та тимчасового зберігання в процесі регазифікації до моменту доставки природного газу до магістральних газопроводів, але не включаючи частини термінала, що використовуються як газосховище) [29].

Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 8 лютого 1995 року № 39/95-ВР встановлює перелік об'єктів, які належать до ядерних установок, зокрема це пов'язані з ними будівлі та устаткування, на яких здійснюються виробництво, переробка, використання, обробка, зберігання чи захоронення ядерного матеріалу (наприклад, об'єкти з виробництва ядерного палива; дослідницькі ядерні реактори; атомні електростанції; підприємства і установки зі збагачення та перероблення ядерного палива, а також сховища відпрацьованого ядерного палива) [30]. В цьому випадку йде мова про вже більший перелік етапів (виробництво, переробка, використання, обробка, зберігання чи захоронення ядерного матеріалу), що зумовлено специфікою виготовлення такої енергії.

У грудні 2019 року в ЄС було прийнято Європейський зелений курс (European Green Deal), який спрямований на ширше використання, зокрема шляхом стимулювання, відновлюваних джерел енергії. Україна, у межах проголошеного курсу на європейську інтеграцію (закріпленого на конституційному, а також законодавчому та підзаконному рівнях), активно здійснює адаптацію національного законодавства до права Європейського Союзу з метою забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу та подальшого членства в ньому. Для України використання альтернативних джерел енергії є не тільки пріоритетом у сфері екології, передумовою перебудови галузей національної економіки, але і індикатором відповідних реформ, виконання взятих Україною міжнародних зобов'язань, так і частиною комплексу заходів з забезпечення національної безпеки. В Україні останніми роками спостерігається досить стрімке

зростання використання альтернативних джерел енергії. Ця тенденція обумовлена кількома ключовими чинниками, серед яких можна виділити: здешевлення відповідного устаткування, вигідні умови «зеленого» тарифу, а також необхідність заміщення традиційної енергетичної інфраструктури більш автономними рішеннями. Особливого значення ці процеси набули у контексті наслідків повномасштабного вторгнення Російської Федерації, що спричинило окупацію окремих територій із вугільними шахтами, руйнування та пошкодження електростанцій, відключення Запорізької атомної електростанції від енергетичної системи України тощо.

Відповідно до Закону України «Про альтернативні джерела енергії» від 20 лютого 2003 року № 555-IV до об'єктів альтернативної енергетики відносяться енергогенеруюче та інше обладнання, що виробляє енергію за рахунок використання альтернативних джерел енергії (наприклад, енергія сонячна, вітрова, гідроенергія, енергія біомаси, газу з органічних відходів тощо) [31]. Своєю чергою, до сфери альтернативної енергетики відноситься діяльність, пов'язана з використанням альтернативних джерел енергії для виробництва, постачання, транспортування, зберігання, передачі та споживання енергії, виробленої з альтернативних джерел [31].

Дослідники нафтогазову галузь здебільшого розглядають як складову єдиного енергетичного комплексу держави, а її окремі елементи, як частина енергетичної інфраструктури. Відповідно до статті 1 Закону України «Про нафту і газ» від 12 липня 2001 року № 2665-III) до цих елементів нафтової галузі належать об'єкти, що забезпечують пошук, розвідку і розробку родовищ нафти та газу, а також їх транспортування, переробку, зберігання і реалізацію нафти, природного газу та продуктів їх переробки [32].

В науковій літературі також відсуне загально прийняте визначення енергетичної інфраструктури та його складових. Одне з найбільш комплексних визначень дає Р. Плахотнюк, який підкреслює, що до енергетичної інфраструктури належать: енергетичні мережі, енергоблоки, системи електропостачання та газопостачання, електростанції, мережі енергопостачання, газові та нафтові магістралі, які забезпечують країну енергоресурсами для промисловості, транспорту та побутових потреб [22]. Також він наводить наступні об'єкти енергетичної інфраструктури, зокрема, газопостачальні мережі, нафтохімічні заводи і об'єкти зберігання нафти та газу, електричні підстанції, трансформаторні станції, паливні склади тощо [22].

В. Чорній вважає, що національна енергетична система складається з генерувальних потужностей та магістральних ліній електропередачі [23]. Дана позиція виглядає досить дискусійною, оскільки не охоплює інші стадії, наприклад, зберігання, а іноді і захоронення, коли мова йде про ядерний матеріал.

В. Лободзинський, М. Бурик, О. Петрученко, О. Ілліна підкреслюють, що «будь-яка класична енергетична система інтегрована з інформаційно-комунікаційною технологією, то електрична мережа перетворюється в розумну мережу і забезпечується двонаправлений зв'язок між генерацією електроенергії і центральною системою керування виробництвом і споживанням енергії» [21]. Підтримуючи відповідний підхід, до сучасних об'єктів енергетичної інфраструктури, слід відносити не лише традиційні енергетичні потужності та мережі, але й цифрові системи управління, центри обробки та консолідації даних, центри прийняття рішень, диспетчерські та ситуаційні центри, а також інші інформаційно-комунікаційні та кіберзахисні елементи, які забезпечують стабільне, безпечне та ефективне функціонування енергетичного сектору.

Розглядаючи енергетичну інфраструктуру як невід'ємну складову критичної інфраструктури, доцільно проаналізувати також доктринальні підходи до визначення критичної інфраструктури та її елементів. Так, Д. Бірюков розглядає критичну інфраструктуру як «сукупність об'єктів, технологій, державних і наукових структур, порушення регламентної діяльності, яких впливає на економічну, соціально-політичну, військову, екологічну безпеку» [33]. На думку автора, складовою критичної інфраструктури є наукові установи, зокрема науково-дослідні інститути, конструкторські бюро тощо. Дана позиція заслуговує на увагу та з нею варто погодитися, оскільки створення нових продуктів, їх удосконалення та впровадження інноваційних технологій є вкрай важливими в умовах необхідності модернізації та оновлення енергетичної системи України, підвищення її надійності, ефективності та стійкості до зовнішніх викликів, особливо в контексті військових загроз.

Своєю чергою, С. Теленик наводить різні підходи до визначення «критичної інфраструктури», як-то: «сукупність об'єктів; систем, об'єктів і ресурсів», «сукупність об'єктів інфраструктури держави», «сукупність об'єктів, технологій, державних і наукових структур», «об'єкти, системи,

мережі або їх частини; системи й ресурси, фізичні чи віртуальні, що забезпечують функції та послуги» [34].

Виходячи з закріплення в нормативно-правових актах визначень, які є близькими за змістом, а також беручи до уваги різноманітні доктринальні підходи, доцільним є формулювання власного комплексного визначення поняття «енергетична інфраструктура». Так, пропонується під «енергетичною інфраструктурою» розуміти сукупність об'єктів, систем, мереж, споруд, обладнання, технологічних комплексів і цифрових систем управління, призначених для видобутку, перетворення, транспортування, розподілу, зберігання та постачання енергетичних ресурсів і енергії; розробки та виготовлення спеціалізованого обладнання та технологій; обробки й консолідування інформації у сфері енергетики; а також забезпечення безпеки, стабільності та безперервності функціонування енергетичної системи держави.

Оскільки наразі Закон України «Про критичну інфраструктуру» визначає об'єкти енергетичної інфраструктури як складову критичної інфраструктури, доречно закріпити визначення «енергетична інфраструктура» саме в цьому законодавчому акті.

У квітні 2023 року Кабінет Міністрів України затвердив Енергетичну стратегію України на період до 2050 року [35]. Враховуючи значення положень цього нормативно-правового акту та ризики, пов'язані з їх можливим використанням Російською Федерацією для подальшого руйнування енергетичної інфраструктури, Уряд України ухвалив рішення не оприлюднювати зазначену стратегію у відкритому доступі. Тому доцільним вбачається передбачити у тексті саме цієї стратегії більш деталізований опис та класифікацію енергетичної інфраструктури, що дозволить підвищити ефективність планування та реалізації державної політики у сфері енергетики, а також сприятиме належному захисту критичних об'єктів у воєнний і післявоєнний періоди.

Як уже зазначалося, наразі триває адаптація національного законодавства до права Європейського Союзу, що зумовлює не лише технічні та фрагментарні зміни, а й більш концептуального характеру. Тому надалі визначення поняття «енергетична інфраструктура» може бути закріплено у можливих нових законодавчих актах, зокрема в Законі України «Про енергетику» або в Законі України «Про основні засади забезпечення енергетичної безпеки України»

Висновки. Отже, за результатами дослідження було проведено аналіз нормативних і доктринальних підходів до визначення поняття «енергетична інфраструктура», а також інших термінів, близьких за змістом і правовою природою.

Запропоновано авторське визначення «енергетичної інфраструктури», а саме, як сукупність об'єктів, систем, мереж, споруд, обладнання, технологічних комплексів і цифрових систем управління, призначених для видобутку, перетворення, транспортування, розподілу, зберігання та постачання енергетичних ресурсів і енергії; розробки та виготовлення спеціалізованого обладнання та технологій; обробки й консолідування інформації у сфері енергетики; а також забезпечення безпеки, стабільності та безперервності функціонування енергетичної системи держави.

Своєю чергою, офіційне закріплення визначення «енергетична інфраструктура» на законодавчому рівні дозволить уніфікувати правозастосовну практику, забезпечить правову визначеність та сприятиме узгодженню нормативно-правових актів у сфері енергетики, а також критичної інфраструктури.

Враховуючи чинну нормативну базу, найбільш доцільним є закріплення цього поняття в Законі України «Про критичну інфраструктуру», оскільки енергетичні об'єкти є одним з ключових секторів критичної інфраструктури, від функціонування яких залежить національна безпека. Водночас більш деталізований опис та класифікацію енергетичної інфраструктури доцільно надати у документах стратегічного характеру, наприклад, в Енергетичній стратегії України на період до 2050 року, що дозволить інтегрувати правове визначення з довгостроковими цілями розвитку енергетичної системи. Надалі, при концептуальному оновленні законодавства, таке визначення може бути включено до можливих нових законодавчих актів, наприклад, Закону України «Про енергетику» **або** Закону України «Про основні засади забезпечення енергетичної безпеки України».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про запровадження національної системи стійкості»: Указ Президента України від 27 вересня 2021 р. № 479/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/2021#n11.

2. Five Energy Sector Lessons from Ukraine. URL: https://brodies.com/insights/oil-and-gas/five-energy-sector-lessons-from-the-front-line-in-ukraine (дата звернення: 12.08.2025).
3. Масовані ракетні обстріли енергетичної інфраструктури. URL: https://mvs.gov.ua/news/obstrili-energeticnoyi-infrastrukturi (дата звернення: 12.08.2025).
4. росія атакувала об'єкт ГТС, який забезпечує диверсифікований маршрут поставки природного газу в Україну. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/rosiia-atakuvala-obiekt-hts-iakyi-zabezpechuie-dyversyfikovanyi-marshrut-postavky-pryrodnoho-hazu-v-ukrainu (дата звернення: 12.08.2025).
5. Обстріли енергетичної інфраструктури України, критично важливої для роботи вітчизняних АЕС, становлять загрозу ядерній і радіаційній безпеці. URL: https://energoatom.com.ua/news/obstrili-energeticnoyi-infrastrukturi-ukrayini-kriticno-vazlivoyi-dlia-roboti-vitciznianix-aes-stanovliat-zagrozu-iadernii-i-radiaciinii-bezpeci (дата звернення: 12.08.2025).
6. Стабільне проходження минулої зими – перемога для всієї енергетичної галузі. URL: https://mev.gov.ua/novyna/stabilne-prokhodzhennya-mynuloyi-zymy-peremoha-dlya-vsiyeyi-enerhetychnoyi-haluzi (дата звернення: 12.08.2025).
7. Про схвалення Бюджетної декларації на 2026-2028 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 червня 2025 р. № 774. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/774-2025-%D0%BF#Text.
8. Земельний кодекс України: Закон України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text.
9. Про схвалення Бюджетної декларації на 2026-2028 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 червня 2025 р. № 774. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/774-2025-%D0%BF#Text.
10. Про схвалення Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2024 р. № 1550. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-2024-%D0%BF#Text.
11. Про схвалення Стратегії розвитку сфери електронних комунікацій України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 4 червня 2025 р. № 546-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2025-%D1%80#Text.
12. Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки щодо співпраці у забезпеченні стійкості енергетичної системи України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_003-24#Text.
13. Захист енергетичної інфраструктури: аналіз української законодавчої бази. Аналітична записка. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/zakhist-energetichnoi-infrastrukturi-analiz-ukrainskoi (дата звернення: 12.08.2025).
14. У Міненерго обговорили міжнародну підтримку захисту об'єктів енергетичної інфраструктури. URL: https://mev.gov.ua/novyna/u-minenerho-obhovoryly-mizhnarodnu-pidtrymku-zakhystu-obyektiv-enerhetychnoyi-infrastruktury (дата звернення: 12.08.2025).
15. За координації Міненерго харківські енергетики отримали дев'ять автовишок для ремонтних робіт. URL: https://mev.gov.ua/novyna/za-koordynatsiyi-minenerho-kharkivski-enerhetyky-otrymaly-devyat-avtovyshok-dlya-remontnykh (дата звернення: 12.08.2025).
16. Україна та США обговорили посилення енергетичної безпеки та захисту енергетичної інфраструктури. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-ta-ssha-obhovoryly-posylennia-enerhetychnoi-bezpeky-ta-zakhystu-enerhetychnoi-infrastruktury (дата звернення: 12.08.2025).
17. Розширення енергетичної співпраці України та Туреччини: нові можливості та виклики. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/rozshyrennia-enerhetychnoi-spivpratsi-ukrainy-ta-turechchyny-novi-mozhlyvosti-ta-vyklyky (дата звернення: 12.08.2025).
18. Міненерго: Україна прискорює виконання рекомендацій Єврокомісії у сфері енергетики. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/minenerho-ukraina-pryskoriuie-vykonannia-rekomendatsii-ievrokomisii-u-sferi-enerhetyky (дата звернення: 12.08.2025).
19. Суходоля О.М. Стійкість критичної енергетичної інфраструктури та життєдіяльності громад: аналіт. доп. Київ: НІСД, 2024. 160 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2024-05/ad_sukhodolia_resilience_2905202.pdf.

20. Суходоля О.М., Харазішвілі Ю.М., Рябцев Г.Л. Енергетична безпека України: перспективна модель управління ризиками: монографія / за ред. О.М. Суходолі. Київ: НІСД, 2023. 152 с. URL: https://niss.gov.ua/publikatsiyi/monohrafiyi/enerhetychna-bezpeka-ukrayiny-perspektyvna-model-upravlinnya-ryzykamy.
21. Лободзинський В.Ю., Бурик М.П., Петрученко О.В., Ілліна О.О. Вплив системи Smart Grid на національну енергетичну мережу. *Енергетика: економіка, технології, екологія.* 2022. № 1. С. 57–64. URL: https://energy.kpi.ua/article/view/259182/255897.
22. Сорока Т., Опанасюк Ю., Росохата А., Матвєєва Ю. Ідентифікація та управління ризиками при відбудові енергетичної інфраструктури, постраждалої внаслідок військових дій. *Таврійський науковий вісник*. Серія: Економіка. 2025. № 22, С. 71–79. URL: http://www.tnv-econom.ksauniv.ks.ua/index.php/journal/article/view/576.
23. Чорній В. Вплив війни на енергетичну систему України. Herald of Khmelnytskyi National University. *Economic Sciences.* 2022. № 304(2(2). С. 196–202. URL: https://heraldes.khmnu.edu.ua/index.php/heraldes/article/view/1082/1101.
24. Плахотнюк Р. Забезпечення стійкості критичної інфраструктури в Україні в умовах сучасних викликів. *Економічний простір*. 2 024. № 195. С. 47–54. URL: http://economicspace.pgasa.dp.ua/article/view/317272.
25. Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів: Закон України від 9 липня 2010 р. № 2480-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2480-17/ed20210820#Text.
26. Про критичну інфраструктуру: Закон України від 16 листопада 2021 р. № 1882-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#Text.
27. Деякі питання об'єктів критичної інфраструктури: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 жовтня 2020 р. № 1109. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1109-2020-%D0%BF#Text.
28. Про ринок електричної енергії: Закон України від 13 квітня 2017 р. № 2019-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text.
29. Про ринок природного газу: Закон України від 9 квітня 2015 р. № 329-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-19#Text.
30. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку: Закон України від 8 лютого 1995 р. № 39/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/39/95-%D0%B2%D1%80#Text.
31. Про альтернативні джерела енергії: Закон України від 20 лютого 2003 р. № 555-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-15#Text.
32. Про нафту і газ: Закон України від 12 липня 2001 р. № 2665-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2665-14#Text.
33. Бірюков Д.С., Кондратов С.І. Захист критичної інфраструктури: проблеми та перспективи впровадження в Україні. Київ : НІСД, 2012. 96 с.
34. Теленик С.С. Критична інфраструктура як об'єкт адміністративно-правового регулювання. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ.* 2018. № 1 (15). URL: http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/6663/1/17.pdf.
35. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2050 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2023 р. № 373-р. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-enerhetychnoi-stratehii-ukrainy-na-period-do-2050-roku-373r-210423.

УДК 347.736:346.22
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.46

СУДОВА САНАЦІЯ ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ ПІСЛЯ СКАСУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Татік Ю.М.,
здобувачка вищої освіти ступеня доктор філософії,
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»

Татік Ю.М. Судова санація державних підприємств після скасування Господарського кодексу України.

Втрата чинності Господарського кодексу України з 28 серпня 2025 року усунула дуалізм правового регулювання та започаткувала обов'язкову корпоратизацію державних підприємств, що має забезпечити рівні умови для всіх учасників господарського обороту. Проте така трансформація висуває низку нових викликів у сфері відновлення платоспроможності боржників державного сектору. У цих умовах судова санація набуває особливого значення як єдина форма фінансового оздоровлення, передбачена Кодексом України з процедур банкрутства (КУзПБ). Вона стає головним інструментом збереження економічної цінності підприємств та забезпечення балансу між публічними і приватними інтересами. Водночас практика засвідчує наявність суттєвих проблем: складність погодження планів санації з органами управління державним майном, неможливість реструктуризації боргів із єдиного соціального внеску та ПДФО, несвоєчасність дій державних кредиторів, а також відсутність механізму «мовчазної згоди» для уникнення бюрократичних затримок. Дослідження підкреслює, що план санації є базовим процесуальним документом, у якому концентруються ключові заходи з відновлення платоспроможності: реструктуризація боргів, перепрофілювання виробництва, залучення інвесторів. Його реалістичність та своєчасне затвердження безпосередньо впливають на успіх усієї процедури. Аналіз судової практики показує, що господарські суди дедалі частіше стають арбітрами у конфлікті між державою як кредитором і державою як власником, відстоюючи принцип верховенства права та інтереси більшості кредиторів. У статті обґрунтовується положення, що ефективна судова санація державних підприємств можлива лише за умови вдосконалення інституційного механізму: підвищення відповідальності органів управління державним майном, врегулювання проблеми соціальних боргів, посилення професійної підготовки арбітражних керуючих. Дослідження поєднує аналіз оновленого законодавства з практикою його застосування та у формулюванні конкретних пропозицій щодо підвищення результативності санаційних процедур у державному секторі.

Ключові слова: судова санація, процедура неплатоспроможності, Кодекс України з процедур банкрутства, державні підприємства, план санації, права кредиторів, управління державним майном, реструктуризація заборгованості, відновлення платоспроможності.

Tatik Yu.M. Judicial rehabilitation of state-owned enterprises after the abolition of the Economic Code of Ukraine.

The repeal of the Economic Code of Ukraine in 2025 and the introduction of a new model for the functioning of state enterprises mark an important stage in the transformation of the Ukrainian economy, which is gradually shifting from a system with a special legal status of certain entities to the general rules of corporate law. The termination of the Economic Code on August 28, 2025, eliminated the dualism of legal regulation and introduced mandatory corporatization of state enterprises, aimed at ensuring equal conditions for all market participants. However, such transformation poses a range of new challenges in the field of restoring the solvency of public-sector debtors. Under these conditions, judicial reorganization (sanátsiia) acquires particular significance as the only form of financial rehabilitation provided by the Bankruptcy Procedures Code of Ukraine. It becomes the main tool for preserving the economic value of enterprises and ensuring a balance between public and private interests. At the same

time, practice reveals a number of serious problems: the complexity of coordinating reorganization plans with state property management authorities, the impossibility of restructuring arrears of the Unified Social Contribution and personal income tax, the untimely actions of state creditors, as well as the absence of a «silent consent» mechanism to prevent bureaucratic delays. The study emphasizes that the reorganization plan is a basic procedural document concentrating the key measures for restoring solvency: debt restructuring, production re-profiling, attracting investors. Its realism and timely approval directly affect the success of the entire procedure. An analysis of judicial practice shows that commercial courts increasingly act as arbiters in the conflict between the state as creditor and the state as owner, upholding the principle of the rule of law and the interests of the majority of creditors. The article concludes that improving the effectiveness of reorganization procedures in the public sector is possible only through strengthening the institutional framework: enhancing the accountability of state property management bodies, addressing the issue of social debt, improving the professional training of insolvency practitioners, and reinforcing the role of judicial oversight. The presented material combines an analysis of updated legislation with examples from judicial practice and outlines the prospects for the development of the institution of judicial reorganization under the transition to a corporate model of state enterprise management.

Key words: judicial reorganization, insolvency proceedings, Bankruptcy Procedures Code of Ukraine, state-owned enterprises, reorganization plan, creditors' rights, state property management, debt restructuring, solvency restoration.

Постановка проблеми. Скасування Господарського Кодексу України (ГК України) у 2025 році знаменує докорінну зміну підходу до правового статусу державних підприємств. Закон № 4196-IX від 09.01.2025 р. «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» визнав ГК України таким, що втратив чинність з 28 серпня 2025 р. Цей закон запровадив трансформацію державних та комунальних підприємств – протягом трирічного перехідного періоду вони мають перереєструватися у господарські товариства (акціонерні товариства або товариства з обмеженою відповідальністю). Вже з моменту набрання чинності законом (лютий 2025 р.) заборонено створювати нові юридичні особи у формі державних підприємств, а також низки інших форм, як-от комунальні та приватні підприємства [1]. Фактично відбувається перехід від унітарних підприємств до корпоративних форм із чіткішими правилами корпоративного управління. Державні та комунальні підприємства з часом втратять свій особливий статус і діятимуть на загальних засадах корпоративного права, що, за задумом, усуне дуалізм правового регулювання та забезпечить рівні умови на ринку.

Однак на перехідний період (три роки, а окремі положення – до семи років) Закон України № 4196-IX запровадив спеціальний режим діяльності існуючих державних підприємств. Цей режим тимчасово зберігає окремі норми старого порядку (наприклад, поняття господарського відання, казенного підприємства тощо) для плавного реформування. Важливо, що закон прямо вплинув на процедури відновлення платоспроможності. Так, з 28.08.2025 для певних суб'єктів державного сектору (зокрема, комунальних підприємств, державних некомерційних підприємств та бюджетних установ) не допускається застосування процедури превентивної реструктуризації (раніше – досудової санації) (ч. 4 ст. 2 КУзПБ). Мета цього кроку – запобігти непрозорому списанню боргів таких підприємств за рахунок публічних коштів і перевести всі механізми фінансового оздоровлення в чітке правове поле судового контролю [2]. Таким чином, у сучасних умовах судова процедура санації (в межах справи про банкрутство) залишається основним інструментом фінансового оздоровлення державних підприємств, але її застосування має враховувати нові законодавчі реалії та успадковані проблеми.

Метою статті є дослідження особливостей застосування судової санації державних підприємств у нових умовах після скасування Господарського кодексу України, аналіз проблем затвердження планів санації та окреслення перспектив удосконалення правового регулювання.

Стан опрацювання проблематики. Питанням удосконалення процедур, що застосовуються до неплатоспроможного боржника, присвячено праці багатьох вітчизняних дослідників: О. Беляневич, О. Бірюкова, А. Бутирського, І. Бутирської, Л. Грабован, В. Джуня, С. Жукова, Ю. Кабенок, Б. Полякова, П. Пригузи, В. Радзивілюк та ін. У їхніх роботах розглянуто як теоретичні засади інституту санації, так і прикладні аспекти його реалізації – співвідношення досудових і судових

процедур, статус боржника та кредиторів, інституційні особливості арбітражного керуючого. Однак у юридичній літературі та судовій практиці поки що відсутні комплексні напрацювання, присвячені саме дослідженню особливостей застосування судової санації державних підприємств у нових умовах після скасування Господарського кодексу України.

Виклад основного матеріалу. Єдиною комплексною базою регулювання неплатоспроможності наразі виступає КУзПБ. Після скасування ГК України норми щодо банкрутства більше не дублюються в різних актах, що теоретично спрощує правозастосування. КУзПБ містить окремий розділ, присвячений санації боржника, та спеціальні статті щодо суб'єктів державного сектору (згадана ст. 96 та інші положення).

Для державних підприємств застосовуються загальні правила санації з КУзПБ, але з урахуванням особливостей. Основні вимоги до змісту плану санації визначені у ст. 51 КУзПБ (в плані обов'язково вказується розмір вимог кожного кредитора, строки та порядок їх погашення, а також конкретні заходи відновлення платоспроможності боржника). Перелік можливих заходів не є вичерпним – боржник і кредитори можуть передбачити різні інструменти оздоровлення (реструктуризацію підприємства, перепрофілювання виробництва, закриття нерентабельних підрозділів, продаж частини майна тощо) [3]. Зокрема, план санації може включати відстрочення, розстрочення або прощення (списання) боргів чи їх частини – це прямо дозволено ч. 2 ст. 51 КУзПБ. Таким чином, закон надає сторонам гнучкість у формуванні плану, аби за необхідності скоротити боргове навантаження на боржника і зробити санацію реально здійсненною.

Для державних підприємств законодавство встановлює додаткові вимоги перед впровадженням процедури санації. КУзПБ покладає на боржника-держпідприємство обов'язок подати на розгляд кредиторів план санації, погоджений з органом, уповноваженим управляти державним майном. Тобто перед голосуванням кредиторів план мусить отримати схвалення власника майна – відповідного міністерства чи іншого державного органу, у віданні якого перебуває підприємство. Порядок такого погодження врегульовано підзаконними актами. Зокрема, діє Порядок погодження планів санації, затверджений наказом Фонду державного майна України від 04.03.2020 р. № 403 (у редакції 2025 р.) [4], який деталізує процедуру подання плану на розгляд органу приватизації (ФДМУ) або іншого уповноваженого органу. «План санації повинен бути підписаний розпорядником майна (керуючим санацією), керівником боржника (у процедурі розпорядження майном), погоджений (підписаний) інвестором (у разі наявності)» (ч. 2 розділу ІІ діє Порядку погодження планів санації, затверджений наказом Фонду державного майна України від 04.03.2020 р. №403 (у редакції 2025 р.). Відсутність погодження плану з боку органу управління унеможливлює його затвердження судом. Таким чином, держава як власник майна фактично тримає «контрольний пакет» у питанні санації: без її згоди план реалізувати не вдасться. Ця норма покликана захистити інтереси держави (запобігти необґрунтованому списанню державних активів, забезпечити узгодження плану з державними програмами щодо підприємства тощо).

Регулювання вимог публічно-правових кредиторів (податкових органів та соціальних фондів) у процедурі санації зазнало істотних змін із набранням чинності КУзПБ. Враховуючи, що в багатьох державних підприємств найбільшими кредиторами є податкові органи та Пенсійний фонд України (ПФУ), законодавець окремо визначив їх правовий режим.

На досудовому етапі ПКУ містить імперативну заборону на списання чи реструктуризацію заборгованості зі сплати ПДФО та ЄСВ. Такі зобов'язання не можуть бути прощені, окрім штрафів і пені. Це означає, що борги підприємства перед ПФУ та податковими органами з ПДФО й ЄСВ мають бути погашені у повному обсязі незалежно від його фінансового стану.

У судовій процедурі санації (ст. 52 КУзПБ) закріплено, що вимоги першої черги (заробітна плата) та другої черги (ЄСВ та інші страхові внески) не включаються до плану санації та мають погашатися поза його межами або залишатися зобов'язаннями боржника. Це забезпечує пріоритетність соціальних та фіскальних платежів, але водночас обмежує можливості фінансового оздоровлення підприємства: недоїмка з ЄСВ, наприклад, не може бути реструктуризована навіть у межах санації (виняток – лише повна ліквідація).

У сучасних умовах регулювання судової санації державних підприємств базується на положеннях КУзПБ, чинних нормах податкового законодавства та перехідних положеннях Закону № 4196-IX. Державні підприємства все ще перебувають під особливим наглядом держави у процедурах банкрутства: орган управління майном має вирішальне значення при затвердженні плану санації, а публічні борги (податки, ЄСВ) підпорядковуються спеціальному режиму – частково не підляга-

ють списанню (ЄСВ). Поступово, у міру корпоратизації державних підприємств, ці особливості мають зникати: перетворені акціонерні товариства та товариства з обмеженою відповідальністю фактично отримають рівний із приватними компаніями статус у процедурах банкрутства. Водночас у перехідний період проблематика санації «старих» державних підприємств зберігає свою актуальність.

Незважаючи на оновлення законодавства, практика висвітлює низку проблем, пов'язаних із процедурою санації державних підприємств.

По-перше, погодження плану санації органом, що управляє майном. Вимога про обов'язкове погодження плану санації з уповноваженим органом (міністерством або Фондом державного майна України) формально врегульована доволі чітко: наказом ФДМУ від 04.03.2020 № 403, зареєстрованим у Мін'юсті 10.04.2020 за № 334/34617, установлено, що висновок про погодження або відмову у погодженні плану має бути надано у десятиденний строк з дня отримання звернення. Таким чином, законодавець заклав механізм, який мав би унеможливити затягування процедури. Однак на практиці саме цей етап нерідко стає «вузьким місцем»: через бюрократичні перепони, відсутність чіткої відповідальності за порушення строку та відсутність механізму «мовчазної згоди» розгляд плану може затягуватися, що фактично блокує затвердження плану кредиторами і судом. У результаті підприємство залишається у стані невизначеності: формально триває процедура розпорядження майном, зростають борги, знецінюються активи, а вихід із кризи відкладається.

По-друге, несвоєчасні вимоги кредиторів. Процедура банкрутства вимагає від кредиторів оперативно заявити свої грошові вимоги – протягом 30 днів від офіційного оголошення про порушення справи (ч. 1 ст. 45 КУзПБ). У випадку державних підприємств на практиці нерідко трапляються ситуації, коли окремі кредитори, насамперед державні органи, пропускають цей строк. Причини є різними: великий масштаб підприємства і численність кредиторів, реорганізація самих органів (наприклад, податкової служби чи ПФУ), бойові дії або окупація територій. Якщо вимоги заявлені із запізненням, але до затвердження плану санації, суд може їх визнати, однак кредитор втрачає право голосу на зборах кредиторів (ч. 4 ст. 45 КУзПБ). Це означає, що він не впливає на зміст плану, проте має право на задоволення своїх вимог за його межами. Якщо ж вимоги подані або виникли після затвердження плану санації, вони можуть бути визнані судом, але не включаються до вже затвердженого плану. У такому разі ці зобов'язання залишаються за боржником і підлягають виконанню поза межами плану санації. Це створює ситуацію, коли баланс інтересів кредиторів порушується: одні отримують задоволення відповідно до плану, а інші (навіть державні органи) фактично залишаються поза санаційною процедурою. З одного боку, така модель стимулює кредиторів бути своєчасними й уважними, з іншого – у випадку державних підприємств вона може шкодити публічним інтересам. Масштабні борги перед бюджетом чи соціальними фондами, виключені з плану, деформують його економічну модель і знижують реалістичність відновлення платоспроможності.

По-третє, нормативні обмеження щодо списання заборгованості зі сплати ЄСВ істотно ускладнюють реалізацію процедур санації державних підприємств [5]. Діючий закон забороняє списання основної суми заборгованості з ЄСВ (пенсійних внесків) у процедурах санації, а також заборгованості з утриманого ПДФО, яка фактично становить зобов'язання підприємства перед державою за виплачені зарплати. Ці вимоги мають публічно-правовий характер і не можуть бути зменшені чи прощені за домовленістю кредиторів. Така конструкція створює асиметрію у правовому режимі реструктуризації: комерційні та банківські зобов'язання можуть бути врегульовані у межах плану санації, тоді як соціальні борги залишаються незмінними. Для державних підприємств, у яких левова частка неплатоспроможності пов'язана з накопиченням недоїмки з ЄСВ та санкцій, відсутність можливості реструктуризації цих зобов'язань істотно знижує перспективи відновлення платоспроможності. При цьому складається парадоксальна ситуація: держава водночас виступає власником підприємства і найбільшим кредитором. Вона фактично «сама собі допомагає», списуючи чи реструктуризуючи окремі державні борги (податкові платежі, бюджетні кредити тощо), але водночас зберігає абсолютну недоторканність соціальних зобов'язань, які найбільше тиснуть на фінансовий стан боржника.

По-четверте, відсутність чітких гарантій щодо строків та порядку погодження плану санації. Хоча наказ ФДМУ від 04.03.2020 № 403 (зареєстрований у Мін'юсті 10.04.2020 за № 334/34617) встановлює, що висновок про погодження чи відмову у погодженні плану має бути надано у десятиденний строк, цей строк закріплений лише на рівні підзаконного акта, а не безпосередньо

у КУзПБ. При цьому сам Кодекс не містить ані процесуальних наслідків за його порушення, ані механізму «мовчазної згоди». У випадку відмови план може бути доопрацьований і поданий повторно, але законодавство не визначає ані кількісних обмежень щодо повторних подань, ані процедурних гарантій на випадок необґрунтованої відмови. На практиці це призводить до правової невизначеності: комітет кредиторів і боржник опиняються «заблокованими» у разі затягування розгляду, адже без висновку органу план не може бути затверджений судом. Додатковим чинником є недосвідченість та низька мотивація представників державних органів: страх порушити антикорупційне законодавство нерідко виявляється сильнішим, ніж усвідомлення відсутності реальної відповідальності за несвоєчасне реагування на план санації. У підсумку, попри формальний десятиденний строк, фактичні бюрократичні затримки залишаються системною проблемою. Ситуацію ускладнює й слабка розвиненість механізму субсидіарної відповідальності у державному секторі: органи управління схильні перекладати тягар прийняття рішень на інші рівні влади, що додатково затягує процес.

По-п'яте, бездіяльність та неузгодженість дій державних органів. Хоча чинне законодавство (зокрема, КУзПБ) формально врегулювало частину цих питань, на практиці проблема неузгодженості дій державних органів зберігається.

Характерним є приклад справи ДП «Одеський облавтодор» (№ 916/4081/21), де податковий орган заперечував проти затвердження плану санації та наполягав на ліквідації підприємства. Суд, однак, відхилив ці заперечення, вказавши, що ч. 3 ст. 52 КУзПБ прямо передбачає можливість списання податкових боргів без погодження органу стягнення, і затвердив план санації, підтриманий уповноваженим органом та зборами кредиторів (ухвала Господарського суду Одеської області від 11.06.2024 р.) [6]. Цей випадок демонструє, що конфлікт між державою як кредитором і державою як власником не зник, а відсутність персональної відповідальності посадових осіб за бездіяльність чи деструктивні дії продовжує підривати ефективність процедур банкрутства.

Практика застосування санації до державних підприємств вже встигла напрацювати низку показових прикладів. Судова практика останніх років демонструє поступове розв'язання деяких колізій, але й підкреслює існуючі проблеми. Так, після закінчення дії трирічного мораторію (в жовтні 2022 р.) суди почали активно розглядати справи про банкрутство державних підприємств по суті. Ще раніше, у 2020-2021 рр., виникали ситуації, коли місцеві суди закривали провадження щодо державних підприємств, посилаючись на заборону санації. Верховний Суд в кількох постановах роз'яснив, що сам по собі мораторій не є підставою для закриття справи: справу слід продовжувати у стадії розпорядження майном, реалізуючи інші процедури (мирову угоду, реструктуризацію тощо) без заборонених санації чи ліквідації [7]. Зокрема, постановою КГС ВС від 26.05.2020 у справі № 922/1200/18 скасовано ухвалу про закриття провадження. Верховний Суд наголосив, що треба шукати шляхи погашення вимог кредиторів без застосування заборонених процедур, а не припиняти захист прав кредиторів [8]. Ця практика показала гнучкість судів у перехідний період: навіть коли санація формально заборонена, суди схиляли боржників і кредиторів до інших механізмів (наприклад, до мирової угоди), щоб не кидати проблему напризволяще.

Показовим прикладом позитивного використання механізмів автоматичного погодження плану санації є справа № 922/2071/20 [9] щодо досудової санації, розглянута Східним апеляційним господарським судом. На момент вирішення спору діяла імперативна норма ч. 3 ст. 5 КУзПБ (згодом виключена Законом України № 4114-IX від 04.12.2024), яка передбачала, що план санації вважається схваленим податковим органом без необхідності його голосування. Суд відхилив заперечення податкового органу, який стверджував, що в разі ліквідації отримав би більший відсоток погашення вимог. У мотивувальній частині зазначено, що податковий орган пов'язаний умовами затвердженого плану санації і не може виходити за їх межі, оскільки закон уже врахував його інтереси, передбачивши можливість автоматичного списання безнадійного боргу. Такий підхід створює передумови для успішної санації навіть за наявності значних податкових боргів, даючи боржнику змогу сформувати реальний план відновлення без ризику його блокування з боку держави. У цій справі затвердження плану судом дозволило зберегти діяльність підприємства та робочі місця.

Проблема заборгованості із ЄСВ особливо гостро проявилася у справах підприємств вугільної галузі. Багато державних шахт протягом років накопичували значні зобов'язання перед Пенсійним фондом за так званими «лавами» – виплатами шахтарських пенсій на пільгових умовах. Відповідно до п. 37 підрозділу 10 розділу XX ПКУ (абз. 9), такі борги (як і заборгованість з утри-

маного ПДФО) не підлягають списанню чи реструктуризації у межах плану санації, за винятком штрафів і пені. Це означає, що навіть за наявності інвестора, готового вкладати кошти у фінансове оздоровлення, значна частина ресурсів буде спрямована не на розвиток підприємства, а на погашення давніх соціальних зобов'язань, які законом заборонено анулювати.

На круглому столі з питань банкрутства державних підприємств (2020 р.) [7], проведеному за участі Міністерства юстиції України та Верховного Суду, експерти звертали увагу на те, що така законодавча заборона знижує привабливість санації у державному секторі. Було запропоновано частково поширити на борги з ЄСВ механізми, передбачені для податкового боргу, зокрема: дозволити списання пені та штрафів або анулювання заборгованості, що виникла понад три роки до початку процедури, за аналогією з податковими зобов'язаннями. Цю ідею підтримали й арбітражні керуючі, підкреслюючи, що без законодавчого вирішення питання ЄСВ процедури санації державних підприємств часто залишаються декларативними.

Ще одним питанням, що обговорювалося на профільних заходах, стало удосконалення процедури голосування кредиторів за план санації. Відповідно до ч. 4 ст. 52 КУзПБ, голосування відбувається за класами кредиторів – окремо забезпечених та незабезпечених. Для схвалення плану потрібна більшість голосів кожного класу: понад 50 % – для незабезпечених кредиторів, дві третини – для забезпечених. У випадку державних підприємств основним кредитором часто виступає держава (зокрема заборгованість з податків, енергопостачання, заробітної плати тощо). За умов, коли державний кредитор утримується від голосування або не бере участі у зборах кредиторів, досягнення необхідного кворуму та більшості голосів істотно ускладнюється. У цьому контексті доцільним видається розглянути можливість запровадження механізму «мовчазної згоди» державного кредитора – за аналогією до передбаченого ПКУ автоматичного схвалення плану санації податковим органом у частині податкових зобов'язань (п. 37 підрозділ 10 розділ XX). Такий підхід міг би усунути ризик зриву зборів кредиторів через пасивність державного органу та забезпечити ефективність колективного прийняття рішень. Водночас чинне законодавство вже містить інші інструменти протидії блокуванню зборів: частина друга статті 48 КУзПБ передбачає поступове зниження кворуму для повторних зборів, що мінімізує можливість зловживань з боку великих кредиторів. Судова практика також виходить із принципу переважання волі більшості: за наявності підтримки плану санації більшістю кредиторів і дотримання передбачених процедур суди, як правило, затверджують такий план навіть попри заперечення окремих кредиторів [10; 11].

Таким чином, практика висвітлила як нові позитивні моменти, так і невирішені питання. Позитивом є те, що суди активно застосовують новації КУзПБ – автоматичне погодження податкових умов плану, списання безнадійного податкового боргу, голосування класами, що дало шанс на порятунок не одного підприємства. Негативним аспектом чинної моделі залишається наявність системних «вузлів», що істотно ускладнюють реалізацію санаційних процедур у державному секторі. До таких відносяться, зокрема, неврегульованість питань погашення пенсійної заборгованості, пасивність або несвоєчасність дій державних органів, а також відсутність чітко визначених процесуальних строків на окремих етапах провадження. У спеціалізованій доктрині та професійній спільноті (серед суддів, арбітражних керуючих, науковців) сформувалася консолідована позиція: без цілеспрямованого та нормативно закріпленого вирішення зазначених проблем ефективність застосування санаційних механізмів до державних підприємств залишатиметься обмеженою [12].

Аналіз наведених особливостей дозволяє окреслити ключові напрями вдосконалення регулювання судової санації державних підприємств. Чинне законодавство наразі встановлює для ФДМУ строк 10 робочих днів на надання висновку щодо плану санації (п. 3 Порядку, затвердженого наказом ФДМУ від 04.03.2020 № 403). Водночас цей строк є надто коротким для якісного аналізу складних фінансово-економічних документів, а також не закріплений у самому КУзПБ та не супроводжується визначенням наслідків його пропуску. Доцільним видається внесення до КУзПБ положення про більш реалістичний строк (30–60 днів) із водночас чітким закріпленням наслідків його недотримання. Зокрема, у разі відсутності відповіді у цей термін план санації міг би вважатися погодженим («мовчазна згода») або боржник отримував би право на оскарження бездіяльності органу управління майном у суді. Додатково слід передбачити можливість повторного подання доопрацьованого плану після відмови, щоб унеможливити блокування процедури через одноразове негативне рішення. Таке врегулювання дисциплінуватиме органи управління

державним майном, забезпечуватиме баланс інтересів держави та кредиторів і сприятиме ефективності процедур санації.

Важливим напрямом удосконалення є посилення відповідальності та мотивації державних органів у процесі санації. Нині, як вже зазначалося вище, КУзПБ регламентує лише судову санацію. Водночас ще у 2021 році в межах обговорень і проєктних напрацювань Міністерства юстиції пропонувалося зробити досудову санацію державних підприємств обов'язковою перед зверненням до суду. Як пропонувалося експертами Міністерства юстиції України, досудова санація могла б стати обов'язковою перед зверненням до суду: спершу власник і боржник повинні застосувати внутрішні заходи фінансового оздоровлення (реструктуризацію боргів, залучення інвестора), і лише за їх неефективності ініціювати провадження у справі про банкрутство [12]. Такий підхід запобіг би практиці, коли підприємство одразу ліквідують без спроби його збереження. Також слушною є ідея особливого порядку призначення арбітражного керуючого у справах про банкрутство державних підприємств [12]. Наприклад, з урахуванням вимог до досвіду, відсутності конфлікту інтересів, можливо, за участі конкурсної комісії з представників держави. Це підвищить якість управління санацією стратегічно значущих боржників. Крім того, на рівні уряду варто забезпечити координацію дій різних органів у межах процедур банкрутства – шляхом створення міжвідомчої робочої групи або призначення відповідального за конкретну справу. Такий механізм унеможливить фрагментарність у позиції Мінекономіки, податкової служби та ФДМУ, що нині часто знижує ефективність процесу.

Найбільш проблемним у процедурі санації державних підприємств є врегулювання заборгованості з єдиного соціального внеску та перед Пенсійним фондом. Чинне законодавство фактично унеможливлює прощення таких боргів, що створює для підприємств непропорційний фінансовий тягар і часто робить санацію безрезультатною. Водночас ч. 4 ст. 2 КУзПБ прямо виключає застосування превентивної реструктуризації до державних органів, органів місцевого самоврядування, комунальних підприємств і бюджетних установ, що додатково підкреслює жорсткіші правила для публічних боржників. У науковій та експертній дискусії пропонуються кілька моделей вирішення цього питання [13]. Однією з них є запровадження механізму розстрочення сплати ЄСВ на тривалий строк без нарахування нових штрафів і пені. Інший підхід передбачає списання заборгованості, що накопичувалася понад визначений часовий період, за аналогією до податкових боргів, які можуть визнаватися безнадійними. Також можливим є застосування інструменту конверсії частини соціальної заборгованості у статутний капітал під час корпоратизації підприємства: борг трансформується у частку держави в акціонерному товаристві, що дозволяє зберегти контроль та водночас зняти тягар із балансу. Закон № 4196-IX, який запровадив обов'язкову корпоратизацію державних підприємств, відкриває можливість інтегрувати такі механізми саме в процес перетворення. У будь-якому випадку жорстка заборона на списання чи реструктуризацію боргів із соціальних платежів потребує перегляду. Це питання є політично чутливим, адже зачіпає інтереси ПФУ, однак може бути збалансоване завдяки запобіжникам: погодження рішень на рівні Міністерства фінансів України, ув'язування списання з інвестиційними планами підприємства або зі збереженням певного рівня зайнятості. У такому форматі прощення боргів перестає виглядати як пільга і перетворюється на інструмент стимулювання економічно виправданої санації.

Проблематика санації, однак, не зводиться лише до соціальних боргів. Не менш складними для державних підприємств залишаються інші зобов'язання, зокрема борги за енергоносії перед державними монополістами, штрафи за порушення екологічного законодавства чи судові рішення про стягнення збитків. Доцільним є поширення механізму прощення або реструктуризації за давністю і на ці категорії публічних платежів. Прикладом можливості такого підходу є передбачена законом реструктуризація заборгованості підприємств паливно-енергетичного комплексу строком до двадцяти років (ст. 10 Закону України «Про заходи, спрямовані на забезпечення сталого функціонування підприємств паливно-енергетичного комплексу»). Це відповідає загальній логіці законодавства про банкрутство, яке ставить пріоритет збереження життєздатного боржника над формальним утриманням безнадійних зобов'язань.

Не менш важливим є залучення інвесторів до фінансового оздоровлення державних підприємств. Для цього необхідні інструменти державної підтримки, зокрема гарантії чи страхування ризиків приватних інвесторів, а також податкові стимули для тих, хто бере участь у санаційних заходах. Як підкреслюється у стратегії залучення іноземних інвестицій UkraineInvest, саме поєднання гарантійних та податкових інструментів створює передумови для активізації приватного

капіталу у стратегічних секторах економіки [14]. Уведення подібних заходів у процедури санації сприятиме формуванню балансу інтересів держави, кредиторів та інвесторів і підвищить шанси на успішне відновлення підприємств.

Окрім питань реструктуризації соціальних та інших публічних боргів, не менш важливою проблемою є вдосконалення процедур голосування та затвердження планів санації. Саме від прозорості та передбачуваності цих процесів залежить можливість реалізації навіть найбільш економічно обґрунтованих заходів фінансового оздоровлення. Доцільним є подальший розвиток практики, закладеної в КУзПБ, щодо нейтралізації можливих блокувань з боку державних кредиторів. Механізм автоматичного схвалення умов податковими органами довів свою ефективність [15], тому варто розглянути його розширення, зокрема шляхом встановлення презумпції згоди у разі ненадання відповіді уповноваженим органом управління майном у визначений строк. Це мінімізує ризики пасивного блокування. Також можливе закріплення положення, за яким неявка представників державних кредиторів на збори не перешкоджає їх проведенню і прийняттю рішень за наявності кворуму з інших кредиторів; частково цей підхід уже реалізований у вигляді зниженого кворуму для повторних зборів [16]. Судова практика обґрунтовано виходить із того, що функція суду полягає не у проведенні економічної експертизи кожного пункту плану, а у перевірці його законності та вигідності для кредиторів порівняно з ліквідаційною процедурою. Такий підхід, закріплений Верховним Судом, спрощує затвердження планів і зменшує ризик відмов із формальних підстав. Водночас суди мають забезпечувати неухильне дотримання порядку схвалення плану, зокрема щодо повідомлення кредиторів, формування класів і кворуму. Порушення цих вимог законом визначено як безумовну підставу для відмови у затвердженні плану санації [17].

Інституційна підтримка процедури санації державних підприємств потребує створення належних умов для ефективної роботи арбітражних керуючих та судів. Доцільним видається запровадження спеціалізації арбітражних керуючих у сфері державного сектору, що може реалізовуватися через сертифікацію чи додаткове навчання. Для судів варто було б забезпечити пріоритетний розгляд справ про банкрутство стратегічних державних підприємств з огляду на суспільний інтерес, зокрема шляхом процесуальних фільтрів проти зловживань (обмеження щодо затягування процесу апеляціями, встановлення скорочених строків для розгляду скарг у таких справах тощо).

Запропоновані зміни та заходи спрямовані на те, щоб судова санація стала реальним інструментом оздоровлення державних підприємств, а не формальністю на шляху до ліквідації. Вони потребують внесення поправок до КУзПБ, ПКУ, законів про держвласність, а також активних дій уряду в частині підзаконного регулювання і координації.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє дійти наступних висновків. Скасування ГК України та перехід державних підприємств на корпоративну модель управління стали важливим етапом у трансформації економіки України, проте виявили низку давніх проблем, притаманних процедурі банкрутства держсектору. Судова санація таких підприємств потребує врахування особливого статусу держави як боржника: захисту публічних інтересів, гарантій для працівників та збереження стратегічних активів. Чинне законодавство (КУзПБ, закон № 4196-IX, податкові норми) створило основу для регулювання цих процесів, але залишило невирішеними питання погодження планів санації без часових рамок, неможливості списання пенсійних боргів, ризиків втрати вимог держави через процедурні строки та відсутності стимулів для проактивної поведінки органів управління.

Для досягнення цілей процедури банкрутства (максимально можливого задоволення вимог кредиторів та відновлення платоспроможності) необхідне адресне вдосконалення регулювання щодо державних підприємств. Порівняльно-правовий досвід свідчить, що результативність санації забезпечується активною участю держави у реструктуризації, а не пасивним очікуванням ліквідації. В Україні вже здійснюються кроки у цьому напрямі: імплементовано механізми превентивної реструктуризації (Закон України «Про внесення змін до КУзПБ та деяких інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації» № 3985-IX), розпочато корпоратизацію державних підприємств, що поступово зрівняє їх правовий режим із приватними суб'єктами. У перспективі це призведе до втрати актуальності спеціальних процедур банкрутства державних підприємств, однак перехідний період до 2028 р. є критичним і вимагає вирішення долі наявних великих державних боржників. Таким чином, ефективність санації державних підприємств залежить від поєднання законодавчих змін і належного правозастосування.

Вирішення зазначених проблем дозволить уникнути ситуацій, коли процедура стає лише формальною стадією перед ліквідацією, і забезпечить збереження економічно значущих активів та баланс інтересів держави й кредиторів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Скасування Господарського кодексу з 28.08.2025: як діяти вже зараз. 7мінар. 2025. URL: https://7eminar.ua/news/10572-skasuvannya-gospodarskogo-kodeksu-z-28082025-yak-diyati-i-cogo-ocikuvati.
2. Банкрутство бізнесу в Україні: що зміниться після скасування Господарського кодексу? Праве діло. 2025. URL: https://pravoedelo.ua/bankrutstvo-biznesu-v-ukrayini-shho-zminytsya-pislya-skasuvannya-gospodarskogo-kodeksu.
3. Постанова Верховного Суду у складі суддів Касаційного господарського суду від 22 січня 2025 року у справі № 902/160/22. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=124808702&red=100003f7ea533b77368a66ad6964a90b95a8dc&d=5.
4. Про затвердження Порядку погодження планів санації. Наказ Фонду державного майна України від 04.03.2020 № 403. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0334-20#Text.
5. Звіт про роботу органів пенсійного фонду України у І півріччі 2024 року. URL: https://www.pfu.gov.ua/content/uploads/2023/06/Zvit_I_pivrichchya_2024.pdf с.20.
6. Ухвала Господарського суду Одеської області від 11 червня 2024 року у справі № 916/4081/2. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119840170.
7. Матеріали розширеної наради суддів Касаційного господарського суду, апеляційних та місцевих господарських судів, присвяченої річниці введення в дію Кодексу України з процедур банкрутства. 2020. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Narada_06_11_2020.pdf.
8. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 26.05.2020 р. у справі № 922/1200/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/89623929.
9. Постанова Східного апеляційного господарського суду від 19 листопада 2020 року у справі № 922/2071/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93035963.
10. Ухвала Господарського суду міста Києва від 24 квітня 2024 року у справі № 910/3368/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119248488.
11. Ухвала Господарського суду міста Києва від 13.10.2023 у справі № 910/15087/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114150431.
12. Філатов В.А. Правові проблеми застосування мораторіїв на здійснення процедур банкрутства. Презентація 2021. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Filatov_.pdf.
13. Піхоцька О.М. Management of financial risks of enterprises under the conditions of marital state. *Scientific Notes of Lviv University of Business and Law*. 2024. № 42. С. 37–42. URL: https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/1397.
14. Національна стратегія збільшення прямих іноземних інвестицій в Україну. Розділ 1: Погляд згори. UkraineInvest. 2021. URL: https://ukraineinvest.gov.ua/wp-content/uploads/2021/08/FDI-Strategy-Section-1-The-View-from-Above-UKR.pdf.
15. Які переваги має досудова санація за участю податкового органу. *Юридична газета*. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/bankrutstvo-i-restrukturizaciya/yaki-perevagi-mae-dosudova-sanaciya-za-uchastyu-podatkovogo-organu.html.
16. Правовий статус кредиторів у Кодексі України з процедур банкрутства. *Судова влада України*. URL: https://od.arbitr.gov.ua/sud5017/pres-centr/news/831057.
17. Постанова Верховного Суду у складі суддів Касаційного господарського суду від 22 січня 2025 року у справі № 902/160/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124808702.

УДК 346.9: 341.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.47

ЕКОНОМІЧНА ДОЦІЛЬНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ МЕДІАЦІЇ У ВИРІШЕННІ БІЗНЕС-КОНФЛІКТІВ

Харківська К.В.,
кандидат юридичних наук,
засновник Громадської організації
«Центр дослідження проблем громадської безпеки»,
член Асоціації Правників України

Харківська К.В. Економічна доцільність застосування медіації у вирішенні бізнес-конфліктів.

У статті досліджується економічна доцільність застосування медіації у вирішенні бізнес-конфліктів у порівнянні з судовим розглядом. Визначено основні переваги застосування медіації для бізнесу: швидкість досягнення результату, збереження ділової репутації, контроль над процесом і результатом, конфіденційність та зменшення негативного впливу на діяльність (уникнення блокування рахунків, зупинення виробництва, арешту майна тощо). Особлива увага приділена економічним аспектам: можливості зниження як прямих, так і непрямих витрат у порівнянні з судовим розглядом.

Окреслено обов'язкові складові, з яких традиційно формується вартість процедури медіації. Встановлено фактори, від яких залежить її вартість, зокрема: кількість медіаторів, які залучаються, та їх досвід; складність справи; обсяг часу, який знадобиться для вирішення конфлікту (проведення медіації); кількість учасників; формат проведення (дистанційно чи безпосередньо). Наведено приклади розрахунку вартості послуг Українського центру медіації та переговорів та Київської Торгово-промислової палати, а також перелік можливих додаткових витрат. Акцентовано увагу на можливості впливу сторін на тривалість медіації, а відповідно й на її вартість.

Проведено порівняльний аналіз вартості медіації та судового розгляду. Розглянуто структуру прямих витрат (судовий збір, оплата професійної правничої допомоги, проведення експертиз, виклик свідків тощо) та непрямих витрат (збитки від простою виробництва, втрата доходів, погіршення репутації, зменшення ринкової вартості бізнесу), які притаманні судовому процесу. Наведено розрахунки судового збору залежно від виду позову та ціни позову відповідно до Закону України «Про судовий збір» і Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік».

З'ясовано, що медіація є економічно вигідним та ефективним інструментом врегулювання бізнес-конфліктів, здатним знизити фінансові, часові та репутаційні втрати сторін. При цьому успішність процедури залежить від професіоналізму медіатора та добросовісності учасників, а також від належного рівня обізнаності бізнес-спільноти про можливості та переваги цього механізму.

Ключові слова: медіація, медіатор, бізнес-конфлікти, судове провадження, витрати, судовий збір.

Kharkivska K.V. The economic feasibility of using mediation in resolving business disputes.

The article examines the economic feasibility of applying mediation in the resolution of business disputes, as compared to litigation. It identifies the principal advantages of mediation for businesses: the speed of achieving results, the preservation of business reputation, greater control over both the process and the outcome, confidentiality, and the mitigation of adverse impacts on ongoing operations (such as the avoidance of bank account freezes, production stoppages, or asset seizures).

Particular attention is paid to the economic dimension - specifically, the potential to reduce both direct and indirect costs relative to court proceedings. The paper outlines the standard components that traditionally form the cost of a mediation procedure and identifies the key factors influencing its price, including: the number and experience of mediators engaged; the complexity of the dispute; the time required to reach a resolution (duration of the mediation process); the number of participants; and the format of the proceedings (remote or in-person). Examples are provided based on the service

fee calculations of the Ukrainian Centre for Mediation and Negotiations and the Kyiv Chamber of Commerce and Industry, along with a list of possible additional expenses. The author also highlights the parties' ability to influence the duration - and consequently the cost - of mediation.

A comparative analysis of the costs of mediation versus litigation is conducted. The structure of direct costs (court fees, professional legal assistance, expert examinations, witness summons, etc.) and indirect costs (losses from production downtime, lost income, reputational damage, depreciation of the business's market value) inherent in court proceedings is considered. Calculations of court fees are presented according to the type and value of the claim, in line with the Law of Ukraine «On Court Fee» and the Law of Ukraine «On the State Budget of Ukraine for 2025».

The findings suggest that mediation is an economically advantageous and efficient instrument for resolving business disputes, capable of reducing the parties' financial, time-related, and reputational losses. However, its success depends on the professionalism of the mediator and the good faith of the participants, as well as on a sufficient level of awareness within the business community regarding the opportunities and benefits offered by this mechanism.

Key words: mediation, mediator, business disputes, litigation, costs, court fee.

Постановка проблеми. Традиційним для України способом вирішення різного роду конфліктів, у тому числі в сфері бізнесу є судовий, тобто шляхом звернення до суду з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави [3]. Це право гарантоване Конституцією України, а саме ст. 55, у якій зазначено, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом [4]. Але це є не єдиним способом вирішення спорів. У зазначеній нормі також встановлено, що кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань [4]. Таким альтернативним способом є медіація, яка набула особливої актуальності останнім часом.

Відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про медіацію» медіація це позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів [7]. Необхідно звернути увагу, що процедура медіації застосовується не лише до вже наявного спору, а також може бути інструментом профілактики конфліктів у майбутньому. Особливу актуальність це має для сфери бізнесу, де важливим є не лише досягнення позитивного вирішення спору, а й економічна доцільність всієї процедури, збереження репутації, конфіденційність, стабільність, уникнення різного роду впливу (втручання) на діяльність підприємств (наприклад, блокування рахунків, призупинення виробництва, арешт майна тощо), збереження партнерських відносин, наявність контролю над процесом розгляду спору та його результатом та ін.

Поява інституту медіації пов'язана з пошуком більш швидких, гнучких, а також менш витратних, але при цьому ефективних та психологічно комфортних механізмів вирішення конфліктів. Прийняття Закону України «Про медіацію» формально спонукало успішній інтеграції медіації в бізнес середовище, проте важливе значення має не лише правове закріплення, яке вже мало місце, а й формування довіри до інституту медіації та медіаторів, створення програм їх якісної підготовки, а також сприяння обізнаності суб'єктів відповідної діяльності про таку процедуру.

Медіація за своєю сутністю є не лише альтернативним способом вирішення спорів, а й інструментом економічної оптимізації витрат для бізнесу, забезпечуючи швидке фінансово вигідне врегулювання різних видів спорів, що можуть мати місце в цій сфері. Проте для того, щоб підтвердити відповідну тезу, необхідно порівняти витрати, які може понести бізнес у випадку звернення до медіатора, з витратами, притаманними судовому розгляду таких справ.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми, пов'язані зі здійсненням процедури медіації, були предметом дослідження таких вчених як: Демченко В., Заверуха О., Кармаза О., Ковальська Н., Кондратова Я., Леко Б., Махінчук В., Миргород-Карпова В., Мурач Д., Наумик А., Хрімлі О., Часова Т., Шевченко С. та ін. Проте більшість наукових праць розкривають загальні питання доцільності застосування такого способу вирішення конфліктів. У той же час, бізнес-конфлікти є особливою категорією спорів, що характеризується високим рівнем фінансової відповідальності сторін, значним впливом на ділову репутацію та подальшу їх фінансову діяльність. За таких умов економічна доцільність цієї процедури має надзвичайно важливе значення та потребує поглибленого аналізу з урахуванням не лише правових механізмів, але й фінансово-економічних наслідків для бізнесу.

Метою дослідження є аналіз економічної доцільності застосування медіації у вирішенні бізнес-конфліктів у порівнянні з судовим розглядом, із урахуванням прямих та непрямих витрат, часових ресурсів та репутаційних ризиків, що супроводжують кожен із механізмів врегулювання спорів.

Виклад основного матеріалу. Процедуру медіації можна поділити на стадії: 1) попередня, або вступна стадія, яка складається з двох етапів: а) підготовчого етапу – медіатор намагається здобути довіру учасників, оцінює їх готовність до медіації, пояснює правила медіації, роз'яснює свою роль у цьому процесі; б) індивідуальні зустрічі – медіатор вивчає позиції учасників конфлікту і забезпечує їх взаємне спілкування, а також на цій стадії встановлюється перший контакт медіатора зі сторонами, підписується згода сторін або контракт на проведення медіації, роз'яснюється суть медіації, правила проведення відповідної процедури; 2) відкриваюча стадія – на цій стадії кожна зі сторін має можливість викласти свої бачення суті спору, а медіатор шляхом постановки питань та узагальнення сприяє з'ясуванню причин конфлікту, працює з емоціями сторін. Після цього теми узгоджуються сторонами переговорного процесу і серед них визначаються спільні та протилежні, встановлюється їх пріоритетність та порядок опрацювання в процесі медіації, визначаються інтереси кожної із сторін. У процесі переговорів за допомогою медіатора сторони сумісно визначають, які з інтересів є спільними, а які підлягають окремому розгляду, тобто здійснюють категоризацію інтересів; 3) середня стадія – медіатор разом зі сторонами спору намагаються знайти спільні шляхи вирішення спору, а етапність цієї стадії полягає у визначенні першочергових питань, з'ясуванні невиявлених інтересів сторін, визначенні спільних засад та інтересів сторін у спорі, обговоренні й пошуку взаємоприйнятних способів вирішення спору. Під час названої стадії сторони висловлюють та записують протягом відведеного медіатором часу будь-які ідеї, навіть, на перший погляд, неймовірні, які мають стосунок до їх проблеми. Після генерування варіантів рішень сторонами здійснюється їх групування у відповідності до тем та груп інтересів; 4) заключна стадія – за умови знаходження спільних варіантів рішень сторони за домовленістю переходять до останньої стадії – складання угоди, яка готується виключно сторонами, містить взаємні поступки та після її остаточного формулювання перевіряється на допустимість, можливість виконання та справедливість і в результаті підписується сторонами [9, с. 12-13; 2, с. 150].

В Україні вартість процедури медіації може суттєво відрізнятися. В першу чергу це залежить від таких факторів, як: кількість медіаторів, які залучаються, та їх досвід; складність справи; обсяг часу, який знадобиться для вирішення конфлікту (проведення медіації); кількість учасників; формат проведення (дистанційно чи безпосередньо) та ін. Крім того, деякі медіатори визначають вартість своїх послуг, виходячи з часу, який буде витрачено для всієї процедури (погодинно), а деякі мають фіксовану ціну. Тому вивести конкретну вартість медіації не є можливим, як і вартості судового розгляду у зв'язку з наявністю залежності від певних факторів (ціна позову, прожитковий мінімум для працездатних осіб на певну дату). Водночас можна окреслити обов'язкові складові, з яких традиційно й формується вартість, що дозволить проаналізувати економічну доцільність медіації та порівняти з судовими витратами.

Загальна вартість всієї процедури медіації складається з вартості послуг відповідної юридичної особи, що забезпечує надання послуги з медіації, гонорару медіатору, а також додаткових витрат, які можуть мати місце. Наприклад, Український центр медіації та переговорів на своєму офіційному сайті зазначає таку вартість послуг: 1) попередня телефонна консультація з координатором УЦМ з питань сутності послуги і умов проведення медіації або обрання іншого ефективного для вирішення спору способу вирішення складної ситуації – безкоштовно; 2) базова платна консультація – координаційна зустріч, проводиться з кожною стороною окремо і зазвичай триває 1-2 години для формування тем для обговорення на медіації – від 100 дол./год. 3) проведення медіації – вартість залежить від виду спору: а) внутрішньо-організаційні спори – 1000 євро (еквівалент у Національній валюті) в день (7 годин робочого часу) або 150 євро/год (еквівалент у Національній валюті) за перші 1-6 год процесу та 170 євро/год з 7-ої години процесу; б) комерційні спори – 250 євро за годину (еквівалент в Національній валюті) 0,75% ціни спору, але не менше 20 тис. грн./день. В останньому випадку також додатково оплачується вартість роботи (2 години) медіатора з підготовки до розгляду справи загальною вартістю 7000 грн [1].

Вартість надання послуг в Київській Торгово-промисловій палаті (Центр медіації КТПП) визначена в Положенні «Про вартість надання інформаційно-консультаційних послуг (проведення Процедури медіації) в Київській Торгово-промисловій палаті (КТПП)». Зокрема, в цьому Поло-

женні визначено, що вартість підготовки до медіації, координаційно-організаційна робота, попередні зустрічі зі сторона медіації складають не менше 2000 гривень (без ПДВ). медіаційна сесія (індивідуальна та спільна зустріч із сторонами) тривалістю до 6 годин – не менше 6500 гривень (без ПДВ). У випадку, якщо медіаційна сесія (індивідуальна та спільна зустріч із сторонами) триває більше 6 годин – не менше 900 гривень (без ПДВ) за кожну годину після шостої години роботи. Вартість однієї години медіаційної сесії, що триває після шостої годин роботи, не може бути більшою ніж 6000 гривень. Крім того, зазначено граничну вартість, що сплачується сторонами медіації за медіаційну сесію тривалістю до 6 годин – не більше ніж 60000 гривень [5].

До загальної вартості медіації також можуть включатися такі витрати як гонорар медіатору та додаткові витрати. Гонорар медіатора – це кошти, які надаються медіатору як винагорода за проведення процедури медіації, а також інших дій щодо підготовки до проведення такої процедури. Крім того, іноді передбачено також гонорар успіху при досягненні домовленостей, що задовольняють клієнта, який вернувся до відповідного медіатора. Як додаткові витрати можуть бути: 1) відшкодування вартості проїзду медіатора до місця проведення медіації; 2) проживання та харчування медіатора; 3) оренда приміщення, де бути проводитися медіація; 4) ксерокопіювання, зв'язок, поштові відправлення, послуги кур'єрської служби; 5) залучення перекладача або вартість перекладу документів; 6) нотаріальні послуги тощо.

Необхідно звернути увагу, що у разі відмови хоча б однієї із сторін медіації або медіатора (медіаторів) від участі в медіації, медіація припиняється (ст. 17 Закону України «Про медіацію») [7], що підкреслює добровільність проведення цієї процедури, а також можливість впливу на її тривалість, а відповідно й вартість. Крім того, враховуючи що зазвичай сторони оплачують вартість послуг у рівних частках (хоча можуть бути й інші домовленості між учасниками відповідного спору), сторони здатні контролювати межі свого бюджету.

Вартість розгляду справи у суді можна поділити на прямі та непрямі витрати. Прямі витрати передбачені ст. 123 ГПК, у якій зазначено, що судові витрати складаються з судового збору та витрат, пов'язаних з розглядом справи [3]. Розмір судового збору, порядок його сплати, повернення і звільнення від сплати встановлюються Законом України «Про судовий збір». Згідно зі ст. 4 цього Закону судовий збір справляється у відповідному розмірі від прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на 1 січня календарного року, в якому відповідна заява або скарга подається до суду, – у відсотковому співвідношенні до ціни позову та у фіксованому розмірі. Наприклад, за подання до суду позовної заяви майнового характеру, яка подана юридичною особою – необхідно сплатити 1,5 відсотка ціни позову, але не менше 1 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб і не більше 350 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб. За подання до суду позовної заяви немайнового характеру, яка подана юридичною особою або фізичною особою-підприємцем – 1 розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Для позовної заяви про захист ділової репутації юридичної особи, а саме: позовної заяви немайнового характеру вартість складатиме 0,4 розміра прожиткового мінімуму для працездатних осіб; позовної заяви про відшкодування моральної шкоди – 1,5 відсотка ціни позову, але не менше 1 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб [8]. При цьому, ціна позову визначається: 1) у позовах про стягнення грошових коштів – сумою, яка стягується, або сумою, оспорюваною за виконавчим чи іншим документом, за яким стягнення провадиться у безспірному (безакцептному) порядку; 2) у позовах про визнання права власності на майно або його витребування – вартістю майна; 3) у позовах, які складаються з кількох самостійних вимог, – загальною сумою всіх вимог (ст. 163 ГПК) [3].

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік», з 1 січня 2025 року прожитковий мінімум для працездатних осіб установлюється в розмірі 3028 гривень [6]. Тобто, за подання до суду позовної заяви майнового характеру, яка подана юридичною особою необхідно буде сплатити від 3028 гривень до 1059800 гривень. А у разі подання до суду позовної заяви немайнового характеру судовий збір буде складати 3028 гривень. Судовий збір за захист ділової репутації обійдеться 1211,20 гривень. Враховуючи, що ціна позову у сфері бізнес-конфліктів може сягати значної суми, лише вартість судового збору може перевищити вартість процедури медіації у декілька разів.

Судовий збір є одним з елементів загальної вартості судового процесу. До такої суми також ще додаються витрати, пов'язані з розглядом справи, а саме: 1) витрати на професійну правничу допомогу; 2) витрати, пов'язані із залученням свідків, спеціалістів, перекладачів, експертів та про-

веденням експертизи; 3) витрати, пов'язані з витребуванням доказів, проведенням огляду доказів за їх місцезнаходженням, забезпеченням доказів; 4) витрати, пов'язані з вчиненням інших процесуальних дій, необхідних для розгляду справи або підготовки до її розгляду [3]. Зокрема, вартість адвокатських послуг в Україні, особливо в господарських справах, визначається погодинно, а також в залежності від необхідності оформлення певних документів, безпосередньої участі у суді, формування доказової бази тощо. З урахуванням того, що судовий процес може тривати роками, вартість може досягати значної суми. У деяких випадках адвокати також беруть відсоток від суми позову, що збільшує витрати на відповідні послуги. Витрати, пов'язані із залученням спеціалістів, перекладачів, свідків, експертів та проведенням експертизи також збільшують вартість розгляду спору у суді. Зокрема, свідку у зв'язку з викликом до суду відшкодовуються витрати, що пов'язані з переїздом до іншого населеного пункту та наймом житла, а також виплачується компенсація за втрачений заробіток чи відрив від звичайних занять (ст. 127 ГПК) [3]. У разі призначення судових експертиз, залучення експертів та спеціалістів необхідною є оплата виконаної ними роботи. Наприклад, отримання висновку судово-економічної експертизи буде коштувати орієнтовно від 30000 гривень; експертиза з питань землеустрою – від 25000 гривень; експертиза об'єктів інтелектуальної власності – від 30000 гривень. Збільшення кількості об'єктів для дослідження, а також кількості необхідних для вирішення питань збільшить вартість відповідних експертиз.

Значну частину вартості судового розгляду спору можуть складати непрямі витрати. В першу чергу, мова йде про ризик збільшення вартості шляхом накладення арешту на майно, грошові кошти підприємства, заборони вчиняти дії щодо предмета спору або здійснювати платежі, або передавати майно відповідачеві, що у свою чергу унеможливлює ведення бізнесу, та може призвести до повного його зупинення. З таких обставин відповідна сторона буде змушена нести витрати, пов'язані з простоєм виробництва (торгівлі тощо), зберіганням продукції (товару), утриманням працівників, сплатою всіх обов'язкових платежів (оренда, комунальні платежі, відсотки за кредитами тощо). При цьому необхідно звернути увагу на можливу відсутність будь-яких доходів. Наприклад, арешт рахунків навіть на декілька місяців здатний зупинити виконання контрактів, призвести до штрафів і втрати клієнтів, а отже — до суттєвого зниження фінансових показників компанії.

Не менш вагомими є також витрати, що пов'язані з тривалістю судового розгляду, а також втратою потенційних доходів у зв'язку з неможливістю здійснення відповідної діяльності та укладання нових угод тощо. Наявність судового розгляду також може вплинути й на репутацію бізнесу, що може призвести не тільки до зниження доходів, зменшення привабливості для потенційних партнерів, а також й до зниження ринкової вартості самого бізнесу (компанії).

Висновки. У зв'язку з тим, що для бізнес-конфліктів є пріоритетним швидкість, економічна вигідність та конфіденційність медіація є результативним способом вирішення спору, але не універсальним. Зокрема, медіація не буде доцільною у випадку, коли одна зі сторін діє недобросовісно, зловживає процесом. Тому важливе значення має обрання професійного медіатора з високим рівнем знань та досвіду, який здатний ще на етапі попередньої оцінки перспектив медіації врахувати не тільки економічні, а й поведінкові фактори.

Таким чином, медіація як ефективний інструмент вирішення бізнес-конфліктів є економічно вигідною процедурою порівняно з судовим розглядом відповідних справ. Важливою перевагою медіації з економічної точки зору є здатність зменшити не лише прямі, а й непрямі витрати. При цьому такі витрати є прогнозованими та контрольованими самими сторонами конфлікту. Гнучкість всього процесу та конфіденційність надає можливість уникнути непередбачених витрат та ризиків, притаманних судовому провадженню, уникнути репутаційних ризиків та зберегти партнерські відносини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вартість послуг. Офіційний сайт Українського центру медіації та переговорів. URL: https://ukrmediation.com.ua/ua/vrehuliuvannia-sporiv/posluhy-z-mediatsii/vartist-posluh (дата звернення: 10.08.2025).
2. Гальченко С.О., Зленко О.О., Терещенко Д.О. Переваги та недоліки медіаційних процедур у вирішенні цивільних справ в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 11. С. 149–152.

3. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text (дата звернення: 14.08.2025).
4. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 05.08.2025).
5. Положення «Про вартість надання інформаційно-консультаційних послуг (проведення Процедури медіації) в Київській Торгово-промисловій палаті (КТПП)». Офіційний сайт Центру медіації КТПП. URL: https://cutt.ly/trG64Vdp (дата звернення: 12.08.2025).
6. Про Державний бюджет України на 2025 рік: Закон України від 19.11.2024 № 4059-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4059-20#Text (дата звернення: 07.08.2025).
7. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text (дата звернення: 10.08.2025).
8. Про судовий збір: Закон України від 08.07.2011 № 3674-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text (дата звернення: 10.08.2025).
9. Рєзнікова В.В. Медіація (посередництво) як спосіб вирішення господарських спорів. *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Серія Юридичні науки.* 2012. Вип. 90. С. 10–15.

УДК 346.546
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.48

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗАМОВНИКІВ І УЧАСНИКІВ ТОРГІВ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА: ПОДОЛАННЯ КОРУПЦІЙНОЇ СКЛАДОВОЇ В СФЕРІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ

Швидка Т І.,
докторка юридичних наук, професорка,
доцентка кафедри господарського права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, +адвокат
ORCID: 0000-0002-6152-2705
e-mail: Raketa7770@gmail.com

Швидка Т.І. Відповідальність замовників і учасників торгів за порушення законодавства: подолання корупційної складової в сфері публічних закупівель.

У статті представлено всебічний правовий аналіз питань відповідальності замовників і учасників публічних закупівель за порушення вимог законодавства, з акцентом на механізми подолання корупційної складової в цій сфері. Визначено правову природу відповідальності як одного з ключових інструментів забезпечення добросовісної конкуренції та протидії зловживанням у процедурі закупівель. Авторка класифікує види юридичної відповідальності – господарсько-правову, адміністративну та кримінальну – з урахуванням специфіки їх застосування залежно від суб'єкта та характеру правопорушення.

Зосереджено увагу на типових порушеннях, що мають ознаки корупційних проявів, таких як антиконкурентні змови між учасниками, фальсифікація документації, встановлення дискримінаційних умов, маніпуляції з оцінкою пропозицій, а також зловживання владою з боку замовників. Проаналізовано типові схеми зловживань як з боку учасників тендерів, так і з боку замовників, а також відповідні юридичні наслідки.

Окрема увага приділена інституційним механізмам реагування та контролю, зокрема діяльності Антимонопольного комітету України, Державної аудиторської служби, НАБУ, НАЗК і судів. Висвітлено проблемні аспекти застосування санкцій, включаючи нерівномірність практики притягнення до відповідальності, складність доведення умислу, формалізм у моніторингових процедурах та дублювання функцій контрольних органів.

У статті розглянуто практичні кейси – рішення АМКУ про виявлення антиконкурентних узгоджених дій, акти ДАСУ, а також судові провадження щодо оскарження порушень з боку замовників та визнання недійсності договорів. Виокремлено головні виклики в реалізації механізмів відповідальності: недостатня координація між органами, слабка превентивна робота, низька ефективність контролю.

Також проведено огляд європейської практики, зокрема запровадження програм доброчесності, прозорості та leniency-політик, що стимулюють самостійне повідомлення про порушення. На цій основі сформульовано рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання та посилення інституційної спроможності органів контролю.

У підсумку обґрунтовано необхідність реформування підходів до запобігання правопорушенням через розширення використання цифрових інструментів (Prozorro, BI-аналітика, DOZORRO), підвищення професійного рівня закупівельників, удосконалення системи ризик-менеджменту та запровадження етичних кодексів для учасників ринку. Запропоновано шляхи підвищення прозорості, юридичної визначеності та формування доброчесного конкурентного середовища в системі публічних закупівель України.

Ключові слова: публічні закупівлі, правопорушення, відповідальність, Антимонопольний комітет, змова, моніторинг, правозастосування, відкритість, конкуренція, державний контроль.

Shvydka T.I. Liability of customers and bidders for violations of the law: overcoming the corruption component in the field of public procurement.

The article presents a comprehensive legal analysis of the liability of contracting authorities and procurement participants for violations of public procurement legislation, with a particular focus on mechanisms for overcoming the corruption component in procurement activities. The legal nature of liability in this context is defined as one of the key tools for ensuring fair competition and counteracting abuses during procurement procedures. The author classifies the main types of legal liability – economic, administrative, and criminal – highlighting the specific features of their application depending on the nature of the offence and the subject involved.

The article emphasizes violations that demonstrate signs of corrupt practices, such as anti-competitive collusion between participants, falsification of documentation, imposition of discriminatory requirements, manipulation of bid evaluations, and abuse of power by contracting authorities. Typical schemes of abuse by both bidders and contracting entities are analyzed, along with the associated legal consequences.

Special attention is given to institutional response mechanisms, particularly the activities of the Antimonopoly Committee of Ukraine (AMCU), the State Audit Service, the National Anti-Corruption Bureau (NABU), the National Agency on Corruption Prevention (NAZK), and the judiciary. Problematic aspects of sanction implementation are identified, including inconsistency in enforcement, challenges in proving intent, formalism in monitoring procedures, and overlapping control functions among regulatory bodies.

The article also examines relevant case law – including AMCU decisions on anti-competitive concerted practices, audit reports of the State Audit Service, and judicial proceedings challenging unlawful actions of contracting authorities and declaring contracts invalid. Key challenges in the implementation of liability mechanisms are outlined, such as weak inter-agency coordination, insufficient preventive work, and limited effectiveness of oversight.

Additionally, the article provides an overview of European best practices, including transparency initiatives, integrity programs, and leniency policies that encourage voluntary disclosure of violations. Based on this analysis, the author offers recommendations for improving legal regulation and enhancing the institutional capacity of oversight bodies.

In conclusion, the article substantiates the need to reform prevention approaches by expanding the use of digital tools (Prozorro, BI analytics, DOZORRO), increasing the professionalization of procurement officers, improving risk management systems, and introducing ethical codes for market participants. The study proposes ways to increase transparency, legal certainty, and foster an honest and competitive procurement environment in Ukraine.

Key words: public procurement, violations, liability, Antimonopoly Committee, collusion, monitoring, enforcement, transparency, competition, public control.

Постановка проблеми. Сфера публічних закупівель в Україні залишається однією з найбільш чутливих до правопорушень. Мова йде про витрачання бюджетних коштів, а отже охоплює мільярдні бюджетні витрати й вимагає високого рівня правової дисципліни з боку як замовників, так і учасників тендерів. Наявність прогалин у практичному застосуванні законодавства, нерівномірність притягнення до відповідальності, складність доведення змов та зловживань створюють ризики для чесної конкуренції та ефективного використання публічних коштів. Незважаючи на розвиток системи Prozorro, поширеними залишаються такі проблеми, як змова між учасниками, дискримінаційні умови тендерної документації, укладення фіктивних договорів або недотримання умов закупівель. У цьому контексті актуальним є комплексний аналіз механізмів відповідальності та їх правозастосовчої ефективності.

Метою статті є аналіз практики притягнення до юридичної відповідальності замовників і учасників публічних закупівель за порушення вимог законодавства, а також формування висновків щодо типових правопорушень і можливостей удосконалення механізмів контролю. Метою дослідження є також з'ясування правових підстав та особливостей застосування господарсько-правової, адміністративної, цивільної та кримінальної відповідальності в публічних закупівлях, а також виявлення недоліків чинної практики та формулювання пропозицій щодо її вдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання порушень у сфері публічних закупівель висвітлювалися в роботах таких науковців, як О.М. Клименко, М.Ю. Покальчук, О.П. Віхров,

В.К. Малолітнева, Я.В. Петруненко, О.Л. Юдицький, А.О. Сошніков, І. Кравцова, Н.Ю. Кантор, Ю. Журик та ін. Автори висвітлювали окремі аспекти відповідальності замовників, зловживання неконкурентними процедурами, ролі АМКУ в захисті конкуренції. Однак, відсутній комплексний підхід до типології відповідальності із врахуванням практики контролюючих та судових органів, а також механізмів профілактики корупційних ризиків.

Виклад основного матеріалу. Публічні закупівлі в Україні залишаються однією з найбільш уразливих сфер до корупційних проявів. Серед основних форм зловживань можна виокремити: змови між учасниками торгів, «підставні» тендери, навмисне ускладнення умов участі для обмеження конкуренції, необґрунтоване застосування переговорних процедур, штучне дроблення предмета закупівлі та неправомірне внесення змін до договорів. Відсутність ефективної системи стримувань і противаг, слабкий інституційний контроль та недостатній рівень відкритості певних етапів закупівельного процесу поглиблюють ризики зловживань.

Для подолання корупційної складової в системі публічних закупівель необхідно запроваджувати комплексні механізми. До них належать: використання цифрових технологій (зокрема платформи Prozorro), впровадження ризик-орієнтованого моніторингу, підвищення прозорості та відкритості даних, розширення повноважень контролюючих органів, розвиток електронного контрактування. Важливу роль відіграє й підвищення рівня професіоналізації закупівельників – через обов'язкову сертифікацію, регулярне навчання та дотримання етичних стандартів. Крім того, посилення громадського контролю, підтримка журналістських розслідувань та залучення громадських ініціатив (як-от DOZORRO) створюють додатковий бар'єр для зловживань. У довгостроковій перспективі ефективна боротьба з корупцією в публічних закупівлях має передбачати не лише репресивні заходи, але й формування культури доброчесності, яка повинна стати невід'ємною частиною як державної служби, так і бізнес-середовища.

Отже, підсумовуючі ключові механізми запобігання корупції у сфері закупівель, можна виділити наступні: **Електронна система Prozorro** (Відкритість інформації про закупівлі, автоматичне оприлюднення тендерної документації, договорів та звітів у системі Prozorro забезпечує **максимальну прозорість** процесів і зменшує вплив людського чинника. Публічний доступ до даних унеможливлює приховані домовленості між замовниками та учасниками). Prozorro забезпечує прозорість на кожному етапі закупівлі, дозволяючи відстежувати всі дії замовника в режимі реального часу. **Аналітичні інструменти контролю (BI Prozorro, DOZORRO)**. Вони дозволяють здійснювати **ризик-орієнтований моніторинг** закупівель, виявляти потенційно проблемні процедури, аналізувати аномальні поведінкові шаблони замовників і постачальників, а також формувати сигнали для державного нагляду й громадськості. BI-модуль дозволяє здійснювати глибинний аналіз процедур закупівель, виявляти аномальні закупівлі та відхилення від стандартних шаблонів поведінки. **Чітке нормативне регулювання** Запровадження формалізованих підстав для зміни договорів, обмеження випадків неконкурентних процедур, встановлення вимог до обґрунтування очікуваної вартості та технічного завдання – усе це **знижує дискреційність рішень** з боку замовників. **Професіоналізація уповноважених осіб** передбачає регулярне навчання, сертифікація, етичні кодекси, підвищення рівня правової культури замовників – важливий крок у формуванні середовища **нетерпимості до корупції**. Важливим є саме **громадський контроль і медійний тиск.** Активна участь громадських організацій, журналістів-розслідувачів та ініціатив типу DOZORRO у моніторингу закупівель посилює **зовнішній контроль** та стримує корупційні дії через публічність і репутаційні ризики. Також не можна оминути поза увагою **співпрацю з правоохоронними органами**. Передача матеріалів перевірок до НАБУ, ДБР або прокуратури за наявності ознак кримінальних правопорушень сприяє **невідворотності покарання** та загальному стримувальному ефекту.

Таким чином, ефективне запобігання корупційним ризикам у сфері закупівель можливе лише за умови поєднання **технічних, правових, інституційних і суспільних механізмів**, що діють системно, послідовно та публічно.

Правові основи відповідальності у сфері публічних закупівель формуються комплексом актів законодавства, зокрема Законом України «Про публічні закупівлі», Господарським, Цивільним, Адміністративним і Кримінальним кодексами. Види відповідальності диференціюються залежно від порушника, характеру порушення та наслідків. Господарсько-правова відповідальність полягає у стягненні штрафних санкцій або збитків за порушення договірної дисципліни. Адміністративна – за порушення процедурних норм, як-от недотримання строків публікації, вибір не-

відповідної процедури тощо. Цивільна відповідальність виникає за невиконання або неналежне виконання договорів. Кримінальна – за злочини з корупційною складовою (зловживання, розкрадання, підроблення документів).

Н. Богомолова вважає, що адміністративно-господарські санкції слід розглядати як різновид господарських санкцій. Свою позицію вона обґрунтовує тим, що при визначенні правової природи таких санкцій доцільно орієнтуватися на галузеву належність правопорушень, за які вони застосовуються. Проведений аналіз адміністративно-господарських санкцій свідчить, що переважна більшість порушень виникає у сфері господарської діяльності та здійснюється суб'єктами господарювання шляхом недотримання норм, передбачених господарським законодавством. Відтак, слід визнавати господарську природу цих санкцій, не заперечуючи водночас наявність адміністративного елементу. З урахуванням цієї подвійної природи дослідниця пропонує вживати термін «господарсько-управлінські санкції». [7, с. 526, 528].

Ю. Журик, у свою чергу, порушує логічне й важливе питання: з якої причини окремі види адміністративних правопорушень, що можуть бути вчинені посадовими особами та іншими фізичними особами у сфері господарювання, закріплені саме в господарському законодавстві? На його переконання, йдеться не про адміністративно-господарські санкції, а про класичні адміністративно-владні відносини, які мають бути врегульовані спеціальним нормативним актом – Кодексом України про адміністративні правопорушення. Учений наголошує на необхідності чіткого розмежування правових норм у залежності від характеру правовідносин, які вони покликані регулювати. При цьому ключовими критеріями для такої класифікації мають виступати сфера правового регулювання та суб'єктний склад учасників правовідносин [8, с. 81].

Водночас, за переконанням Н.Ю. Кантор, чітка класифікація адміністративно-господарських санкцій ускладнена через їхню багатофункціональну природу. Вона підкреслює, що ці санкції мають змішане цільове спрямування: вони можуть одночасно слугувати інструментом для припинення триваючих правопорушень у господарській діяльності, відновлення порушених прав, забезпечення ефективного виконання вимог законодавства та покарання за вчинене порушення. Як приклад, адміністративно-господарський штраф, з одного боку, змушує суб'єкта господарювання припинити протиправну діяльність, а з іншого – виконує каральну функцію, водночас маючи профілактичний і виховний вплив [9, с. 89]

Для прикладу можемо структурувати у таблицю типи відповідальності за порушення у сфері публічних закупівель

Додаток 1. Типи відповідальності у сфері публічних закупівель

Тип відповідальності	**Суб'єкти**	**Підстави застосування**	**Форми реалізації**	**Органи, що притягають до відповідальності**	**Нормативно-правові акти**
Господарсько-правова	Замовники, учасники (юридичні особи)	Порушення договірних зобов'язань, порушення процедур закупівель	Штрафи, пені, відшкодування збитків, визнання договорів недійсними, заборона участі в торгах	Господарські суди, АМКУ	Господарський кодекс України, Закон України «Про публічні закупівлі»
Адміністративно-правова	Посадові особи замовників та учасників	Недотримання вимог законодавства, процедурні порушення, зловживання при організації торгів	Штрафи, попередження, дискваліфікація	ДАСУ, НАЗК, суди	Кодекс України про адміністративні правопорушення, Закон України «Про публічні закупівлі»

Цивільно-правова	Замовники, учасники, фізичні особи	Порушення цивільно-правових норм, пов'язаних з нанесенням шкоди чи недбалістю	Відшкодування матеріальної та моральної шкоди, стягнення боргу, визнання угод недійсними	Цивільні суди	Цивільний кодекс України
Кримінальна	Службові особи, організатори схем	Зловживання владою, змова, хабарництво, службове підроблення	Позбавлення волі, штрафи, конфіскація майна, заборона займати посади	НАБУ, НПУ, САП, прокуратура, суди	Кримінальний кодекс України

У практиці АМКУ частими є справи щодо узгоджених дій учасників, змов на торгах, у тому числі фіктивної конкуренції. Антиконкурентні узгоджені дії, зокрема змови між учасниками торгів, становлять одну з найгостріших проблем у сфері публічних закупівель. Вони спричиняють штучне зниження конкуренції, завищення цін, погіршення якості постачання та дискредитацію самої системи. Типові форми змов – імітація конкуренції, попередній розподіл результатів, спільна підготовка тендерної документації, участь афілійованих осіб.

В Україні розслідування таких порушень перебуває в компетенції Антимонопольного комітету України. Найпоширенішими ознаками змов є подання тендерних пропозицій з однаковими помилками, використання одних і тих самих IP-адрес, синхронність дій учасників та спільна історія участі в тендерах. Однак встановлення фактів змови вимагає детального аналізу й аналітичної експертизи, що потребує технічних і кадрових ресурсів.

Для протидії змовам необхідно вдосконалити інструменти превентивного моніторингу. Це включає автоматизовані системи виявлення зв'язків між компаніями, алгоритми аналізу поведінкових патернів та візуалізацію закупівельної активності. Важливим є і законодавче закріплення обов'язкових антикорупційних комплаєнс-програм для учасників, із чіткими правилами внутрішнього контролю.

Крім того, має бути забезпечена тісна співпраця між АМКУ, ДАСУ, правоохоронними органами, а також залучення громадських платформ на кшталт DOZORRO для аналізу ринкових аномалій. Лише комплексна відповідь – правова, технологічна та інституційна – здатна забезпечити реальне зменшення змов на публічних тендерах.

Державна аудиторська служба України виявляє порушення, пов'язані з обґрунтуванням очікуваної вартості, дискримінаційними умовами, невідповідністю тендерної документації. Також виявляються випадки дроблення предмета закупівлі з метою уникнення проведення відкритих торгів, застосування спрощених процедур без підстав та неправомірні зміни до укладених договорів.

Судова практика відображає зростання кількості позовів про скасування рішень замовників та визнання договорів недійсними. Суди все частіше розглядають справи щодо порушення принципів рівного доступу та недискримінації учасників, недотримання строків оскарження, формальних порушень у документації. Водночас, спостерігається тенденція до підвищення ролі судової експертизи в оцінці добросовісності учасників і належності рішень замовника.

DOZORRO як громадська платформа є унікальним інструментом громадського контролю – через неї можна подати відгук на закупівлю, а також на її основі формуються рейтинги замовників. Запровадження професійної сертифікації сприяє формуванню компетентної та відповідальної спільноти фахівців із закупівель, а етичні кодекси – додатково регламентують поведінку уповноважених осіб.

Додатково, впровадження ризик-орієнтованого моніторингу дозволяє превентивно виявляти потенційні порушення ще на етапі планування закупівель. Цей підхід уже застосовується ДАСУ для формування переліку закупівель, які потребують перевірки. Надалі його доцільно розвивати із використанням інструментів штучного інтелекту, зокрема для автоматичного виявлення шаблонів змов або повторюваних аномалій у поведінці учасників.

Ефективна система відповідальності у сфері публічних закупівель не може бути зведена лише до застосування штрафних санкцій чи дискваліфікацій. Вона має ґрунтуватися на поєднанні превентивних, санкційних та контрольних інструментів, які діють скоординовано й системно. З од-

ного боку, необхідно забезпечити своєчасне виявлення ризиків та запобігання порушенням, з іншого – гарантувати реальну та невідворотну відповідальність за вчинені правопорушення.

Превентивні заходи включають професійну підготовку та сертифікацію закупівельників, розробку чітких і прозорих процедур, впровадження етичних кодексів і комплаєнс-програм, а також створення механізмів внутрішнього контролю. У поєднанні з аналітичними інструментами на кшталт BI Prozorro, ризик-індикаторами, автоматизованим моніторингом та відкритими базами даних ці заходи формують першу лінію захисту системи від порушень.

Санкційна частина відповідальності передбачає диференціацію видів відповідальності – адміністративної, цивільної, господарсько-правової та кримінальної – залежно від ступеня тяжкості порушення. При цьому важливо забезпечити як правову чіткість і прогнозованість відповідальності, так і належне ресурсне забезпечення органів контролю: Антимонопольного комітету України, Державної аудиторської служби, правоохоронних органів та судів.

Ефективність такої моделі значною мірою залежить від інституційної спроможності – кадрового потенціалу, технічного забезпечення, процедурної незалежності та здатності до міжвідомчої взаємодії. Лише у випадку комплексного підходу можливо забезпечити не тільки покарання за порушення, але й системну профілактику зловживань, що є запорукою прозорості, добросовісної конкуренції та ефективного використання бюджетних коштів

Висновки. Правова відповідальність у сфері публічних закупівель є важливим елементом забезпечення добросовісної конкуренції, ефективного використання бюджетних коштів та прозорості закупівельних процедур. Проведене дослідження засвідчило, що законодавство України передбачає комплексний підхід до притягнення до відповідальності замовників та учасників торгів, зокрема у формі господарсько-правової, адміністративної, цивільної та кримінальної відповідальності. Водночас, практична реалізація цих механізмів є нерівномірною та подекуди неефективною.

Правові механізми відповідальності в публічних закупівлях існують, проте мають низку вразливостей на рівні їх реалізації. Зокрема, наявні прогалини у практиці виявлення порушень, недостатня скоординованість між контролюючими органами та обмеженість застосування санкцій на практиці. Правозастосовча практика не завжди забезпечує належну невідворотність покарання, що знижує превентивну ефективність інституту відповідальності.

Системні проблеми включають формалізм у підходах контролюючих органів, обмеженість людських та технічних ресурсів, недостатню мотивацію суб'єктів закупівель дотримуватися норм добросовісності. Значну загрозу становлять антиконкурентні узгоджені дії, фіктивна конкуренція та змови між учасниками, що підривають сутність чесних торгів.

Ефективна відповідальність має базуватись на збалансованому поєднанні превентивних і санкційних інструментів. Подальше вдосконалення механізмів відповідальності у сфері публічних закупівель має ґрунтуватися на розвитку аналітичних інструментів ризик-контролю, впровадженні електронного моніторингу, обов'язковій сертифікації та навчанні уповноважених осіб, стандартизації процедур внутрішнього контролю, а також створенні умов для незалежної оцінки закупівель.

Подальший розвиток антикорупційної інфраструктури, гармонізація процедур із європейськими стандартами та правозастосовча практика, орієнтована на невідворотність покарання, здатні сформувати сталу, доброчесну й конкурентну систему публічних закупівель в Україні.

Посилення ролі громадського моніторингу, зокрема через ініціативи DOZORRO та медіа-розслідування, може стати додатковим чинником впливу на прозорість і доброчесність у закупівельній сфері. Крім того, гармонізація законодавства з нормами ЄС має супроводжуватися не лише імплементацією формальних положень, а й глибокою адаптацією до європейської правозастосовчої культури.

У підсумку, підвищення ефективності механізмів відповідальності сприятиме зміцненню довіри до системи публічних закупівель, зменшенню корупційних ризиків і забезпеченню раціонального використання публічних коштів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 р. № 922-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text.

2. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text.
3. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text.
5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
6. Постанова Кабінету Міністрів України від 11.10.2016 № 710 «Про ефективне використання державних коштів» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2016-п#Text.
7. Богомолова Н. Відповідальність у сфері господарювання. Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані: монографія / за ред. О.В. Козаченка, Є.Л. Стрельцова, МОН України, НУ «ОЮА», Кафедра крим. права та ін. крим-прав. дисциплін Миколаїв. ін.-т права, ПРЦ НАПрНУ, ГО «Всеукр. Асоціаціякрим. права». Миколаїв: Іліон, 2016. С. 514–533.
8. Журик Ю. Окремі проблеми притягнення до адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері економічної конкуренції. Юридична Україна. 4. 2014. С. 80–85.
9. Кантор Н.Ю. Адміністративно-господарські санкції як гарантії реалізації та захисту економічних інтересів держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія Право. 2015. С. 87–90.
10. Кравцова І. Штраф за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства як вид адміністративно-господарської санкції. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 7. С. 89–95.
11. Огляд правозастосовчої практики Антимонопольного комітету України у сфері публічних закупівель. URL: https://amcu.gov.ua.
12. Звіт Державної аудиторської служби України про результати моніторингу публічних закупівель. URL: dasu.gov.ua.
13. DOZORRO Transparency Portal. URL: https://dozorro.org.

УДК 346.22:336.717(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.49

МОДЕЛІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПЛАТІЖНИХ СИСТЕМ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Шмигов М.О.,
здобувач ступеня доктор філософії (081 Право),
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID: 0009-0002-0492-326X

Шмигов М.О. Моделі правового регулювання платіжних систем: порівняльний аналіз.
У статті досліджуються правові підходи до регулювання платіжних систем у п'яти ключових юрисдикціях: Європейському Союзі, Сполучених Штатах Америки, Сінгапурі, Канаді та Україні. Аналіз зосереджено на інституційних механізмах, режимах ліцензування, наглядових підходах і реакції регуляторів на фінансові інновації. На основі порівняльного аналізу запропоновано типологію моделей регулювання платіжних систем, яка включає: гармонізовану модель (Європейський Союз), фрагментарну плюралістичну (Сполучені Штати Америки), ризик-орієнтовану адаптивну (Сінгапур), перехідну (Україна) та інтегративну модель (Канада). Кожна з зазначених моделей проаналізована за такими параметрами, як рівень централізації регулювання, ступінь нормативної деталізації, механізми захисту прав споживачів та гнучкість щодо впровадження фінансових технологій. Дослідження показує, що Європейський Союз надає перевагу комплексному регулюванню та захисту споживачів (зокрема, в межах Директиви (ЄС) 2015/2366 Європейського парламенту та Ради від 25 листопада 2015 року щодо платіжних послуг на внутрішньому ринку (PSD2) та відкритого банкінгу), тоді як Сполучені Штати Америки зберігають децентралізований, ринково-орієнтований підхід із поєднанням федерального нагляду та нагляду з боку органів влади окремих штатів. Сінгапур вирізняється модульною системою ліцензування та активною співпрацею з фінтех-компаніями (зокрема у форматі регуляторних пісочниць). Реформи Канади спрямовані на уніфікацію стандартів для традиційних і небанківських постачальників послуг. Україна, у свою чергу, адаптує європейські підходи, формуючи власну модель цифрової трансформації платіжного сектору. Доводиться, що ефективне регулювання платіжних систем має забезпечувати баланс між стабільністю ринку та відкритістю до інновацій. Правове регулювання має бути пропорційним, сумісним і чутливим до технологічних змін. Отримані результати можуть слугувати концептуальною основою для вдосконалення правової системи України з урахуванням глобальних тенденцій та подальших законодавчих реформ у сфері платіжних послуг.

Ключові слова: платіжні системи, PSD2, платіжні послуги, захист споживачів, цифрова трансформація, правове регулювання.

Shmyhov M.O. Models of legal regulation of payment systems: a comparative analysis.
The article examines the legal approaches to the regulation of payment systems in five key jurisdictions: the European Union, the United States of America, Singapore, Canada, and Ukraine. The analysis focuses on institutional mechanisms, licensing regimes, supervisory approaches, and regulatory responses to financial innovation. Based on comparative analysis, a typology of payment system regulatory models is proposed, which includes: the harmonized model (European Union), the fragmented pluralistic model (United States of America), the risk-oriented adaptive model (Singapore), the transitional model (Ukraine), and the integrative model (Canada). Each of these models is analyzed according to parameters such as the level of regulatory centralization, the degree of normative detail, mechanisms for consumer protection, and flexibility in the implementation of financial technologies.

The study demonstrates that the European Union prioritizes comprehensive regulation and consumer protection (in particular, within the framework of Directive (EU) 2015/2366 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2015 on payment services in the internal market (PSD2) and open

banking), whereas the United States of America maintains a decentralized, market-oriented approach combining federal oversight with regulatory supervision by the authorities of individual states. Singapore is characterized by a modular licensing system and active cooperation with fintech companies, including through the establishment of regulatory sandboxes. Canada's reforms are aimed at unifying standards for both traditional and non-bank service providers. Ukraine, in turn, is adapting European approaches while developing its own model for the digital transformation of the payment sector.

The research argues that effective regulation of payment systems must strike a balance between market stability and openness to innovation. Legal regulation should be proportionate, interoperable, and responsive to technological change. The findings may serve as a conceptual basis for improving Ukraine's legal framework, taking into account global trends and further legislative reforms in the field of payment services.

Key words: payment systems, legal regulation, PSD2, payment services, consumer protection, digital transformation.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток фінансових технологій, децентралізація платіжної інфраструктури та поява нових учасників ринку (небанківські установи, фінтех-компанії, постачальники інноваційних платіжних рішень) зумовили суттєву трансформацію підходів до регулювання платіжних систем у різних юрисдикціях. У відповідь на нові виклики держави розробляють власні моделі правового реагування. Вони істотно відрізняються за рівнем деталізації, ступенем втручання регулятора, технологічною нейтральністю та правовою визначеністю. У цьому контексті порівняльно-правовий аналіз моделей регулювання платіжних систем набуває особливої актуальності. Він дає змогу виявити ефективні підходи до балансування між інноваційністю та стабільністю, між конкуренцією і безпекою, а також зрозуміти, які інституційні та нормативні рішення можуть бути релевантними для українського правопорядку в умовах цифровізації. Зокрема, вивчення досвіду Європейського Союзу, Сполученого Королівства, США, Сінгапуру, Канади дозволяє порівняти моделі відкритого банкінгу, правовий статус постачальників платіжних послуг, вимоги до ліцензування, порядок технічної інтеграції та стандарти захисту користувачів.

Метою дослідження є систематизація та порівняльна характеристика моделей правового регулювання платіжних систем у Європейському Союзі, США, Україні та окремих інших країнах із розвиненою практикою (зокрема, Сингапур і Канада).

Стан опрацювання проблематики. Проблематика правового регулювання платіжних систем є предметом наукових досліджень на тлі цифрової трансформації, зростання ролі небанківських постачальників фінансових послуг та ускладнення нормативної взаємодії в багаторівневих фінансових системах. У центрі досліджень – питання правового статусу платіжних послуг, моделей ліцензування, регуляторної відповідальності, споживчого захисту та співвідношення державного і приватного регулювання.

У порівняльно-правовому аспекті ґрунтовну основу аналізу становить монографія R. Bollen [1], присвячена регуляторним режимам Австралії, США, Європейського Союзу, Великої Британії та Сінгапуру. Автор систематизує правові підходи до ліцензування, обов'язків сторін, відповідальності за несанкціоновані транзакції, процедур врегулювання спорів, а також охоплення інноваційних платіжних інструментів, зокрема, онлайн-сервісів і карток з попередньо завантаженим балансом. Аналіз соціального виміру платіжної інфраструктури представлено у роботі M.C. Malaguti [2], яка обґрунтовує необхідність регулювання з орієнтацією на довгострокову фінансову інклюзію. Авторка акцентує на потребі балансування інклюзивності, надійності та ефективності через поєднання загальних ex ante норм і гнучких ex post інтервенцій регулятора. Критику саморегулювання у сфері електронних платежів розгорнуто в дослідженні A. Omotubora, S. Basu [3], які на прикладі Нігерії доводять недостатність технічних галузевих стандартів без належної нормативної основи. Вони обґрунтовують необхідність впровадження публічно-правових вимог як передумови стабільності й довіри, особливо у країнах з низьким рівнем інституційного контролю. Така критика резонує з викликами гармонізації регуляторних режимів у країнах перехідної економіки.

Інституційні обмеження для впровадження фінтех-інновацій, зокрема децентралізованих платіжних рішень, досліджено I. Chiu [4], яка підкреслює, що державне втручання, зокрема, з боку центральних банків, відіграє стабілізуючу роль у системах, де споживчий захист і суспільна довіра є критичними. Конкуренція в інноваціях розглядається як похідна від публічних інтересів, а

не як самоціль. У роботі Z. Arif та співавт. [5] акцент зроблено на викликах, які несе впровадження блокчейн-технологій у платіжні системи. Автори констатують фрагментарність правового регулювання у транскордонному вимірі, що створює бар'єри для інтеграції цифрових платіжних сервісів, пов'язаних із криптоактивами, та обґрунтовують потребу у гнучкому, адаптивному нормативному підході. Важливою є й робота H. Huang [6], яка, попри зосередженість на системах великих розрахунків, пропонує порівняльний аналіз правових режимів Канади, США, ЄС і Китаю. Автор оцінює дію *Payment Clearing and Settlement Act* Канади, *UCC Article 4A* у США та досвід ЄС у контексті розбудови власної моделі правового регулювання Китаю. Це дозволяє включити Канаду до порівняльного аналізу на рівні інституційних засад і режимів відповідальності.

В українській науці значний внесок у дослідження платіжних систем здійснено М.А. Пожидаєвою, яка у своїй монографії аналізує теоретичні засади функціонування платіжної інфраструктури, її зв'язок із грошово-кредитною політикою держави та обґрунтовує напрями правової модернізації фінансового сектору [7]. Аналогічно, у дослідженнях А.С. Ковальчук [8; 9] та Т.К. Адабашева [10] розглядаються питання господарсько-регулювання платіжних систем.

Серед сучасних досліджень, спрямованих на осмислення цифровізації платіжної сфери, виокремлюються праці Т.С. Гудіми, В.І. Камишанського [11; 12]. Зокрема, у своїй монографії [13] Т.С. Гудіма формулює концептуальні підходи до правового регулювання цифрових платіжних інструментів, наголошуючи на необхідності модернізації правового поля відповідно до принципів сталого розвитку. Особлива увага приділяється взаємозв'язку між грошово-кредитною політикою держави та інституційними умовами функціонування платіжної інфраструктури. Вагомий внесок у порівняльно-правовий аналіз сучасних підходів до регулювання цифрових активів зроблено також у публікації «Стабільність без консенсусу: правові підходи до регулювання стейблкоїнів у ЄС, Великій Британії, Сінгапурі та Японії» [14], де досліджено особливості правового статусу стейблкоїнів у ЄС, Великій Британії, Сінгапурі та Японії. Робота демонструє відмінності у підходах до нормативного врегулювання новітніх платіжних інструментів і ступінь втручання регулятора, що є важливим у контексті формування національної моделі правового реагування.

Таким чином, проаналізовані джерела свідчать про зростаючу складність правового регулювання платіжних систем, що зумовлена як розвитком фінансових технологій, так і необхідністю врахування публічного інтересу в забезпеченні стабільності, прозорості та захисту користувачів. Наукова література висвітлює підходи до правового оформлення платіжних послуг, зокрема, від превентивного європейського регламентування до гнучких ризик-орієнтованих режимів, притаманних Сінгапуру та іншим фінансовим хабам. Водночас критичний аналіз джерел дозволяє констатувати брак єдиної типології моделей регулювання, що ускладнює нормативне порівняння. У цьому контексті доцільним є систематизований аналіз інституційних засад, регуляторної архітектури та методів впливу у провідних юрисдикціях, що дозволяє виокремити авторську типологію моделей правового регулювання платіжних систем і сформувати аналітичну основу для подальших досліджень. Надалі представлено результати такого порівняльного аналізу, починаючи з правового режиму Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. У ЄС діє комплексна система регулювання платіжних послуг, ключовим елементом якої є Друга директива про платіжні послуги (PSD2) – Директива (ЄС) 2015/2366. PSD2 [15] замінила першу директиву 2007/64/ЕС і була ухвалена для створення інтегрованого ринку платежів, підвищення безпеки транзакцій та захисту прав споживачів. Основні цілі PSD2 – гармонізація правил надання платіжних послуг у країнах ЄЕЗ, стимулювання конкуренції (допуск небанківських установ), впровадження інновацій (зокрема, концепції відкритого банкінгу – доступ третіх сторін до платіжних рахунків за згодою клієнта), а також посилення захисту від шахрайства. Окрім PSD2, у ЄС діють інші важливі акти, такі як Директива про електронні гроші (E-Money Directive 2009/110/ЕС [16]), Регламент про міжбанківські комісії (Interchange Fee Regulation) та нормативи Європейського банківського управління (ЕВА) щодо технічних стандартів безпеки (наприклад, вимоги Strong Customer Authentication згідно PSD2). У 2023 році Єврокомісія представила проєкт нового пакету регулювання платежів (PSD3 та супровідний регламент PSR), що має оновити та розширити рамки PSD2 з урахуванням сучасних викликів (очікується подальше посилення вимог до відкритого банкінгу, боротьби з шахрайством та регуляції FinTech).

Модель регулювання платіжних систем у США характеризується фрагментованістю та розподілом повноважень між федеральними і штатними органами. На федеральному рівні базовим ак-

том є Закон про електронні перекази коштів (Electronic Fund Transfer Act, EFTA, 1978) [17], який встановлює права і обов'язки споживачів і постачальників електронних платіжних послуг. Цей закон (імплементований через Правило E, Regulation E Федерального резерву) охоплює споживчі електронні платежі (перекази з рахунків, карткові операції, АТМ тощо) та покликаний захищати користувачів від несанкціонованих транзакцій, помилок та зловживань. Додатковий захист споживачів забезпечується іншими федеральними законами – Законом про прискорення доступності коштів (Expedited Funds Availability Act [18]), Законом про чесність у виплатах (Truth in Lending Act [19]) тощо. Важливо, що у США ліцензування платіжних послуг (зокрема грошових переказів) багато в чому здійснюється на рівні штатів: майже кожний штат має власні закони про грошові перекази (Money Transmission) і вимагає отримання ліцензії для небанківських платіжних провайдерів. Поряд із цим, федеральні органи здійснюють нагляд за банками та небанківськими установами: Бюро фінансового захисту споживачів (CFPB) має повноваження щодо нагляду за дотриманням прав споживачів та заборони нечесної або оманливої практики (UDAAP) у сфері фінансових послуг, Федеральна резервна система та інші банківські регулятори – щодо платіжних систем, які вони оперують (напр., системи ACH і Fedwire), а також Федеральна торговельна комісія – щодо небанків. Окремо діє законодавство у сфері боротьби з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму (Bank Secrecy Act [20], 1970 та регулятивні правила FinCEN [21]), яке також поширюється на платіжні провайдери. Таким чином, у США правове поле є складним «мозаїчним» поєднанням загальнонаціональних норм і вимог штатів, що забезпечує захист споживачів та цілісність фінансової системи, але без єдиного кодифікованого закону про платіжні послуги.

Українське законодавство в цій сфері нещодавно пройшло масштабну модернізацію. У червні 2021 року Верховна Рада ухвалила Закон України «Про платіжні послуги» №1591-IX, що замінив попередній закон 2001 року «Про платіжні системи та переказ коштів». Новий закон спрямований на модернізацію платіжної інфраструктури України, відкритість ринку для нових гравців та підвищення якості платіжних послуг [22]. Закон набув чинності 1 серпня 2022 року (більшість норм) і приведений у відповідність до регуляторних вимог ЄС, зокрема імплементує положення PSD2 та Директиви ЕС про електронні гроші. Серед новацій закону: чітка класифікація дев'яти видів платіжних послуг (7 фінансових і 2 нефінансових, зокрема послуги платіжної ініціації та інформації по рахунках – аналогічно концепції відкритого банкінгу PSD2); визначення дев'яти типів надавачів платіжних послуг, включно з небанківськими установами, поштовими операторами, філіями іноземних платіжних установ тощо; впровадження регуляторної «пісочниці» для тестування інновацій; можливість відкриття небанківськими установами платіжних рахунків і емісії електронних грошей; посилення вимог фінансового моніторингу та захисту прав споживачів. Національний банк України (НБУ) виступає основним регулятором платіжного ринку. Він надає ліцензії (авторизацію) учасникам ринку, встановлює нормативні вимоги та здійснює нагляд (оверсайт) за платіжними системами. Закон «Про платіжні послуги» закладає лише базові принципи й рамки, делегуючи НБУ значні повноваження щодо деталізації правил через підзаконні акти. Таким чином, Україна переймає європейську модель регулювання, адаптуючи її до національних реалій та створюючи передумови для інтеграції українського платіжного ринку з європейським.

Для азійського регіону показовим є досвід Сингапуру – світового фінтех-хабу, який запровадив прогресивне й гнучке регулювання. У 2019 році прийнято Закон про платіжні послуги (Payment Services Act [23], PSA), що об'єднав раніше розрізнені акти (Закон про нагляд за платіжними системами 2006 р. та Закон про обмін валют і грошові перекази 1979 р.) в єдиний законодавчий акт. PSA набув чинності в січні 2020 року та встановив інноваційний підхід двох паралельних рамок регулювання: з одного боку, захист стабільності фінансової системи та чесної конкуренції, а з іншого – запровадження ризик-орієнтованого ліцензування та нагляду за платіжними послугами з акцентом на AML/CFT (протидія відмиванню коштів і фінансуванню тероризму). Монетарне управління Сингапуру (MAS) отримало широкі повноваження з ліцензування постачальників платіжних послуг та нагляду за платіжними системами. Закон охоплює широкий спектр послуг: випуск платіжних рахунків і електронних грошей, внутрішні та міжнародні перекази, послуги мерчант-аквайрингу (обробка платежів для торговців), обмін валют, тощо. Важливо, що поправки до PSA розширили його дію на сферу цифрових платежів і криптоактивів: запроваджено категорії послуг, пов'язаних з цифровими платіжними токенами (Digital Payment Tokens), тобто криптовалютами (наприклад, послуги обміну та зберігання криптоактивів підлягають ліцензуванню та контролю MAS). Такий підхід дозволяє Сингапуру підтримувати баланс між розвитком фінтех-ін-

новацій і керуванням ризиками, готуючи платіжну індустрію до майбутнього без придушення інновацій [24].

У Канаді традиційно регулювання платіжних послуг було фрагментарним, але нещодавно запроваджено нову федеральну систему нагляду за ритейловими платежами. У червні 2021 року прийнято Закон про діяльність з роздрібних платежів (Retail Payment Activities Act [25], RPAA), який створює загальнонаціональну нормативну базу для постачальників роздрібних платіжних послуг (payment service providers, PSPs). Хоча закон було ухвалено в 2021 р., його повноцінне впровадження триває: у листопаді 2023 р. уряд опублікував фінальні Правила до RPAA, а у 2024 р. розпочинається реєстрація постачальників і надання наглядових вказівок Банком Канади [26]. RPAA встановлює федеральну систему нагляду за роздрібними платежами, покликану (1) зменшити ризики для національної безпеки, що можуть виникати через діяльність PSP; (2) захистити кошти кінцевих користувачів; (3) зміцнити довіру до сектора роздрібних платежів. Банк Канади наділений мандатом здійснювати нагляд за PSP, що надають платіжні послуги в Канаді, включно з правом вимагати реєстрації всіх суб'єктів, які відповідають критеріям діяльності у сфері роздрібних платежів. Дія RPAA поширюється на широкий перелік функцій – управління рахунками для електронних переказів, зберігання коштів клієнтів, ініціювання та обробка платіжних транзакцій, надання клірингових чи розрахункових послуг тощо [26], за умови, що такі послуги надаються в Канаді або канадським користувачам. Важливо, що банки та деякі інші регульовані суб'єкти звільнені від вимог RPAA (оскільки вже охоплені іншими законами), а основна увага приділяється небанківським постачальникам. RPAA та пов'язані регуляції вимагають від PSP запровадження надійних процедур управління ризиками, захисту коштів клієнтів (наприклад, обов'язкове зберігання клієнтських коштів окремо) та IT-безпеки, при цьому сприяючи відповідальним інноваціям у сфері платежів. Канадська модель наближається до європейської у частині централізованого нагляду й вимог до безпеки, але водночас зберігає гнучкість для бізнесу, поступово вводячи нові правила.

Попри різницю юридичних систем, розглянуті юрисдикції мають спільну мету – забезпечити надійність та ефективність платіжних систем при зростанні цифрових технологій. У всіх випадках існує усвідомлення необхідності захисту прав споживачів платіжних послуг (через встановлення правил відповідальності, прозорості тарифів, механізмів оскарження несанкціонованих операцій тощо). Наприклад, PSD2 в ЄС підсилює права користувачів на відшкодування і прозоре інформування, EFTA в США гарантує споживачам «білль про права» в електронних переказах коштів (обмеження відповідальності за крадіжку картки, обов'язкові розкриття інформації) [26], а Закон України «Про платіжні послуги» також закріплює права платників і отримувачів на перекази. Другою спільною рисою є ліцензування та нагляд: у кожній юрисдикції платіжна діяльність підлягає контролю відповідного органу. В ЄС це національні регулятори під координацією EBA, у США – штатні регулятори (для небанківських провайдерів) та федеральні агентства (CFPB, ФРС), в Україні – НБУ, у Сингапурі – MAS, у Канаді – Банк Канади. Скрізь запроваджено вимоги фінансового моніторингу (AML/CFT) для платіжних сервісів: відповідність стандартам FATF є глобальною нормою, імплементованою через законодавство (наприклад, MAS у Сингапурі прямо зобов'язує PSP виконувати AML-процедури за PSA, а платіжні установи в ЄС дотримуються вимог 4-ї та 5-ї AML Директив). Ще одна спільність – технологічна нейтральність нормативних актів: закони формулюються таким чином, щоб охоплювати новітні форми платежів (електронні гроші, цифрові гаманці, криптовалюти) без потреби їх часто змінювати. Наприклад, український закон визначає платіжні послуги широкими категоріями, що дозволяє включати нові продукти, а сингапурський PSA передбачає гнучкі категорії ліцензій, які можна застосувати до різних бізнес-моделей (від невеликих стартапів до великих платіжних платформ).

Не зважаючи на спільні принципи, регуляторні моделі мають відмінні акценти та структуру.

Європейський підхід (гармонізована директивна модель) базується на гармонізації законодавства серед різних країн-членів шляхом директив і регламентів. PSD2 [15] встановлює єдині вимоги до авторизації платіжних установ, капіталу, захисту коштів клієнтів, управління ризиками тощо, які мають бути імплементовані в усіх державах ЄС. Таким чином досягається «рівні правила» для конкуренції на спільному ринку та можливість паспортингу ліцензій (ліцензована в одній країні платіжна установа може надавати послуги по всьому ЄС). Особливість ЄС – відкритий банкінг як обов'язкова вимога: банки повинні через API надавати доступ стороннім провайдерам до рахунків клієнтів за їх згодою, що стимулює появу сервісів фінансової агрегації та альтерна-

тивних платіжних рішень. Регуляторні акценти ЄС зараз також зміщуються до інтеграції миттєвих платежів (Instant Payments) та посилення кібербезпеки платіжної інфраструктури. У цілому модель ЄС являє собою превентивну комплексну регламентацію, яка однаково застосовується до більшості учасників ринку і орієнтована на високий рівень захисту споживача.

Американський підхід (децентралізована плюралістична модель) історично еволюціонував як реактивне регулювання окремих аспектів платежів, без єдиного всеосяжного закону про платіжні послуги. Значну роль відіграє приватне регулювання та стандарти, наприклад, правил мереж Visa/Mastercard, автоматизованої клірингової палати (NACHA для ACH), що встановлюють технічні стандарти і правила для учасників. Держава втручається для вирішення конкретних проблем: EFTA – щоб захистити споживачів у електронних платежах [27]; Закон про кредитні картки (CARD Act 2009) – щоб обмежити хижацькі практики кредиторів [28]; закони штатів про грошові перекази – щоб запобігти шахрайству та втратам серед користувачів небанківських переказів. Тому регулювання фрагментарне: банки підпадають під банківських регуляторів та мають доступ до Федеральної резервної системи (у т.ч. нової системи миттєвих платежів FedNow), тоді як небанківські платіжні компанії (PayPal, Stripe тощо) мусять отримувати десятки ліцензій у різних штатах і виконувати вимоги кожного зі штатних законів. Федеральний рівень через CFPB та FTC забезпечує захист прав споживачів від шахрайства або недобросовісних практик (UDAAP) [29; 30]. Така модель менш уніфікована, але більш гнучка. Вона залишає простір для інновацій без попереднього дозволу (стартап може почати діяльність у декількох штатах і поступово отримувати ліцензії по мірі зростання) та для конкуренції різних юрисдикцій. Водночас, мінусом є високі витрати на комплаєнс, правова невизначеність через різноспрямованість вимог і потенційні прогалини у всеохопному нагляді (що, наприклад, стало предметом дискусій щодо регулювання криптовалют і стейблкоїнів у США).

Український підхід (модель, що інтегрується з ЄС) після 2021 року значною мірою копіює європейський, хоча і впроваджується поетапно. НБУ виступає «єдиним регуляторним центром» платіжного ринку: він ліцензує небанківські платіжні установи, встановлює правила роботи платіжних систем, здійснює моніторинг за системно важливими інфраструктурами тощо. Завдяки новому закону, запроваджено конкуренцію на ринку, що раніше був домінований банками: тепер небанківські компанії можуть відкривати рахунки, випускати електронні гроші, надавати послуги ініціювання платежів – фактично, виконувати функції, подібні до європейських платіжних установ та установ електронних грошей. НБУ також отримав мандат на впровадження концепції відкритого банкінгу в Україні (починаючи з моделі BankID та Open API для обміну платіжною інформацією). Відмінність України – у статусі країни, що прагне гармонізувати своє законодавство з ЄС, тож багато норм є новими для ринку і потребують імплементації на практиці. Регулятор стикається з викликом навчити і підготувати як учасників ринку, так і споживачів до нових можливостей (наприклад, користування послугами фінтех-компаній замість традиційних банків). Крім того, український ринок функціонує в умовах підвищених ризиків (воєнний стан, кіберзагрози), що вимагає особливої уваги до операційної стійкості платіжних систем та резервних механізмів.

Сингапурська модель (гнучкий ризик-орієнтований режим) вирізняється єдиним законодавчим актом, що адаптується до різних типів послуг через модульний підхід. PSA запровадив градацію ліцензій: провайдер може отримати ліцензію залежно від обсягів операцій та видів послуг (наприклад, Standard Payment Institution чи Major Payment Institution), що визначає різні рівні регуляторних вимог [31; 32]. Це дозволяє дрібним фінтех-стартапам працювати за спрощеними вимогами, тоді як великі гравці підлягають жорсткішому нагляду. Універсальність покриття PSA – ще одна особливість: закон охоплює і традиційні платежі, і сучасні (цифрові токени, електронні гаманці) в одному правовому полі. MAS як регулятор має повноваження видавати детальні директиви та керівництва для галузі, оперативно оновлюючи їх під нові виклики (наприклад, MAS випускає окремі керівництва щодо кібербезпеки для платіжних сервісів, вимоги до зберігання криптоактивів тощо). Сингапур активно впроваджує принцип «спершу залучити, потім регулювати»: регулятор тісно співпрацює з індустрією, запускає пілотні проєкти (регуляторні пісочниці) і лише потім закріплює норми. Це відрізняє його від більш нормативно жорсткого ЄС. Тож модель Сингапуру – про баланс та адаптивність: максимальна фінансова інклюзія і підтримка інновацій за умови контрольованих ризиків.

Канадська модель (централізований нагляд із фокусом на ризики) через RPAA створює структуру, схожу до європейської в аспекті центрального нагляду, проте зосереджену на ризик-орієн-

тованому регулюванні діяльності PSP. Вимоги RPAA та майбутніх нормативів акцентують дві ключові сфери: захист коштів споживачів (вимога утримувати користувацькі кошти окремо, страхування чи гарантії на випадок неплатоспроможності провайдера) та управління операційними ризиками (PSP повинні впровадити програми управління ризиками, плани безперервності діяльності, кібербезпеку тощо). На відміну від США, де небанківські платіжні компанії довгий час діяли поза федеральним регулюванням, у Канаді виникла потреба охопити таких учасників наглядом Банку Канади, щоб забезпечити цілісність національної платіжної системи. Ще одна особливість – плавне впровадження: PSP надається перехідний період для реєстрації та досягнення відповідності вимогам, а регулятор поступово видає роз'яснення і рекомендації (наприклад, у 2024 р. Банк Канади публікує настанови з приводу тестування відповідності PSP критеріям RPAA [33]). Це вказує на прагматичний підхід: не зупиняти розвиток fintech, але інтегрувати його у правове регулювання для запобігання системним ризикам.

Отже моделі правового регулювання платіжних систем лежать на спектрі між двома полюсами – жорстка всеосяжна регламентація (як у ЄС) та гнучке багаторівневе регулювання (як у США). Україна, Сингапур, Канада знаходяться між ними, комбінуючи елементи першого і другого підходів. ЄС і Україна прагнуть максимального охоплення усіх послуг єдиними правилами з акцентом на інтеграцію ринку і захист споживача. США та (частково) Сингапур дозволяють ринку самому еволюціонувати, втручаючись переважно в частині захисту споживачів і фінстабільності, але не диктуючи детально бізнес-моделі. Канада натомість рухається до європейського стилю нагляду, але зберігає сфокусованість на ключових ризиках, не перевантажуючи провайдерів зайвими бар'єрами. Усі юрисдикції стикаються з новими викликами, такими як: поява BigTech-компаній у платежах, глобальних крипто-платформ, потреба у взаємному визнанні регуляцій для трансграничних платежів. Тому регулятори дедалі більше співпрацюють на міжнародному рівні (через форуми на кшталт G20, стандартів BIS/CPMI та координації через документи на зразок принципів PFMI для інфраструктур) для вироблення сумісних підходів.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що регулювання платіжних систем є динамічною сферою, де право реагує на швидкий технологічний прогрес. Європейський Союз представлений як зразок всеосяжної нормативної моделі, яка гармонізує національні режими, гарантує високий стандарт безпеки та прав споживачів, водночас стимулюючи інновації через відкритий банкінг. США демонструють альтернативний історично зумовлений шлях – фрагментарний, але гнучкий, з акцентом на захисті споживача та ролі ринкових гравців у виробленні стандартів. Україна успішно здійснює перехід до сучасної моделі, синхронізованої з європейською, що відкриває її платіжний ринок для фінтех-інновацій і інтеграції з глобальними тенденціями [34]. Сингапур показує, як регуляторна інноваційність і ризик-орієнтований підхід можуть зробити закон ефективним інструментом розвитку фінансових послуг без шкоди для стабільності. Канада знаходиться на шляху впровадження нового режиму, який посилить довіру до платежів та забезпечить єдиний стандарт безпеки для усіх постачальників послуг.

З порівняння випливає, що оптимальна модель регулювання платіжних систем комбінує елементи: чіткі правила ліцензування і нагляду, універсальний захист прав споживачів, вимоги до фінансової стійкості та протидії відмиванню коштів, але одночасно гнучкість щодо інновацій та пропорційність вимог (відповідно до розміру і ризиковості провайдера). Гармонізація термінології та основних стандартів на міжнародному рівні спрощує розвиток глобальних платіжних рішень і зменшує регуляторний арбітраж. Для України корисним є досвід ЄС у створенні конкурентного ринку та досвід таких країн, як Сингапур, у впровадженні новітніх технологій під наглядом регулятора. З огляду на швидкість появи нових фінансових інструментів (цифрові валюти центральних банків, децентралізовані фінанси тощо), законодавство повинно бути «живим» механізмом – передбачати можливості для оновлення і тісної взаємодії регулятора з учасниками ринку. Такий підхід забезпечить баланс між інноваційністю платіжної індустрії та стабільністю і довірою, яку покликане гарантувати правове регулювання платіжних систем в різних країнах світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bollen R. The law and regulation of payment services: a comparative study. Kluwer Law International B.V. 2012. Vol. 18. 304 p.

2. Malaguti M.C. «Payment System Regulation for Improving Financial Inclusion.» CGD Policy Paper 070. Washington, DC: Center for Global Development. 2015. http://www.cgdev.org/content/publications/payment-system-regulation-improving-financial-inclusion.
3. Omotubora A., Basu S. Regulation for E-payment Systems: Analytical Approaches Beyond Private Ordering. *Journal of African Law*. 2018. № 62(2). P. 281–313. https://doi.org/10.1017/S0021855318000104.
4. Chiu I.H.Y. A new era in fintech payment innovations? A perspective from the institutions and regulation of payment systems. *Law, Innovation and Technology*. 2017. № 9(2). P. 190–234. https://doi.org/10.1080/17579961.2017.1377912.
5. Arif Z. et al. The Revolution of Blockchain in Digital Payment Systems: Legal Implications and Regulatory Challenges. *Journal of Ecohumanism*. 2024. № *3*(8). P. 12269. https://doi.org/10.62754/joe.v3i8.5833.
6. Huang X. *Comparative Studies of Payment Systems between China and Canada, USA, EU: Legal and Regulatory Issues* [Master's thesis]. NY University. 2008.
7. Пожидаєва М.А. Платіжні системи: теоретичні засади та фінансово-правове регулювання в Україні: монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2020. 348 с.
8. Ковальчук А.С. (2021). Про деякі теоретичні питання класифікації платіжних систем. *Право та інноваційне суспільство*. 2021. № 2 (17). С. 133–139. https://doi.org/10.37772/2309-9275-2021-2(17)-17.
9. Ковальчук А.С. Фінансово-правове регулювання платіжних систем в Україні: дис. ... доктора філософії: 081 Право / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2023. 242 с.
10. Адабашев Т.К. Господарсько-правове регулювання платіжних систем в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 – господарське право ; господарсько-процесуальне право / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2014. 24 с.
11. Гудіма Т. & Камишанський В. Біткоїн у резервах центральних банків: новий вимір протистояння США та Китаю. *Socio-Economic Relations in the Digital Society*. 2025. № *2*(56). С. 5–19. https://doi.org/10.55643/ser.2.56.2025.601.
12. Kamyshanskyi V. Interoperability of CBDCs: Optimising Cross-Border Settlements through the lens of national and international regulation. Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs. 2025. № 30(1), С. 34–44. https://doi.org/10.56215/naia-herald/1.2025.34.
13. Гудіма Т.С. Господарсько-правове забезпечення реалізації грошово-кредитної політики держави на засадах сталого розвитку: монографія. Київ: ДУ «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова Національної академії наук України», 2020. 336 с.
14. Гудіма Т., Камишанський В., Кулик О., & Довгань В. Стабільність без консенсусу: правові підходи до регулювання стейблкоїнів у ЄС, Великій Британії, Сінгапурі та Японії. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2025. № 3(62). С. 577–588. https://doi.org/10.55643/fcaptp.3.62.2025.4745.
15. Directive (EU) 2015/2366 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2015 on payment services in the internal market. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2015/2366/oj/eng.
16. Directive 2009/110/EC of the European Parliament and of the Council of 16 September 2009 on the taking up, pursuit and prudential supervision of the business of electronic money institutions amending Directives 2005/60/EC and 2006/48/EC and repealing Directive 2000/46/EC (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2009/110/oj/eng.
17. The Electronic Fund Transfer Act. URL: https://www.federalreserve.gov/boarddocs/caletters/2008/0807/08-07_attachment.pdf.
18. Expedited Funds Availability Act. URL: https://www.fdic.gov/resources/supervision-and-examinations/consumer-compliance-examination-manual/documents/6/vi-1-1.pdf.
19. Truth in Lending Act. URL: https://www.federalreserve.gov/boarddocs/ supmanual/cch/til.pdf.
20. The Bank Secrecy Act. URL: https://www.fincen.gov/resources/statutes-and-regulations/bank-secrecy-act.
21. FinCEN's Legal Authorities. URL: https://www.fincen.gov/resources/fincens-legal-authorities.
22. Новий закон про платіжні послуги змінить правила гри на ринку платіжних послуг України. URL: https://www.kinstellar.com/upload/New%20Payment%20Service%20Law%20-%20Newsletter%20-%20UKR.pdf.

23. Payment Services Act 2019. URL: https://www.mas.gov.sg/regulation/acts/payment-services-act.
24. What is Singapore's Payment Services Act (PSA)? URL: https://complyadvantage.com/insights/payment-services-act-singapore.
25. Retail Payment Activities Act. URL: https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/R-7.36/page-1.html (дата звернення: 6 серпня 2025).
26. Miller Thomson LLP, Kroft P.J., Adam A., Shodeinde M., Moses R. A call to action for payment service providers: Recent updates to Canada's Retail Payment Activities Act & Regulation. 2023. URL: https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=2b7b9732-cf90-4372-8b98-1d7fb5314108.
27. U.S. Code Chapter 41 Subchapter VI - ELECTRONIC FUND TRANSFERS. URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/15/chapter-41/subchapter-VI.
28. *Credit Card Accountability Responsibility and Disclosure Act of 2009.* Public Law. 2009. № 111–24. URL: https://www.congress.gov/111/plaws/publ24/PLAW-111publ24.pdf.
29. CFPB. (n.d.). *Supervision and Enforcement*. URL: https://www.consumerfinance.gov/enforcement.
30. FTC. (n.d.). *Consumer Protection Mission*. URL: https://www.ftc.gov/about-ftc/what-we-do.
31. Licensing for Payment Service Providers. URL: https://www.mas.gov.sg/ regulation/payments/licensing-for-payment-service-providers.
32. Guidelines on Licensing for Payment Service Providers [PS-G01] (w.e.f 31 January 2025). URL: https://www.mas.gov.sg/regulation/guidelines/ps-g01-guidelines-on-licensing-for-payment-service-providers.
33. Blake, Cassels & Graydon LLP. Highlights from Bank of Canada's draft guidance on Retail Payment Activities Act. 8 March 2024. URL: https://www.mondaq.com/canada/fund-finance/1433608/highlights-from-bank-of-canadas-draft-guidance-on-retail-payment-activities-act.
34. New quality of payment services: The Verkhovna Rada adopted a modern law on payment services. URL: https://bank.gov.ua/en/news/all/nova-yakist-platijnih-poslug-verhovna-rada-uhvalila-suchasniy-zakon-pro-platijni-poslugi.

УДК 347.191:347.73
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.50

СТРОКИ РОЗГЛЯДУ СПРАВ ПРО ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЗАХИСТ ЕКОНОМІЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ ЯК ГАРАНТІЯ ДОТРИМАННЯ ПРАВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Янчак П.О.,
Львівський національний університет імені Івана Франка

Янчак П.О. Строки розгляду справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції як гарантія дотримання прав суб'єктів господарювання.

Вказується, часові межі розгляду справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції мають таке ж значення, що й інститут позовної давності в цивільному праві.

У публікації досліджено зміни до антимонопольного законодавства в частині доповнення положень Закону України «Про захист економічної конкуренції» статтею 37-1 «Строки розгляду справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції», а також роль Верховного Суду в забезпеченні сталої і єдиної судової практики із вказаного питання. Проаналізовано проблемні питання застосування статті 37-1 Закону України «Про захист економічної конкуренції» ретроспективно, а також висновки Верховного Суду, наведені в постанові від 14.05.2024 у справі № 910/19008/21, яка стала вирішальною для правозастосування й розпочала етап формування судової практики, яка може забезпечити баланс між інтересами держави в особі Антимонопольного комітету України та правами суб'єктів господарювання. Проаналізовано подальшу судову практику касаційного суду, що стосується дотримання строків розгляду справ у контексті законодавчих новел, запроваджених Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення діяльності Антимонопольного комітету України». Здійснено порівняння інституту строку давності при притягненні до кримінальної відповідальності та інституту строку давності притягнення до відповідальності за порушення законодавства про захист економічної конкуренції. Акцентовано на механізмі, який передбачений статтею 11 Господарського процесуального кодексу України і дає змогу судам спрямувати судову практику в напрямку, що, на їхню думку, відповідає Конституції України. Зроблено висновок про те, що строки розгляду справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції є процесуальною гарантією дотримання прав суб'єктів господарювання. Вироблення єдиних підходів до правозастосування в нових умовах, що враховують європейські стандарти і принцип правової визначеності, впливає на дисципліну учасників, покладає на державний орган обов'язок діяти вчасно і в належний спосіб.

Ключові слова: права людини, права суб'єктів господарювання, гарантії, строки розгляду справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції, перебіг строку, Антимонопольний комітет України, поведінка сторін антимонопольної справи, тривалість розгляду.

Yanchak P.O. Time limits for considering cases of violation of the legislation on the protection of economic competition as a guarantee of observance of the rights of business entities.

It is indicated that the time limits for considering cases of violation of the legislation on the protection of economic competition have the same meaning as the institution of limitation of actions in civil law.

The publication examines changes to the antimonopoly legislation in terms of supplementing the provisions of the Law of Ukraine "On Protection of Economic Competition" with Article 37-1 "Time limits for considering cases of violation of the legislation on the protection of economic competition", as well as the role of the Supreme Court in ensuring consistent and uniform judicial practice on this issue. The problematic issues of the application of Article 37-1 of the Law of Ukraine "On Protection of Economic Competition" retrospectively were analyzed, as well as the conclusions of the Supreme Court, given in the resolution of 05/14/2024 in case No. 910/19008/21, which became decisive for law enforcement and began the stage of forming judicial practice that can ensure a balance between the interests of the state represented by the Antimonopoly Committee of Ukraine and the rights of

business entities. The subsequent judicial practice of the Court of Cassation was analyzed, concerning compliance with the deadlines for considering cases in the context of legislative amendments introduced by the Law "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding Improving the Activities of the Antimonopoly Committee of Ukraine". A comparison was made of the institution of the statute of limitations for bringing to criminal liability and the institution of the statute of limitations for bringing to liability for violations of the legislation on protection of economic competition. The emphasis is on the mechanism provided for in Article 11 of the Economic Procedural Code of Ukraine and allows courts to direct judicial practice in a direction that, in their opinion, corresponds to the Constitution of Ukraine. It is concluded that the terms of consideration of cases of violation of the legislation on the protection of economic competition are a procedural guarantee of observance of the rights of business entities. The development of unified approaches to law enforcement in the new conditions, taking into account European standards and the principle of legal certainty, affects the discipline of participants, imposes on the state body the obligation to act in a timely and appropriate manner.

Key words: human rights, rights of business entities, guarantees, terms of consideration of cases of violation of the legislation on the protection of economic competition, expiration of the term, Antimonopoly Committee of Ukraine, behavior of the parties to the antimonopoly case, duration of consideration.

Актуальність проблеми дослідження. Строки розгляду справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції відіграють таку ж роль, як, наприклад, позовна давність у цивільному праві. Існування будь-якого правового спору супроводжується невизначеністю у правовідносинах у разі відсутності чітких строків розгляду. І лише з ухваленням остаточного рішення та його виконанням усувається правова невизначеність. Запровадження законодавчого поняття строків розгляду справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції зумовлює потребу у з'ясуванні суті цього поняття і його тлумачення судами в контексті правовідносин, що існували до його запровадження.

Окрім того, дослідження призначення строків розгляду справ органами Антимонопольного комітету України має важливий практичний вимір. Адже вироблення єдиних підходів до правозастосування в нових умовах, що враховують європейські стандарти і принцип правової визначеності, впливає на дисципліну учасників, покладає на державний орган обов'язок діяти вчасно і в належний спосіб.

Ступінь наукової розробки проблеми. Окремі аспекти антимонопольної реформи розглянуто в наукових працях М. Сус, Т. Бабкової, В. Ліпинського, І. Тесленко, І. Сквірського, а також судді Східного апеляційного господарського суду Д. Попкова. Окрім того, Антимонопольний комітет України у співпраці з проєктами ЄС, як-от COMPASA, кількаразово публікував інформаційні матеріали, що пояснюють ключові зміни до антимонопольного законодавства, внесені Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення діяльності Антимонопольного комітету України». Більшість цих досліджень спрямована на вивчення загальних аспектів законодавчих змін. Проте вони не враховують законодавчих змін, які відбулися у зв'язку з доповненнями положень Закону України «Про захист економічної конкуренції» статтею 37-1 «Строки розгляду справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції». Необхідність встановлення строків розгляду справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції було аргументовано ще 2015 року в науковій праці С. В. Шкляр. Попри існуючі напрацювання вченими та наявні тенденції судової практики у сфері захисту економічної конкуренції, наразі немає детальних наукових досліджень практичного застосування статті 37-1, зокрема ретроспективно, що й зумовлює актуальність теми цієї статті.

Мета статті – надати оцінку актуальним змінам до антимонопольного законодавства України; висвітлити проблеми, які виникають при застосуванні строків розгляду справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції на практиці та проаналізувати висновки касаційного суду із вказаного питання.

Виклад матеріалу. Передусім зазначимо, що статтею 42 Конституції України гарантовано захист конкуренції в підприємницькій діяльності і заборонено обмеження конкуренції, зловживання монопольним становищем та недобросовісну конкуренцію. Також, статтею 92 Конституції України встановлено, що правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання визначаються виключно законами України. У 2023 році внесено важливі зміни до антимонопольного

законодавства, пов'язані з імплементацією в національне законодавство правил, принципів і судових рішень Європейського Союзу (acquis ЄС), до яких долучилася Україна, підписавши Угоду про асоціацію. У світлі ухвалення 09.08.2023 Верховною Радою України Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення діяльності Антимонопольного комітету України» (далі – Закон № 3295-IX) [1], розпочато довгоочікувану реформу конкурентного законодавства України.

Як слушно наголошує В. Ліпинський, «передбачений законодавством України порядок розслідування та розгляду справ про порушення законодавства про захист конкуренції значною мірою узгоджується з найкращими міжнародними стандартами» [2]. Загальною метою Закону № 3295-IX є наближення підходів до застосування українського антимонопольного законодавства до підходів, які використовують у Європейському Союзі, щоб у такий спосіб підвищити ефективність застосування українського законодавства.

Нарешті поставлено крапку в питанні строків розгляду справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції. Так, розглядуваним Законом внесено зміни до Закону України «Про захист економічної конкуренції» (далі – Закон № 2210) [3] та доповнено його положення статтею 37-1 «Строки розгляду справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції». Відповідно до наведеної норми: справи про порушення законодавства про захист економічної конкуренції розглядаються органами Антимонопольного комітету України (далі – АМКУ) протягом розумного строку, але не більше як три роки з дня прийняття розпорядження про початок розгляду справи, якщо інше не передбачено цим Законом (частина перша цієї статті). За наявності обґрунтованих підстав, що перешкоджають розгляду справи у строк, визначений частиною першою цієї статті, органи АМКУ можуть продовжити цей строк, але не більше ніж на два роки, про що письмово повідомляються особи, які беруть участь у справі (частина друга цієї статті). До строку розгляду справи про порушення законодавства про захист економічної конкуренції не зараховується час зупинення розгляду справи відповідно до частини другої статті 38 цього Закону (частина третя цієї статті). Якщо протягом граничних строків розгляду справи, передбачених частинами першою та другою цієї статті, органом АМКУ рішення не прийнято, справа підлягає закриттю на підставі абзацу сьомого частини першої статті 49 цього Закону (частина четверта цієї статті).

У зв'язку із цією новелою виникає низка питань.

Варто зазначити, що Законом № 3295-IX не встановлено зворотну дію в часі його норм. Своєю чергою, ні Законом № 2210, ані Правилами розгляду заяв і справ порушення законодавства про захист економічної конкуренції, затвердженими розпорядженням АМКУ від 19.04.1994 № 5 [4], не було визначено строків, які встановлюють тривалість розслідування антимонопольної справи з моменту його початку та до винесення відповідного рішення.

Прогалина в законодавчому регулюванні строків розгляду справ, що існувала до 1 січня 2024 року (дата набрання чинності змін), призводила до надмірно тривалого (понад три роки) розгляду справ органами АМКУ, іноді це могло бути і шість, і навіть дев'ять років.

Доречно додати, що відповідно до пункту 2 частини 8 статті 105 Закону України «Про електронні комунікації» [5], для забезпечення правильності виставлення рахунків за надані електронні комунікаційні послуги постачальники таких послуг повинні зберігати записи про надані електронні комунікаційні послуги протягом строку позовної давності, визначеного законом. Загальна позовна давність у цивільному праві України встановлюється тривалістю у три роки.

Отже, розгляд Антимонопольним комітетом України антимонопольної справи протягом тривалого часу (більш ніж три роки) позбавляє учасника такої справи належного захисту, з огляду на втрату можливості надавати докази, які можуть втратити достовірність і повноту з плином часу.

Крапку в цьому питанні поставив Верховний Суд у постанові від 14.05.2024 у справі № 910/19008/21 [6]. Касаційний суд наголосив, що законодавче регулювання не є і не може бути всеосяжним за формою і змістом. Тож під час здійснення органом своїх повноважень наявність у нього певної міри розсуду є допустимою й належною. Попри це, межі дискреційних повноважень такого органу не можуть бути неоглядними. Міра такого розсуду повинна бути мінімально достатньою, зокрема для того, щоб уникнути порушення нормативно-правових приписів та запобігти зловживанням. Верховний Суд у питанні щодо тривалості розслідування в антимонопольній справі з моменту його початку до винесення відповідного рішення АМКУ дійшов висновку, що, з огляду на положення Закону № 3659-XII, хоч у Законі № 2210 нормативно не встановлено строків

розгляду і прийняття відповідного рішення, це ще не значить, що такий розгляд може бути безмежним, безкінечним, тобто тривати невиправдано довго.

Стисло розгляньмо висновки Верховного Суду в постанові від 14.05.2024 у справі № 910/19008/21:

1) положення частини 2 статті 42 Закону № 2210-III визначають, що перебіг строку давності зупиняється на час розгляду органом антимонопольного комітету антимонопольної справи, водночас наведені положення ніяким чином:

не скасовують, підміняють та/або продовжують строки, визначені у частині 1 цієї статті (суб'єкт господарювання не може бути притягнений до відповідальності за порушення законодавства про захист економічної конкуренції, якщо минув строк давності притягнення до відповідальності; строк давності притягнення до відповідальності за порушення законодавства про захист економічної конкуренції становить п'ять років з дня вчинення порушення, а в разі триваючого порушення – з дня закінчення вчинення порушення);

не наділяють правом органи АМКУ щодо притягнення суб'єкта господарювання до відповідальності за порушення конкурентного законодавства поза межами, визначеними у частині 1 статті 42 Закону № 2210-III;

2) у вирішенні питання про дотримання АМКУ строків давності притягнення суб'єкта господарювання до відповідальності у тлумаченні «розгляду органами Антимонопольного комітету України справи про порушення законодавства про захист економічної конкуренції» першочергове значення має саме сутнісний зміст поняття «розгляд справи», тобто вчинення органом АМКУ всіх необхідних процесуальних дій, направлених на збір доказів, які підтверджують обставини інкримінованого суб'єктові господарювання порушення конкурентного законодавства та вчинення всіх необхідних, передбачених Законом дій задля встановлення обставин такого порушення і, відповідно, ухвалення рішення щодо наявності / відсутності підстав для притягнення цього суб'єкта до відповідальності;

3) у вирішенні спору про наявність / відсутність підстав для визнання недійсним рішення АМКУ та застосування положень статті 59 Закону № 2210-III у сукупності, зокрема з положеннями частини 2 статті 42 цього Закону *важливим є застосування положень частин 1 і 2 статті 42 Закону № 2210-III в сукупності та дотримання АМКУ строків давності, встановлених у цій статті;*

4) у разі, якщо господарські суди під час розгляду справи встановлять обставини саме щодо бездіяльності органів АМКУ, яка полягає у зволіканні щодо ухвалення рішення за наслідками розгляду антимонопольної справи, *у межах строків притягнення до відповідальності, які встановлені у статті 42 Закону № 2210-III,* за відсутності об'єктивних і поважних причин, що пов'язані безпосередньо з розглядом справи *(складність справи / поведінка сторін антимонопольної справи / дії або бездіяльність відповідних державних органів),* бездіяльність органу АМКУ не може визнаватися такою, що узгоджується з положеннями статті 59 Закону № 2210-III.

Верховний Суд у постанові від 17.04.2025 у справі № 922/3008/24 [7] зазначив про необхідність дослідження й надання оцінки судом оспорюваного рішення антимонопольного комітету на предмет дотримання антимонопольним органом строків притягнення позивача до відповідальності з урахуванням встановлених обставин закінчення позивачем порушення й ухвалення Антимонопольним комітетом стосовно нього рішення, тобто чи відповідає оспорюване в частині рішення АМКУ приписам частини 1 статті 42 Закону № 2210-III, ураховуючи також і те, що розгляд антимонопольної справи завершився після кількарічного строку розслідування з огляду на висновки Верховного Суду в постанові від 14.05.2024 у справі № 910/19008/21 щодо питання комплексного застосування частин 1 і 2 статті 42 Закону № 2210-III.

Верховний Суд у постанові від 06.05.2025 у справі № 910/9652/24 [8] зазначив про необхідність здійснення перевірки доводів та аргументів сторони щодо застосування статті 37-1 Закону ретроспективного на підставі статті 58 Конституції України [9], зокрема щодо тривалості розгляду антимонопольної справи, що є вагомим (визначальним) аргументом для вирішення справи.

У всіх означених вище постановах Верховний Суд, вирішуючи питання щодо тривалості розслідування в антимонопольній справі з моменту його початку до винесення відповідного рішення АМКУ, вказував на те, що через відсутність нормативно запроваджених у Законі України «Про захист економічної конкуренції» строків розгляду і прийняття відповідного рішення судам означену

норму слід застосовувати ретроспективно згідно зі статтею 58 Конституції України, як нормою прямої дії, оскільки таке застосування *призводить до закриття справи та звільнення позивача від відповідальності*. Суд зазначив, що у вирішенні питання прийнятності / неприйнятності тривалості розгляду антимонопольної справи підлягають *з'ясуванню всі істотні обставини спору,* зокрема питання, чи вплинув строк від початку розслідування справи і до прийняття рішення АМКУ на права позивача (майнові також), а також інші об'єктивні підстави й чинники, які могли вплинути на тривалість розслідування.

Відтак зроблено висновок, що розслідування можуть проводитися з прийнятною тривалістю, проте загальна тривалість має відповідати і принципу верховенства права, як одному з основних принципів демократичного суспільства, гарантованих Конституцією України, і принципу «належного урядування».

Щодо вказаного питання, то хочемо провести аналогію щодо строків давності при притягненні до кримінальної відповідальності. У статті 49 Кримінального кодексу України [10] передбачено, що строки давності притягнення до кримінальної відповідальності зупиняються, якщо особа ухилилася від досудового розслідування або суду. Отже, саме дії особи, щодо якої здійснюється розслідування, можуть мати негативні правові наслідки для неї у формі зупинення строків давності.

Натомість у Законі України «Про захист економічної конкуренції» визначено, що строки давності зупиняються саме через дії АМКУ, який до внесення змін (доповнення закону статтею 37-1) був взагалі необмежений у строках розгляду антимонопольної справи.

Зазначене є, очевидно, несумісним зі справедливістю як властивістю права, що вимагає співмірності юридичних наслідків протиправних дій АМКУ щодо свавільного затягування тривалості розгляду справи та очікування суб'єкта, щодо якого проводиться розслідування, і прийняття остаточного рішення.

Вважаємо, що саме через такі випадки несумлінного розгляду АМКУ справ, надмірного затягування з ухваленням рішення, що негативно вплинуло на права суб'єкта, щодо якого проводилося розслідування, законодавець і вніс зміни до Закону України «Про захист економічної конкуренції», доповнивши його статтею 37-1, яка встановлює строк у три роки для розгляду справ, а саме збору й аналізу документів. Отже, законодавець визначив трирічний строк, що є аналогічним строком загальної позовної давності, як достатній для проведення АМКУ розслідування, що може вважатись розумним і необхідним.

Окрім того, визначальне місце в системі принципів правотворчості належить принципу гуманізму, втілення у правотворчу практику якого пов'язано з основними вимогами формування й розвитку громадянського суспільства, правової держави, а також ефективного функціонування всієї правової системи, оскільки він відіграє важливу роль у системі основоположних принципів права й забезпечує системний взаємозв'язок між ними.

На переконання Великої Палати Верховного Суду (постанова від 02.02.2023 у справі № 735/1121/20, у якій розглядали питання тлумачення змісту частини 2 статті 49 Кримінального кодексу України (звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності)) [11], реалізація принципу гуманізму під час тлумачення й застосування конкретного положення закону про кримінальну відповідальність здійснюється за правилом: якщо відповідне положення містить елемент невизначеності і вона не може бути усунута з огляду на інші конкретні чи загальні положення, то таке положення має застосовуватися за найбільш сприятливим для особи варіантом з усіх можливих.

Так, суспільні відносини є мінливими, тому для їх ефективного правового регулювання необхідне якісне і своєчасне правове забезпечення. У випадках, коли законодавство містить суперечності або прогалини, судова практика вимагає від судів прямого застосування конституційних приписів. Це дає змогу не тільки вирішити спір, а й не застосовувати ті норми закону, які суперечать Конституції в конкретній справі.

Відповідно до положень частини 6 статті 11 Господарського процесуального кодексу України [12], якщо суд доходить висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а застосовує норми Конституції України як норми прямої дії. У такому разі суд після ухвалення рішення у справі звертається до Верховного Суду для вирішення питання стосовно внесення до Конституційного Суду України подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта, вирішення питання про конституційність якого належить до юрисдикції Конституційного Суду України.

Отже, суд, що розглядає справу, має витлумачити акт у такий спосіб, щоб узгодити його з Конституцією України, а в разі суперечності, яку в жодний спосіб не вдається узгодити з Конституцією України, – відмовлятися від його застосування й застосовувати норми Конституції як норми прямої дії. А тому дотримання строків розгляду справ органами Антимонопольного комітету України, зокрема в контексті новел законодавства, запроваджених Законом № 3295-IX, потрібно інтерпретувати в контексті статті 58 Конституції України. На цій підставі можна зробити висновок, що господарський суд не може застосовувати положення частини 2 статті 42 Закону України «Про захист економічної конкуренції», ігноруючи строки, визначені в першій частині цієї статті.

Висновки. Україна зобов'язалася наблизити конкурентне законодавство і практику його застосування до acquis ЄС. Очевидно, що законодавці 2023 року зробили важливі кроки на шляху до його вдосконалення, прийнявши Закон № 3295-IX. Застосування цих новел породжує виклики для судової системи в контексті формування нової правозастосовної практики. Сьогодні суди відзначають, що надмірна тривалість розгляду справи може позбавити учасників належного захисту, оскільки докази можуть втрачати свою достовірність і повноту з часом. Хоча стаття 37-1 «Строки розгляду справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції» не має зворотної дії, її зміст узгоджується з конституційними принципами юридичної визначеності, недопущення свавілля і розумності строків. Адже принцип належного урядування покладає обов'язок на орган діяти вчасно і в належний спосіб, який визначений законодавством.

Проаналізовані зміни в чинному законодавстві України повинні застосовуватися так, щоб не погіршувати становища сторін у справах, розгляд яких уже триває, а сам підхід Антимонопольного комітету України щодо строків повинен відповідати принципам правової визначеності, верховенству права і справедливості. Та все-таки потрібно виробити єдині підходи до правозастосування, що враховували б європейські стандарти у цій сфері. Результатом дослідження стали висновки про те, що строки розгляду справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції є процесуальною гарантією дотримання прав суб'єктів господарювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про захист економічної конкуренції та діяльності Антимонопольного комітету України : Закон України від 09.08.2023 № 3295-IX. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3295-20#Text (дата звернення 05.08.2025).
2. Ліпинський В.В., Сквірський І.О. Провадження у справі про порушення законодавства про захист економічної конкуренції: правова основа та шляхи її тлумачення для її наближення до найкращих міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2021. Вип. 68. С. 167–173. URL: https://visnyk-jurisuzhnu.com/wp-content/uploads/2022/03/30.pdf (дата звернення 05.08.2025).
3. Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11.01.2001 № 2210-III. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ en/2210-14?lang=uk#Text (дата звернення 05.08.2025).
4. Правила розгляду заяв і справ порушення законодавства про захист економічної конкуренції, затвердж. розпорядженням Антимонопольного комітету України від 19.04.1994 № 5. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/z0090-94#Text (дата звернення 05.08.2025).
5. Про електронні комунікації : Закон України від 16.12.2020 № 1089-IX. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text (дата звернення 05.08.2025).
6. Постанова Верховного Суду від 14.05.2024 у справі № 910/19008/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119069643 (дата звернення: 05.08.2025).
7. Постанова Верховного Суду від 17.04.2025 у справі № 922/3008/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126716227 (дата звернення 05.08.2025).

8. Постанова Верховного Суду від 06.05.2025 у справі № 910/9652/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127184509 (дата звернення 05.08.2025).
9. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 05.08.2025).
10. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 05.08.2025).
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 02.02.2023 у справі № 735/1121/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL https://reyestr.court.gov.ua/Review/108960086 (дата звернення 05.08.2025).
12. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/ show/1798-12#Text (дата звернення: 05.08.2025).

РОЗДІЛ 5. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.22:331.106
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.51

РОБОЧЕ МІСЦЕ В СИСТЕМІ ІСТОТНИХ УМОВ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ ПРО ДИСТАНЦІЙНУ РОБОТУ

Білоха А.І.,
здобувач вищої освіти третього року навчання,
спеціальність 081 - Право,
третій освітньо-науковий рівень доктор PhD
кафедри права гуманітарно-правового факультету
Національного аерокосмічного університету
«Харківський авіаційний інститут»
ORCID: 0000-0002-0602-1297
e-mail: a.i.bilokha@khai.edu

Білоха А.І. Робоче місце в системі істотних умов трудового договору про дистанційну роботу.

Автор проводить глибокий аналіз наукових підходів до визначення істотних умов трудового договору, зосереджуючись на класифікації Т.В. Парпан, яка поділяє їх на істотні-обов'язкові (встановлені законодавством) та істотні-ініціативні (узгоджені сторонами). Ця категорізація має важливе значення для розуміння правової природи трудових відносин, оскільки дозволяє розмежувати обов'язкові елементи договору та умови, які можуть бути індивідуалізовані за бажанням сторін. Особлива увага приділяється диференціації загальних та спеціальних умов, що дає можливість врахувати особливості різних форм зайнятості, зокрема дистанційної роботи, яка набуває все більшого поширення в сучасних умовах.

Дослідження охоплює аналіз правової природи істотних умов, їх співвідношення з поняттям «істотні умови праці» та порівняння з цивільно-правовим регулюванням. Автор підкреслює, що відсутність чіткого законодавчого визначення переліку істотних умов трудового договору в Україні призводить до правових невизначеностей, що ускладнює правозастосування та створює ризик виникнення спірних ситуацій між працівниками та роботодавцями. Це особливо актуально у контексті дистанційної роботи, де виникає потреба в регулюванні новітніх аспектів зайнятості як такої, які раніше не були враховані в трудовому законодавстві.

Окремий розділ присвячено аналізу типової форми трудового договору про дистанційну роботу, затвердженої наказом Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. Згадуються спеціальні умови, такі як регулювання робочого часу, визначення місця виконання обов'язків, матеріально-технічне забезпечення та комунікаційні механізми. Ці елементи мають ключове значення для забезпечення ефективної взаємодії між сторонами трудового договору про дистанційну роботу.

Особливу увагу приділено трансформації поняття «робоче місце» у контексті дистанційної роботи. Підкреслюється, що воно втрачає традиційну статичність і набуває просторової гнучкості, що потребує чіткого правового визначення. Автор аналізує положення ст. 60-2 КЗпП України, яке визначає дистанційну роботу як виконання трудових обов'язків поза межами робочого приміщення роботодавця, із зазначенням ключової ролі інформаційно-телекомунікаційних мереж.

Автор досліджує положення ст. 60-2 Кодексу законів про працю України, якими регламентується дистанційна робота як форма виконання трудової функції поза межами стаціонарного

робочого місця з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій. Підкреслюється ключова роль цифрових засобів зв'язку та організації робочого процесу, а також необхідність захисту даних працівника на відстані.

Ключові слова: трудовий договір про дистанційну роботу, дистанційна робота, істотні умови, робоче місце.

Bilokha A.I. Workplace in the system of essential terms of the employment contract for remote work.

The author conducts an in-depth analysis of scientific approaches to determining the essential conditions of an employment contract, focusing on the classification of T.V. Parpan, which divides them into essential-mandatory (established by law) and essential-initiative (agreed upon by the parties). This categorization is important for understanding the legal nature of employment relations, as it allows us to distinguish between mandatory elements of the contract and conditions that can be individualized at the request of the parties. Particular attention is paid to the differentiation of general and special conditions, which makes it possible to take into account the peculiarities of various forms of employment, in particular remote work, which is becoming increasingly widespread in modern conditions.

The research covers the analysis of the legal nature of essential conditions, their correlation with the concept of «essential working conditions» and comparison with civil law regulation. The author emphasizes that the lack of a clear legislative definition of the list of essential terms of an employment contract in Ukraine leads to legal uncertainties, which complicates law enforcement and creates a risk of disputes between employees and employers. This is especially relevant in the context of remote work, where there is a need to regulate new aspects of employment as such, which were not previously taken into account in labor legislation.

A separate section is devoted to the analysis of a typical form of an employment contract for remote work, approved by order of the Ministry of Economic Development, Trade and Agriculture of Ukraine. Special conditions are mentioned, such as regulation of working hours, determination of the place of performance of duties, material and technical support and communication mechanisms. These elements are of key importance for ensuring effective interaction between the parties to an employment contract for remote work.

Particular attention is paid to the transformation of the concept of «workplace» in the context of remote work. It is emphasized that it loses its traditional static nature and acquires spatial flexibility, which requires a clear legal definition. The author analyzes the provisions of Art. 60-2 of the Labor Code of Ukraine, which defines remote work as the performance of labor duties outside the employer's workplace, indicating the key role of information and telecommunication networks.

The author examines the provisions of Art. 60-2 of the Labor Code of Ukraine, which regulate remote work as a form of performing labor functions outside the stationary workplace using information and telecommunication technologies. The key role of digital means of communication and organization of the work process, as well as the need to protect employee data at a distance, is emphasized.

Key words: employment contract for remote work, remote work, essential conditions, workplace.

Постановка проблеми. Сучасна трансформація трудових відносин, зумовлена цифровізацією та зростанням популярності дистанційної зайнятості, вимагає чіткого правового регулювання, проте українське законодавство залишається недостатньо адаптованим до цих змін. Ключова проблема полягає у відсутності чіткого визначення істотних умов трудового договору про дистанційну роботу, що створює правову невизначеність щодо різних її аспектів.

Складність правової визначеності підвищується тому, що трудове законодавство України лише опосередковано регулює ці питання, не прописуючи чітких критеріїв для дистанційної роботи.

Окремої уваги заслуговує відсутність єдиного наукового підходу до розуміння істотних умов трудового договору, що призводить до застування практичних напрацювань та звичаїв ділового обороту без конкретного посилання на чіткі норми.

Особливу актуальність набуває питання визначення поняття «робоче місце» у контексті дистанційної роботи, оскільки традиційне розуміння цього терміну втрачає свою актуальність у цифровому середовищі.

Таким чином, виникає необхідність у комплексному науковому аналізі істотних умов трудового договору про дистанційну роботу в контексті робочого місця, як істотної умови, виявленні

існуючих законодавчих прогалин тощо.

Метою дослідження є дослідження питання робочого місця дистанційного працівника через призму істотних умов трудового договору про дистанційну роботу, виявлення прогалин трудового законодавства щодо дистанційної праці, проведення порівняння з цивільно-правовими нормами та аналізу трансформація поняття «робоче місце». Результати спрямовані на обґрунтування необхідності чіткого нормативного закріплення істотних умов трудового договору про дистанційну роботу для забезпечення правової визначеності та захисту сторін такого договору.

Стан опрацювання проблематики статті. Темою істотних умов трудового договору досліджували у своїх наукових працях так вчені, як Парпан Т.В., Іншин М.І., Прокопенко В.І., Бойко М.Д., Сидоренко Є.В. тощо. Проте досить великий спектр проблематики залишається не дослідженим та не структурованим.

Виклад основного матеріалу. У контексті трансформації сучасних трудових відносин, зумовленої розвитком інформаційно-комунікаційних технологій та зростанням попиту на нетипові форми зайнятості, дистанційна робота стає значущим елементом організації праці. Безумовно будь-які правовідносини, а тим паче, правовідносини, які виникають на ринку праці між роботодавцями та працівниками, мають бути скріплені договором. Так, варто розуміти, що будь-який договір є чинним за умови погодження всіх істотних умов між його сторонами. При цьому абсолютно прийнятно констатувати факт не укладення договору у разі непогодження хоча б одної істотної умови. Відповідно до засад трудового та договірного права, істотними умовами трудового договору про дистанційну роботу мають бути визначеним правовий режим взаємодії сторін, забезпечуючи юридичну визначеність та баланс інтересів працівника та роботодавця.

Наприклад, у своєму науковому дослідженні Т.В. Парпан пропонує класифікацію істотних умов трудового договору, поділяючи їх на дві основні категорії: істотні-обов'язкові та істотні-ініціативні. До першої групи належать умови, які прямо визначені нормами трудового законодавства, тоді як до другої - положення, що вносяться до змісту договору за взаємною згодою сторін трудових відносин.

Науковиця наголошує на диференціації істотних-обов'язкових умов, виділяючи загальні та спеціальні. Загальні умови є обов'язковими елементами будь-якого трудового договору і включають визначення трудової функції, місця виконання робочих обов'язків, умов оплати праці та дати початку трудової діяльності. Спеціальні істотні-обов'язкові умови мають більш вузьку сферу застосування та характерні для окремих видів трудових договорів, зокрема контрактів, тимчасових трудових договорів, сезонної зайнятості, а також трудових відносин, пов'язаних з доступом до інформації, що становить державну таємницю. Така диференціація дозволяє більш точно регулювати особливі види трудових відносин з урахуванням їх специфіки [1].

В.І. Прокопенко вважає, що істотні умови трудового договору визначаються не стільки волею сторін, скільки законом, нормативними актами, правилами внутрішнього трудового розпорядку та колективним договором. Кодексом законів про працю передбачено, що при прийнятті на роботу сторонам трудового договору дозволяється домовлятися про будь-які умови праці, аби тільки вони не погіршували становище працівника порівняно з чинним законодавством [2].

При цьому правова сутність істотних умов трудового договору є досить цікавою своїм походженням. Також науковцями виділяються похідні умови (встановлені законодавством) та безпосередні (визначені сторонами), які у свою чергу поділяються на необхідні й додаткові. Оперуючи такою думкою, варто зауважити, що так звані «похідні» істотні умови повинні бути чітко визначені законодавцем – це унеможливить маніпуляції сторін трудового договору, пов'язані з невизначеністю таких умов, що може призвести до погіршення правового становища однієї з них. Проте, досліджуючи законодавство України у сфері праці, можна з'ясувати, що воно містить лише опосередковану згадку істотних умов праці, що свідчить про наявність законодавчого прогалини в даному питанні. Самі по собі поняття «істотні умови трудового договору» та «істотні умови праці» не є тотожними, проте в правовій площині вони можуть співвідноситись як більш широке та вузьке.

Якщо ж проводити аналогію з цивільно-правовим законодавством, то можна констатувати факт того, що ЦК України визначає таке поняття умов договору через його зміст в ч. 1 ст. 628, а також згадується поняття істотних умов в ст. 638 ЦК України. Згідно з ч. 1 ст. 638 ЦК України, договір вважається укладеним, якщо сторони досягли згоди з усіх істотних умов договору. До

істотних умов цивільного договору законодавець включає предмет договору, умови, що визначені законом як істотні або є необхідними для договорів даного виду, а також усі ті умови, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди. Тобто на підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що будь-який договір в цивільно-правовому полі не може бути укладеним без погодження сторонами істотних умов.

Такої ж думки притримується й Є.В. Сидоренко, який у своїй статті під поняттям істотних умов трудового договору розуміє умови, визначені законодавством, без яких договір не може бути укладено, а також умови щодо яких сторони мають досягти згоди [4]. Не можна не погодитись з думкою автора з огляду на проведену аналогію з цивільно-правовим законодавством, а також з урахуванням того, що таке визначення поняття істотних умов трудового договору ґрунтується на аналізі статті 21 КЗпП України в контексті поняття трудового договору.

Узагальнюючи думки науковців стосовно істотних умов трудового договору, можливо виокремити наступні: предмет трудового договору та трудову функцію, як складову трудового договору; місце роботи працівника за трудовим договором; положення щодо оплата праці; положення щодо режиму роботи (робочий час і час відпочинку); строк трудового договору.

Таким чином, зазначені положення становлять основу трудового договору. До ключових елементів його змісту належать: визначення трудової функції працівника, місце здійснення трудової діяльності, взаємні права та обов'язки сторін, умови оплати праці (включаючи основну заробітну плату, компенсаційні та стимулюючі виплати), режим робочого часу, тривалість щорічної оплачуваної відпустки, умови професійного розвитку, соціальні гарантії тощо.

При цьому для більш детальної характеристики істотних умов трудового дговору про дистанційну роботу не можна пройти повз Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України № 913-21 від 05 травня 2021 року «Про затвердження типових форм трудових договорів про надомну та дистанційну робот», яким було затверджено типову форму трудового договору про дистанційну роботу. Проаналізувавши положення типової форми трудового договору про дистанційну роботу, варто зауважити, що незважаючи на відсутність чіткої правової позиції законодавця стосовно істотних умов дистанційного трудового договору безпосередньо та класичного трудового договору взагалі, така типова форма досить добре структурована в контексті змісту.

Аналіз нормативно-правових положень дозволяє виокремити дві категорії умов у трудовому договорі про дистанційну роботу: загальні, характерні для будь-якого трудового договору (предмет, строк дії, умови оплати праці), та спеціальні, що обумовлені специфікою дистанційної форми зайнятості. До останніх належать особливі режими регулювання робочого часу, визначення місця виконання трудової функції, механізми матеріально-технічного забезпечення та комунікаційні процедури між сторонами трудових відносин.

Центральним елементом дослідження виступає концепція робочого місця, яка зазнає суттєвої трансформації у контексті дистанційної зайнятості. Традиційне розуміння робочого місця як статичного, фізично визначеного простору втрачає свою актуальність під впливом цифровізації та глобалізаційних процесів. Сучасна парадигма передбачає його інтерпретацію як динамічної категорії, що може реалізовуватись у різних просторових координатах - від домашнього офісу до транснаціональних коворкінгів.

Юридичне визначення дистанційної роботи, закріплене в ст. 60-2 КЗпП України, акцентує на відсутності жорсткої прив'язки до конкретного місця виконання трудової функції, передаючи право вибору робочого простору самому працівнику. Однак така свобода супроводжується зміною розподілу відповідальності - працівник зобов'язаний самостійно забезпечувати безпечні умови праці, оскільки традиційні механізми контролю з боку роботодавця втрачають свою ефективність.

Хоча законодавцем взагалі не конкретизовано перелік місць, де можуть здійснювати свою діяльність дистанційні працівники, проте ним визначена чітка позиція стосовно того, коли певне місце в просторі може вважатися робочим місцем дистанційного працівника. Такою особливою умовою є наявність інформаційно-телекомунікаційних мереж, у тому числі мережі «Інтернет», і мереж зв'язку загального користування, що забезпечують зв'язок працівника і роботодавця. Тобто ключовою відмінністю стаціонарного робочого місця та робочого місця дистанційного працівника є не тільки просторова характеристика, а й особлива умова у вигляді обов'язкового використання інформаційно-телекомунікаційних мереж.

Висновки. Проведене дослідження дозволило зробити низку важливих висновків щодо договірного регулювання дистанційної роботи в Україні. Насамперед, було встановлено, що чинне трудове законодавство потребує вдосконалення шляхом чіткого визначення переліку істотних умов трудового договору про дистанційну роботу, оскільки існуюча правова невизначеність створює суттєві ризики для обох сторін трудових відносин.

Встановлено, що до спеціальних істотних умов дистанційного договору слід відносити механізми організації робочого процесу, визначення місця виконання обов'язків, порядок комунікації, матеріально-технічне забезпечення та захист даних, що суттєво відрізняє його від традиційних трудових договорів. Особливу увагу привертає трансформація поняття робочого місця, яке в умовах дистанційної роботи втрачає свою традиційну статичність і потребує нового правового визначення як динамічного простору, обмеженого лише наявністю інформаційно-телекомунікаційних мереж. Ця зміна характеру робочого місця зумовлює необхідність перерозподілу відповідальності між сторонами, зокрема щодо забезпечення безпечних умов праці, яка частково переходить від роботодавця до працівника.

Отримані результати обґрунтовують доцільність розробки окремих нормативних положень, що враховуватимуть особливості дистанційної роботи, зокрема щодо захисту даних, контролю якості роботи та механізмів взаємодії сторін, що в подальшому сприятиме впровадженню трудових відносин у цифрову епоху та забезпечить ефективний захист прав як працівників, так і роботодавців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Парпан Т.В. Співвідношення понять: «зміна умов трудового договору» та «переведення на іншу роботу». URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2021/11/1-2014.pdf#page=122 (дата звернення 30.07.2025).
2. Іншин М.І., Костюк В.Л. Трудове право України: Монографія. К.: Юрінком Інтер; Буква Закону, 2019. 600 с.
3. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV: станом на 9 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 01.08.2025).
4. Сидоренко Є.В. Визначення понять істотні умови трудового договору і додаткові умови трудового договору в теорії трудового права України. *Вісник Запорізького національного університету*. Юридичні науки. 2. 2. 2015. С. 145–151.
5. Про затвердження типових форм трудових договорів про надомну та дистанційну роботу: Наказ М-ва розвитку економіки, торгівлі та сіл. госп-ва України від 05.05.2021 № 913-21. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0886-21#Text (дата звернення: 02.08.2025).
6. Кодекс законів про працю України: Кодекс України від 10.12.1971 № 322-VIII: станом на 2 трав. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text (дата звернення: 02.08.2025).

УДК 347.998: 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.52

МЕДІАЦІЯ ПРИ ВИРІШЕННІ КОЛЕКТИВНИХ ТРУДОВИХ СПОРІВ: ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Бондаренко А.В.,
аспірантка кафедри трудового права
та права соціального забезпечення
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0003-7121-4110
e-mail: anhelina.bondarenko@knu.ua

Бондаренко А.В. Медіація при вирішенні колективних трудових спорів: перспективи впровадження в Україні.

Стаття присвячена встановленню змісту та особливостей медіації як способу вирішення трудових спорів, аналізу чинного законодавства в сфері правового регулювання медіації в Україні, а також дослідженню перспектив впровадження медіації для вирішення колективних трудових спорів з урахуванням національного та міжнародного досвіду. У статті надано теоретико-правову характеристику медіації як одного із позасудових способів вирішення як індивідуальних, так і колективних трудових спорів, зокрема, окреслені наукові підходи до визначення змісту та особливостей медіації, а також проаналізовані тенденції закріплення на законодавчому рівні медіації при вирішенні колективних трудових спорів. Автором зазначено, що на законодавчому рівні застосування медіації в колективних трудових спорах потребує належного унормування, зважаючи на рівень конфліктогенності у колективних трудових відносинах.

Аналіз чинного трудового законодавства України свідчить про наявність правового регулювання інституту медіації виключно у сфері індивідуальних трудових спорів. Водночас затвердження професійного стандарту «Трудовий медіатор» (медіатор трудових спорів)», на нашу думку, створює концептуальну, методологічну й кадрову основу для розширення сфери застосування медіації також на врегулювання колективних трудових спорів. Повноваження трудового медіатора не обмежуються індивідуальними спорами, що сприяє посиленню інституційної спроможності медіаційного процесу у сфері трудового права загалом. Крім того, проєкт Закону України «Про колективні трудові спори», що перебуває на розгляді Верховної Ради України, передбачає вперше законодавче закріплення поняття «трудова медіація» у контексті врегулювання колективних трудових спорів, а також визначає правовий статус трудового медіатора. У статті також було досліджено зарубіжний досвід правового регулювання медіації при вирішенні колективних трудових спорів на прикладі таких країн як: Австралія, Італія, Німеччина, Словаччина, Сполучені Штати Америки, Фінляндія, Франція. На основі досвіду окремих зарубіжних країн визначені шляхи вдосконалення законодавства України у сфері застосування медіації при вирішенні колективних трудових спорів.

У висновках автором статті визначено, що трудову медіацію варто розглядати як перспективний механізм врегулювання колективних трудових спорів, який ґрунтується на принципах добровільності, досягнення консенсусу та взаємної поваги сторін трудових правовідносин. Виокремлення трудової медіації як самостійного виду є обґрунтованим з нормативно-правової, концептуальної та прикладної точок зору, що свідчить не про фрагментацію інституту медіації, а, навпаки, про інституалізацію особливої форми альтернативного вирішення трудових спорів, адаптованої до сучасного соціального контексту. Запровадження трудової медіації узгоджується з загальносвітовою тенденцією розвитку альтернативних, позасудових способів вирішення правових спорів.

Ключові слова: трудові відносини**,** трудовий спір, колективний трудовий спір, позасудові способи вирішення трудових спорів, медіація, трудова медіація, трудовий медіатор, угода за результатами медіації при вирішенні трудових спорів.

Bondarenko A.V. Mediation in the resolution of collective labour disputes: prospects for implementation in Ukraine.

The article is devoted to establishing the content and features of mediation as a method of resolving labor disputes, analyzing the current legislation in the field of legal regulation of mediation in Ukraine, as well as exploring the prospects for introducing mediation to resolve collective labor disputes, taking into account national and international experience. The article provides a theoretical and legal description of mediation as one of the extrajudicial methods of resolving both individual and collective labor disputes, in particular, outlines scientific approaches to determining the content and features of mediation, and analyzes the trends of consolidating mediation at the legislative level in resolving collective labor disputes. The author notes that at the legislative level, the use of mediation in collective labor disputes requires proper regulation, taking into account the level of conflict in collective labor relations.

Analysis of the current labor legislation of Ukraine indicates the presence of legal regulation of the institution of mediation exclusively in the field of individual labor disputes. At the same time, the approval of the professional standard «Labor Mediator», in our opinion, creates a conceptual, methodological and personnel basis for expanding the scope of mediation to include the settlement of collective labor disputes. The powers of a labor mediator are not limited to individual disputes, which contributes to strengthening the institutional capacity of the mediation process in the field of labor law in general. In addition, the draft Law of Ukraine «On Collective Labor Disputes», which is under consideration by the Verkhovna Rada of Ukraine, provides for the first time legislative consolidation of the concept of «labor mediation» in the context of the settlement of collective labor disputes, and also defines the legal status of a labor mediator. The article also examined foreign experience in legal regulation of mediation in the resolution of collective labor disputes using the example of such countries as: Australia, Italy, Germany, Slovakia, the United States of America, Finland, and France. Based on the experience of some foreign countries, ways of improving the legislation of Ukraine in the field of mediation in resolving collective labor disputes have been identified.

In the conclusions, the author of the article determined that labor mediation should be considered as a promising mechanism for resolving collective labor disputes, which is based on the principles of voluntariness, achieving consensus and mutual respect of the parties to labor relations. The isolation of labor mediation as an independent type is justified from a regulatory, conceptual and applied point of view, which indicates not the fragmentation of the institution of mediation, but, on the contrary, the institutionalization of a special form of alternative resolution of labor disputes, adapted to the modern social context. The introduction of labor mediation is consistent with the global trend of development of alternative, extrajudicial methods of resolving legal disputes.

Key words: labor dispute, collective labor dispute, out-of-court methods of resolving labor disputes, labor mediation, labor mediator, agreement based on the results of mediation in resolving labor disputes.

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформації трудових відносин, соціально-економічної нестабільності, пов'язаних, насамперед, із повномасштабним збройним вторгненням російської федерації 24 лютого 2022 року на територію України та подальшим введенням і дією правового режиму воєнного стану, важливого значення набувають ефективні правові механізми вирішення трудових спорів. Однією з складових механізмів способів вирішення трудових спорів є медіація. Із прийняттям Закону України «Про медіацію» [1] та внесенням змін до Кодексу законів про працю України [2], зокрема доповненням його статтею 222^1 щодо застосування медіації у вирішенні індивідуальних трудових спорів, закладено законодавче підґрунтя для подальшого розвитку інституту медіації у вирішенні трудових спорів. Водночас зазначені нововведення залишають поза увагою правове регулювання застосування медіації при вирішенні колективних трудових спорів. У цьому аспекті вважаємо за доцільне звернути увагу на проєкт Закону України «Про колективні трудові спори» [3] у якому вперше пропонується запровадити на нормативному рівні застосування медіації саме для вирішення колективних трудових спорів і визначення правового статусу трудового медіатора у відповідних спорах, що свідчить про зростаюче визнання медіації як одного із ефективних позасудових способів вирішення трудових спорів. Крім того, відсутність дієвих способів вирішення колективних трудових спорів, на нашу думку, може призвести до ескалації конфлікту та соціальної дестабілізації, що є особливо критичним в умовах дії правового режиму воєнного стану та повоєнного відновлення нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання застосування медіації при вирішенні трудових спорів досліджували такі вітчизняні вчені як: В.В. Бонтлаб, В.Я. Бурак, С.Я. Вавженчук, С.В. Венедіктов, С.І. Запара, Д.В. Кисельов, Д.Є. Кривенко, І.О. Лях, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилипко, А.О. Стратюк, О.В. Тищенко, С.М. Черноус, Л.П. Шумна, М.М. Шумило та інші. Незважаючи на наявність ряду наукових досліджень, присвячених тематиці застосування медіації у вирішенні трудових спорів, у тому числі, на рівні дисертаційних робіт, вказане питання потребує подальшого наукового осмислення, зокрема враховуючи сучасні тенденції розвитку трудового законодавства України.

Метою статті є встановлення змісту та особливостей медіації як способу вирішення трудових спорів, аналіз чинного законодавства в сфері правового регулювання медіації при вирішенні трудових спорів в Україні, а також дослідження перспектив впровадження медіації для вирішення колективних трудових спорів з урахуванням національного та міжнародного досвіду.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з інституалізацією медіації в українському правовому полі, зокрема після прийняття 16 листопада 2021 року Закону України «Про медіацію» № 1875-IX і започаткуванням його практичної реалізації у трудовій сфері, актуальним є питання про доцільність виокремлення трудової медіації як окремого способу позасудового вирішення спорів. Варто зауважити, що це питання у науковій площині не є однозначним і викликає активну доктринальну дискусію. Так, вчений М.М. Шумило вважає, що такі поняття як «трудовий медіатор» і «трудова медіація» не потрібно закріплювати у трудовому законодавстві, пояснюючи це тим, що це не принесе користі, а також тим, що тоді в інших законодавчих актах необхідно визначати своїх спеціальних медіаторів (спадковий медіатор, сімейний медіатор, медіатор із відшкодування моральної шкоди тощо) [4, с. 69].

Окремі науковці, зокрема Л.П. Шумна, А.М. Сікун і Д.В. Кисильов вказують, що медіація є поширеним і визнаним методом врегулювання суперечок між людьми, який має конструктивний універсальний характер для вирішення того або іншого спору [5, с. 167]. Зазначені науковці не виокремлюють трудову медіацію як окремий вид медіації, а акцентують увагу на єдину правову природу медіації як універсального інструменту вирішення спорів, незалежно від сфери їх виникнення.

Водночас ряд інших вчених, підхід яких ми вважаємо обґрунтованим, вказують на доцільність виокремлення саме трудової медіації, що підтверджується низкою нормативних, інституційних і функціональних факторів.

Як слушно зауважує С.М. Черноус, особливості застосування медіації в контексті трудових спорів зумовлюються як специфікою правового регулювання трудових правовідносин у цілому, так і характером відповідного спору, зокрема його класифікацією за критеріями предмета (спір про право чи інтерес) та суб'єктного складу (колективний або індивідуальний спір). Науковиця підкреслює, що саме в трудових спорах про інтерес (як колективних, так і індивідуальних) медіація виступає найбільш ефективним механізмом врегулювання, оскільки дозволяє медіатору як неупередженому посереднику стимулювати конструктивний діалог між сторонами, що, в свою чергу, сприяє досягненню консенсусу. Водночас щодо трудових спорів про право дослідниця висловлює низку застережень, пов'язаних із необхідністю чіткого визначення правових засад угоди, укладеної в результаті медіації. Зокрема, залишається відкритим питання про допустимість включення до такої угоди умов, які можуть суперечити законодавчо встановленим обов'язкам або не відповідати державним гарантіям, що, у свою чергу, потенційно може призвести до погіршення становища працівника порівняно з нормами чинного трудового законодавства України [6, с. 286-287]. Таким чином, С.М. Черноус обґрунтовує необхідність нормативного закріплення критеріїв легітимності угоди за результатами медіації в трудових спорах, які мають відповідати основоположним засадам трудового права.

У свою чергу, М.В. Сокол характеризує медіацію як «самостійну форму участі незалежного посередника у вирішенні колективних трудових спорів і конфліктів», яка, на її думку, є обов'язковим елементом всієї процедури їх врегулювання [7, с. 6]. Отже, медіація, відповідно до підходу зазначеної дослідниці, розглядається як невід'ємна складова механізму вирішення трудових спорів.

Д.Є. Кривенко визначає медіацію в системі трудових спорів як поєднання правового та комунікативного процесів, ініційованих суб'єктами трудових правовідносин за участю кваліфікованого, незалежного та нейтрального посередника [8, с. 83]. Основною метою такого процесу вчений вбачає координацію переговорного процесу і досягнення збалансованого, консенсусного рішення,

спрямованого на збереження трудових відносин. Особливий акцент дослідник робить на перспективності ширшого застосування медіації в індивідуальних трудових спорах, що, на його думку, сприятиме налагодженню ефективної комунікації між працівником і роботодавцем, підвищенню трудової дисципліни й безпеки праці.

Як було зазначено вище на законодавчому рівні застосування медіації обмежено лише індивідуальними трудовими спорами, залишаючи поза увагою колективну сфері, яка є не менш конфліктогенною та соціально чутливою. Зокрема статтею 222[1] Кодексу законів про працю України передбачено, що «Трудовий спір між працівником і роботодавцем незалежно від форми трудового договору може бути врегульовано шляхом медіації відповідно до Закону України «Про медіацію» з урахуванням особливостей, передбачених цим Кодексом. Договір про проведення медіації та угода за результатами медіації при вирішенні трудових спорів укладаються в письмовій формі» [2].

З огляду на загальний зміст інституту медіації як «позасудову добровільну, конфіденційну, структуровану процедуру, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів» (п. 4 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про медіацію» [1]), на нашу думку, немає обґрунтованих правових підстав для виключення колективних трудових спорів зі сфери застосування медіації. По-перше, колективні трудові спори за своє суттю є соціальними спорами, що виникають між групою працівників (або профспілковою організацією) і роботодавцем у зв'язку із реалізацією трудових прав, гарантій або умов праці. Колективні трудові спори, як й індивідуальні мають потенціал для врегулювання шляхом позасудового добровільного примирення, що і складає зміст інституту медіації. По-друге, на відміну від адміністративного чи судового вирішення трудового спору, медіація дозволяє зберегти соціальний діалог між сторонами, забезпечити врахування інтересів обох сторін, запобігти ескалації спору та мінімізувати економічні втрати, пов'язані із спором (наприклад, страйком). У цьому контексті медіація здатна ефективно доповнити процедури примирення, передбачені Законом України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» [9].

На нашу думку, специфіка предмета трудових спорів, особливо колективних, зумовлює необхідність особливого підходу до їх вирішення. Такий підхід має враховувати зв'язок спорів із правом на працю, правом на страйк і свободою об'єднання, а також зумовлений наявністю колективного суб'єкта та їхнім впливом на економічну стабільність і соціальний діалог. Вказані ознаки вимагають наявності відповідних навичок і знань від медіатора, і обумовлюють необхідність адаптації методики застосування медіації до вирішення трудових спорів як індивідуальних, так і колективних.

Затвердження професійного стандарту «Трудовий медіатор» [10] вказує на визнання і формалізацію трудової медіації як окремої професійної діяльності. Зазначеним стандартом передбачені специфічні вимоги до кваліфікації медіатора, діяльність якого пов'язана саме із трудовими спорами, що, у свою чергу, підтверджує особливість предмета його роботи. У проєкті Закону України «Про колективні трудові спори» [3] також міститься положення про визначення правового статусу трудового медіатора. Зокрема, трудовим медіатором може бути особа, яка має статус медіатора відповідно до Закону України «Про медіацію», має досвід та/або пройшла спеціалізовану підготовку трудового медіатора у сфері вирішення трудових спорів. Трудовий медіатор обирається за взаємною згодою сторонами колективного трудового спору із списку трудових медіаторів, який формує Національна служба. Трудовий медіатор, який бере участь у розгляді колективного трудового спору, не має права бути представником жодної із сторін цього колективного трудового спору. У разі якщо сторони колективного трудового спору не можуть погодити кандидатуру трудового медіатора протягом трьох робочих днів і цей строк не було продовжено спільним рішенням сторін, трудовий медіатор призначається Національною службою за зверненням принаймні однієї із сторін колективного трудового спору.

Крім того, у вже згадуваному проєкті Закону України «Про колективні трудові спори» безпосередньо передбачено використання трудової медіації як окремого способу позасудового вирішення колективного трудового спору. Зокрема, запропоновано визначення трудової медіації, а саме: «трудова медіація – спосіб вирішення трудового спору шляхом проведення позасудової, добровільної, конфіденційної, структурованої процедури, під час якої сторони такого спору за допомогою трудового медіатора(ів), медіатора(ів) намагаються врегулювати спір» [3]. Проєктом також передбачено положення про те, що у випадку якщо трудовий спір про інтереси не врегульовано під час переговорів, трудова медіація є обов'язковою стадією вирішення спору, за умови

її визначення як такої у колективному договорі (угоді) або в окремій угоді. Така термінологія, яка використовується авторами даного законопроєкту, на нашу думку, не є випадковою, оскільки вона дозволяє провести чітке розмежування від загальної моделі медіації, враховуючи її специфіку. У цілому, аналізуючи проєкт Закону України «Про колективні трудові спори» можемо зазначити, що він містить прогресивні положення щодо формування механізму трудової медіації як обов'язкову (за певних умов), інституційно підтримувану та мотивовану процедуру.

Окремо необхідно зазначити, що досвід зарубіжних країн демонструє, що в окремих юрисдикціях вже застосовуються такі категорії як: «workplace mediation», «employment mediation» і «labour mediation» [11], що також вказує на функціональну самостійність трудової медіації у системі позасудових (альтернативних) способів вирішення трудових спорів.

У країнах із розвиненою системою соціального партнерства медіація активно застосовується при вирішенні колективних трудових спорів як до страйку (англ. «pre-strike mediation»), так і після нього (англ. «post-strike mediation») [12].

Так, наприклад, у Сполучених Штатах Америки діє Федеральна служба з посередництва і примирення, яка здійснює медіацію при вирішенні колективних трудових спорів, зокрема даний орган наділений такими повноваженнями, як-от: пропонує медіацію на добровільних засадах, а в окремих сферах звернення до медіації є обов'язковим; має мандат запобігати страйкам, що загрожують економічному порядку [13]. Зокрема, Федеральна служба з посередництва і примирення наділена повноваженнями втручатися у колективні трудові спори, повідомленні заздалегідь (за шістдесят і більше днів до закінчення дії колективного договору) [13]. Варто зазначити, що у 2025 року американськими профспілковими організаціями було оскаржене рішення про ліквідацію Федеральної служба з посередництва і примирення, підкреслюючи її важливість для збереження стабільності трудових відносин і запобігання страйків [14].

В Австралії, зокрема в штаті Новий Південний Уельс створена та функціонує Комісія з питань справедливої праці, яка також виступає в ролі медіатора при вирішенні колективних трудових спорів [15]. Страйкові дії з боку профспілок або роботодавців не допускаються під час дії колективного договору. Дія «захищена» від юридичних санкцій лише протягом періоду між закінченням дії однієї угоди та початком дії іншої. Колективні угоди можуть набути юридичної чинності лише за умови їх схвалення Комісією, яка повинна забезпечити їх відповідність процедурним вимогам, викладеним у Законі про справедливу працю. Роль Комісії, як це сталося у справі про поїзди Нового Південного Уельсу, полягає у визначенні того, коли дозволені «захищені дії». У січні 2018 року Комісія з питань справедливої праці виступила посередником у спорі між залізничниками та керівництвом у Новому Південному Уельсі (NSW), найбільш густонаселеному штаті Австралії. Більшість залізничників були представлені двома профспілками: Professionals Australia (що охоплює фахівців та менеджерів) та Rail, Tram and Bus Union (RTBU). Ці профспілки, разом з деякими меншими профспілками та за підтримки вищого органу профспілки, вели переговори як єдина група – Об'єднані залізничні профспілки (CRU). Роботодавці, Sydney Trains та NSW Trains, належали уряду та також вели переговори разом. Спір офіційно розпочався в липні 2017 року, коли в процесі колективних переговорів профспілка працівників CRU представила роботодавцям початковий перелік вимог щодо покращення заробітної плати та умов праці. Нездатність досягти згоди з низки ключових питань (зокрема, щодо підвищення заробітної плати, положень про скорочення та переведення штатів, а також графіків роботи) спонукала сторони звернутися за втручанням до Комісії з питань справедливої праці. Це сталося через чотири окремі дії, за участю трьох різних членів трибуналу, які складалися з колегії, відповідальної за транспортну галузь. Переговори продовжилися разом із подальшими погоджувальними конференціями на початку лютого, на яких роботодавці зробили змінену пропозицію, включаючи кілька покращень оплати праці та умов праці. Обидві сторони погодилися донести нову пропозицію до працівників. Згодом вона була прийнята та схвалена Комісією у квітні 2018 року, що призвело до двох юридично обов'язкових колективних договорів, одного для Sydney Trains та одного для NSW Trains [16].

У Словаччині з 1991 року на законодавчому рівні закріплене положення про те, що перед страйком сторони колективного трудового спору зобов'язані звернутися до медіації задля врегулювання спору у досудовому порядку (рішення повинно бути прийнято протягом п'ятнадцяти днів). Медіатор обирається зі списку офіційно зареєстрованих трудових медіаторів [17].

У Фінляндії діє система, відповідно до якого Національний примиритель започатковує процедури при затримках колективних договорів; врегульовує локальні трудові спори шляхом медіації,

перш ніж спір перейде на розгляд до суду [18]. У Фінляндії основні положення щодо застосування медіації при вирішенні трудових спорів викладені в Законі «Про медіацію у трудових спорах». Згідно із законом, соціальні партнери повинні письмово повідомити Бюро національного посередника та іншу сторону спору про зупинку роботи або її продовження принаймні за 14 днів. У повідомленні повинні бути зазначені причини, дата початку та обсяг запланованої зупинки роботи або її продовження. Відтермінування початку страйку або обмеження його обсягу вимагає згоди іншої сторони. Зобов'язання щодо повідомлення поширюється лише на зупинки роботи, такі як страйки та локаути, і не поширюється на інші форми страйків, такі як бойкоти чи заборона на понаднормову роботу. Мета зобов'язання щодо повідомлення полягає в тому, щоб забезпечити посереднику достатньо часу для врегулювання трудового спору та запобігання страйку. Також важливо, щоб сторони, яких стосується будь-яке припинення роботи, усвідомлювали цю загрозу. За порушення цього зобов'язання може бути накладено штраф. Закон про медіацію у трудових спорах не застосовується до трудових акцій, що відбуваються за умови чинності колективного договору та зобов'язання щодо забезпечення трудового миру, встановленого в угоді. Таким чином, немає необхідності попередньо повідомляти про такі трудові дії, і такі дії не підпадають під механізм застосування медіації при вирішенні трудових спорів. Такі трудові спори підпадають під юрисдикцію суду з трудових спорів. Так само політичні страйки та страйки солідарності не підпадають під дію зобов'язання щодо попереднього повідомлення та проведення процедури медіації, встановленої Законом про медіацію у трудових спорах. Однак, зобов'язання щодо попереднього повідомлення, встановленого угодами між центральними організаціями ринку праці, застосовується до них [18].

С.М. Черноус, О.О. Шубін і І.Г. Орловська у своїй науковій праці наводять декілька прикладів ефективного застосування процедури медіації при вирішенні колективних трудових спорів в окремих державах-членах Європейського Союзу. У 2018 році медіація стала ключовим інструментом у врегулюванні колективного трудового спору на підприємстві Volkswagen у місті Вольфсбург (Німеччина). Причиною конфлікту стали стратегічні плани генерального директора компанії Г. Дісса щодо трансформації виробництва в напрямку електромобільності, що викликало занепокоєння з боку трудового колективу стосовно потенційного скорочення робочих місць. У контексті переговорного процесу, що охоплював близько 60 000 працівників, обговорювалися питання гарантій зайнятості та наслідків модернізації виробництва. Завдяки залученню медіаційного механізму вдалося досягти збалансованого рішення, яке врахувало як інтереси роботодавця, так і соціальні гарантії працівників. Наступного року, у 2019-му, медіація також відіграла значну роль у вирішенні колективного трудового спору в компанії Air France (Франція). Конфлікт виник у результаті перемовин між керівництвом компанії та профспілками пілотів щодо підвищення ефективності праці шляхом перегляду трудового часу. Запропоновані реструктуризаційні заходи, що включали зменшення кількості рейсів і скорочення персоналу, призвели до акцій протесту та напруження у трудовому колективі, зокрема щодо відсторонення й звільнення окремих працівників. Втручання медіаторів стало вирішальним для деескалації конфлікту, забезпечення діалогу між сторонами та досягнення компромісного вирішення проблеми. У 2020 році медіація була ефективно застосована у процесі врегулювання трудового спору в італійському залізничному секторі, де предметом переговорів стали умови праці, рівень оплати та інші аспекти трудових відносин. Особливістю італійської моделі медіації є її «авторитетний» характер, за якого медіатори наділені правом ініціювати певні дії та сприяти виконанню досягнутих домовленостей. Попри наявність соціальних, політичних і культурних бар'єрів, які перешкоджають широкому впровадженню медіації, в Італії були здійснені нормативні ініціативи, що передбачають обов'язкове звернення до цієї процедури у низці галузей. Впровадження такої практики стало важливим кроком у напрямку деюридизації трудових спорів, сприяючи переходу від жорстких правових моделей до більш гнучких, договірно орієнтованих підходів у врегулюванні трудових конфліктів [19, с. 13-14].

Висновки. Проведене дослідження наукових розвідок та законодавства про працю щодо застосування медіації при вирішенні колективних трудових спорів дозволяє дійти таких висновків:

1. Медіація є перспективним інструментом вирішення колективних трудових спорів, що поєднує в собі принципи добровільності, консенсусу та взаємної поваги між сторонами трудових правовідносин. Вважаємо, що виокремлення трудової медіації як окремого виду має чітке нормативне, концептуальне та практичне підґрунтя, що є не стільки проявом фрагментації, скільки результатом інституційного оформлення особливої моделі медіаційної практики, що відповідає

потребам правового регулювання трудових відносин у сучасному соціальному контексті. Впровадження трудової медіації відповідає загальній тенденції розвитку позасудових способів вирішення спорів в Україні.

2. Дослідження чинного законодавства про працю України засвідчує, що наразі механізм застосування медіації передбачений виключно для індивідуальних трудових спорів. Затвердження професійного стандарту «Трудовий медіатор (медіатор трудових спорів)», на нашу думку, створює нормативне та методологічне підґрунтя для застосування медіації при вирішенні як індивідуальних, так і колективних трудових спорів, оскільки повноваження такого фахівця не обмежується тільки індивідуальними кейсами. Зазначені чинники спрямовані на посилення інституційної спроможності трудової медіації в цілому. Крім того, проєктом Закону України «Про колективні трудові спори», що знаходиться на розгляді Верховної Ради України, вперше запропоновано на законодавчому рівні закріпити поняття «трудової медіації» саме у сфері колективних трудових спорів та визначити правовий статус трудового медіатора. Вказаний закон (у випадку його прийняття) та затверджений професійний стандарт є необхідними складовими цілісного правового механізму, що є умовою реального втілення трудової медіації як способу вирішення колективних трудових спорів в Україні.

3. Проаналізований досвід окремих зарубіжних країн демонструє, що медіація є дієвим і гнучким інструментом вирішення колективних трудових спорів і Україна має всі підстави для його інтеграції. У країнах, практика медіації при вирішенні трудових спорів яких була предметом вивчення, передбачено інституціональне забезпечення процедури медіації (через спеціалізовані органи), встановленні чіткі строки проведення та обов'язковість попередньої медіації перед страйком, що дозволяє досягти стійкого соціального діалогу. Наразі необхідним є проведення законодавчих змін щодо інституалізації та кадрового забезпечення застосування медіації при вирішенні як індивідуальних, так і колективних трудових спорів. На нашу думку, доцільним є запровадження обов'язкової медіації для колективних трудових спорів (особливо перед страйком) із чітко визначеними строками (за аналогією до досвіду Словаччини та Сполучених Штатів Америки).

4. На нашу думку, застосування медіації при вирішенні колективних трудових спорів є ефективною моделлю, яка сприяє запобіганню страйкам, зближенню соціального діалогу та підвищенню стабільності трудових відносин у цілому. Водночас впровадження медіації при вирішенні колективних трудових спорів потребує законодавчої деталізації процедурного механізму проведення медіації та професійної підготовки трудових медіаторів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 року № 1875-IX. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20 (дата звернення: 07.07.2025).
2. Кодекс законів про працю України: Закон УРСР від 10.12.1971 року № 322-VII. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08_(дата звернення: 07.07.2025).
3. Проект Закону України «Про колективні трудові спори» від 16.09.2024 року № 12034. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44879 (дата звернення: 07.07.2025).
4. Шумило М.М. Щодо необхідності законодавчого закріплення термінів «трудова медіація» та «трудовий медіатор»: pro et contra. *Проблеми реформування соціального законодавства в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови*: матеріали Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Київ, 8 листопада 2024 р.) / за ред. Д.І. Сірохи, С.М. Черноус, І.С. Сахарук; уклад. М.О. Денисюк. С. 68-69.
5. Шумна Л.П., Сікун А.М., Кисельов Д.В. Інститут медіації як альтернативний спосіб вирішення трудового спору. *Актуальні проблеми держави і права.* 2020. Випуск 88. С. 163–169.
6. Черноус С.М. Про медіацію як позасудову процедуру вирішення трудових спорів. *Актуальні питання удосконалення законодавства про працю та соціальний захист*: тези доп. та наук. повідомл. учасників XIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 6 жовт. 2023 р.) / уклад. О.Г. Середа, О.М. Ярошенко, О.В. Соловйов, І.В. Зіноватна; за ред. О.Г. Середи. Харків, 2023. С. 282–287.

7. Сокол М.В. Порядок вирішення колективних трудових спорів і конфліктів в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.05. Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. К., 2010. 20 с.
8. Кривенко Д.Є. Правове регулювання трудових спорів в Україні. дис. … д-ра філософії у галузі знань 08 Право: спец. 081 Право. Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 2021. 202 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0822U100046 (дата звернення: 07.07.2025).
9. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів): Закон України від 03.03.1998 року № 137/98-ВР**.** *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137/98-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 07.07.2025).
10. Трудовий медіатор (медіатор трудових спорів): професійний стандарт, затвердженого протоколом від 05.03.2024 року № 05/03/24-4 засідання розробників: Професійної спілки працівників Агропромислового комплексу України, Товариства з обмеженою відповідальністю «Міжнародна академія безперервного навчання», Громадської спілки «Національна асоціація медіації трудових та корпоративних спорів». URL: https://register.nqa.gov.ua/uploads/0/597-profstandart_trudovij_mediator_pogodzenij_05032024.pdf (дата звернення: 07.07.2025).
11. Douglas N. Frenkel, James H. Stark (2025) The Practice of Mediation. *ASPEN Publishing.* URL: https://pdfcoffee.com/the-practice-of-mediation-pdf-free.html (дата звернення: 07.07.2025).
12. Debra G. (2001) Stanford Nurses' Strike: A Case Study of Negotiation, Mediation, and Conciliation in a Health Care Labor Dispute, 3 *J. Alt. Disp. Resol.* Pp. 29–44. URL: https://repository.uclawsf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2629&context=faculty_scholarship (дата звернення: 07.07.2025).
13. Collective Bargaining Mediation. *Federal Mediation & Conciliation Service*. URL: https://www.fmcs.gov/services/resolving-labor-management-disputes/collective-bargaining-mediation/ (дата звернення: 07.07.2025).
14. AFL-CIO, SEIU Unions Sue Trump Administration Over Cuts to Key Labor Relations Agency (2025). *SEIU*. URL: https://www.seiu.org/2025/04/afl-cio-seiu-unions-sue-trump-administration-over-cuts-to-key-labor-relations-agency (дата звернення: 07.07.2025).
15. Fair Work Commission. URL: https://www.fwc.gov.au/ (дата звернення: 07.07.2025).
16. Martin C. Euwema, Francisco J. Medina, Ana Belén García,ьErica Romero Pender (2019). Mediation and Conciliation in Collective Labor Conflicts in Australia. *Springer Nature Link.* URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-92531-8_16#:~:text=Once%20a%20final%20agreement%20is,166%2C%20374%E2%80%93376 (дата звернення: 07.07.2025).
17. Social dialogue and conflict resolution in Slovakia (2004). *European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.* URL: https://www.eurofound.europa.eu/system/files/2019-05/ef0454en.pdf (дата звернення: 07.07.2025).
18. Mediation in labour disputes. *Valtakunnansovittelijan toimisto.* URL: https://valtakunnansovittelija.fi/en/mediation-in-labour-disputes (дата звернення: 07.07.2025).
19. Шубін О.О., Орловська І.Г., Черноус С.М. Вирішення колективних трудових спорів в країнах ЄС: окремі питання законодавчого регулювання та досвід профспілок. Київ. 2024. 129 с.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.53

ЮРИДИЧНІ ГАРАНТІЇ ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ НЕДОПУЩЕННЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ У СФЕРІ ПРАЦІ

Зіноватна І.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-3018-4934

Лапкін А.В.,
доктор юридичних наук, професор,
доцент кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-3240-6377

Зіноватна І.В., Лапкін А.В. Юридичні гарантії дотримання принципу недопущення дискримінації у сфері праці.

У статті досліджено сутність та зміст юридичних гарантій дотримання принципу недопущення дискримінації у сфері праці як важливого складника реалізації права людини на гідну працю. З урахуванням положень Конституції України та міжнародно-правових актів, зокрема Конвенції МОП № 111, Європейської конвенції з прав людини та Директиви Ради ЄС 2000/78/ЄС, автори розглядають дискримінацію як правове явище, що проявляється у формі обмеження трудових прав за ознаками статі, віку, інвалідності, політичних чи релігійних переконань, раси, національного походження тощо. Відзначено, що попри наявність нормативного регулювання, на практиці працівники стикаються з труднощами у доведенні дискримінації, особливо у справах щодо необґрунтованої відмови в працевлаштуванні, переведенні або звільненні.

Проаналізовано чинне законодавство України, зокрема положення Кодексу законів про працю України, Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», а також практику Верховного Суду. Наведено приклади конкретних судових справ, які демонструють проблеми доказування дискримінаційних дій, обмеження доступу до доказової бази, а також відсутність правової відповідальності за необґрунтовану відмову в прийнятті на роботу. Звернуто увагу на недосконаліть механізму реалізації прав працівників на недискримінаційне ставлення та необхідність запровадження чітких процесуальних та матеріальних норм.

Автори наголошують на доцільності запровадження в трудове законодавство принципу зворотного тягаря доказування (як це передбачено в праві ЄС), що дозволить більш ефективно захищати працівників у випадках дискримінації. Крім того, пропонуються шляхи вдосконалення законодавства, зокрема: запровадження непрямих доказів дискримінації (наприклад, порівняльних даних, свідчень колег), обов'язкової фіксації роботодавцем причин відмови у працевлаштуванні, переведенні чи звільненні, посилення фінансової відповідальності за дискримінаційні дії, а також закріплення у КЗпП України окремих норм щодо сегрегації та непрямої дискримінації.

Сформульовані у статті висновки і пропозиції спрямовані на вдосконалення системи правового захисту працівників, забезпечення реальної рівності у сфері праці та ефективне виконання Україною міжнародних зобов'язань у сфері недискримінації.

Ключові слова: юридичні гарантії, дискримінація у сфері праці, право на гідну працю.

Zinovatna I.V., Lapkin A.V. Legal guarantees of compliance with the principle of non-discrimination in the workplace.

The article explores the essence and legal nature of guarantees aimed at ensuring compliance with the principle of non-discrimination in the labor sphere, which is a fundamental element of the human

right to decent work. Based on the provisions of the Constitution of Ukraine, international legal acts such as ILO Convention No. 111, the European Convention on Human Rights, and EU Council Directive 2000/78/EC, the authors examine discrimination as a legal phenomenon manifested in the restriction of labor rights based on gender, age, disability, political or religious beliefs, race, national origin, and other grounds. Despite existing legal norms, in practice employees often face significant obstacles in proving discrimination, particularly in cases of unjustified refusal of employment, denial of promotion, or dismissal.

The study analyzes current Ukrainian labor legislation, including the Labor Code of Ukraine and the Law "On the Principles of Prevention and Combating Discrimination in Ukraine," as well as case law of the Supreme Court. Several court cases are discussed to illustrate the evidentiary challenges claimants face, the limited access to internal employer documentation, and the lack of legal liability for unjustified refusals to hire. The authors emphasize the inefficiency of existing mechanisms to enforce anti-discrimination rights in employment and propose specific legal reforms.

Among the key proposals is the introduction of the shifted burden of proof principle into labor law, in line with EU legal standards, where once a worker presents sufficient indications of possible discrimination, the employer must prove that no discrimination occurred. The authors also propose introducing indirect evidence (such as comparative salary data, colleague testimony, correspondence), mandatory documentation by employers regarding hiring and dismissal decisions, strengthening financial liability for discriminatory practices, and formally regulating segregation and indirect discrimination in the Labor Code of Ukraine.

The conclusions and recommendations aim to improve the legal protection system for employees, ensure real equality in the labor sphere, and enhance Ukraine's compliance with international obligations regarding non-discrimination.

Key words: legal guarantees, discrimination in the labor sphere, right to decent work.

Постановка проблеми. У сучасному демократичному суспільстві рівність прав та недопущення дискримінації є фундаментальними принципами, які відображені як у Конституції України, так і в міжнародних актах (наприклад, Конвенції Міжнародної організації праці, Європейській конвенції з прав людини тощо). Попри наявність нормативних гарантій, на практиці часто трапляються випадки дискримінації за ознакою статі, віку, національності, інвалідності, політичних чи релігійних переконань тощо. Особливо гостро ця проблема проявляється під час прийому на роботу, просування по службі, звільнення. Оскільки наразі Україна активно впроваджує європейські правові стандарти, то вдосконалення механізмів захисту від дискримінації у сфері праці відповідає зобов'язанням держави перед ЄС. Крім того, на сьогоднішній день існує розрив між наявністю правових норм і реальними можливостями їх застосування. Судова практика щодо трудової дискримінації ще формується, що потребує додаткового дослідження та аналітики. До того ж серед громадян зростає обізнаність про свої права, що спонукає до більш активного захисту у разі порушень, і водночас вимагає ефективних юридичних механізмів.

Мета дослідження полягає у тому, щоб сформулювати пропозиції щодо удосконалення юридичних гарантій недопущення дискримінації на основі аналізу наукових підходів до їх визначення, а також дослідження застосування вказаних гарантій на практиці.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти дискримінації у сфері трудових правовідносин за різними критеріями досліджували такі науковці, як: В.М. Венедиктова, В.В. Гончарук, Ю.М. Гришина, М.І. Іншин, Т.В. Красюк, Т.А. Коляда, С.Г. Рудакова, І.С. Сахарук, Н.В. Сербина, О Г. Середа, О.В. Тищенко, С.М. Черноус, Н.М. Швець, А.М. Юшко, О.М. Ярошенко та ін. Дослідженню питання юридичних гарантій у трудовому праві приділялась значна увага у наукових працях таких вчених, як: В.М. Андріїв, Н.Б. Болотіна, М.О. Пижова, О.А. Ситницька та інші. Поряд з цим, необхідність подальшого дослідження проблеми юридичних гарантії недопущення дискримінації у сфері праці обумовлюється відсутністю ефективного механізму їхньої реалізації на практиці.

Виклад основного матеріалу. Найважливішою запорукою того, щоб проголошені Конституцією України соціально-економічні права не перетворилися на декларативні, є їхнє надійне гарантування [1, с. 185].

Перед тим, як розпочати аналіз значення терміну «юридичні гарантії», необхідно визначити зміст поняття «гарантії». Етимологічне походження слова «гарантія» пов'язують з французьким

словом «garantie» (від «garantir» – забезпечувати) [2, с. 19]. Новий тлумачний словник української мови визначає слово «гарантія» як: забезпечення, безпека, запорука [3, с. 572]. Термін «гарантія» також застосовується як умова, що забезпечує успіх чого-небудь [4].

Юридичні гарантії є самостійним видом системи гарантій, що набувають юридичної форми внаслідок їхнього закріплення в нормах права, тобто мають нормативно-правову основу. При цьому, слід погодитися з О. А. Антоном про те, що норма права може викликати певні правові наслідники лише за допомогою правової діяльності суб'єктів трудових правовідносин [5, с. 152]. На наш погляд, найбільш повним і всебічним є визначення М.О. Пижової, яка характеризує юридичні гарантії як «систему взаємопов'язаних елементів, що складається з фундаментальних правових норм, які є універсальними, формально визначеними, доцільними, які створюються державою і забезпечуються силою державного впливу аж до примусу, та зі спеціальних засобів та способів, які забезпечують реалізацію і охоронну трудових прав» [2, с. 22].

З метою розкриття питання юридичних гарантій дотримання принципу недопущення дискримінації у сфері праці слід окремо зупинитися на розкритті терміну «дискримінація», що походить від латинського слова «discriminatio» (розрізнення) і означає відмінність, виключення, обмеження або перевага, що заперечує або зменшує рівне здійснення прав [6]. Заборона дискримінації гарантується Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, відповідно до статті 14 якої, користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою [7].

Згідно з практикою Європейського суду з прав людини дискримінація означає поводження з особами у різний спосіб, без об'єктивного та розумного обґрунтування, у відносно схожих ситуаціях, іншими словами, якщо вона не переслідує легітимну ціль або якщо немає розумного співвідношення між застосованими засобами та переслідуваною ціллю (рішення у справі «Вілліс проти Сполученого Королівства», заява № 36042/97, рішення у справі «Ван Раальте проти Нідерландів») [8, 9].

Відповідно до Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» під дискримінацією слід розуміти ситуацію, за якої особа за певними ознаками зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними [10].

При цьому, Конституційний Суд України у своїх рішеннях звертає увагу на те, що мета встановлення певних відмінностей (вимог) у правовому статусі повинна бути істотною, а самі відмінності (вимоги), що переслідують таку мету, мають відповідати конституційним положенням, бути об'єктивно виправданими, обґрунтованими та справедливими [1].

У сфері трудових правовідносин словник Канадського права визначає акт дискримінації як дію роботодавця, що несприятливо впливає на трудові відносини працівника в таких сферах, як просування по службі, вихід у відпустку, звільнення, страйк, зниження оплати, зміна робочого часу, оголошення догани [12, с. 237]. Важливі норми містяться у Конвенції № 111 «Про дискримінацію в галузі праці і занять», яка під дискримінацією визначає будь-яке розрізнення, недопущення або перевагу, що робиться за різними ознаками та призводить до знищення або порушення рівності можливостей чи поводження в галузі праці та занять [13]. Зазначене визначення містить дві ознаки дискримінації, які характеризують це явище: 1) дискримінацією вважається не засноване на ділових якостях і змісті праці розрізнення, недопущення або перевага; 2) це розрізнення, недопущення або перевага повинні призводити до ліквідації або порушення рівності можливостей чи поводження в галузі праць і занять [14, с. 376].

Статтею 2-1 Кодексу законів про працю (далі – КЗпП) України заборонена будь-яка дискримінація у сфері праці та передбачено право осіб, які вважають, що вони зазнали дискримінації, звернутися із скаргою до органів державної влади або до суду. Відповідно до ст. 5-1 зазначеного кодифікованого акту держава гарантує працездатним громадянам, які постійно проживають на території України правовий захист від дискримінації і забезпечення права на звернення до Державної служби з питань праці або до суду щодо визнання таких фактів та їх усунення, а також відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок таких дій та/або бездіяльності, на підставі судового рішення, що набрало законної сили. Крім того, ч. 4 ст. 22 КЗпП України передбачено, що не до-

пускається будь-яке пряме або непряме обмеження трудових прав при укладенні, зміні та припиненні трудового договору [15].

При цьому ч. 11 ст. 60-2 КЗпП України передбачено, що працівник може вимагати від роботодавця тимчасове, строком до двох місяців, переведення на дистанційну роботу, якщо на робочому місці стосовно нього були вчинені дії, що містять ознаки дискримінації [15].

Поряд з цим, як свідчить судова практика, працівникам доволі складно довести дискримінаційні дії з боку роботодавця в суді.

Так, 10 липня 2023 року Верховний Суд розглянув справу № 296/8997/23 щодо визнання дискримінацією протиправну відмову задовольнити заяву позивача про переведення на дистанційну форму роботи. Свої позовні вимоги позивач обґрунтовувала тим, що відповідач відмовив їй у переведенні на дистанційну форму роботи, оскільки вона перебувала за межами України. В той же час відповідач надавав іншим співробітникам, які теж перебували за межами України, можливість проводити заняття дистанційно. Однак, суди першої та апеляційної інстанцій, рішення яких Верховний Суд залишив без змін, відмовили у задоволенні позову. Свої рішення суди мотивували тим, що інші співробітники надавали освітні послуги на підставі цивільно-правового договору, а не трудового договору, як позивач, а тому вони перебувають у різних умовах та займають різне правове становище [16].

Оскільки принцип недопущення дискримінації у сфері праці включає також право на гідну працю, слід погодитися з В.В. Жернаковим про те, що воно передбачає право на гідні умови праці, право на гідну оплату праці, право на трудову честь і ділову репутацію, право на об'єктивну оцінку результатів трудової діяльності і можливість на цій основі кар'єрного росту; право на особисту недоторканість тощо [17, с. 98].

З огляду на зазначене, слід навести інший приклад судової практики щодо встановлення фактів дискримінації у сфері праці за ознакою інвалідності. В обґрунтування позовних вимог позивач зазначила, що фактами дискримінації щодо неї, були: 1) встановлення меншого рівня винагороди за працю рівної цінності у порівнянні з іншими (позбавлення премії); 2) непристосування робочого місця особі з інвалідністю (непідключення інтернету та комп'ютерних програм для незрячих людей, які дозволяють розпізнавати тексти печатних документів, озвучувати тексти документів та інформації в електронному вигляді); 3) позбавлення можливості реалізувати трудові права порівняно з іншими (необґрунтоване звільнення). Однак, судами всіх інстанцій було відмовлено у задоволені позову, оскільки позивач не довела фактів дискримінації у сфері праці щодо неї за ознакою інвалідності [18].

Необхідно також зауважити, що однією із найбільш розповсюджених форм дискримінації під час реалізації права на працю є необґрунтована відмова у прийнятті на роботу. Водночас, чинним законодавством не передбачена відповідальність роботодавця через необґрунтовану відмову у прийнятті на роботу. Поряд з цим, відповідно до п. 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 06 листопада 1992 року «Про практику розгляду судами трудових спорів» передбачено, що у випадку відмови в прийнятті на роботу працівник мав вимушений прогул, тому його оплата провадиться згідно із правилами ч. 2 ст. 235 КЗпП України про оплату вимушеного прогулу як незаконно звільненому працівникові [19]. Однак, проаналізувавши судову практику, слід дійти висновку, що суди майже не застосовують вказане положення Постанови Пленуму, оскільки нормами матеріального права така вимога не передбачена. Крім того, взагалі працівникам доволі складно довести в судовому порядку необґрунтованість відмови у прийняті на роботу, в тому числі якщо вона носить дискримінаційний характер.

На наш погляд, слід погодитися з Н.М. Хуторян та Р І. Шабановим про необхідність внесення відповідних змін до КЗпП України, якими передбачити обов'язок роботодавця оплатити вимушений прогул у випадку необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу [20, с. 227; 21, с. 21]. Зазначене положення буде слугувати гарантією відповідальності роботодавця внаслідок порушення права на працю.

З врахуванням зазначеного, вважаємо за необхідне навести ще один приклад судової практики. Так, позивач вважав, що відносно нього були вчинені дискримінаційні дії під час працевлаштування на посаду оператора котельні, зокрема він декілька разів намагався подати заяву про працевлаштування, однак у допуску до приміщення йому було відмовлено, а після того, як він декілька разів надсилав заяву, скориставшись послугами АТ «Укрпошта», разом з документами, що підтверджують його досвід і кваліфікацію, роботодавець зрештою відповів, що жодних доку-

ментів він отримував і, що наразі набір працівників на вказану посаду завершено. Отже, на думку позивача, роботодавець допускав вибірковий доступ до приміщення підприємства, а відтак встановив нерівні умови для працевлаштування позивача та інших осіб, без об'єктивного та розумного обґрунтування. Поряд з цим, суд дійшов висновку, що вказані вище фактичні дані, в сукупності із дослідженими доказами, не свідчать про наявність дискримінації [22].

Слід зазначити, що у справах про необґрунтовану відмову у прийнятті на роботу позивачам доволі складно довести свою позицію через відсутність доступу до внутрішньої інформації роботодавця, слабку доказову базу (потенційні свідки – це інші кандидати або працівники компанії, які не хочуть свідчити проти роботодавця через ризики для себе), крім того, роботодавець завжди може послатись на «суб'єктивну думку» (відмова часто маскується під нібито «невідповідність корпоративній культурі», «недостатню мотивацію», «кращого кандидата» і т. ін.).

Необхідно зауважити, що відповідно до ч. 2 ст. 81 Цивільного процесуального кодексу України у справах про дискримінацію позивач зобов'язаний навести фактичні дані, які підтверджують, що дискримінація мала місце. У разі наведення таких даних доказування їх відсутності покладається на відповідача [23]. Зазначене положення процесуального законодавства цілком відповідає статті 10 Директиви Ради ЄС 2000/78/ЄС, яка встановлює обов'язок роботодавця довести відсутність дискримінації, якщо працівник навів факти, з яких можна припустити її наявність [24].

Висновки. На підставі проведеного аналізу теоретичних думок та судової практики слід зробити наступі висновки. З метою дієвості юридичних гарантій дотримання принципу недопущення дискримінації у сфері праці необхідно у трудовому законодавстві закріпити принцип зміщеного (зворотного) тягаря доказування. Тобто, якщо працівник надає достатні ознаки можливої дискримінації, роботодавець має доводити, що дискримінації не було. Поряд з визначенням мобінгу слід також навести критерії непрямої дискримінації та сегрегації на рівні законодавства у сфері праці. З метою спрощення процедури доведення на практиці працівником, відносно якого були вчинені дискримінаційні дії, слід закріпити норми, які б дозволяли використання непрямих доказів, наприклад: порівняльних даних про заробітні плати, премії, надбавки та заохочення; свідчень колег та працівників, які звільнилися раніше з цього підприємства через подібні дії роботодавця; листувань; анонімних опитувань тощо. Задля запровадження ефективного механізму реалізації права захисту працівників від дискримінації на нашу думку, необхідно зобов'язати роботодавців фіксувати процеси прийняття рішень, зокрема: вести облік причин відмови в працевлаштуванні або переведені на вищу посаду; реєстр рішень про звільнення з ініціативи роботодавця; забезпечити прозорість процедур відбору на вакансії тощо. Крім того, дієвою гарантією недопущення дискримінації, на наш погляд, є посилення фінансових санкцій за дискримінаційні дії з боку роботодавця та встановлення чітких компенсації для постраждалих (у тому числі моральну шкоду).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антон О.А. Юридичні гарантії в трудовому праві. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3 (15). С. 185–190.
2. Пижова М.О. Юридичні трудові гарантії: термінологічний аспект. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2019. Спецвипуск. Том. 2. С. 18–23.
3. Новий тлумачний словник української мови. Т. 1. А-Є: уклад.: В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. Київ: Аконіт. 2000. 910 с.
4. Словник української мови. *Портал української мови та культури*. URL: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=гарантія (дата звернення: 01.08.2025).
5. Антон О.А. До питання про поняття юридичних гарантій в трудовому праві. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 4. С. 151–156.
6. Пилипчук Р.В. Дискримінація. Енциклопедія Сучасної України. редкол.: Дзюба І.М., Жуковський А.І., Железняк М.Г. та ін. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України; 2007. Т. 7. URL: https://esu.com.ua/article-24372 (дата звернення: 01.08.2025).
7. Про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04 лист. 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 01.08.2025).
8. Рішення палати у справі «Вілліс проти Сполученого Королівства»: Рішення Європейського суду з прав людини від 11 черв. 2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_170#Text (дата звернення: 01.08.2025).

9. Рішення палати у справі «Ван Раальте проти Нідерландів»: Рішення Європейського суду з прав людини від 21 лют. 1997 р. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58031%22]} (дата звернення: 01.08.2025).
10. Про засади запобігання та протидії дискримінації в України: Закон України від 06 верес. 2012 р. № 5207-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text (дата звернення: 01.08.2025).
11. Рішення Конституційного Суду України від 07 лип. 2004 р. № 14-рп/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v014p710-04#Text (дата звернення: 01.08.2025).
12. Nuse B., Dukelow D. The Dictionary of Canadian Law. 1994. 1184 p.
13. Про дискримінацію в галузі праці та занять: Конвенція МОП від 25 черв. 1958 р. № 111. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_161#Text (дата звернення: 01.08.2025).
14. Твердовський І.М. Заборона дискримінації у сфері праці: міжнародно-правовий аспект. *Держава і право*. 2011. Вип. 51. С. 372–378.
15. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10 груд. 1971 р. № 322-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text (дата звернення: 01.08.2025).
16. Постанова Верховного Суду від 10 лип. 2023 р. у справі № 296/8997/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120425833# (дата звернення: 01.08.2025).
17. Жернаков В.В. Право на гідну працю: питання формування і забезпечення. *Розвиток трудового права і права соціального забезпечення: теорія і практика*: тези доп. та наук. повідомл. учасн. VIII наук.-практ. конф. Харків: Нац. юрид. університет імені Ярослава Мудрого, 2018. С. 95–99.
18. Постанова Верховного Суду від 19 лип. 2023 р. у справі № 755/7916/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112370015 (дата звернення: 01.08.2025).
19. Про практику розгляду судами трудових спорів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06 лист. 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-92#Text. (дата звернення: 01.08.2025).
20. Хуторян Н.М. Теоретичні проблеми матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин: монографія. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2002. 388 с.
21. Шабанов Р.І. Заборона дискримінації при реалізації права на працю як спосіб забезпечення балансу інтересів у трудових відносинах. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «ПРАВО»*. Вип. 34. 2021. С. 16–23.
22. Постанова Верховного Суду від 22 лют. 2023 р. у справі № 27/7153/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109242065# (дата звернення: 01.08.2025).
23. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 бер. 2004 р. № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#n6605 (дата звернення: 01.08.2025).
24. Про встановлення загальних рамок для однакового ставлення у сфері зайнятості та професійної діяльності: Директива Ради ЄС 2000/78/ЄС від 27 лист. 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_003-00#Text (дата звернення: 01.08.2025).

УДК 349.2:331.104
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.54

ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА КОЛЕКТИВНОГО ДОГОВОРУ

Корнілов Д.С.,
аспірант гуманітарно-правового факультету
Національний аерокосмічний університет
«Харківський авіаційний інститут»
ORCID: 0000-0002-4595-6271
e-mail: d.s.kornilov@khai.edu

Корнілов Д.С. Поняття та правова природа колективного договору.
У статті досліджено правову природу колективного договору як основного інструменту колективно-договірного регулювання трудових відносин у межах соціального діалогу. Визначено, що на локальному рівні колективний договір забезпечує узгодження інтересів між роботодавцем і працівниками, визначає умови праці, оплати, робочого часу та відпочинку, а також соціально-економічні гарантії. Встановлено, що впродовж тривалого часу законодавство України не містило нормативного визначення колективного договору, що зумовлювало різноманіття наукових підходів до його тлумачення та невизначеність у правозастосовній практиці. Проаналізовано наукові висновки щодо поняття колективного договору, а також положення Закону України «Про колективні договори і угоди» та нового Закону України «Про колективні угоди та договори» (який ще не набрав чинності), у якому вперше закріплено офіційне визначення колективного договору як письмового нормативного документа, що укладається з метою врегулювання виробничих, трудових та соціально-економічних відносин між роботодавцем і працівниками або їх представниками. Розглянуто зміни, що були внесені у новому Законі, та їх можливий вплив на розвиток соціального діалогу й підвищення ефективності договірного регулювання. Додатково здійснено порівняльний аналіз національного регулювання з міжнародними стандартами Міжнародної організації праці, які закріплюють принципи свободи об'єднання та права на колективні переговори, а також визначають орієнтири для належної договірної практики. За результатами дослідження запропоновано внести зміни до статті 2 Закону України «Про колективні угоди та договори» та передбачити, що колективний договір – це письмовий нормативний документ локального характеру, укладений відповідно до встановленої законом процедури між роботодавцем і працівниками (їхніми представниками) в межах конкретного підприємства, установи чи організації, з метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин та встановлення гарантій, що підвищують мінімальні стандарти, визначені законодавством.

Ключові слова: колективно-договірне регулювання праці, колективний договір, правова природа колективного договору, соціальний діалог, трудові відносини.

Kornilov D.S. The concept and legal nature of the collective agreement.
The article examines the legal nature of the collective agreement as the main instrument of collective–contractual regulation of labor relations within the framework of social dialogue. It is determined that, at the local level, the collective agreement ensures the reconciliation of interests between the employer and employees, defines the conditions of work, remuneration, working time and rest, as well as socio-economic guarantees. It has been established that, for a long time, Ukrainian legislation did not contain a statutory definition of the collective agreement, which led to a variety of scholarly approaches to its interpretation and uncertainty in law enforcement practice. The paper analyzes academic conclusions regarding the concept of the collective agreement, as well as the provisions of the Law of Ukraine "On Collective Agreements and Accords" and the new Law of Ukraine "On Collective Accords and Agreements" (which has not yet entered into force), in which, for the first time, an official definition of the collective agreement is enshrined as a written normative document concluded with the purpose of regulating production, labor, and socio-economic relations between the employer and employees or their

representatives. The changes introduced in the new Law and their possible impact on the development of social dialogue and the improvement of the effectiveness of contractual regulation are considered. In addition, a comparative analysis of the national regulation with the international standards of the International Labour Organization is carried out, which enshrine the principles of freedom of association and the right to collective bargaining, as well as set guidelines for proper contractual practice. Based on the results of the study, it is proposed to amend Article 2 of the Law of Ukraine "On Collective Accords and Agreements" to provide that a collective agreement is a written normative document of a local nature, concluded in accordance with the procedure established by law between the employer and employees (their representatives) within a specific enterprise, institution, or organization, with the aim of regulating production, labor, and socio-economic relations and establishing guarantees that exceed the minimum standards set by legislation.

Key words: collective-contractual regulation of labor, collective agreement, legal nature of the collective agreement, social dialogue, labor relations.

Постановка проблеми. Чинне законодавство про колективно-договірне регулювання праці не містить визначення колективного договору. Це призвело до великої кількості наукових досліджень, які формувались близько 30-ти років. За цей період науковцями було опрацьовано безліч наукових теорій, однак жодна з них не стала домінуючою з огляду на суперечності правової природи колективного договору. Новий Закон України «Про колективні угоди та договори» (який ще не набув чинності) врахував напрацювання науковців щодо визначення колективного договору, проте залишив простір для його подальшого вдосконалення. Нова редакція цього поняття не в повній мірі відображає комплексну правову природу колективного договору та його функціональне значення у системі колективно-договірного регулювання праці. Для ефективного функціонування колективного договору необхідно подальше удосконалення нормативної бази.

Мета дослідження: комплексний аналіз наукових здобутків та нового законодавчого визначення колективного договору, виявлення їх концептуальних та практичних недоліків, розбіжностей а також обґрунтування пропозицій щодо удосконалення статті 2 Закону України «Про колективні угоди та договори» в частині визначення поняття колективного договору, з метою більш точного відображення правової природи цього інституту, його локального характеру, процедурних особливостей, зокрема підвищення мінімальних стандартів трудових і соціально-економічних гарантій.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню поняття колективного договору приділили увагу такі науковці, як Г.І. Чанишева, Н.В. Коленда, М.В. Сорочишин, О.А. Трюхан, О.В. Тищенко, Ю.І. Артюх, Ю.М. Гришина, П.Д. Пилипенко, Ю.С. Даниліна, Г.А. Трунова, О.В. Забродіна, Н.Д. Гетьманцева, С.М. Прилипко, О.С. Арсентьєва, С.Ю. Соболєв та інші. Вони сформували основні засади колективного договору, проте ці напрацювання не мають системного характеру та потребують подальшого дослідження. Науковці по-різному трактують правову природу цього інституту, що зумовлює відсутність єдиного підходу до визначення поняття колективного договору. Така розбіжність у підходах ускладнює формування цілісної концепції колективного договору та його ефективне практичне застосування.

Виклад основного матеріалу. Колективно-договірне регулювання трудових відносин на локальному рівні створює можливість для роботодавців і працівників спільно визначати умови праці, рівень оплати, режим робочого часу та відпочинку, а також інші ключові елементи трудових відносин, які закріплюються в колективному договорі. Його основою є взаємна згода та співпраця сторін, що сприяє зміцненню довіри між ними, підвищенню ефективності праці та стабільності функціонування підприємства. Такий підхід дає змогу швидко адаптувати трудові домовленості до змін економічної ситуації та враховувати особливості діяльності конкретного підприємства чи галузі.

Станом на сьогоднішній день, вітчизняні науковці по-різному визначають правову природу колективного договору, одні вважають його локальним нормативно-правовим актом, інші – угодою для врегулювання інтересів сторін. Відмінності у підходах стосуються як його сутності, так і ролі у трудовому праві, що водночас свідчить про наукову зацікавленість та потребу в подальшому опрацюванні й удосконаленні цього інституту.

Так, наприклад, Арсентьєва О.С. та Соболєв С.Ю. зазначають, що колективний договір – це правовий акт, який укладається з метою регулювання соціально-трудових відносин на рівні певного підприємства, установи, організації або їх структурного підрозділу між повноважними представниками працівників і роботодавця [1].

Прилипко С.М. та Ярошенко О.М. розглядають колективний договір, як локальний нормативно-правовий акт, який регулює трудові, соціально-економічні та виробничі відносини між роботодавцем та працівниками підприємства, установи, організації [2, с. 199].

На думку Забродіної О.В., колективний договір – угода, яка укладається для узгодження інтересів на підприємствах, установах, організаціях незалежно від форм власності і господарювання, які використовують найману працю і мають права юридичної особи, між власником або уповноваженим ним органом (особою), з однієї сторони, і виборними органами первинних профспілкових організації, а в разі їх відсутності – представниками, вільно обраними на загальних зборах найманих працівників або уповноважених ними органів, з другої сторони, яка містить зобов'язання сторін щодо врегулювання трудових, виробничих ті інших соціально-економічних відносин та нормативні положення, які встановлюють умови праці, її оплату, режими робочого часу та часу відпочинку тощо, а також додаткові порівняно з законодавством трудові і соціально - побутові пільги для працівників [3].

Іншин М.І. зазначає, що колективний договір – це акт соціального партнерства, який укладається між колективом працівників і роботодавцем на основі актів трудового законодавства та у їх розвиток, з метою ефективного правового регулювання відносин з питань праці [4].

Жернаков В.В. за результатом власних досліджень визначає колективний договір як угоду, котра укладається для узгодження інтересів на підприємствах, установах, організаціях незалежно від форм власності і господарювання, що використовують найману працю і мають права юридичної особи, між власником або уповноваженим ним органом (особою), з одного боку, і виборними органами первинних профспілкових організацій, а в разі їх відсутності – представниками, вільно обраними на загальних зборах найманих працівників або уповноважених ними органів – з другого, яка містить зобов'язання сторін щодо врегулювання трудових, виробничих та інших соціально економічних відносин і нормативні положення, які встановлюють умови праці, її оплату, режими робочого часу та відпочинку тощо, а також додаткові порівняно із законодавством трудові і соціально побутові пільги для працівників [5].

Лазор І.В. стверджує, що колективний договір – це локальний нормативно-правовий акт, що укладається на певний строк роботодавцем і працівниками в особі їх представників, виражає їх узгоджену волю з питань регулювання трудових, виробничих і соціально-економічних відносин, закріплює їх права, обов'язки, гарантії реалізації трудових прав і інтересів, і норми якого поширюються на всіх працівників, у тому числі майбутніх [6, с. 102].

Зазначені наукові підходи свідчать про відсутність єдності у визначенні правової природи колективного договору, що зумовлено як теоретичними, так і практичними чинниками. Дискусія щодо його розуміння як угоди чи локального нормативно-правового акта має не лише доктринальне, а й прикладне значення, адже правова кваліфікація визначає порядок укладення, дію, зміну, припинення та захист прав працівників. Розгляд його виключно як угоди підкреслює договірний характер регулювання, а як нормативного акта – обов'язковість для всіх працівників. На нашу думку, доцільним видається застосування комплексного підходу, що поєднує обидва аспекти. Колективний договір є і результатом узгодженого волевиявлення сторін, і джерелом норм, які регулюють трудові відносини в межах конкретного підприємства.

Разом із тим, ми вважаємо, що в основі правової природи колективного договору лежить саме його договірна сутність. Історично склалося так, що ще до запровадження відповідного законодавства працівники та роботодавці добровільно укладали домовленості, які мали всі ознаки колективного договору. Це відбувалося не під тиском держави, а на підставі усвідомлення сторонами взаємної вигоди від врегулювання умов праці, оплати, безпеки, соціальних гарантій. І вже пізніше держава, визнавши важливість такого механізму, закріпила його на нормативному рівні, надавши йому офіційний статус і правовий захист.

Ключовою відмінністю колективного договору від класичного нормативно-правового акта є процедура його підготовки, що ґрунтується на спільній розробці умов представниками працівників і роботодавця. Цей процес передбачає діалог, взаємні поступки й компроміси, характерні для договірного, а не імперативного регулювання. Водночас обов'язковість його норм для всіх працівників та дія протягом визначеного строку надають йому ознак локального нормативно-правового акта. Проте ці ознаки є наслідком правового оформлення домовленостей, а не проявом його первинної сутності. Отже, колективний договір доцільно розглядати як особливу форму нормативного договору, що поєднує вираження згоди сторін і встановлення загальнообов'язкових правил, маючи гібридну природу та унікальну ефективність.

В Україні тривалий час не існувало законодавчого визначення колективного договору: ані Кодекс законів про працю, ані чинна редакція Закону «Про колективні договори і угоди» його не містили. Це зумовлювало правову невизначеність щодо сутності, структури та юридичної природи договору, відкриваючи простір для наукових дискусій. Лише новий Закон України «Про колективні угоди та договори» (який ще не набрав чинності) вперше закріпив нормативне визначення. Так, відповідно до абзацу четвертого статті 2 цього Закону, колективний договір – це письмовий нормативний документ, що укладається відповідно до цього Закону з метою регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин між роботодавцем і працівниками, їх представниками [7].

Звертаємо увагу, що законодавець не став віддавати перевагу жодному з традиційних підходів, ані угоді, ані локальному нормативно-правовому акту. Натомість він обрав нейтральне й водночас гнучке формулювання – письмовий нормативний документ. Такий підхід свідчить про врахування законодавцем напрацювань наукової спільноти, а також про прагнення сформувати збалансовану модель, яка охоплює як договірний характер колективного договору, так і його нормативну дію. Разом із тим, подібна формула не закриває дискусію, а навпаки залишає простір для подальших теоретичних досліджень колективного договору як особливої форми нормативного договору, яка поєднує в собі елементи договірного волевиявлення та нормативної функції регулювання трудових і соціально-економічних відносин.

Міжнародний підхід до визначення поняття колективного договору закріплений у Рекомендаціях щодо колективних договорів № 91 яка прийнята Генеральною конференцією МОП від 29.06.1951 року. Цим документом проголошувалось, що «колективним договором» розуміють усяку письмову угоду щодо умов праці та найму, яка укладається, з одного боку, між роботодавцем, групою роботодавців або однією чи кількома організаціями роботодавців та, з другого боку, однією чи кількома представницькими організаціями працівників або, за відсутності таких організацій, - представниками самих працівників, належним чином обраними і уповноваженими згідно з законодавством країни [8].

Визначення колективного договору, закріплене у Рекомендації МОП № 91 від 1951 року, має безперечну історичну цінність як базовий міжнародний орієнтир щодо формування колективних трудових відносин. Однак, з огляду на його більш ніж 70-річну давність, це визначення значною мірою відображає уявлення про колективний договір, характерні для середини XX століття, коли ключовим завданням було забезпечення мінімальних гарантій захисту прав працівників через інструмент угоди. Колективний договір у розумінні МОП визначається насамперед як узгодження умов праці між роботодавцями та представниками працівників, без наголосу на нормативну силу документа чи особливості його дії в межах конкретної правової системи. Сучасне українське законодавство, натомість, робить крок у напрямку еволюційного переосмислення ролі колективного договору, визначаючи його як письмовий нормативний документ, що регулює трудові, виробничі та соціально-економічні відносини. Такий підхід є результатом тривалих наукових дискусій і практичних напрацювань у сфері трудового права, що враховують специфіку національної моделі соціального діалогу. Визначення колективного договору як нормативного документа у чинному Законі «Про колективні угоди та договори» не слід розглядати як відступ від міжнародних стандартів, а навпаки, як логічну адаптацію універсального підходу МОП до вітчизняних умов. Саме тому визначення, закріплене в українському законодавстві, є сучасним і більш придатним для регулювання трудових відносин у межах національної моделі соціального діалогу.

Враховуючи наукові напрацювання, а також положення національного й міжнародного законодавства, можна виокремити ключові ознаки колективного договору як особливого правового інституту. На нашу думку, найбільш ґрунтовно ці ознаки були сформульовані у працях Лазора І.В., який пропонує виділити такі характерні риси колективного договору:

– має нормативну природу, оскільки є нормативно-правовим актом, містить загальнообов'язкові правила поведінки, і виконання якого забезпечується державою;

– поширюється на необмежене коло осіб, у тому числі автоматично вносить зміни в сторону поліпшення становища працівників у раніше укладені трудові договори;

– є джерелом права строкового характеру і дозволяє враховувати динаміку ринкових відносин у регулюванні найманої праці на конкретному підприємстві (установі, організації);

– компетентними особами, правомочними створювати це джерело права, є роботодавець і працівники, представники яких на основі «делегованої нормотворчості» розробляють зміст цього джерела права;

– носить договірний характер і виражає узгоджену волю роботодавця і працівників, представники яких на основі принципу сумлінного ведення переговорів приймають для сторін певні обов'язки, що не суперечать чинному законодавству, встановлюють права та гарантії реалізації трудових прав та інтересів;

– виходячи з договірної природи колективного договору, порядок виконання його положень, контроль за виконанням та відповідальність представників сторін за порушення зобов'язань за колективним договором встановлюється сторонами за взаємним погодженням;

– виходячи з нормативно-правової природи колективного договору, ви-конання його положень носить обов'язковий характер, тому порушення норм колективного договору є підставою для ініціювання індивідуальних та/або колективних трудових спорів, забезпечується державним захистом, у тому числі судовим, заходами дисциплінарної, матеріальної, адміністративної та кримінальної відповідальності, які застосовуються до винних осіб у встановленому законом порядку [6].

Позиція Лазора І.В. щодо запропонованих ознак колективного договору є виваженою та глибоко обґрунтованою. Погоджуючись із наведеними характеристиками, варто відзначити, що автор також виділяє як нормативно-правову, так і договірну природу колективного договору. Науковець акцентує увагу на подвійній правовій природі колективного договору – як акту, що водночас виступає джерелом права і є результатом домовленості між сторонами соціального діалогу. Такий підхід, на нашу думку, дозволяє комплексно оцінити правову сутність колективного договору та підкреслює його важливу роль у регулюванні соціально-трудових відносин на локальному рівні.

Підхід І.В. Лазора до класифікації ознак колективного договору є досить вичерпним і системним. Водночас, з огляду на сучасні тенденції розвитку трудового права, пропонуємо ще кілька додаткових ознак, які, на нашу думку, доцільно включити з метою вдосконалення характеристики правової природи колективного договору.

Колективний договір має локальний характер дії. Він поширюється лише на конкретне підприємство, установу чи організацію та охоплює всіх працівників, у тому числі новоприйнятих. Це вирізняє його від галузевих, територіальних і генеральних угод та дозволяє враховувати організаційні, економічні й виробничі особливості, забезпечуючи гнучкість і адаптивність регулювання.

Наявність відповідної процедури укладання. Виникнення колективного договору є результатом дотримання чітких процедур визначених законом і не може виникнути поза межами законодавчого порядку. Така процедура передбачає створення представницьких органів, підготовку проєкту, переговори, врегулювання розбіжностей, підписання та повідомну реєстрацію. Такий порядок гарантує легітимність, баланс інтересів і передбачуваність процесу.

Колективний договір є невід'ємною частиною соціального діалогу. Він є результатом узгодження між роботодавцем і працівниками умов праці, оплати та соціальних гарантій, забезпечує участь сторін у регулюванні трудових відносин та узгодженість із галузевими угодами.

Здатність колективного договору встановлювати підвищені соціально-трудові гарантії порівняно з чинним законодавством. Положення договору можуть деталізувати й розширювати норми законодавства, встановлюючи вигідніші для працівників умови (додаткові відпустки, підвищена оплата праці, соціальні гарантії тощо), забороняється лише їх погіршення.

Висновки. Враховуючи вищезазначені ознаки, вважаємо, що закріплене Законом України «Про колективні угоди та договори» визначення поняття колективного договору потребує уточнення та доопрацювання, зокрема в частині відображення його ключових правових характеристик. У нинішньому формулюванні відсутній акцент на локальній дії колективного договору, наявності спеціальної процедури його укладення, а також на його здатності встановлювати поліпшені умови праці порівняно із чинним законодавством. На нашу думку, ці ознаки не лише розкривають правову природу колективного договору, а й слугують важливим орієнтиром для сторін при його укладенні, забезпечуючи належне правозастосування та уникнення юридичних помилок на практиці.

Пропонуємо внести зміни до статті 2 Закону України «Про колективні угоди та договори» та передбачити, що колективний договір – це письмовий нормативний документ локального характеру, укладений відповідно до встановленої законом процедури між роботодавцем і працівниками (їхніми представниками) в межах конкретного підприємства, установи чи організації, з метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин та встановлення гарантій, що підвищують мінімальні стандарти, визначені законодавством.

Таке удосконалення забезпечить відповідність колективного договору сучасним тенденціям розвитку трудового права, підвищити якість правового регулювання у сфері соціального діалогу

та закладе основи для ефективного функціонування колективно-договірної системи. Конкретизація законодавчого визначення колективного договору сприятиме формуванню правосвідомості учасників трудових відносин, посиленню гарантій працівників та укріпленню договірної автономії сторін. Такі пропозиції відповідають як національним трудовим пріоритетам, так і загальновизнаним міжнародним підходам, які, водночас, потребують адаптації до української моделі соціального діалогу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арсентьєва О.С. Колективні договори та угоди як основа соціального партнерства. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/app_2014_29_7 (дата звернення 08.08.2025).
2. Прилипко С.М., Ярошенко О.М. Трудове право України: підручник. Харків: ФІНН, 2009. 728 с.
3. Забродіна О.В. Трудове право України. URL: https://duikt.edu.ua/uploads/l_1922_65473899.pdf (дата звернення 08.08.2025).
4. Трудове право України підручник / За загальною редакцією М.І. Іншина, В.Л. Костюка, В.П. Мельника. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 472 с.
5. Жернаков В.В., Прилипко С.М., Ярошенко О.М. Трудове право. URL: https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi44/0033954.pdf (дата звернення 08.08.2025).
6. Лазор І.В. Поняття і правова природа колективного договору. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/app_2012_25_11 (дата звернення 08.08.2025).
7. Про колективні угоди та договори: Закон України від 23.02.2023 № 2937-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2937-20#Text (дата звернення 08.08.2025).
8. Рекомендація щодо колективних договорів № 91: Міжнародний документ від 29.06.1951 № 91 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_231#Text (дата звернення 08.08.2025).
9. Про колективні договори і угоди: Закон України від 01.07.1993 року № 3356-XII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3356-12 (дата звернення 08.08.2025).
10. Про соціальний діалог в Україні: Закон України від 23.12.2010 № 2862-VI URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-17#Text (дата звернення 08.08.2025).

УДК: 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.55

ПРАВОВІ СТАТУСИ ФІЗИЧНИХ ОСІБ – СУБ'ЄКТІВ НАУКОВОЇ І НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Костюченко О.Є.,
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0002-8244-3563
e-mail: A09111975@i.ua

Костюченко О.Є. Правові статуси фізичних осіб – суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності.

Стаття присвячена аналізу правових статусів фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності. Обстоюється думка, що відмінності цих статусів ґрунтуються на відмінностях у правосуб'єктності та правах і обов'язках за їх змістом та обсягом. Обґрунтовується, що фізичні особи –суб'єкти наукової та науково-технічної діяльності мають єдиний загальний правовий статус; правосуб'єктність у цьому статусі характеризується мінімально необхідним рівнем кваліфікації у професії, зазвичай рівень магістра (спеціаліста), що засвідчує здатність до виконання початкових (первинних, нескладних) робіт у сфері науки у загальному розумінні наукової, науково-технічної діяльності. Залежно від видів суб'єктів статуси набувають спеціального характеру. Спеціальні правові статуси можуть бути: 1) тимчасовими, 2) строковими та 3) довічними. Цей поділ обумовлюється тими видами відносин, у яких суб'єкт реалізує свої здібності до наукової та/або науково-технічної діяльності. Спеціальна правосуб'єктність за рівнем наукової кваліфікації може мати істотне значення для вступу у трудові правовідносини, на посади наукового, науково-педагогічного працівника чи наукового консультанта. Для докторанта наявність 8-го рівня кваліфікації є необхідною передумовою для вступу в докторантуру. Права та обов'язки у спеціальних правових статусах доповнюються сукупністю прав та обов'язків, притаманних професійному правовому статусу, трудо-правовому та/або освітньому правовому статусам, соціально-правовому статусу, та вирізняються більш конкретизованим колом кореспондуючих прав та обов'язків порівняно із загальним правовим статусом. Правовий статус вченого належить виключно фізичним особам, які мають документальне підтвердження щонайменше 8-го рівня кваліфікації – доктор філософії/доктор мистецтв (кандидат наук). Конкретні особистості володіють індивідуальним правовим статусом, що є унікальним поєднанням їхніх суб'єктивних прав та юридичних обов'язків відповідно до наявної в них правосуб'єктності. На підставі цих зауваг запропоновано доповнити Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» визначенням поняття «наукова кваліфікація».

Ключові слова: правовий статус, правосуб'єктність, права та обов'язки, вчений, науковий працівник, науково-педагогічний працівник, аспірант, ад'юнкт, докторант, доктор філософії, доктор наук, доцент, старший дослідник, професор, кваліфікація, наукова кваліфікація.

Kostyuchenko O.Ie. Legal statuses of individuals – subjects of scientific and scientific-technical activity.

The article is devoted to the analysis of the legal statuses of individuals - subjects of scientific and scientific-technical activity. The opinion is defended that the differences of these statuses are based on differences in legal personality and rights and obligations in their content and volume. It is substantiated that individuals - subjects of scientific and scientific-technical activity have a single general legal statute, legal personality in this status is characterized by the minimum required skill

level in the profession. As a rule, it is a master's degree (specialist), which certifies the ability to perform initial (primary, simple) work in the field of science in the ordinary sense of scientific, scientific-technical activity. Depending on the types of subjects, the statuses acquire a special character. Special legal statuses can be: 1) temporary, 2) fixed-term and 3) lifelong. This division is determined by the types of relationships in which the subject realizes its abilities for scientific and/or scientific and technical activities. Special legal personality by the level of scientific qualification can have a significant importance for entering into employment relations for the positions of a scientific, scientific and pedagogical worker or scientific consultant. For a doctoral student, the 8th qualification level is a necessary prerequisite for entering doctoral studies. Rights and obligations in special legal statuses are supplemented by a set of rights and obligations inherent in professional legal status, labor and/or educational legal statuses, social and legal status and are distinguished by a more specific range of corresponding rights and obligations compared to general legal status. The legal status of a scientist belongs exclusively to individuals who have documentary evidence of at least the 8th qualification level – PhD in Philosophy/Doctor of Arts (Candidate of Sciences). Specific individuals have an individual legal status, which is a unique combination of its subjective rights and legal obligations in accordance with the legal personality of the person. It is proposed to supplement the Law of Ukraine «On Scientific and Scientific-Technical Activities» with a definition of the concept of scientific qualification.

Key words: legal status, legal personality, rights and obligations, scientist, researcher, scientific and pedagogical worker, postgraduate student, associate professor, doctoral student, PhD in Philosophy, Doctor of Sciences, associate professor, senior researcher, professor, qualification, scientific qualification.

Постановка проблеми. Вітчизняне законодавство про наукову та науково-технічну діяльність, як і будь-яке інше законодавство, не є статичним і у своєму динамічному розвитку потребує вдосконалення. Йдеться не про фрагментарні зміни, а про переосмислення базових підходів до ролі та значення науки в суспільстві, місця в науці людини, яка і є рушійною силою наукового та науково-технічного прогресу і розвитку. Чинне законодавство України закріплює, що вчений є основним суб'єктом наукової і науково-технічної діяльності, а вченими є всі фізичні особи, які тією чи іншою мірою проводять фундаментальні та (або) прикладні наукові дослідження й отримують наукові та (або) науково-технічні (прикладні) результати. Дискусійність такого підходу є очевидною, адже наука – це не просто сфера свідомої діяльності людини, а інтелектуальна творча діяльність, спрямована на отримання нових знань і технологій, здобуття яких вимагає не лише бажання та здібностей, а й високого рівня кваліфікації і досвіду здійснення наукових досліджень. Тому в питанні правових статусів суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності, які представлені фізичними особами, необхідно визначити, хто яким суб'єктом є та чим ці статуси відрізняються один від одного.

Метою дослідження є обгрунтування і характеристика різних видів правових статусів фізичних осіб – суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності, де правовий статус вченого не може поширюватися на всіх суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз наукових публікацій свідчить, що питання правових статусів розглядається у багатьох працях вчених, серед яких: В.М. Бесчастний, Б.В. Вапнярчук, М.В. Громовчук, А.М. Колодій, П.С. Корнієнко, Н.М. Крестовська, А.Ф. Крижанівський, В.В. Макарчук, Л.Г. Матвєєва, Ю.М. Оборотов, А.Ю. Олійник, О.В. Сорочкін, А.М. Соцький, А.М. Шульга, В.І. Щербина. Водночас питанню правових статусів суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності приділено недостатньо уваги.

Виклад основного матеріалу. Сучасна правова наука приділяє значну увагу такому правовому явищу, як правовий статус, але донині дослідники не дійшли згоди щодо єдиного розуміння змісту цього поняття та його елементів. Певна єдність наукової думки полягає в тому, що правові статуси є різними, і кожен з них має свої особливості. «Насамперед потрібно вказати, що цей термін застосовується доволі широко, не має однозначного застосування в юридичній літературі, законотворчій та правозастосовчій практиці, тому трактується по-різному» [1, с. 20]. На підставі методологічно-концептуального аналізу поняття «правовий статус особи» в науковій літературі висловлюється думка про те, що сьогодні «правовий статус особи стає не лише юридичною конструкцією, а й важливим інструментом для забезпечення справедливості і рівності в суспільстві» [2, с. 255].

Проблематика, що буде досліджена нижче, методологічно будуватиметься на світоглядній позиції, яка полягає в тому, що правовий статус як правовий засіб (інструмент) дозволяє розкрити правове становище конкретної особи чи соціальної групи осіб через елементи правового статусу, де зміст та обсяг прав і обов'язків диференційовано показують місце особи в науковій і науково-технічній діяльності. Окремо наголошую, що відповідно до статті 4 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» суб'єктами наукової і науково-технічної діяльності є фізичні та юридичні особи, а в цій роботі досліджуються тільки правові статуси фізичних осіб, які є суб'єктами наукової і науково-технічної діяльності.

Вихідним пунктом пропонованого дослідження є те, що традиційно в науці виділяють: 1) загальний правовий статус; 2) спеціальний, або родовий статус; 3) індивідуальний статус [3, с. 74-75]. «Загальний (конституційний) – це статус, передбачений конституційним законодавством для будь-якої людини чи громадянина; спеціальний (родовий, видовий) – це правовий статус, передбачений окремими нормативно-правовими актами для окремих категорій людей чи громадян (наприклад, суддів, прокурорів, викладачів, студентів); індивідуальний (персоніфікований) – це правовий статус, передбачений індивідуально-правовими актами (правозастосовчими) для конкретної особи» [4, с. 135-136].

У контексті цього дослідження є важливим звернути увагу на обмежений (усічений) правовий статус. Зокрема, науковці наголошують на тому, що «з огляду на діапазон можливої поведінки особистості в системі координат «мінімум - максимум», інакше кажучи, з огляду на обсяг «прав», притаманних такій складовій індивідуального правового статусу особистості, як загальний статус, останній може бути усіченим, а також пільговим. Усічений або пільговий характер статусу з'ясовується при аналізі співвідношення загального і спеціального статусу особистості, взаємопов'язана сукупність яких і визначає її індивідуальний статус на той чи інший конкретний момент. Усіченим статус стає внаслідок правових обмежень, притаманних правовому статусу певної особистості… Пільговий статус особистості («преференційний», «привілейований» статус) – це статус, розширений за рахунок пільг, преференцій, привілеїв, імунітетів як спеціальних додаткових правових можливостей, притаманних правовому статусу певної особи (пільги, преференції, привілеї, імунітети – поняття, які прямо пов'язані з такими елементами статусу, як права та обов'язки) [5, с. 20, 21].

«Зміст правового становища людини визначають всі ті норми та регульовані ними відносини, що виникають між державою і людиною у зв'язку з її фактичним місцем у соціально-економічному, політичному та духовно-моральному житті нашого суспільства. Ці відносини дуже різноманітні, вони охоплюють найрізноманітніші аспекти життя й тому регулюються нормами не якоїсь однієї, а практично всіх галузей права» [6, с. 51].

Це щонайменше підтверджує той факт, що до видів правового статусу особи належать і галузеві статуси, і відповідно, зміст таких статусів визначається через права та обов'язки, закріплені в галузевому законодавстві. Загальний, спеціальний та індивідуальний правові статуси взаємопов'язані. «При цьому спеціальний правовий статус ґрунтується на загальному, а індивідуальний – на спеціальних. Одна й та сама людина володіє одразу кількома спеціальними статусами, оскільки одночасно належить до багатьох суспільних груп. Власне унікальність індивідуального правового статусу визначається неповторним поєднанням у ньому спеціальних правових статусів» [7, с. 135].

Для цього дослідження також важливим є такий аспект, як елементне наповнення правового статусу, яке може містити як мінімально необхідні елементи, так і максимально можливі. Дискусійним сьогодні є і питання про те, належить правосуб'єктність до елементів правового статусу чи вона є його передумовою тощо. На мою думку, правосуб'єктність – перший елемент правового статусу, який свідчить про юридично закріплену здатність виступати учасником правовідносин. При цьому для правових статусів у науковій сфері характерною рисою є те, що правова можливість мати права та обов'язки та здатність їх породжувати своїми вольовими діями й нести за них відповідальність у процесі здійснення наукової та/або науково-технічної діяльності виникають одночасно.

У пропонованому дослідженні для розкриття правових статусів фізичних осіб – суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності – достатньо двох елементів:

1) правосуб'єктність;

2) права й обов'язки.

На мою думку, юридичні гарантії та відповідальність не виступають самостійними елементами правового статусу суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності, тому що гарантії реалізуються через здійснення прав, а відповідальність реалізується через обов'язок зазнати негативних наслідків за вчинене порушення. Отже, правові статуси суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності буде розкрито через мінімально необхідний елементний склад, що не виключає подальшої їх деталізації (розширення) через правові принципи, законні інтереси, свободи тощо.

Стаття 4 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» закріплює, що «суб'єктами наукової і науково-технічної діяльності є наукові працівники, науково-педагогічні працівники, аспіранти, ад'юнкти і докторанти, інші вчені, наукові установи, університети, академії, інститути, музеї, інші юридичні особи незалежно від форми власності, що мають відповідні наукові підрозділи, та громадські наукові організації» [8].

Тобто фізичні особи як суб'єкти наукової і науково-технічної діяльності поділяються на поіменованих та непоіменованих. До перших належать: наукові працівники, науково-педагогічні працівники, аспіранти, ад'юнкти, докторанти. До других можна віднести: дійсних членів (академіків) та членів-кореспондентів Національної та галузевих академій наук, наукових консультантів, членів науково-консультативних рад тощо.

Аналіз термінів та їх визначень, закріплених у статті 1 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», зокрема ад'юнкт, аспірант, вчений, докторант, науковий працівник, науково-педагогічний працівник [8], дає зрозуміти, що до вчених законодавство зараховує всіх згаданих суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності, при цьому навіть допускає наявність у вченого вищої освіти не нижче другого (магістерського) рівня. Можна наполегливо стверджувати, що такий підхід є неправильним, тому що базується на помилковому сплутуванні різних видів правових статусів, зокрема і галузевих, де слово «працівник» вказує на галузевий трудо-правовий статус громадянина, який перебуває у трудових відносинах з роботодавцем та має загальний правовий статус – працівник, і вже спеціальний правовий статус працівника визначається у словах «науковий» чи «науково-педагогічний». Тобто професійна диференціація правового статусу працівника розкривається у його спеціальному (галузевому) правовому статусі. Щодо правового статусу вченого, то він не залежить прямо від перебування у трудових відносинах, хоча і має прямий зв'язок з професією вченого.

Згідно із пунктом 11 частини першої статті 1 Закону України «Про вищу освіту» «здобувачі вищої освіти – особи, які навчаються у закладі вищої освіти на певному рівні вищої освіти з метою здобуття відповідного ступеня і кваліфікації», а відповідно до пунктів 3 та 4 частини другої статті 61 цього ж Закону здобувачами вищої освіти є (відповідно): «аспірант – особа, зарахована до закладу вищої освіти (наукової установи) для здобуття ступеня доктора філософії/доктора мистецтва; ад'юнкт – особа, зарахована до вищого військового навчального закладу, закладу вищої освіти із специфічними умовами навчання для здобуття ступеня доктора філософії» [9]. У абзаці одинадцятому пункту 2 Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах) зазначено, що «у тексті цього Порядку поняття «ад'юнкт», «аспірант», «докторант» «кваліфікація», «спеціальність» та «спеціалізація» вживаються у значенні, наведеному в Законах України «Про вищу освіту» і «Про наукову і науково-технічну діяльність» [10].

Як бачимо, чинне законодавство України здобувача освіти ступеня доктора філософії\доктора мистецтв розглядає як особу, яка навчається і в майбутньому може отримати відповідний документ, який засвідчуватиме кваліфікацію рівня доктора філософії\доктора мистецтв, що своєю чергою відповідає «8 рівню Національної рамки кваліфікацій та третьому циклу вищої освіти Рамки кваліфікацій Європейського простору вищої освіти» [11].

Отже, на цьому етапі можна констатувати наявність двох правових проблем у питанні правових статусів фізичних осіб – суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності: 1) приналежність здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії\доктора мистецтв до вчених; 2) відсутність у Національній рамці кваліфікацій такої кваліфікації, як доктор наук.

У пошуку рішення першої проблеми необхідно виходити з того, що здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії\доктора мистецтв ще не підтвердив свою кваліфікацію, а отже, він не є вченим із визнаними науковими результатами, які відповідають 8-му рівню Національної рамки кваліфікації, тобто ще документально не підтверджено знання, уміння/навички, комунікацію, відповідальність і автономію на цьому рівні кваліфікації. Відсутність документального підтвер-

дження у здобувача вищої освіти ступеня доктора філософії\доктора мистецтв відповідної кваліфікації не виключає його з кола суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності, проте свідчить про те, що ця особа ще не є вченим, а його спеціальний правовий статус здебільшого є освітнім, а не усіченим (обмеженим) правовим статусом вченого.

Щодо другої проблеми, то тут необхідно виходити з національних традицій отримання кваліфікації у сфері науки. Більше того, проблема правової визначеності у правових статусах особи, яка має ступінь доктора наук, дотична до питання наукових ступенів і вчених звань. У абзацах першого та другого частини першої статті 28 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» закріплено: «Вчені мають право на здобуття відповідно до законодавства наукових ступенів доктора філософії\доктора мистецтв і доктора наук та присвоєння вчених звань старшого дослідника, доцента і професора. Присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань є державним визнанням рівня кваліфікації вченого. Присудження наукового ступеня доктора філософії\доктора мистецтв, присвоєння вчених звань здійснюється відповідно до Закону України «Про вищу освіту». Присудження наукового ступеня доктора наук здійснюється відповідно до цього Закону» [8].

Слід звернути увагу на два принципові аспекти наведених положень. Перший аспект: вчені мають право на здобуття відповідно до законодавства наукових ступенів доктора філософії\доктора мистецтв; тобто якщо виходити з того, що здобувачі ступеня доктора філософії\доктора мистецтв не є вченими, то відповідно, потрібно говорити про те, що суб'єкти наукової та науково-технічної діяльності мають право…(і далі по тексту). Другий аспект: наукові ступені та присвоєні вчені звання підтверджують рівень кваліфікації вченого, проте Національна рамка кваліфікацій не охоплює такі кваліфікації, як доктор наук, старший дослідник, доцент і професор. А отже, є доцільним розглянути питання про закріплення у профільному законі про наукову діяльність рівнів кваліфікації вченого і передбачити, наприклад, прийняття Національної рамки наукової кваліфікації, що охоплює 4 рівні, або розглянути можливість продовження (розширення) Національної рамки кваліфікації, де кваліфікація визначається за рівнями спеціалізації.

Перейшовши до розгляду розмежування правових статусів суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності, передусім варто зазначити, що загальний правовий статус у сфері науки мають усі фізичні особи - суб'єкти наукової і науково-технічної діяльності. Для набуття цього правового статусу необхідно мати 7-й рівень кваліфікації відповідно до Національної рамки кваліфікації, що дозволяє як вступити до аспірантури, ад'юнктури для подальшого здобуття ступеня доктора філософії\доктора мистецтв, так й обіймати наукові та науково-педагогічні посади, у яких однією зі складових трудової функції є здійснення наукової діяльності. Правосуб'єктність фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності (у розрізі загальної та спеціальної правосуб'єктності) є необхідною складовою та передумовою для набуття особою суб'єктивних прав та обов'язків у конкретних правовідносинах, наприклад, у трудових (службово-трудових) правовідносинах, цивільних правовідносинах у сфері авторських і суміжних прав, правовідносинах у сфері освіти, правовідносинах у сфері науки, що виникають на підставі участі в наукових конкурсах, грантових програмах тощо.

До спеціального статусу у сфері науки необхідно віднести правовий статус вченого і закріпити на рівні закону, що вченим є особа, яка має документальне підтвердження 8-го рівня Національної рамки кваліфікацій. Статус вченого є довічним, що не виключає можливостей його позбавлення у визначеному законом порядку.

Під індивідуальним правовим статусом необхідно розуміти правове становище окремого суб'єкта наукової і науково-технічної діяльності з конкретизацією його правосуб'єктності та прав і обов'язків у сфері науки. Наприклад, особа здобуває ступінь доктора філософії, тобто особа навчається і лише вчиться самостійно проводити наукові дослідження. Така особа, окрім обов'язку опанувати навчальні дисципліни, зобов'язана здійснювати дисертаційне дослідження, але під керівництвом наукового керівника. У процесі виконання прикладних та фундаментальних наукових досліджень здобувач ступеня доктора філософії може не показати наукового результату. Науковий працівник з наявним науковим ступенем доктора філософії\доктора мистецтв (кандидата наук) має інше правове становище, яке свідчить про те, що він реалізує своє право на працю саме на посаді наукового працівника і вже має державне визнання своєї кваліфікації як особи, що володіє необхідними знаннями, уміннями/навичками, комунікує в процесі діяльності, відповідає за отримані результати, автономно може розв'язувати значущі проблеми у сфері професійної діяльності, науки та/або інновацій й пропонувати нові та комплексні ідеї вирішення цих проблем. Правовий статус

науково-педагогічного працівника зі ступенем доктора наук має інше правове становище. В його основі лежить трудо-правовий статус, який вказує на те, що такий працівник у межах трудової функції виконує не лише наукову, а й іншу, зокрема навчальну та методичну діяльність тощо (абзац перший частини другої статті 56 Закону України «Про вищу освіту»).

Поділ правових статусів фізичних осіб – суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності на 1) загальний, 2) спеціальний та 3) індивідуальний розкриває особливості другого складника правового статусу – «прав та обов'язків». Загальний та спеціальний правовий статус відрізняються між собою не лише змістом, а й обсягом прав та обов'язків фізичних осіб – суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності. І якщо перший – «суб'єкти наукової і науково-технічної діяльності» – пов'язаний із реалізацією людиною своїх здібностей до навчання та суспільно корисної праці, то другий – «вчений» – прямо пов'язаний із інтелектуальною творчою діяльністю, спрямованою на одержання наукових результатів, що здійснюється фізичною особою самостійно без підпорядкування такої діяльності розпорядчим вказівкам третіх сторін. Зовнішній організаційно-розпорядчий вплив, як-от: наукова проблематика, час виконання дослідження, обсяг роботи, вид оприлюднення наукових результатів, не регламентується ззовні і здійснюється вченим на власний розсуд протягом його життя.

Питання прав та обов'язків як елемент правових статусів фізичних осіб – суб'єктів наукової та/або науково-технічної діяльності не може бути розглянуте в межах однієї статті, а отже, варто розставити окремі ключові акценти, які вказують на диференціацію досліджуваних правових статусів. Важливо, що права та обов'язки як елементи загального, спеціальних та індивідуального правових статусів у сфері науки також необхідно розмежовувати і на права й обов'язки, в об'єктивному розумінні, та суб'єктивні права і юридичні обов'язки, що реалізуються у конкретних правовідносинах. При цьому суб'єктивні права та обов'язки в конкретних правовідносинах також диференціюються залежно від:

1) можливої міри поведінки;

2) можливості вимагати від інших суб'єктів поведінки, передбаченої законодавством та\або договором;

3) можливості звернення до держави та її органів з метою застосування державного примусу задля охорони і захисту суб'єктивного права.

Аналіз законодавства для досягнення повної аргументації розмежування видів правових статусів суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності, без претензії на комплексне вирішення досліджуваної проблеми, дозволяє виявити відмінності в таких статусах і диференціювати права та обов'язки, зокрема і залежно від галузевої специфіки та особливостей їх здійснення. Варто зазначити, що реалізація суб'єктивних прав та обов'язків особи, як правило, не обмежується виключно одним галузевим видом правовідносин, а переважно «входить» до сфер інших галузей права. Тобто правовідносини не замикаються виключно у галузевій специфіці, а й породжують низку прав та обов'язків, що виникають в інших правовідносинах. Наприклад, публікація наукової праці науковим працівником у процесі виконання трудової функції за трудовим договором не обмежується у правах та обов'язках виключно трудовими відносинами, а й тягне за собою виникнення також конкретних прав та обов'язків щодо академічної доброчесності, прав на службовий твір (майнових та особистих немайнових прав); тут же можна говорити про низку прав щодо спадкування тощо.

Загалом чинне законодавство України закріплює широке коло прав та обов'язків як у сфері освіти і науки, так і у професійній сфері, що своєю чергою покладає на фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності обов'язки, які обумовлені професією. Зокрема, права та обов'язки вчених закріплені у статті 5 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність». Права та обов'язки осіб, які є здобувачами вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук, окрім Законів України «Про наукову і науково-технічну діяльність» та «Про вищу освіту», додатково закріплюються у пункті 8 Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 р. № 261. Права та обов'язки наукових працівників закріплені у статті 6 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» та поєднуються із основними трудовими правами працівників, визначеними у статті 2 Кодексу законів про працю України. Науково-педагогічних працівників законодавець наділяє правами та обов'язками, закріпленими у статтях 57 та 58 Закону України «Про вищу освіту». На фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності законодавством також можуть покладатися професійні права та обов'язки. Наприклад: професійні права та пільги медичних і фармацевтичних працівників та професійні обов'язки

медичних, фармацевтичних працівників і фахівців з реабілітації закріплені у статтях 77 та 78 Основ законодавства України про охорону здоров'я; професійні права та професійні обов'язки адвоката – у статтях 20 та 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»; обов'язки та права членів екіпажу повітряного судна – у статті 58 Повітряного кодексу України.

У цьому контексті є доцільним проілюструвати відмінності правових статусів суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності (табл.), де права та обов'язки, як елемент правового статусу, вибрані для демонстрації аргументів щодо розмежування правових статусів у сфері науки.

Таблиця

Окремі права та обов'язки
у правових статусах суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності

Вид правового статусу	**Права**	**Обов'язки**
Загальний, що охоплює всіх суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності	Здобувати визнання авторства на наукові і науково-технічні результати своєї діяльності; публікувати результати своїх досліджень або оприлюднювати їх в інший спосіб у порядку, встановленому законодавством України.	Не завдавати шкоди здоров'ю та життю людини, навколишньому природному середовищу; додержуватися етичних норм наукового співтовариства, неухильно дотримуватися норм права інтелектуальної власності.
Спеціальний, яким володіють вчені, тобто особи із підтвердженою кваліфікацією у сфері науки	Здобувати державне і громадське визнання через присвоєння почесних звань за внесок у розвиток науки, технологій, впровадження наукових, науково-технічних результатів у виробництво та за підготовку наукових кадрів; здійснювати наукове керівництва роботою над дисертацією аспіранта; обиратися та бути обраним дійсним членом (академіком), членом-кореспондентом Національної академії наук України та\ або Національної галузевої академії наук.	Не завдавати шкоди здоров'ю та життю людини, навколишньому природному середовищу; додержуватися етичних норм наукового співтовариства, неухильно дотримуватися норм права інтелектуальної власності.
Спеціальний, що є освітнім і стосується осіб, які є здобувачами освіти ступеня доктора філософії чи доктора мистецтв	Отримувати методичне і змістовне наукове консультування (керівництво) щодо власного дослідження від наукового консультанта (керівника/ керівників); право на академічну мобільність та наукове стажування, що реалізуються відповідно до законодавства; мати академічну відпустку відповідно до законодавства; здійснювати трудову діяльність у позанавчальний час відповідно до законодавства.	Аспірант (ад'юнкт) повинен виконати освітню і наукову складові освітньо-наукової програми, зокрема здобути теоретичні знання, уміння, навички та інші компетентності, достатні для продукування нових ідей, розв'язання комплексних проблем у галузі професійної та/або дослідницько-інноваційної діяльності, оволодіти методологією наукової та педагогічної діяльності, а також провести власне наукове дослідження… виконувати індивідуальний навчальний план; виконувати індивідуальний план наукової роботи та двічі на рік звітувати про хід його виконання на засіданні кафедри, відділу, лабораторії чи іншого визначеного підрозділу закладу.

Спеціальний, що є освітнім і стосується осіб, які здобувають науковий ступінь доктора наук	Особа, яка має ступінь доктора філософії (науковий ступінь кандидата наук), може здобувати науковий ступінь доктора наук шляхом самостійної підготовки своїх наукових досягнень до захисту.	Підготувати свої наукові досягнення у вигляді дисертації або наукової доповіді - у разі захисту наукових досягнень, опублікованих у вигляді монографії або сукупності статей у вітчизняних та/або міжнародних рецензованих фахових виданнях.
Спеціальний, що є трудо-правовим і стосується працівників, які за своєю трудовою функцією здійснюють наукову та/ або науково-технічну діяльність	***Науковий працівник*** має право: провадити науково-педагогічну діяльність, надавати консультативну допомогу, а також бути експертом відповідно до законодавства України; на матеріальну підтримку виконуваних досліджень за рахунок коштів державного бюджету та інших джерел фінансування відповідно до законодавства України; на іменні та інші стипендії, а також премії, що встановлюються державою, юридичними та фізичними особами. ***Науково-педагогічний працівник*** має право брати участь в управлінні закладом вищої освіти, у тому числі обирати та бути обраним до вищого органу громадського самоврядування, вченої ради закладу вищої освіти чи його структурного підрозділу; обирати методи та засоби навчання, що забезпечують високу якість освітнього процесу.	***Науковий працівник*** зобов'язаний: представляти результати наукової і науково-технічної діяльності шляхом наукових доповідей, публікацій тощо; проходити в установленому порядку атестацію на відповідність займаній посаді. ***Науково-педагогічний працівни***к зобов'язаний: забезпечувати викладання навчальних дисциплін відповідної освітньої програми за спеціальністю на високому науково-теоретичному і методичному рівні; розвивати в осіб, які навчаються у закладах вищої освіти, самостійність, ініціативу, творчі здібності
Індивідуальний, який стосується конкретної особи	Може поєднувати в собі права суб'єкта наукової та науково-технічної діяльності, аспіранта, старшого викладача. Або може поєднувати права вченого з науковим ступенем, науково-педагогічного працівника, дійсного члена (академіка) Національної академії наук.	Поєднання обов'язків відповідно до спеціальних статусів цієї особи.

Наведені в таблиці окремі права та обов'язки всіх фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності наочно демонструють відмінність та специфіку другого елемента правових статусів у сфері науки. Загальний правовий статус у сфері науки поширюється на будь-яку фізичну особу, яка здійснює наукові дослідження або впроваджує науково-технічну діяльність. Щодо спеціальних правових статусів, то вони розмежовуються за певними критеріями. Диференціація спеціальних правових статусів здійснюється не лише за правосуб'єктністю особи, а й за іншими критеріями. Наприклад:

І. За терміном (строком) володіння або перебування у певному правовому статусі він може бути:

1) тимчасовим (обмеженим у часі періодом навчання в аспірантурі, ад'юнктурі, докторантурі), до нього належать правові статуси: аспірант, ад'юнкт, докторант;

2) строковим, діє тільки на період перебування у трудових правовідносинах, зокрема до нього належать: науковий працівник, науково-педагогічний працівник, науковий консультант;

3) довічним, тобто і після смерті за особою зберігаються її титули (лікар, юрист, архітектор, доктор наук, професор тощо), до нього належить правовий статус вченого, професійний правовий статус; окремо наголошую, що вчений – це особа, яка має науковий ступінь або вчене звання. Також довічними є привілейовані правові статуси дійсних членів (академіків), членів-кореспондентів Національної академії наук України та\або Національної галузевої академії наук.

ІІ. Залежно від мети реалізації особою своїх здібностей до праці правові статуси можуть бути:

1) освітні, до них належать правові статуси: аспірант, ад'юнкт, докторант;

2) трудо-правові, до них належать правові статуси: науковий працівник, науково-педагогічний працівник, науковий консультант судді Конституційного Суду України або Верховного Суду;

3) соціально-правові, до них належать статуси дійсних членів (академіків), членів-кореспондентів Національної академії наук України та\або Національної галузевої академії наук, членів науково-консультативної ради при Верховному Суді або при Конституційному Суді тощо.

Види правових статусів фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності (рис.).

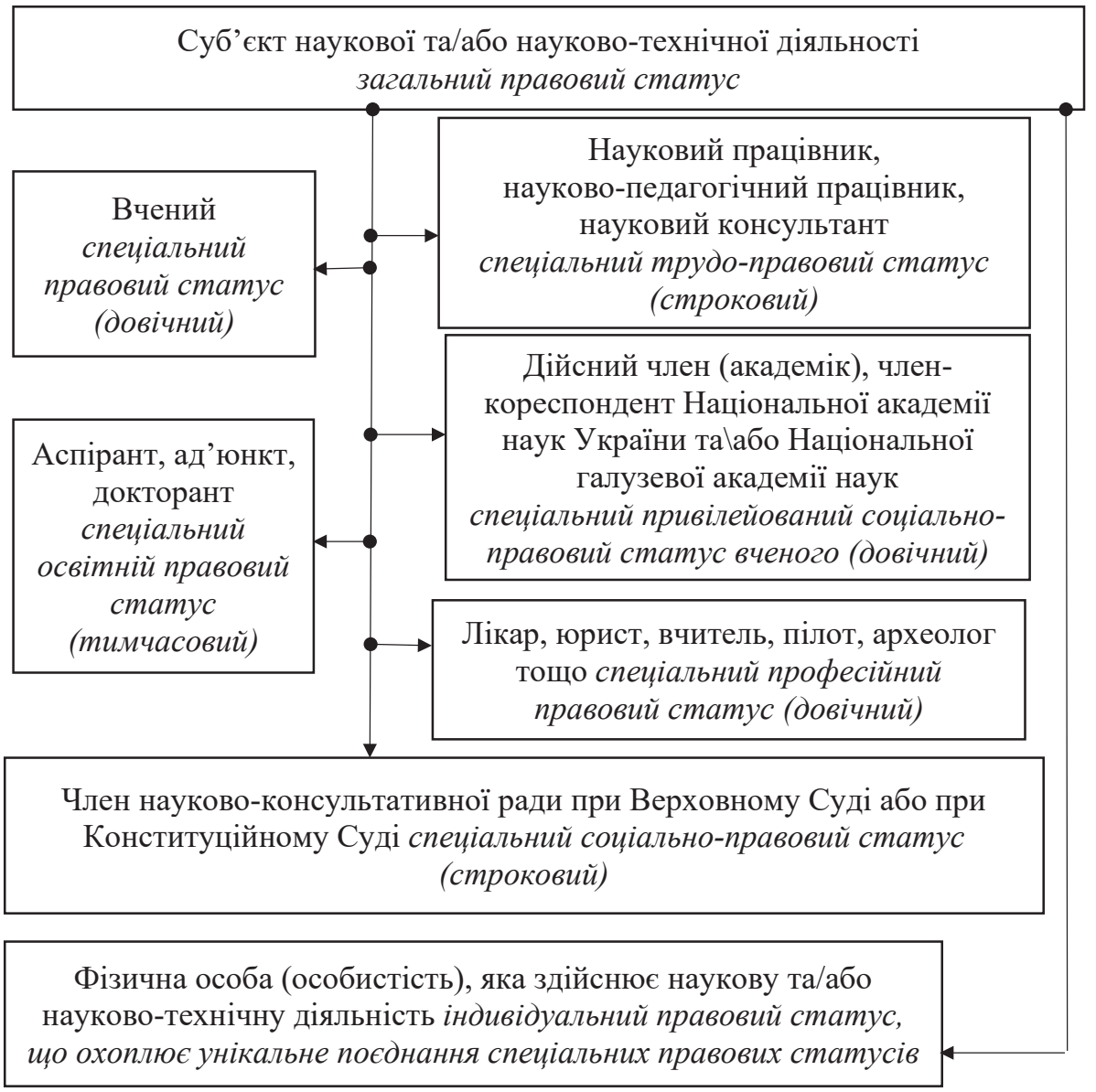

Рис. Види правових статусів фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності

Отже, можна стверджувати, що загальний правовий статус суб'єкта наукової та/або науково-технічної діяльності доповнюється тими правами і обов'язками, які охоплюються спеціальними правовими статусами, та залежно від виду правовідносин, у яких перебуває особа (освітні, трудові, цивільно-правові і т.п.). Індивідуальний правовий статус суб'єкта наукової та/або науково-технічної діяльності характеризується унікальним поєднанням наявної правосуб'єктності й прав та обов'язків, що можуть бути реалізовані чи реалізуються окремою фізичною особою.

Конкретизацію прав та обов'язків, наприклад такого суб'єкта, як науковий працівник, розкриває трудова функція працівника, під якою пропонується розуміти «конкретну роботу, передбачену трудовим договором (контрактом), з урахуванням його професії, спеціальності, кваліфікації та займаної посади. Зміст трудової функції охоплює визначене коло обов'язків наукового працівника, які регламентуються нормами трудового та спеціального законодавства, кваліфікаційними вимогами, посадовою інструкцією, а також узгоджуються сторонами трудового договору (контракту). При цьому враховуються, з одного боку, особливості наукової діяльності, а з іншого – професійні компетенції та індивідуальні характеристики працівника» [12, с. 10].

Загальний правовий статус фізичних осіб – суб'єктів наукової та/або науково-технічної діяльності виступає єдиним для всіх суб'єктів, а спеціальні правові статуси закріплюють диференціації правового становища суб'єктів залежно від їх правосуб'єктності та перебування у конкретних правовідносинах, що породжують для них суб'єктивні права та обов'язки. Індивідуальні правові статуси деталізують і конкретизують суб'єктивні права й обов'язки в конкретних обсягах. Наприклад, розмір доплати за науковий ступінь доктора філософії та доктора наук є різним, доплата за науковий стаж залежить від тривалості роботи у роках і, відповідно, визначається для кожного наукового працівника з урахуванням стажу його роботи.

Аналіз частини першої статті 28 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» свідчить про те, що в Україні ступінь доктора філософії і доктора наук та вчені звання «старший дослідник», «доцент» і «професор» є рівнями кваліфікації. А частина друга згаданої статті закріплює, що «наявність відповідного наукового ступеня або вченого звання може бути кваліфікаційною вимогою для зайняття науковим працівником відповідної посади» [8]. Отже, науковий ступінь і вчене звання є рівнем кваліфікації, яка при вступі у трудові правовідносини може бути необхідною складовою правосуб'єктності, що дає право претендувати на заняття відповідної посади. Проте Національна рамка кваліфікацій не містить кваліфікацій у сфері науки, а тому закріплення «наукових кваліфікацій» може здійснюватися у спеціальному законі, хоча б і у статті 28 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», яку необхідно доповнити частиною третьою такого змісту: *«наукова кваліфікація – визнана державою та засвідчена відповідним документом стандартизована сукупність здобутих особою компетентностей та/або результатів навчання, що підтверджує здатність вченого здійснювати наукову, науково-педагогічну та науково-технічну діяльність»*.

У даній статті не розглядається питання сутності наукової кваліфікації та правових можливостей її запровадження з урахуванням вітчизняних та міжнародних підходів до кваліфікації та порядку її визначення. Це питання буде темою моїх подальших наукових публікацій.

Висновки. 1. Фізичні особи – суб'єкти наукової і науково-технічної діяльності – це широке коло осіб, які здійснюють прикладні та/або фундаментальні дослідження. У процесі цієї діяльності правовий статус названих суб'єктів є загальним у сфері науки. Правосуб'єктність у цьому статусі характеризується мінімально необхідним рівнем кваліфікації у професії, як правило рівень магістра (спеціаліста), що засвідчує здатність до виконання початкових (первинних, нескладних) робіт у сфері науки в загальному розумінні наукової, науково-технічної діяльності. Права й обов'язки в загальному правовому статусі є притаманними для всіх фізичних осіб – суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності.

2. Спеціальні правові статуси суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності належать аспірантам, ад'юнктам, докторантам, вченим, науковим і науково-педагогічним працівникам, іншим вченим, як-от: науковим консультантам, дійсним членам (академікам), членам-кореспондентам Національної академії наук України та\або Національної галузевої академії наук, членам науково-консультативних рад при Верховному Суді та при Конституційному Суді. Правосуб'єктність усіх названих суб'єктів, окрім аспірантів та ад'юнктів та в окремих випадках наукових працівників, характеризується щонайменше наявністю документально підтвердженого 8-го рівня кваліфікації відповідно до Національної рамки кваліфікацій – доктор філософії/доктор мистецтв (канди-

дат наук). Спеціальні правові статуси можуть бути: 1) тимчасовими, 2) строковими та 3) довічними; цей поділ обумовлюється тими видами відносин, у яких суб'єкт реалізує свої здібності до наукової та/або науково-технічної діяльності. Спеціальна правосуб'єктність за рівнем наукової кваліфікації може мати істотне значення для вступу у трудові правовідносини та укладення трудового договору (контракту) про роботу на конкретній посаді наукового, науково-педагогічного працівника чи наукового консультанта. Для докторанта наявність 8-го рівня кваліфікації – доктор філософії/доктор мистецтв (кандидат наук) є необхідною передумовою для вступу в докторантуру. Права та обов'язки у спеціальних правових статусах доповнюються сукупністю прав та обов'язків, притаманних професійному правовому статусу, трудо-правовому та/або освітньому правовому статусам, соціально-правовому статусу, та вирізняється більш конкретизованим колом кореспондуючих прав та обов'язків порівняно із загальним правовим статусом фізичних осіб – суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності. Тимчасовий спеціальний правовий статус обмежується в часі заздалегідь нормативно визначеним максимальним строком навчання в аспірантурі, ад'юнктурі, докторантурі. Строкові спеціальні правові статуси діють на період перебування в конкретних правовідносинах та/або на період виконання конкретних обов'язків. Довічні спеціальні правові статуси належать особам як за їхнього життя, так і після смерті, тобто вчений (доктор філософії, доктор наук, академік) і після смерті для наступних поколінь залишається носієм цих титулів.

3. Правовий статус «вчений» належить виключно фізичним особам, які мають документальне підтвердження своєї кваліфікації щонайменше 8-го рівня кваліфікації – доктор філософії/доктор мистецтв (кандидат наук). Такий рівень кваліфікації є першим за складністю рівнем кваліфікації в науці. Здобутий науковий ступінь та/або вчене звання належать особі довічно і свідчать про здатність цієї особи не лише застосовувати на практиці знання і навички у професії, а й на найвищому рівні пізнання – науково-методологічний рівень – вирішувати складні практичні проблеми у своїй професії (галузі знань) та створювати нові знання.

4. Індивідуальний правовий статус суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності характеризується правосуб'єктністю конкретної фізичної особи, яка визначається через документально підтверджений рівень кваліфікації, професійну підготовку, у розумінні отриманої освіти в конкретній галузі знань та спеціальності, особистих якостей, які можуть мати істотне значення для реалізації здібностей до наукової та/або науково-технічної діяльності, як-от: вік, стан здоров'я, стаж або досвід роботи у тій чи іншій сфері суспільної діяльності тощо. Права та обов'язки як елементи індивідуального правового статусу суб'єкта наукової і науково-технічної діяльності охоплюють усі права та обов'язки, якими наділена особа в конкретних правовідносинах (трудових, службово-трудових, цивільних тощо), а також ті, які обумовлені загальним правовим становищем особи – сімейний стан, доступ до державної таємниці, учасник бойових дій і т.п. Права та обов'язки в індивідуальному правовому статусі, переважно, є динамічними та змінюються з часом залежно від набутих або втрачених особою прав та обов'язків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Макарчук В.В. Поняття «правовий статус особи» в теоретично-правовій літературі. *Право. ua*. 2015. № 3. С. 18–22.
2. Сорочкін О. Правовий статус особи: методологічно-концептуальний аналіз. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія: «Юридичні науки». 2024. № 4 (44). С. 252–257.
3. Оборотов Ю.М., Крестовська Н.М., Крижанівський А.Ф., Матвєєва Л.Г. Теорія держави і права. Державний іспит. Харків : Одіссей, 2010. 256 с.
4. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник. К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 350 с.
5. Шульга А.М. Правовий статус особистості, його види. *Право і безпека*. 2012. № 2 (44). С. 19–22.
6. Громовчук М.В. Правовий статус особи: загальні нормативістські засади. *Електронне наукове видання «Порівняльно-аналітичне право».* 2020. № 4. С. 50–56.
7. Бесчастний В.М., Корнієнко П.С., Щербина В.І., Соцький А.М. Конституційне право України: навч. посіб. Черкаси. Видавець Вовчок О.Ю. 2023. 670 с.

8. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26 листопада 2015 р. № 848-VIII. *Офіційний вісник України*. 2016. № 2. Ст. 40.
9. Про вищу освіту: Закон України від 01 липня 2014 р. № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 37-38. Ст. 2004.
10. Про затвердження Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах): Постанова Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 р. № 261. *Офіційний вісник України***.** 2016. № 29. Ст. 1164.
11. Про затвердження Національної рамки кваліфікацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 134. *Офіційний вісник України*. 2011. № 101. Ст. 3700.
12. Вапнярчук Б.В. Наукові працівники як спеціальні суб'єкти трудового права: дис. … д-р філософії, спец. 081 «Право». Харків. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2025. 216 с.

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.56

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН ПРАЦІВНИКІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Мехеда В.Д.,
кандидат юридичних наук,
заступник начальника
кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Військового інституту танкових військ
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»

Мехеда В.Д. Правове регулювання трудових відносин працівників Збройних сил України: сучасні виклики та перспективи.

У статті проведено комплексне дослідження правового регулювання трудових відносин працівників Збройних Сил України з урахуванням сучасних викликів, що постали перед державою в умовах воєнного стану. Підкреслено, що трудові відносини у військовій сфері мають специфічний характер, оскільки вони поєднують у собі норми загального трудового законодавства та спеціальні положення військового і адміністративного права. Це зумовлює дуалістичну природу регулювання: військовослужбовці підпорядковуються публічно-правовим нормам, тоді як цивільний персонал підпадає під дію класичних норм трудового права.

Особливу увагу приділено аналізу законодавчої бази, що регламентує трудові відносини працівників Збройних Сил України. Виявлено низку проблем: відсутність єдиного узагальненого нормативного акта, що комплексно регулював би трудові відносини у військовій сфері; наявність правових колізій між положеннями Кодексу законів про працю України, Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», а також спеціальних підзаконних актів; недосконаліть механізмів забезпечення належного рівня соціальних гарантій та компенсаційних виплат працівникам і членам їхніх сімей. Окремо акцентовано увагу на проблемах правового врегулювання питань робочого часу, понаднормової праці, відпусток, порядку їх надання та матеріального забезпечення.

Зроблено висновок, що існуюча модель правового регулювання є недостатньо гнучкою та не відповідає викликам, які постали у період широкомасштабної збройної агресії проти України. Обґрунтовано доцільність реформування нормативно-правової бази шляхом гармонізації положень трудового і військового законодавства, розроблення окремого спеціального закону або включення відповідного розділу до Кодексу законів про працю України. Запропоновано орієнтуватися на кращі практики країн-членів НАТО, що передбачають комплексний захист трудових прав цивільного персоналу у військовій сфері, ефективну систему соціальних гарантій та прозорі механізми контролю за дотриманням трудового законодавства.

Ключові слова: трудові відносини, Збройні Сили України, військовослужбовці, цивільний персонал, воєнний стан, соціальні гарантії, правове регулювання.

Meheda V.D. Legal regulation of labor relations of employees of the Armed Forces of Ukraine: modern challenges and prospects.

The article conducts a comprehensive study of the legal regulation of labor relations of employees of the Armed Forces of Ukraine, taking into account the modern challenges facing the state under martial law. It is emphasized that labor relations in the military sphere have a specific nature, since they combine the norms of general labor legislation and special provisions of military and administrative law. This determines the dualistic nature of regulation: military personnel are subject to public law norms, while civilian personnel are subject to classical labor law norms.

Particular attention is paid to the analysis of the legislative framework regulating labor relations of employees of the Armed Forces of Ukraine. A number of problems have been identified: the absence of a single generalized regulatory act that would comprehensively regulate labor relations in the military sphere; the presence of legal conflicts between the provisions of the Labor Code of Ukraine, the Law of Ukraine "On Military Duty and Military Service", as well as special by-laws; imperfection of mechanisms for ensuring the appropriate level of social guarantees and compensation payments to employees and members of their families. Special attention is paid to the problems of legal regulation of working hours, overtime, vacations, the procedure for their provision and material support.

It is concluded that the existing model of legal regulation is not flexible enough and does not meet the challenges that arose during the period of large-scale armed aggression against Ukraine. The feasibility of reforming the regulatory framework by harmonizing the provisions of labor and military legislation, developing a separate special law or including the relevant section in the Labor Code of Ukraine is substantiated. It is proposed to focus on the best practices of NATO member states, which provide for comprehensive protection of labor rights of civilian personnel in the military sector, an effective system of social guarantees and transparent mechanisms for monitoring compliance with labor legislation.

Key words: labor relations, Armed Forces of Ukraine, military personnel, civilian personnel, martial law, social guarantees, legal regulation.

Постановка проблеми. Сучасні реалії функціонування Збройних Сил України, обумовлені воєнною агресією російської федерації, зумовлюють необхідність перегляду та вдосконалення правового регулювання трудових відносин працівників військової сфери. Особливість правового статусу працівників ЗСУ полягає в поєднанні норм трудового законодавства з положеннями спеціальних нормативно-правових актів, що регулюють проходження служби та забезпечення діяльності військових формувань. В умовах воєнного стану особливої актуальності набувають питання гарантування трудових прав, збереження робочих місць, виплати грошового забезпечення, організації робочого часу та відпочинку, а також надання соціальних гарантій. Разом з тим, чинне законодавство має низку прогалин та колізій, зокрема щодо регламентації трудових відносин цивільного персоналу, порядку укладення та розірвання трудових договорів у період особливого правового режиму, а також забезпечення належних умов праці в умовах підвищеного ризику. Це обумовлює необхідність комплексного дослідження сучасних викликів і визначення перспектив удосконалення правового механізму регулювання трудових відносин працівників Збройних Сил України.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні правового регулювання трудових відносин працівників Збройних Сил України в умовах сучасних викликів, зумовлених воєнним станом, з урахуванням особливостей правового статусу цієї категорії працівників, аналізу чинного законодавства та виявлення його прогалин.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика правового регулювання трудових відносин працівників Збройних Сил України привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, проте дослідження у цій сфері залишаються фрагментарними та не завжди комплексними. Теоретико-правові засади трудових відносин у військовій сфері висвітлювали у своїх працях такі вчені, як В. Авер'янов, О. Андрійко, В. Бринцев, М. Вільгушинський, С. Глущенко, С. Денисюк, В. Журавський, А. Заєць, І. Макарова, О. Павлюк, С. Пасіка, С. Пєтков, Л. Сопільник, В. Шевердіна та інші.

Виклад основного матеріалу. Правове регулювання трудових відносин працівників Збройних Сил України є комплексним явищем, яке передбачає поєднання загальних норм трудового права та спеціальних нормативно-правових актів, що визначають особливості правового статусу як військовослужбовців, так і цивільного персоналу. До базових нормативних джерел у цій сфері належать Кодекс законів про працю України (далі – КЗпП) [1], Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» [2], Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [3], Закон України «Про Збройні Сили України» [4], Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [5] та низка підзаконних актів Міністерства оборони України, що деталізують окремі аспекти проходження служби і виконання трудових функцій.

Особливістю регулювання трудових відносин у військовій сфері є їх дуалістична природа: для військовослужбовців ці відносини мають публічно-правовий характер і врегульовуються пе-

реважно нормами військового законодавства, тоді як для цивільного персоналу вони зберігають приватно-правову природу, але із суттєвими обмеженнями та додатковими гарантіями, обумовленими специфікою діяльності оборонної сфери. Такий підхід зумовлений тим, що трудова діяльність у Збройних Силах України безпосередньо пов'язана із забезпеченням обороноздатності держави, що накладає особливі вимоги до дисципліни, підпорядкованості та умов праці.

В даному контексті, слід зазначити, що відповідно до Закону України від 25.03.92 р. № 2232-XII «Про військовий обов'язок і військову службу» військовослужбовці – це громадяни України, які проходять військову службу у складі Збройних Сил України та інших військових формувань [2].

При цьому згідно зі статтею 2 вищезазначеного Закону України військова служба є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України, пов'язаній із захистом Вітчизни.

Стаття 3 Кодексу законів про працю України визначає, що законодавство про працю регулює трудові відносини працівників усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором з фізичними особами [1].

Військовослужбовці не перебувають у трудових відносинах з підприємствами, установами, організаціями усіх форм власності та господарювання, а проходять службу. Порядок проходження служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях урегульовано спеціальними нормативно-правовими актами, які покладають на громадян, котрі перебувають на такій службі, додаткові обов'язки і відповідальність.

Таким чином, військовослужбовці, які проходять військову службу у військових формуваннях, утворених відповідно до законів України, Кодекс законів про працю України не поширюється [6], оскільки військова служба є державною службою особливого характеру. Вона відрізняється від класичних трудових відносин насамперед підвищеним рівнем публічно-правового регулювання, суворою дисципліною та підпорядкованістю, а також значними обмеженнями у здійсненні окремих прав і свобод. Специфіка такої служби полягає у безпосередньому спрямуванні діяльності військовослужбовців на забезпечення обороноздатності держави, що обумовлює особливий порядок проходження служби, додаткові гарантії соціального та правового захисту, а також специфічні підстави притягнення до відповідальності. На відміну від трудових правовідносин, які ґрунтуються на договірних засадах і регулюють взаємодію між працівником та роботодавцем, військова служба встановлює жорстку систему прав та обов'язків, що визначаються державою і мають імперативний характер. Саме ця дуалістична природа – поєднання професійної діяльності з високим рівнем правових обмежень та особливою місією щодо захисту національних інтересів – і зумовлює необхідність виокремлення військової служби як особливого різновиду державної служби, який неможливо ототожнювати з традиційними трудовими відносинами.

Укладення трудових договорів із цивільним персоналом військових частин регулюється загальними нормами КЗпП, проте в умовах воєнного стану діють спеціальні процедури, передбачені Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [5]. Цей закон передбачає спрощення порядку прийняття на роботу, можливість укладання строкових трудових договорів навіть для постійних посад, а також запроваджує інститут призупинення дії трудового договору у разі неможливості виконання працівником трудових обов'язків з причин, що об'єктивно пов'язані з воєнними діями. Зміна істотних умов праці, зокрема місця виконання роботи, графіка або обсягу завдань, може відбуватися без дотримання передбачених у мирний час строків попередження, якщо цього вимагають інтереси оборони або безпеки держави [5].

Припинення трудових відносин у військовій сфері також має низку особливостей. Роботодавець (у даному випадку – командир військової частини або керівник установи) може ініціювати розірвання трудового договору за скороченою процедурою у разі ліквідації або переміщення військової частини, скорочення штату чи зміни завдань. Водночас законодавство передбачає і додаткові гарантії для окремих категорій працівників, наприклад, для осіб, які перебувають у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами чи доглядом за дитиною [7].

Режим робочого часу у Збройних Силах України для цивільного персоналу, як правило, відповідає загальним нормам трудового законодавства, однак військова специфіка допускає суттєві відхилення. Поширеною є практика залучення працівників до понаднормової роботи, роботи у вихідні та святкові дні, особливо у підрозділах, що виконують завдання у зоні бойових дій або

забезпечують безперервне функціонування важливих об'єктів. Для окремих посад встановлюється ненормований робочий день, що, згідно із законодавством, повинно компенсуватися наданням додаткових відпусток чи іншими гарантіями. Проте в умовах воєнного стану ці компенсаційні механізми часто не працюють належним чином через об'єктивні обставини, що потребує додаткового нормативного врегулювання.

Система соціальних гарантій та компенсацій для працівників ЗСУ є розгалуженою і передбачає збереження місця роботи та середнього заробітку на час виконання службових завдань, додаткові відпустки за особливий характер праці, компенсації за роботу в шкідливих і небезпечних умовах, а також соціальні виплати у разі поранення, інвалідності або загибелі працівника. Важливою є і гарантія збереження місця роботи для працівників, які були призвані на військову службу, що відповідає міжнародним стандартам захисту трудових прав. Разом з тим, низка соціальних виплат не враховує сучасних економічних реалій і не відповідає рівню ризиків, яким піддаються працівники у зоні бойових дій.

Слушно, у своїх наукових дослідженнях В. Шевердіна звертає увагу на те, що у сфері соціального забезпечення військовослужбовців та членів їхніх сімей бракує єдиного законодавчого акта, який би закріплював узгоджені стандарти й принципи функціонування всієї системи. Відсутність такого консолідованого підходу призводить до суперечностей у правозастосовній практиці та знижує ефективність гарантій, закріплених державою. При цьому навіть попри здійснені кроки з удосконалення механізмів соціального захисту, варто зазначити, що більшість змін мають здебільшого кількісний вимір – вони розширюють окремі соціальні пільги чи виплати, але не формують якісно нової моделі правового регулювання у цій сфері [8, с. 36].

Вітчизняна практика виявляє й низку системних проблем у правовому регулюванні трудових відносин у ЗСУ. По-перше, відсутній комплексний законодавчий акт, який би регламентував трудові права та обов'язки цивільного персоналу в умовах воєнного стану. По-друге, існують колізії між нормами трудового та військового законодавства, зокрема щодо порядку переведення, призупинення чи припинення трудового договору. По-третє, соціальний захист членів сімей загиблих або поранених працівників часто є фрагментарним і залежить від підзаконних актів, які не завжди узгоджені між собою. Нарешті, питання обліку робочого часу та визначення обсягу понаднормових робіт залишається недостатньо врегульованим, що призводить до порушень прав працівників та ускладнює контроль з боку держави.

Висновки. Таким чином, у контексті перспектив удосконалення правового регулювання доцільним видається розроблення окремого закону, присвяченого трудовим відносинам у військовій сфері, або ж внесення відповідного спеціального розділу до КЗпП. Важливим завданням є уніфікація положень трудового, військового та соціального законодавства, усунення колізій та дублювань. Необхідно також переглянути механізми надання компенсацій і пільг, запровадити електронні системи обліку робочого часу, нарахувань та виплат, що забезпечить прозорість і контроль. Окремої уваги потребує нормативне закріплення процедур переведення, призупинення та припинення трудових договорів у період воєнного стану з урахуванням балансу між потребами оборони та правами працівників. Удосконалення правового механізму у цій сфері має базуватися на досвіді країн НАТО, де існують ефективні моделі правового захисту військових і цивільних працівників оборонних структур, а також на принципах, закріплених у міжнародних трудових стандартах Міжнародної організації праці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10 груд. 1971 р. № 322-VIII. Відомості Верховної Ради УРСР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text.
2. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 року. № 2232-XII: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text.
3. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2011-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Te.
4. Про Збройні Сили України: Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1934-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text.
5. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 р. № 2136-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text.

6. Щодо поширення КЗпП на військовослужбовців: лист Міністерства соціальної політики в Україні від 24.07.2013 р. № 774/13/84-13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/ show/v0774739-13#Text.
7. Які трудові гарантії має працівник ЗСУ під час воєнного стану. URL: https://armyinform.com.ua/2022/05/27/yaki-trudovi-garantiyi-maye-praczivnyk-zsu-pid-chas-voyennogo-stanu.
8. Шевердіна В. Правова основа соціального забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей за законодавством України: сучасний стан. *Право та інноваційне суспільство – Law and innovative* society 2024, 1(22), С. 32–38.

УДК 349.22:331.106
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.57

ВПЛИВ СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ НА ТРУДОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Папуч Ю.В.
аспірант 3 курсу
кафедри трудового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0004-8587-4635

Папуч Ю.В. Вплив сучасних тенденцій на трудові правовідносини в органах місцевого самоврядування.

Матеріал присвячений дослідженню сучасних особливостей розвитку трудових прав посадових осіб органів місцевого самоврядування в Україні. Досліджено вплив суспільно-політичних та правових тенденцій на формування і реалізацію трудових правовідносин у сфері публічного управління. Особлива увага приділяється правовим аспектам функціонування трудових механізмів в умовах воєнного стану, зокрема змінам у законодавстві, які регламентують призначення посадових осіб без конкурсного відбору, обмеження строку їх перебування на посаді, а також новим вимогам щодо військової підготовки.

У статті також розглядається вплив реформ, що відбуваються в рамках децентралізації, на трудові правовідносини у місцевому самоврядуванні. Висвітлено проблеми правової невизначеності, яка виникає у зв'язку з динамікою змін у трудовому законодавстві, а також ризики порушення принципу гендерної рівності при прийнятті кадрових рішень. У роботі проаналізовано положення чинних нормативно-правових актів, що регулюють порядок призначення, проходження служби та звільнення посадових осіб у зазначеній сфері. Окрему увагу приділено нещодавнім змінам, внесеним до законодавства України у зв'язку з впровадженням вимог до загальновійськової підготовки публічних службовців.

Охарактеризовано особливості правового статусу посадових осіб у період дії воєнного стану, з урахуванням тимчасовості призначень, граничних строків перебування на посаді, а також правових обмежень щодо переведення на інші посади. Запропоновано практичні рекомендації щодо вдосконалення нормативної бази та гармонізації законодавства у сфері трудових правовідносин із міжнародними стандартами прав людини та сталого кадрового розвитку. Стаття містить елементи порівняльного аналізу та оцінку сучасних викликів у забезпеченні ефективного функціонування системи місцевого самоврядування в умовах кризових ситуацій.

Обґрунтовано необхідність модернізації підходів до правового регулювання праці в органах місцевого самоврядування, включаючи імплементацію сучасних кадрових стратегій, забезпечення балансу між національною безпекою та правами людини, а також адаптацію законодавства до нових соціальних реалій.

Матеріал може бути корисним для науковців, законодавців, посадових осіб органів місцевого самоврядування та фахівців у сфері трудового права.

Ключові слова: трудові правовідносини, сучасні тенденції, місцеве самоврядування, посадові особи, трудове право, тенденції розвитку.

Papuch Y.V. The impact of contemporary trends on labor relations in local self-government bodies.

This article explores the current specificities in the development of labor rights of public officials within local self-government bodies in Ukraine. It examines the impact of socio-political and legal trends on the formation and implementation of labor relations in the field of public administration. Particular attention is paid to the legal aspects of labor mechanisms under martial law, including legislative

amendments regulating non-competitive appointments, restrictions on the duration of appointments, and new requirements related to military training for public officials.

The study also analyzes the influence of decentralization reforms on labor relations in local self-government. It highlights the challenges of legal uncertainty caused by the dynamic evolution of labor legislation, as well as the risks of violating the principle of gender equality in decision-making processes related to staffing. The article reviews the provisions of current normative legal acts that govern the procedures of appointment, service, and dismissal of officials in this area. Special focus is given to recent legislative changes in Ukraine concerning the introduction of general military training requirements for public servants.

The legal status of public officials during martial law is characterized, with consideration given to the temporary nature of appointments, statutory term limits, and legal restrictions on transfers to other positions. The article offers practical recommendations for improving the legislative framework and harmonizing labor legislation with international human rights standards and principles of sustainable human resource development. It includes elements of comparative analysis and assesses the contemporary challenges of ensuring the effective functioning of the local self-government system under crisis conditions.

The necessity of modernizing the approaches to legal regulation of labor in local self-government bodies is substantiated, including the implementation of modern HR strategies, ensuring a balance between national security and human rights, and adapting legislation to new social realities.

This study may be of practical interest to scholars, legislators, local government officials, and professionals in the field of labor law.

Key words: labor relations, contemporary trends, local self-government, public officials, labor law, development trends.

Постановка проблеми. В умовах воєнного стану та глибоких трансформацій у сфері публічного управління, органи місцевого самоврядування стикаються з низкою викликів, які безпосередньо впливають на трудові правовідносини. Актуальність проблеми зумовлена як нестабільністю нормативно-правової бази трудового законодавства, так і зростаючими вимогами до кадрового забезпечення органів місцевого самоврядування. Норми, що регламентують порядок прийняття, призначення та звільнення посадових осіб, потребують оновлення з урахуванням обставин воєнного часу. Водночас постає питання дотримання принципів прав людини, зокрема гендерної рівності, в умовах особливого правового режиму. У зв'язку з цим, виникає потреба у комплексному дослідженні впливу сучасних тенденцій на зміст та механізми реалізації трудових прав посадових осіб органів місцевого самоврядування.

Метою даного дослідження є аналіз впливу актуальних соціально-політичних та правових тенденцій на трудові правовідносини в органах місцевого самоврядування, зокрема в умовах воєнного стану. Основну увагу приділено виявленню нових нормативних обмежень і викликів, а також обґрунтуванню напрямів удосконалення законодавства у сфері трудового права з урахуванням принципів гендерної рівності, правової визначеності та ефективного кадрового забезпечення публічної служби.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового регулювання трудових правовідносин у сфері публічного управління, зокрема в органах місцевого самоврядування, є предметом постійної наукової уваги з боку українських правників. У сучасній юридичній літературі трудове право активно досліджується такими вченими, як В.В. Жернаков, О.М. Ярошенко, Н.М. Хуторян, І.Д. Паньков, Н.Р. Прокопчук, Л.М. Кривенко, Ю.М. Гришина, Г.А. Трунова, О.С. Арсентьєва, Н.А. Громадська. Їхні праці стосуються питань правового статусу працівника, гарантій трудових прав, умов проходження служби, дисциплінарної відповідальності та захисту прав посадових осіб.

Окремі дослідження присвячено особливостям трудових правовідносин у місцевому самоврядуванні, зокрема в контексті децентралізаційної реформи та оновлення кадрової політики. Водночас у сучасній правовій науці все ще недостатньо комплексно опрацьованими залишаються питання впливу актуальних викликів – таких як воєнний стан, мобілізаційні зміни, законодавчі оновлення – на реалізацію трудових прав посадових осіб органів місцевого самоврядування.

Наявні дослідження переважно зосереджуються на загальних інститутах трудового права, не враховуючи повною мірою особливості функціонування публічної служби в умовах воєнного

часу. Це зумовлює необхідність подальшого аналізу трудових правовідносин у зазначеній сфері крізь призму сучасних трансформаційних процесів, що відбуваються в Україні.

Виклад основного матеріалу. По-перше, потрібно зрозуміти вихідні умови функціонування місцевого самоврядування в нашій країні до війни. Система місцевого самоврядування України є складним і комплексним поняттям, яке включає в себе цілий ряд елементів [1, с. 125].

Оскільки в Україні немає єдності поглядів щодо поняття «система місцевого самоврядування», є потреба проаналізувати окремі з них. Зокрема, П.Д. Біленчук, В.В. Кравченко та М.В. Підмогильний визначають «систему місцевого самоврядування» як «сукупність органів місцевого самоврядування, органів самоорганізації населення й організаційних форм, за допомогою яких відповідна територіальна громада або її складові частини здійснюють завдання і функції самоврядування, вирішують питання місцевого значення» [2, с. 26].

Це визначення цілком узгоджується з вимогами Європейської хартії місцевого самоврядування, яка була ратифікована Україною 15 липня 1997 р., де під терміном «система місцевого самоврядування» ми розуміємо сукупність форм здійснення і власне суб'єктів місцевого самоврядування через які реалізуються повноваження і функції територіальних громад [1, с. 125].

Ще одне визначення поняття «система місцевого самоврядування» запропонував Ю. Бальцій: «Сукупність різних організаційних форм та інститутів місцевої демократії, через які здійснюються функції та повноваження місцевого самоврядування, утворює систему місцевого самоврядування» [3, с. 23].

Визначення поняття системи місцевого самоврядування є складним і з боку законодавчого закріплення. Із аналізу ст. 5 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» випливає, що ця система охоплює широкий спектр компонентів серед яких: територіальні громади, різновиди рад (сільські, селищні, міські), посадові особи на чолі цих рад (сільські, селищні, міські голови), виконавчі органи рад (сільські, селищні, міські), районні та обласні ради (створені для захисту спільних інтересів кількох територіальних громад сіл, селищ, міст), районні ради міст з районним поділом та органи самоорганізації населення. Проте із самого поняття «місцеве самоврядування», яке дає Закон, зрозуміло, що це не лише право, а й реальна здатність громади самостійно або під відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення. Відповідно таку здатність громада може самостійно реалізовувати тільки використовуючи різноманітні форми безпосередньої демократії, тому ніяк не можна відкидати форми безпосереднього народовладдя при аналізі системи місцевого самоврядування. Саме тому поняття «система місцевого самоврядування», запропоноване П.Д. Біленчуком, В.В. Кравченком і М.В. Підмогильним, є більш прийнятним для розуміння феномену місцевого самоврядування [2, с. 26].

Натомість, з 2014 року і по сьогоднішній день місцеве самоврядування зазнає трансформації в рамках реформи децентралізації влади в Україні. Загалом отримані в результаті децентралізації повноваження та ресурси надали органам місцевого самоврядування більше можливостей для розвитку своїх територій, створення сучасної освітньої, медичної, транспортної, житлово-комунальної інфраструктури та в результаті забезпеченні новими робочими місцями.

Органи місцевого самоврядування як суб'єкти трудового права у межах відповідної території забезпечують реалізацію державної політики в галузі охорони праці, формують за участю профспілок програми заходів з питань безпеки, гігієни праці та виробничого середовища, що мають міжгалузеве значення, здійснюють контроль за додержанням нормативних актів про охорону праці, якістю атестації робочих місць, встановлюють квоти на прийом на роботу молоді, інвалідів [4, с. 110].

Беручи до уваги чинний Кодекс законів про працю України, можна з упевненістю сказати, що ані його структура, ані зміст, завдання та цілі, на жаль, не крокують у ногу із часом і, як наслідок, не відбивають такої важливої його цілі, як сталий розвиток.

Така нестабільність норм трудового законодавства досить погано впливає на трудові відносини між працівниками та роботодавцями. Останні кожного дня перебувають в очікуванні нових змін у трудових відносинах. Отже, дуже важливою необхідністю для забезпечення належної реалізації правовідносин між сторонами є виявлення тенденцій розвитку трудового законодавства відповідно до сучасних умов розвитку, які склались натепер.

Варто зауважити, що на трудове законодавство України дуже вплинули спалахи коронавірусної хвороби, а також російська агресія [5, с. 49].

В момент введення воєнного стану в перші години широкомасштабної війни в Україні та в контексті невідкладних змін у житті всіх громадян, децентралізація влади виявилася одним з ключових чинників у забезпеченні ефективної роботи державних та самоврядних структур. За цей відносно невеликий проміжок часу значно зросла законодавча активність у регулюванні трудових відносин, що зумовило новий етап у розвитку трудового права, який розпочався після 24 лютого 2022 року.

Виявилося, що саме сфера застосування праці, в якій переплітаються життєво важливі інтереси мільйонів громадян України, потребувала негайної реакції від законодавця з метою забезпечення її нормального функціонування. Суперечності між інтересами працівників і роботодавців, які є неминучими й за мирних часів, в умовах воєнного стану ще більше загострилися, потребували втручання з боку держави за допомогою належного правового регулювання у вигляді прийняття нових законів, внесення змін та доповнень до чинних законодавчих актів.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» від 01 липня 2022 року викладено в новій редакції частину першу ст. 1 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», який нині визначає не тільки особливості трудових відносин працівників усіх підприємств, установ, організацій в Україні незалежно від форми власності, виду діяльності і галузевої належності, як це передбачалося раніше, а й особливості проходження державної служби, служби в органах місцевого самоврядування, особливості трудових відносин працівників представництв іноземних суб'єктів господарської діяльності в Україні, а також осіб, які працюють за трудовим договором, укладеним з фізичними особами, у період дії воєнного стану [6, с.378].

У тому числі, для ефективного підтримання діяльності та кадрового забезпечення органів місцевого самоврядування, законодавцем були внесені зміни до Закону України «Про правовий режим воєнного стану», а саме частини 5 статті 10 цього Закону України де зазначив, що у період дії воєнного стану особи призначаються на посади державної служби, посади в органах місцевого самоврядування, посади керівників суб'єктів господарювання державного сектору економіки, комунальних підприємств, установ, організацій керівником державної служби або суб'єктом призначення, сільським, селищним, міським головою, головою районної, районної у місті, обласної ради, начальником відповідної військової адміністрації без конкурсного відбору, обов'язковість якого передбачена законом, на підставі поданої заяви, заповненої особової картки встановленого зразка та документів, що підтверджують наявність у таких осіб громадянства України, освіти та досвіду роботи згідно з вимогами законодавства, встановленими щодо відповідних посад, а також за наявності у Єдиному державному реєстрі декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, за минулий рік.

Однак законодавством передбачено додаткові обмеження та вимоги до таких призначених посадових осіб: зокрема, вони не можуть бути переведені на інші посади державної служби або посади в органах місцевого самоврядування, а граничний строк перебування на посаді становить 12 місяців з дня припинення чи скасування воєнного стану.

Вже після припинення чи скасування воєнного стану, але не пізніше шести місяців з дня його припинення чи скасування, має бути оголошено конкурс на посади в органах місцевого самоврядування, а також на посади керівників комунальних підприємств, установ, організацій, на які особи були призначені без конкурсу [7].

Таким чином, фактично законодавець дозволив на період воєнного стану приймати посадових осіб місцевого самоврядування на службу в органах місцевого самоврядування за строковими договорами. Національне агентство України з питань державної служби (далі – НАДС) навіть рекомендує використати наступне формулювання у наказі (розпорядженні) при призначенні таких осіб без конкурсу: «Особа призначається на посаду … до призначення на цю посаду переможця конкурсу або до спливу дванадцятимісячного строку після припинення чи скасування воєнного стану».

У контексті правового регулювання варто також звернути увагу на Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку» від 11.04.2024 року № 3633-IX. Цей закон вносить суттєві новації щодо кадрових вимог у сфері публічного управління, які безпосередньо впливають на формування та реалізацію трудових правовідносин в органах місцевого самоврядування.

Зокрема, відповідно до розділу ІІ Прикінцевих та перехідних положень, з моменту припинення або скасування воєнного стану (але не раніше ніж через рік після впровадження базової загальновійськової підготовки) вступають у дію нові вимоги: на службу до органів місцевого самоврядування не можуть бути прийняті особи чоловічої статі віком до 60 років, які не пройшли базову загальновійськову підготовку або військову службу, крім тих, хто визнаний непридатним за станом здоров'я. Це створює новий кадровий фільтр і підкреслює мілітаризаційний вектор сучасної кадрової політики держави (Закон № 3633-IX, 2024) [8].

Варто зазначити, що відповідні додаткові вимоги, які застосовуються виключно до осіб чоловічої статі віком до 60 років, викликають помітну дискусію в науковому середовищі щодо відповідності таких норм принципу гендерної рівності, закріпленого в Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків».

Зокрема, згідно з положеннями цього закону, рівні права жінок і чоловіків означають відсутність обмежень або привілеїв за ознакою статі, а гендерна рівність трактується як рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації. Закон прямо зобов'язує керівників органів державної влади та органів місцевого самоврядування забезпечити рівний доступ громадян до публічної служби, виходячи з кваліфікаційних характеристик, незалежно від статі претендента. Також закон містить положення щодо забезпечення рівних умов праці та справедливої винагороди незалежно від статевої приналежності [9].

Таким чином, встановлення нормативних обмежень, які прямо стосуються лише чоловіків, з одного боку, є проявом підвищеної відповідальності за обороноздатність держави в умовах воєнного стану, а з іншого — може становити форму непрямої дискримінації. Це створює колізію між нормами законодавства щодо служби в органах місцевого самоврядування та законодавством у сфері забезпечення гендерної рівності.

У зв'язку з цим законодавцю ще потрібно врахувати подальше практичне застосування прийнятих ним норм, щоб у процесі не порушити основні принципи права.

Висновки. Сучасні соціально-політичні виклики, насамперед, пов'язані з воєнним станом, суттєво трансформують підходи до регулювання трудових правовідносин у сфері місцевого самоврядування. Нормативно-правова база у цій сфері залишається складною та фрагментарною, що зумовлює потребу в її системному оновленні у результаті істотно змінює характер трудових правовідносин у системі органів місцевого самоврядування.

Вплив нещодавніх законодавчих змін, зокрема щодо вимог до військової підготовки посадових осіб, строків перебування на посадах, а також порядку призначення без конкурсу (Закон № 3633-IX, 2024), вимагає не лише адаптації системи добору персоналу, а й стратегічного перегляду кадрової політики з урахуванням факторів національної безпеки.

Особливу увагу слід приділяти створенню ефективного механізму кадрового управління в умовах особливого правового режиму, що забезпечуватиме баланс між потребами держави та дотриманням прав людини.

Таким чином, модернізація трудових відносин має базуватися на комплексному підході, що враховує як оперативні виклики сьогодення, так і довгострокові цілі сталого розвитку кадрового потенціалу публічної служби, яка ґрунтуватиметься на принципах правової визначеності, прозорості, адаптивності до кризових ситуацій і захисту прав публічних службовців як ключової ланки демократичного врядування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Європейська Хартія регіональної демократії: Науково-практичний коментар / Автори-укладачі Т.М. Безверхнюк та ін. Одеса: Хоббіт Плюс, 2008. 186 с.
2. Біленчук П.Д., Кравченко В.В., Підмогильний М.В. Місцеве самоврядування в Україні. Київ: Атіка, 2000. 304 с.
3. Бальцій Ю. Проблемні питання визначення системи місцевого самоврядування. *Юридичний вісник*. 2010. № 3. С. 22–28.
4. Трудове право: підручник / за заг. ред. В.В. Жернакова, С.М. Прилипко, О.М. Ярошенко та ін. Харків: Право, 2012. 487 с.
5. Прокопчук Н.Р. Вплив сучасних тенденцій на трудові правовідносини. Галицькі студії: *Юридичні науки*. 2023. № 2. С. 48–52.

6. Гришина Ю.М., Чанишева Г.І. Основні тенденції розвитку трудового права в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. № 71. С. 377–381.
7. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19 (дата звернення: 25.06.2025).
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку: Закон України від 11 квітня 2024 р. № 3633-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20 (дата звернення: 25.06.2025).
9. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08 верес. 2005 р. № 2866-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/ show/2866-15 (дата звернення: 25.06.2025).

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.58

ДО ПИТАННЯ АДРЕСНОСТІ ЯК ПРИНЦИПУ В СОЦІАЛЬНО-ЗАБЕЗПЕЧУВАЛЬНІЙ СФЕРІ

Пунтус Д.А.,
доктор філософії права
докторант кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Пунтус Д.А. До питання адресності як принципу в соціально-забезпечувальній сфері.
У роботі розкрито сутність принципу адресності в праві соціального забезпечення, виявлено недоліки, які не дозволяють ефективно реалізувати адресність у соціально-забезпечувальній сфері та запропоновано шляхи вирішення. Автором проаналізовано наукові праці вчених з розглядуваного питання, нормативно-правові акти у розглядуваній сфері. Зазначено, що розкриття змісту принципу адресності, вдосконалення процесу його реалізації в соціально-забезпечувальній сфері є одним із актуальних і пріоритетних напрямів розвитку законодавства. Оскільки принцип адресності сприятиме, з одного боку, ефективнішій реалізації соціальних прав, так як дозволить ураховувати конкретну життєву ситуацію одержувача соціальних надань; а з іншого, – не обмежуючи обсяг і види вже передбачених чинним законодавством соціальних надань, сприятиме раціональнішому розподілу коштів із фондів суспільного споживання. Тобто, дозволить оптимізувати всю систему відповідного соціального забезпечення, запобігти нераціональному використанню коштів, охопити видами соціального забезпечення тих осіб або їх груп, які дійсно його потребують, та у тих формах і обсягах, які визначені відповідно до індивідуальної потреби, досягти порозуміння та соціальної справедливості, а також в цілому покращити рівень соціального захисту людини. Відтак автор цієї наукової статті вважає за доцільне: 1) у процесі систематизації соціально-забезпечувального законодавства вдосконалити адресний підхід до надання соціальних допомог та послуг, розглянувши можливість надання більшої кількості видів допомог саме за адресним принципом, крім тих, які за природою соціального ризику, у зв'язку з яким вони надаються не можуть надаватися адресно (допомога при народженні дитини); 2) розвивати інформаційно-телекомунікаційні ресурси, інформаційний обмін між різними реєстрами різних державних органів з метою моніторингу інформації про одержувачів соціальних допомог, їх рівня забезпеченості, інших ознак, які впливають на розмір соціальної допомоги.

Ключові слова: соціальне забезпечення, соціально-забезпечувальне законодавство, галузевий принцип, адресність, соціальні права, соціальні послуги, соціальні допомоги.

Puntus D.A. On the issue of targeting as a principle in the social security sphere.
The paper reveals the essence of the targeting principle in social security law, identifies shortcomings that do not allow for the effective implementation of targeting in the social security sphere, and proposes solutions. The author analyzes the scientific works of scientists on the issue under consideration, regulatory legal acts in the area under consideration. It is noted that disclosing the content of the targeting principle, improving the process of its implementation in the social security sphere is one of the relevant and priority areas of legislative development. Since the targeting principle will contribute, on the one hand, to a more effective implementation of social rights, as it will allow taking into account the specific life situation of the recipient of social benefits; and on the other hand, without limiting the volume and types of social benefits already provided for by current legislation, it will contribute to a more rational distribution of funds from public consumption funds. That is, it will allow optimizing the entire system of relevant social security, preventing irrational use of funds, covering with types of social security those individuals or their groups who really need it, and in those forms and volumes that are determined in accordance with individual needs, achieving understanding and social justice, and also generally improving the level of social protection of a person. Therefore, the author of this scientific

article considers it advisable: 1) in the process of systematizing social security legislation, to improve the targeted approach to the provision of social benefits and services, considering the possibility of providing a larger number of types of benefits precisely on a targeted basis, except for those that, due to the nature of the social risk in connection with which they are provided, cannot be provided in a targeted manner (childbirth assistance); 2) to develop information and telecommunication resources, information exchange between various registers of various state bodies in order to monitor information about recipients of social benefits, their level of security, and other characteristics that affect the amount of social assistance.

Key words: social security, social security legislation, sectoral principle, targeting, social rights, social services, social benefits.

Постановка проблеми. Адресність є принципом, притаманним саме галузі права соціального забезпечення. Оскільки ті унікальні правові вимоги, які ним закладені, дозволяють визначати самобутність і самостійність соціального забезпечення як галузі права. У порівнянні із дослідженнями таких загальноправових принципів, які поширюються і на сферу соціального забезпечення, як гуманізм, справедливість, вчення про адресність на сьогодні не надто розвинене, а лише починає складати предмет окремих наукових досліджень, набуваючи своєї актуальності. Поряд із нечіткістю та неузгодженістю в доктрині соціально-забезпечувального права стосовно загального змісту наведеної засади, вчені не дійшли до спільного розуміння її місця в системі принципів права соціального забезпечення. Хоча принцип адресності є одним із ключових орієнтирів для розвитку права соціального забезпечення. Завдяки належному його дослідженню, напрацюванню відповідної концепції адресності в праві соціального забезпечення України, а також подальшого її нормативно-правового закріплення стане можливим оптимізувати всю систему відповідного соціального забезпечення, запобігти нераціональному використанню коштів, охопити видами соціального забезпечення тих осіб або їх груп, які дійсно його потребують, та у тих формах і обсягах, які визначені відповідно до індивідуальної потреби, досягти порозуміння та соціальної справедливості, а також в цілому покращити рівень соціального захисту людини. Саме тому розкриття змісту принципу адресності в праві соціального забезпечення є актуальним і важливим.

Стан опрацювання проблематики. Приниципи права соціального забезпечення загалом, та адресність у сфері соціального забезпечення зокрема, досліджували такі вчені, як О.О. Богданова, Т.З. Гарасимів, К.В. Гнатенко, О.О. Дума, С.В. Кудлаєнко, О.В. Москаленко, І.Ю. Хомич, Т.Ю. Хренова, О.Г. Чутчева, О.М. Ярошенко та ін.

Мета статті – розкрити сутність принципу адресності в праві соціального забезпечення, виявити недоліки, які не дозволяють ефективно реалізувати адресність у соціально-забезпечувальній сфері та запропонувати шляхи вирішення.

Виклад основного матеріалу. Принцип адресності посідає важливе місце в системі принципів права соціального забезпечення, виступає одним із ключових принципів формування державної соціальної політики. Адресна соціальна політика держави зосереджує свою увагу на тих громадянах, які потребують додаткового захисту, чий рівень добробуту, сформований за всіма можливими доходами, є нижчим за визначену межу, тобто на малозабезпечених і багатодітних сім'ях та ін. У решті ж випадків, як зазначає О. Дума, діє універсальна політика, коли соціальні допомоги надаються для кожного представника відповідної соціально-демографічної групи чи категорії населення (людей похилого віку, осіб з інвалідністю тощо) [1, с. 19].

На думку О.Г. Чутчевої, може бути прийнятним різний ступінь адресності, який є достатнім для правового опосередкування різноманітних видів соціально забезпечувальних відносин у межах різних організаційно-правових форм соціального забезпечення, що визначається деякими загальними характеристиками [2, с. 71]. Хоча адресність, як зазначає К. В. Гнатенко, – це не просто набір характеристик, ураховуючи які здійснюється розподіл та надання окремих видів соціального забезпечення. Вона не обмежується виключно переліком ознак отримувача соціальної допомоги чи іншої виплати: вік, малозабезпеченість, особливості правового статусу чи скрутної ситуації, в які потрапила особа чи група осіб. Адресність – це принцип, що відображає гнучкий, комплексний та диференційований підхід щодо забезпечення надання відповідного виду соціального забезпечення згідно з його цілями й обсягами, за якого серед осіб, які відповідають певним ознакам (вік, стать, соціальний ризик, правовий статус тощо), виокремлюють саме тих, які безпосередньо потребують соціальної підтримки та допомоги, здійснюється визначення обсягу такої

допомоги та максимальна індивідуалізація її надання [3, с. 570]. Тобто адресність соціальної допомоги, як зазначає В.О. Журавель, допомагає обрати тих людей, для яких настання соціального ризику дійсно призвело до негативних наслідків. Адресність допомагає краще розподілити бюджетні кошти, а отже розмір соціальної допомоги буде збільшуватися. Разом з тим зауважує вчена, проблемним аспектом застосування адресності залишається визначення таких осіб, оскільки необхідно оцінювати не лише рівень доходу, але й умови проживання, наявність членів сім'ї про яких необхідно піклуватися, рівень вартості життя та розвитку інфраструктури в конкретному місті. Важливо при цьому запобігти, як надмірної бюрократизованості процесу надання адресної соціальної допомоги, так і корупції в отриманні певного соціального захисту без реальної необхідності. Саме тому, впровадження адресності в правове регулювання має тривалий та складний характер [4, с. 262-263].

«Адресність» як категорія вживається в декількох значеннях: як принцип права соціального забезпечення, як метод соціального забезпечення, а також як конкретний інструмент методики планування видатків соціального забезпечення. Кожен із запропонованих аспектів розгляду наведеного поняття є важливим. Тобто, специфіка змісту адресності полягає в тому, що в ньому закладено водночас й ідейно-засадничу складову, яка формує найбільш загальні підходи, й правові вимоги розуміння адресності, й конкретно-інструментальну складову, яка передбачає існування конкретних засобів, механізмів, формул, інструментів, показників, прийомів реалізації адресності в конкретних соціально-забезпечувальних відносинах [5, с. 130].

У даній статті зосередимо свою увагу на адресності як принципу права соціального забезпечення, під яким пропонуємо розуміти систему заснованих на ідеях справедливості, ефективності й прозорості соціального забезпечення правових вимог, а також конкретних методик, спрямованих на досягнення найбільш оптимізованого підходу до надання соціального забезпечення, який дозволить охопити ним тих осіб, які його найбільше потребують, та в тих обсягах, які є необхідними й достатніми з урахуванням фінансових можливостей держави, потреби в соціальному забезпеченні населення.

Сутність принципу адресності, як зазначає Б.Ю. Анпілогова, виявляється в тому, що юридичний механізм соціального захисту в своєму прояві має безпосередньо досягати мети соціального захисту, осмисленої в контексті феномена соціального ризику, а саме: а) захищати всіх без винятку осіб, які потребують соціального захисту; б) враховувати потреби в соціальній безпеці тих, хто може зіткнутися із соціальними ризиками або ж опинитися у складній життєвій ситуації; в) враховувати не лише загальні, групові інтереси осіб у рамках їх соціального захисту, а й особливі інтереси у цій сфері, пов'язані з комбінацією соціальних ризиків, які індивідуалізують об'єктивне вираження функціонування юридичного механізму соціального захисту щодо відповідних осіб [6, с. 273].

Питання належного й ефективного запровадження принципу адресності в сфері соціального забезпечення, у т.ч. реформування змісту вже застосовуваного принципу адресності в окремих сферах соціального забезпечення, в Україні є назрілим та актуальним. Насамперед важливо усвідомити необхідність перегляду підходу до соціального забезпечення в контексті досягнення його цілеспрямованості, оптимізованості, обґрунтованості, а також максимальної конкурентоспроможності. Соціальне забезпечення повинно виконувати роль не просто односторонньої виплати, підтримки, допомоги, послуги, яка є гарантованою та надається у визначених законодавством випадках, а створювати двосторонній зв'язок, за якого держава гарантує особі певний обсяг допомоги, виплат щодо забезпечення у відповідних випадках, а особа, у свою чергу, повинна вжити всіх можливих заходів задля покращення власного рівня життя, зокрема влаштуватися на роботу, забезпечити себе заробітком у інший спосіб, вчинити дії щодо навчання професії, тощо. Тобто, принцип адресності у сфері соціального забезпечення повинен бути орієнтованим не на утримання всіх осіб, які зазнали дії будь-яких соціальних ризиків за широким переліком, а на глибинний аналіз сутності кожного соціального ризику, оцінку деструктивної дії відповідних обставин, і одночасно на залучення населення до активної участі в боротьбі з власними життєвими складнощами, подолання бідності та її запобігання [3, с. 570]. Необхідно забезпечити такий зміст принципу адресності, який би водночас відповідав принципам прозорості, справедливості та гуманізму.

На сьогоднішній день у системі соціального забезпечення існує чимало недоліків, які не дозволяють ефективно реалізувати адресність. Серед них: недостатність коштів у бюджеті щодо належного фінансування всіх заходів забезпечення адресності; неналежний рівень розвитку інфор-

маційно-телекомунікаційних ресурсів суб'єктів, які надають соціальні допомоги, послуги адресного характеру; недосконаліть та громіздкий характер системи законодавства, що ускладнює його реформування, створення єдиної системи, яка може функціонувати на спільних принципах; неналежний рівень розвитку економіки держави; дефіцит робочих місць; та інші проблеми, що не дозволяє забезпечити комплексність у адресному підході, а саме не забезпечує можливості для людини брати активну участь у досягненні гідного життя, виконувати певні зобов'язання, які є частиною програм із соціального забезпечення.

Для реформування системи соціального захисту з метою оптимізації видатків на соціальне забезпечення населення, складовою якої є перехід на принцип адресності, необхідно: на законодавчому рівні визначити категорії отримувачів соціальної допомоги; розробити та ввести в дію систему перевірки матеріального становища та дійсного рівня потреби в допомозі; ввести єдину базу даних отримувачів соціальної допомоги; проводити на постійній основі інформування населення щодо видів, умов та обсягів отримання соціальної допомоги; запровадити систему стандартизації соціальної допомоги [5, с. 130]. Основними вимогами до адресності повинно бути: необхідність точного визначення отримувача послуги; диференціація обсягу послуг, що надаються, залежно від потреб індивіда; розроблення та реалізація спеціальних заходів з запобігання соціальному утриманству [7, с. 74].

Разом з тим слід зауважити, що розглядуваний принцип в деякій мірі вже знайшов втілення в деяких нормативно-правових актах у сфері соціального забезпечення. Так, окремі положення щодо адресності містяться в Законі України «Про соціальні послуги» від 17.01.2019 № 2671-VIII [8], яким установлено, що до повноважень районних, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій, виконавчих органів міських рад міст обласного значення, рад об'єднаних територіальних громад належать: забезпечення за результатами оцінювання потреб особи/сім'ї надання базових соціальних послуг особам/сім'ям відповідно до їхніх потреб, вжиття заходів з надання інших соціальних послуг таким особам/сім'ям шляхом створення мережі надавачів соціальних послуг державного/комунального сектору та/або залучення надавачів соціальних послуг недержавного сектору (шляхом соціального замовлення, державно-приватного партнерства, конкурсу соціальних проєктів, соціальних програм тощо), та/або на умовах договору з уповноваженими органами; затвердження, забезпечення фінансування та виконання регіональних програм в частині забезпечення потреб осіб/сімей у соціальних послугах, розроблених за результатами визначення потреб населення адміністративно-територіальної одиниці/територіальної громади у соціальних послугах; збір, аналіз та поширення відповідно до законодавства інформації щодо надання соціальних послуг, сприяння впровадженню кращого досвіду надання соціальних послуг; забезпечення ведення Реєстру надавачів та отримувачів соціальних послуг на місцевому рівні; здійснення моніторингу надання соціальних послуг, оцінки їх якості, оприлюднення відповідних результатів; здійснення контролю за цільовим використанням бюджетних коштів, спрямованих на фінансування соціальних послуг [8].

Процедура надання соціальних послуг більш детально розкрита в постанові Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 587 «Про організацію надання соціальних послуг», де закріплено важливі положення щодо виявлення осіб або сімей, які перебувають у складних життєвих ситуаціях, та які потребують надання соціальних послуг; визначено перелік чинників (складних життєвих обставин), які можуть обумовити потребу в наданні соціальних послуг, осіб, які мають найвищий ризик потрапляння в складні життєві обставини через вплив несприятливих зовнішніх та/або внутрішніх чинників [9]. Слід зазначити, що не просто визначено конкретні підстави для надання соціальних послуг особі або сім'ї, а запропоновано більш загальний, проте ефективний підхід до виявлення суб'єктів, які дійсно потребують надання соціальних послуг. Він полягає у визнанні окремих юридичних фактів (дій, подій), явищ негативними чинниками, які можуть (проте не завжди) зумовити в конкретних осіб або сімей неспроможність самостійно подолати їх негативний вплив, а також визначення переліку тих факторів, які підвищують ризики для неможливості самостійно долати життєві труднощі як підстави для надання соціальних послуг.

З урахуванням проаналізованих нормативно-правових актів у сфері надання соціальних послуг до ключових елементів адресності в процесі надання соціальних послуг слід віднести: 1) нормативне визначення факторів (складних обставин), які можуть викликати негативні наслідки, які особа не в змозі подолати самостійно, що обумовить потребу в неї в наданні соціальних послуг (а не закріплення конкретних категорій осіб, які мають право на соціальні послуги, та

належний їм обсяг таких послуг без будь-якої диференціації); 2) всебічне та доволі детальне регулювання питання оцінювання потреб особи в наданні соціальних послуг, яке провадиться як за результатами наданих із відповідною заявою документів, отриманих у результаті інформаційного обміну даних і витягів про її матеріальний стан, про рівень її доходу, належності на праві власності відповідного майна тощо, так і в ході безпосереднього обстеження матеріальних умов життя особи; 3) складання індивідуального плану надання соціальних послуг, укладення відповідного договору, що максимально дозволяє індивідуалізувати процес надання таких послуг відповідно до реальних потреб особи, яка їх отримує; 4) закріплення в законодавстві інституту моніторингу якості надання соціальних послуг.

Висновки. З урахуванням вищевикладеного слід зазначити, що вдосконалення процесу реалізації принципу адресності в соціальному забезпеченні є одним із актуальних і пріоритетних напрямів розвитку законодавства в наведеній сфері. Оскільки принцип адресності сприятиме, з одного боку, ефективнішій реалізації соціальних прав, так як дозволить ураховувати конкретну життєву ситуацію одержувача соціальних надань; а з іншого, – не обмежуючи обсяг і види вже передбачених чинним законодавством соціальних надань, сприятиме раціональнішому розподілу коштів із фондів суспільного споживання.

Відтак необхідним є наступне: 1) у процесі систематизації соціально-забезпечувального законодавства слід удосконалити адресний підхід до надання соціальних допомог та послуг, розглянувши можливість надання більшої кількості видів допомог саме за адресним принципом, крім тих, які за природою соціального ризику, у зв'язку з яким вони надаються не можуть надаватися адресно (допомога при народженні дитини); 2) розвивати інформаційно-телекомунікаційні ресурси, інформаційний обмін між різними реєстрами різних державних органів з метою моніторингу інформації про одержувачів соціальних допомог, їх рівня забезпеченості, інших ознак, які впливають на розмір соціальної допомоги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дума О.О. Адресна соціальна допомога. *Енциклопедія права соціального забезпечення України. Київ : «Видавництво Людмила», 2020: Право соціального забезпечення* / редкол.: М.І. Іншин (гол.), О.М. Ярошенко (заст. гол.), Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишева, Н.М. Вапнярчук. 2020. С. 17–20.
2. Чутчева О.Г. Адресність як галузевий принцип права соціального забезпечення. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 115. С. 68–76.
3. Гнатенко К.В. До питання адресності як галузевого принципу соціального забезпечення. *Проблеми реалізації прав громадян у сфері праці та соціального забезпечення*: тези доп. та наук. повідомл. учасників IX міжнар. наук.-практ. конф., яка присвяч. 50-річчю створення кафедри труд. права Нац. юрид. ун-ту ім. Ярослава Мудрого (м. Харків, 11 жовт. 2019 р.) / за ред. О.М. Ярошенка. Харків: Право, 2019. С. 569–572.
4. Журавель В.О. Доктрина соціального захисту працівників судової системи України : дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.05 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2021. 406 с.
5. Пейчева П.В., Попович В.М. Особливості запровадження адресної системи соціального захисту в Україні. *Суспільство і особистість у сучасному комунікаційному дискурсі*: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 9–10 квіт. 2020 р.) / редкол.: В.Л. Погребна, В.М. Попович, Н.В. Островська, Т.О. Серга та ін. Запоріжжя: НУ «Запорізька політехніка», 2020. С. 126–131.
6. Анпілогова Б.Ю. Основні принципи соціального захисту в контексті соціального ризику. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 5. С. 271–275.
7. Гнатенко К.В. До питання змісту принципу адресності у праві соціального забезпечення. *Право та інновації.* 2020. № 2(30). С. 70–75.
8. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. *Голос України.* 2019. № 82. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text.
9. Про організацію надання соціальних послуг: постанова Каб. Міністрів України від 01.06.2020 № 587. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2020-%D0%BF#Text.

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.59

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРИЙНЯТТЯ НА ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ ЗА КОНТРАКТОМ В СЛУЖБУ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Рега Ю.О.,
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
директор Навчально-наукового гуманітарного інституту
Національної академії Служби безпеки України

Малюга Л.Ю.,
докторка юридичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри цивільно-правових дисциплін
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Національної академії Служби безпеки України

Рега Ю.О., Малюга Л.Ю. Правове регулювання прийняття на військову службу за контрактом в Службу безпеки України.

У статті досліджено специфіку правового регулювання прийняття на військову службу за контрактом у Службу безпеки України, зокрема, в умовах воєнного стану. Детально проаналізовано нормативно-правову базу, яка регламентує зазначену сферу, включаючи загальнодержавне законодавство, укази Президента України та внутрішньовідомчі нормативні акти Служби безпеки України. Визначено, що прийняття на контрактну військову службу в СБУ є складним багаторівневим правовим процесом.

У межах дослідження розкрито особливості укладення контракту як первинного юридичного джерела формування правового статусу військовослужбовця СБУ, що включає обсяг його прав, обов'язків, обмежень і гарантій соціального забезпечення. Відзначено про відсутність випробувального строку для кандидатів на військову службу за контрактом в СБУ на відміну від загальної практики для військовослужбовців, що пояснюється впровадженням комплексної системи добору, включаючи медичний огляд, спеціальну підготовку і внутрішньовідомче оцінювання.

Окрему увагу приділено оновленням у кадровій політиці СБУ відповідно до Указу Президента № 733/2024, яким запроваджено гнучкий підхід до строків контрактів, зокрема для молоді, медиків і офіцерів. Окремо охарактеризовано функціонування інституту спеціальної підготовки, що виконує роль внутрішньої акредитації осіб, які претендують на військову службу.

Сформульовано перелік особливостей правового регулювання прийняття на військову службу за контрактом в Службу безпеки України та почергово охарактеризовано сутність кожної з них. На основі проведеного аналізу зроблено висновок, що правове регулювання прийняття на контрактну службу в СБУ потребує подальшої систематизації та усунення фрагментарності, що дозволить підвищити правову визначеність, ефективність добору і гарантії для військовослужбовців. Проаналізовано положення чинного законодавства, яке засвідчує, що процедура прийняття на контрактну військову службу в СБУ має характер адміністративно-правового акту добору і містить елементи превентивного юридичного фільтра, спрямованого на недопущення до системи осіб, які не відповідають критеріям професійної та моральної надійності.

Ключові слова: військова служба, контракт, прийняття на службу, Служба безпеки України, військовослужбовці, кадрова політика, контракт про проходження військової служби.

Rega I.O., Malyuha L.Y. Legal regulation of recruitment for military service under a contract in the Security Service of Ukraine.

The article examines the specifics of the legal regulation of recruitment for military service under a contract in the Security Service of Ukraine, in particular under martial law. The regulatory framework

regulating the specified sphere is analyzed in detail, including national legislation, decrees of the President of Ukraine and internal regulatory acts of the Security Service of Ukraine. It is determined that recruitment for contract military service in the SSU is a complex multi-level legal process.

The study reveals the features of concluding a contract as the primary legal source of forming the legal status of a serviceman of the SSU, which includes the scope of his rights, obligations, restrictions and social security guarantees. The absence of a probationary period for candidates for military service under a contract in the SSU, in contrast to general practice for servicemen, is emphasized, which is explained by the implementation of a comprehensive selection system, including a medical examination, special training and internal assessment.

Special attention is paid to the updates in the personnel policy of the SSU in accordance with Presidential Decree No. 733/2024, which introduced a flexible approach to contract terms, in particular for young people, medics and officers. The functioning of the Institute of Special Training, which performs the role of internal accreditation of persons applying for military service, is separately characterized.

A list of features of the legal regulation of acceptance for military service under a contract in the Security Service of Ukraine is formulated and the essence of each of them is characterized in turn. Based on the analysis, it is concluded that the legal regulation of acceptance for contract service in the SSU requires further systematization and elimination of fragmentation, which will increase legal certainty, the effectiveness of selection and guarantees for military personnel. The provisions of the current legislation have been analyzed, which show that the procedure for accepting contract military service in the SBU has the nature of an administrative-legal act of selection and contains elements of a preventive legal filter aimed at preventing the admission to the system of persons who do not meet the criteria of professional and moral reliability.

Key words: legal regulation, military service, contract, recruitment, Security Service of Ukraine, military personnel, personnel policy, military service contract.

Постановка проблеми. В умовах затяжної війни проти України і трансформації системи національної безпеки особливого значення набуває проблема правового забезпечення ефективного та професійного кадрового складу вітчизняного сектору безпеки і оборони. Серед ключових суб'єктів, відповідальних за реалізацію державної політики у сфері захисту національного суверенітету, територіальної цілісності і конституційного ладу, особливе місце посідає Служба безпеки України (далі – СБУ) як спеціальний правоохоронний орган з військовими формуваннями. Одним із ключових елементів забезпечення ефективної діяльності СБУ є своєчасне, законодавчо врегульоване, якісне комплектування її кадрового складу, у тому числі, військовослужбовцями контрактної служби. Виходячи з вищевказаного, питання правового регулювання прийняття на військову службу за контрактом в СБУ набуває надзвичайно важливого значення для державного будівництва в умовах воєнного стану й модернізації сектору оборони. Проблематика прийняття на військову службу в СБУ вимагає ґрунтовного теоретичного дослідження юридичної природи специфічного правового режиму, який поєднує елементи загального військового законодавства із внутрішніми нормативними актами Служби безпеки України, що мають особливий порядок правозастосування, зокрема щодо режимності, конфіденційності, обмеженнях у правах тощо. Зокрема, правове регулювання контрактної військової служби в СБУ залишається недостатньо систематизованим, що створює загрози неоднозначного тлумачення правових норм, порушення принципу правової визначеності і прав громадян, які проходять або претендують на проходження військової служби. Науковий інтерес до даної тематики є також обґрунтованим у контексті соціального забезпечення військовослужбовців СБУ, оскільки саме на етапі прийняття на службу формуються первинні підстави для реалізації ними соціальних гарантій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти правового регулювання прийняття на військову службу за контрактом в СБУ досліджували Н.С. Андрійченко, О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, П.П. Богуцький, О.А. Джус, В.Ф. Залужний, М.І. Іншин, В.А. Карастельов, І.М. Копотун, О.В. Кривенко, Н.П. Матюхіна, В.В. Миргород, М.В. Панченко, В.Й. Пашинський, А.В. Савченко, А.В. Юрков та інші.

Не применшуючи внеску вказаних науковців у правову доктрину, ними, зазвичай, розглядалися питання правового регулювання прийняття на військову службу за контрактом в ЗСУ, а дослідження щодо особливостей саме в СБУ були розглянуті фрагментарно і поверхнево.

Відтак, питання наукових досліджень щодо юридичної природи прийняття на військову службу за контрактом в СБУ перебувають на стадії активного формування і залишаються невизначеними, відповідно, у зв'язку із збільшенням чисельності працівників, які проходять військову службу, та задля актуалізації правового забезпечення релевантності правозастосування реальним викликам часу потребують вивчення та здійснення системного аналізу нормативно-правових актів у вказаній сфері.

Метою наукової статті є комплексно проаналізувати специфіку та особливості прийняття на військову службу за контрактом в СБУ на сучасному етапі.

Результати дослідження. У вітчизняній доктрині тривалий час зусилля науковців було концентровано на дослідженні загальних правових аспектів укладення контрактів про проходження військової служби. Провідні українські вчені В.Й. Пашинський та В.Ф. Ліхтін констатували, що на підставі добровільної угоди існує право громадян обрати військову службу в якості професійної діяльності, що регулюються контрактами про проходження військової служби, який встановлює строки військової служби, основні права та обов'язки сторін, гарантії після припинення військової служби. Вперше контракт про проходження професійної військової служби був передбачений ще у 1992 році з прийняттям Закону Україні «Про військовий обов'язок і військову службу» [1], але у зв'язку з відсутність правової бази, яка б регулювала дане питання, та економічних труднощів нашої країни, він не укладався на практиці. Науковець відзначає, що контракт про проходження військової служби є відносно новим інститутом для правової системи України, незважаючи на те, що він широко розповсюджений у зарубіжних країнах [2].

Правове регулювання прийняття на військову службу за контрактом в СБУ здійснюється на основі багаторівневої нормативної системи, що охоплює загальні закони, спеціальні укази Президента України, а також внутрішньовідомчі нормативні акти. Насамперед, доцільно розглянути положення Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу». У статті 2 даного нормативно-правового акту передбачено, що військова служба є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України (за винятком випадків, визначених законом), іноземців та осіб без громадянства, пов'язаній із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності. Час проходження військової служби зараховується громадянам України до їх страхового стажу, стажу роботи, стажу роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби. Частиною другою цієї ж статті закріплено, що проходження військової служби здійснюється громадянами України у добровільному порядку (за контрактом), за направленням або за призовом [1]. Статтею 20 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» встановлено, що на військову службу за контрактом приймаються громадяни, які пройшли професійно-психологічний відбір і відповідають ряду установлених вимог проходження військової служби. На військову службу за контрактом осіб офіцерського складу у Службу безпеки України приймаються також громадяни України, які здобули вищу освіту за ступенем не нижче бакалавра, що відповідає профілю службової діяльності, і не досягли граничного віку перебування на військовій службі осіб офіцерського складу, із числа осіб рядового, сержантського і старшинського складу, які проходять військову службу за контрактом, військовозобов'язаних, а також жінок, які не досягли граничного віку перебування на військовій службі військовослужбовців офіцерського складу. Статтею 20-2 передбачено, що при прийнятті громадян України вперше на військову службу за контрактом встановлення випробування є обов'язковим. Відповідне випробування встановлюється строком від одного до шести місяців з метою встановлення відповідності військовослужбовця вимогам проходження військової служби за контрактом. Однак, для досліджуваної нами категорії осіб законодавцем виділено певну специфіку, а саме, для військовослужбовців СБУ не встановлюється випробування при прийнятті на військову службу за контрактом [1]. Такий підхід свідчить про високий рівень автономності кадрової політики СБУ, в основі якої - превентивна, а не репресивна модель добору персоналу. Контракт укладається лише після повного проходження кількох етапів попередньої оцінки придатності, що нівелює потребу у формалізованому випробувальному строку. Відзначене підкреслює особливий режим функціонування Служби безпеки України як воєнізованої спеціальної служби з елементами режимності, підвищеного рівня відповідальності та обмеженого доступу, де добір кадрів має характер максимально контрольованої процедури з попередньою правовою фільтрацією.

Наступним варто проаналізувати Закон України «Про Службу безпеки України», який встановлює у статті 9, що систему Служби безпеки України складають підпорядковані Центральному управлінню СБУ органи військової контррозвідки та військові формування. У статті 19 вказано, що кадри Служби безпеки України складають: співробітники-військовослужбовці, працівники, які уклали трудовий договір із СБУ, а також військовослужбовці строкової служби. Статтею 20 передбачено, що умови і порядок виконання своїх обов'язків співробітниками-військовослужбовцями СБУ визначаються укладеним договором (контрактом). На них, а також на військовослужбовців строкової служби поширюється порядок проходження військової служби у Збройних Силах України, визначений законодавством [3]. Служба безпеки України функціонує як ієрархічно побудована структура, в межах якої діють управлінські ланки, а також і військові формування зі статусом підпорядкованих Центральному управлінню. Положення статті 9 прямо вказує на воєнізований характер СБУ, що, у свою чергу, є юридичною підставою для застосування до її особового складу, включно з контрактниками, норм військового законодавства. Зміст статті 19 заслуговує окремої уваги, адже він вводить багатокомпонентну модель кадрового складу Служби безпеки України. Наявність у системі СБУ як військовослужбовців-контрактників, так і цивільних працівників, які уклали трудовий договір, вимагає чіткого розмежування правового статусу, що є особливо актуальним для соціального забезпечення та юридичної відповідальності. Стаття 20 своєю чергою встановлює, що саме контракт виступає джерелом виникнення військової служби і юридичного статусу особи, що охоплює і обсяг прав, і систему обмежень, і підстави для соціального забезпечення. Важливим є те, що вказана стаття також передбачає поширення на військовослужбовців СБУ порядку проходження служби, передбаченого для Збройних Сил України. Це закріплює єдність стандартів військової служби для всіх воєнізованих формувань, водночас залишаючи можливість для внутрішньовідомчої диференціації через підзаконні акти – зокрема, через положення, затверджені указами Президента України й наказами Голови СБУ.

Важливим у контексті досліджуваної тематики є Положення про проходження військової служби військовослужбовцями Служби безпеки України, затверджене Указом Президента України від 27 грудня 2007 року № 1262/2007 [4]. Даним Положенням вказано, що комплектування Служби безпеки України військовослужбовцями здійснюється шляхом прийняття громадян на військову службу за контрактом. У пункті 9 даного Положення передбачено, що контракт про проходження військової служби у Службі безпеки України – це письмова угода, що укладається між громадянином України і державою, від імені якої виступає Служба безпеки України, для встановлення правових відносин між сторонами під час проходження військової служби. Сторонами контракту про проходження військової служби є СБУ, з однієї сторони, та громадянин, який вступає на військову службу в добровільному порядку та відповідає встановленим законом вимогам (психічний стан, рівень освіти, стан здоров'я та інші вимоги), з іншої сторони. Контракт укладається у двох примірниках за зразком, який є Додатком до Положення про проходження військової служби військовослужбовцями Служби безпеки України, підписується особою, яка вступає на військову службу, і відповідною посадовою особою Служби безпеки України згідно з пунктами 11 і 14 вказаного Положення, скріплюється гербовою печаткою підрозділу (органу, закладу, установи) і зберігається кожною із сторін. Контракт є підставою для видання наказу про прийняття особи на військову службу за контрактом [4]. Слід звернути увагу, що при укладенні контракту про проходження військової служби у Службі безпеки України сторони не можуть змінити встановлені умови, закріплені у формі, за виключенням тих, що підлягають узгодженню (як приклад, строк).

Важливим є Указ Президента від 22 жовтня 2024 року №733/2024, яким було здійснено перехід до дискретно-процедурного підходу у правовому регулюванні контрактної військової служби в СБУ. Він спрямований на інтеграцію законодавства у сфері кадрової політики спецслужби з принципами соціальної адаптації контрактників, державною стратегією мобілізаційної готовності і системою державної безпеки та оборони. Вказане демонструє прагнення до балансування між ефективністю державного кадрового складу; правами та можливостями громадян, які укладають контракт; соціальним захистом військовослужбовців у складних умовах [5].

Щодо внутрішньовідомчих нормативних актів, то важливим є наказ СБУ «Про затвердження Інструкції про організацію виконання Положення про проходження військової служби військовослужбовцями Служби безпеки України» [6]. Пунктом 1.3 даної Інструкції передбачено, що

у разі прийняття громадян на військову службу за контрактом у Службу безпеки України та заміщення військових посад цивільними особами складаються відповідні висновки згідно з нормативно-правовими актами Служби безпеки України, що регламентують порядок комплектування кадрами органів, підрозділів, закладів і установ Служби безпеки України. Пунктом 2.1 передбачено, що прийняття громадян на військову службу за контрактом здійснюється відповідно до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», Положення про проходження військової служби військовослужбовцями Служби безпеки України, цієї Інструкції та інших нормативно-правових актів Служби безпеки України, що регламентують порядок комплектування кадрами органів, підрозділів, закладів, установ Служби безпеки України. У пункті 2.2 закріплено, що контракт оформляється на одному аркуші формату А4 з двох сторін. Один примірник контракту після його підписання видається громадянину, який уклав контракт, а другий (з особистим підписом громадянина про отримання одного примірника контракту) долучається до частини «Особова справа» матеріалів особової справи військовослужбовця [6]. Також пунктом 2.2 визначено перелік обмежень щодо прийняття на військову службу за контрактом в СБУ. Пунктом 4.5 встановлено, що громадяни України, у разі їх прийняття на військову службу за контрактом, призначаються на вакантні посади в органи, підрозділи, заклади, установи, для комплектування яких здійснювались їх підбір і вивчення. Якщо на момент прийняття такої особи на військову службу за контрактом зазначена посада виявиться не вакантною, особа призначається на іншу рівну посаду з такими ж кваліфікаційними вимогами до неї, у тому числі в іншому органі, підрозділі, закладі, установі.

Ще одним внутрішньовідомчим нормативним актом є Інструкція з організації спеціальної підготовки громадян України для прийняття на військову службу за контрактом в Службу безпеки України [7]. Нею передбачено, що кандидат на службу – це особа, яка підбирається і вивчається у зв'язку з можливим прийняттям на військову службу в СБУ за контрактом. Спеціальна підготовка громадян України для прийняття їх на військову службу за контрактом в СБУ є комплексом заходів організаційно-виховного характеру, спрямованих на отримання кандидатами на службу знань та вмінь в обсязі, достатньому для вступу на військову службу в СБУ та належного виконання ними обов'язків військової служби на посадах, для комплектування яких вони підбираються та вивчаються. У разі незадовільного проходження кандидатом на службу спеціальної підготовки довідка про спеціальну підготовку доповідається керівнику заінтересованого підрозділу для прийняття рішення щодо доцільності проведення його подальшого вивчення як кандидата на службу [7].

Варто звернути увагу, що медичний огляд в СБУ кандидатів здійснюється з метою визначення можливості їх прийняття на військову службу за контрактом та проводиться в порядку, визначеному Інструкцією про організацію медичного огляду кандидатів на військову службу в Службі безпеки України з числа осіб, звільнених з військової служби, які не досягли граничного віку перебування на військовій службі і визнані військово-лікарськими комісіями непридатними до військової служби за станом здоров'я за наслідками захворювань, поранень (травм, контузій, каліцтв), одержаних під час захисту Вітчизни, що призвело до встановлення їм інвалідності, часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності [7] та Інструкцією про організацію медичного огляду кандидатів на військову службу в Службі безпеки України, навчання у вищих військових навчальних закладах Служби безпеки України та військових навчальних підрозділах Служби безпеки України закладів вищої освіти, членів сімей співробітників-військовослужбовців, які направляються у відрядження за кордон, та осіб, звільнених з військової служби у Службі безпеки України [9]. Кандидати проходять медичний огляд в закладах охорони здоров'я СБУ з урахуванням задекларованого/зареєстрованого місця їх проживання (перебування) на підставі направлення, що видається Управлінням роботи з особовим складом СБУ або підрозділом кадрового забезпечення підрозділу Центрального управління, регіонального органу, навчального, наукового, науково-дослідного й іншого закладу, установи СБУ.

Досліджуючи юридичну природу прийняття на військову службу за контрактом в Службу безпеки України, слід зазначити, що контракт може бути першим і новим. Перший контракт про проходження військової служби з громадянином, які раніше не проходили професійну військову службу у Службі безпеки України укладається на такі строки: з громадянами на посади рядового складу, – 3 роки; з громадянами на посади сержантського і старшинського складу, – від 3 до 5 років; з військовослужбовцями, які закінчили заклади фахової передвищої військової освіти, вищі

військові навчальні заклади або військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти та здобули рівень фахової передвищої військової освіти за програмою підготовки для проходження військової служби на посадах сержантського і старшинського складу та які приймаються на військову службу за контрактом на посади сержантського і старшинського складу, – 5 років; з військовослужбовцями, які закінчили вищі військові навчальні заклади за програмою підготовки для проходження військової служби на посадах осіб офіцерського складу та оволоділи спеціальностями льотного складу авіації і приймаються на військову службу за контрактом осіб офіцерського складу, – 10 років, а з тими, хто оволодів іншими спеціальностями і приймається на військову службу за контрактом осіб офіцерського складу, – 5 років; з громадянами, які приймаються на військову службу за контрактом на посади офіцерського складу, яким первинне військове звання присвоєно після проходження повного курсу військової підготовки за програмою підготовки офіцерів запасу або в порядку атестування осіб до присвоєння первинних військових звань офіцерського складу запасу, – від 2 до 5 років, а для інших громадян – від 1 до 5 рокі в [6]. Крім того, під час дії воєнного стану для осіб (крім осіб офіцерського складу), які приймаються на військову службу за контрактом із числа громадян віком від 18 до 25 років, строк військової служби встановлюється один рік.

Новий контракт може бути укладеним у разі: закінчення строку дії попереднього контракту про проходження військової служби; продовження військової служби після досягнення граничного віку перебування на військовій службі; закінчення особливого періоду або оголошення демобілізації, якщо дія контракту про проходження військової служби продовжена понад встановлені строки в особливий період; зміни військовослужбовцем одного виду військової служби на інший; поновлення на військовій службі у зв'язку із незаконним звільненням з військової служби, якщо строк попереднього контракту про проходження військової служби закінчився.

Отже, підставою виникнення відносин у сфері оборони та національної безпеки держави у добровільному порядку є контракт про проходження військової служби у Службі безпеки України, який вступає в силу з дня його підписання відповідною посадовою особою від імені Служби безпеки України та зарахування до списків особового складу СБУ і призначення військовослужбовця на посаду.

Отже, на нашу думку, до особливостей правового регулювання прийняття на військову службу за контрактом в Службу безпеки України відносяться наступні:

1) багаторівневість - специфіка правового регулювання прийняття на військову службу за контрактом у СБУ ґрунтується на поєднанні норм загальнодержавного, підзаконного та внутрішньовідомчого рівнів. Відповідно багаторівневий підхід дозволяє враховувати особливості військової служби в СБУ порівняно з іншими військовими формуваннями, але водночас створює складності у застосуванні через наявність потенційних колізій і нормативної фрагментації;

2) контракт як джерело виникнення соціально-правового статусу військовослужбовця СБУ - на відміну від класичних форм трудових правовідносин, саме контракт про проходження військової служби в СБУ виступає єдиним правовим джерелом виникнення специфічного військово-службового статусу. Контракт є письмовою угодою, яка фіксує факт служби і встановлює правові відносини між сторонами під час проходження служби, їх обсяг прав та обов'язків, а також доступ до соціальних гарантій. Контракт в СБУ виступає публічно-правовим інструментом з елементами адміністративного акту. При цьому, для таких військовослужбовців СБУ встановлено особливу форму контракту та порядок його зберігання;

3) відсутність випробувального строку – законодавець передбачає встановлення випробування для осіб, які вперше укладають контракт на військову службу, однак для прийняття кандидатів на військову службу за контрактом в СБУ така умова не застосовується. Вказане зумовлено наявністю альтернативного механізму попереднього професійного і психологічного добору, який забезпечується на етапі вивчення кандидатів, проходження ними спеціальної підготовки, медичного огляду, перевірки за базами даних й інструкціями внутрішньовідомчого характеру;

4) модернізація кадрової політики СБУ в умовах воєнного стану - після внесення змін Указом Президента № 733/2024 строк контракту став більш гнучким. Для деяких категорій осіб (зокрема молоді до 25 років та фахівців-медиків або психологів) встановлюється однорічний контракт, що може продовжуватися. Для офіцерів передбачено можливість укладення контрактів терміном до 10 років. Відзначене дозволяє динамічно поєднувати довгострокове кадрове планування з можливістю оперативного комплектування посад тимчасового або спеціалізованого характеру. Відпо-

відна гнучкість дозволяє адаптувати кадрову політику СБУ до умов воєнного стану, оперативних потреб безпеки держави і змін соціальної динаміки загалом.

Висновки. Узагальнюючи викладене, зазначимо, що правове регулювання прийняття на військову службу за контрактом в Службу безпеки України становить собою складний і багатовимірний правовий феномен, що функціонує на перетині адміністративного, трудового, соціального права та військового законодавства. На сучасному етапі розвитку держави в умовах воєнного стану та системної трансформації сектору безпеки, правове оформлення процедури вступу до СБУ набуває нових якісних характеристик, зумовлених як зростаючими вимогами до функціональної ефективності спецслужб, так і потребою у зміцненні правової визначеності для громадян, які добровільно обирають шлях служіння державі в умовах підвищеної відповідальності і ризику. Наше дослідження засвідчило, що діюча нормативно-правова база регламентування прийняття на службу в СБУ сформована за принципом функціонального розшарування: від конституційно-правового рівня – до внутрішньовідомчих детальних процедур. Така структура забезпечує нормативну повноту, проте водночас створює умови для ускладнення реалізації окремих процедур через необхідність одночасного застосування положень різнорівневих актів законодавства. Специфіка СБУ як спеціального суб'єкта із воєнізованим і правоохоронним статусом вимагає постійного балансування між загальними засадами військової служби і відомчими вимогами, що мають підвищений рівень режимності, конфіденційності й оперативності. Інституціоналізація спеціальної підготовки кандидатів, по суті, виконує роль внутрішньослужбової акредитації і випробування у непрямій формі. Аналіз положень чинного законодавства засвідчує, що процедура прийняття на контрактну військову службу в СБУ має характер адміністративно-правового акту добору і містить елементи превентивного юридичного фільтра, спрямованого на недопущення до системи осіб, які не відповідають критеріям професійної та моральної надійності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 р. № 2232-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 385.
2. Пашинський В.Й., В.Ф. Ліхтін. Правові аспекти контракту про проходження військової служби. *Юридична наука*. 2013. № 5. С. 125–131. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2013_5_15.
3. Про Службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 р. № 2229-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 27. Ст. 382.
4. Про внесення змін до Указу Президента України від 7 листопада 2001 року № 1053: Указ Президента України від 27 грудня 2007 року № 1262/2007. URL https://www.president.gov.ua/documents/12622007-6888 (дата звернення: 17.05.2025).
5. Про внесення змін до Положення про проходження військової служби військовослужбовцями Служби безпеки України: Указ Президента України від 22 жовтня 2022 року № 733/2024. URL: https://www.president.gov.ua/documents/7332024-52573 (дата звернення: 18.05.2025).
6. Про затвердження Інструкції про організацію виконання Положення про проходження військової служби військовослужбовцями Служби безпеки України: наказ Служби безпеки України від 14 жовтня 2008 року № 772. *Офіційний вісник України*. 2009. № 3. Стор. 108. Ст. 94. Код акта 45515/2009.
7. Про затвердження Інструкції з організації спеціальної підготовки громадян України для прийняття на військову службу за контрактом в Службу безпеки України: наказ Центрального управління Служби безпеки України від 30 листопада 2010 № 603. *Офіційний вісник України*. 2010. № 101. Стор. 395. Ст. 3673. Код акта 54285/2010.
8. Про затвердження Інструкції про організацію медичного огляду кандидатів на військову службу в Службі безпеки України з числа осіб, звільнених з військової служби, які не досягли граничного віку перебування на військовій службі і визнані військово-лікарськими комісіями непридатними до військової служби за станом здоров'я за наслідками захворювань, поранень (травм, контузій, каліцтв), одержаних під час захисту Вітчизни, що призвело до встановлення їм інвалідності, часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності: наказ Центрального управління Служби безпеки України від 26 липня

2024 року № 363. *Офіційний вісник України*. 2024. № 76. Ст. 4533. Код акта 126408/2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1190-24#Text (дата звернення: 23.05.2025).

9. Про затвердження Інструкції про організацію медичного огляду кандидатів на військову службу в Службі безпеки України, навчання у вищих військових навчальних закладах Служби безпеки України та військових навчальних підрозділах Служби безпеки України закладів вищої освіти, членів сімей співробітників-військовослужбовців, які направляються у відрядження за кордон, та осіб, звільнених з військової служби у Службі безпеки України: наказ Центрального управління Служби безпеки України від 3 січня 2019 року № 3. *Офіційний вісник України*. 2019. № 14. Стор. 102. Ст. 519. Код акту 93399/2019.

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.60

СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІ ГАРАНТІЇ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Сидоренко А.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного,
екологічного та трудового права
Полтавського юридичного інституту
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-3947-3863
e-mail: gannusya1988@ukr.net

Сидоренко А.С. Соціально-трудові гарантії державних службовців в умовах воєнного стану.
У представленій науковій праці досліджено та проаналізовано соціальні й трудові гарантії державних службовців у сучасних умовах розвитку нашого суспільства. Автором визначено, що права людини й громадянина та їх законодавчі гарантії визначають основні складові змісту та належної спрямованості діяльності держави.

Автором відзначено, що державні службовці є особливими працівниками у забезпеченні цілісності нашої держави, функціонування громадянського суспільства, законності політичних рішень та побудові сучасної правової держави.

У змісті наукового дослідження визначено, що створення та забезпечення соціально-трудових гарантій діяльності державних службовців є однією із основних та беззаперечних гарантій реалізації своєї здатності до праці. До основних гарантій, з огляду на зміни сучасного законодавства, автором віднесено: оплату праці, соціальні гарантії та гарантії з питань охорони праці.

У науковій статті проаналізовано зміни в законодавстві з питань оплати праці, що зумовлено затвердженням єдиних підходів до оплати праці державних службовців.

Досліджено соціальні гарантії державних службовців під час та за результатами їхньої службової діяльності. Доведено необхідність удосконалення законодавства з питань охорони праці.

Визначено, що в період дії воєнного стану на території нашої держави, державні службовці повинні продовжувати виконувати свої посадові обов'язки задля реалізації завдань і функцій держави з урахування реалій сьогодення.

Наголошено на тому, що соціально-трудові гарантії державних службовці є невід'ємною складовою їх правового статусу. Від належного забезпечення та правової реалізації останніх залежить належна оцінка державних органів як суб'єктів державно-владних повноважень.

Автором доведено, що соціально-трудові гарантії суб'єктів, окреслених в межах наукового дослідження, повинні бути на належному рівні розширені й удосконалені відповідно до реалій сучасності, а саме в питаннях бронювання та забезпечення додатковими соціальними гарантіями державних службовців переміщених з територій ведення активних бойових дій.

Ключові слова: державний службовець, соціально-трудові гарантії, правовий статус, оплата праці, робочий час, охорона праці.

Sydorenko A.S. Social and labor guarantees of civil servants under martial law.
The presented scientific work investigates and analyzes the social and labor guarantees of civil servants in the modern conditions of development of our society. The author determines that human and civil rights and their legislative guarantees determine the main components of the content and proper direction of the state's activities.

The author notes that civil servants are special workers in ensuring the integrity of our state, the functioning of civil society, the legality of political decisions and the construction of a modern legal state.

The content of the scientific research determines that the creation and provision of social and labor guarantees for the activities of civil servants is one of the main and indisputable guarantees for the realization of their ability to work. The main guarantees, in view of changes in modern legislation, the author includes: remuneration, social guarantees and guarantees on labor protection.

The scientific article analyzes changes in the legislation on remuneration, which is due to the approval of unified approaches to the remuneration of civil servants.

The social guarantees of civil servants during and as a result of their official activities are studied. The need to improve the legislation on labor protection is proven.

It is determined that during the period of martial law in the territory of our state, civil servants must continue to perform their official duties in order to implement the tasks and functions of the state, taking into account the realities of today.

It is emphasized that the social and labor guarantees of civil servants are an integral part of their legal status.

The proper assessment of state bodies as subjects of state power depends on the proper provision and legal implementation of the latter.

The author proves that the social and labor guarantees of the subjects outlined within the framework of the scientific research should be expanded and improved at the appropriate level in accordance with the realities of today, namely in the issues of reservation and provision with additional social guarantees of civil servants displaced from the territories of active hostilities.

Key words: civil servant, social and labor guarantees, legal status, wages, working hours, labor protection.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку нашої держави, правове регулювання праці та забезпечення соціально-трудовими гарантіями загального кола працюючих та спеціальних суб'єктів є досить актуальним.

Спеціальними суб'єктами, у розрізі досліджуваного питання, визначено представників публічної влади, а саме державних службовців.

Державні службовці є особливими працівниками у забезпеченні цілісності нашої держави, функціонуванні громадянського суспільства, законності політичних рішень та побудові сучасної правової держави.

Після запровадження воєнного стану законодавство, що регулює діяльність державних службовців, зазнало значних змін.

Питання соціально-трудових гарантій та забезпечення можливості належним чином реалізувати свої службові обов'язки є невід'ємною складовою дотримання конституційних прав та обов'язків.

Метою статті є дослідження та аналіз соціальних і трудових гарантій державних службовців у сучасних умовах розвитку нашого суспільства.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового статусу державних службовців, а також їхніх прав, обов'язків та соціальних і трудових гарантій, як працівників, є досить цікавими та не втрачають своєї актуальності і на сьогодні. Вітчизняними науковцями, вже тривалий час, проводяться наукові дослідження у цій сфері. Серед наукового кола можна виокремити таких фахівців: Бернацька Н., Гаврилюк В., Іншин М., Калініченко З., Кохан Н., Петров О., Пікуль В., Плахотник Н., Шаповалова К. та багатьох інших провідних науковців.

Виклад основного матеріалу. Права людини й громадянина та їх законодавчі гарантії визначають основні складові змісту та належної спрямованості діяльності держави. Але, на противагу цьому, держава повинна надавати захист у гарантуванні прав під час виконання своїх службових обов'язків.

Правовий статус державного службовця та ряд його основних прав, гарантій та обов'язків визначено у Законі України «Про державну службу». Відповідно, цей Закон визначає принципи, правові та організаційні засади забезпечення публічної, професійної, політично неупередженої, ефективної, орієнтованої на громадян державної служби, яка функціонує в інтересах держави і суспільства, а також порядок реалізації громадянами України права рівного доступу до державної служби, що базується на їхніх особистих якостях та досягненнях. Стаття 1 Закону визнає правове закріплення поняття «державна служба» та «державний службовець». Відповідно, державний службовець - це громадянин України, який займає посаду державної служби в органі державної

влади, іншому державному органі, його апараті (секретаріаті), одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з виконанням завдань і функцій такого державного органу, а також дотримується принципів державної служби [1].

Основні соціально-трудові гарантії державних службовців закріплено Основним законом нашої держави, чинним трудовим законодавством та спеціальними законами й підзаконними нормативно-правовими актами.

Державний службовець, у контексті трудового права, має особливий правовий статус, який відрізняється від статусу інших категорій працівників. На відміну від інших суб'єктів, державні службовці не лише підпадають під дію загальних трудових норм, але і мають дотримуватися додаткових обов'язків та обмежень, які диктуються їхньою службовою діяльністю [2, с. 55]. Створення та забезпечення соціально-трудових гарантій діяльності державних службовців є однією з основних та беззаперечних гарантій реалізації своєї здатності до праці згаданих суб'єктів.

Варто звернути увагу на ознаки державних гарантій державних службовців. Так, відповідно до наукових поглядів Петрова О., основними ознаками можна визначити:

- встановлення їх як на державному, регіональному так і місцевому рівнях;
- надання державним службовцям можливості отримувати ті або інші матеріальні й нематеріальні блага;
- є засобом позитивного впливу на державних службовців з метою спонукання їх до ефективного виконання своїх професійних обов'язків;
- зміцнення стабільність професійного складу кадрів державної служби;
- компенсування обмежень встановлених державою [3, с. 5]. Варто погодитися з думкою про те, що в Україні робота державного службовця дійсно є професією. Основним змістом професії «державний службовець» є практичне та повсякденне здійснення державного адміністрування [4, с. 244].

З наукової точки зору, діяльність державних службовців визначається рядом соціально-трудових гарантій. Відповідні гарантії розподіляються на групи та класифікуються за рядом ознак. Загалом, соціально-трудові гарантії прийнято поділяти на дві великі групи: конституційні, що встановлюються у змісті конституційних норм та спеціальні, що встановлені державою у спеціальних законах.

Окрім того, науковці, котрі досліджували дане питання розподіляють соціально-трудові гарантії за різними групами.

Так, на думку Бернацької Н., гарантії правового регулювання соціально-трудового забезпечення публічної служби є засобом підвищення престижу професії публічного службовця. В основу гарантій науковиця покладає: матеріальні, побутові, професійні, пенсійні, реабілітаційні, рекреаційні, ритуальні, компенсаційні та охоронні [5, с. 151-152].

Шаповалова К., визначає пріоритет матеріальних гарантій правового регулювання соціального захисту державних службовців. Свою думку науковиця обґрунтовує тим, що забезпечення соціального захисту державних службовців є необхідною умовою для створення конкурентоспроможності, професійної та відповідальної державної служби, яка здатна ефективно реагувати на виклики сучасності. До основних матеріальних гарантій, на думку дослідниці, віднесено: 1) матеріальні гарантії виплати грошової винагороди державному службовцю; 2) матеріальні гарантії безпечних та комфортних умов проходження державної служби; 3) матеріальні гарантії нівелювання наслідків соціального ризику для державних службовців [6, с. 63, 65].

На думку Плахотник Н., гарантії соціального захисту державних службовців поділяються на гарантії з питань: оплати праці, відпустки, заохочення, пенсій та соціально-побутового забезпечення [7, с.198].

Гаврилюк В., досліджуючи питання гарантій соціального захисту публічних службовців, поділяє останні на основні та додаткові. До основних гарантій соціального захисту віднесено: гарантії надання вихідної допомоги; гарантії забезпечення службовим житлом; гарантії відшкодування витрат у зв'язку з відрядженням; гарантії пенсійного забезпечення; гарантії оплати відпочинку та оздоровлення; гарантії допомоги сім'ї у зв'язку зі смертю державного службовця. Разом з тим, додатковими гарантіями визначено: безкоштовну освіту для дітей та охорону захисту життя й здоров'я [8, с.120].

З огляду на вищевикладене, можемо прийти до висновку, про схожість думок у питаннях забезпечення соціально-трудовими гарантіями державних службовців. Разом з тим, можемо зауважити, що основні гарантії, все ж таки, визначено на законодавчому рівні, і їх безпосереднє дотримання позитивно сприяє діяльності державного службовця та виконанню покладених на нього завдань. До основних та тих, що потребують дослідження, у зв'язку зі змінами в законодавстві діяльності згаданих вище суб'єкті, варто віднести гарантії щодо: оплати праці, соціальних гарантій, охорони праці.

Право на оплату праці означає, що оплата праці державних службовців повинна забезпечувати достатні матеріальні умови для незалежного виконання службових обов'язків, сприяти укомплектуванню апарату державних органів компетентними і досвідченими кадрами, стимулювати їх сумлінну та ініціативну працю [9, с. 142].

Визначається, що заробітна плата є одним із основних мотивів заняття посад державної служби. Відповідно до законодавства, розмір заробітної плати залежить від категорії посад, стажу, рангу та результатів оцінки службової діяльності.

Законом України «Про державну службу» врегульовано питання оплати праці державних службовців. Відповідно до ст.50 Закону, заробітна плата державного службовця враховує кваліфікацію та досвід, важливість і складність роботи на посаді, ступінь відповідальності, а також результативність, ефективність та якість виконання посадових обов'язків [1]. Разом з тим, варто наголосити, що в умовах сучасного розвитку суспільства, питання оплати плати державних службовців є досить актуальним, постійно зазнає змін, що зумовило прийняття Закону України від 11.03.2025 року № 4282-IX «Про внесення змін до Закону України «Про державну службу» щодо впровадження єдиних підходів в оплаті праці державних службовців на основі кваліфікації посад» яким запроваджено єдині підходи до оплати праці відповідних суб'єктів. Зміни торкнулися питань: впровадження системи грейдів; окреслення професійних напрямків роботи на державній службі; дозволу порівнювати оплату праці державних службовців із зарплатами на ринку праці за аналогічними професіями. Відповідно до законодавства, заробітна плата державного службовця складається з: 1) сталої заробітної плати - посадового окладу, надбавки за вислугу років, надбавки за ранг державного службовця; 2) варіативної заробітної плати - премії за результатами щорічного оцінювання службової діяльності, місячної або квартальної премії. Окрім того, відбулося посилення ролі посадового окладу, мінімальний оклад державного службовця з 2026 року не може бути меншим за 2,5 прожиткових мінімуми. Зміни торкнулися обмеження стимулюючих витрат та розширення соціальних гарантій [10].

До основних соціальних гарантій, слід віднести, встановлення та дотримання тривалості робочого часу, часу відпочину та ряд інших гарантій передбачених законодавством. З прийняттям Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», який поширює свою дію і на державних службовців, виникло багато питань, що стосуються саме тривалості робочого часу, часу відпочинку та реалізації права на відпустки передбачені чинним законодавством. Національне агентство з питань державної служби надало ряд роз'яснення з вищезазначеного.

Відповідно, для державних службовців встановлюється нормальна тривалість робочого часу, що передбачено Кодексом законів про працю України – 40 год на тиждень. Але, за наказом керівника, держслужбовець зобов'язаний відпрацювати більше установленої тривалості робочого дня або працювати у вихідний чи неробочий день для виконання невідкладних завдань.

Питання надання відпусток державним службовцям врегульовано Законом «Про державну службу» та Законом України «Про відпустки». Разом з тим, Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» змінено врегулювання питань перебування державних службовців у відпустці без збереження заробітної плати; визначено, що додаткова оплачувана відпустка надається за час перебування у простої та за час перебування у відпустці без збереження заробітної плати; період простою та перебування у відпустці без збереження заробітної плати зараховується до строку, що дає право на присвоєння чергового рангу [11].

Слід звернути увагу, що в окремих випадках державні службовці, відповідно до Закону України «Про державну службу», мають право на додаткові соціальні гарантії, а саме: матеріальну допомогу для вирішення соціально-побутових питань; службове житло. За бездоганну роботу та особливі заслуги передбачено: дострокове присвоєння рангів; оголошення подяки; нагородження грамотами та іншими відзнаками; відзначення урядовими та державними нагородами [1].

Говорячи про охорону праці державних службовців, варто зупинитися на тому, що в умовах воєнного стану це питання є надзвичайно важливим, що зумовлено, в першу чергу, збереженням життя і здоров'я працюючих.

Варто погодитися з думкою Іншина М., що умови служби повинні убезпечити державного службовця від впливу на нього шкідливих факторів. Безпечні умови праці – стан умов праці за якого вплив на працівника шкідливих та небезпечних факторів усунуто або їх рівень не перевищує гранично допустимих значень [9, с. 142]. В умовах сьогодення, створення безпечних умов праці є складним та проблемним питанням, що зумовлено війною. Масові обстріли цивільного населення, державних органів тягне за собою ряд складнощів. Забезпечення належним укриттям, дотримання порядку прослідування в укриття та роботи під час оголошення сигналу «Повітряна тривога» не завжди дотримуються, що ставить під загрозу збереження життя і здоров'я працюючого населення.

Отже, дотримання та реалізація соціально-трудових гарантій державних службовців є необхідним напрямком державної політики. Оскільки, юридичні гарантії відіграють службову роль щодо прав та обов'язків, які становлять ядро правового статусу особи. Вони забезпечують ефективне їх функціонування, впливають на їх обсяг. Сутність гарантій полягає у забезпеченні здійснення прав, виконанні обов'язків і встановленні їх захисту й охорони [12, с. 4].

Висновки. Отже, можемо наголосити на тому, що соціально-трудові гарантії державних службовці є невід'ємною складовою їх правового статусу. Від належного забезпечення та правової реалізації останніх залежить належна оцінка державних органів, як суб'єктів державно-владних повноважень. Особливо, у період дії воєнного стану, державні службовці повинні на належному рівні виконувати свої посадові обов'язки, що закріплені на законодавчому рівні задля реалізації завдань і функцій держави. Окрім того, соціально-трудові гарантії державних службовців, повинні бути розширені й удосконалені відповідно до реалій сучасності, а саме в питаннях бронювання та забезпечення додатковими соціальними гарантіями осіб переміщених з територій ведення активних бойових дій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text.
2. Пікуль В.П. Проблеми реалізації державними службовцями права на страйк. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції №3, 2024. С. 54–58. DOI: https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-3-8.
3. Петров О.В. Особливості державних гарантій державним службовцям: автореф. … маг. роботи; 281. Миколаїв. 12с.
4. Калініченко З.Д. Основні засади правового забезпечення державних службовців. Основні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави. Харків, 2018. С. 242–244.
5. Бернацька Н. Система гарантій правового регулювання соціального забезпечення публічної служби в Україні. *Публічне право*, № 1(29). 2018. С. 151–157.
6. Шаповалова К.Г. Класифікація гарантій соціального захисту державних службовців. Серія ПРАВО. Випуск 86 Ч.3. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.3.9.
7. Плахотник Н.Г., Мельниченко В.І. Право в публічному управлінні. Київ: ПАДУ.2018.239с.
8. Гаврилюк В.О. Гарантії соціального захисту працівників публічної служби. *Юридичний електронний журнал*. С. 119-123. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-2/28
9. Іншин М.І. Основні права державного службовця як працівника. *Публічне право*. № 3 (31). 2018. С. 140–146.
10. Про внесення змін до Закону України «Про державну службу» щодо впровадження єдиних підходів в оплаті праці державних службовців на основі кваліфікації посад: Закон України від 11.03.2025 року № 4282-IX. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4282-20#Text https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4282-20#Text.
11. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text.
12. Кохан Н. Гарантії трудових прав працівників та шляхи їх удосконалення: дис. … канд. юрид.наук:12.00.05. Одеська національна юридична академія. Одеса. 2008. 176 с.

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.61

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ: РИЗИКИ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Трунова Г.А.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
старша наукова співробітниця
відділу проблем цивільного, трудового і підприємницького права
Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-1829-2561

Трунова Г.А. Реалізація права на соціальний захист: ризики цифровізації.

Стаття присвячена аналізу ризиків цифрової трансформації систем соціального захисту у контексті гарантії реалізації права людини на соціальний захист. Ефективність реалізації права на соціальне забезпечення взаємопов'язана та взаємообумовлена цифровізацією соціальної сфери, включаючи доступ та рівень охоплення, обробку даних, виявлення дійсних потреб, боротьбу з соціальним шахрайством. Водночас застосування цифрових технологій змінює «традиційне» правозастосування та врахування індивідуальних обставин справи кожної людини. Автоматизовані системи соціального захисту можуть посилювати нерівність та загострити цифровий розрив.

Досліджено провідні аналітичні звіти ООН, МОП, Європейської Комісії щодо основних викликів цифровізації в процесі модернізації систем соціального забезпечення. Наведено критичні зауваження Спеціального доповідача ООН з питань крайньої бідності та прав людини щодо використання цифрових технологій у державі загального добробуту.

Докладно проаналізовано проблеми реалізації права на соціальний захист у різних країнах, що було зумовлено системними помилками. Цифровізація соціального забезпечення здійснювалася з порушенням принципу верховенства права, що призвело до масового порушення права на соціальний захист. Зокрема, деталізовано аспекти справи «Robodebt» в Австралії, справи «Systeem Risico Indicatie» (SyRI) в Нідерландах, справи «Johnson» та «Pantellerisco» у Великій Британії, справи «MiDAS» в США. Наголошено на висновках Королівської Комісії у справі «Robodebt» в Австралії щодо необхідності реформування законодавства для запровадження узгодженої правової основи для функціонування автоматизації в державних службах.

Акцентовано увагу на важливості прозорості та доступності розуміння функціонування автоматизованих систем соціального забезпечення, необхідності вчасного виявлення та усунення загроз правам людини.

Зроблено висновки щодо важливості управління ризиками цифровізації системи соціального захисту на засадах верховенства права на всіх стадіях механізму правового регулювання.

Ключові слова: реалізація права, верховенство права, правозастосування, соціальний захист, цифровізація, соціальна справедливість, суд, ризики, дискримінація.

Trunova H.A. Realization of the right to social protection: risks of digitalization.

The article is devoted to the analysis of the risks of digital transformation of social protection systems in the context of guaranteeing the realization of the human right to social protection. The effectiveness of the realization of the right to social security is interconnected and mutually conditioned by the digitalization of the social sphere, including access and coverage, data processing, identification of real needs, and the fight against social fraud. At the same time, the use of digital technologies changes the "traditional" law enforcement and consideration of the individual circumstances of each person's case. Automated social protection systems can increase inequality and exacerbate the digital divide.

The leading analytical reports of the UN, ILO, and the European Commission on the main challenges of digitalization in the process of modernization of social security systems are studied. Critical remarks

of the UN Special Rapporteur on extreme poverty and human rights on the use of digital technologies in the welfare state are presented.

The problems of implementing the right to social protection in different countries, which were caused by systemic errors, and the digitalization of social security was carried out in violation of the rule of law, which led to a massive violation of the right to social protection. In particular, the aspects of the Robodebt case in Australia, the Systeem Risico Indicatie (SyRI) case in the Netherlands, the Johnson and Pantellerisco cases in the UK, and the MiDAS case in the USA are detailed. The conclusions of the Royal Commission on the Robodebt case in Australia regarding the need to reform legislation to introduce a coherent legal framework for the functioning of automation in public services are emphasized.

The importance of transparency and accessibility of understanding the functioning of automated social security systems, the need to timely identify and eliminate threats to human rights, are emphasized.

Conclusions are drawn on the importance of managing the risks of digitalization of the social protection system on the basis of the rule of law at all stages of the legal regulation mechanism.

Key words: implementation of law, rule of law, law enforcement, social protection, digitalization, social justice, court, risks, discrimination.

Постановка проблеми. Наразі ефективність реалізації права на соціальний захист невідворотно пов'язана з таким всесвітнім мегатрендом як цифровізація. Безпрецедентні виклики зумовлені воєнною агресією проти України засвідчили вирішальне значення цифровізації системи соціального захисту у забезпеченні та зміцненні основних прав людини. Гарантоване Конституцією України право на соціальний захист передбачає доступ кожного до універсального та належного забезпечення протягом життя, з огляду на принцип соціальної справедливості та солідарності. Безсумнівно, цифровізація спрощує доступ до соціального захисту, підвищує рівень охоплення, сприяє систематизації даних, забезпечує виявлення дійсних потреб громадян у допомозі, мінімізує ризики соціального шахрайства.

Водночас технології змінюють традиційну архітектуру правозастосування у системі соціального захисту. Аналіз індивідуальних обставин справи та встановлення об'єктивної істини з прийняттям правозастосовного акту для отримання допомоги здійснюється у режимі алгоритмічного управління та автоматизації прийняття рішень, що не враховує індивідуальних обставин справи та несе окремі виклики для людини щодо реалізації права на соціальний захист.

Мета дослідження полягає у сутнісному аналізі викликів цифрової трансформації при реалізації права особи на соціальний захист, а також формулюванні окремих рекомендацій щодо мінімізації та усунення потенційних загроз автоматизації правозастосування у системі соціального забезпечення.

Стан опрацювання проблематики. Питання реалізації права на соціальний захист включно із викликами цифровізації у цій сфері перебуває у постійному фокусі наукових досліджень вітчизняних фахівців права соціального забезпечення, а саме: К.В. Бориченко, С.В. Вишновецької, І.О. Гуменюк, О.Л. Кучми, Л.Ю. Малюги, В.П. Мельника, О.В. Москаленко, С.М. Прилипка, С.М. Синчук, О.В. Тищенко, М.М. Шумила, О.М. Ярошенка. Останнім часом спостерігається зростання зарубіжних наукових публікацій щодо ризиків автоматизованого прийняття рішень у соціальному забезпеченні, супутніх загроз для верховенства права та держави загального добробуту [1]. Невідворотність подальших технологічних змін у сфері соціального захисту, а також правозастосовна практика продукують запити у здійсненні подальших наукових пошуків за тематикою публікації.

Виклад основного матеріалу. Як в Україні, так і у всьому світі цифровізація систем соціального захисту засвідчила свою ефективність у доступі до соціального забезпечення, а також у підвищенні ефективності його надання. Водночас застороги щодо ризиків цифровізації системи соціального захисту та необхідності управління цими ризиками, шляхом дотримання людиноцентриського підходу та принципу верховенства права лунають у більшості аналітичних звітів з питань модернізації систем соціального забезпечення.

У своєму Звіті 2019 року щодо використання цифрових технологій у державі загального добробуту Спеціальний доповідач ООН з питань крайньої бідності та прав людини професор Філіп Алстон відзначає, що людство невблаганно прямує до майбутнього соціального забезпечення на основі цифрових технологій, воно повинно кардинально і швидко змінити курс, щоб уникнути легковажного падіння в дистопію соціального забезпечення в цифровому форматі. У Звіті наго-

лошується, що це буде майбутнє, в якому необмежене зіставлення даних використовується для виявлення найменших порушень в реєстрації бенефіціарів системи соціального забезпечення і покарання за них (при цьому всіляко уникаючи таких заходів щодо забезпечених осіб); як ніколи раніше вдосконалені технології відеоспостереження забезпечують цілодобовий контроль за бенефіціарами; одержувачам приписують умови, які обмежують особисту незалежність і свободу вибору; і дуже суворі санкції можуть застосовуватися до тих, хто порушує правила. Також Ф. Алстон зауважує, що прогнозна аналітика, алгоритми і інші форми штучного інтелекту з великою ймовірністю відтворюють і посилюють упередженість, відображену в існуючих даних та політиці. Наявні форми дискримінації можуть невідворотно підірвати право основних груп та окремих осіб на соціальний захист. Тому при формуванні соціально орієнтованої держави з цифровими технологіями необхідно зробити узгоджені зусилля для виявлення таких упереджень. Це, у свою чергу, вимагає транспарентності та найширшої участі у процесі розробки політики. Громадськість, і особливо ті, хто безпосередньо зачеплений системою соціального забезпечення, повинні вміти розуміти і оцінювати політику, яка прихована в алгоритмах [2, с. 21-22].

У публікації Генерального директората Європейської Комісії з питань зайнятості, соціальних питань та інклюзії «Дослідження викликів та наслідків для соціальної та інклюзивної Європи в наступному десятилітті» 2025 року визначено, що впровадження цифрових технологій у життєво важливих послугах викликає додаткові занепокоєння щодо рівності. Алгоритмічне прийняття рішень може відображати упередження, потенційно обмежуючи доступ до пільг або прав для вразливих груп. Автоматизовані системи можуть посилювати порушення конфіденційності, дискримінацію та цифрову ізоляцію. Інтеграція штучного інтелекту та цифрових технологій в життєво важливі послуги також може загострити цифровий розрив, що виникає, – за статтю, віком, освітою, міграційним статусом або інвалідністю – коли люди без доступу до Інтернету або цифрових навичок, які вже мають високий ризик соціальної ізоляції, не можуть отримати доступ до виключно цифрових послуг [3, с. 21].

У Документі Робочої групи з питань зайнятості G 20 «Соціальне забезпечення та цифровізація для інклюзивного майбутнього праці» 2025 підсумовано, що сприяючи доступу до соціального забезпечення для різних груп населення, цифровізація стала ключовим фактором для розширення ефективного охоплення, що приносить користь як підприємствам, так і працівникам (та їхнім сім'ям). Крім того, вона може підвищити ефективність систем соціального забезпечення та сприяти впровадженню орієнтованих на людину та скоординованих підходів до соціального забезпечення, які спрямовані на захист гарантованого доходу та підтримку діяльності на все більш гнучких та різноманітних життєвих шляхах. Однак, для належного використання технологій необхідно дотримуватися певних умов, а ризиками необхідно належним чином управляти, щоб забезпечити універсальний доступ, інклюзивність та справедливість, а також безпеку даних [4, с. 2].

Підвищена увага до ризиків автоматизації системи соціального захисту виникла неспроста, а зумовлена системними помилками, що призвели до масштабних порушень прав людини на соціальне забезпечення в різних країнах, наприклад, справа «Robodebt» в Австралії, справа «Systeem Risico Indicatie» (SyRI) в Нідерландах, справи «Johnson» та «Pantellerisco» у Великій Британії, справа «MiDAS» в США.

Показовою є справа «Robodebt» в Австралії, відповідна однойменна схема була запроваджена Департаментом соціальних служб Австралії у 2016-2019 роках, як захід відслідковування та повернення «безпідставно» отриманих соціальних допомог. Програма використовувала автоматичне зіставлення даних, застосовуючи метод середнього доходу, що не відповідало дійсним обставинам справи та призводило до неправильного розрахунку боргу. За період функціонування схеми було стягнуто 1,76 мільярда австралійських доларів «боргів» близько у 526 000 австралійців. Схема спричинила важкі фінансові та психологічні наслідки для отримувачів соціальної допомоги, які, як правило, відносяться до вразливих верств населення, навіть були окремі випадки самогубства. В результаті оскарження у суді – схему «Robodebt» було визнано незаконною [5].

Законодавство щодо «Robodebt» було розроблено з порушенням принципу верховенства права. Відповідні нормативні положення залишилися поза контролем законодавчого органу. Юридичні консультанти Департаменту соціальних служб зазначали, що система не відповідає чинному законодавству про соціальне забезпечення і тому не може бути впроваджена. Однак Департамент

соціальних служб не включив ці зауваження до фінального проекту, що призвело до введення Кабінету Міністрів в оману щодо законності «Robodebt». Як наслідок, у запровадженні «Robodebt» політичні прагнення досягнення швидких фіскальних переваг для державного бюджету домінували над дотриманням верховенства права та вимогами правової процедури [1].

Зрештою справа «Robodebt» розслідувалася Королівською Комісією, за результатами роботи якої опубліковано Звіт на понад тисячу сторінок з 57 основними рекомендаціями. Так, рекомендація № 17 передбачає необхідність реформування законодавства для запровадження узгодженої правової бази, в якій може функціонувати автоматизація в державних службах. У випадках впровадження автоматизованого прийняття рішень: повинен бути чіткий шлях для тих, кого стосуються рішення, звернутися за переглядом; веб-сайти відомств повинні містити інформацію, що повідомляє про використання автоматизованого прийняття рішень та пояснює простою мовою, як працює цей процес; бізнес-правила та алгоритми повинні бути доступними для забезпечення незалежного експертного контролю. Необхідно створити орган для моніторингу та аудиту автоматизованого прийняття рішень щодо їхніх технічних аспектів та їх впливу на справедливість, уникнення упередженості та зручності використання для клієнтів [6]. До того ж Королівська Комісія рекомендувала скасувати винятки щодо конфіденційності Кабінету Міністрів у Законі Австралії про свободу інформації 1982 року, адже, журналісти та громадськість зіткнулися з труднощами в доступі до інформації щодо схеми «Robodebt» [7].

«Systeem Risico Indicatie» (SyRI) було впроваджено у 2003 році у Нідерландах для боротьби з соціальним шахрайством. На початковому етапі передбачався обмін даними між кількома адміністративними органами. За результатами реформ у 2013 році масштаб застосування «SyRI» було значно збільшено. Водночас проект нормативного акту щодо «SyRI» зазнав значної критики з боку Нідерландського органу захисту даних та Нідерландської державної ради, яка надає консультації щодо законопроектів, оскільки пропозиції майже не обмежували обсяг персональних даних, які можна було б зібрати. Водночас уряд Нідерландів значною мірою проігнорував поради цих двох органів. Парламент Нідерландів ухвалив законодавство про «SyRI» без обговорення [8].

У 2020 році нідерландський суд визнав систему «SyRI» незаконною, оскільки вона не відповідає праву на приватність згідно зі статтею 8 Європейської конвенції з прав людини. У рішенні суд відзначив, що соціальне забезпечення є одним із стовпів нідерландського суспільства та значною мірою сприяє процвітанню в Нідерландах, а боротьба з шахрайством є важливою, і що має сенс, щоб держава використовувала нові технології для боротьби з шахрайством. Водночас законодавство про «SyRI» є непрозорим щодо моделі ризику, типу алгоритму, що використовується в моделі, та методу аналізу ризику. До того ж, судом було розглянуто питання дискримінації, оскільки «SyRI» несе ризики дискримінації. Фактично існує ризик того, що «SyRI» створює зв'язки на основі упередженості, такої як нижчий соціально-економічний статус або імміграційне походження. Суд додав, що право на повагу до приватного життя в контексті обробки даних стосується права на рівне ставлення в однакових випадках та права на захист від дискримінації, стереотипів та стигматизації [8].

Суд Великої Британії у справах «Johnson» та «Pantellerisco» проти Міністерства праці та пенсій визнав недійсними елементи автоматизованої системи уряду Великої Британії для розрахунку соціальної допомоги на проживання (universal credit) у системі соціального забезпечення [9].

Інтегрована автоматизована система даних Мічигану («MiDAS») вартістю 47 мільйонів доларів, була розроблена та впроваджена у 2013 році у Штаті Мічиган для автоматизованого прийняття рішень, підвищення ефективності, мінімізації витрат, скорочення штату працівників та зменшення шахрайства при наданні допомоги по безробіттю, шляхом аналізу даних та зіставлення інформації про заявників із записами роботодавців. Система перевищила свої фінансові прогнози, виявивши понад 25 000 випадків шахрайства за перший рік свого існування (показник збільшився втричі). Однак, як виявилося, «MiDAS» надавала дев'яносто три відсотки неточності через несправні алгоритми. Суд визнав «MiDAS» незаконною у зв'язку з порушенням процесуальних гарантій належної правової процедури [10, с. 226–229].

Зазначене свідчить про важливість прозорості та доступності розуміння функціонування автоматизованих систем соціального забезпечення, необхідність вчасного виявлення та усунення загрози правам людини.

Однією з ключових переваг автоматизації є масштаб. Вона дає компетентному органу можливість приймати велику кількість рішень за менший час, використовуючи менше ресурсів, ніж

людина, яка приймає рішення. Наприклад, «Robodebt» дозволив уряду Австралії збільшити кількість випадків, пов'язаних із дотриманням вимог, з приблизно 20 000 на рік до приблизно 20 000 випадків щотижня. Але це також означає, що коли автоматизоване прийняття рішень виходить з ладу, це може завдати шкоди набагато більшій кількості людей, ніж аналогічний процес за участю людини [9] .

Висновки. Наведені приклади продемонстрували критичні недоліки в законодавчому процесі, парламентському контролі та судовому захисті, що призвели до порушення міжнародно-гарантованого права людини на соціальне забезпечення в різних країнах світу. Вони чітко ілюструють, як автоматизовані системи соціального забезпечення можуть призвести до незаконних рішень, особливо в контексті збору даних та відповідності належним критеріям в системі соціального захисту. Майбутнє соціального забезпечення нерозривно пов'язано з цифровізацією та застосуванням штучного інтелекту, однак управління ризиками цифровізації системи соціального захисту повинно здійснюватися на засадах верховенства права на всіх стадіях механізму правового регулювання, забезпечуючи універсальність соціального забезпечення на гідному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bouwmeester M. Checks and balances under pressure in the welfare state: Disentangling the rule of law risks of automation and welfare conditionality. *European Journal of Social Security*. 2025. *27*(2). P. 98–120. https://doi.org/10.1177/13882627251330438.
2. Extreme poverty and human rights : note / by the Secretary-General. Philip Alston. Report of the Special Rapporteur on extreme poverty and human rights. A/74/493. 2019. 23 p. URL: https://digitallibrary.un.org/record/3834146/files/A_74_493-EN.pdf.
3. Study on the challenges and impacts to a social and inclusive Europe in the next decade. Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion. 2025. 127 p. URL: https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/document/download/df65c3ee-49ca-44c1-a4fb-adf388c0ff80_en.
4. Social security and digitalization for an inclusive future of work. ILO, ISSA and OECD. G 20 South Africa. 2025. 11 p. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/2025-02/20150206_G20_EWG_Social%20Security%20Digitalization%20Paper_ILO_ISSA_OECD%20%28002%29.pdf.
5. van Krieken R. The Organization of Ignorance: The Australian 'Robodebt' Affair, Bureaucracy, Law and Politics. *Critical Sociology*. 2024. 50(7-8). P. 1379–1398. https://doi.org/10.1177/08969205241245257.
6. Report: «Royal Commission into the Robodebt Scheme». 2023. URL: https://robodebt.royalcommission.gov.au/system/files/2023-09/rrc-accessible-full-report.PDF.
7. Ng Yee-Fui, O'Sullivan M. Robodebt, Transparency and Freedom of Information: Should the Cabinet Confidentiality Exemption Be Retained? *Australian Journal of Administrative Law*. 2023. 30 (3). P. 198–208. http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4699934.
8. van Bekkum M., Borgesius F. Z. Digital welfare fraud detection and the Dutch SyRI judgment. *European Journal of Social Security*. 2021. *23*(4). P. 323–340. https://doi.org/10.1177/13882627211031257.
9. Maxwell J. Judicial Review and the Digital Welfare State in the UK and Australia *Journal of Social Security Law* 2021. 28. P. 94–109. URL: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3896200.
10. Gipson Rankin S. The MiDAS Touch: Atuahene's «Stategraft» and the Implications of Unregulated Artificial Intelligence. *N.Y.U. L. Rev. Online*. 2023. Vol. 98. P. 225–245. URL: https://digitalrepository.unm.edu/law_facultyscholarship/920.

УДК 349.22
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.62

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ТРУДОВИХ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ ЗА УМОВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Швець Н.М.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-9899-196X
e-mail: natalyshvets@gmail.com

Швець Н.М. Правове забезпечення захисту трудових прав працівника за умов глобалізації.

Проаналізовано положення Конвенцій МОП № 173 про захист вимог працівників у випадку неплатоспроможності роботодавця, № 95 про захист заробітної плати, а також Рекомендації МОП № 180 у випадку неплатоспроможності роботодавця з метою підкреслення важливості захисту вимог працівників у випадку неплатоспроможності роботодавця.

Аргументовано доведено, що за умов глобалізації настав час поглиблено дослідити проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення захисту вимог працівників щодо виплати заборгованості із заробітної плати, в тому числі у випадку неплатоспроможності роботодавця» № 9510.

Підкреслено, що потребує врегулювання проблема своєчасної виплати заробітної плати працівникам бюджетної сфери та об'єктів критичної інфраструктури, які знаходяться на території тимчасової окупації або у зоні бойових дій та продовжують виконання трудових обов'язків у рамках українського законодавства.

Констатовано, що в мирній Україні працівники з метою захисту порушених трудових прав з боку роботодавця, у тому числі у випадку неплатоспроможності останнього, були наділені правом на страйк. Зроблено висновок, що заборона на проведення страйків в умовах воєнного стану – виправданий захід, оскільки під час війни стабілізація економіки країни залежить від щоденної роботи працівників. Натомість, назріло питання, як працівникові захистити порушені роботодавцем права під час воєнного стану, не вдаючись до судового захисту. Насправді, подекуди дієвим може бути втручання Омбудсмена чи фахівців Держпраці.

Окреслено проблему, з якою стикається кожен другий роботодавець, який потерпає від фінансових труднощів, – розголошення працівниками інформації про неплатоспроможність роботодавця до моменту визнання банкрутом. Цифровізація, глобалізація, потужний розвиток соціальних мереж становлять серйозні виклики для регулювання трудових правовідносин. Запропоновано у Правилах корпоративної етики прописати положення про збереження ділової репутації роботодавця.

Ключові слова: працівник, роботодавець, трудові правовідносини, глобалізація, неплатоспроможність, заробітна плата, страйк, право на страйк, звільнення працівників, інформація, захист інформації, цифровізація, відсутність на роботі, приватність, судовий захист.

Shvets N.M. Legal protection of employee labour rights in the context of globalization.

The provisions of ILO Conventions № 173 on the Protection of Workers' Claims in the Event of Employer Insolvency, № 95 on the Protection of Wages, as well as ILO Recommendation № 180 on the Insolvency of Employers are analyzed in order to emphasize the importance of protecting workers' claims in the event of employer insolvency.

It is argued that in the context of globalization, it is time to deeply study the draft Law of Ukraine «On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Strengthening the Protection of Employees' Claims for the Payment of Wage Arrears, Including in the Case of the Employer's Insolvency» № 9510.

It was emphasized that the problem of timely payment of wages to employees of the budget sector and critical infrastructure facilities who are located in the territory of temporary occupation or in the combat zone and continue to perform their labor duties within the framework of Ukrainian legislation needs to be resolved.

It is stated that in peaceful Ukraine, employees were granted the right to strike in order to protect their violated labour rights by the employer, including in the event of the latter's insolvency. It is concluded that the ban on strikes during martial law is a justified measure, since during war the stabilization of the country's economy depends on the daily work of employees. However, the question arises as to how an employee can protect his rights violated by the employer during martial law without resorting to judicial protection. In fact, in some cases, the intervention of the Ombudsman or specialists of the State Labour Service may be effective.

The problem faced by every second employer suffering from financial difficulties is outlined – employees' disclosure of information about the employer's insolvency before the moment of declaring bankruptcy. Digitalization, globalization, and the powerful development of social networks pose serious challenges for the regulation of labour relations. It is proposed to prescribe provisions on preserving the employer's business reputation in the Rules of Corporate Ethics.

Key words: employee, employer, labor relations, globalization, insolvency, strike, right to strike, dismissal of employees, information, information protection, digitalization, absence from work, privacy, judicial protection.

Постановка проблеми. Через військову агресію проти України чимало підприємств опинилися у скрутному фінансовому становищі, на межі банкрутства. Неплатоспроможність роботодавця, що призводила до заборгованості з виплати заробітної плати, зумовлювала за мирних часів страйки, а також звільнення працівників як за сучасних реалій, так і до оголошення воєнного стану. Безумовно, кожен роботодавець зацікавлений до останнього зберегти власну приватність у разі неплатоспроможності, адже це питання стосується його діяльності, власності, комерційної таємниці. У свою чергу, працівники зацікавлені у збереженні робочих місць, запобіганні звільнень, виплаті зарobленого аж до судового захисту.

Стан опрацювання. Проблематикою захисту трудових прав працівника займалися, зокрема, Дарморіс О.М. (у контексті захисту працівників у випадку неплатоспроможності роботодавця за законодавством ЄС), Болотіна Н.Б., Буряк В.Я., Вавженчук С.Я, Гетьманцева Н.Д., Дашутін І.Г., Рильова В.В., Ярошенко О.М. та ін.

Метою статті є дослідження норм чинного та перспективного законодавства України, а також міжнародних актів у сфері неплатоспроможності роботодавця та окреслення шляхів правового захисту працівників за реалій глобалізації, цифровізації, воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Заборгованість з виплати заробітної плати, зумовлена неплатоспроможністю роботодавця, – вкрай негативне явище, розповсюджене за мирних часів, а за умов воєнного стану – поготів. На жаль, несумлінні роботодавці паразитують на працівниках, змушених в умовах нестабільності на ринку праці продовжувати працювати в очікуванні виплати зарobленого, хоча б частково продукцією підприємства. Відповідальні за добробут родини працівники не виходять на роботу, пояснюючи свою відсутність на роботі порушенням трудових прав. Подекуди за мирних часів працівники через заборгованість з виплати заробітної плати припиняли роботу, оголошували страйки, вимагаючи виплатити зароблені кошти. В умовах воєнного стану працівники позбавлені права на страйк як одного з ефективних засобів тиску на несумлінного роботодавця, проте існує дієвий судовий захист.

Конвенція МОП № 173 про захист вимог працівників у випадку неплатоспроможності роботодавця передбачає, що «у випадку неплатоспроможності роботодавця вимоги працівників, які випливають із трудових відносин, захищаються за допомогою привілею так, що їх задовольняють за рахунок активів неплатоспроможного роботодавця до того, як непривілейованим кредиторам може бути виплачена їхня частка (стаття 5). Привілей охоплює: a) вимоги працівників щодо виплати їм заробітної плати за встановлений період, який не може бути меншим, ніж три місяці, і який передує неплатоспроможності чи припиненню трудових відносин; b) вимоги працівників щодо виплати їм заробітної плати за роботу у вихідні дні та заробітної плати за час відпустки, яка є належною до виплати у зв'язку з роботою, що виконувалась упродовж року, в якому мали місце неплатоспроможність або припинення трудових відносин, а також упродовж попереднього року;

c) вимоги працівників щодо виплати їм грошових сум, належних до виплати у зв'язку з іншими видами оплачуваної відсутності на роботі за встановлений період, який не може бути меншим, ніж три місяці, і який передує неплатоспроможності чи припиненню трудових відносин; d) вимоги працівників щодо виплати їм вихідної допомоги, належної до виплати у зв'язку з припиненням трудових відносин» (стаття 6) [1].

Стаття 11 Конвенції МОП № 95 про захист заробітної плати закріплює, що «у разі банкрутства підприємства або ліквідації його в судовому порядку працівники, зайняті на цьому підприємстві, матимуть становище привілейованих кредиторів щодо заробітної плати, яку вони мають одержати за послуги, надані в період, що передував банкрутству чи ліквідації, котрий буде визначено національним законодавством, або щодо заробітної плати, сума якої не перевищує суми, продиктованої національним законодавством. Заробітну плату, яка становить цей привілейований кредит, буде повністю виплачено до того, як звичайні кредитори зможуть зажадати власну частку» [2].

Безумовно, будь-який роботодавець за реалій глобалізації у випадку неплатоспроможності має додати зусиль для економічного оздоровлення підприємства і збереження робочих місць, а працівники, у свою чергу, самостійно або через законних представників мають захищати свої трудові права у випадку їх порушення у законний спосіб, включаючи реалізацію права на страйк за мирних часів, а також шляхом судового захисту чи звернення до компетентних органів (Держпраці, Омбудсмен), фахівці яких можуть сприяти досудовому захисту порушених прав працівників.

Згідно з п. 11 Рекомендації МОП № 180 у випадку неплатоспроможності роботодавця працівники чи їхні представники повинні отримувати своєчасну інформацію та брати участь у консультаціях стосовно розпочатих процедур про неплатоспроможність, що торкаються вимог працівників [3].

19.07.2023 р. у ВРУ зареєстрували проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення захисту вимог працівників щодо виплати заборгованості із заробітної плати, в тому числі у випадку неплатоспроможності роботодавця» № 9510 (далі – Законопроєкт № 9510) [4].

Необхідність прийняття Законопроєкту № 9510 пов'язана із суттєвою заборгованістю з виплати заробітної плати за інформацією Держстату. Поява заборгованості у більшості випадків залежить від економічного стану країни в цілому, в тому числі наявності (недостатності) фінансування тих чи інших сфер життєдіяльності, зокрема, бюджетної сфери, втрати промислових потужностей у результаті бойових дій тощо.

У ч. 1 нової редакції в рамках Законопроєкту № 9510 ст. 115-1 Кодексу законів про працю України (далі - КЗпП) пропонується надати право працівнику у разі затримки виплати заробітної плати на строк більше 15 календарних днів після закінчення місяця, за який здійснюється виплата, тимчасово припинити виконання роботи на весь період затримки, попередивши про свої дії роботодавця не пізніше ніж за два дні, при цьому працівник звільняється від обов'язку виконувати свої трудові обов'язки та має право у свій робочий час бути відсутнім на робочому місці. Водночас роботодавець зобов'язується виплачувати такому працівнику компенсацію у розмірі, визначеному колективним договором, колективною угодою, але з розрахунку не менше мінімальної заробітної плати пропорційно тривалості припинення працівником виконання роботи (ч. 3 ст. 115-1).

У пропонованих змінах до Закону України «Про оплату праці» (ч. 3 нової статті 34-2) передбачається, що розмір компенсації не може перевищувати розміру трьох середньомісячних заробітних плат працівника (кредитора) за дванадцять місяців, що передують місяцю, в якому порушено справу про банкрутство чи припинено трудовий договір у разі звільнення працівника до порушення зазначеної справи, при цьому максимальний розмір компенсації не може перевищувати дванадцяти мінімальних заробітних плат станом на 1 січня відповідного року.

Потребує врегулювання проблема своєчасної виплати заробітної плати працівникам бюджетної сфери та об'єктів критичної інфраструктури, які знаходяться на території тимчасової окупації або у зоні бойових дій та продовжують виконання трудових обов'язків у рамках українського законодавства [5]. Проте не враховується, що відповідно до Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» (далі – Закон № 2136) роботодавець звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання щодо строків оплати праці, якщо доведе, що це порушення сталося внаслідок ведення бойових дій або дії інших обставин непереборної сили [6]. Однак звільнення роботодавця від відповідальності за несвоєчасну оплату праці, не звільняє

його від обов'язку виплати заробітної плати. У разі неможливості своєчасної виплати заробітної плати внаслідок ведення бойових дій, строк виплати заробітної плати може бути відтермінований до моменту відновлення діяльності підприємства (ч.ч. 3, 4 ст. 10 Закону № 2136). Водночас у період дії воєнного стану у разі виконання в повному обсязі та у встановлений строк приписів про усунення порушень, виявлених під час здійснення позапланових заходів державного нагляду (контролю), штрафи, передбачені ст. 265 КЗпП, не застосовуються (ст. 16).

В мирній Україні працівники з метою захисту порушених трудових прав з боку роботодавця, у тому числі у випадку неплатоспроможності останнього, були наділені правом на страйк на виконання положень ст. 44 Конституції України. Страйк – це тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) підприємства, установи, організації (структурного підрозділу) з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту) (ч. 1 ст. 18 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» (далі – Закон № 1337) [7].

Водночас, згідно з ч. 4 ст. 24 Закону № 137 в умовах воєнного стану проведення страйків забороняється. Аналогічна норма збережена й в ч. 4 ст. 46 проєкту Закону України «Про колективні трудові спори» [8].

Заборона на проведення страйків в умовах воєнного стану – виправданий захід, оскільки під час війни стабілізація економіки країни залежить від щоденної роботи працівників. Натомість, виникає питання, як працівникам захистити порушені роботодавцем права під час воєнного стану, не вдаючись до судового захисту. Насправді, подекуди дієвим може бути втручання Омбудсмена чи фахівців Держпраці.

Ще одна проблема, з якою стикається кожен другий роботодавець, який потерпає від фінансових труднощів, – розголошення працівниками інформації про неплатоспроможність роботодавця до моменту визнання банкрутом. Цифровізація, потужний розвиток соціальних мереж становлять серйозні виклики для регулювання трудових правовідносин, зокрема, у контексті захисту інформації.

Пропонуємо у Правилах корпоративної етики прописати положення про збереження ділової репутації роботодавця.

Поділяємо позицію Вавженчука С.Я., що працівники, отримавши широкий простір для вираження своїх поглядів, стали все частіше публічно висловлюватися щодо будь-яких подій, пов'язаних чи не пов'язаних з діяльністю роботодавця [9, с. 112]. Захист інформації про діяльність роботодавця у широкому сенсі – комплекс заходів: юридичних, організаційних та технічних. Важливо чітко визначити, яка інформація належить до комерційної таємниці, доцільно оформити відповідні документи, забезпечити захист на різних рівнях та оперативно реагувати на порушення.

Однією з ключових проблем є зберігання балансу між правом на приватність роботодавця та легітимними інтересами останнього в забезпеченні охорони ділової репутації підприємства.

Підсумовуючи наведені на сторінках цієї наукової статті міркування можна констатувати, що внаслідок неплатоспроможності роботодавця відбуваються масові звільнення працівників, перехід підприємства чи його частини до іншого роботодавця або визнання банкрутом. В результаті найменш захищеними суб'єктами трудових відносин залишаються працівники, які не повинні відповідати за негативні наслідки економічних процесів, тому потребують гарантій захисту їхніх прав як з боку роботодавця, так і держави [10].

Висновки. На підставі проведеного аналізу норм міжнародних актів, чинного та перспективного законодавства України у випадку неплатоспроможності роботодавця можна зробити висновок, що фінансово-економічні реалії за умов глобалізації, цифровізації, оголошеного воєнного стану призводять до порушення трудових прав працівників, і, як наслідок, судових позовів. Подолання цієї проблеми переважно полягає у сфері економіко-фінансового становища як окремих юридичних/фізичних осіб - підприємців, так і держави загалом.

На сторінках цієї наукової публікації перераховані способи захисту порушених трудових прав працівників у разі неплатоспроможності роботодавця, серед яких: звернення до Омбудсмена, до фахівців Держпраці, оголошення страйку у мирних реаліях і судовий захист.

Слід констатувати, що до цього часу не врегульовано проблему своєчасної виплати заробітної плати працівникам бюджетної сфери та об'єктів критичної інфраструктури, які знаходяться на території тимчасової окупації або у зоні бойових дій. Тому на часі внесення змін до трудового законодавства, прийняття нових законів у цій площині і розробка механізмів їх реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про захист вимог працівників у випадку неплатоспроможності роботодавця: Конвенція МОП від 23.06.1992 р. № 173 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 993_286#Text (дата звернення: 09.07.2025).
2. Про захист заробітної плати: Конвенція МОП від 01.07.1949 р. № 95. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_146#Text (дата звернення: 09.07.2025).
3. Про захист вимог працівників у випадку неплатоспроможності роботодавця: Рекомендація МОП від 23.06.1990 р. № 180. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 993_168#Text (дата звернення: 09.07.2025).
4. Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення захисту вимог працівників щодо виплати заборгованості із заробітної плати, в тому числі у випадку неплатоспроможності роботодавця: проєкт Закону України від 19.07.2023 р. № 9510. URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/bdae39cf-c259-4805-bdb6-4b751a1d3adc (дата звернення: 09.07.2025).
5. Мамченко М. Роботодавців зобов'яжуть платити пеню працівнику у разі затримки виплати зарплати на більш, ніж 15 днів. *Судово-юридична газета.* URL: https://sud.ua/uk/news/publication/276329-rabotodateli-obyazhut-platit-penyu-rabotniku-v-sluchae-zaderzhki-vyplaty-zarplaty-na-bolee-chem-15-dney (дата звернення: 09.07.2025).
6. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2136-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text (дата звернення: 09.07.2025).
7. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів): Закон України від 03.03.1998 р. № 137/98-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137/98-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 09.07.2025).
8. Про колективні трудові спори: проєкт Закону України від 16.09.2024 р. № 12034. URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/b9746be7-a829-40d5-b5c6-729becbcfb62 (дата звернення: 09.07.2025).
9. Вавженчук С.Я., Жмака В.О. Право на свободу вираження поглядів працівника у соціальних мережах та корпоративні політики роботодавця. *Юридичний вісник*. № 1 (70). 2024. С. 112–121.
10. Дарморіс О.М. Захист працівників у випадку неплатоспроможності роботодавця або зміни власника підприємства за законодавством Європейського Союзу. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/50ae877b-c0e0-4a83-94e9-232cfc883223/content (дата звернення: 09.07.2025)

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.63

МОНІТОРИНГ РОБОЧОЇ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ ПРАЦІВНИКА: КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО НА ТАЄМНИЦЮ ЛИСТУВАННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

Шумило М.М.,
професор кафедри міжнародного,
цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету,
доктор юридичних наук, старший науковий співробітник
ORCID: 0000-0003-4257-3002

Сімутіна Я.В.,
провідна наукова співробітниця
відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України,
запрошена професорка Брістольського університету,
докторка юридичних наук, професорка
ORCID: 0000-0001-7579-187X

Шумило М.М., Сімутіна Я.В. Моніторинг робочої кореспонденції працівника: конституційне право на таємницю листування крізь призму трудових відносин.

У науковій розвідці досліджується одне із контраверсійних питань у сфері трудових відносин, а саме моніторинг робочої кореспонденції працівника, як форма контролю роботодавця. Таємниця кореспонденції гарантована Конституцією України та низкою глобальних та регіональних міжнародних актів. Це право не є декларативним і його захист забезпечується правовими інструментами матеріального та процесуального права. Чинне законодавство забороняє моніторити кореспонденцію особи, а порушення цієї заборони тягне за собою юридичну відповідальність. Крім цього, національне законодавство захищає таємницю листування навіть за умови, якщо особа, яка надіслала лист, померла. Винятком може бути тільки проведення слідчих дій і наявність судового рішення.

Отже, виникає закономірне питання, чи може роботодавець моніторити робочу кореспонденцію працівника? Відповідь є ствердною, оскільки робоча кореспонденція здійснюється за дорученням роботодавця або в його інтересах. Робоча кореспонденція надсилається та зберігається на електронних ресурсах, якими забезпечує працівника роботодавець. Презюмується теза, що працівник не повинен використовувати робочі ресурси для приватних цілей.

У статті розкривається конституційний аспект захисту права на таємницю кореспонденції, наводяться основні міжнародні акти, які гарантують повагу до приватного життя та недоторканість кореспонденції.

Окреме місце у дослідженні присвячено аналізу практики Європейського суду з прав людини, який досліджував цей аспект крізь призму статті 8 Європейської конвенції з прав людини. Наведено критерії, які розробив ЄСПЛ для встановлення втручання чи не втручання в особисте життя особи.

У підсумку наводиться редакція норми проєкту Трудового кодексу України, якою пропонується визначити правову рамку моніторингу робочої кореспонденції працівника. Також наводиться коментар окремих положень для кращого розуміння мети та завдання пропонованої норми.

Ключові слова: моніторинг кореспонденції працівника, таємниця листування, середовище праці, практика ЄСПЛ, особисте життя, приватне життя, втручання в особисте життя, проєкт Трудового кодексу.

Shumylo M.M., Simutina Ya.V. Monitoring of employee's work correspondence: the constitutional right to secrecy of correspondence in the light of labour relations.

The article examines one of the controversial issues in the field of labour relations, namely, monitoring of an employee's work correspondence as a form of employer's control. The secrecy of correspondence is guaranteed by the Constitution of Ukraine and a number of global and regional international acts. This right is not declarative and its protection is ensured by legal instruments of substantive and procedural law. The current legislation prohibits monitoring of a person's correspondence, and violation of this prohibition entails legal liability. In addition, national legislation protects the secrecy of correspondence even if the person who sent the letter is deceased. The only exceptions are during investigative actions and in the presence of a court decision. However, in the area of labour relations, correspondence is part of the employment relationship.

Modern labour relations use correspondence as a common tool for fulfilling labour relations. So, a natural question arises: can the employer monitor the employee's work correspondence? The answer is yes, since work-related correspondence is carried out on behalf of the employer or in its interests. Work correspondence is sent and stored on electronic resources provided to the employee by the employer. The author presumes that an employee should not use work resources for private purposes.

The article reveals the constitutional aspect of the protection of the right to secrecy of correspondence, and cites the main international acts guaranteeing respect for private life and inviolability of correspondence.

A special place in the study is devoted to the analysis of the case law of the European Court of Human Rights, which examined this aspect through the prism of Article 8 of the European Convention on Human Rights. The author presents the criteria developed by the ECHR for determining whether or not an interference with a person's private life is an intrusion.

The article concludes with the wording of the provision of the draft Labour Code of Ukraine, which proposes to define the legal framework for monitoring an employee's work correspondence. The author also provides a commentary on certain provisions for a better understanding of the purpose and objectives of the proposed rule.

Key words: monitoring of employee correspondence, secrecy of correspondence, work environment, ECHR case law, personal life, private life, interference with personal life, draft Labour Code.

Постановка проблеми. Таємниця листування є одним із засадничих прав людини і однією із ознак демократичності держави. Це право є осердям у базових міжнародних нормативних актах та визначене на національному рівні. Якщо загально-правовий аспект цього питання широко досліджений українськими та іноземними науковцями, то трудо-правовий зріз є ще доволі екзотичним та поодиноким серед наукових розвідок. Трудові відносини у зв'язку із галопуючою цифровізацією трансформуються, і сьогодні значна частина роботи працівника пов'язана із використанням електронного листування, генеруванням електронних документів та обміном інформацією. Натомість в окремих сферах трудових відносин комунікація є невід'ємною частиною трудової функції. Саме в цьому аспекті є необхідність встановити межу між приватним життям працівника і здійсненням ним трудової функції. Наразі українське законодавство цей аспект трудових відносин не врегульовує, що може призвести до порушення роботодавцем права працівника на таємницю листування. Натомість Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд, Страсбурзький суд) за тривалий час тлумачення статті 8 Європейської конвенції з прав людини напрацював алгоритм розмежування випадків втручання в приватне життя та виконання працівником своїх обов'язків. Безсумнівно, саме прецедентна практика Страсбурзького суду є ниткою Аріадни, яка спрямовує унормування питання моніторингу роботодавцем робочої кореспонденції працівника в українському трудовому законодавстві якнайкраще.

Стан опрацювання проблеми. Таємниця кореспонденції ставала предметом наукових пошуків українських вчених, які представляють різні галузі права, серед яких варто виділити представників теорії та історії права (Н. Токар), конституційного права (А. Левченко, Л. Міхневич, В. Серьогін, М. Черевко), міжнародного (європейського) права (В. Рудей, І. Яков'юк), адміністративного права (В. Говорун, О. Негорченко), кримінального та кримінального процесуального права (Т. Вислоцька, Д. Кондратов, В. Назаров, А. Ткачик), цивільного права (А. Дідук, О. Лупало, С. Шимон, Н. Устименко, В. Бобрик), трудового права (Л. Вакарюк, О. Малєнко, О. Посикалюк, Д. Сидоренко, Ю. Спасських).

Метою наукової розвідки є всеохопне увиразнення межі між правом працівника на повагу до приватного життя та правом роботодавця на здійснення контролю за виконанням трудових обов'язків шляхом моніторингу робочої кореспонденції працівника.

Виклад основного матеріалу. Здійснення контролю роботодавцем за виконанням працівником трудових обов'язків є безумовним його правом. Форми контролю також визначає роботодавець залежно від сектору економіки. Це може відбуватися безпосередньо (контроль якості продукції), вибірково, опосередковано чи навіть за допомогою опитування споживачів через цифрові застосунки. Ринок праці як і форми зайнятості є надзвичайно гнучкими і постійно перебувають у динаміці, відповідно і змінюються форми контролю працівників. Як слушно зазначають Л. Вакарюк, О. Малєнко, застосовуючи різні прилади та цифрові технології, роботодавець використовує все більш нетрадиційні форми контролю та моніторингу поведінки працівників, зокрема, моніторинг: телефонних розмов; електронного листування; використання мережі Internet; соціальних мереж працівників; активності працівника за комп'ютером під час виконання ним своєї роботи; здійснення відеоспостереження за працівниками та прослуховування його розмов; GPRS-спостереження та GPS-спостереження. [1, с. 532]

Сталою є тенденція, що все більше працівників при виконанні своєї трудової функції послуговуються електронними формами комунікації (електронна пошта, чати, месенджери, аккаунти в соцмережах тощо). В українській лексиці такі форми комунікації називають як: «корпоративна/службова/робоча пошта/комунікація». Для цілей цього дослідження немає необхідності розмежовувати ці поняття, і у подальшому використовуватиметься узагальнене та загальновизнане поняття «кореспонденція». Головною ознакою такої кореспонденції є те, що вона створюється та ведеться із єдиною метою – виконання трудової функції. Електронна адреса, номери телефонів, акаунти в соцмережах створюються роботодавцем або за дорученням роботодавця для виконання працівниками своїх трудових обов'язків. Цей аспект важливо означити на початку дослідження, оскільки така фіксація сприятиме розмежуванню кореспонденції, що стосується приватного (особистого) життя та трудової функції. Окрім того, працівники для виконання своїх трудових обов'язків можуть забезпечуватися різним обладнанням та засобами (комп'ютерами, планшетами, мобільними телефонами чи іншими різновидами офісної техніки), за допомогою яких можна створювати, зберігати чи обмінюватися інформацією. Визначальною ознакою такої інформації є те, що вона створена чи зберігається для виконання трудових обов'язків. Наведена ознака увиразнює предмет правового унормування та сприяє більш чіткій фіксації обмежень для роботодавця і недопущення втручання з його боку в особисте життя працівника. Опріч того, зазначене є частиною середовища праці, працівника, а отже належний рівень унормування цих аспектів безпосередньо впливатиме на якість та ефективність його роботита запобігатиме . втручанню в особисте життя працівника, право на повагу до якого є одним з основних прав людини.

Конституційний вимір

Вивчаючи питання можливості моніторингу роботодавцем кореспонденції працівника, необхідно чітко розмежувати спосіб такого моніторингу та унаочнити його траєкторію. Особливої актуальності це питання набуває у світлі того, що це право роботодавця може порушити дві статті Конституції України.

Вперше в історії Україні право на таємницю кореспонденції піднесене на конституційний рівень у 1918 році. Стаття 16 Конституції Української Народної Республіки [2] визначала: «Установлюється листова тайна. Органам державної влади не вільно відкривати листів без судового наказу инакше, як у випадках, законом означених».

Сьогочасна Конституція України у статті 31 закріплює: «*Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинові чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо*».

Опріч наведеного, Конституція у статті 32 визначає: «*Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України*». Не зважаючи на те, що це різні статті Конституції, вони є взаємодоповнювальними, взаємозалежними, та взаємопроникаючими.

Стаття 31 Конституції України не була предметом розгляду Конституційного Суду України (далі – КСУ), що не можна сказати про статтю 32, як отримала офіційне тлумачення.

У Рішенні № 2-рп/2012 від 20.01.2012 КСУ вказав: «*Інформацією про особисте та сімейне життя особи є будь-які відомості та/або дані про відносини немайнового та майнового характеру, обставини, події, стосунки тощо, пов'язані з особою та членами її сім'ї, за винятком передбаченої законами інформації, що стосується здійснення особою, яка займає посаду, пов'язану з виконанням функцій держави або органів місцевого самоврядування, посадових або службових повноважень. Така інформація про особу є конфіденційною*». [3]

КСУ також виснував: «*Збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди державою, органами місцевого самоврядування, юридичними або фізичними особами є втручанням в її особисте та сімейне життя. Таке втручання допускається виняткова у випадках, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини*».

Важливо зазначати, що конституційне право на таємницю кореспонденції не є декларативним, а забезпечується відповідними правовими механізмами захисту.

Йдеться щонайперше про ст. 163 КК України, ст. 24 КПК України та ст. 306 ЦК України (остання також передбачає постмортальну ситуацію, коли особа, яка надіслала кореспонденцію, померла), а також у низці спеціальних законів, як-то: ст. 9 Закону «Про телекомунікацію» та ст. 6 Закону «Про поштовий зв'язок».

Наведене демонструє підвищену увагу законодавця до такого важливого права людини як таємниця листування. Головним висновком є те, що унормування у трудовому законодавстві права роботодавця здійснювати моніторинг за робочою кореспонденцією працівника повинно здійснюватися максимально чітко та однозначно.

Міжнародні (глобальні) та європейські (регіональні) акти

Загальна декларація з прав людини (1948) у ст. 12 проголошує: «*Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на ... тайну його кореспонденції...»* [4]

Враховуючи той факт, що Декларація має рекомендаційний характер і є міжнародним актом м'якого права, Генеральною асамблеєю ООН у 1966 році було прийнято Міжнародний пакт про громадянські і політичні права,стаття 17 якого визначає, що «*ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на ... таємницю його кореспонденції*». [5]

Ще раніше Європейська конвенція з прав людини (1950) (далі – ЄКПЛ, Конвенція) у ст. 8 закріпила , що «*кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до ... кореспонденції*». [6] Закріплення цих прав на глобальному та регіональному міжнародному рівнях підкреслює їх фундаментальність і необхідність ефективного правового захисту з боку держави,покладаючи на неї негативне зобов'язання.

Практика Європейського суду з прав людини

Стаття 8 Конвенції неодноразова була застосовна та зазнавала тлумачення ЄСПЛ у контексті втручання в особисте життя. Першими рішеннями ЄСПЛ щодо права на повагу до кореспонденції та телефонних розмов були рішення: *Klass and Others v. Germany* (1978) [7], *Kruslin v. France* (1990) [8].

У Посібнику Суду зі статті 8 ЄКПЛ розмежовується поняття «кореспонденція» на такі види, як кореспонденція: ув'язнених осіб, адвокатів, приватних осіб, працівників та компаній, стеження за телекомунікаціями в кримінальному контексті. [9] Предметом цього дослідження є виключно робоча кореспонденція працівників, у звязку з чим варто зупинитися на кількох рішеннях ЄСПЛ, які дають уявлення про комплексне бачення судом допустимості моніторингу такої кореспонденції.

Одним з таких рішень є рішення у справі *Copland v. the United Kingdom.* Проте, перш ніж перейти до його аналізу варто згадати справу *Halford v. The United Kingdom № 20605/92 від* 25.06.1997 [10] (далі - *Halford*), яка йому передувала і стосувалася прослуховування телефонних розмов працівника (службовця), які також захищені Конвенцією. У цій справі ЄСПЛ сформулював основні висновки щодо обмеження втручання в приватне життя та окреслив ці межі. Саме рішення у справі *Halford* значно вплинуло і широко цитувалося у рішенні у справі *Copland v. the United Kingdom*, де поставлено знак рівності між таємницею телефонних розмов та листування, які хоча і є окремими видами комунікації, але охоплені загальним терміном «кореспонденція».

Copland v. the United Kingdom *№ 62617/00* від 03.04.2007 [11]

У 1991 році заявниця була працевлаштована в Кармартенширському коледжі. Під час її роботи телефонні розмови, електронна пошта та використання Інтернету піддавалися моніторингу. Цей

моніторинг проводився для того, щоб з'ясувати, чи надмірно заявниця використовувала приміщення Коледжу для особистих потреб, однак про моніторинг заявниця дізналася тільки у листопаді 1999 року.

Уряд стверджував, що моніторинг електронних листів здійснювався у формі аналізу електронних адрес, дат і часу їх надсилання, що відбувався протягом кількох місяців до 22.10.1999.

Згідно з практикою Суду, телефонні дзвінки з робочих приміщень *prima facie* охоплюються поняттями «*приватне життя*» та «*листування*» для цілей статті 8 § 1 (див. *Halford*, § 44). Логічно випливає, що електронні листи, надіслані з роботи, повинні бути аналогічно захищені статтею 8, як і інформація, отримана в результаті моніторингу особистого використання Інтернету (§ 41). Заявниця не була поінформована (попереджена) про те, що її дзвінки будуть піддаватися моніторингу, тому вона мала обґрунтоване очікування щодо конфіденційності дзвінків, здійснених з її робочого телефону (див. *Halford*, § 45). Таке ж очікування має застосовуватися стосовно використання заявницею електронної пошти та Інтернету.

Відповідаючи на питання, чи було втручання «відповідно до закону», Суд зазначає, що у внутрішньому законодавстві має бути передбачені певні заходи правового захисту від свавільного втручання державних органів у права, гарантовані статтею 8 § 1 Конвенції. Це тим більше стосується таких сфер як розглянутий моніторинг, з огляду на відсутність громадського контролю та ризик зловживання владою (див. *Halford*, § 49).Для виконання вимоги передбачуваності закон має бути достатньо чітким у своїх формулюваннях, щоб дати особам належне уявлення про обставини, за яких умов органи влади мають право вдаватися до будь-яких таких заходів (див. *Halford*, § 49).

Як наслідок, оскільки на той час не існувало національного законодавства, яке б регулювало моніторинг, втручання у цій справі не було «*відповідно до закону*», як того вимагає стаття 8 § 2 Конвенції.

Водночас Суд не виключає, що моніторинг використання працівником телефону, електронної пошти чи Інтернету на робочому місці може вважатися «необхідним у демократичному суспільстві» в певних ситуаціях для досягнення законної мети. Однак, враховуючи відсутність такого національного закону, немає необхідності висловлюватися щодо втручання чи невтручання у цій справі (§ 48). Поряд з тим, Суд констатував, що мало місце порушення статті 8 Конвенції.

Таким чином, ЄСПЛ у цій справі зафіксував, що повага до таємниці листування не є абсолютним правом, хоча це право безумовно є конвенційним і фундаментальним. Проте держава може передбачити форми та межі такого втручання, але якщо це дійсно є необхідним у демократичному суспільстві.

Bărbulescu v. Romania *№ 61496/08* від 05.09.2017 [12]

Важливе і до певної міри визначальне значення має рішення Великої Палати ЄСПЛ у справі, де йдеться про таємницю листування.

Заявник з 01.08.2004 до 06.08.2007 працював у приватній компанії (надалі – роботодавець), на посаді інженера з продажу. За вказівкою роботодавця, з метою відповіді на запити покупців, він створив аккаунт для миттєвих відповідей з використанням *Yahoo Messenger*, сервісу онлайн-чату, на якому заявник вже мав інший особистий акаунт. Внутрішні розпорядження роботодавця забороняли працівникам користуватися ресурсами компанії.

У липні 2007 року роботодавець нагадав працівникам про заборону використання ресурсів компанії та про ефективне використання робочого часу. Крім того, було зазначено, що всі випадки порушень будуть відстежуватися (моніторитися). У справі наявні докази, що заявник був ознайомлений із цим повідомленням. Того ж місяця за результатами моніторингу було виявлено, що заявник порушив правила роботодавця. Роботодавець просив надати пояснення. Зібрані під час моніторингу докази свідчили, що заявник використовував *Yahoo Messenger* у робочий час для спілкування з братом та нареченою, що підтверджено доказами (розшифровки повідомлень, які стосувалися особистих питань, і деякі мали інтимний характер). У підсумку 01.07.2007 заявник був звільнений.

Після неуспішних звернень до національних судів, заявник звернувся до ЄСПЛ. Аналізуючи обставини справи, Страсбурзький суд здійснив порівняльне дослідження серед країн-членів Ради Європи і зазначив, що: 34 «держави визнають у загальних поняттях, на конституційному або законодавчому рівні, право на недоторканність приватного життя та таємницю кореспонденції» (§ 52), а також обов'язок роботодавців надавати працівникам попередження про моніторинг заздалегідь» (§ 53).

Вивчивши наявні матеріали у справі, Суд резюмував, що « … відправка та отримання повідомлень охоплюються поняттям «кореспонденція», навіть якщо вони надсилаються з комп'ютера працівника. Однак Суд зазначає, що роботодавець заявника наказав йому та іншим працівникам утримуватися від будь-якої особистої діяльності на робочому місці. Ця вимога з боку роботодавця відображалася у формі заходів, до яких входила заборона на використання ресурсів компанії для особистих цілей» (§ 74).

Суд наголосив, що трудове законодавство має особливості, які необхідно взяти до уваги. Відносини роботодавця та працівника є договірними, з конкретними правами та обов'язками з обох сторін, і характеризуються юридичною субординацією. Вони регулюються власними юридичними правилами, які значно відрізняються від правил, застосовних в цілому до відносин між особами (§ 117).

У підсумку ЄСПЛ встановив порушення статті 8 Конвенції, оскільки роботодавець моніторив переписку працівника, яка мала приватний характер.

Унікальності цьому рішенню ЄСПЛ додає те, що в ньому напрацьовано чіткі критерії (тест), який дозволяє розмежувати домірність втручання від сваволі. У кожному конкретному випадку необхідно з'ясувати:

(1) чи було повідомлено працівнику про можливість того, що роботодавець може вжити заходи для моніторингу кореспонденції та інших комунікацій, і про втілення таких заходів;

(2) обсяг моніторингу з боку роботодавця та ступінь втручання у приватність працівника. У цьому відношенні слід розрізняти моніторинг потоку повідомлень та їх змісту;

(3) чи надав роботодавець законні підстави для виправдання моніторингу повідомлень та доступу до їх фактичного контексту;

(4) чи було можливо встановити систему моніторингу на основі менш агресивних методів та засобів, ніж прямий доступ до змісту повідомлень працівника;

(5) наслідки моніторингу для працівника, який йому підлягає, і те, як роботодавець використовує результати моніторингу;

(6) чи надавалися працівнику належні гарантії, особливо коли моніторинг, здійснюваний роботодавцем, носив агресивний характер.

Саме ці критерії враховувалися під час унормування в національному трудовому законодавстві моніторингу кореспонденції працівника. Тим самим було взято до увагу набутий іншими країнами досвід, який вже пройшов апробацію на відповідність Конвенції в Страсбурзькому суді.

Закріплення положень про моніторинг кореспонденції працівника в проєкті Трудового кодексу

Станом на 2025 рік Кодекс законів про працю не містить жодних згадок щодо права чи заборони здійснювати моніторинг роботодавцем кореспонденції працівника. Попередні проєкти Трудового кодексу, які були розроблені, але так і не схвалені Парламентом, також не містили спроб унормування. Поряд з тим, у Верховній Раді України були зареєстровані два законопроєкти [13, 14] щодо досліджуваного питання, але згодом відкликані.

Ці законопроєкти були спробую визначити законодавчу рамку, яка б гарантувала повагу до приватного життя працівника загалом та унормувала б доступ до робочої кореспонденції. Щодо останньої, то пропонувалося між «приватною кореспонденцією» та «робочою кореспонденцією» поставити знак рівності. Із таким підходом не можна погодитися, оскільки така контамінація понять не увиразнює термінологічну різність. І хоча працівник, приходячи на роботу, зберігає право на повагу до його приватного життя, але все що він робить здійснюється за дорученням та під контролем роботодавця.

Таким чином, на нашу думку, необхідно визначити, що не вважається приватною кореспонденцією працівника листування й інша форма комунікації, яка здійснюється від імені, за дорученням та в інтересах роботодавця і безпосередньо корелюється із трудовою функцією працівника. Однак, якщо листування у приватних цілях здійснюється із робочої електронної скриньки, то, як свічить наведена практика ЄСПЛ, таке листування може розцінюватися як приватне.

Для детального аналізу та коментування варто навести норму проєкту Трудового кодексу, яка фіксує не тільки право роботодавця на моніторинг, але і визначає алгоритм його дій у реалізації цього права.

«*Моніторинг робочої кореспонденції працівника та інших даних.*

1. Роботодавець може здійснювати моніторинг робочої кореспонденції працівника та/або документів (файлів), створених та розміщених на технічних засобах електронної комунікації, що належать роботодавцеві та використовуються працівником для виконання трудових обов'язків.

2. Моніторинг робочої кореспонденції та/або документів (файлів) є крайньою формою контролю роботодавця. Такий моніторинг може застосовуватися тільки за умови неможливості застосування альтернативних способів контролю за виконанням працівником трудових обов'язків.

3. Про запровадження моніторингу роботодавець повинен поінформувати працівника та обґрунтувати об'єктивну необхідність його здійснення.

4. Здійснення моніторингу робочої кореспонденції та/або документів (файлів) не може порушувати право працівника на повагу до його особистого і сімейного життя».

Щодо назви статті, то вона охоплює не тільки можливість здійснювати моніторинг робочої кореспонденції, але й інформації, що зберігається на робочому комп'ютері чи інших засобах, які надані роботодавцем для виконання трудових обов'язків. Проте це не є предметом даної розвідки і не досліджуватиметься.

У частині першій фіксується право роботодавця здійснювати моніторинг, але наголошується на тому, що йдеться тільки про моніторинг інформації чи документів, які створені, зібрані, розміщені за дорученням роботодавця і *a priori* є робочими і не можуть аксіоматично містити особистої (приватної) інформації чи даних. Це загальна законодавча рамка, яка вже на цьому рівні визначає межі моніторингу.

У частині другій встановлено обмежене використання моніторингу. Наголошується на тому, що моніторинг є крайньою формою контролю роботодавця. І перш ніж роботодавець до нього вдасться, він повинен вичерпати інші, альтернативні форми контролю: пояснення, звіти, аналітичні довідки тощо. Тобто, спершу роботодавець, для реалізації свого права здійснювати контроль за виконанням роботи працівником, повинен використати «класичні», , форми контролю. Якщо ж вони вичерпані, тоді може застосовуватися наведена форма контролю.

У частині третій наголошується, що основою будь-яких договірних відносин є поінформованість сторін. Роботодавець повинен заздалегідь повідомити працівника про можливість здійснення моніторингу кореспонденції та обґрунтувати вибір саме такої форми моніторингу. Крім цього, роботодавець повинен на рівні локальних актів передбачити обмеження для використання наданих робочих засобів у власних цілях. Це також забезпечуватиме правову визначеність і вбереже роботодавців від майбутніх позовів чи посилить їх захист у судовому процесі. Цей аспект був врахований ЄСПЛ, про що йшлося вище.

У частині четвертій врегульовано ситуацію, коли все ж таки працівник допустив використання робочої електронної пошти чи інших способів комунікації у приватних цілях. За таких обставин роботодавець повинен демонструвати максимальну повагу до особистого життя працівника. Роботодавець не може без відома і дозволу працівника з такими даними знайомитися. Працівник може відмовитися у наданні дозволу на ознайомлення. І хоча приватна інформація працівника є захищеною, навіть якщо вона створена на ресурсах роботодавця, то сам факт використання цих ресурсів не за призначенням може призвести до вжиття заходів дисциплінарного характеру до працівника.

Висновки. Унормування моніторингу робочої кореспонденції працівника є вимогою часу. Законодавство не може і далі залишати без уваги цю очевидну прогалину. Наявне нормативно-правове регулювання таємниці листування в Україні має виключно захисний характер. Опріч того, розмежування приватної та робочої кореспонденції увиразнює законну підставу втручання в таємницю кореспонденції працівника і фіксує ту обставину, що на робочу кореспонденцію працівника не поширюється правовий захист наданий Конституцією та Конвенцією. Відсутність унормування не означає відсутність проблеми. Крім цього, правова визначеність переслідує не тільки мету легалізації однієї із крайніх форм контролю роботодавця, але і встановлює певне розмежування, яке у кожному окремому випадку матиме свої особливості, але сприятиме недопущенню свавілля з боку роботодавця. Середохрестям такого унормування є поінформованість працівника про можливий моніторинг його робочої кореспонденції. Саме поінформованість і відіграватиме також превентивну роль і убезпечуватиме працівника від втручання в його особисте життя. Працівник у цьому сенсі також має чітко усвідомлювати, що надані у користування роботодавцем технічні засоби не є місцем для зібрання, розміщення, пересилання чи зберіганням чутливої інформації, яка є приватною.

Проєкт Трудового кодексу не визначає, що відбувається із робочою поштою працівника після припинення трудових відносин. Як правило, вона або знищується, або архівується роботодавцем. У будь-якому випадку після звільнення, доступ до робочої електронної скриньки колишньому

працівнику буде заблоковано. Чи може у разі потреби роботодавець аналізувати кореспонденцію колишнього працівника? Відповіді на це конкретне запитання не дає і ЄСПЛ, але очевидно, що тут все ж таки працівнику варто попіклуватися про видалення із робочої пошти приватної переписки. Тож щоб не відбулося втручання в особисте життя з боку роботодавця, у працівника є обов'язок уникати використання робочої кореспонденції у приватних цілях. Працівник також зі свого боку має дбати про недопущення розголошення його приватної інформації. На жаль, багато працівників не бажають приймати цю дійсність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Малєнко О. & Вакарюк Л. Цифровий контроль на робочому місці: інтерес роботодавця та право на приватність працівника. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* Випуск № 03, 2025, частина 1. С. 530–535.
2. Конституції Української Народної Республіки від 29.04.1918. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text.
3. Рішення КСУ № 2-рп/2012 від 20.01.2012. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12#Text.
4. Загальна декларація з прав людини від 10.12.1948. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
7. Case of Klass and Others v. Germany № 5029/71 від 06.09.1978. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_093#Text.
8. Case of Kruslin v. France № 11801/85. 24.041990 http://lawyer.khpg.org/1528863897.
9. Посібник зі статті 8 Європейської конвенції з прав людини. Право на повагу до приватного і сімейного життя, житла і кореспонденції (Оновлено 31 серпня 2024 року). https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_8_ukr.
10. Halford v. The United Kingdom № 20605/92 від 25.06.1997. https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%.%22:[%22001-79996%22]}.
11. Case of Copland v. the United Kingdom (№ 62617/00) від 03.04.2007 https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-79996%22]}.
12. Bărbulescu v. Romania № 61496/08 від 05.09.2017. https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-177082%22]}.
13. Проєкт закону «Про внесення змін до Кодексу законів про працю України (щодо посилення гарантій права працівника на приватність та таємницю кореспонденції)» № 8037 від 14.02.2018. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=8037&skl=9.
14. Проєкт закону «Про внесення змін до Кодексу законів про працю України (щодо посилення гарантій захисту прав працівника при укладенні трудового договору)» № 9093 від 18.09.2018. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64614.

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія ПРАВО

Випуск 90

Частина 2

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 01.09.2025. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 25,38. Формат 60x84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»